

MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University
E-ISSN: 2149-4622

YIL/YEAR: 2020 • CILT/VOLUME: 8 • SAYI/NUMBER: UMS'20

Special Issue on 2nd International
Muş Symposium (IMS'20),
22-23 October, 2020, Muş, Turkey

22-23 Ekim 2020
tarihleri arasında Muş'ta düzenlenen
II. Uluslararası Muş Sempozyumu
(UMS'20) üzerine Özel Sayı

Journal of Social Sciences of Muş Alparslan University

YIL/YEAR: 2020 • CILT/VOLUME: 8 • SAYI/NUMBER: UMS'20/IMS'20

22-23 Ekim 2020 tarihleri arasında Muş Alparslan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumu (UMS'20) üzerine Özel Sayı

Special Issue on II. International Mus Symposium (IMS'20) Organized by Muş Alparslan University Faculty of Economics and Administrative Sciences, 22-23 October, 2020

Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarının kişisel görüşleri olup derginin ve bağlı bulunduğu kurumun görüşlerini yansıtmaz.

The opinions and views expressed in the papers published in the journal are only those of the author(s) and do not necessarily reflect the views of the journal and its publisher.

Journal of Social Sciences of Muş Alparslan University

Dağıtım Distribution

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından yapılmaktadır Is made by Muş Alparslan University Institute of Social Sciences

2149-4622	:	e-ISSN	e-ISSN	:	2149-4622
30/12/2020	:	Basım Tarihi	Published Date	:	30/12/2020
Aralık 2020	:	Yayın Sezonu	Pub. Date Season	:	December 2020
8	:	Cilt	Volume	:	8
UMS' 20	:	Sayı	Number	:	IMS' 20
2013	:	İlk Yayın Tarihi	Founded	:	2013
Muş	:	Basım Yeri	Place of Publication	:	Muş
Yılda altı defa elektronik olarak yayınlanan uluslararası hakemli ve süreli yayındır	:	Yayın Türü	Publication Type	:	Is an international, periodical, double-blind peer-reviewed and online academic journal published bi-monthly
Türkçe ve İngilizcedir; ancak her sayıda ki makale sayısının en fazla üçte biri kadar olmak üzere diğer dillerdeki çalışmalara da yer verilebilir.	:	Yayın Dili	Official Language	:	Turkish and English; however, studies in other languages may be included, up to a third of the number of articles in each issue.
Şubat, Nisan, Haziran, Ağustos, Ekim ve Aralık	:	Periyot	Frequency	:	February, April, June, August, October and December
Muş Alparslan Üniversitesi	:	Yayıncı	Publisher	:	Muş Alparslan University
Muş Alparslan Üniversitesi Külliyesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 49250, Muş/Türkiye	:	Adres	Address	:	Muş Alparslan Üniversitesi Külliyesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 49250, Muş/Türkiye
anemon@alparslan.edu.tr	:	e-posta	e-mail	:	anemon@alparslan.edu.tr
+90 436 249 49 49	:	Telefon	Telephone	:	+90 436 249 49 49
+90 436 249 10 22	:	Faks	Fax	:	+90 436 249 10 22
http://dergipark.gov.tr/anemon	:	Ana Sayfa	Homepage	:	http://dergipark.gov.tr/anemon

Yayın Kurulu • Editorial Board

Muş Alparslan Üniversitesi Adına Sahibi / Owner	Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT (Rektör) Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Baş Editör / Editor-in-Chief	Doç. Dr. Ahmet GÖKÇEN Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Misafir Editör / Guest Editor	Dr. Öğr. Üyesi Sedat KARAKAYA Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Editörler / Editors	Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Orhan KESKİNTAŞ Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Metin SÖYLEMEZ Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Vedat BAYDAR Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Akın ÖZKAN Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali TÜRKMEÑOĞLU Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞEHİTOĞLU Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Hikmet ŞEVGİN Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
İstatistik Editörü	Prof. Dr. Abdülcelil BİLGİN Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Yayın Kurulu Üyeleri / Editorial Board Members	Prof. Dr. Alper KARADAĞ Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Prof. Dr. Robert FREDERICKS Universidad Autonoma Benito Juarez De Oaxsaca/ Meksika Doç. Dr. Canser KARDAŞ Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Doç. Dr. Gabur OZIEV International Islamic University / Malezya Doç. Dr. H. Mustafa AÇIKÖZ Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Doç. Dr. Mohammad Jaber THALJI Yarmouk University / Ürdün Doç. Dr. Mohd Roslan Bin Mohd NOR University of Malaya / Malezya Doç. Dr. Murat KAYACAN İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye Doç. Dr. Rahmi SAYLIK Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Berat ÇİÇEK Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Irena Rajchinovska PANDEVA Ss. Cyril and Methodius University / Makedonya Dr. Öğr. Üyesi Orhan KESKİNTAŞ Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Şirin GÜL Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ÇAM Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Arş. Gör. Dr. Aslıhan YENİÇERİ ALTINTAŞ Öğr. Gör. Osman TEKELİOĞLU Arş. Gör. Ayşe Nur LEBLEBİCİER Öğr. Gör. Yahya ADANIR Öğr. Gör. Serdar DİK
Sekreteryası / Secretariat	
Dizgi/ Layout Editor	
Teknik Redaksiyon / Redaction	
Grafik Tasarım / Design	

Yıl/Year: 2020 • Cilt/Volume: 8 • Sayı/Number: UMS'20/IMS'20

Amaç ve Kapsam Aims and Scope

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (anemon), sosyal ve beşeri bilimler alanında özgün ve nitelikli çalışmalarını bilimsel bir yaklaşımla ele almak amacıyla yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergi 2018 yılından itibaren Şubat, Nisan, Haziran, Ağustos, Ekim ve Aralık sayıları olmak üzere yılda altı defa düzenli olarak yayımlanmaktadır.

anemon'da yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu, yazarlarına aittir. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları Muş Alparslan Üniversitesi'ne ait olup yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz veya elektronik ortama taşınmaz.

anemon'da sosyal bilimlerle (dil bilimi, din bilimleri, edebiyat, eğitim bilimleri, felsefe, güzel sanatlar, iktisat, işletme, maliye, psikoloji, siyaset bilimi, sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler vb.) alakalı konularda özgün ve nitelikli bilimsel çalışmalar yer almaktadır. Dergilerimizde yayınlanan tüm makaleler çevrimiçi olarak erişime açıktır ve makale yayını için herhangi bir ücret talep edilmemektedir.

Journal of Social Sciences of Muş Alparslan University (anemon) is a peer-reviewed international journal that publishes original and qualified works with a scientific approach in the fields of social sciences and human sciences. The Journal is published bimonthly in February, April, June, August, October and December starting from 2018 by Mus Alparslan University.

Scientific and legal liabilities of the articles published in anemon belong to the authors. The copyrights of the works that are published in the journal are transferred to Muş Alparslan University. No part of this publication may be duplicated and published elsewhere including electronically without permission of the Publisher.

anemon focuses on, but not limited to the following topics: business, economics, educational sciences, finance, fine arts, history, international relations, linguistics, literature, philosophy, political science, psychology, sociology and theology, etc. All articles published in our journals are open access and freely available online. All articles published in our journals are open access, freely available online and no fee is charged for publishing articles

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (anemon) aşağıdaki indekslerde taranmaktadır:

Journal of Social Sciences of Muş Alparslan University (anemon) indexed and abstracted in:

TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin (Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı)
Index Copernicus
ASOS Index (Akademia Sosyal Bilimler İndeksi)
CiteFactor (Academic Scientific Journals)
COSMOS IF (Cosmos Impact Factor)
CrossRef DOI (Digital Object Identifier)
DRJI (Directory of Research Journals Indexing)
ESJI (Eurasian Scientific Journal Index)
Idealonline
IJJIF (International Innovative Journal Impact Factor)
InfoBase Index
ISAM (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
JIF (The Journals Impact Factor)
JournalTOCs (Journal Tables of Contents)
OAJI (Open Academic Journals Index)
ResearchBib (Academic Resource Index)
SciLit
SIS (Scientific Indexing Services)
SOBIAD (TR Sosyal Bilimler Atıf Dizini)
TEİ (Türk Eğitim İndeksi)
UIF (Universal Impact Factor)

TUBITAK ULAKBİM TR Index (Social Sciences and Humanities Database)
Index Copernicus
ASOS Index (Academia Social Science Index)
CiteFactor (Academic Scientific Journals)
COSMOS IF (Cosmos Impact Factor)
CrossRef DOI (Digital Object Identifier)
DRJI (Directory of Research Journals Indexing)
ESJI (Eurasian Scientific Journal Index)
Idealonline
IJJIF (International Innovative Journal Impact Factor)
InfoBase Index
ISAM (TRF Center for Islamic Studies)
JIF (The Journals Impact Factor)
JournalTOCs (Journal Tables of Contents)
OAJI (Open Academic Journals Index)
ResearchBib (Academic Resource Index)
SciLit
SIS (Scientific Indexing Services)
SOBIAD (TR Social Sciences Citation Index)
TEI (Index of Turkish Education)
UIF (Universal Impact Factor)

Danışma Kurulu • Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah KIRAN Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Mesut IDRİZ International University of Sarajevo / Bosna Hersek
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN İstanbul Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Muhittin MACİT Türkiye Yazma Eserler Kurumu / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA Mardin Artuklu Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Mustafa AYDIN Stratejik Düşünce Enstitüsü / Türkiye
Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU Uludağ Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK Marmara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ali TAŞKIN Cumhuriyet Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Mustafa YAĞBASAN Fırat Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ali UZUN Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Ramazan YELKEN Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Bayram COŞKUN Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Recai AYDIN International University of Sarajevo / Bosna Hersek
Prof. Dr. Bilal ERYILMAZ İstanbul Medeniyet Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Saffet KÖSE İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Erdal BAYKAN Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Şamil DAĞCI Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Erdoğan ERBAY Atatürk Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Şahabettin YALÇIN Bingöl Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Eyyup Günay İSBİR İstanbul Aydın Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Şehmus DEMİR Gaziantep Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Güven SAYILGAN Ankara Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Tuncer ASUNAKUTLU Bakırçay Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Turgay UZUN Muğla Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Veli URHAN Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TAŞ Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Yasin AKTAY Stratejik Düşünce Enstitüsü / Türkiye
Prof. Dr. Kazım YOLDAŞ Uludağ Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. M. Sait ŞİMŞEK Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ İstanbul Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Mustafa ÇEVİK Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Hüseyin BİLGİN İstanbul Medeniyet Üniversitesi / Türkiye	Doç. Dr. Mohammad Jaber THALJI Yarmouk University / Ürdün
Doç. Dr. Ali UTKU Atatürk Üniversitesi / Türkiye	Doç. Dr. Mohd Roslan Bin Mohd NOR University of Malaya / Malezya
Doç. Dr. Bülent SÖNMEZ İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / Türkiye	Doç. Dr. Recep ASLAN Gaziantep Üniversitesi / Türkiye
Doç. Dr. Durmuş Çağrı YILDIRIM Namık Kemal Üniversitesi / Türkiye	Doç. Dr. Saim KAYADİBİ International Islamic University / Malezya
Doç. Dr. Elşen BAĞIRZADE Azerbaijan State University of Economics / Azerbaycan	Doç. Dr. Samira AL-KHAWALDEH The University of Jordan / Ürdün
Doç. Dr. Emin ÇELEBİ İnönü Üniversitesi / Türkiye	Doç. Dr. Súdabe SALIHOVA Azerbaijan State University of Economics / Azerbaycan
Doç. Dr. Fariz AHMADOV Azerbaijan State University of Economics / Azerbaycan	Dr. Öğr. Üyesi Bagdagul MUSSA The University of Jordan / Ürdün
Doç. Dr. Mahmoud JARAN The University of Jordan / Ürdün	Dr. Öğr. Üyesi Nurhodja AKBULAEV Azerbaijan State University of Economics / Azerbaycan

İÇİNDEKİLER • CONTENTS

EDİTÖRÜN NOTU / EDITOR'S NOTE

Misafir Editörden... 7

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Mehmet Barış ASLAN 9
Hayvansal Üretim Bölgesel Kalkınmaya Yönelik Etkileri: Doğu Anadolu Bölgesi İllerine Yönelik Panel Veri Analizi
Effects of Animal Production on Regional Development: Panel Data Analysis for Eastern Anatolia Region Provinces

Mücahit MUSLU, Funda ŞENSOY 21
Muş Yemeklerinin Beslenme Antropolojisi Bağlamında Değerlendirilmesi
Evaluation of Muş Meals in the context of Nutritional Anthropology

İskender DÖLEK 29
Mercimek Kale-Kalecik-Çengilli Tarihi Yol Güzergâhı: Alternatif Bir Turizm Rotası
Historical Route of Mercimek Kale-Kalecik-Çengilli: An Alternative Tourism Route

Tekin ÇİFÇİ, Serdar ÖZTÜRK 35
Guhertin û Tehrifat di Kilamên Dengbêjan de: Mînaka "Ez Gul im Gula di Zinêr de"
Alteration And Distortions in Dengbêj's Songs: Example "Ez Gul im Gula Di Zinêr de"
Dengbej Şarkılarında Değişirme ve Tahrifat: "Ez Gul im Gula Di Zinêr de" Örneği

Şehadet SARIGÜL 41
Mar di Mîtolojiya Cihanê de û di Vebêjên Gelerî yên Mûşê de Marê Ziha
Snake in World Mythology and Marê Ziha in the Muş Folk Narratives
Dünya Mitolojisinde Yılan ve Muş Halk Anlatılarında Marê Ziha

Orhan ÖRS 49
Muş Bölgesi Aşiretlerinin İç Çelişkileri Çerçevesinde Yerel ve Merkezi İktidarla Diyalektik ve Dikotomik İlişkisi
Dialectical and Dichotomic Relationship with Local and Central Power in the Framework of Internal Contradictions of the Tribes of Muş Region

Kenan SUBAŞI 61
Tesiira Zimanê Tirkî Li Ser Devoka Serhedê: Wekî Nimûne Milazgirta Mûşê
Influence of Turkish on Serhed Region Dialect of Kurdish: As a Sample Malazgirt Town of Mus
Kürtçe'nin Serhat Şivesi Üzerinde Türkçe'nin Etkisi: Muş Malazgirt Ağzı Örneği

İlyas SUVAĞCI 71
Di Edebiyata Zarokan ya Kurdî da Nûnerek ji Nîfşê Nû: Berfin Ayşe Öğüt
One of the Recent Representatives of Kurdish Children's Literature: Berfin Ayşe Öğüt
Kürt Çocuk Edebiyatının Son Dönem Temsilcilerinden Berfin Ayşe Öğüt

Mustafa YAŞAR, Yavuz Şahin TURGUT, Yakup Kenan KOCA 81
CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) Teknikleri Kullanılarak Muş İlinin Bazı Toprak Özelliklerinin Genel Değerlendirmesi
General Evaluation of Some Soil Characteristics of the Mus Province Using GIS (Geographical Information System) Technique

Mehmet ELALDI 91
Baba Divanı'nda Mekân ve Algı
The Place and Perception in the Divan of Mustak Baba

Şeyhmus BİNGÜL 101
19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Muş
Mus in the 19th Century Through the Eyes of Western Travelers

Yakup AYKAÇ 111
Mela 'Eladînê Kopî û Berhema Wî ya "Dîwan-Rezê Jiyane"
Mullah 'Aladdin Kopy and His "Dîwan-Rezê Jiyane"
Molla Alaeddin Kopy ve "Rezê Jiyane" adlı Divanının İncelenmesi

Erkan AFSAR 123
Politik Cepheleşmede Vatan Cephesi'nin "Muş İline" Yansımaları (1958-1960)
The Reflections Of Fatherland Front To "The Muş Province" In The Political Confrontation(1958-1960)

<i>Yaşar KAPLAN</i>	133
Di Edebiyata Kurmancî Ya Gelêrî Da Beyt û Taybetîyên Wê Bayt and Its Features in Kurdish Folk Literature Kürt Halk Edebiyatında Beyt ve Özellikleri	
<i>Abdumecit YILDIRIM, Ömer Faruk ALTUNÇ</i>	137
Muş İli Süt Üretimini ARIMA Modeli ile Tahmini Milk Production Forecast in Muş Province by ARIMA Model	
<i>Sultan ATEŞ</i>	147
Öğrenilen Namus Algısı Perspektifinde Kadın Cinayetleri: Muş İli Örneği Femicide in the Perspective of Learned Perception of Honor: The Case of Muş	
<i>Yalçın ÇAKMAK</i>	153
Mektepten Şekâvete: Hormekli Zeynel Efendi'nin Hikâyesinin Aşireti ve Bölge Tarihindeki Yeri From Mektep (School) to Banditry: The Place of Hormekli Zeynel within His Tribe and the History of the Region	
<i>Abdullah KIRAN</i>	163
Bedlis Mirliği Hâkimiyetinde Muş Muş Under the Sovereignty of the Bedlis Principality	
<i>Tülay GENCER</i>	169
"Gökte Allah, Yerde Sosyalizm": '224 Sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun' Kapsamında 1960'larda Muş'ta Hayata Geçirilen Uygulamalar Implementation of Law on Socialization of Health Services No. 224 in Muş province in the 1960's	
<i>Ferit USLU, Zeliha TEKİN, Arzu ÇOTUL</i>	179
Yerel İşletmeler İçin Stratejik Bir Vizyon: Festival Turizmi (Korkut Lale Festivali) A Strategic Vision for Local Businesses: Festival Tourism (Korkut Lale Festivali)	
<i>Mahmut ÖZDEMİRKOL</i>	181
Çevre Bilinci Eğitiminde Muş Alparslan Üniversitesi'nin Ders Müfredatı Üzerine Bir İnceleme A Study on the Curriculum of Mus Alparslan University in Environmental Awareness Education	
<i>Yazım Kuralları / Author Guidelines</i>	193
<i>Değerlendirme Süreci / Peer Review Process</i>	195
<i>Yayın İlkeleri / Editorial Principles</i>	199

Okuyucu Mektupları / Letters

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde (anemon) yayımlanan çalışmalar hakkındaki değerli görüşlerinizi, yorumlarınızı ve önerilerinizi lütfen dergi editörüne iletiniz.

Doç. Dr. Ahmet GÖKÇEN
a.gokcen@alparslan.edu.tr

Editörün Notu • Editor's Note

Misafir Editörden...

Değerli okuyucular,

Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin, 22-23 Ekim 2020 tarihleri arasında Muş Alparslan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından organize edilen "II. Uluslararası Muş Sempozyumu" isimli gelenekselleşen organizasyon çerçevesinde hakemlerce uygun görülen çalışmalar UMS'20 (Uluslararası Muş Sempozyumu) Özel Sayısı ile karşınızda olmanın mutluluğunu yaşıyoruz.

Anemon Dergisi, UMS'20 Özel Sayısı aracılığı ile oturumlarda sunulan ve dergimizde yayımlanmak üzere çift kör hakemlik sürecinden geçen 6 tanesi Kürtçe 15 tanesi Türkçe olmak üzere toplam 21 çalışmayı siz kıymetli okuyucuların ve araştırmacıların ilgisine sunuyoruz. Bu özel sayıda ekseriyetle Muş ili ile ilgili uzak ve yakın tarih, siyaset, ekonomi ve kültürel zenginliği muhtevası eden çalışmalar içermektedir.

Anemon Dergisi UMS'20 Özel Sayısı'nın konuk editörü olarak, başta davetli konuşmacılarımız ve panelistlerimiz olmak üzere kongremize katkı sağlayan tüm akademisyen ve araştırmacılara, bu sayıda yayınlanan bildirilerin değerlendirilmesi sürecinde fikir ve görüşleri ile katkı sağlayan tüm hakemlerimize ve makalelerin yayına hazırlanması sürecinde desteğini bizlerden esirgemeyen baş editör Doç Dr. Ahmet GÖKÇEN olmak üzere tüm ekibine özverili çalışmalarından dolayı teşekkür ederim. Sempozyumumuz bilim kurulunda yer alan pek kıymetli akademisyenlere saygılarımı arz ederim. Son olarak çalışmalarını ile akademik dünyaya son derece müspet katkılar sağlayan kıymetli yazarlarımıza da ayrıca teşekkür ederim.

Özel sayı olarak çıkardığımız UMS'20 sayımızın bilim dünyasına katkı sağlamasını diler, gelecek sayılarımızda da ilgi ve desteklerinizi esirgemeyeceğiniz ümidiyle bir sonraki sayıda buluşmak üzere selamlar ve saygılar...

Dr. Öğr. Üyesi Sedat KARAKAYA

Misafir Editör

Araştırma Makalesi • Research Article

Hayvansal Üretim Bölgesel Kalkınmaya Yönelik Etkileri: Doğu Anadolu Bölgesi İllerine Yönelik Panel Veri Analizi*

Effects of Animal Production on Regional Development: Panel Data Analysis for Eastern Anatolia Region Provinces

Mehmet Barış Aslan^{a,**}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Bingöl/Türkiye.
ORCID: 0000-0003-3783-4079

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020

Düzeltilme Tarihi: 16 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 20 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Bölgesel Kalkınma

Doğu Anadolu Bölgesi

Tarım ve Hayvancılık

ÖZ

Çalışmanın amacı, Doğu Anadolu Bölge'sinde yer alan illerin hayvansal üretim değerlerindeki değişimin söz konusu illerin ekonomik gelişmelerine olan katkısını araştırmaktır. Panel Veri Yönteminin kullanıldığı çalışmada, panel sonuçları, hayvansal üretimin illerin ekonomik gelişmeleri üzerinde pozitif ve istatistiksel bakımdan anlamlı etkisinin olduğunu gösterirken, il bazındaki sonuçlar farklılık arz etmektedir. Elde edilen sonuçlar, hayvansal üretimin illerin gelirleri üzerindeki etkisinin zayıf olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, bölgede faaliyet gösteren küçük aile işletmeleri yerine optimum büyüklükteki işletmelerin desteklenerek maliyet avantajı elde edilmesi, ürün fiyatlarına göre oldukça pahalı olan yem fiyatlarını düşürmeye yönelik politikaların üretilmesi gibi bölgenin yapısına uygun kalkınma politikalarının hayata geçirilmesi, bölgenin gelişmişlik düzeyinin artırılması bakımından büyük önem arz etmektedir.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020

Received in revised form 16 December 2020

Accepted 20 December 2020

Keywords:

Regional Development

Eastern Anatolia Region

Agriculture and Livestock

ABSTRACT

The aim of the study is to investigate the contribution of the change in the animal production values of the provinces located in the Eastern Anatolia Region to the economic development of these provinces. In the study using the Panel Data Method, the panel results show that animal production has a positive and statistically significant effect on the economic development of the provinces, while the provincial results differ. The results show that the impact of animal production on the incomes of the provinces is weak. Therefore, it is of great importance to implement development policies in accordance with the structure of the region, such as supporting businesses of optimum size instead of small family businesses operating in the region, producing policies aimed at reducing feed prices that are quite expensive according to product prices.

1.Giriş

Bir ülkenin ekonomik gelişim gösterebilmesinin en önemli ön koşullarından biri, söz konusu ülkenin bölgeleri arasındaki sosyo-ekonomik dengesizlikleri minimum düzeylere indirecek reel kalkınma politikalarının hayata geçirilmesidir. Yıllardır uygulanan teşvik politikalarına rağmen istenilen düzeylerde kalkınma hamlesini gerçekleştiremeyen Doğu Anadolu Bölgesi sosyo ekonomik

gelişmişlik sıralamasında son sıralarda yer almaktadır. Buna neden olan en önemli problemin ise bölgenin yapısına uygun, potansiyellerini dikkate alan ve sürece yerel paydaşları dahil eden bir reel kalkınma politikası yaklaşımının hayata geçirilememesidir.

Türkiye'de bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesine yönelik gerçekleştirilen söz konusu geçmiş dönem politikaları gözden geçirildiğinde, 1960'lı yıllarda

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/*Corresponding author*.
e-posta: mbaslan@bingol.edu.tr

uygulamaya konan planlı kalkınma dönemi ve aynı dönemler içerisinde hayata geçirilen Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) uygulamasının ön plana çıktığı görülmektedir. Planlı kalkınma döneminde dikkati çeken en önemli husus ise bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarına yönelik planlamaların uygulamaya geçmeden henüz planlama sürecinde başarısızlığa uğramış olmasıdır. Gerek uzun vadeli hedef ve projeler yerine güncel ve kısa vadeli sorunlara odaklanması gerekse Türkiye'nin coğrafi ve kozmopolit özellikleri ve etnik kökenleri farklı toplum yapısı dikkate alınmadan hayata geçirilmesi, söz konusu öngörüsüz politikaların bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesi önünde büyük engel oluşturmasına neden olmuştur (Sinemillioğlu, 2009: 256). Diğer tarafta, 1968 yılından günümüze farklı kapsam ve uygulamalar ile devam ettirilen Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) uygulaması Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hayata geçirilmiştir. Bu uygulama ile bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesi, uygulama kapsamına dahil edilen illerin bölge ekonomilerine daha fazla katkı sağlayacak düzeyde gelişiminin sağlanması ve kentleşme düzeyinin artırılması hedeflenmiştir. İklim, coğrafi yapı, pazarlara uzaklık, etnik ve kültürel özellikler, öne çıkan potansiyel sektörler ve altyapı imkanları gibi kalkınmada belirleyici roller üstlenen unsurlar dikkate alınmadan uygulamaya konan söz konusu kalkınma hamlesinin de kendisinden beklenen başarıyı sağlayamadığı, başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere bölgeler arası gelişmişlik farklarının günümüz Türkiye'sinde de önemli bir ekonomik ve toplumsal sorun olarak varlığını devam ettirmesine neden olduğu görülmüştür (Sümer ve Özcan, 2011: 101-111).

Bu bağlamda, hazırlanan çalışma ile Türkiye gelişmişlik düzeyi sıralamasında son sıralarda yer alan Doğu Anadolu Bölgesi illerinin gelişmişlik düzeyini artırabilecek sektörel bazlı bir analiz yapılmıştır. Özellikle de canlı hayvan potansiyeli ile dikkati çeken bölge illerine ait Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) rakamları incelendiğinde, var olan büyük ve küçükbaş hayvan stoku ile tarım ve hayvancılık sektörünün toplam GSYİH'a olan katkısı arasında bir tutarsızlığın olduğu, diğer bir ifade ile var olan potansiyelin gelire yansımadağı görülmüştür. Bunun en önemli nedenlerinden birinin ise hayvansal ürün üretiminden ziyade bölgede yoğun olarak gerçekleştirilen canlı hayvan ticaretinin bölge GSYİH'sına olan düşük katma değer etkisinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu düşünceden

hareketle gerçekleştirilen çalışmanın amacı, canlı hayvan değerlerine kıyasla katma değeri daha yüksek olan hayvansal ürün değerlerinin, Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde yer alan iller bazındaki değişiminin söz konusu illerin ekonomik gelişimleri üzerindeki muhtemel etkilerini araştırmaktır. Yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran Panel Veri Analizi Yönteminin kullanıldığı bu çalışmanın gerek kullandığı yöntem gerekse uygulandığı bölge itibarı ile, ilgili literatür incelendiğinde oldukça kısıtlı sayıda gerçekleştirilen benzer çalışma örneklerinden ayrıştığı düşünülmektedir. Bu nedenle çalışmanın ilerleyen zamanlarda bölge ile ilgili yapılacak diğer çalışmalara ışık tutacağı ve bölgenin kalkınması yolunda sürükleyici bir rol üstlenebilecek hayvancılık sektörünün gelişimi yolunda var olan literatüre önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir

Çalışma giriş bölümünün ardından toplam 5 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, bölge illerine ait sosyoekonomik gelişmişlik seviyeleri, elde edilen birtakım veriler eşliğinde incelendikten sonra iktisadi faaliyet kollarının alt bölgeler bazında elde ettikleri Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) oranları gözden geçirilmiştir. İkinci bölümde bölge illerine ait canlı hayvan ve hayvansal ürün değerlerine ilişkin bir takım istatistiksel veriler paylaşılmış, sonraki bölümde ise gerek ulusal gerekse uluslararası alanda yayınlanmış benzer çalışma örneklerinin yer aldığı literatür özetine yer verilmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümünde veri seti, model, metodoloji ve ampirik bulguların yer aldığı ekonometrik uygulama kısmı oluşturulmuş, son bölümde ise sonuç kısmına yer verilmiştir.

2. Doğu Anadolu Bölgesine Ait Sosyoekonomik ve Sektörel Görünüm

Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinden birini oluşturmaktadır. Türkiye'de İstatistiksel Bölge Birimleri Sınıflaması, Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde yer alan bölgesel istatistiklerde belli bir standart oluşturmak için AB İstatistik Bürosu (Eurostat) tarafından üretilen İstatistiksel Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS) ve farklı sosyo-ekonomik kriterler baz alınarak oluşturulmaktadır. Buna göre 12 Düzey (1) bölge sınıflandırmasından 2'si, 26 Düzey (2) bölge sınıflandırmasından 4'ü ve son olarak 81 Düzey (3) bölge sınıflandırmasının 15'i Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde tanımlanmaktadır (Şengül, Eslemian ve Eren, 2013: 76). Oluşturulan bu sınıflandırma Tablo (1)'de gösterilmiştir

Tablo 1. İBBS'ye Göre Sınıflandırılmış Doğu Anadolu Bölgesi Alt Bölgeleri

Kod	İBBS- 1 (Düzey -1)	Kod	İBBS-2 (Düzey 2)	İBBS-3 (Düzey 3)
TRA	Kuzeydoğu Anadolu Alt Bölgesi	TRA1	Erzurum Alt Bölgesi	Erzurum, Erzincan, Bayburt
		TRA2	Ağrı Alt Bölgesi	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan
TRB	Ortadoğu Anadolu Alt Bölgesi	TRB1	Malatya Alt Bölgesi	Malatya Elazığ Bingöl Tunceli
		TRB2	Van Alt Bölgesi	Van, Muş, Bitlis, Hakkâri

Söz konusu alt bölgelere ait, 2004-2018 yılları arası, iktisadi faaliyet kollarına göre, Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) rakamları incelendiğinde ise toplam gelirin sektörel dağılımında yıllar itibarı ile farklılaşmanın olduğu

görülmektedir. Yıllar itibarı ile yaşanan bu farklılaşma Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Cari fiyatlarla Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın İktisadi faaliyet Kollarına Göre Oransal Dağılımı (2009 bazlı) (%)

TRA1			TRA2			TRB1			TRB2			
Yıl	Tar.	San.	Hiz.	Tar.	San.	Hiz.	Tar.	San.	Hiz.	Tar.	San.	Hiz.
2004	0,26	0,11	0,63	0,36	0,09	0,55	0,15	0,19	0,66	0,21	0,12	0,67
2005	0,24	0,12	0,65	0,34	0,10	0,57	0,19	0,19	0,62	0,23	0,12	0,65
2006	0,20	0,13	0,67	0,30	0,11	0,59	0,14	0,20	0,66	0,20	0,14	0,67
2007	0,19	0,14	0,67	0,27	0,12	0,61	0,14	0,20	0,67	0,18	0,15	0,67
2008	0,18	0,16	0,66	0,25	0,12	0,62	0,13	0,21	0,66	0,17	0,15	0,67
2009	0,19	0,14	0,66	0,28	0,11	0,61	0,14	0,18	0,68	0,20	0,12	0,68
2010	0,23	0,15	0,62	0,36	0,10	0,54	0,15	0,19	0,66	0,25	0,14	0,62
2011	0,22	0,18	0,61	0,34	0,12	0,54	0,15	0,21	0,64	0,22	0,15	0,63
2012	0,20	0,19	0,61	0,34	0,12	0,54	0,14	0,23	0,63	0,21	0,19	0,60
2013	0,18	0,20	0,62	0,29	0,14	0,57	0,12	0,25	0,63	0,17	0,23	0,59
2014	0,18	0,20	0,63	0,26	0,14	0,60	0,09	0,27	0,64	0,17	0,24	0,59
2015	0,19	0,20	0,62	0,30	0,13	0,57	0,13	0,26	0,62	0,19	0,20	0,61
2016	0,17	0,20	0,63	0,28	0,12	0,60	0,12	0,25	0,63	0,19	0,17	0,63
2017	0,17	0,22	0,61	0,30	0,12	0,58	0,13	0,26	0,62	0,20	0,16	0,64
2018	0,17	0,21	0,61	0,30	0,11	0,59	0,11	0,25	0,64	0,19	0,14	0,67

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumundan (TÜİK) elde edilen verilerinden üretilmiştir.

Tablo 2'den elde edilen bulgular incelendiğinde, 2004-2018 yılları arasında tarım ve hayvancılık sektörünün toplam GSYİH içerisindeki payının; TRA1 Bölgesinde yaklaşık %26'dan %17'ye, TRA2 Bölgesinde %36'dan %30'a, TRB1 Bölgesinde %15'den %11'e ve son olarak TRB2 Bölgesinde %21'den %19'a gerilediği görülmüştür. Aynı yıllar arası sanayi ve hizmetler sektörünün GSYİH paylarındaki değişim izlendiğinde ise sanayi sektöründe artışların, hizmetler sektörü paylarında ise önemli değişimlerin yaşanmadığı görülmüştür.

Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde yer alan illerin, Türkiye içerisindeki sosyoekonomik gelişmişlik düzeyi sıralaması incelendiğinde ise bölge illerinin ağırlıklı olarak son sıralarda yer aldığı görülmektedir. Çalışmaya dahil edilen 10 il ve en gelişmiş ilk 10 il için, Temurlenk ve Abar (2019) tarafından temel bileşenler analizi yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen ve 2008-2016 yılları arasında Türkiye'de yer alan illere yönelik gelişmişlik endekslerine göre oluşturulan sıralama Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Türkiye'de Yer Alan İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Düzeyleri (2008-2016)

En Gelişmiş İller		Doğu Anadolu İlleri	
İstanbul (1)	Bursa (6)	Bayburt(66)	İğdır(74)
Ankara (2)	Adana (7)	Tunceli(67)	Bitlis(76)
İzmir (3)	Muğla (8)	Kars(68)	Ağrı(77)
Kocaeli(4)	Konya (9)	Van (72)	Muş (79)
Antalya(5)	Mersin (10)	Bingöl (73)	Hakkari(80)

Not: Parantez içerisindeki değerler illerin Türkiye içerisindeki sosyoekonomik gelişmişlik düzeyi sıralamasını göstermektedir

Endeks değerleri sonuçlarına göre oluşturulan sıralama, Türkiye'de yer alan illerin sosyoekonomik gelişmişlik düzeylerinin doğu-batı eksenini doğrultusunda bir kutuplaşma oluşturduğu göstermiştir. Ekonomi yönetimleri tarafından farklı dönemlerde hayata geçirilen birçok teşvik uygulamasına rağmen istenilen düzeyde kalkınma hamlesini gerçekleştirilemeyen Doğu Anadolu bölgesi illerinin sosyoekonomik gelişmişlik sıralaması baz alındığında ağırlıklı olarak son sıralarda yer aldığı, denize kıyısı olan illerin ise daha fazla gelişme gösterdiği görülmüştür.

3. Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık ve Hayvansal Üretime İlişkin Genel Görünüm

Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye hayvancılık sektöründe önemli bir yere sahiptir. Özellikle de canlı hayvan stoku göz

önüne alındığında, hayvan yetiştiriciliğine eğilimin bu derece yüksek olmasının altında yatan en önemli sebebin coğrafi ve iklimsel şartlarla beraber bitkisel üretim için elverişli alanların yetersizliğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bununla beraber bölge illerinde yapılan hayvancılık büyük işletmelerden ziyade daha çok geçimlik işletmeler olarak tanımlanabilecek aile işletmeleri tarafından gerçekleştirilmektedir. 2015-2019 yılları arasında Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde yetiştirilen toplam büyük baş hayvan varlığı Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Doğu Anadolu Bölgesi'ne ve Türkiye'ye Ait Büyük Baş Hayvan Stoku Değerleri

Yıllar	DOĞU ANADOLU B.(1)	TÜRKİYE(2)	½ (%).
2015	2.976.314	14.127.837	21
2016	3.020.029	14.222.228	21
2017	3.295.354	16.105.025	20
2018	3.429.744	17.220.903	20
2019	3.750.706	17.872.331	21

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumundan (TÜİK) elde edilen verilerinden üretilmiştir

Tablo 4 incelendiğinde, 2015 yılından 2019 yılına kadar gerek Türkiye gerekse Doğu Anadolu Bölgesi büyükbaş hayvan varlığında artışların yaşandığı ifade edilebilir. Ancak burada asıl dikkati çeken hususun hayvan varlığındaki artıştan ziyade Doğu Anadolu Bölgesi toplam büyükbaş hayvan varlığının Türkiye içerisindeki oranıdır. Elde edilen bulgular Doğu Anadolu Bölgesi'ne ait toplam büyükbaş hayvan varlığının yıllara göre küçük değişiklikler gösterse bile yaklaşık olarak %20'ler düzeyinde seyrederek Türkiye toplam büyük baş hayvan varlığı içerisinde önemli bir yer teşkil ettiğini göstermektedir.

2015-2019 yılları arasında Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde yetiştirilen toplam küçükbaş hayvan varlığı ise Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Doğu Anadolu Bölgesi'ne ve Türkiye'ye Ait Küçük Baş Hayvan Stoku Değerleri

Yıllar	DOĞU ANADOLU B.(1)	TÜRKİYE(2)	½ (%).
2015	11.155.497	41.924.100	27
2016	10.989.734	41.329.232	27
2017	11.109.911	44.312.308	25
2018	11.032.855	46.117.399	24
2019	11.604.953	48.481.479	24

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumundan (TÜİK) elde edilen verilerinden üretilmiştir

Tablo (5) incelendiğinde, gerek Türkiye gerekse Doğu Anadolu Bölgesi küçükbaş hayvan varlığında yıllara göre bir artış eğiliminin olduğu görülmektedir. Her ne kadar Türkiye toplam küçükbaş hayvan varlığı içerisindeki oranlarda yıllara göre bir azalış eğiliminin olduğu görülse de, büyükbaş hayvan varlığında olduğu gibi küçükbaş hayvan varlığında da Doğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye içerisinde önemli bir yerinin olduğu görülmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesine ait 2004-2018 yılları arası tarımsal ve hayvansal ürün değerleri ile canlı hayvanlar değerinin Türkiye'ye ait toplam tarımsal ve hayvansal ürün değerleri ile canlı hayvanlar değeri içerisindeki oranlarına ilişkin veriler ise Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Doğu Anadolu Bölgesine Ait Toplam Bitkisel Üretim, Canlı Hayvanlar ve Hayvansal Ürünler Değerlerinin Türkiye Toplam Değerleri İçerisindeki Payı (%)

Yıl	Bitkisel Üretim Değeri (%)	Canlı Hayvanlar Değeri (%)	Hayvansal Ürünler Değeri (%)
2004	0,05	0,21	0,12
2005	0,05	0,20	0,12
2006	0,04	0,20	0,12
2007	0,04	0,20	0,11
2008	0,04	0,20	0,11
2009	0,04	0,20	0,11
2010	0,04	0,21	0,15
2011	0,04	0,20	0,06
2012	0,04	0,19	0,07
2013	0,04	0,19	0,09
2014	0,04	0,19	0,09
2015	0,05	0,20	0,09
2016	0,04	0,20	0,08
2017	0,04	0,20	0,09
2018	0,04	0,20	0,09

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumundan (TÜİK) elde edilen verilerinden üretilmiştir

Tablo (6) incelendiğinde, bölgeye ait toplam tarımsal ürün değerlerinin Türkiye toplam tarımsal ürün değerleri içerisindeki paylarının ortalama olarak yaklaşık %4 düzeyinde seyrettiği görülmektedir. Dikkati çeken husus ise bölgeye ait toplam canlı hayvanlar değerinin Türkiye toplam canlı hayvanlar değeri içerisindeki payının önemli bir yer tuttuğudur. 2004 yılında yaklaşık %21 olan bu oran 2018 yılına gelindiğinde önemli bir değişim göstermeyerek yaklaşık %20 düzeyinde seyretmiştir. Bölgeye ait toplam hayvansal ürün değerlerinin aynı dönemler arası Türkiye toplam hayvansal ürün değerleri içerisindeki payları incelendiğinde ise bölgeye ait canlı hayvan potansiyeli ile paralellik arz etmediği görülmektedir. Canlı hayvan ve hayvansal ürün değerlerinin Türkiye toplam değerleri içerisindeki payları karşılaştırıldığında 2004 yılında sırasıyla %21 ve %12 olan bu oran 2018 yılına gelindiğinde %20 ve %9 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu oranlar canlı hayvan stokundan elde edilen hayvansal ürün değerlerinin tatmin edici düzeylerde gerçekleşmediğini ve yıllar içerisinde canlı hayvan stokunda önemli bir düşüş yaşanmamasına rağmen hayvansal ürün değerlerinde bir düşüşün yaşandığını göstermektedir. Bu durum ortada bir verimlilik sorunu olduğunu düşündürmektedir. Bunun ise hayvansal ürün değerlerinin canlı hayvan değerlerinden düşük olması nedeniyle bölgeye sunulan katma değerinin düşük olmasına ve dolayısı ile bölge GSYİH'sı üzerinde istenilen etkiyi gösterememesine neden olduğu düşünülmektedir.

4. Literatür Özeti

Bölgesel kalkınmaya yönelik gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların önemli bir kısmı illerin kalkınmasında katalizör rolü oynayacak potansiyelleri göz önünde bulunduran ve var olan bu potansiyeli harekete geçirecek yatırım alanlarının tespitine yönelik çalışmalardan oluşmaktadır. Farklı analiz tekniklerinin kullanıldığı söz konusu çalışmalar, mevcut durumun analizi ile beraber geleceğe yönelik birtakım tahmin tekniklerini kullanarak geri kalmış bölge ve illerin gelişmişlik seviyesini geliştirmiş bölge düzeyine yükseltmeyi hedefleyen çalışmalardır.

Bu kapsamda, canlı hayvan ve hayvansal ürün potansiyeline sahip ülkelerde söz konusu potansiyelin ülkelerin ekonomik gelişimleri üzerindeki etkisini araştıran ve çalışma ile benzerlik gösteren gerek Türkiye'de gerekse uluslararası boyutta gerçekleştirilen bazı çalışma örnekleri incelenmiştir. İnceleme sonucunda ağırlıklı olarak gelişmişlik düzeyi daha çok Doğu Anadolu Bölgesi ile benzerlik gösteren az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yönelik literatür özeti tercih edilmiştir. Konu ile ilişkili literatür incelendiğinde, hayvansal üretimin gelir ile olan ilişkisine yönelik farklı analiz yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir. Ağırlıklı olarak nedensellik, anket yöntemi, zaman serisi ve panel veri analizinin tercih edildiği çalışmalarda farklı nitelikte eş bütünleşme ve tahmincilerin kullanıldığı görülmektedir.

Benzer çalışma örneklerinin yer aldığı ilgili literatürü, elde edilen sonuçlara göre iki başlık altında gruplandırmak mümkündür. İlk grup içerisinde dahil edilebilecek çalışmalardan elde edilen sonuçlar, hayvansal üretimin gelir üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etki oluşturduğunu, hayvansal üretimden gelir değişkenine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu veya her iki değişken arasında uzun dönemli koentegrasyon ilişkisi olduğunu göstermiştir. Elde edilen sonuçları bu araştırmadan elde edilen sonuçlar ile paralellik arz eden söz konusu çalışmalardan bazılarını kullandıkları yöntemlere dayalı bir sınıflandırma yaparak aşağıdaki şekilde örneklendirmek mümkündür.

Çalışmasında anket yöntemini kullanan Kemi (2016), hayvansal üretimin Nijerya ekonomisi üzerindeki etkisini araştırmıştır. Çalışmada, ilki domuz yetiştiriciliği, balıkçılık, kümes hayvanları ve salyangoz üretimi ve çobanlık yapan beş tür çiftçiden, ikincisi ise, bunların dışında farklı hayvancılık faaliyetleri ile uğraşan toplam 35 çiftçinin rastgele seçilmesi ile oluşturulan iki aşamalı bir örnekleme tekniği kullanmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuca göre hayvansal üretimin en büyük faydasının istihdam ve gelir artışı olduğu ifade edilmiştir. Anket yöntemine dayalı gerçekleştirilen diğer bir çalışmada Baidoo v.d (2016), Gana'nın kuzeyindeki çiftlik hanelerinde gerçekleştirilen küçük çiftlik hayvanı üretiminin gelir üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Toplam 300 hane reisine uygulanan anket sonucu elde edilen veri setine Sıradan En Küçük Kareler Tahmin Tekniği uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar hayvancılık üretimi ile hane geliri arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu, pazara olan uzaklık ve bağımlılık oranının ise geliri azalttığını göstermiştir. Aynı yöntemin tercih edildiği bir diğer çalışmada ise Polat (2017), bölgenin kalkınmasında önemli bir rol üstlenen hayvancılık sektörünün hali hazırdaki durumu ve sorunlarını araştırmıştır. Hayvancılık sektörünün yatırımlara yüksek

katma değer oluşturmada, düşük maliyetli istihdamı artırması, sosyoekonomik durumu iyileştirmesi, göçü önlemesi ve sanayi sektörüne girdi sağlaması bakımından bölgenin gelişmesinde önemli bir rol üstlendiği ifade edilmiştir. Yatay kesit veri toplama yöntemlerinden anket uygulaması ile gerçekleştirilen bir diğer çalışmada ise İbrahim v.d (2017), Somali Mogadişu'daki çiftçilik ve hayvancılığın ekonomik kalkınmadaki rolünü araştırmışlardır. Çalışmanın iki amacı vardır: ilk hedef, Somali Mogadişu'da tarımın ekonomik kalkınma üzerindeki etkisini araştırmaktır. İkinci amaç ise Somali Mogadişu'da hayvansal üretim ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi incelemektir. Mart (2017) – Haziran (2017) dönemlerini kapsayan aylık verilerin kullanıldığı çalışmada, örneklem büyüklüğü 80 katılımcı olarak belirlenmiştir. Analiz sonuçları, tarım ve hayvancılığın Somali Mogadişu'daki ekonomik kalkınma ile pozitif bir ilişki içinde olduğunu göstermiştir.

Ekine (2018) ise çalışmasında hayvansal üretimin, Nijerya'nın ekonomik büyümesi üzerindeki etkilerini incelemiştir. Sıradan En Küçük Kareler (OLS), Eş Bütünleşme ve Nedensellik Testlerinin kullanıldığı çalışmadan elde edilen ampirik bulgular, canlı hayvan ve balık üretiminin Nijerya'nın ekonomik büyümesi üzerinde olumlu ve istatistiki olarak %5 düzeyinde anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermiştir. Ayrıca yapılan Nedensellik (Walds) testi, söz konusu değişkenler arasında kısa dönemli bir ilişkinin olduğunu göstermiştir. Engle-Granger ve Johansen tahmin tekniği ile Granger nedensellik testinin kullanıldığı bir diğer çalışmada, Jie ve Mohamoud (2018), Somali'de canlı hayvan ihracatının ekonomik büyümedeki rolünü incelemiştir. 1990-2015 yılları arası yıllık verilerin kullanıldığı çalışmanın araştırma sonuçları, sığır, koyun ve keçi ihracatının ekonomik büyüme ile pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahip olduğunu, deve ihracatının ise ekonomik büyüme üzerinde olumsuz ve anlamlı bir etkiye sahip olmadığını göstermiştir.

Yüzde yöntemi ile analiz tekniğini kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmada Pandian v.d (2013), 1980-2017 dönemleri arası yıllık verileri kullanarak, Hindistan'daki hayvancılık sektörünün ulusal ekonomiye katkısını araştırmışlardır. Çalışma sonuçlarına göre Hindistan'daki hayvancılık sektörünün ulusal ekonomiye önemli bir katkı sağladığı görülmüştür.

Panel Veri Analizi Yönteminin kullanıldığı bir diğer çalışmada ise Durmus ve Ozcalik (2015), hem Türkiye'de hem de Avrupa Birliği'nin 15 ülkesinde hayvancılık sektörü ve bileşenlerinin GSYİH'yi ne ölçüde etkilediğine ilişkin ekonometrik bir model oluşturulmuşlardır. Çalışmada 1995-2012 dönemleri arası yıllık veriler kullanılmıştır. Kukla değişken yardımıyla tahmin edilen ve bu çalışmada kullanılan modellemeye esin kaynağı olan söz konusu model aşağıdaki denklem yardımıyla tahmin edilmiştir.

$$y_{it} = \beta_{1i} + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + e_{it} \quad (1)$$

Yukarıdaki modelde, Türkiye ve Avrupa Birliği'nin ilk 15 üye ülkesinden oluşan bir panel düşünülmüştür. Farklı modeller yardımıyla hayvansal üretimin, tarımsal istihdamın, tarım arazilerindeki yüzdesel değişimin ve kırsal nüfusun söz konusu ülkelerin GSYİH'si üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar, hayvansal üretimin GSYİH'yi artıran bir unsur olduğunu gösterirken, imalat

sanayi sektörüne dayalı ekonomilerde tarımsal işgücündeki artışın ise GSYİH'yi düşüren bir faktör olduğunu göstermiştir.

Engida v.d (2015) tarafından, Standart Hesaplanabilir Genel Denge Modeli (HGD) kullanılarak gerçekleştirilen bir diğer çalışmada ise hayvancılığın Tanzania ekonomisi üzerindeki etkileri araştırılmıştır. 2008-2015 yılları arası toplam 5 farklı simülasyon senaryosunun kullanıldığı çalışmadan elde edilen toplam faktör verimliliği sonuçlarına göre, Tanzania'da hayvancılık sektörünün ekonomik büyüme ve yoksulluğun azaltılmasında önemli bir potansiyele sahip olduğu ifade edilmiştir.

İlgili literatür incelendiğinde, konuya teorik bazlı yaklaşım sergileyen bazı çalışmalara da rastlanılmıştır. Söz konusu çalışmalardan biri Ermetin v.d (2018) tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, Yozgat ilinde hayvansal üretimin ilin ekonomisi içerisindeki yeri ve önemi, ilin hayvan varlığı ve hayvansal ürün değerleri verilerini içeren tablolar eşliğinde derlenerek bir takım önerilerde bulunulmuştur. Yapılan değerlendirmeler sonucunda, ilde yaşanan yoğun göçü önlemenin, hayvancılık sektöründe faaliyet gösteren üreticilerin gelir düzeyini artırmanın ve genel anlamda ilin gelişmişlik düzeyini yükseltmenin, Yozgat ilinin sahip olduğu hayvancılık potansiyelinin harekete geçirilmesi ile mümkün hale gelebileceği ifade edilmiştir. Ertaş (2019)'un yapmış olduğu çalışmada ise TRA2 Bölgesinin hayvancılık potansiyeli, hem zamansal hem de mekansal boyutu ile ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, hayvansal üretimdeki artış için ırk ıslah çalışmalarıyla beraber pazarlama faktörünün önemine vurgu yapılmıştır. Ayrıca hayvan başına rantabilitenin artırılabilme ön koşulu olarak planlama ve kooperatifçilik sistemi üzerinde durulmuştur.

Sayıları çok fazla olmasa da, ikinci grup içerisine dahil edilebilecek çalışmalardan elde edilen sonuçlar ise hayvansal üretimin gelir üzerinde pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir etki oluşturmadığını, hayvansal üretimden gelir değişkenine doğru nedensellik ilişkisinin bulunmadığını veya her iki değişken arasında uzun dönemli koentegrasyon ilişkisinin bulunmadığını göstermiştir. Bu çalışmalardan bazılarını da kullandıkları yöntemlere dayalı bir sınıflandırma yaparak aşağıdaki şekilde örneklendirmek mümkündür.

Rehman v.d (2017) tarafından gerçekleştirilen, 1980-2015 dönemleri arası zaman serisi yıllık verilerinin kullanıldığı çalışmada, Pakistan'da gerçekleşen hayvansal üretim ile GSYİH arasındaki ilişki incelenmiştir. Sıradan En Küçük Kareler ve Johansen Eş-Bütünleşme Testi kullanılarak gerçekleştirilen çalışma sonuçları, sığır eti, kümes hayvanı eti, yün, kıl, deri ve post üretiminin GSYİH üzerinde negatif ve istatistiki bakımdan anlamsız bir etkisinin olduğunu göstermiştir. Johansen Eş Bütünleşme Yöntemi ve Granger Nedensellik analizinin kullanıldığı bir diğer çalışmada ise Turan (2018), 1991-2014 arası yıllık verileri kullanarak, tarımsal mal ticareti ve hayvancılığın Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Elde edilen eş bütünleşme sonuçları seriler arasında uzun dönem koentegrasyon ilişkisi olduğunu ancak Granger nedensellik testi sonuçları ise seriler arasında kısa dönem ilişki olmadığını göstermiştir. Uzun dönem sonuçları ise yalnızca gelir değişkeni ve hayvansal üretimden tarım ticaretine doğru nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermiştir.

Rehman v.d. (2019) tarafından gerçekleştirilen bir diğer çalışmada ise Pakistan'daki sığır eti, koyun eti, kümes hayvanı eti üretimi ile tarımsal Gayri Safi Yurtiçi Hasıla arasındaki ilişki araştırılmıştır. 1982-2018 dönemleri arası yıllık verilerin kullanıldığı çalışmada kullanılan değişkenler arasındaki ilişkiyi araştırmak için Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış (ARDL) Sınır Testi Yaklaşımı kullanılmıştır. Çalışma sonuçları, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu göstermiş ancak uzun dönem sığır eti üretim katsayısı Tarımsal Gayri Safi Yurtiçi Hasıla üzerinde olumlu bir etki gösterirken, koyun eti üretimi ve kanatlı eti üretim katsayıları Pakistan'ın tarımsal gayri safi yurtiçi hasılası ile anlamlı olmayan bir ilişki göstermiştir.

Çalışma sonuçları genel itibari ile değerlendirildiğinde, hayvansal üretimin ağırlıklı olarak ekonomik gelişim üzerinde pozitif etki gösterdiği, bunun ise ülke koşullarına göre değişen bir takım farklı ön koşullar altında şekillendiği ifade edilebilir.

5. Ekonometrik Uygulama

5.1. Veri Seti ve Model

Panel veriler, her bir örneklem biriminde çok sayıda gözlemden oluşan veri setlerini ifade eder. Bu, zaman serisi gözlemlerinin, ülkeler, eyaletler, bölgeler, firmalar veya rastgele örneklenmiş bireyler veya haneler dahil olmak üzere çeşitli yatay kesit birimler ile bir araya getirilmesiyle oluşturulabilir (Fitrianto ve Musakkal, 2016: 242). 2004-2017 dönemleri arası yıllık verilerin kullanıldığı bu çalışmada, Doğu Anadolu Bölgesi illerinde gerçekleştirilen hayvansal üretimin söz konusu illerin gelirleri üzerindeki etkisi Panel Veri Yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kullanılan tüm veriler Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Bölgesel İstatistikler veri tabanından elde edilmiştir. Veriler analizlere logaritmik formları kullanılarak dahil edilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde yer alan tüm illerin hayvansal üretim değerlerindeki değişimin söz konusu illerin Gayri Safi Yurtiçi Hasılları üzerindeki etkisi çalışmaya uyarlanmış aşağıdaki model aracılığı ile tahmin edilmiştir. Oluşturulan bu model, Durmus ve Ozcalik (2015) tarafından kullanılan ekonometrik model baz alınarak kurgulanmıştır.

$$\ln GSYH_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln HYVUR_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

1 nolu eşitlikte verilen panel veri denkleminde (*i*) yatay kesit birimlerini yani Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan illeri, (*t*) ise çalışmanın zaman boyutunu yani yılları sembolize etmektedir. *LnGSYH* illere ait gelir değişkenini, *LnHYVUR* illere ait hayvansal üretim değerlerini ifade etmektedir. ε ise hata serisini göstermektedir. Modelde bağımlı ve bağımsız değişken olarak sırasıyla Doğu Anadolu Bölgesi illerine ait Gayri Safi Yurtiçi Hasıla ve hayvansal üretim değerlerinin kullanılmasının altında yatan en önemli neden, bölgede diğer sektörlere nazaran öne çıkan sürükleyici sektörün hayvancılık sektörü olması ve bu canlı hayvan stokundan elde edilecek yüksek katma değere sahip hayvansal ürünlerin illerin ekonomik gelişimleri yolunda önemli katkı sağlayacağı düşüncesidir. Dolayısıyla söz konusu değişkenlerin kullanılmasındaki temel gaye, gerçekleştirilen analiz ile hayvansal üretim değerlerinin illerin gelirleri üzerinde ne yönde ve ne oranda etki gösterdiğini ekonometrik olarak ölçebilmek ve elde edilen sonuçların

paylaşımı ile bölgenin kalkınması yolunda çizilecek yeni yol haritalarına ışık tutabilmektir.

5.2. Metodoloji ve Ampirik Bulgular

Çalışmada öncelikle serilere ait tanımlayıcı istatistikler verilmiştir. Elde edilen standart sapma değerleri gözlemlenen değerlerin ortalamadan ne kadar saptığını gösteren değerlerdir. Logaritmik formları ile analize dahil edilen toplam GSYİH ve toplam hayvansal üretim değişkenlerine ait elde edilen standart sapma değerlerinin küçük olduğu dolayısıyla verilerin birçoğunun ortalamaya yakın setrettiği söylenebilir. Ayrıca toplam 225 gözlemden oluşan serilerin olasılık değerleri incelendiğinde serilerin normal dağılıma sahip oldukları görülmüştür.

Tablo 7. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	LNGSYIH	LNHYVUR
Ortalama	6.464	5.283
Medyan	6.481	5.285
Maksimum	7.314	6.152
Minimum	5.551	4.561
Standart Sapma	0.387	0.317
Olasılık Değeri	0.226	0.594
Gözlem Sayısı	225	225

Tanımlayıcı istatistiklerin ardından değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisini gösteren korelasyon katsayısı ve olasılık değerleri verilmiştir. Korelasyon katsayıları 0 ile 1 arasında değerler almaktadır. Katsayının 0'a yakın olması değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisinin zayıf olduğunu, 1'e yakın olması ise korelasyon ilişkisinin güçlü olduğunu göstermektedir. Ayrıca elde edilen katsayı işaretinin pozitif olması değişkenlerin aynı yönde hareket ettiklerini, negatif olması ise ters yönde hareket ettiklerini göstermektedir (Polat, 2019: 92). Korelasyon katsayısı ve olasılık değeri Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Değişkenler Arasındaki Korelasyon İlişkisi

Değişkenler	LNGSYIH	LNHYVUR
LNGSYIH	1	
LNHYVUR	0.7487*** (0.0000)	1

***, %1 anlamlılık düzeyini, parantez içi olasılık değerini göstermektedir

Elde edilen korelasyon katsayı değeri incelendiğinde, 1'e yakın pozitif bir değer aldığı dolayısıyla ile değişkenler arasında güçlü bir korelasyon ilişkisinin olduğu ve aynı yönde hareket ettikleri görülmüştür. Ayrıca elde edilen olasılık değeri, katsayı değerinin istatistiki olarak %1 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermiştir.

5.2.1. Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Ülkeler ve finansal kuruluşlar arasında Küreselleşme ile birlikte artan ekonomik ve finansal entegrasyonlar, söz konusu kesitsel birimler arasında güçlü ve karşılıklı bağımlılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle son yıllarda Panel veri literatürünün önemli bir kısmı, panel veri setlerinde ortaya çıkabilen ve hata teriminin bir parçası haline gelen, genel şoklar ile gözlemlenmeyen bileşenlerin varlığı nedeniyle, bu türden veri setlerinin önemli ölçüde kesitsel bağımlılık sergilediği sonucuna varmaktadır (De Hoyos ve Sarafidis, 2006: 482). Ortaya çıkan bir şoktan tüm kesitsel birimlerin aynı oranda

etkilendiği varsayımına dayanan yatay kesit bağımlılığı araştırılmadan gerçekleştirilecek analizler ise sapmalı ve tutarsız sonuçlar verebilmektedir. Dolayısı ile birim kök analizlerine geçmeden önce seriler arasında yatay kesit bağımlılığının test edilmesi büyük önem arz etmektedir (Hüseyini ve Doru, 2017: 741).

Bundan yola çıkarak çalışmanın bir sonraki aşamasında seriler arasında öncelikle yatay kesit bağımlılığını sınanan 3 adet test gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki Breusch ve Pagan (1980) tarafından ortaya atılan Larange Çarpanı (LM) testidir. Bu test, karesi alınmış artıkların çift yönlü korelasyon katsayıları ortalamasından oluşan bir testtir. Sabit bir N ve $T \rightarrow \infty$ (yani, T'ye göre küçük bir N) ile görünüşte ilgisiz regresyon kullanılarak tasarlanmıştır. Bu test, (3) nolu eşitlikte verilen LM istatistiğine dayanmaktadır.

$$LM_{BP} = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (3)$$

(3) nolu eşitlikte, $\hat{\rho}$, kalıntılara ait ikili korelasyonunun örnek tahminini oluşturmaktadır (Koçbulut ve Barış, 2016: 152).

Gerçekleştirilen ikinci test, Pessaran (2004) tarafından geliştirilen CD testidir ve (4) nolu denklem yardımıyla tahmin edilmiştir.

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N T(\hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (4)$$

Pesaran (2004), LM testinin N'nin T'ye göre büyük olduğu durumlarda ciddi sapmalar sergilediğini ifade etmiştir. Pesaran (2004), bu tür sapmaların üstesinden gelmek için, $N > T$ olduğu durumlarda, CD olarak adlandırdığı, artıkların ikili korelasyonlarının ortalamasını içeren başka bir test geliştirmiştir. Söz konusu testte, boş hipotez altında, yeterince büyük bir T için, CD istatistiği, $N \rightarrow \infty$ olduğunda dağılımda $N(0,1)$ 'e yakınsamaktadır (Pesaran, 2004: 5; Baltagi ve Kao 2012; 4). Bir sonraki test ise Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen sapsması düzeltilmiş LM (Bias-Adjusted Cross Sectionally Dependence Lagrange Multiplier) testidir ve (5) nolu denklem yardımıyla tahmin edilmiştir.

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{v_{Tij}} \quad (5)$$

Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008), Breusch-Pagan tarafından ortaya atılan LM testine dayanarak, tamamen dışsal regresörlere ve normal hatalara sahip panellerde önceki testlerin sapsmasını düzelten yeni bir LM testi geliştirmişlerdir. Adı geçen yazarlar, sapsması düzeltilmiş LM Testinin testin boyutunu başarıyla kontrol ettiğini ve kabul edilebilir bir güce sahip olduğu sonucuna varmışlardır (Burdisso ve Sangiacomo, 2016: 434).

Tüm testlerde, ‘‘Yatay kesit bağımlılığı yoktur’’ sıfır hipotezi, ‘‘Yatay kesit bağımlılığı vardır’’ alternatif hipotezine karşı sınanmaktadır. Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı veya yokluğu serilere yönelik gerçekleştirilen durağanlık testlerinin farklılaşmasına neden olmaktadır. Konu ile ilgili literatür incelendiğinde, seriler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı durumda birinci nesil birim kök testlerinin, yatay kesit bağımlılığının tespit

edildiği durumda ise ikinci nesil birim kök testlerinin kullanıldığı görülmektedir (Baltagi, 2008: 284; Bilginoğlu ve Bolat, 2013: 35). Elde edilen test sonuçlarına dair istatistikler Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9. Değişkenlere Ait Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Test	LNGSYIH	Prob.	LNHYVUR	Prob.
LM_{BP}	1563.943***	0.000	1084.611***	0.000
CD_{LM}	39.547***	0.000	32.300***	0.000
LM_{adj}	100.141***	0.000	67.064***	0.000

Not: (***) sembolü %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir

Elde edilen test sonuçları incelendiğinde, olasılık değerlerinin üç test için de 0.05’ten küçük, istatistiki olarak %1 düzeyinde anlamlı çıktığı görülmüştür. Dolayısıyla sıfır hipotezi ret, alternatif hipotez ise kabul edilmiştir. Diğer bir ifade ile her iki seride de yatay kesit bağımlılığının varlığı kabul edilmiştir.

5.2.2. CADF Birim Kök Testi

Serilerde yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edildikten sonra, serilerin durağanlık sınaması için ikinci nesil birim kök testleri içerisinde yer alan CADF (Cross-Sectionally Augmented Dickey Fuller) testi tercih edilmiştir. $T > N$ veya $N > T$ durumunda kullanılabilen CADF testi Pesaran (2007) tarafından geliştirilmiştir. Bu testte öncelikle tüm panel birimleri için CADF istatistiği hesaplanmaktadır. Sonrasında ise CADF istatistiği değerlerinin aritmetik ortalaması hesaplanarak CIPS (Cross Sectionally Augmented IPS) test istatistikleri elde edilmektedir (Yalçınkaya ve Kaya, 2017: 7). CADF/CIPS test istatistik değerleri sırasıyla aşağıda verilen (6) ve (7) nolu denklemler yardımıyla tahmin edilmektedir (Pesaran, 2007: 276-277).

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + e_{it} \quad (6)$$

$$CIPS(N, T) = t - bar = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (7)$$

Elde edilen CADF istatistik değerleri Pesaran (2007) tarafından geliştirilen kritik tablo değerleriyle karşılaştırılarak serilerin durağanlığına karar verilir. CADF testinde; ‘‘Seriler durağan değildir’’ H_0 hipotezi, ‘‘Seriler durağandır’’ alternatif hipotezine karşı sınanmaktadır. Elde edilen test sonuçlarına dair istatistikler Tablo 10’da verilmiştir

Tablo 10. CADF Birim kök Testi

Değişkenler	CADF/CIPS İstatistik (Düzy)		CADF/CIPS İstatistik (1.Fark)	
	Sabitli	Sab/trend	Sabitli	Sab/trend
LNGSYIH	-1.46	-1.95	-2.64***	-3.41***
LNHYVUR	-1.37	-2.02	-3.01***	-3.34***
Oranlar	Kritik Değerler			
%1	-2.52	-3.09	-2.52	-3.09
%5	-2.28	-2.83	-2.28	-2.83
%10	-2.16	-2.69	-2.16	-2.69

Not: (***) sembolü %1 anlamlılık seviyesini sembolize etmektedir. Kritik tablo değerleri Pesaran (2007) çalışmasında yer alan II(b) ve II(c) nolu tablolardan elde edilmiştir. Optimal gecikme uzunluğu için Schwarz Bilgi Kriterinden yararlanılmıştır. Maksimum gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir.

Panelin tamamına yönelik gerçekleştirilen CADF birim kök testi CIPS istatistiği değerleri, Pesaran (2007) kritik değerleri

ile karşılaştırıldığında gerek sabitli gerekse sabitli trendli modelde serilerin durağan olmadığını kabul eden H_0 hipotezi reddedilememiştir. Serilerin ilk farkları alındığında ise tüm serilerin istatistiki bakımdan %1 anlamlılık düzeyinde durağan hale geldiklerini dolayısıyla eşbütünleşme analizinin yapılabilmesi için gerekli olan serilerin I(1) olması ön koşulunun da gerçekleştiğini göstermiştir.

5.2.3. Modele Yönelik Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Bir sonraki aşamada modele ilişkin ön testler gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki modele yönelik gerçekleştirilen yatay kesit bağımlılığı testidir. Elde edilen test sonuçları Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 11. Modele Yönelik Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Test	İstatistik	Olasılık
LM _{BP}	1563.943***	0.000
CD _{LM}	39.547***	0.000
LM _{adj}	100.141***	0.000

Not: (***) sembolü %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir

Test sonuçları, olasılık değerlerinin %1 düzeyinde anlamlı olduğunu dolayısı ile sıfır hipotezinin reddedilerek modelde yatay kesit bağımlılığı olduğunu göstermiştir. Ayrıca bu sonuç çalışmaya dahil edilen illerden birine gelecek bir şokun diğer iller üzerinde etkili olabileceği anlamını da taşımaktadır. Çalışmanın bundan sonraki aşamalarında yatay kesit bağımlılığını dikkate alan testler ile devam edilmiştir.

5.2.4. Eğim Katsayılarına Yönelik Homojenlik Testi

Modele yönelik ön testlerden ikincisi eşbütünleşme denklemi içerisinde yer alan eğim katsayısının homojenliğini sınanan testtir. Swamy (1970) tarafından ortaya atılan, Peseran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen bu testte, 8 nolu eşitlikte verilen genel bir eşbütünleşme denklemi içerisinde yer alan β_i eğim katsayısının, yatay kesitler arasındaki farklılığı sınanmaktadır (Altıntaş ve Mercan 2015: 364).

$$Y_{it} = a + \beta_i + X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (8)$$

“Eğim katsayıları homojendir” sıfır hipotezinin, “Eğim katsayıları homojen değildir” alternatif hipotezine karşı test edildiği Homojenlik Delta testleri sonuçları Tablo 12’de verilmiştir

Tablo 12: Homojenlik Sınaması için Yapılan Delta Testi Sonuçları

Test	İstatistik	Olasılık
Delta_tilde:	4.633***	0.000
Delta_tilde_adj:	5.140***	0.000

Not: (***) sembolü %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir

Elde edilen her iki test sonucu da istatistiki olarak %1 düzeyinde anlamlı çıkmıştır. Bu sonuçlar sıfır hipotezinin reddedilerek alternatif hipotezin kabul edildiğini dolayısıyla modele ait eğim katsayılarının heterojen bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir. Diğer bir ifadeyle, çalışmaya dahil edilen tüm illerde hayvansal üretim değerlerinin, söz konusu illerin ekonomik gelişimleri üzerine etkilerinin aynı olmadığı, ilden ile farklılık gösterdiği ifade edilebilmektedir.

5.2.5. Panel Eşbütünleşme Testi

Çalışmada, uzun dönemli koentegrasyon ilişkisi, McCoskey ve Kao (1998) tarafından geliştirilen, Westerlund ve

Edgerton (2007) çalışması ile beraber, eğim katsayıları heterojen yapıya sahip ve yatay kesit bağımlılığı gösteren modellerde tercih edilebilen Westerlund-Edgerton Eş bütünleşme testi ile sınanmıştır. Lagrange Çarpımı testine dayalı geliştirilen söz konusu test, (9) nolu eşitlikte gösterilen denklem yardımıyla tahmin edilmiştir.

$$LM_N^+ = \frac{1}{NT^2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T W_i^{-2} S_{it}^2 \quad (9)$$

Tam Modifiye Edilmiş En Küçük Kareler Yöntemi (FMOLS) kullanılarak tahmin edilen model yardımıyla, İstatistiksel değerlerin elde edilmesi için kullanılan kısmi hata terimleri toplamı (S_{it}^2) ve uzun dönem varyans (W_i^{-2}) değerleri elde edilmektedir. “Seriler arasında eşbütünleşme vardır” sıfır hipotezi “Seriler arasında eşbütünleşme yoktur” alternatif hipotezine karşı, (LM_N^+) test istatistik değeri aracılığı ile test edilmektedir. Monte Carlo simülasyon örnekleri, testin küçük örneklemelerin söz konusu olduğu durumlarda da tercih edilebileceğini göstermektedir (Westerlund ve Edgerton, 2007: 186-187; Aytun, Akın ve Uçan, 2015: 211). Elde edilen test sonuçları Tablo 13’te verilmiştir.

Tablo 13. Westerlund Edgerton Eşbütünleşme Testi

Model	LM İstatistiği	Bootstrap Olasılık	Asymptotik Olasılık
Sabitli	1.788	0.676	0.037
Sabitli/Trendli	4.633	0.613	0.000

Not: Bootstrap değerleri 10.000 tekrarlı dağılım ile gerçekleştirilmiştir. Asimptotik değerler ise standart normal dağılım yoluyla belirlenmiştir

Eş bütünleşme ilişkisine yönelik gerçekleştirilen testte, yatay kesit bağımlılığının olmadığı durumda Asymptotik olasılık değerleri, yatay kesit bağımlılığının varlığı durumunda ise Bootstrap kritik değerleri dikkate alınmaktadır (Westerlund ve Edgerton, 2007: 186-187). Bundan yola çıkarak elde edilen Asymptotik olasılık değerleri incelendiğinde, yatay kesit bağımlılığının olmadığı durumda sıfır hipotezi reddedilmekte ve seriler arasında uzun dönemli bir koentegrasyon ilişkisinin olmadığı görülmektedir. Ancak çalışmada seriler arasında yatay kesit bağımlılığı tespit edildiğinden bootstrap olasılık değerleri dikkate alınmakta ve elde edilen olasılık değerleri sıfır hipotezinin reddedilemediğini göstermiştir. Diğer bir ifade ile seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı kabul edilmiştir.

5.2.6. Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra çalışmanın son bölümünde birimlere ait eşbütünleşme katsayılarının tahmini gerçekleştirilmiştir. Yöntem olarak, Eberhardt ve Bond (2009) tarafından ortaya atılan AMG (Augmented Mean Group Estimator) Tahmin Yöntemi tercih edilmiştir. Hem tüm panele hem de paneli oluşturan tüm birimlere ait katsayı tahminlerini gerçekleştirebilen söz konusu yöntem, panelin tümü için geçerli uzun dönem koentegrasyon katsayısını, yatay kesit birimlere ait katsayıların aritmetik ortalamasının ağırlıklandırılmış şeklini kullanarak tahmin etmektedir. Bu özelliği ile Peseran (2006) tarafından ortaya atılan CCE (Common Corelated Effects) tahmincisine oranla daha güvenilir sonuçlar verdiği ifade

edilmektedir. Ayrıca söz konusu yöntemin serilerdeki ortak faktör ve dinamik etkileri dikkate alınmasının, dengesiz panel modellerinde de etkili sonuçlar vermesine neden olduğu vurgusu yapılmıştır (Eberhardt ve Bond, 2009; Göçer, 2013: 233). Yöntem tahmininde değişkenlerin ayrıştırılması (10), (11) ve (12) nolu eşitlikler ile gösterilmiştir.

$$y_{it} = \beta'_i x_{it} + \mu_{it} \quad \mu_{it} = a_i + \lambda'_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (10)$$

$$x_{mit} = \pi_{mi} + \delta'_{mi} g_{mt} + p_{1mi} f_{1mt} + \dots + p_{nmi} f_{nmt} + v_{mit} \quad (11)$$

$$f_t = \varphi' f_{t-1} + \varepsilon_{it} \text{ ve } g_t = \aleph' g_{t-1} + \omega_t \quad (12)$$

(10) nolu eşitlikte verilen x_{it} gözlemlenebilir ortak değişkenlerin bir vektördür. (11) nolu eşitlikte verilen f_t ve g_t sembolleri ise sırasıyla ülkeye özgü faktör yükleriyle birlikte gözlenmemiş ortak faktörleri ifade etmektedir. AMG uzun dönem katsayı tahmin sonuçları Tablo 14'te verilmiştir.

Tablo 14. AMG Katsayı Tahmin Sonuçları

İller/Panel	LNHYVUR		Sabit Katsayı(C)	
	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
AMG				
Panel Amg	0.047***	0.001	5.839***	0.000
Erzurum	0.083***	0.000	6.079***	0.000
Erzincan	0.016	0.763	6.075***	0.000
Bayburt	0.036*	0.096	5.361***	0.000
Ağrı	0.138***	0.000	5.428***	0.000
Kars	0.059***	0.009	5.756***	0.000
Iğdır	0.030	0.457	5.761***	0.000
Ardahan	0.123***	0.001	5.030***	0.000
Malatya	0.047	0.157	6.305***	0.000
Elazığ	0.063***	0.000	6.122***	0.000
Bingöl	-0.001	0.876	5.936***	0.000
Tunceli	0.046**	0.023	5.520***	0.000
Van	0.007	0.840	6.401***	0.000
Muş	0.041	0.363	5.925***	0.000
Bitlis	-0.074	0.209	6.365***	0.000
Hakkari	0.089	0.162	5.518***	0.000

Not: (***),(**) ve (*) sembolleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir

Sonuçlar incelendiğinde, panelin geneline yönelik elde edilen değerler istatistiki olarak %1 düzeyinde anlamlı olduğu görülmüştür. Bu da Doğu Anadolu Bölgesinde hayvansal üretim değerlerindeki %1'lik artışın, bölge GSYİH'sı üzerinde yaklaşık olarak %0,05'lik bir artışa neden olduğunu göstermektedir. Bu sonuç literatür özetinde verilen bazı çalışma sonuçlarıyla paralellik arz etmektedir (Ekine, 2018; İbrahim v.d, 2017, Baidoo v.d, 2016; Kemi, 2016; Engida v.d, 2015; Pandian v.d, 2013).

İl bazında sonuçlar incelendiğinde ise Erzurum, Ağrı, Kars, Ardahan ve Elazığ illerinde hayvansal üretim değerlerindeki artışın bu illerin ekonomik gelişimleri üzerinde pozitif ve % 1 düzeyinde anlamlı etkisinin olduğu görülmüştür. Söz konusu illerin hayvansal üretim değerlerindeki %1'lik bir artış bu illerin ekonomik gelişimlerini yaklaşık olarak sırasıyla %0.08, %0.14, %0.06, %0.12 ve %0.06 düzeyinde artırmaktadır. Hayvansal üretimin ekonomik gelişim üzerindeki etkisinin en fazla görüldüğü iller sırasıyla Ağrı ve Ardahan olmuştur. Elde edilen değerlerin istatistiki bakımdan güçlü olduğu ancak hayvansal üretim değerlerinin söz konusu illerin gelirleri üzerindeki etkisinin zayıf olduğu görülmüştür. İl bazında diğer sonuçlar incelendiğinde ise Tunceli ve Bayburt illerinde hayvansal üretim değerlerindeki artışın bu illerin gelirleri üzerinde pozitif ve sırasıyla %5 ve

%10 düzeyinde anlamlı etkisinin olduğu görülmüştür. Ancak söz konusu etkinin bu illerde de zayıf olduğu görülmüştür.

Erzincan, Iğdır, Malatya, Bingöl, Van, Muş, Bitlis ve Hakkari illerine ilişkin sonuçlar incelendiğinde ise bu illerdeki hayvansal üretim değerlerinin illerin gelirleri üzerindeki etkisine dair istatistiki bakımdan anlamlı sonuçlar elde edilememiştir.

6. Sonuç

Çalışmada, hayvansal üretimin bölgesel kalkınma üzerindeki etkileri, Doğu Anadolu Bölgesi illeri kapsamında analiz edilmiştir. Analiz sonuçları hayvansal üretim değerlerindeki artışın bazı bölge illerine ait gelirler üzerindeki etkisinin zayıf, bazılarındaki ise istatistiki bakımdan anlamlı olmadığını göstermiştir. Bölgenin Türkiye içerisindeki canlı hayvan potansiyeli dikkate alındığında, elde edilen sonuçlar ile bir tezatlık içerdiği ifade edilebilir. Bu sonuçlar çalışmaya dahil edilen illerde hayvansal üretimin profesyonel ve çağın gereksinimine uygun tekniklerden ziyade geleneksel yöntemlerle ve daha çok aile içi ihtiyaçları temin etmek maksadı ile gerçekleştirildiğine dair bir kanaat oluşturmaktadır. Bölge illerinde, süt çiftlikleri, et entegre tesisleri gibi hayvansal ürün verimliliğini arttıracak tesislerin olmayışı, satışa sunulan söz konusu ürünlerin geleneksel ve hijyenik olmayan şartlarda pazarlanmasına neden olmaktadır. Bu durum aynı zamanda bu ürünlerin yakın dış pazarlara pazarlanabilme kabiliyetini de önemli ölçüde azaltabilmektedir. Bununla beraber 2010 yılında Kars ilinde faaliyete geçen et entegre tesisi, tamamlanma aşamasına gelen ve bölge illerindeki süt üreticilerine ciddi katkı sağlayacağı düşünülen Bingöl Süttaş çiftliği ve 2017 yılında Ardahan ilinde faaliyete giren kaz kesim tesisi gibi bölgenin kalkınması yolunda katalizör rolü üstlenebilecek yatırımların hayata geçirilmesinin diğer bölgeler ile olan gelişmişlik farklarını minimum düzeylere indirmede önemli gelişmeler olarak görülmektedir. Öte yandan, elde edilen sonuçların bölgeye mahsus birtakım unsurlardan da kaynaklandığı düşünülmektedir. Söz konusu unsurları ve çözüm önerilerini şu şekilde sıralamak mümkündür;

-Küçük aile işletmeleri yerine optimum büyüklükteki işletmeler desteklenerek maliyet avantajı elde edilebilir-
Düşük verime sahip yerli ırklar ıslah edilerek hayvansal ürünlerde verimlilik artışı sağlanabilir

-Emek yoğun üretim yerine, çağın gereksinimlerine uygun teknolojilerin kullanımına yönelik eğitim faaliyetlerinin hayata geçirilmesi daha kaliteli, hijyenik ve verimli üretimin önünü açabilir

-Ürün fiyatları ile karşılaştırıldığında oldukça pahalı olan yem fiyatlarını düşürmeye yönelik politikaların üretilmesi, maliyetlerin azalmasına dolayısıyla hem üretimi hem de karlılığı artırarak söz konusu illerin ekonomik gelişimlerine daha fazla katkı sağlayabilir

-Pazarlama zincirinin kısa tutulması, daha organize ve daha güçlü mesleki örgütlenmelerin hayata geçirilerek özellikle ihracata yönelik gerek eğitim gerekse satış temelli desteklerin hayata geçirilmesi illerin ekonomisi üzerine daha fazla katkı sunabilir.

Özetle, yukarıda bahsedilen çözüm önerilerinin, bölgenin yapısına uygun ve yine bölgenin kendi gerçekleri ile uyumlu bir şekilde hayata geçirilmesinin, yüksek canlı hayvan

potansiyeline sahip bölge illerinin gelirleri üzerinde daha fazla katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Altıntaş, H., & Mercan, M. (2015). Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Eşbütünleşme Analizi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(2), 345-376.
- Aytun, C., Akın, C. S., & Uçan, O. (2015). Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Telekomünikasyon Yatırımları ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları İlişkisi. *Ege Akademik Bakış*, 15(2), 207-216.
- Baidoo, S. T., Yusif, H., & Anwar, U. (2016). The effect of smallholder livestock production on income of farm households in Northern Ghana. *Munich Personal RePEc Archive (MPRA)*, Paper No. 90803, 1-18.
- Baltagi, B.H. (2008), *Econometric Analysis of Panel Data* (Fourth Edition), West Sussex: John Wiley & Sons.
- Baltagi, B. H., Feng, Q., & Kao, C. (2012). A Lagrange Multiplier Test for Cross-Sectional Dependence in a Fixed Effects Panel Data Model. *Center for Policy Research*, Paper No. 137, 1-37.
- Bilginoğlu, M. A., & Bolat, S. (2013). Avrupa Birliği'nde Maliye Politikalarının Sürdürülebilirliği: Durağan Olmayan Panel Veri' den Kanıt. *Maliye Dergisi*, 164, 27-46.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Burdizzo, T., & Sangiacomo, M. (2016). Panel Time Series: Review of The Methodological Evolution. *The Stata Journal*, 16(2), 424-442.
- De Hoyos, R. E., & Sarafidis, V. (2006). Testing For Cross-Sectional Dependence In Panel-Data Models. *The Stata Journal*, 6(4), 482-496.
- Durmus, S. & Ozcalik, M. (2015). Economic Effectiveness of Livestock Farming Industry: An Analysis between Turkey and Eu-15 Countries. *American International Journal of Contemporary Research*, 5(3), 96-105.
- Eberhardt, M., & Bond, S. (2009). Cross-Section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator. *MPRA Paper*, Paper No. 17870.
- Ekine, D. I., & Onu, C. (2018). The Impact of Agricultural Output on Economic Growth In Nigeria (1981-2015). *IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF)*, 9(4), 10-14.
- Engida, E., Guthiga, P., & Karugia, J. (2015). The Role of Livestock in the Tanzanian Economy: Policy Analysis Using a Dynamic Computable General Equilibrium Model for Tanzania. *International Conference of Agricultural Economists*, (s. 1-22). Milan/Italy.
- Ermetin, O., Tüfekçi, H., Boz, M. A. & Taşkesen, O. (2018). Yozgat İli Hayvancılık Sektörünün İlin Kalkınmasındaki Etkisi. III. Uluslararası Bozok Sempozyumu, (s. 1085-1093). Yozgat/Türkiye.
- Ertaş, N. (2019). Düzey 2 Sınıflandırmasına Göre Mevcut Hayvancılık Durum Analizi, Mekansal ve Zamansal Dağılışı: TRB2 Örneği. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (44), 11-39.
- Fitriantoa, A., & Musakkala, N. F.K. (2016). Panel Data Analysis for Sabah Construction Industries: Choosing the Best Model. *Procedia Economics and Finance*, (35), 241-248.
- Hüseyini, İ., & Doru, Ö. (2017). Türkiye Ve Gelişmiş Ülkelerde Turizm Gelirleri ve GSYH Arasındaki İlişkinin Yeni Nesil Panel Veri Testleri ile İncelenmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(53), 739-746.
- Ibrahim, A. A., Dahie, A. M., Addow, A. M., Muhumedarif, H., & Wasuge, B. S. A. (2017). The Role Of Farming And Livestock In Economic Development In Mogadishu, Somalia. *International Educational Scientific Resarch Journal*, 3(7), 42-47.
- Jie, L. & Mohamoud, A. N. (2018). An Econometric Assessment of Livestock Export and Its Impact on Economic Growth in Somalia. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 9(12), 159-173.
- Kemi, A. O. (2016). Economic Impact of Livestock Production on the Society: A Case Study of Ikare Akoko Ondo State. *IOSR Journal of Agriculture and Veterinary Science*, 9(12), 77-80.
- Koçbulut, Ö., & Barış, S. (2016). Avrupa Birliği Ülkelerinde İhracat ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Kadın İstihdamı Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Analizi. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 22-39.
- Pandian, A. S. S., Prabu, M., & Senthilkumar, G. (2013). Time Series Analysis of the Contribution of Livestock Sector to the National Economy. *Indian Journal of Applied Research*, 3(3), 93-95.
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests For Cross Section Dependence in Panels. *The Institute for the Study of Labor (IZA)*, Paper No. 1240, 1-40.
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in The Presence Of Cross-Section Dependence. *Journal Of Applied Econometrics*, 22, 265-312.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A Bias-Adjusted Im Test of Error Cross-Section Independence. *Econometrics Journal*, 11, 105-127.
- Polat, M. (2017). Hayvancılık sektörünün TRA2 Bölgesinin ekonomik kalkınması üzerine etkileri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(2), 632-643.
- Polat, M. (2019). *Borsa, Firma Etkinliği ve Firma Etkinliğinin Borsada Firma Değerine Etkisi*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Rehman, A., Deyuan, Z., & Chandio, A. A. (2019). Contribution of Beef, Mutton, and Poultry Meat

- Production to the Agricultural Gross Domestic Product of Pakistan Using an Autoregressive Distributed Lag Bounds Testing Approach. *SAGE Open*, 9(3), 1-10.
- Rehman, A., Jingdong, L., Chandio, A. A., & Hussain, I. (2017). Livestock Production And Population Census In Pakistan: Determining Their Relationship With Agricultural Gdp Using Econometric Analysis. *Journal of Information Processing in Agriculture*, 4(2), 168-177.
- Sinemillioğlu, M. O. (2009). Sürdürülebilir Bölgesel Kalkınma Ve Türkiye Süreci. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(27), 245-268.
- Sümer, G. Ç. & Özcan, A. (2011). Türkiye’de Kalkınmada Öncelikli Yörelere Politikası ve Kentleşme Üzerine Etkileri. 1. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, (s. 101-111). Malatya/Türkiye.
- Şengül, Ü., Eslemian, S., & Eren, M. (2013). Türkiye’de İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflamasına Göre Düzey 2 Bölgelerinin Ekonomik Etkinliklerinin VZA Yöntemi ile Belirlenmesi ve Tobit Model Uygulaması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 75-99.
- Temurlenk, M. S., & Abar, H. (2019). Türkiye’deki İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Seviyeleri: 2008 – 2016 Dönemi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(4), 1115-1135.
- Turan, Z. (2018). Türkiye’de Tarımsal Mal Ticaretinin ve Hayvancılığın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi (1990-2014). *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies*, 4(8), 200-209.
- Westerlund, J., & Edgerton, D.L. (2007). A Panel Bootstrap Cointegration Test. *Economic Letters*, 97, 185-190.
- Yalçınkaya, Ö., & Kaya, V. (2017). Doğal İşsizlik Oranı mı Yoksa; İşsizlik Histerisi mi?: OECD Ülkeler İçin Yeni Nesil Panel Birim Kök Testlerinden Kanıtlar (1980-2015). *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(33), 1-1.

Araştırma Makalesi • Research Article

Muş Yemeklerinin Beslenme Antropolojisi Bağlamında Değerlendirilmesi*

Evaluation of Muş Meals in the context of Nutritional Anthropology

Mücahit Muslu ^{a,**}, Funda Şensoy ^b

^a Arş. Gör. İstanbul Arel Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Yüksekokulu, Beslenme ve Diyetetik Bölümü, 34010, İstanbul/Türkiye.
ORCID: 000-0002-8761-5061

^b Dr. Dyt. Bağımsız Araştırmacı, 34744, İstanbul/Türkiye.
ORCID: 0000-0001-6880-410X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020

Düzeltilme Tarihi: 12 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 16 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Beslenme Antropolojisi
Muş Yemekleri
Beslenme Kültürü

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020

Received in revised form 12 December 2020

Accepted 16 December 2020

Keywords:

Nutrition Anthropology
Muş Dishes
Nutrition Culture

ÖZ

Bu çalışmanın amacı Muş ilinin coğrafi işaretli ve önemli geleneksel yemeklerinin beslenme antropolojisi açısından değerlendirilmesidir. Muş Çorti Turşusu, Muş Çorti Aşısı, Muş Köftesi, Kaburga Dolması, Yumurtalı Kenger, Hazüt Dolması, Kırçıklı Kelem Dolma, Cavbelek, Herse ve Kırçık yemekleri besin gruplarına ayrılarak incelenmiştir. Bölge mutfağı hayvancılık nedeniyle et ve süt ürünlerine dayanmaktadır. Tarımsal olarak en fazla üretilen buğday yemeklerin büyük çoğunluğunda kullanılmaktadır. Bölgede yetişen lahanaya sebze yemeklerinin başında gelmektedir. Özellikle kurutma ve salamura işlemleri sebzelerin kışa hazırlanması için kullanılmaktadır. Yemeklerin yapılışı ve isimleri bölgedeki eski medeniyetlerden izler taşımaktadır.

ABSTRACT

The aim of this study is to evaluate the geographically marked and important traditional dishes of Muş province in terms of nutritional anthropology. Muş Çorti Turşusu, Muş Çorti Aşısı, Muş Köftesi, Kaburga Dolması, Yumurtalı Kenger, Hazüt Dolması, Kırçıklı Kelem Dolma, Cavbelek, Herse and Kırçık dishes were examined by dividing into food groups. Due to animal husbandry, the regional cuisine is based on meat and dairy products. The most agriculturally produced wheat is used in the majority of meals. Cabbage grown in the region is one of the main vegetable dishes. Especially drying and pickling processes are used for the winter preparation of vegetables. The cooking and names of the dishes bear traces of the ancient civilizations in the region.

1. Giriş

Beslenme ‘sağlığı korumak, geliştirmek ve yaşam kalitesini yükseltmek için vücudun gereksinimi olan besin öğelerini yeterli miktarlarda ve uygun zamanlarda almak için bilinçli yapılması gereken bir davranış’ şeklinde tanımlanmaktadır (T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Kurumu, 2016: 7). Günlük beslenmemiz et, süt, tahıl, sebze, meyve, yağ ve şeker gruplarından sağlanan besinlerle karşılanmaktadır. Bu besinlerin yeterli ve dengeli bir şekilde tüketilmesi sağlıklı bir yaşamın sürdürülmesi ve hastalıklardan korunmak için

elzemdir (Baysal, 2017: 17). Beslenme sadece fizyolojik bir süreç olmayıp toplumları sosyokültürel alanlarda da etkilemektedir. Birçok toplumun beslenme ile ilişkili gelenek ve göreneklerinin yanında beslenme tabuları bulunmaktadır. Toplumdan topluma değişen bu davranışlar birçok faktörden etkilenmektedir. Bu faktörlerin incelenmesi için kültürel antropolojinin alt dalı olan ve insan ile beslenme arasındaki ilişkiyi inceleyen beslenme

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: dytmuslu@gmail.com

antropolojisi bilim dalından faydalanılmaktadır (Merdol, 2015: 1-4).

Toplumların yaşamında beslenme ile ilgili konuların bilimsel bakış açısıyla incelenmesi yirminci yüzyılın başlarında başlamıştır (Ulijaszek ve Strickland, 1993). Özellikle Audrey Richards'ın 1932 yılında Bantu kabilesi ve 1939 yılında Bemba kabilesi üzerinde yaptığı açlık, beslenme ve tarım gibi konuları içeren toplumsal çalışmalar bu alanın öncüleri olmuştur. Bu çalışmalar ile toplumların beslenme kültürlerinin sosyal yaşamda birçok anlam taşıdığı görülmüştür (Richards, 1932; Richards, 1939). İkinci Dünya Savaşı sonrasında kıtlık ve açlık nedeniyle toplumsal sorunların artmasıyla beslenmenin toplumsal açıdan önemi ve sağlık açısından etkinliği daha çok anlaşılmış ve bu alanda çalışmalar arttırılmıştır. Özellikle gelişen sanayi ve işçi sınıfının büyümesi nedeniyle insanların besine ulaşımı ve ekonomik eşitsizlikler gündeme gelmiştir (Mead, 1970). Daha sonraki süreçte ise beslenme; evrimsel adaptasyon, çevre, ekoloji, sağlık sorunları, çevre sağlığı, insan hakları, eşitsizlik, emzirme, besin güvenliği, sosyopolitik konular gibi birçok alanla ilişkilendirilmiştir. Tüm bu çalışmalar beslenme antropolojisi biliminin genişlemesi ve bilimsel yöntemin oluşmasını sağlamıştır (Ulijaszek, 2018: 2). Beslenme antropolojisi oluşan bu yöntem ile sosyokültürel antropoloji alanının altında incelenip toplumdaki beslenme ile ilgili durumlara bakarak toplumun besin tüketim ve beslenme durumlarını etkileyen biyolojik, sosyal, psikolojik, ekonomik, teknolojik, coğrafi, politik ve benzeri faktörleri ortaya çıkarmayı amaçlayan bir bilim dalı olmuştur (Merdol, 2015: 1-4). Bu bilim dalı ilgilendiği alanın genişliği nedeniyle birçok farklı bilim alanından yardım almaktadır. Arkeoloji biliminin sağladığı bulgular modern biyoteknoloji yöntemleri ile incelenerek o dönem insanların sağlık durumu yorumlanmakta veya bulunan kap kacak incelenerek o dönemde tüketilen besinler, besinlerin pişirilme şekilleri, besin saklama koşulları incelenebilmektedir. Aynı zamanda arkeolojik bulgulara bakılarak sosyal yaşamdan sanat anlayışına kadar birçok konuda yorum yapılabilir. Günümüzde de beslenme antropolojisi aracılığıyla bir toplumun mutfağına bakarak o toplumun geçmişten günümüze geçirdiği süreçler ve bu sürecin beslenme tutumları üzerine etkisi hakkında yorum yapılabilir (Ulijaszek, 2018: 1-9).

Muş, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümü'nde yer almaktadır. Yaklaşık 8116 km² yüz ölçümü bulunmaktadır. Kuzeyde Erzurum, güney ve güneybatıda Bitlis, Diyarbakır ve Batman, batıda Bingöl ile doğuda Ağrı ve Bitlis illeriyle komşudur. Bölge 3000 metre yüksekliği geçmeyen engebeli dağlık araziler ve 1200-1500 metre yükseltideki ovalık arazilerden oluşmaktadır. Muş, gündüz ile gece arası sıcaklık farkının yüksek olduğu, donlu, soğuk ve uzun kışların geçtiği karasal iklim tipine sahiptir. Yıllık sıcaklıklar kışın ortalama -10 °C yazın ise 25 °C'nin üzerindedir. Yağış miktarı ise yıllık ortalama 765 mm'dir (Sönmez, 2010: 45-46). Coğrafi ve iklimsel koşulları nedeniyle Muş ili özellikle sanayi ve konvansiyonel tarım alanında gelişmemiştir. Muş Ovası'nda iklim şartları gereğince doğal tarım yöntemleriyle tahıl üretimi yapılmaktadır. Buna rağmen geniş bir düzlüğe sahip olan

Muş Ovası makinalı tarım için de uygundur. Sebze ve meyve üretimi ve çeşitliliği göreceli olarak Türkiye'nin diğer illerine göre daha azdır. Bunun yanında bölgenin hayvancılık için müsait olması Türkiye'nin önemli hayvancılık merkezleri arasında olmasını sağlamıştır. Bölgede toplum beslenmesinde özellikle et ve süt grubu besinleri yaygın olarak kullanılabilir (Muş Ovası Tarım ve Hayvancılık Çalıştayı, 2017). Muş ilinin bu özellikleri mutfağına yansımıştır. İlin coğrafi işaretli ürünleri Muş Çorti Turşusu ve Muş Çorti Aşı'dır. Çorti bölgede yetişen lahanadan yapılan fermente bir besindir (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2020). Bunun yanında yöresel yemekleri arasında Muş Köftesi, Kaburga Dolması, Yumurtalı Kenger, Jağ, Ayran Aşı, Kete bulunmaktadır (Saatçı, 2019: 364). Muş Valiliği ilin yemek tanıtımında bunların yanında Pırvazi, Pınağun, Hazüt Dolması, Kırçıklı Kelem Dolma, Teter Helvası, Kırçık, Keşkek, Herse, Mirtige, Cavbelek, Helimaşi, Gülük, Kenger, Sıpidak, Uçkun ve Kak'dan bahsetmektedir (Muş Valiliği, 2020). Bu çalışmada Muş ilinin coğrafi işaretli ürünleri ve yöresel ana yemeklerinin beslenme antropolojisi çerçevesinde incelenmesi amaçlanmaktadır.

2. Yöntem ve Uygulama

Bu çalışmada Muş ilinin yöresel işaretli yemekleri ve geleneksel yemekleri, yemekleri oluşturan yemek malzemelerinin besin gruplarına ayrılarak antropolojik olarak incelenmesi planlanmıştır. Bölgenin coğrafi işaretli ürünleri Muş Çorti Turşusu ile Muş Çorti Aşı ve Belediyenin/Valiliğin sitelerinde gösterilen ve kent tanıtım broşürlerinde sıklıkla yer alan geleneksel ana yemekleri; Muş Köftesi, Kaburga Dolması, Yumurtalı Kenger, Hazüt (Hez) Dolması, Kırçıklı Kelem Dolma, Cavbelek, Herse ve Kırçık çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmaya dâhil edilen 10 ana yemeğin içerisindeki malzemeler et, süt, tahıllar/baklagiller, sebze ve diğer besin gruplarına göre ayrılmıştır.

3. Bulgular

Muş mutfağının ana yemeklerini oluşturan 10 yemek ve yemeklerin yapımında kullanılan malzemelerin listesi Tablo 1'de verilmiştir. Bu yemeklerin yapımında kullanılan malzemelerin et, süt, tahıl/baklagil, sebze ve diğer besin gruplarına göre dağılımı Tablo 2'de verilmiştir. Çalışmada 10 ana yemeğin tamamında hayvansal kaynaklar olan et ve/veya süt grubu ürünlerinin kullanıldığı görülmüştür. Altı yemeğin ana malzemesi ettir. Seçilen yemeklerin hiç birinde balık veya deniz ürünleri bulunmamaktadır. Süt ürünleri içinde tereyağı ürünlerin 6'sında kullanılırken süt/yoğurt grubu 3 yemekte kullanılmıştır. Kırçık dışındaki tüm yemeklerde tahıllar/baklagiller grubu kullanılmıştır. Bu grupta en fazla bölgede yaygın olarak yetişen buğday/bulgur kullanılmıştır. Muş Çorti Turşusu dışındaki tüm yemeklerde sebzeler ana malzeme olarak bulunmamaktadır. En fazla kullanılan sebze lahanadır. Muş Çorti Turşusu, Muş Çorti Aşı, Yumurtalı Kenger ve Kırçık yemeklerinde bitkiler salamura veya kurutma yöntemiyle hazırlanmış besinler kullanılmıştır.

Tablo 1. Muş Coğrafi İşaretli ve Yöresel Yemekleri ile Yapılış Malzemeleri

Yemek Adı	Yemek Malzemeleri
Muş Çorti Turşusu	1 adet büyük beyaz lahana (3-4 kg), 280 g kaya tuzu, 15-20 g pul biber, 15-20 g reyhan, 1 limon, su (kaynatılmış), 50g nohut
Muş Çorti Aşı	1 kg Muş çorti turşusu, 750 gr kuzu kol, 150 g yarma buğday, 60 g tereyağı, 20 g domates salçası
Muş Köftesi	500 g yağsız dana kıyma, 1 yumurta, 1 buçuk kâse ince bulgur, tuz / iç harcı için; 4 kuru soğan, 1 kaşık yağ, pul biber, tuz, tereyağı
Kaburga Dolması	3-4 kg koyun veya keçi kaburgası, 4 su bardağı pilavlık bulgur, 10 yemek kaşığı tereyağı, 2 kaşık tuz, iç pilav için istenen baharatlar
Yumurtalı Kenger	3 yumurta, 2 su bardağı süt, 1 su bardağı un, 1 su bardağı doğranmış salamura kenger, 1 çay kaşığı tuz, kızartmak için 1 çay bardağı ayçiçek yağı
Hazüt (Hez) Dolması	1 adet orta boy lahana, 500 gr yağlı kıyma, 2 su bardağı kırık pirinç, 1 su bardağı su, 1 tutam sumak
Kırçıklı Kelem Kolma	1 kilo yağlı kıyma, 1 kâse ince bulgur, lahana, domates, biber, soğan, pul biber, tereyağı, tuz
Cavbelek	Bulgur unu, yoğurt, sarımsak, soğan
Herse	Kemiksiz et, buğday, tereyağı, tuz, baharat
Kırçık	Kurutulmuş salatalık kabukları, yoğurt, soğan, sarımsak, biber, yağ

Tablo 2. Yemeklerin Besin Gruplarına Göre Malzeme Dağılımı

Yemek Adı	Et Ürünleri	Süt Ürünleri	Tahıllar/ Baklagiller	Sebzeler	Diğer
Muş Çorti Turşusu	-	Tereyağı	Nohut	Lahana, Reyhan, Limon	Kaya Tuzu, Pul Biber
Muş Çorti Aşı	Kuzu Eti	Tereyağı	Yarma Buğday, Nohut	Lahana, Reyhan, Limon	Kaya Tuzu, Pul Biber, Salça
Muş Köftesi	Dana Kıyma Yumurta	Tereyağı	Bulgur	Soğan	Pul Biber, Tuz
Kaburga Dolması	Koyun veya Keçi Kaburga	Tereyağı	Bulgur	-	Tuz, Baharat
Yumurtalı Kenger	Yumurta	Süt	Un	Kenger	Tuz, Ayçiçek Yağı
Hazüt (Hez) Dolması	Kıyma	-	Kırık Pirinç	Lahana	Sumak
Kırçıklı Kelem Kolma	Kıyma	Tereyağı	Bulgur	Lahana, Domates, Biber, Soğan	Tuz, Pul Biber
Cavbelek	-	Yoğurt	Bulgur Unu	Soğan, Sarımsak	-
Herse	Kemiksiz Et	Tereyağı	Buğday	-	Tuz, Baharat
Kırçık	-	Yoğurt	-	Salatalık, Soğan Sarımsak, Biber	Yağ

4. Tartışma

Bir bölgenin beslenme ve mutfak kültürü birçok faktörden etkilenmektedir. Bölgede yetişen tarımsal ürünler, bölgede yapılan hayvancılık, iklimsel özellikler, coğrafi şartlar, su kaynaklarının varlığı gibi faktörler beslenme şeklini etkilemektedir. Özellikle bölgedeki besinsel çeşitlilik ve besin kaynaklarının miktarı bölge mutfağının oluşmasını etkileyen ana faktörlerdendir (Düzgün ve Özkaya, 2015: 42-43). Dünya mutfaklarına bakıldığında özellikle Mezopotamya, Hindistan ve Çin gibi tarımın ilk olarak başladığı bölgelerde yemek çeşitliliği oldukça yüksektir. Neolitik dönemde bu bölgeler ilkel bitkilerin ve evcilleştirilmeye müsait hayvanların bulunduğu yerlerdir. Ayrıca iklimsel koşullar tarım ve hayvancılık için müsaittir. Bu nedenle bu bölgeler insan nüfusunun arttığı ve medeniyetin inşa edildiği bölgelerdir. İnsan nüfusunun artması birçok gelişmeyi beraberinde getirmiş özellikle ticaretin gelişmesi ile besin çeşitliliği artırılmıştır. Besin çeşitliliğinin artması da mutfak kültürünün gelişmesini sağlamıştır (Özbek, 2013). Anadolu coğrafyası da tarımın ilk başladığı yerlerdendir. Bu bölgede hala ilkel buğday anası türleri bulunmaktadır. Üstelik bölgedeki buğday çeşitliliği oldukça yüksektir (Özberk vd., 2016). Anadolu coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılarda birçok bölgede farklı hayvan kemikleri bulunmuş ve bu hayvanların avlanıp yenildiği görülmüştür. Bu bölgede çok uzun zamandır hayvansal kaynakların tüketimi

gerçekleşmektedir (Eren ve Özer, 2018: 309). Anadolu'da iklim koşullarının uygun olması, yabancı bitki ve hayvanların bulunması bu bölgenin besin çeşitliliği açısından zengin bir yer olmasını sağlamıştır. Bu çeşitlilik birçok medeniyetin kurulmasına neden olmuş ve kurulan medeniyetler de bölgenin sosyal ve ekonomik açıdan gelişmesini sağlamıştır. Böylece Anadolu mutfağı dünyanın en zengin mutfakları arasında yer almıştır. Anadolu mutfağının bu kadar geniş olmasında ana etken coğrafi ve iklimsel koşullardır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Muş yazların kısa kurak ve serin, kışların ise uzun, soğuk ve bol kar yağışlı geçtiği karasal iklime sahip bir ildir. Bölgede tarım ürünleri çok fazla çeşitlilik göstermemekle birlikte yetişen ürünler genelde soğuğa karşı dayanıklı bitkilerdir. Muş'un büyük bölümü yükseltisi fazla olan dağlık arazilerden oluşmaktadır. Muş il sınırları içerisinde ki yerleşmelerin %2'si 1000-1250 m, %39'u 1250-1500 m, %39'u 1500-1750 m, %17'si 1750-2000 m, %3'ü 2000-2250 m yükseklikte yer almaktadır. Ovaların da yükseltisi fazladır. Tarım alanlarının yaklaşık olarak yarısı atıl durumdadır. Ayrıca tarım arazilerinin sadece %59'u sulanabilmektedir (Ersungur ve Aslan, 2014: 2020-228; Dölek ve Harunoğulları, 2018: 1011). Muş bölgelerine göre sıcaklık ve yağış farklılıkları da gösterebilmektedir. Özellikle tarımsal üretim için önemli merkezler olan Malazgirt ve Bulanık'ta yıllık yağış miktarı ve ortalama sıcaklık

farklılıkları görülmektedir. Bu nedenle ilçelerine göre tarımsal üretim miktarları da değişmektedir (Şengün ve Kıranşan, 2016: 21). Bölgenin toplam tarla alanı 2.362.346 dekar ve toplam çiftçi sayısı 17.326 kişidir. Halkın yaklaşık %60'ı kırsal kesimde yaşamaktadır. Bölgede yıllık yetişen ürünlerin başında tarla bitkileri olan buğday (244.499 ton), arpa (37.310 ton), şekerpancarı (125.303 ton), aspir (3.415 ton) ve patates (4.349 ton) gelmektedir. Bu ürünlerin üretimi yaklaşık 422 bin ton olup ülke genelinde üretimin %0,66'sı kadardır. Meyvelerin başında üzüm (2.157 ton), elma (1.352 ton), çilek (648 ton), ceviz (572 ton) ve armut (545 ton) üretimi toplamda 5,6 bin ton olup ülke genelindeki üretimin %0,03'üne karşılık gelmektedir. Sebzelere başında ise karpuz (60.896 ton), domates (32.552 ton), kavun (17.120 ton), lahanası (10.833 ton), hıyar (9.560 ton) üretimi de toplamda yaklaşık 138 bin ton olup ülkedeki üretimin %0,44'ü kadardır. Genel olarak bakıldığında ilde 2019 yılında toplam meyve üretimi 5.589 ton, sebze üretimi 138.157 ton ve tarla bitkisi üretimi 421.587 tondur. Aynı zamanda Türkiye'deki yem üretiminin %78'i bu bölgeden karşılanmaktadır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019: 1-6) Son yıllarda Muş ilinde nüfusun artması ve tarım gelirlerinin düşmesi üzerine kırsal kesimden şehirlere doğru göçler başlamış ve tarıma olan ilgi azalmaya başlamıştır (Yıldırım, 2014: 28). Bunun yanında Muş ilinde konvansiyonel tarımın uzun süre yapılmamış olması bölgenin organik tarım açısından elverişli imkânlarla sahip olduğunu göstermektedir (Arslan, 2018: 76). Aynı zamanda bölgede besin olarak tüketilen çeşitli endemik otlar bulunmaktadır (İyigün ve Özer, 2001: 66). Muş ilinin iklimsel ve coğrafi koşulları göz önüne alındığında her dönem yüksek tarımsal verimliliğe sahip olmadığı ve tarımsal besin çeşitliliğinin fazla olmadığı görülmektedir. Bölgedeki başlıca tarım ürünü tahıllardır. Bu özelliği bölgesel yemeklere de yansımıştır. Çalışmamızda görüldüğü gibi 10 geleneksel Muş yemeğinden 8'i tahıl içermektedir. Aynı zamanda tahıllar ekme olarak da tüketilmektedir. Türkiye'nin diğer bölgeleri göz önüne alındığında sebze yemekleri Muş'un önemli yemekleri arasında geniş yer tutmamıştır. Bunun yanında lahanası bölgenin en önemli sebze kaynağı olup coğrafi işaretli yemekler olan Muş Çorti Aşı ve Muş Çorti Turşusu'nun ana malzemesidir. Muş yemeklerinin sebze ve meyve açısından zengin olmayışının temel nedeni bölgedeki tarımsal üretimin yüksek verimlilik ve çeşitliliğe sahip olmamasıdır.

Sebze ve meyveler sağlığın desteklenmesi ve sürdürülebilmesi açısından önemli besin grubudur. Bu grup, vitamin, mineral, biyoaktif maddeler ve posa açısından zengindir. Bu içeriklerinden dolayı obezite, diyabet, kardiyovasküler hastalıklar, kanser veya otoimmün hastalıklar gibi birçok hastalıktan koruyucu etki göstermektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Kurumu, 2016). Muş ili yemeklerinde sebzelerin az oranda kullanılması ve bölgede meyve çeşitliliğinin yüksek olmaması nedeniyle beslenmeye bağlı kronik hastalıklar için risk taşıdığı görülmektedir. Bunun yanında bölgede yetişen endemik bitkilerin yemeklerde kullanılmasının bu riski azaltabileceği düşünülmektedir. Bölgede sebze veya meyve üretimini arttıracak faaliyetlerin zenginleştirilmesi gerekmektedir. Böylece bölge halkının mutfak kültürüne daha fazla sebze içeren besinlerin girebileceği düşünülmektedir.

Muş tarihi boyunca bu bölgenin en önemli geçim kaynağı hayvancılık olmuştur (Tiryaki, 2019: 77). Bölgenin hayvancılık için geniş ve doğal mera alanlarına sahip olması bölge halkı için ekonomik fırsat oluşturmaktadır. Günümüzde de bölgede tarım koşullarının çeşitlilik ve ekonomik getiri açısından çok uygun olmaması halkı özellikle hayvancılığa yönlendirmiştir (Ersungur ve Aslan, 2014: 213). Bölgede hayvancılığın büyük kısmı geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır. Bu nedenle hayvansal üretim verimliliği düşüktür (Şeker vd., 2012: 9). Bölgede 2019 yılında toplam 317.989 sığır, 7.078 manda, 870.338 koyun ve 214.253 keçi yetiştirilmiştir. Toplamda 1.409.658 hayvan ile bölgenin hayvancılık açısından Türkiye'nin önemli merkezlerinden olduğu görülmektedir. Büyükbaş hayvan sayısı açısından Türkiye'de 17. sırada, küçükbaş hayvan sayısında 12. sırada ve manda yetiştiriciliğinde 6. sıradadır. Bu durum hayvansal besin kaynakları olan et ve süt grubunun bölge için önemli olduğunu göstermektedir. Yıllık 354 bin ton süt ve 9.419 ton kırmızı et üretilmektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019: 7-10). Çalışmamızda bölge yemeklerine bakıldığında yemeklerin büyük bölümünün et ağırlıklı olduğu görülmüştür. Bölgede halkın büyük kesiminin kırsalda ve hayvancılıkla uğraşması temel besin kaynağını et olarak şekillendirmiştir.

Hayvancılığın yaygın olduğu bölgelerde önemli bir besin kaynağı da süt ve süt ürünleridir. Kırsal kesimde özellikle peynir ve yoğurt tüketimi yüksek oranda olmaktadır (Çiftçi vd., 2010: 1-7). Yapılan bir çalışmada Muş bölgesindeki 346 süt işletmesi incelenmiş, süt sağımının günde iki kez yapıldığı ve ortalama bir hayvanın 7,4 ay sağıldığı bulunmuştur. İşletmelerin yarısından fazlası günlük süt veriminin 6 ile 10 kg arasında değiştiği bildirilmiştir. Üretilen sütün %70,5'inin yoğurt, tereyağı ve peynir için kullanıldığı bulunmuştur. Küçük işletmelerde ise üretilen süt ürünlerinin sadece üreticilerin ihtiyaçları için kullanıldığı bildirilmiştir. Daha büyük işletmeler ise üretimin %10-15'ini kendi tüketimleri için kullanmaktadır (Bakır ve Kibar, 2019a: 620). Muş ilinde üretilen süt ürünlerinin kalitesi ve Türk Gıda Kodeksi'ne uygunluğu araştırıldığında üretilen ürünlerin uygun olduğu ve sağlık açısından risk barındırmadığı görülmüştür (Gökmen ve ark., 2013: 36). Bunun yanında süt üretimi yapılan tesislerde yerli ve melez türlerin sayısının farklı olması, ekonomik nedenler ve veteriner hizmetlerine ulaşım nedenleriyle üretim verimliliğinin değiştiği bildirilmiştir (Bakır ve Kibar, 2019b: 609). Çalışmamızda özellikle süt grubunun tereyağı yapılarak yemeklerde sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. Aynı zamanda Çavbelek, Kırçık ve Yumurtalı Kenger yemeklerinde besin içeriğinin zenginleşmesi için yoğurt veya ayran şeklinde kullanılmaktadır. Bu özellikler hayvancılığa dayalı beslenme şeklini yansıtmaktadır.

Muş ili deniz ve göller açısından zengin olmayıp Alparslan 1 ve Alparslan 2 Barajları ile Murat Nehri'nde balıkçılık yapılabilmektedir. Bölgede yıllık 3.115 ton alabalık üretilmektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019: 11). Doğu Anadolu Bölgesi iç su kaynakları, su ürünleri üretim potansiyeli açısından Türkiye'de birinci sırada olmasına rağmen Muş ilinde su ürünleri kooperatif sayısı bu bölgenin %2'si kadardır. Toplam balıkçı sayısı 15 olup Doğu Anadolu Bölgesi içinde toplam balıkçıların %1'inden azdır (Mesut ve Canpolatı, 2009: 373-378). Bölgede balıkçılık imkânlarının sınırlı olması Muş mutfağına da yansımıştır.

Muş mutfağının önemli yemekleri arasında balık yemekleri bulunmamaktadır.

Muş ili yemekleri incelendiğinde bölge yemeklerinin büyük bölümünün hayvansal kaynaklardan sağlandığı görülmektedir. Et grubu besinleri özellikle yüksek kalite protein ve yağdan zengin oldukları gibi niasin, tiamin, riboflavin, B6, B12 ve E vitamini gibi vitaminler ile demir, çinko ve magnezyum gibi mineraller açısından da zengindir. Süt ve ürünleri ise yüksek kalitede protein ve yağ yanında kalsiyum, fosfor, çinko gibi mineraller ve tiamin, riboflavin, B6, B12 ve niasin gibi vitaminlerden zengindir. A, D, E ve K vitaminleri süt yağında bulunmaktadır. Özellikle çocuklar, gençler, kadınlar ve yaşlıların her gün süt ürünü tüketmesi önerilmektedir. Aynı zamanda hayvansal kaynaklar yüksek enerji içermektedir. Bu nedenle bu besinlerin tüketiminin yaygın olması beslenme yetersizliklerini azaltmaktadır (T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Kurumu, 2016). Bunun yanında hayvansal kaynakların doymuş yağ oranı yüksektir. Fazla miktarda hayvansal besinlerin tüketimi ve bunun yanında sebze ve meyve tüketimi azlığı kalp-damar hastalıkları açısından risk oluşturmaktadır (Persil Özkan vd., 2018). Bölge halkının kalp damar hastalıklarını önleme açısından oldukça önemli yağ asitlerini içeren balık tüketim miktarı da düşüktür. Bu nedenle bölge için yemeklerde yağsız etlerin kullanılması, pişirme sırasında ilave yağ kullanılmaması, pişirme tercihlerinde kızartma veya mangal yerine buharda pişirme veya haşlama tercih edilmesi aynı zamanda balık yetiştiriciliği ve balık tüketiminin teşvik edilmesi gerekmektedir. Özellikle yüksek fiziksel aktivite gerektiren kırsal yaşam koşullarından şehre göçlerin artması sedanter yaşama neden olabilmektedir. Bölge halkının şehre göçü ile fiziksel aktivite durumunun azalması, beslenme kültürlerinde bu değişiklikleri yapmazlarsa bölgede kalp-damar sağlığı açısından riskin artacağı düşünülmektedir.

Belirli bir bölgede yaşayan medeniyetler o bölgenin beslenmesi üzerinde de izler bırakmaktadır. Bu izler zamanla birçok farklı medeniyeti etkileyerek bu etkinin yayılmasını sağlamaktadır (Muslu, 2019: 2). Örnek olarak eski Anadolu uygarlıklarında testi, çömlek, güğüm ve kap kaşık gibi kullanılan mutfak eşyalarının yapılışı ve süslenişi günümüzde birçok köyde aynı şekilde devam etmektedir. Aynı zamanda bölgelere ait yemekler genelde geçmiş medeniyetlerde de sıklıkla yapılan veya benzer yemeklerdir. Yemeklerin isimleri de geçmiş veya yakın ilişkiler kurulmuş medeniyetlerden etkilenebilmektedir (Şensoy ve Tiritoğlu, 2018). Yakın bölgelerde yaşamış olan Türkler ve Ermenilerin yemeklerinin birçoğu birbirine benzemektedir. Keşkek her iki kültürde de ortaktır. Yine sıklıkla Doğu Anadolu mutfağında tüketilen kete, Ermeniler tarafından khorsovhat ismiyle yapıp tüketilmektedir. İstanbul'da yaşayan birçok farklı etnik grup benzer yemeklere sahiptir. Türklerin "aşure", Ermenilerin "anuşabur", Rumların "koliva" ve Yahudilerin "trigo çoço" olarak adlandırdığı tatlı aslında içerik olarak ve kültürel anlamda hikâyelerinin olması açısından benzemektedir (Döner, 2019). Muş'un Malazgirt Bölgesi Türklerin Anadolu'ya girdiği yerdir. Bu nedenle bu bölge uzun zaman geçiş bölgesi olmuş ve özellikle göçebe Türklerin uğrak yeri olmuştur. Muş çevresine göçlerle yerleşmiş olan Terekeme-Karapapak Türkleri hem kendi mutfak kültürleri ile bölgeyi etkilemiş hem de bölgenin mutfak kültüründen etkilenmiştir (Kemaloğlu, 2011: 248). Bazı yemekler bölgede yaşayan

etnik grupların veya milletlerin ismi ile anılmaktadır. Laz Böreği, Tatar Böreği, Kürt Pilavı, Muhacir Somunu, Muhacir Böreği, Çerkez Salatası, Çerkez Tavuğu, Çerkez Abıstası, Özbek Pilavı, Acem Pilavı, Arabaşı, Abaza Peyniri, Yörük Kebabı, Çingene Pilavı, Arapsaçı, Arnavut Böreği, Firenk Kebabı gibi yemekler bu konuda verilecek örneklerdendir (Fırat, 2014). Çalışmamızda yer alan Muş Çorti Aşı, Muş Çorti Çorbası ve Muş köftesi bu bölgenin hazırlanma, pişirilme ve tüketilme şekline bağlı olarak bölge ismi ile anılmaktadır.

Muş'un tarihi ilk çağlarda Urartulara kadar dayanmaktadır. İlin çevresinde de bulunan geniş alanlar Hurriler, Mitaniler, Urartular, Asurlular, Kimriler, Medler, Ermeniler, Makedonyalılar, Firikyalılar, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyeti altına girmiştir (San, 1966: 127-203; Tiryaki, 2019: 81-108). Bir bölgede hüküm süren medeniyetler bölgeyi sosyokültürel anlamda etkilemektedir. Bölgenin mutfağı ve yemek isimleri de bu medeniyetlerden etkilenmektedir. İran üzerinden Anadolu'ya girmiş olan birçok besin ismi Farsça kökenden gelmektedir. Farsça sarierik (*zerd-alu*) anlamına gelmekte olan kayısı bazı bölgelerde zerdali olarak bilinmektedir. Tombul erik (*şeft-alu*) anlamına gelen şeftali, süttan yapılmış anlamına gelen (*panir*) peynir, tuzlu yemek (*şor*; tuzlu, bulanık / *ba*; yemek, aş) anlamına gelen çorba da aynı kökenden gelmektedir. Yunanca Karadenizli (*pontika*) anlamına gelen fındık, yeşil anlamına gelen (*prassino*) pırasa ve meyve (*karpos*) anlamına gelen karpuz da farklı kültürlerin izlerini taşımakta olup dilimize yerleşmiştir (Tez, 2012; 137). Çalışmamızda Muş Çorti Turşusu, Muş Çorti Aşı, Hazüt Dolması ve Kırçıklı Kelem Dolma'nın malzemesi olan ve Anadolu'da kelem olarak da adlandırılan lahana, Yunanca sebze anlamına gelen *lakhanon* kelimesinden gelmektedir (Baydur, 1999). Muş ilinin geniş bir tarihe sahip olması geleneksel yemeklerinin yapılış tarzından yemek isimlerine kadar etki göstermiştir. Çorti, Hazüt, Kırçık, Kenger gibi bu bölgenin geçmişine dayanan yemek isimleri farklı kültürden gelmektedir.

Çalışmamızda Muş Çorti Turşusu, Muş Çorti Aşı, Yumurtalı Kenger ve Kırçık gibi yemeklerde salamura sebzelerin kullanıldığı görülmektedir. Neolitik dönemden bu yana bu bölgede özellikle sebzelerin kışa hazırlanması için kurutma veya salamura yöntemi kullanılmaktadır. Bu sayede kışların sert geçtiği bu bölgede insanlar bazı sebze ve meyve türlerini tüketebilmişlerdir. Bu uygulamalar geçmişten izler taşıyarak günümüze kadar gelmiş ve bölge mutfağını etkilemiştir. Bugün hala Muş gibi kışların soğuk geçtiği birçok bölgede farklı sebze ve meyveler kurutularak ya da salamura edilerek saklanmaktadır.

Bölgesel yemeklerin ve mutfak kültürünün oluşmasında çevresel ve ekonomik şartlar dışında sosyokültürel etmenler de büyük önem taşımaktadır (Beşirli, 2012: 12-23). Özellikle beslenme ile ilgili sosyokültürel yaklaşımın temellerinde dini inançlar yatmaktadır. Türkiye İslam dininin yaygın olduğu bir ülkedir ve temel beslenme şekilleri genelde bu çerçevede oluşmuştur. Kuran-ı Kerim Müslümanlar için yenmesi yasak olan besinleri açık bir şekilde belirtmiştir. Bunların başında domuz, leş, kan, Allah adına kesilmeyen hayvan ve alkol gelmektedir (Şensoy, 2020: 105). Dini değerlerle uyuşmayan ürünlerin toplum tarafından tüketilmemesi veya böyle ürünler bulunduğu

tüketilmemesi için boykot edilmesi yaygın gözlenen bir durumdur (Uysal ve Cömert, 2017: 102). Dünya üzerinde farklı mutfaklarda etlerin alkol ile marinasyonu veya et olarak domuz eti tüketimi yaygın görülmektedir. Geleneksel Anadolu mutfağında ise bu durumlar birer tabudur. Çalışmamızda görüldüğü gibi Muş ilinin geleneksel yemeklerine bakıldığında İslam dininin yasakladığı hiçbir ürün yemeklerde kullanılmamıştır. Bu durum dinin beslenme kültürünün oluşmasında ne kadar etkin olduğunun göstergesidir.

5. Sonuç

Muş ili sert iklim koşulları ve yükseltisi nedeniyle sebze ve meyve çeşitliliğinin çok yüksek olmadığı bunun yanında hayvancılığın oldukça yaygın olarak yapıldığı bir ildir. Bölgenin temel ekonomik kaynaklarının hayvancılığa dayalı olması bölge mutfağının şekillenmesinde ana faktör olmuştur. Bölgeye ait özel yemeklerin büyük çoğunluğu hayvansal kaynakla et ve süt grubuna dayanmaktadır. Balıkçılığın yaygın olmaması bölgede balık yemeklerinin önemli yemekler arasına girmesini engellemiştir. Bölgede yetişen lahanaya en önemli sebze kaynaklarından olup coğrafi tescilli Muş Çorti Turşusu ve Muş Çorti Aşu'nun temel malzemesidir. Aynı zamanda bölgede çok eskilere dayanan geleneksel besin saklama yöntemleri olan kurutma ve salamura kullanılmaktadır. Yemek isimleri bölgenin önceki medeniyetlerinin etkilerini taşımaktadır. Günümüzde bölgedeki en yaygın dinin İslam olması yemeklerin İslami usullere uygun olmasını sağlamıştır. Bölgenin mutfağının sağlık açısından riskli yanları özellikle hayvansal tüketimin fazlalığına dayanan yüksek doymuş yağ alımı ve sebze-meyve çeşitliliğinin azlığıdır. Bu nedenle bölgede balıkçılık ve meracılığın geliştirilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Arslan, Ö. (2018). Muş ili özelinde doğal tarım ve hayvancılığa dayalı sürdürülebilir bir ekonomik gelişim. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 75–90.
- Bakır, G., & Kibar, M. (2019a). Muş ilinde özel süt sığırcılığı işletmelerinde süt verim özelliklerinin belirlenmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 22(4), 620-630.
- Bakır, G., & Kibar, M. (2019b). Muş ilinde bulunan süt sığırcılığı işletmelerinin bazı yapısal özelliklerinin Crostabb analiziyle belirlenmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 22(4), 609-619.
- Baydur, S. Y. (1999). *Dil ve kültür*. İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları.
- Baysal, A. (2017). *Beslenme*. Ankara: Hatipoğlu Yayınevi.
- Beşirli, H. (2012). *Yemek sosyolojisi: yiyeceklere ve mutfığa sosyolojik bakış*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Çiftçi, K., Şahin, A., Deniz, A., & Yıldırım, İ. (2010, Eylül). Hakkâri ili merkez ilçe kentsel ve kırsal alanda süt

ve ürünleri tüketim yapısı. *Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi*, Şanlıurfa.

- Dölek, İ., Avcı, V., & Harunoğulları, M. (2018). Nüfusun ve yerleşmelerin yükseltiye göre değişimi: Muş ili örneği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(6), 1011-1022.
- Döner, B. (2019). Azınlıkların gündelik yaşamında kültürel süreçler: İstanbul örneği (Moda, Tatavla, Samatya, Burgazada) (Yayımlanmamış doktora tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Anabilim Dalı, Kocaeli.
- Düzgün, E., & Özkaya, F. D. (2015). Mezopotamya'dan günümüze mutfak kültürü. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(1), 41-47.
- Eren, E., & Özer, İ. (2018). Eski Anadolu toplumlarında beslenme alışkanlıkları. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(Ek1), 308-323.
- Ersungur, Ş., & Aslan, M. (2014). Muş ilinin gelişme potansiyelinin SWOT analizi ile incelenmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(4), 213-235.
- Fırat, M. (2014). Yemeğin ideolojisi ya da ideolojinin yemeği: Kimlik bağlamında yemek kültürü. *Folklor/Edebiyat*, 20(80), 129-140.
- Gökmen, S., Çağlar, A., & Yetim, H. (2013). Muş ilinde tüketime sunulan bazı süt ürünlerinin güvenilirliği üzerine bir araştırma. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fen Bilimleri Dergisi*, 34(2), 36-48.
- İyigün, Ö., & Özer, Z. (2001). Muş ve yöresinde gıda olarak kullanılan yabancı otlar. *Türkiye Herboloji Dergisi*, 4(2), 66-73.
- Kemaloğlu, M. (2011). Terekeme-Karapapak türklere ve yemek kültürü (Muş-Bulanık çevresinde). *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 415-438.
- Mead, Margaret. (1970). The changing significance of food: a discussion of the interrelationship between the diet of Americans and their capacity to provide for the poor and starving at home and abroad. *American Scientist*, 58, 176–81.
- Merdol, T. K. (2015). *Beslenme antropolojisi 1*. Ankara: Hatipoğlu Yayınevi
- Mesut, U., & Canpolat, İ. (2009). Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki su ürünleri kooperatiflerinin yapısı ve av araçları ile balıkçı teknelerinin teknik özellikleri. *TÜBAV Bilim Dergisi*, 2(4), 372-384.
- Muslu, M. (2019). Beslenmenin tarihsel süreçte sosyal ve uluslararası ilişkilere yansımaları. *Sosyolojca Dergisi*, 17, 25-30.
- Muş Ovası Tarım ve Hayvancılık Çalıştayı (2017). *Muş Ovası Tarım ve Hayvancılık Çalıştayı Kitabı* 16-17 Mayıs. Muş: Muş İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü.

- Muş Valiliği. (2020). Mahalli Yemekler. (Erişim Tarihi: 10.09.2020) <http://mus.gov.tr/mahalli-yemekler-mus>
- Özbek, M. (2013). *Beslenme kültürü ve insan: Niçin sağlıklı besleniriz?* Ankara: Alter Yayıncılık.
- Özberk, F., Karagöz, A., Özberk, İ., & Atılı, A. (2016). Buğday genetik kaynaklarından yerel ve kültür çeşitlerine; Türkiye'de buğday ve ekmek. *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 25(2), 218-233.
- Persil Özkan, Ö., Büyükcünal S.K., Yiğit Z., Erginbaş Ç. & Şakar F.Ş. (2018). Kardiyovasküler hastalık tanısı almış hastaların genel beslenme bilgi düzeylerinin değerlendirilmesi. *Journal of Current Researches on Health Sector*, 8(2), 195-208.
- Richards, A. (1932). *Hunger and work in a savage tribe: A functional study of nutrition among the Southern Bantu*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Richards, A. (1939). *Land, labour, and diet in Northern Rhodesia: an economic study of the Bemba Tribe*. Oxford: Oxford University Press.
- Saatçı, G. (2019). Coğrafi işaretli yiyeceklerin tanıtım unsuru olarak yöresel yemekler kapsamında değerlendirilmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(1), 358-374.
- San, M. S. (1966). *Doğu Anadolu ve Muş'un izahlı kronolojik tarihi*. Ankara: Yargıçoğlu Matbaası.
- Sönmez, M. (2010). Muş ilinde nüfus hareketlerinin nedenleri ve sonuçları. *Türk Coğrafya Dergisi*, (55), 45-57.
- Şeker, İ., Tasalı, H., & Güler, H. (2012). Muş ilinde sığır yetiştiriciliği yapılan işletmelerin yapısal özellikleri. *Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Veteriner Dergisi*, 26(1), 9-16.
- Şengün, M. T., & Kıranşan, K. (2016). Bulanık-Malazgirt (Muş) Havzası'nın iklim özellikleri. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(12), 21-50.
- Şensoy, F. (2020). Dinler ve Beslenme. İçinde: Tek, N.A. ve Sürücüoğlu, M.S. (ed). *Beslenme Antropolojisi* (s.78-109). Ankara: Hedef CS Basın Yayın.
- Şensoy, F., & Tiritioğlu, S. (2018). Beslenme arkeolojisi: Günümüz ankara yemeklerinde geçmişin izleri. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(Ek1), 209-233.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2019). Muş Tarımsal Yatırım Rehberi. (Erişim Tarihi: 10.09.2020) https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/il_yatirim_rehberleri/mus.pdf
- Tez, Z. (2012). *Lezzetin tarihi: geçmişten bugüne yiyecek, içecek ve keyif vericiler*. İstanbul: Hayykitap.
- Tiryaki, S. (2019). Eski Çağ'da Muş. *Iğdır University Journal of Social Sciences*, (19), 75-114.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Kurumu. (2016). *Türkiye Beslenme Rehberi 2015*. (s.1-288). Ankara.
- Türk Patent ve Marka Kurumu. (2020). *Türkiye'nin Coğrafi İşaretleri*. (Erişim Tarihi: 10.09.2020) <https://www.ci.gov.tr/>
- Ulijaszek, S. (2018). Nutritional anthropology. *The International Encyclopedia of Anthropology*, 1-10. doi:10.1002/9781118924396.wbiea1510.
- Ulijaszek, S. & Strickland, S.S. (1993). *Nutritional anthropology: Prospects and perspectives*. London: Smith-Gordon.
- Uysal, A., & Cömert, Y. (2017). Tüketici boykotu katılım güdülleri: Muş ili örneği. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 8(1), 97-125.
- Yıldırım, A. (2014). Kırıldan kente göç ve değişen siyaset: Muş örneği. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (3), 25-32.

Araştırma Makalesi • Research Article

Mercimek Kale-Kalecik-Çengilli Tarihi Yol Güzergâhı: Alternatif Bir Turizm Rotası*

Historical Route of Mercimek Kale-Kalecik-Çengilli: An Alternative Tourism Route

İskender Dölek ^{a,**}

^aDr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Muş/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-5922-8515

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020
Düzeltilme Tarihi: 16 Aralık 2020
Kabul Tarihi: 21 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Muş
Çengilli
Kalecik
Mercimek Kale
Turizm Rotaları

ÖZ

Muş ili doğal ve kültürel anlamda birçok varlığa sahiptir. En az bilinenler kadar bilinmeyen doğal ve kültürel varlıklar da ilde yer almaktadır. Mercimek Kale – Kalecik- Çengilli güzergâhı da bunlardan biridir. Ülkemizin farklı yerlerinde bulunan ve bugün çeşitli etkinliklerle (yürüyüş, maraton vb) önemli turizm rotalarına dönüştürülen Tarihi Yollar (Likya gibi) sadece buldukları bölgelerden değil dünyanın birçok yerinden düzenlenen etkinliklerle binlerce ziyaretçi (turist) çekmektedir. Mercimek Kale-Kalecik-Çengilli Tarihi Yol Güzergâhı da tarihsel süreci ortaya konulabildiği takdirde böyle bir potansiyele sahiptir.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020
Received in revised form 16 December 2020
Accepted 21 December 2020

Keywords:

Muş
Çengilli
Kalecik
Mercimek Kale
Tourism Routes

ABSTRACT

Although Muş province has many natural and cultural assets, it many more unknown natural and cultural assets. The route of Mercimek Kale - Kalecik - Çengilli is one of these values. Historical routes (such as Lycia), which are located in different parts of Turkey and transformed into important tourism routes with various activities (walking, marathon, etc.), attract thousands of visitors (tourists) not only from their regions but also from different parts of the world. The historical route of Mercimek Kale-Kalecik-Çengilli has such a potential in case that its historical process can be revealed.

1. Giriş

Muş ili Doğu Anadolu Bölgesinde Yukarı Murat Van bölümünde yer alır (Harita1). Anadolu'nun kadim şehirlerin den biridir. Anadolu'nun yurt edinilmesinde de ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Buna rağmen Sosyo-ekonomik anlamda ülkemizin en geri kalmış illerinden biridir (Dölek, Şaroğlu 2017, Arslan,2019). İl için bu çok yeni bir durum değildir. Yolu bir şekilde Muş'a düşen birçok seyyah da bu duruma

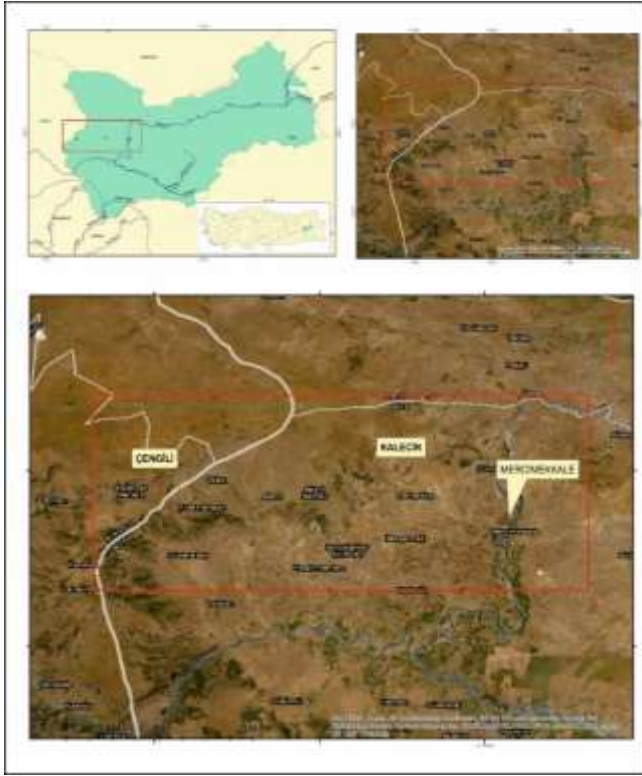
vurgu yapmıştır. İl için geri kalmışlık adeta tarihsel bir mirastır. Tarihi birçok kaynakta bu duruma farklı şekillerde de olsa vurgu yapılmaktadır. Kazvîni, Muş'un eski dönemlerde Mardin'den daha büyük olduğunu, ancak kendi döneminde (13.yy) ilin harabe bir vaziyette bulunduğunu söylemektedir (Özdağ,2018). Daha sonraki yüzyıllarda kaleme alınmış bir seyahatnamede ise (D'aramon Seyahatnamesi) Muş'tan “dağ üstünde kurulu küçük bir hisar” diye bahsedilmektedir Özdağ (2008). Kâtip Çelebi,

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta:isdolek@gmail.com

Bitlis'in bir nahiyesi olan Muş'u eski bir şehir olarak vasıflandırır. Şehrin bir fersah güneyinde bulunan kalesi ve yapıları harap bir şekilde ayakta. Bir dağın dibinde, bir vadi ağzında kurulmuş küçük bir belde olarak tanımlar (Kayhan,2018). 19. Yy da yolu Muş'a düşen bir seyyah Southgate, bu durumu "Muş'un içine girince uzaktan hissedilen güzellikten eser kalmaz" şeklinde tasvir etmiştir. Southgate'in verdiği malumata göre sokaklar çok kirli, düzensiz ve dardır (Akt. Bingül,2019).

Bu durumun yaşanmasında çok farklı görüşler ileri sürülse de il için seçilen yanlış projeler ya da doğru projelerin yanlış kurgulanması nedeniyle Muş ili bir türlü istenen gelişimi gösterememiştir. Yakın zamana kadar nüfusu özellikle göçlerle azalan il, iş olanaklarının da oldukça sınırlı olduğu ekonomik bir yapıya sahiptir.

Harita 1: Çalışma alanına ait yer bulduru haritası.

Türkiye'nin en büyük ovalarından birine sahip olmasına rağmen tarımsal üretimin il ekonomisine katkısı azdır. Fiziki coğrafya şartlarının (iklim, toprak özellikleri vb.) ekonomik faktörleri baskılaması yanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaşanan terör sorunu da kırsal alanların boşaltılmasında önemli bir faktördür. Bu anlamda Muş ilinde 1993 yılından itibaren toplamda 8 köy, 43 mezra boşaltılmış ve bu yerleşmelerde yaşayan nüfus (277 hanedeki toplam 1965 kişi) göç etmek zorunda kalmıştır (Durmuş, Dölek 2019).

Muş, sanayi ve şehirleşme olgusunun gelişmediği ekonomik faaliyetlerin büyük bir bölümünün doğal koşulların denetiminde olduğu tipik bir Doğu Anadolu ilidir. Başka bir ifade ile Muş ilinde özellikle kırsal alanlarda gerçekleştirilen beşeri ve ekonomik faaliyetler, doğal ortam koşullarının denetimindedir. Muş ilinde her ne kadar il ve ilçe merkezlerinde nüfus yoğunlaşsa da yerleşme ve nüfusun hemen hemen ilin tamamına farklı yerleşme tiplerinde de olsa yayıldığına görmek mümkündür.

Sanayinin gelişmediği, iş olanaklarının sınırlı olduğu ortamlarda, bu durum doğal koşulların belirleyici bir sonucudur. Muş ve Bulanık fonksiyonları açısından şehir özelliği, diğer ilçe merkezleri ise kasaba özelliği göstermektedir. İlçe merkezleri dışında 17 belde belediyesi bulunmaktadır. Bu beldeler tarım kasabası özelliği göstermektedirler. Bu kasaba yerleşmelerinin 8'i Merkez, 6'sı Bulanık ilçesindedir. İlçe merkezleri de dâhil olmak üzere Hasköy, Korkut ve Malazgirt'te 2'şer kasaba bulunmaktadır. Nüfusun %30'u şehirlerde, % 23'ü kasabalarda ve %47'si köylerde yaşamaktadır (Durmuş, Dölek 2019).

Muş ilinin gelişmesinde hayvancılıkla birlikte turizm önemli bir potansiyele sahiptir (Dölek, Şaroğlu 2017, Arslan,2019). 2013 itibari ile Muş ilindeki toplam büyükbaş hayvan sayısı, Türkiye genelindeki büyükbaş hayvan sayısının yaklaşık % 2'sini oluşturmaktadır (TÜİK, 2014). 2011 yılı itibari ile Türkiye'deki küçükbaş hayvan sayısının % 4,9'unu oluşturmaktadır (Muş İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, 2011, akt.Ersungur, Aslan 2014).

Özellikle ilin sahip olduğu doğal güzellikler yanında çok farklı kültürleri barındırması ve tarihin farklı dönemlerine ait tarihsel yapılara sahip olması turizmin gelişmesi için önemli unsurlar olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmaya konu olan Mercimek kale, Kalecik ve Çengilli Manastırı gibi çok fazla çalışılmamış ya da haklarında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız birçok doğal ve kültürel varlık Muş ilinde yer almaktadır.

2. Amaç

Bu çalışmanın en önemli amacı bu taşınmaz kültürel miras olarak değerlendirebileceğimiz tarihi yapıların, arasında bir bağın, tarihsel bir birlikteliğin olabirliğine dikkat çekmek tir. Farklı bilim alanları tarafından yapılacak çalışmalarla bu bağ daha geniş ve daha doğru bir şekilde ortaya konulabilir. Bu tarihsel yapıların arasında ki bağa bağlı olarak da Dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi, ülkemizde de 2010 yılından beri düzenlenen "Likya Yolu" maratonu gibi bir organizasyonun yapılması ile ilin turizm potansiyeline bir alternatif değer sunulabilir.

3. Veri ve Yöntem

Bu çalışmada, çalışmaya konu olan mekanlara ait verilerin toplanmasında literatür taraması yapılmıştır. Yalnız söz konusu kültürel varlıklarla ilgili direkt ya da dolaylı çalışma sayısı oldukça azdır. Üç yapı arasında bir bağ olduğunu ifade eden çalışma ise hiç yoktur. Bu çalışmada ki üç mekâna ait görüş analizleri ArcGIS10.5 programında 10x10 metre çözünürlükte DEM (Digital Elevation Model) kullanılarak, Spatial Analysis aracı altında yer alan Visibly özelliği kullanılarak yapılmıştır.

4. Mercimek Kale, Kalecik Ve Çengilli Manastırı

Mercimek Kale, Kalecik, Çengilli Manastırı Muş ilinde yer alan taşınmaz miras olarak değerlendirilebilecek önemli kültürel öğelerdir. Taşınmaz kültürel miras dediğimiz tarihi çevreler, yapıldıkları dönemlerin duygu, düşünce, eğitim, yaşam tecrübeleri birikiminin anlatıldığı, ortak bir dil barındıran yerleşmelerdir. Tarihi kentler ve dokular, kültürel peyzajlar, anıtsal yapılar, arkeolojik alanlar taşınmaz kültürel mirası oluşturan, geçmişle gelecek

arasında bir köprü kuran mekânlardır ve korunmalarının yanı sıra sürekliliklerinin sağlanabilmeleri de ayrıca önem taşımaktadır (Bulakcıbaşı,2020).

4.1. Mercimek Kale

Mercimek Kale (Foto 1)Muş merkez ilçe sınırları içerisinde Muş-Varto karayolu üzerinde yer alır. Mercimek Kale İl sınırları içerisinde yer alan çok sayıda ki höyükten biridir. Halk arasında insan eliyle oluşturulan bir yapı olarak değerlendirilir. Mekânla ilgili anlatılan hikâyelerde bunu destekler niteliktedir. Ancak, Mercimek Kale literatürde Sergen formasyonu olarak adlandırılan birimin (riyolitleri) içerisinde yer alan bir domdur. Sergen formasyonu riyolitik lav ve tüflerden oluşmuştur. Bu formasyon Muş ovasının batısında ve Murat Nehri kenarındaki Mercimek Kale köyü yakınında da gözlenmektedir. Riyolitler Miyosen ve Erken Pliyosen yaşlı birimleri kesmektedir. Birimin Miyosen yaşlı kireçtaşı-killikireçtaşı kestiği, dokanakta metamorfizmaya da uğrattığı gözlenebilmektedir (Şaroğlu, Güner 1981, Şaroğlu,1985, Dölek, Şaroğlu,2017, Dölek Şaroğlu,2020).

Foto1: Mercimek Kale

Foto2: Mercimek Kale üzerinde yer alan kuleye ait kalıntılar.

Pleistosen yaşlı Anzar formasyonunda blok ve cakılları izlenebilmektedir. Bu nedenle birimin yaşı Geç Pliyosen-Pleistosen olarak kabul edilmektedir (Şaroğlu, Güner 1981, Şaroğlu,1985, Dölek, Şaroğlu,2017, Dölek Şaroğlu,2020).

Bu doğal yapı üzerinde inşa edilmiş kaleye (kule) ait kalıntılar yer almaktadır. Kule çevredeki yol güzergâhları dışında döneminin önemli yapı ve yerleşmelerini de koruma ve güvenliklerini sağlamak amacıyla inşa edilmiş olmalıdır. Anadolu'da yer alan benzer misyona sahip birçok yapıyla (Bayburt Kalesi, Gümüşhane Keçi Kalesi vb.) aynı mimari özelliklere sahiptir. Kule (Kale) sağlam bir zemin üzerine inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin, 16. yüzyılın sonlarına doğru İran ve Avusturya ile yaptığı savaşların uzun süreli olması devleti hem askeri hem de mali açıdan olumsuz etkilemiştir. 17. yüzyılda da devam eden bu durum içeride karışıklıklara neden olmuştur. Dolayısıyla 17. yüzyıl Osmanlı Devleti genelinde asayiş olaylarının had safhaya ulaştığı bir dönemdir. Bu yüzyılda Osmanlı ordusu bir taraftan batı ve doğu cephelelerinde hâkimiyetini korumak için çabalarken, diğer taraftan da içerdeki âsilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Muş ve çevresinde isyan eden Alaattin Bey de bunlardan biridir. Alaattin Bey'in inşa ettiği yapılardan biride Muş kasabasına beş saatlik bir vadi üzerinde yaptırılan Mercimek Kalesiydi. Bu kale güçlü bir kaya üzerinde üç katlı sur şeklinde mermer taşlardan yaptırılmıştı. Mercimek kalesi üç yüz zirâ'dan fazla bir alanı kaplamaktaydı. Kalenin içinde yine mermer taşlarından doldurulan dört adet top tabyası vardı. Ayrıca çevreyi gözetlemek için kaleye dört adet kule de yaptırılmıştı. Mercimek kalesini takviye için kalenin varoşlarında bir kule daha yaptırılmış ve yine kalenin etrafına derin hendekler de kazılmıştır (Uzun,2018). İsyanın bastırılması ile birlikte Mercimek kalede yıkılmıştır.

Sonrasında meydana gelen bazı isyanlarda da kalenin yeniden inşa edilerek kullanılması yörenin güvenliği için oldukça önemli bir konumda olduğunu göstermektedir. Bu durum sadece 17-18 yy. la sınırlı olmasa gerekir. Mercimek Kalenin batısında yer alan Kalecikle birbirlerini gören bir konumda inşa edilmeleri (Harita,2), batıya doğru (Bingöl) devam eden bir yolun varlığını (Ticaret-Hac yolu) düşündürmektedir. Bu düşüncenin doğruluğu farklı bilimsel alanlardan bilim insanlarının çalışmalarıyla desteklenecek ya da çürütülecektir.

4.2. Kalecik Kalesi

Kalecik Kalesi Muş Merkezine yaklaşık 32 km uzaklıktadır (Foto3). Sahip olduğu yapısal özelliklerle çevresindeki doğal diğer yapılardan kolayca ayırt edilir. Zira zirve kısmı insan eliyle düzleştirilmiştir. Kalecik Köyü sınırları içerisinde yer alan kalenin etrafı tam olarak gezildiği zaman kale surları çok iyi bir şekilde belli olmaktadır. Kale duvarlarını oluşturan moloz taşların üst kısımlarından eser kalmamış sadece alt temelleri görülmektedir. Kalenin üst kısımlarında, sur duvarlarında kullanılan malzemenin aynısının Kalenin iç mekânlarında da kullanıldığı ortaya çıkan yapı kalıntısından çok bariz bir şekilde görülmektedir. Gerek kalenin eteklerin de olsun gerekse üst kısımlarında o dönemde kullanılan birçok çanak-çömlek parçaları (Foto,5) görülmektedir. Kalenin kültürel zenginliği onu birçok talihsiz durumla karşı karşıya getirmiştir. Yerel hak tarafından bugün birçok yerde kaçak kazılar yapılmış ve bu kaçak kazılar kalenin kültürel dokusunu ciddi manada tehdit eder hale gelmiştir. Kalenin doğu tarafında yapılan kaçak kazılar sonucunda kaleye ait bir adet burç veya destekleme kulesi ortaya çıkarılmıştır. Kelenin üstünden baktığımız zaman o dönemki yerleşim yerlerinden kalan ev kalıntıları kendini çok iyi göstermektedir.

Foto 3: Kalecik Kalesi

Foto 6: Çengilli Kilisesine ait 1928 tarihli bir fotoğraf

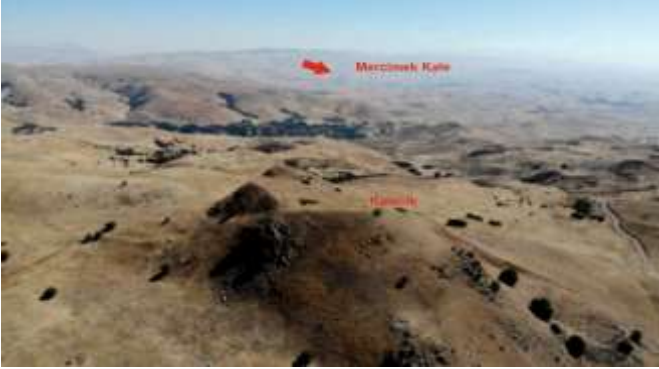

Foto 4: Kalecik Kalesinden Mercimek Kale'ye bakış

Foto 7: Çengilli kilisesindeki taş işçiliğine örnek

Kalecik kalesi çevresinde yaptığımız gözlemlerde çok sayıda farklı dönemlere ait çömlek parçalarına rastlamamız (Foto 5) ve bunlardan bazılarının morfolojik olarak 12-13yy. tarihlendirilebiliyor olması yörenin tarihsel misyonu ile ilgili daha detaylı çalışmalar yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Kale çevresinde çok sayıda obsidyen yongalarına da rastlamak mümkündür.

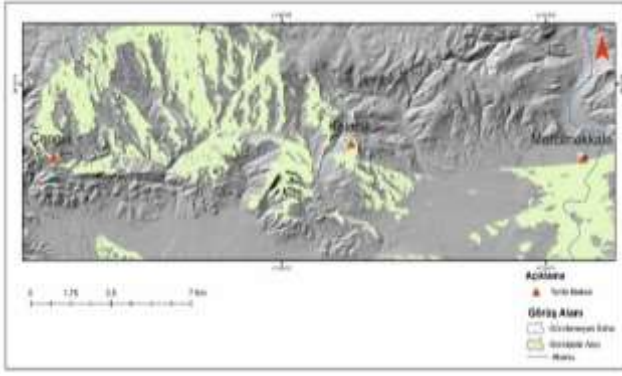
Foto 5: 12-13 yy ait (Selçuklu) çömlek parçaları.

4.3. Çengilli Manastırı

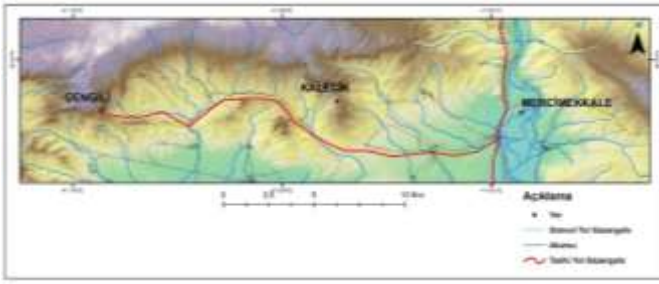
Manastır, belli bir Hıristiyan tarikatına mensup fertlerin çalışma, eğitim ve ibadetlerini tamamen Tanrı'ya has kılmak üzere toplumdaki ayrı bir cemaat halinde yaşayabilmelerini temin etmek amacıyla düzenlenmiş olan yapı ya da yapılar topluluğudur (Polat,2020). Muş Surp Garabed Manastırı, Muş ili sınırları içerisinde yer alan en eski Ermeni manastırlarından biridir. Günümüzde Çengilli (Çengilli) Kilisesi olarak bilinen Surp Garabed Manastırı, Muş-Bingöl karayolunun kuzeybatı dağ eteklerine inşa edilmiş olup şehir merkezinden 48 km. uzaklıkta Muş (Daron)'un ilk ve en büyük Ermeni-Apostolik manastırıdır (Beroje,2020). Yapı çok sayıda eklentiye sahiptir (Kılavuz,2013).

Apostolik (Elcisel) Kiliseler içerisinde geçiş güzergâhında yer alan manastırın kuzey doğusunda Ecmiadzin Katolikosluğu ve doğusunda Ahtamar Katolikosluğu bulunmaktadır. Pagan dönemi tapınakları olan Demeter ve Kisan harabeleri üzerine inşa edilen Surp Garabed Manastırı, IV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar bölgede yaşayan Ermenilerin ruhani merkezi olarak varlığını korumuştur. Tarihsel süreçte yüksek ruhani makamlar arasında bulunan manastırın Batı Ermenileri için merkezi konumda yer aldığı ifade etmek gerekiyor. Bunun yanısıra Aziz Krikor, Kayseri'den getirdiği Aziz Hovhannes Mıgırdic'in kemiklerini "kutsal emanetler" olarak manastıra koyduğu da biliniyor. Bu özellikleri nedeniyle, tarihsel süreçte manastıra dışardan pek çok dindar Hristiyanların hac için gelip ziyaret ettikleri dini bir merkez konumunda olmuştur. Bu konumundan dolayı Surp Garabed Manastırı'nın bölgedeki en etkili ruhani merkez olduğu vurgulanmalıdır. Daha da mühimi Surp Garabed Manastırı, bu etkinliğini hem ruhani hem de idari olarak Osmanlı'nın son dönemine kadar korumuştur (Beroje,2020).

Bu üç yapının, birbirini görecekte şekilde konuşlandırılmış olması (Harita 2), tarihsel süreçlerinin daha detaylı bir şekilde araştırılmasını zorunlu kılmaktadır. Bizim kanaatimiz Mercimek Kale ve Çengilli hattı boyunca tarihi süreç içerisinde "Hac Yolu" ya da "Ticaret Yolu" olarak kullanılmış ama bugün aynı öneme sahip olmayan bir yol güzergâhının var olduğudur. Bu durum yapılacak daha detaylı çalışmalarla değerlendirilebilir.

Harita 2. Mercimek kale, Kalecik, Çengilli tarihi mekânlarına ait görüş analizi.

Harita 3. Mercimek Kale, Kalecik, Çengilli tarihi mekânlarının da üzerinde yer aldığı muhtemel tarihi yol güzergâhı.

5. Sonuç

Muş ili zengin bir tarihi geçmişe sahiptir. İl bilinenler dışında bilinmeyen birçok kültürel değeri bünyesinde barındırmaktadır. Bunlar tanıtılarak, farkındalık oluşturularak koruma temelli farklı etkinliklerle kullanıma sunulabilir.

Ülkemizin farklı yerlerinde bulunan ve bugün çeşitli etkinliklerle (yürüyüş, maraton vb) önemli turizm rotalarına dönüştürülen Tarihi Yollar (Likya gibi) sadece buldukları bölgelerden değil dünyanın birçok yerinden düzenlenen etkinliklerle binlerce ziyaretçi (turist) çekmektedir. Mercimek Kale-Kalecik-Çengilli Tarihi Yol Güzergâhı da tarihsel süreci ortaya konulabildiği takdirde böyle bir potansiyele sahiptir. Böyle bir etkinliğin yapılması ile turizm anlamında da bir katma değer sağlayacaktır.

Kaynakça

- Arslan, Ö. (2019). *Muş Sanayi Modeli*. Ankara. Çizgi Kitabevi.
- Beroje, R. (2020). Muş Surp Garabed Manastırı Üzerine Notlar. Editörler: S. Karakaya/O. Keskintaş. (111-130) *Muş Kitabı*. İstanbul. Pınar Yayınları.
- Bingül, Ş. (2019). 19. Yüzyıl Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Muş Sancağının Islahat Hareketleri. Editör: Ercan Çağlayan. (17-33) "*BURASI MUŞ'TUR*". İstanbul. Pınar Yayınları.
- Bulakcıbaşı, N. (2020). Muş'taki Tarihi Eserlerin Ve Alanların Tahribatı Üzerine Bir Değerlendirme.

Editörler: S. Karakaya/O. Keskintaş. (315-372) *Muş Kitabı*. İstanbul. Pınar Yayınları.

- Durmuş E., Dölek İ (2019). Muş İl'inde Yerleşme Tiplerinin Coğrafi Dağılışı. *International Journal of Geography and Geography Education* 39 (39):256-278
- Dölek, İ., Şaroğlu, F. (2017). Muş İli Ve Yakın Çevresinde Jeoturizm Açısından Değerlendirilebilecek Jeositler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27-1-16
- Dölek, İ., Şaroğlu, F. (2020). Muş İlinde Turizm Açısından Değerlendirilebilecek Doğal ve Kültürel Varlıklar. Editörler: S. Karakaya/O. Keskintaş. (373-390) İstanbul. Pınar Yayınları.
- Erdoğan, P. (2020). Osmanlı Devleti'nde Manastırbend Cezasının Tatbikinde Surp Nişan ve Anna Manastırları Örnekleri. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Haziran, Cilt 6, Sayı 2
- Ersungur, Ş. & Arslan M. (2014). Muş İlinin Gelişme Potansiyelinin Swot Analizi İle İncelenmesi *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 4.
- Kılavuz, B. , N. (2012). Ortaçağ ve Sonrası Muş İli Yüzeysel Araştırması 2009- Bulanık. *Tarih, Kültür, Sanat Araştırmaları dergisi*. Cilt 2, Sayı1
- Kılavuz, B. , N. (2013). Ortaçağ ve Sonrası Muş İli Yüzeysel Araştırması -2010- Varto. *Tarih, Kültür, Sanat Araştırmaları dergisi*. Cilt 2, Sayı1
- Lynch, H. F. B. (1965). *Armenia, Travels and Studies*. Vol.II, Khayats, Beirut
- Kayhan, H. (2018). Sökmenli Hâkimiyetinde Muş'un Tarihi Gelişimi. *Tarih Ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. (126-133). Muş
- Özdal A.,N. (2018). İmparatorlukların Gölgesinde ve Kendi Halinde: Ortaçağ'da Muş'un Toplumsal Hareketliliği ve Ekonomik Yapısı. *Tarih Ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (98-113).Muş
- Şaroğlu, F. Guner, Y. (1981). Doğu Anadolu'nun Jeomorfoloji Gelişimine Etki Eden Olgeler: Jeomorfoloji, Tektonik, Volkanizma İlişkileri, *TJK Bülteni*, 24, 2, 119- 130
- Şaroğlu,F. (1985). *Doğu Anadolu'nun Neotektonik Donemde Jeolojik ve Yapısal Evrimi*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Uzun C. (2018). Muş Mütesellimi Alaaddin İsyanı *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Nisan 2018, Cilt 4, Sayı 1

İnternet Kaynakları

- [https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mus/gezilecekyer/kaleck-kales](https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mus/gezilecekyer/kaleck-kales adresinden alındı) adresinden alındı.
- [https://mus.ktb.gov.tr/TR-56180/sit-alanlari.html](https://mus.ktb.gov.tr/TR-56180/sit-alanlari.html adresinden alındı) adresinden alındı.
- [https://deramus.tr.gg/resimler.htm](https://deramus.tr.gg/resimler.htm adresinden alındı) adresinden alındı.

Araştırma Makalesi • Research Article

Mar di Mîtolojiya Cîhanê de û di Vebêjên Gelerî yên Mûşê de Marê Ziha*

Snake in World Mythology and Marê Ziha in the Muş Folk Narratives

Dünya Mitolojisinde Yılan ve Muş Halk Anlatılarında Marê Ziha

Şehadet Sarıgül^{a,**}

^a Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı, Muş.

ORCID: 000-0002-9118-1999

AGAHİYÊN GOTARÊ

Rabirdûya Gotarê:

Dîroka serlêdanê: 05 Mijdar 2019
Dîroka sererastkirinê: 11 Berfenbar 2020
Dîroka pejirandinê: 16 Berfenbar 2020

Peyvên Sereke:
Marê Ziha
Mar
Ejderha
Mîtolojiya Cîhanê
Arketîp

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020
Received in revised form 11 December 2020
Accepted 16 December 2020

Keywords:
Marê Ziha
Snake
Dragon
World mythology
Archetype

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020
Düzeltilme Tarihi: 11 Aralık 2020
Kabul Tarihi: 16 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:
Marê Ziha,
Yılan
Ejderha
Dünya Mitolojisi
Arketip

KURTE

Di piraniya mîtolojiyên afirandinê de mar û varyasyonên maran gelek caran derdikevin hemberî me. Bi gelemperî hebûna ajalên mîtolojîk li gor taybetmendiyê erdnigariyê diguhure. Lê mar ji vê rewşê azad e. Bi vê hebûnê ve gelek erênî û neyênîyan jî di xwe de dihevin. Ev xebat dê bi teknîka lêkolîna arketîpî, li ser mîtolojiya marên cîhanê û beramberî wê li ser vebêjên ku li Mûşê heyî bisekinin. Xebat yê berhevdana vebêjên Mûşê û mîtolojiyên kevnare wek, Mîsir, Yewnan, Çîn û Îranê bide berhev. Bi vê awayê em ê varyasyonên maran vekolin û li ser taybetmendiyên maran jî bisekinin. Ji ber ku li ser Herêma Mûşê xebateke berhevdana mîtolojîk bi qasî ku em dizanin tune bû, ev mijar hat hilbijartin.

ABSTRACT

The serpent and its variations appear in various myths. Often the mythological creatures change the geography, while the snake is free from this situation. Because of this feature, it contains many positive and negative features. This work focuses on world snake narratives in the folk narratives of Muş with the ancient snake narratives such as Egypt, Greece, China, Iran. In this way the snake is studied differently and its features are emphasized. As far as we know, this issue has been studied since there has not been a mythological comparison study for Muş yet.

ÖZ

Birçok yaratılış mitinde yılan ve varyasyonları karşımıza çıkmaktadırlar. Çoğunlukla mitolojik yaratıklar coğrafya özelliklerine göre değişirken yılan bu durumdan azadedir. Bu özelliğinden dolayı yılan, birçok olumlu ve olumsuz özellikleri de kendinde barındırır. Bu çalışma arketipsel araştırma yöntemine göre, dünya yılan mitolojilerinin ve Muş halk anlatılarının üzerine yoğunlaşır. Çalışmamız Muş halk anlatılarındaki yılan anlatılarını Mısır, Yunan, Çin ve İran gibi eski yılan anlatıları ile karşılaştırır. Bu şekilde yılan varyasyonları incelenir ve özellikleri üzerinde durulur. Bildiğimiz kadarıyla Muş için henüz mitolojik bir karşılaştırma çalışması yapılmamış olması sebebiyle bu konu çalışılmıştır.

1. Dêstpêk

Mar di gelemperiya mîtolojiyan de di rolên cur bi cur de derdikevin hemberî me. Di vê xebatê de yê mar bi lêkolîna arketîpî ya teoriya Carl Gustav Jung ve bê vekolan.

Carl Gustav Jung di bingehe de vê têgehê li ser zanista psikolojiyê ava dike. Pişt re di metoda xwe ya arketîpî de behs dike û dibêje binbîra kolektîf û mît malê tevahiya însanan e. Di nav netewên cuda de jî hebûna van xalên hevpar arketîpan derxistiye holê (Erden, 2016: 21). Wek

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: sehadedtsarigul@gmail.com

mînak tîrsa li hember şêr. Dibe ku piraniya kesan şêrek nedîtîbin jî lê her kesek jî şêr û îhtimala derketina hemberî wan dîtîrsin, ev dibe tîrsa kolektîf û arketîpek bi vê awayê tê ava kirin.

Heman tiştê Berna Moran jî dibêje (2003: 220) “C. G. Jung ji bo rexneya arketîpî bûye çavkaniyeke girîng. Mîtos ji bo rehên însanî bûye xwediyê binbîreke hevpar ji ber vê yeke jî fikra ‘di wêjeyê de dubareyên arketîpî’ rêya rexneyên nû vekirîye.

Bi vê teoriye ve em ji bo mîtan nêrineke nû dest dixin. Ev têgeh berî ewil netew û komên cuda hildide dest û pişt re li ser binbîrên wan ên hevpar disekine. Bi vê awayê dixwaze di hin bûyeran de sedema dubareyê çareser bike. Jung van hepariyên ku li komên cuda de derketine wek arketîp binav dike. Her weha arketîp derdikevin holê û dubareyên wêjeyê hin caran bi alikariya vê teoriyê re tê pênase kirin.

Berna Moran jî dibêje ku (2003: 224) “Li gor Jung arketîpên ku di wêjeyê de derdikevin hemberî me, hevpariyên ku di binebîra însanan de heyî ne û gelek ji kurahiya mirovatiyê bang li me dikin. Jung di heman demî de beha binebîra şexsî jî dike. Lê ev ji bûyerên gerdûnî çî qas dûr be binebîra kolektîf ew qas gerdûnî ye. Fordham (2015: 29) jî li ser vê mijarê her du têgehên binebîrî jî hev du cuda dike û dibêje binebîra kolektîf delîla arketîpên hevpar e ku li gelek cihên cuda wek hev derdikevin hemberî me. Wek Adolf Bastian jî dibêje, em dikarin ji bo vê rewşê bejin ‘yekitiya mirovahiyê ya psîşik’.

Wek ku em dibinin arketîp wek hevpariyên tevahiya însaniyetê tînan pênase kirin. Her weha em dikarin bejin ku binebîra kolektîf bi qasî dîroka însaniyetê kevnare ye. Bi vê teoriyê ve me jî xwest ku em îmgêya marê di çandên cuda de bidin berhev û li ser hevpariya vê ajalê bi alikariya teoriya arketîpî lêkolîn bikin.

Di bingeha xwe de xebata me li ser mîtolojiya mar yê Kurdan û bi taybetî jî yê li ser Marê Ziha bisekine. Berhevdana mîtan maran yê Yewnan, Çîn, Misir û Îran de bike. Li ser cudahî, wekhevî û hevpariya wan û li ser arketîpiya wan niqaşan bike. Bi vê xebatê ve hem mîtan van çandan de bê naskirin hem jî berhevdana van lehengên mîtolojik de bê kirin. Bi qasî ku em dizanin di qada marên mîtolojik de bi taybetî jî li ser herêma Mûşê xebateke berhevdanî nehatiye kirin. Ji ber vê me xwest ku vê kêmasiyê dabin bikin. Xebat bi mîtan kevnare yê Kurdan ve dest pê dike û pişt re bi mîtolojiyên din ve berdwam dike.

Armanca lêkolîna arketîpî di mîtolojiyên cuda de lêkolîna pîralî ya maran e. Lewra li gor Carl Gustav Jung hevpariyên heman mîtan ji bo neteweyên cuda wek arketîp tînan binav kirin. Armanca vê teoriyê jî dixwaze van arketîpên nemir ku ji demên kevnare heya vir ve însanan hildane bin bandora xwe derxe holê. Lewra Carl Gustav Jung (2006: 45) teoriya xwe weha pênase dike;

“Bêyî kesan hişmendîya civakî heye, di encama vê de hişmendîya hevpar derdikeve holê. Ev bûyer ji kes û kûsan bi tevahî dûr in. Bi vê awayê ev bûyer dibin gerdûnî û dibe ku em li her cihî rastî wan mijaran werin.”

Mar bi maneya xwe ya ferhengî wek derkevanên xezîneyan û di hin cihên çîrokên afirandinê de wek şeytan derbas dibin. Wisa tê qebûl kirin ku mar piştê sed saliya xwe dibin

ejderha (Pala, 2004: 297). Peyva ejderha, Azdahak, Ajdaha, jî ji aliyê binyadî ve Îranî ye. Ejderha piranî di vebêjan, mîtolojiyan, efsaneyan û helbestên epîk de derdikevin hemberî me. Di demên kevnare de marên zede mezin jî wek ejderha dihatin hesabandin (Boratav, 2012: 66). Di van metnên geleri de piranî wek aferîde û parêzerên av û çeman, ajalên li ser ewran dijîn derdikevin hemberî me. Bi vê awayê ava li ser asîman vala dikin, bereketê li ser rûyê erdê direşînin (Eliade, 2003: 213). Dema mar dibin ejderha ji devê wan agir difure û bi hulma xwe dikarin her cihî wêran bikin. Her weha Îskender Pala (2004: 136) dibêje peyva ejderha ji peyva Farisî Aji Dahaka tê, ev jî hukûmdarê Persan Dehhak re têkildar e. Di çavkaniyên cuda de wek malperên ku li ser etimolojiya peyvên lêkolîn dike de jî ejderha wek ajalek efsûnî û ji aliyê binyadî ve jî wek peyveke Îranî – Farisî derbas dibe. Her weha bi hukûmdarê Îranî Azhî Dehak re jî têkiliya peyvê datînin (<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/ejderha>, 13.12.2020). Di hin çavkaniyan de jî ji bo peyva ejderhayê, tê gotin ku “ajî” ji *Avestayê* tê û wateya wê mar e. “Dahak” jî navê mîtan e ku di *Şehnameya* Firdewsî de wek hukûmdarê derbas dibe (Aydınlu, 2011). Ev her du peyv ango Aji – Dahaka (mêrê – mar) peyveke nû afirandiye û bûye Ajdahā (Îrde: 13.12.2020).

Eliade (2014a: 215) jî mar û ejderhayan wek sembolen jiyanê pênase dike û şarezatiyê jî bi wan re girê dide. Piranî cihê jiyanê wan jî wek der û dora avan pênase dike. Her weha ew mar û ejderan bi arketîpa jî nû ve zayîne ve gire dide. Lewra mar di xwe de hem ab-i heyat û hem jî jehr dihevine. Taybetmendiyek din jî ev e ku mar jî ber guhertina cermê xwe her tim zinde û ciwan dimîne û ev her du taybetmendî rewşên ji bo arketîpa jî nû ve zayîne berbiçav in. Di gelek mîtan de ji ber şexlê xwe wek sperma hatiye taswîr kirin û ji bo ku xweliyê ser û binê hev dike dibe timsala nûzayîna xweliyê. Her weha bi av û şiliyan re jî tê pênase kirin û ev jî taybetiya heman arketîpê ye (Campbell, 2015: 18).

Ji xeynê vê Carl Gustav Jung (2013b: 22) maran gelek caran bi arketîpa dê re jî têkildar dibîne. Dema jung behsa arketîpa dê dike ev dê nebaş be wan dişibîne mar, ejder yan jî cazûyan (Lilith-Empusa). Sê taybetî jî bo vê arketîpê diyar dike û wek jî van jî tarîtiya wê ya ku di bin erdê de tê dîtin e. Rewşa tarîtiyê, sar û şilorekiyê atfê arketîpa dê dike. Dijberî van tiştan jî atfê nêrtiyê dike. Lewra ev arketîp bi dijberan re hene.

2. Mîtolojiyên Cihanê û Vebêjên Marê Ziha

Di mîtan geleri de mar, gelek caran derdikevin hemberî me. Her çî qas li gor avhewayê erdnîgariyan ajalên mîtan biguhurin jî mar wek lehengek di piraniya erdnîgarî û vebêjan de derdikevin pêşberî me. Bi taybetî jî di çîrokên afirandinê de em mar gelek dibinin. Lewra mar di cihekî de temsîla dijberiyê ye û her weha temsîla jiyanê dike. Di binê vê sernavê de em ê taybetiyên hin maran bibinin û binirxînin.

2.1. Mîtolojiya Maran û Marê Ziha Di Vebêjên Mûşê de

Di erdnîgariya Kurdan de gelek mîtoloji û efsane hene. Ev piranî di xalekî de bi mêjûyê mîtolojiya cihanê ve têkildar in. Lewra wek me di despêkê de jî got, argumentên çîrokên mîtolojik piranî hevpar in. Her weha di vebêjên maran de jî

Kurd û Îranî jî digihîjin hevdu. Bi gelek awayên hevpar ev ajal derdikevin hemberî me. Hin caran ev vebêj di bandora mîtan de mabin jî, piranî bi çandî jî xwe parastine. Wek efsaneyê Îranî-Kurdî Dehak û Kawayê Hesinkar e ku Firdewsî di *Şehnameyê* de vedibêje, Zehhak (Dehak) kurê hukûmdar e û navê hukûmdar jî Mardas e. Li gor riwayetan şeytan dikeve nava laşê Zehhak û bi awayekî dibe serê du maran û li sermilên wî re didin der. Ji bo ku dilê van maran xweş bikin her roj mêjûyê du ciwanan didin wan (Pejman, Samedî, 2016: 144-161). Tiştê xerîb ew e ku Firdewsî hin caran wek ejderha behsa van maran dike. Her weha di Zerdûstiyê de jî ev fikir qebûl dibine (Çekici, 2019: 1330). Ango em dikarin bêjin ku çîroka mar û ejderhayên Kurdî piştê xwe didin gelek demên kevnare. Wek ku tê dîtin erdnîgarî vebêjên hevpar û kevintir derxistine holê. Her weha em di *Qisseyayê Hezar û Yek Şebê* de jî têkî çîroka Şahmeran tên.

Marê Ziha jî yek ji van vebêjên mîtolojîk e ku piranî di derdora Mûşê derdikeve hemberî me. Li gor berhevkarîya ku me li der û dora Mûşê kir piranî vebêjên marê weha pênase dikin, “Ev mar jî ber mezinahiya xwe vebêjên girîyê û dema marek jî aliyê emrê xwe vebêjên mezîna bibe laşê marê jî beramberî emrê xwe mezîna dibe û her weha ev mar dibe Ziha” (Hevpeyvîn: Sarigül, 52). Ango em dikarin bejin ku ev mar wekî ku em ê di hevpeyvîna din de jî bibinin, wek ejderha jî tên pênase kirin. Ji ber vebêjên taybetiya Marê Ziha ku wek ejderan jî tên binav kirin me jî xwest em bi marên din re bidin berhev û li ser arketîpa wî vekolin. Me xebata xwe bi taybetî li ser herêma Mûşê pêk anî jî ber vebêjên Mûşê û vebêjên Çemê Muradê me wek sînor jî xwe re kifşe kir.

Her weha li gor erdnîgariyan hin tayetiyên mar – ejderan diguhere. Wek mînak, teswîrên ejderhayên derveyî Avropa tev bêbask hatine teswîr kirin û bi sînorên tûj ve marên baş û xerab jî hev du hatine veqetandin. Marê Ziha jî li hin deveran bi wesfên baş li hin deveran jî bi wesfên xerab hatine pênase kirin. Li gor vebêjên Mûşê û wek pênaseya Firdewsî tê gotin ku ji ber emrê xwe yê mezintir mar guheriyê û bûye Ziha yan jî li gor vebêjên Milazgirê ku marek sed salan însanan nebînin dibin Ziha. Her weha Marê Ziha marekî pîr e û ji ber emrê xwe yê mezîna laşê wî jî mezîna dibe. Li devera Milazgirê dibe rawirê ava Çemê Muradê û di bin avê de dijî, di devera Gimgimê de dibe xwediyê avê û tev di qurtekî de ava Çemê Muradê vedixwe (Hevpeyvîn: Kocadağ, 25). Li gor vebêjên Kopê hin caran zilm û zordarî li gelê cihê ku li wir dijî dike (Hevpeyvîn: Adıgüzel, 72) hin caran jî gel ji mezinahiya wî ditirse û bixwe zulmê li xwe dike (Hevpeyvîn: Dilêr Serhed, 27). Piştî van bûyerên bizar û xetere Xweda bi zincîrekî ve Ziha girê dide û kaşê asîman dike ku êdî zirarê nede gel û ava çem jî bila di ser gel de here. Lewra Ziha bi gelemperî heya Çemê Muradê nemiçiqîne devê xwe ji avê dernaxe.

Li gor çavdêriya me piranî hebûna vî marî bi rêza Çemê Muradê re berdewam dike. Campbell (2015: 18) di vebêjên mijarê de dibêje ku mar di heman demê de kaosê û avên kaotîk temsîl dike. Mar bi çanda avê re jî nêz ve têkildar in û di bin pehnavan de jî bo rêzikên gerdûnê tehdît in. Ev rêza Çema Muradê, felsefe û çanda avê tîne bîra me. Lewra av nîşaneyê bereketê ye û li gor vebêjên Kopê dema ku Marekî Ziha hat kuştin divê ew bi darekî ve bê daliqandin. Lewra bi vebêjên rituelê ve şilî dibare lê dema piştî kuştina wî, kesek mar bavêjê avê ew sal êdî ber lehî û tofanê nayê girtin. Her tişt bi avê re hildişê. Di berhevkarîyên Kelereşê

de ji bo Marê Ziha tê gotin ku dema ew li ku be bereketê dibe li wir lê ji ber ku gelek mezin bû xelk jê ditirsiyan û ji ber vebêjên Xweda ew bir asîman. Ev mînak dualitiya maran nîşanê me dide, hem kaotîk in û xetere ne hem jî tîmsale bereketê û avê ne.

Li gor vebêjên Misirê dema ev mar derkeve asîman diçe bi Xwedayê başiyê re şer dike lê li gor vebêjên hin nêrînan dema hildikişê asîman diçe cem Xweda û ev jî dibe temsîla başiya wî marî (Erden, 2016: 59-65 ve Sayce, 2012). Dema Marê Ziha jî tê hilkişandin devera Milazgirê dibêjin jî ber xerabiya xwe hat ceza kirin, devera Kelereşê jî dibêjin Xweda ew bir qata xwe. Ev jî hem dibe tişteke baş û hem jî dibe tişteke nabaş her weha di vir de jî dualitiya Ziha derdikeve holê.

Piştî van agahiyên derbarê taybetmendiyên Marê Ziha em dixwazin di mîtolojiyên din de jî behsa maran bikin û têkilî û hevpariyên wan bi Marê Ziha re derbixin holê. Lewra wek me di serî de jî vegot, li gor vebêjên teoriya Jung binebîriyê kolektîf jî bo vî ajalê mîtolojîk heye. Li gor erdnîgarî û vebêjan em ê niha çavdêriya taybetiyên ejderên din bikin.

2.2. Di Mîtolojiya Misirê De Mar

Wek piraniya medeniyetan, li Misirê jî mar wek aferîdeyên îlahî hatine binav kirin. Di heman demê de wek tîmsala welidînê û berdariyê dihatin hesibandin (Yöndemli, 2014: 17). Mar di van çîrokên de jî hin caran xwediyê taybetmendiyên baş in hin caran jî nebaş in. Wek vebêja ku di navbera Ra û İsisê de derbas dibe, ku İsis marek biefsûn diafirîne û dibêje tu yê herî navê Ra, ya biefsûn hîn bibî. Piştî hînbûna navê Ra İsis carek din marê dişîne. Di vir de li gor Erden (2016: 61) Ra temsîla nêrî û mar temsîla mêyî ye ku ev qîse mînaka tîkiliya di navbera wan ya bêdawî ye.

Her weha marên ku di vebêjên mîtolojiyê de derdikeve hemberî me bi Çemê Nil ve jî tên girêdan. “Ew ruhê Nilê bû û Nil çema ku pê re diherikî û ev jî ejderhayê Nilê bû” (Mackenzie, 1996: 54). Wek li gor çavdêriyên me ku Marê Ziha çawa zêdetir bi Çemê Muradê re dihat bikar anîn divê di heman tîkiliyê derdikeve hemberî me. Bi tîkiliya avê re mar dibû temsîla bereketê jî. Lewra dema laşê marê bavêjin avê êdî dawîya baranê bereketê nayê û tofan radibin. Heger ev mar dayik be di heman demê de dibû temsîla parêzeriyê (Mackenzie, 2015: 182). Ji xeynî van mar bi Xwedayê rojê ve jî tê temsîl kirin ku di taswîrekî de mar xwe li dora tavê dialîne û wek hevdişîna malzarok û sperma derdikeve holê. Navê vî marî Apep e û dujminê aferîdeyê tavê Ra ye û kuştina ejderha jî motifêk hevpar e ku zêde derdikeve hemberî me. Apep aferîdeyekî mar e û di bin erdê de, di tariyê de dijî. Wek ji rewşê jî kifşeye temsîla xerabiyê ye lewra jiyana binerd tarîti û xirabiyê temsîl dike. Ev jî rewşa Marê Ziha ku di bin Çemê Muradê de dijî yan jî sed salî di bin erdê de dijî tîne bîra me. Helbet Ra di dawiyê de Apepî dîkuje lewra Apep di gerdûnê de ji bo sîstema resen jî tehtîdek e (Erden, 2016: 59-65). Di ferhengê de jî wek marek gelek dirêj, xerab û aferîde tê pênase kirin (Larousse Semboller Sözlüğü, 2014: 45). Di vebêjên mijarê de Hançerlioğlu jî di derbarê Apep de dibêje (2013: 48) “Marê ku li asîman dijî... ji bo ku bi Ra vede derdikeve asîman û rojekê jî digihîje armanca xwe.” Di vir de jî rewşa ku Marê Ziha ber bi jor ve tê kaş kirin derdikeve hemberî me. Bi vebêjên Marê Ziha di heman demê de gelek dualitiyan jî di xwe de dihevin, wek bereket û zîwahî yan jî baş û xerabî.

Her weha wek di vebêjên Çînê de jî yê derkeve hemberî me, ev dualitiya xerabî û başiyê di heman demî de dibe nîşaneyê arketîpa dêyî.

Mar di tacên firewan de wek sembola hêz û serkeftinê cih digirtin. Ev mar bi navê Uraeus li ser tacan dihatin xêz kirin. Maneyên nemiriyê û hêza bêdawî jî di xwe de dihevine. Her weha sembola afirineriyê ye (Duman, Sağır, 2018: 286-287). Ev Uraeus wek kobrayeke mê tê teswîr kirin û li gor van gotinan jî devê xwe jî agir davêje. Bi vê agirê hukûmdar diparêze (Varner, 2007: 124). Ne tenê ku Apep hildikişe asîmanan, her weha Ra jî dikeve bin erdê û li wir marên 4 – 6 pê ku serê wan însan e dibîne, kobrayên ku jî devê wan agir difure dibîne, marên wek bazan xwedî per û bask dibîne. Dawiya dawî jî destê maran xelas dibe û jî poça marê ve dikeve. Ji devê marê ve derdikeve rûyê erdê (Hart, 2012: 83-86).

2.3. Di Mîtolojiya Yewnanan De Mar

Mîtên di çanda Yewnanan de cih digre piranî dibin navenda çanda Yewnanan. Mîtên ewil ku hatine qeyd kirin beriya mîladê di serdemên 7 û 8an de, di helbestên Homeros û Hesiodos de hatine peyda kirin (Erden, 2016: 74). Ev mît tenê çand û wêje nîn in ji bo Yewnanan di heman demî de bûyerên dirokî ne jî. Bi vê awayê jî mîtên mîletên din jî jêgirtayan kirine û hildane nav vebêjên xwe. Her weha piştî vê tespîtê çîrokên hevpar derketine holê û bingeha mîtolojiyê hatiye avêtin.

Di vê mîtolojiyê de mar tê sê wateyan;

- i. Bendewariya erdî dike.
- ii. Têkiliya di navbera mirî û zindiyan de ye.
- iii. Ji mirinê filitîn û berdeewama dolê ye (Naskali, 2014: 20).

Ji van maran yek jî Ophione ku dev li poça xwe dike ev dibe temsîla ji nû ve jiyînê. Her weha dibe temsîla ejderha jî. Bi van temsîlan dibe hukûmdar û li ser rûyê cihanê xerabiyê temsîl dike. Li gor çîroka Ophion ev mar tevahiya xweza û cihanê afirandiyê.

Ji xeynî vê Phyton jî temsîla ejderê dike. Dema Apollon Phytonî dikuje navê wî tê maneya dehla genî ku av di tê de micîqî ye (Can, 2014: 73). Ev kuştina Phytonî mînakek ji motîfa kuştina maran e. Piranî helwestên ejderan zêde xeternak û kaotîk in. Têkiliya wan û avê jî bi vê minasebetê bi hev re girêdayî ye. Ji ber vê yekî tînen kuştin. Kuştina Marê Ziha kişandina wî ya asîmanan e lê ev kişandina asîmanan her dem nayê wateya xerabiyê lewra li gor vebêjên Misirê çûyîna asîman kuştin nîn e. her weha sedema kuştina Pythonî jî kaos e. Ev motîfa kuştina ejderhayê di vebêjên Heraklesê de jî derdikeve hemberî me. Herakles jî bo gunehê wî were afû kirin divê ejdera bi navê Lerna bikuje (Erden, 2016: 80). Bi van motif û dijberiyên ve mar di gelek çîrokên afirandinê wek Dehak derdikevin hemberî me. Lewra Kawa jî divê ji bo hin tiştan vî mêrê-mar bikuşt.

2.4. Di Mîtolojiya Çînî De Mar

Di mîtolojiya Çînî de mar hin caran jî wek ejderhayan derdikevin hemberî me. Wek di efsaneyê Marê Ziha de, di çîrokên Çînî de jî marên ku zêde emir dikin pişt re dibin ejderha. Xwedî baskên şevşevokan in û çermê wan dibiriq.

Di Anatolya Navîn de ejderha wek marên xerab derdikevin hemberî me lê li Rojhilata Dûr ejderha wek ajalek pîroz tê dîtîn û li asîman dijî. Sembola başî û bereketê ye. Heta di nav çanda Çîniyan de ji bo bext û şansê li ser van maran merasimên tînen çekirin (Yılmaz, 2020). Çawa li Rojhilata Dûr ejder wek ajalên pîroz tînen qebûl kirin li devera Kelereşê jî Marê Ziha pîroz û baş tê qebûl kirin.

Li gor pênaseya Çîniyan ev ejder xwediyê seriyekî hêştira ne, qiloçên xezalê nêr pê re hene, çavên wan wek rawiran e û pençeyên wan dişibin yê bazan. Li ser laşê wan 117 pul hene ji van 81 temsîla başiyê 36 temsîla xerabiyê ne (Esin, 2004: 5). Bi vî awayî tê dîtîn ku ev ejder jî dualî ye û hem baş hem xerab e. Her weha dibe mînakek ji bo arketîpa dêyî.

Li gor vebêjên kevnare yê Çînî çar ejderhayên aferîde hene. Ji van yek ejderhayê asîmana (Tian Long), yê duyem ejderhayê xezîneyên veşartî (Fu Zang Long), yê sêyem hukûmdarê rêya avan (Di Long), yê çarem rêvebirê ba û şiliyê (Shen Long) ye. Pişt re du hebên ewil wek aferîde hatine nasîn û taybetmendiyek din jî ev e ku ejderên vê erdnigariyê bêbask hatine teswîr kirin (Yılmaz, 2020). Dema em Marê Ziha jî dinêrin ew jî bêbask e. Ji ber ku di hin deveran de ejderha timsale bereketê ye dema ev ejder diketin xew demên zehmettir derdiketin holê. Piştî xewa zivistanê ejder ji xew radibûn û tîkoşîna di navbera aferîdeyan dest pê dikir. Ji ber vê şilî û bahoz dest pê dikirin û gel jî vê bûyerê bi seramoniyan pîroz dikirin (Aydın, 2013: 5). Ev ketina xewê em li dora Çemê Muradê jî dibînin, dema dibe zivistan Marê Ziha dikeve binê erdê û dema erd nerm dibe derdikeve holê. Li gor vebêjên Mûşê jî bo bereketê bide avê derdikeve li gor hin vebêjên din jî ji bo kaos û tîrşe li ser gel bike derdikeve holê. Ango em divê ir de jî dijberiyê xurt dibînin wek ku ev mar bi xwe re jî tîk here. Ejderên Çînî bi av, çem, û bereketê re di heman demî de bi tavê ve tîkildar in (Aydın, 2013: 9). Her weha li gor çavdêriyên me Marê Ziha jî bi avê, bereketê, çem û bi sedema kişandina asîmanan ve bi tavê re tîkildar e.

3. Di Mîtolojiya Cihanê De Lêkolîna Berhevdana Maran

Mar di her demî de hebûna xwe parastiyê û bi mîtên afirandinê ve li erdnigariyan û çandan geriya ye. Hem ji ber jehra wî û hem jî ji ber mezinahiya wî gelek caran jê tirsiyane. Hem kujer e hem xelasker e û ev jî ji siruştaya wî ya dualî tê. Ji ber van dualitiyan gelên ku bi maran re jiyane hem ji wan ditirsin hem jî rêzê ji wan re digrin.

Mar jî piranî di nav mîtên afirandinê û çandê de wek ajalek bizîrarê tê dîtîn. Ev tîrsa li gel maran bûye sedem ku însan wana wek aferîdeyan qebûl bikin. Di vê sernavê de jî em ê marê bi du awayan vekolin; yekem car taybetiyên aferîde binirxînin ku ev marên aferîde bi gelemperî çîrokên afirandinê de derdikevin hemberî me. Ya duyem em ê mar wek aferideyên xerabiyê angoyê wek şeytan binirxînin.

3.1. Wek Aferîde Mar

Hin caran mê hin caran nêr e ev arketip, lê gelemperî hêza maran bi hêza nêriyê ve tê girêdan. Têkiliya mar û welidînê jî ji têkiliya mar û xweliyê tê (Erden 2016: 86). Lewra xwelî wek cihê welidînê tê wesifandin û ji ber şêklê xwe jî mar wek spermayê tê dîtîn û lihevzêdebûnê temsîl dike (Eliade, 2014: 260). Ji xeynî van mar hem xwe nû dike hem

jî xweliyê ji ber ku dikole û ser û binê hev dike, wê jî nû dike. Yöndemli (2006: 56) dibêje; ji ber vê esrar û gîzên maran, însan ji wan tirsiyane û bi baweriya ku ew aferîdene xwe ji xezeba wan parastine. Bi vê awayê aferîdeyên mar jî dibin xwedî qudret li ser însanan. Marên aferîde jî dîsa bi awayekî dualî derdikevin hemberî me; aferîde û kujer. Ev dişibe arketîpa dêyî ku li gor Jung arketîpa dê jî hem diparêze û jiyane dide hem jî dukuje û xerab dike. Jung bi vê awayê xwelî, çem û avên biçûk wek cihên welidînê disenifîne. Avên kûr, ejderhayan jî wek tiştê bêyom dibîne. Hem arketîpa dê hem arketîpa mar di nav xwe de dualî ne (Jung, 2013: 44).

Di piraniya mîtolojiyê û efsaneyên cihanê de mar bi awayekî derdikevin hemberî me. Her weha di vebêjên geleri yê Kurdî de jî xwe di hin çîrokên de dide nişan. Di hin efsaneyên Kurdî de dema erdhej çêbibe tê gotin ku “Dunya îsal li ser piştê gavmasiyê ye”. Gavmasî wek marmasiyekî gelek mezin tê teswîr kirin. Her weha cihan hem bi mar hem bi masî û hem jî bi avê re têkilî datîne. Ev hêman taybetiyên arketîpa dêyî di xwe de dihevine. Bi vê awayê Marê Ziha jî di hin deveran de wek ejder tê binav kirin û ejder jî temsîla kaos û avê ye, lewra wek ku tê vegotin ev ejderha di binê avê de dijî.

Hem di jiyana rasteqîn de hem jî di vebêjên geleri de Marê Ziha di serdema baharê de derdikeve rûyê erdê, zivistanê di binê erdê de ye. Wek xwezayê mirî ye lê bi xwezayê re şiyar dibe û dîsa wek xwezayê ji bo dolgirtinê amade dibe. Di vir de jî wek dê tê xuyanê. Di çîroka mîtolojiya Enuma Elişê jî ejdera ku navê wê Tiamat e, aferîdeya gerdûnê û yezdanan e. Di heman demî de jî dixwaze cihanê xerab bike. Ji ber vê dualitiyê dişibe arketîpa dê (Ali, Görgü, 2016). Di mîtolojiya Misirê de jî wisa ye. Di serdema medeniyeta aferîdeyan de jî ji 8 aferîdeyan 4 heb mar in. Ev aferîdeyên mar temsîla xerabiyê ne û mênê ne. Di heman demî de temsîla zêdebûn û welidînê ne. Hermopolis jî yezdana afirandinê ye. Her weha Osiris jî bi Nilê ve hatiye girêdan û bûye temsîla çandiniyê. Marê Ziha jî piranî bi rêza Çemê Muradê ve derdikeve hemberî me û dibe temsîla av û çandiniyê. Di heman demî de Osiris temsîla bereketê ya gerdûnê ye (Eliade, 2012: 125).

Di mîtolojiya Yewnanî de jî Ophion tiştê ku afirandinê daye dest pê kirin e (Erden, 2016: 90). Her weha di mîtolojiya Çînî de Tion Long ejderhayê asîman e ku wek Marê Ziha li asîman dijî, Di Long hukûmdarê rêya avan e û wek Ziha çawa piranî li ser Çemê Muradê tê dîtin û hukmê li ava Muradê dike, ev ejder jî wisa ye, Shen Long jî rêvebirê ba û şiliyê ye û Ziha jî bi av û şiliyê ve ber bi jor ve tê kişandin.

3.2. Wek Şeytan Mar

Mar, wek me di serenava jor de jî dît her çî qas temsîla arketîpa dê be, xwediyê bereket û başiyê be jî di heman demî de temsîla xerabî û nebaşiyê ye jî. Lewra mar dualî ye. Me hin wesfên baş nixandî di vir de jî em ê li ser hin taybetiyên wan ên nebaş bisekinin. Di *Ferhenga Sembolên Mîtolojîk (Mîtolojîk Semboller Sözlüğü)* weha derbas dibe;

“Di destana Akadan ya Gilgamêşê de; tiştê ku kete pey şopa nebata nemiriyê û derkete rêwîtiyêke dûr, mar bû. Di baweriya Xristiyanan de mar temsîla şeytan e. Lewra Hawa jî rê derdixê” (Larousse Semboller Sözlüğü, 652). Ew dara sêvê (yan jî fêkiyêke dîn) her çî qas jiyaneke nû temsîl bike jî, mar di vir de temsîla xapandinê ye. Di piraniya vebêjan de ev arketîp dujminê tavê û başiyê ye. Ji ber vê her dem bi

ronahî û yan jî bi temsîla wî re dikeve têkoşînê. Wek; Zeus Typhon, Osiris – Set, mar – baz. Her dem di van şeran de jî têk diçe. Jixwe divê têk here lewra dema ew mar bîn kuştin pêvajoyek nû û baştir ava dibe. Lê dijî vê tiştê di vebêjêke gundê Milazgirê Elîbonciya de baz û mar dikevin nav têkoşînê lê baz têk diçe. Ev jî nişan dide ku mar di vê çîrokê de dijî gelemperiyê roleke baş werdigre. Di hin vebêjên Marê Ziha de jî wek ajalek xerab tîn gotin.

Ev qas mezin in ku “Ji ber mezinahiya xwe heywanek têr naxwe û venaxwe ye. Ji ber vê, keriyên pezan tev bi qurtekî de dadiqultîne û ava Çemê Muradê di carekî de vedixwe.” (Fahriye Ayan, 69). Wek me got ev marên xerab tev bi ronahî û başiyê re têdikoşin, di vebêjên ku jî Milazgirê hatin berhevkerin argumanek weha derket hemberî me; “Ziha piştî ku zêde mezin dibe ji jor ve zincîrek berjêr dibe û li stûyê Ziha diale û wî dikişinin zor. Di vir de em dibînin ku Marê Ziha ji aliyê quwetekî asîmanî tê girtin. Her weha em dikarin bejin ku Marê Ziha jî tê bindest kirin û di şerê tarî û ronahiyê de têdikoşe.

Di mîtolojiya Misirê de jî Apopîs ango Apep bi taybetiyên şeytanî ve tê zanîn. Dikeve pey Ra û dixwaze wî bikuje û di temsîla wî de rojê û ronahiyê bikuje. Lê tu car nagihîje armanca xwe û arketîpa şeytanî derdikeve holê.

Di mîtolojiya Yewnanan de jî Typhon temsîla marê şeytan û ba û bahozê ye. Serî li Zeus digre û Zeus jî wî ji bo cezakirinê dişîne binê erdê. Python jî bi Apollon re tê dîtin. Apollon jî Python dukuje ji ber ku însanan ditirsîne û wan aciz dike. Di dawî de her du mar jî tîn kuştin û bi avê re tîn girêdan. Typhon dibe ajalekî ku di bin pehnavan de dijî. Python jî dibe çemen di bin geliyan re tê (Erden, 2016: 95). Ejdera din Lerna ye ku li gor vebêjêkî dibêje dema sere Lerna ji aliyê Herakles ve dihat jê kirin dîsa ji nû ve şîn dibû. Ji ber vê jî Herakles cihê seriya jêkirî dax kir ku caarek dîn şîn nebe. Ev jî temsîla arketîpiya dê ye ku xwediyê taybetiyên xerab e.

4. Encam

Me di vê gotarê de berhevdanek li ser mîtolojiyên Kurdan ya herêma Mûşê, ya Yewnanî Çîn û Îranê kir. Me vê berhevdanê li gor rêzikên Carl G. Jung ya arketîpî kir. Felsefe çîroknaşî, dîrok û wêje çî qas têkildarê hev bin û ji hev sûd bigrin jî têkiliya wan bi qasê wêje û mîtolojiyê nîn e. Lewra vebêjên mîtolojîk wek tekstên wêjeyê ya yekem tîn hesibandin. Ji ber vê her wêjekar, helbestvan û hunermend dema van çîrokên gihandiyê ve rojê, di heman demê de van çand û mîtan jî digihîne roja me.

Tiştê ku me dest xist jî ev mît, her çî qas di erdnîgariyên cuda de derketibin holê jî taybetiyên wan hevpar in. Ev gotar jî di mîtolojiyên cuda de taybetiyên hevpar şirove kir. Lewra mîtolojiya berhevkarî di navbera çandan de ragihandinê ava dike. Bi vê awayê mîtolojiyê wek pirekî di nav çand û gelan de hevgirêdanek pêk tîne.

Me dît ku Marê Ziha bi van her sê mîtolojiyên maran ve, Îran – Çîn – Yewnan, ji gelek aliyên ve têkildar e. Hem bi arketîpiya dê û hem jî bi taybetiyên xwe yê baş û nebaş ve derdikeve hemberî me. Gelek varyantên vê çîrokê hatin nixandî û li ser dualitiya Marê Ziha hat sekinîn. Ji gelek aliyên ve çîrokên Marê Ziha bi mîtolojiya wan gelan re têkildar e. Hem bi varyantên arketîpên baş û hem jî yê nebaş di çîrokên Marê Ziha de hat dîtin. Ji xeynê efsaneyan

em dikarin çîroka Marê Ziha wek vebêjek mîtolojik jî bibîn.

Dema lêkolîna maran me hilda dest cara yekem me behsa vebêjên Kurdan kirin. Gelek varyasyonên maran derketin hemberî me û di şeklen cur bi cur de, xwedî taybetiyên cuda de derketin hemberî me. Pişt re vebêjên Marê Ziha hatin nixandî û me dît ku vebêjên Marê Ziha ku li herêma Mûşê hatin berhev kirin, gelek caran wek ejder jî tîn bi nav kirin.

Hem di bin erdê de hem li asîman dijîn ev mar û her weha dualitiya hevpar derdikeve holê. Binê redê wek temsîla xirabiyê asîman jî wek temsîla ji nû ve zayîne têt dîtin. Mar jî ji demên bere heya niha her tim wek ajalek layiqê rêzê û xeternak hatiye hesabandin, her weha hem xwediyê zehr e û hem jî xwediyê şifayê ye.

Her weha bi “jî nû ve zayîne” re jî têkildar hatiye dîtin lewra hem ji ber şeklê xwe şibiyaye spermayê hem jî bi av, dar û şiliyê re hatiye vegotin û ev jî li ser rûyê erdê temsîla zêdebûn û bereketê ne.

Her weha di van mîtên ku me dan berhev de; mar hem wek mê xwedî taybetiya zêdebûnê ye û hem jî wek nêr xwedî tahakumê ye. Ji ber vê mijara afirandinê û kaosa gerdûnê di xwe de dihevine. Ji ber hevpariya arketîpa dayik û marê temsîla têkoşîna bêdawî û zindayeti-mirîne dide nîşanê me. Kuştin û saxiya mar têkoşîna mê û nêr temsîl dike ji ber vê jiyana cihanê ya rojane temsîl dike. Ji ber guherîna cermê xwe jî dibe temsîla jiyaneke û emreke bêdawî.

Bi van hevpariyan ve em dibinin ku Marê Ziha xwediyê taybetiyên mîtên cihanê ye, ji ber vê em dikarin bêjin ku ew jî yek ji mîtên cihanê ye.

Çavkanî

- Aydın, Ö. (2013). “Çin ve Türk İşlemelerinde Ejderha Motifleri” Akdeniz Sanat Dergisi cilt: 6, sayı:12, ss: 1-12.
- Aydunlu, S (2011). *Firdevsi'nin Şehname'sinde Kürtler*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Boratav, Pertev N. (2012). *Türk Mitolojisi*, (Çev): Recep Özbay, Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Campbell, J. (2015a). *Batı Mitolojisi*, Çev: Kudret Eminoğlu, İstanbul: İslık Yayınları.
- Can, Ş. (2014). *Klasik Yunan Mitolojisi*, Ötüken Ankara: Neşriyat Yayınları.
- Çekici, M. (2019). “Pers Mitolojisi ve Despotizm Sembolü Zahhâk”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* Cilt 6, Sayı 3, ss 1323-1339 Erişim Tarihi:09.01.
- Duman, H. Sağır, T. (2018). “Antik Dönem Medeniyet ve İnançlarında Ejderha ve Tanrı İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. Cilt 11, Sayı 58, ss 278-291.
- Eliade, M. (2014a). *Dinler Tarihine Giriş*, Cilt 1, (Çev): Lale Aslan Özcan, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Eliade, M. (2012). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (Çev): Ali Berktaş, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.

Erden, C. (2016). *Dünya Mitlerinde Yılan* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmanazi Üniversitesi SBE.

Etimoloji Türkçe Online sözlük, <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/ejderha>, Erişim Tarihi: 13.12.2020.

Hançerlioğlu, O. (2013). *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hart, G. (2012). *Mısır Mitleri*, Çev: Mehmet Sait Türk, Ankara: Phoenix Yayınları.

İrde H. Y. (30.04.2019). *Ejderha Nereden Geliyor*, <http://nerdengeliyo.com/ejderha/>, Erişim Tarihi: 13.12.2020.

Jung, Carl Gustav. (2006). *Analitik Psikoloji*. (Çev): Ender Gürol, 2. Baskı, Payel Yayınları, İstanbul.

Jung, C. G. (2013b). *Dört Arketip*, (Çev): Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: Metis Yayınları.

Mackenzie, D.A. (1996). *Çin ve Japon Mitolojisi*, (Çev): Koray Akten, Ankara: İmge Kitabevi.

Naskali, E. G. (ed). (2014). *Yılan Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınlar.

Pala, İ. (2004) *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.

Pejmân, F, S. Ve Samedî, M. (2016). *Berresi-i Mefhum-i İnkılâb der Dâstân-i Zahhâk bâ Nezeriye-yi Goldemen*, faslnâme-yi Tehessus-i Tehlil u Negd-i Motûn-i Zebân u Edebiyât-i Farsî, Şomâre 28 (Tâbistân 1395/2016): 149.

Sayce, A. H. (2018). *Antik Mısır ve Babil Tanrıları*. İzmir: Lilith Yayınları.

Öncü, M. (2014). *Çirokên Efsaneyî Yên Kurdan*. İstanbul: Pak Ajans Yayıncılık.

Vamer, G. R (2007). *Creatures in the Mist: Little People, Wild Men and Spirit Beings Around the World: A Study in Comparative Mythology*, Algora Publishing, USA.

Yördemli, F. (2004). *Tarih Öncesinden Günümüze Yılan*, Ankara Piramit Yayıncılık.

Yılmaz, K. K. (28.04.2020) <https://kubrakucukuyilmaz.wordpress.com/ogeler/cin-mitolojisi/>, Erişim Tarihi: 03.09.2020.

Derleme Kaynakları:

- Adnan Adıgüzel, (Çiftçi – 72) “Marê Ziha yê li Kopê Hat Dîtin” Konulu ropörtaj, Bulanık/Muş. 19.08.2020.
- Derya Kocadağ, (Öğretmen – 25) “Marê Ziha” Konulu ropörtaj, Varto/Muş. 19.08.2020.
- Derya Kocadağ, (Öğretmen-25) “Marê Ziha” Konulu ropörtaj, Varto/Muş.
- Dilêr Serhed, (Öğrenci – 27) “Taybetiyên Marê Ziha” Konulu ropörtaj, Diyardin/Ağrı. 21.08.2020.
- Fahriye Ayan, (Ev hanımı – 69) “Taybetiyên Marê Ziha” Konulu ropörtaj, Malazgirt/Muş. 20.08.2020.
- Sarıgül Mehmet Sefa, (İmam – 52) “Marê Ziha li gor vebêjan çi ye?” Bulanık/Muş. 20.08.2020.

Araştırma Makalesi • Research Article

Guhertin û Tehrîfat di Kilamên Dengbêjan de: Mînaka “Ez Gul im Gula di Zinêr de”*

Dengbej Şarkılarında Değiştirme ve Tahrifat: "Ez Gul im Gula Di Zinêr de" Örneği

Alteration And Distortions in Dengbêj's Songs: Example "Ez Gul im Gula Di Zinêr de"

Tekin Çiççi^{a,**}, Serdar Öztürk^b

^a Dr., Hacı Hamdiye Özdemir Ortaokulu, Mardin, Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-1003-1711

^b Araştırmacı,

ORCID ID: 0000-0003-4265-4814

AGAHİYÊN GOTARÊ

Rabirdüya Gotarê:

Dîroka serlêdanê: 26 Mijdar 2020

Dîroka sererastkirinê: 13 Berfenbar 2020

Dîroka pejirandinê: 16 Berfenbar 2020

Bêjeyên Bijarte:

Kilamên Dengbêjan,

Tehrîfat,

Reso,

Şakiro,

Huseyno

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmiş:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020

Düzeltilme Tarihi: 13 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 16 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Dengbej Şarkıları

Tahrifat,

Reso,

Şakiro,

Huseyno

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020

Received in revised form 13 December 2020

Accepted 16 December 2020

Keywords:

Dengbej songs,

Distortion,

Reso,

Şakiro,

Huseyno

KURTE

Dengbêj, berdevkên çanda devkî ya Kurdan in. Gelek dengbêj ji çanda xwendin û nivîsandinê bêpar in. Ev ji rê li ber jibîrkirin, guhertin û texrîfata li ser kilaman vedike. Mebesta vê xebatê ew e ku texrîfat û guhertina li ser kilaman di mînaka "Ez gul im, gula di zinêr da" de li ber çavan raxin. Heman kilam ji Reso, Şakiro û Huseyno hatiye guhdarkirin û deşifrekirin. Şifroveya her sê dengbêjan ji aliyê naverok û teşeyê ve hatiye berawirdkirin. Wekî encam, mirov dikare bibêje ku di çanda dengbêjiyê de guhertin û texrîfata li ser kilaman di demeke kurt de pêk tê. Sedema herî mezin ji nexwendin û nenivîsandina dengbêjan e. Gava ku kilam tevî peyv û notayan neyên tomarkirin dê kilam ji eslê xwe dûr bikevin û ew çand dê bikeve bin xetereya wendabûnê.

ÖZ

Dengbejler, Kürt sözlü kültürünün sözcüleridir. Dengbejlerin çoğu okuma ve yazma bilmemektedir. Bu da şarkılar üzerinde tahrifata ve değişmelere yol açmaktadır. Bu çalışmanın amacı, şarkılar üzerindeki tahrifat ve değiştirmeleri "Ez gul im, gula di zinêr da" örneği üzerinden ortaya koymaktır. Aynı şarkı Reso, Şakiro ve Huseyno'dan dinlenmiş ve deşifre edilmiştir. Her üç yorum, biçim ve içerik bakımından karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak, Dengbej şarkılarında tahrifat ve değişim çok kısa bir sürede gerçekleşmektedir. Bunun en önemli sebebi Dengbejlerin büyük çoğunluğunun okuryazar olmamasıdır. Şarkıların nota ve sözleri ile beraber kayıt altına alınmaması durumunda ya tamamen unutulacak ya da orijinalliklerini kaybedeceklerdir.

ABSTRACT

Dengbejs are the spokespersons of the Kurdish oral culture. Most Dengbej's are not able to read or write. This causes distortion and changes in the songs. This study aims to reveal the distortions and alterations on the songs through the example of "Ez gul im, gula di zinêr". The same song was listened to and deciphered from Reso, Şakiro and Huseyno. All three comments are compared in form and content. As a result, falsification and change occur in a very short time in Dengbej songs. The most important reason for this is that the majority of Dengbejs are illiterate. If the songs are not recorded with their notes and lyrics, they will either be completely forgotten or lose their originality.

1. Destpêk

Muzîka Kurdî ji aliyê çûre û naverokê gelekî dewlemend e. Lewra em dizanin ku hîn di serdema navîn de, gelek kesan li

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: tekincifci02@gmail.com

ser muzik û meqamên Kurdî berhemên hêja nivîsandine. Yek ji van Safiyûddîn Urmewî (1217-1294) ye ku wek sazûmankarê muzîka pergali (sistematik) tê pejirandin e. Urmewî, di berhema xwe ya bi navê *Kitâbu'l-Edvâr*, Şerefiyye de li ser meqamên muzîkê lêkolînan dike û wan tasnif dike (Can vd., 2002: 243). Meqamên Kurdî bandoreke mezin li ser muzîka herêmê kiriye. Gelek meqamên muzîka Rojhilata Navîn û Anadolê ku îro jî tene bikaranîn bi navê Kurdî tene nasandin. Wek mînak Acem-Kurdî, Arabân-Kurdî, Bayâtî-Arabân-Kurdî, Gerdaniye-Kurdî, Hicâzkâr-Kurdî/Kurdîlihicâzkâr, Hisâr-Kurdî, Hüseyînî-Kurdî, Kurdî-aşîrân, Kurdîli Çargâh, Nevâ-Kurdî, Zemzeme-Kurdî hwd. Tê zanîn ku gelek muzîka hunerî ya Tirkî hîmê wê li ser meqamên Kurdî hatiye danîn. Wek meqamê Muayyer Kurdî, Hicazî Kurdî û hwd (Şenses, 2013: 23-24).

Çanda dengbêjiyê di nav Kurdan de digihêje dîroka kevnare. Izady, destpêka dengbêjiyê bi serdema hatina Ariyan ya Kurdistanê ve girêdide bale dikişîne ser nêzikatiya muzîka Kurdî, Yewnana kevin û Spanyolî. Li gorî angaştaya Izady, meqamê "Dor" ya Yewnana Kevin û "Flamenko" ya Spanyolan heman meqam in (Izady, 2011:428-429). Lêkolîner û nivîskar Mehmet Oncu, dîroka dengbêjiyê li erda Mezopotamya digihîne Sûmeriyî û bavkalên Kurdan Gutî, Qasît, Mitanî û Medan. Gaveke din jî pêş de diçe û dibêje ku rêvebirên Komegeniyîyan cara yekemîn ji bo parastina dengbêjan û sazbandan zagon derxistine û ew zagon li ser kîtabeyên berînî (kevirê pahn û şayik) nexiştandine (Oncu, 2011: 25). Lê bi qasî ku em dizanin di dîroka Kurdan de, bi wateya modern, tu dibistanên dengbêjiyê tunene. Dildarên dengbêjiyê çûne mal an civata dengbêjan. Bi mehan li wir mane, li dengbêjan guhdar kirine û hewl dane ku wekî "hostayên" xwe hinî kilam û kaideyan, meqaman bibin û bibêjin (Çifçi, 2017: 31-32).

Çanda dengbêjiyê bandora xwe li edebiyata nivîskî jî kiriye. Em dizanin ku gelek berhemên bi nav û deng hîmê wan li ser kilam û çîrokên ku ji aliyê dengbêjan ve hatine gotin danîne. Nivîskar û alimê Kurdan yê bi nav û deng, nivîskarê destana Mem û Zînê Ehmedê Xanî, di berhema xwe de dibêje ku "Min îlhama vê berhema xwe ji destana Kurdan ya bi nav û deng Memê Alan girtiye." Lê li aliyê din em dizanin ku di navbera destana Memê Alan û Mem û Zîna Xanî de gelek cihêti hene. Lêkolîner, helbestkar û nivîskar Perwîz Cîhanî di vê mijarê de weha dibêje:

"Bi dîtina min, Xanî serhatiya Memê Alan bi vê şeweya ku îro heye, guh lê nebûye. Lê Xanî bixwe jî dibêje, 'Mem û Zîn ji devê dengbêj, çîrokbêj û mêjûzanan bihistiye û nivîsiye.' Xanî, ew çîroka gelêrî bi şeweya serdema xwe nûjen kiriye." (Cîhanî, 2013: 22).

Wekî ku ji gotinên Cîhanî jî tê fêmkirin, çanda devkî guherbar. Vegêrana berhemên devkî yê wekî kilam, çîrok, lorî û hwd. li gorî dem, kes û erdnîgariyê diguhere. Ev yek jî rê li ber şaxvedana berhemên devkî vedike.

Ji ber tûnebûna teknolojiya tomarkirina dangan û nenivîsandina kilaman ya bi rêbaza notayan, mixabin em nikarin li dengê dengbêjên qedîm guhdar bikin ango kilamên wan bi halê wan yê pêşî bixwînin. Bi qasî ku tê zanîn tomara herî kevin ya kilamên Kurdî li dîroka 1912an diqewime (Yaş, 2015: 8). Digel vê yekê jî em dizanin ku çanda dengbêjiyê ji hemû cûreyên din ên muzîkê cudatir e û dengbêj wekî berdevkên dawî ên mîrateya çanda devkî ya Kurdan in. Helbet berî her tiştî divê bê zanîn ku teşeyê muzîk

û dengbêjiya Kurdî jî wekî erdnîgariya ku Kurd lê dijîn berbelav e. Ji bo gihîştina agahiyên sererast ya di derbarê muzîk û dengbêjiya Kurdî de divê li ser kevneşopiyên Kurdên li herêmên Suriye, Îran, Iraq, Tirkîyê û Ermenistanê dijîn jî lêkolînên berfireh bêne kirin (Shiloah, 2002: 62). Mirov bi hêsanî dikare bibêje ku digel hin taybetî û cîyawaziyan dengbêjî îro jî li hemû herêmên ku Kurd lê dijîn li ser piya ye û dijî.

2. Dengbêjiya Serhedê

Di warê dengbêjiyê de herêma Serhedê wekî kana zêrîn e. Li gorî herêmên din ên Kurdistanê dengbêjî gelekî li pêş e. Bi taybetî, di navbera serê sedsala 18an heta çarîka dawî ya sedsala 20an bûye cih û warê bi sedan dengbêjî. Wekî, Şêx Silê, Gula File, Evdalê Zeynikê (1803-1913), Resoyê Gopala (1902-1983), Karapetê Xaço (1902-2005), Şakiro (1936-1996), Huseyno (1936-2001) û hwd. Helbet gelek sedemên vê yekê hene. Li gorî me sedema yekemîn bandora rêvebiriyên herêmî ye. Rêvebirên wekî Kor Huseyîn Paşa, Sûrmelî Memed Paşa û hwd. her gav di civatên xwe de cihekî hêja dane dengbêjan. Li wan xwedî derketine. Bi dengbêjî û dengxweşiya wan serbilind bûne. Sedema duyemîn jî erdnîgarî ye. Lewra herêma Serhedê, ku ji bakurê Sêrtê dest pê dike û herêma Bedlîs, Muş, Bîngol, Van, Agirî, Qers û Erziromê dide ber xwe û heta sinorê Îranê diçe, sar e. Xwediyê zivistanên dirêj e û derfetên çandîniyê gelekî kêman in. Piraniya gel bi sewalvaniyê debara xwe dike. Ew yek jî dihêle ku dem û derfetên şevbihêrkên dirêj ên payîz û zivistanê pêş bikevin. Dema ku em tunebûna teknolojiyê û derfetên çûn û hatinê jî bidin ber çavan dê rewş baştir were fêmkirin. Di rewşeke weha de çîrokbêjî û dengbêjî dibe yekane derfeta şahî û bextewrariya gel. Lêkolîner Ahmed Aras, pêşketina dengbêjiya Serhedê bi du sedemên sereke ve girêdide: Welatê jêr (Diyarbakir, Mêrdîn û Riha û hwd.) nêzikî sinorên Ereban in. Ji ber vê yekê jî di çand û hunerê de di bin bandora Ereban de mane lê Serhed ne wisa ye. Ya duduyan, welatê jêr pergala rêvebirîya feodalîteyê pir hişk bûye û bandora romê zêdetir bûye lê li Serhedê rêvebirên wê demê bêtir Kurdewarî jiyane û nixr û rûmete hêja dane dengbêjiyê û dengbêjan (Aras, 2010: 36-39).

Îro, bi taybetî di nav Kurdên Kurmancîaxêf de dengbêjê herî navdar ku tê zanîn Evdalê Zeynikê ye. Li gorî lêkolînên Ahmed Aras, Evdal di sala 1803an de li gundê Cemalvêrdî yê Eyntabê (Dûtax) hatiye dinyayê. Navê bavê wî Mistefa, navê diya wî jî Zeynê ye. Evdal hîn di temenê xwe yê piçûk de çûye civat û şevbihêrkên gund û li dengbêj û çîrokbêjan guhdarî kiriye lê heta sih saliya temenê xwe bi xwe kilam nesitrane (Aras, 2013: 25-26). Piştî ku nav û dengê wî belav bûye Sûrmelî Memed Paşa gazî wî kiriye. Bi dengbêja Sûrmelî Memed Paşa Gulê ya File re ketiye lecê. Zora wê birîye. Piştî vê lecê bûye dengbêjê Sûrmelî Memed Paşa. Piştî ku Sûrmelî Memed Paşa di şerê Qozanê de (1865-1866) de bi pêvedana marekî dimire, Evdal jî vedigere gundê xwe û êdî dengbêjiya kesî nake; nakeve bin baskê tu axa û began. Di sala 1913an de li gundê Qanciya, ku gundekî Navçeya Qereyaziyê yê Erziromê ye, dimire. Wî li wir vedişêrin (Yaş, 2015: 23). Em jî lêkolînên Ahmed Aras jî fêm dikin ku beriya Evdalê Zeynikê jî li herêma Serhedê çanda dengbêjiyê bi nav û deng e.

Dengbêjî wisa bi bandor e ku gelek kesên ku ji nijadên din in lê di nav Kurdan de dijîn jî dengbêjî kirine û bi Kurdî strane. Wekî Gula File, Ferzê, Karapetê Xaço (1902-2005),

Aram Xaçatoryan (1903-1978), Komîtas Vartapet (1869-1935), Hovannes Badalyan (1924-2001) û Aramê Melikyan (Tigran) (1934-2009) (Oremar, 2015: 44). Di derbarê Gula File de agahiyên zêde di dest me de nîn in. Bes em dizanin ku beriya Evdalê Zeynikê wê dengbêjiya Sûrmelî Memed Paşa kiriye û ew û Evdal ketine lecê. Kilamên şeran di nav çanda dengbêjiyê de cihekî taybet digrin. Wisa girîng e ku di nav dengbêjan de hostatiya dengbêjan di gotina van kilaman de diyar dibe. Baweriyê wisa heye. Di nav Kurdan de, di warê sitrandina kilamên şeran de, hosteyê herî mezin yê sedsala bîstan, Karapetê Xaço (1902-2005) tê hesibandin. Xaço, kilamên şerên nav eşîrên Kurdan bi hostatî hûnandiyê. Mirov dikare bibêje ku Xaço, bi vî rengî ji dîroka Kurdan ya nenivîsandî re daneyên girîng hiştiye (Çifçi, 2015:2).

Dema ku behsa dengbêjiya Serhedê bê kirin bê guman divê bi çend rêzikan be jî, behsa Radyoya Erîvanê û xebatên Kurdên Qefqasyayê jî bê kirin. Lewra, gelek dengbêjên ku di radyoya Erîvanê de kilam gotine, an jî Serhedê ne an jî di bandora dengbêjên Serhedê de mane. Weşana Kurdî ya li radyoya Erîvanê di sala 1955an de dest pê kiriye û heta îro jî didome. Ev radyo li hemû herêmên Kurdistanê weşanê dike (Ağcakulu, 2012: 57). Digel ku dema ku ji Kurdî re hatiye veçetandin hindik bû jî (ji 15 deqîqeyan dest pê dike, dem bi dem diguhere û heta bi saet û nîvekê dirêj dibe) ji bo parastina çanda Kurdî ya devkî, bi awayekî dijîtal (sêlik, şerîd û band) dibe zêrê zer. Bi keda xebatkarên radyoyê dengê bi dehan dengbêjên Kurd li dinyayê belav dibe. Bi xêra wan tomarên ku wê demê hatine kirin, dengê dengbêjên wekî Şeroyê Biro, Karapetê Xaço, Eslîka Qadir, Fatma İsa, Xana Zazê, Meyremxan û bi dehan dengbêjên din, gihêştiye roja îro (Çifçi, 2015: 57). Gelek kilamên ku îro bi nav û deng in, cara yekemîn di Radyoya Erîvanê de hatine gotin û bi vî rengî li her devera ku Kurd lê dijîn belav bûne. Wekî Filîtê Quto, Lawikê Metînî, Miho, Heso û Nazê û hwd (Kevirbirî, 2009: 20).

Xebatên Kurdên Qefqasyayê piştî sazûna Komara Sovyeta Sosyalîst dest pê dikin. Kurdên herêmê di bin banê ve komarê de derfeta perwerdehî û lêkolînên li ser zimanê Kurdî dibînin. Hîn di salên 1930an de gelek lêkolînerên wekî Casimê Celîl, Emînê Evdal, Heciyê Cindî û hwd. Dest bi berhevkirina folklorê Kurdî dikin. Wek mînak Emînê Evdal û Heciyê Cindî di sala 1936an de bi navê Folklorê Kurmanca berhemeke heja çap dikin. Di berhemê de bi sedan kilam û destanên Kurdî ji devê dengbêjên herêmî hatine tomar kirin ku gelek kilamên Evdalê Zeynikê jî di nav de hene (Cindî û hwd. 2008: 539-549).

3. Guherîn û Texrîfat di Kilamên Dengbêjan de: Mînaka Ez gul im gula ber qefayê

Bi giştî çanda devkî, bi taybetî jî dengbêjî bîra civakî ya gelê Kurd e. Lewra heta dawîya sedsala 20an beşeke mezin ya gel jî derfetên xwendin û nivîsandinê bêpar maye. Ji ber vê yekê çanda Kurdan piranî çandê devkî ye. Ew ne kêmasiyek e lê belê belkî derî li hin guherîn û guhertinan vedike. Heger guhertina di kilaman de bi awayekî xwezahî û bi demê re wekî taybetiyeke çanda devkî pêk bê, şaxên berheman derdikevin holê. Lê belê heger guhertina di kilaman de bi zanetî û armanç û hestên nebaş pêk bê, ev yek dibe texrîfata (xerakirin) kilaman. Helbet em nikarin her guhertinê wekî texrîfat binirxînin. Yan na pêşketin û şaxvedan di berhemên devkî de pêk nayê. Di xebatên folklorê de tomar kirin û hilanîna (arşivkirin) berhemên devkî girîng e lê pirtûkxaneyên

rastîn ya wêjeya devkî ne arşiv in, bîra mirovan e (Honko, 2006:139). Heger em li gorî vê hişmendiyê tevbigerin guherîn û texrîfata di kilamên dengbêjiyê de dê baştir were fêhm kirin. Li aliyê din jî çend pirsên sereke mejiyê me dikojin: Guherîn di rewşeke xwezahî de pêk hatiye yan na? Xwezaya guherîna kilaman çawa ye? Gelo her guhertin wekî texrîfat dikare were nirxandin? Gelo her guhertin ne ji nû ve afirandinek e? Em dê armanca nivîskar ya rastî çawa fêhm bikin? Di guhertin û texrîfata li ser kilaman de bandora civakê û civata guhdaran çî ye?

Ji bo hewldana bersivdayîna van pirsên li jor em ê li ser mînaka kilama "Ez gul im, gula ber qefayê" rawestin. Ev kilam ji aliyê gelek dengbêjan ve hatiye gotin lê ji ber derfetên ve gotarê em ê tenê şîroveya sê dengbêjên navdar Reso, Şakiro û Huseyno binirxînin. Berî ku em dest bi lêkolîna kilamê bikin divê em kurtî van dengbêjan nas bikin.

Reso ji van dengbêjan yê herî kevin e. Di sala 1902an li mintîqa Qersê li gundê Kerîmbeylî hatiye dinyayê. Piştî bavê wî -Welo- mala xwe bar dike tîne Navçeya Erziromê Qereçobanê, gundê Gopalan. Malbata wî ji aliyê Erîvanê hatine Qersê û Erziromê. Ji ber vê jî gelek kes wî wekî Resoyê Gopalan, Resoyê Mihacir nas dikin (Dît, 2010). Reso, wekî gelek dengbêjên din, ji malbatek xizan e. Wî gelek salan şivantî û gavantî kiriye. Ji ber xizaniyê gelek caran cih guherandiyê. Di piçûktiya xwe de ji Dengbêj Sîno, apê xwe Evdo û Gulê kilam guhdar kirine û şagirtiya wan kiriye. Di bandora Ferzê de maye. Nava wî û Ferzê de dostaniyeke xurt çêdibûye. Reso, di sala 1983an de li gundê Pagê yê Muşê vefat dike û li wir tê veşartin (Badikanli, 2020).

Ev kilamên ku îro em ji dengê Reso guhdar dikin, ji temenê 65an heta 81 saliya wî mane. Ango ji salên 1960î û pêve hatine tomar kirin û derdora 150-200 kilamî ne. Lewre beriya wê dîrokê li herêma Kurdan sêlik, teyîp û band (qasêt) tunebûne ango gelekî kême bûne.

Dengbêj Huseyno, 1936an de li gundê li gundê Orgînosê yê nêzikî Muşê hatiye dinyayê. Navê diya wî Husniye, yê bavê wî jî Şakirê Nîmet e. Li herêmê wekî Husênê Muşî, Husênê Orgînosî jî tê nasîn. Huseyno jî li ser şopa Evdalê Zeynikê dengbêjî kiriye û terz û uslûba wî domandiye. Huseyno, ji malbateke dengbêj e. Bavê wî, birayên wî û kurê wî (Cahido) jî dengbêj e (Yaş, 2016:156-157). Huseyno di sala 2001an de li gundê xwe, Orgînosê, jiyana xwe ji dest daye (Huseyno, 2020).

Dengbêj Şakiro, di sala 1936an de li Eleşgira Agiriyê hatiye dinyayê. Malbata wî ji wir bar dike û diçe gundê Cemalvêrdiyê yê Eyntabê (Dûtax). Li wir jî Dengbêj Bedîhê Kor hînî dengbêjiyê dibe. Bedîh jî şagirtê Evdalê Zeynikê bûye. Piştî malbat careke din bar dike, diçe Qereyaziya Erziromê. Di wê demê de Reso û Herzê nas dike. Ferzê pesnê wî dide. Nav û dengê Şakiro li herêmê belav dibe. Bi navê "Şakirê Mezin", "Kewê Ribat", "Şahê dengbêjan" tê nas kirin. Şakiro, sê caran zewicîye û ji her jinekê kurekî wî çêbûye. Şakiro temenê xwe -Elmanya jî di nav de- li Îzmîr, Stenbol, Edene, Muş, Erzirom û hwd. gelek deveran derbas kiriye. Di sala 1996an de li Îzmîrê jî ber nexweşîna penceşêrê jiyana xwe ji dest daye û li wir, li goristana Çamlıkule hatiye veşartin (Öztürk, 2014: 47-49).

Di vê xebatê de sê şaxên kilama "Ez gul im, gula ber qefayê" ji aliyê dirêjbûn, konteks (naverok), guherandin û texrîfatê ve hatine berawird kirin. Şaxa ku Reso gotiye ji aliyê Ömer

Güneş û İbrahim Şahin ve hatiye deşifrekirin (Güneş û Şahin, 2019: 236-237). Şaxa ku Şakiro gotiye dîsa ji aliyê her du lêkolîneran ve hatiye deşifrekirin (Güneş û Şahin, 2019: 274-275). Şaxa ku Huseyno dibêje digel her du lêkolînerên navborî ji aliyê me ve jî ji malpera înternetê hatiye guhdarîkirin û deşifrekirin.

Dirêjbûna Kilamê: Li gorî metnên li ber destê me, ji her sê dengbêjan yê ku kilamê herî dirêj dibêje Reso ye. Kilama wî ji 1479 tîpan pêk tê. Ya Şakiro 1415 tîpan û ya Huseyno jî ji 1050 tîpan pêk tê. Bi temenê xwe Reso 34 salan beriya Şakiro û Huseyno hatiye dinyayê. Ji vî aliyê ve hostayê her duyan e. Bi gumaneke mezin Reso, ev kilam afirandiye angoyî ji nav gel tomar kiriye.

Kontexsa Şaxa Reso: Di şaxa kilamê ya ku Reso dibêje de hesteke poşmaniyê serdest e. Dengbêj, gulê wekî sembolekê bi kar tîne û gilî û gazinên xwe ji felekê dike. Li gorî dengbêj, felekê bi xweşikahiyên dinyayê û bi hestên xortaniyê ew xapandiye. Bihar û payîz du sembolên sereke ne. Bihar, xortaniyê û payîz jî kalbûnê temsîl dike. Amadekariyên piştî mirinê û roja axretê wekî gulekê ne. Li gorî Reso, her kesî amadekariyên xwe kirine lê ew dereng maye. "Xelkê gulên xwe çirpandine lê gula wî li çiyayê bilind, li ber zinarekê asê maye. Histuyê xwe li ser sosinê de şax û mêl daye." Lê dîsa jî dengbêj hêviya xilasîyê wenda nake û terka "kewa gozel" nake heta roja mirinê. Di payîza emrê wî de feqîrî û belengaziyê terka wî nekiriye. Di dawiyê de lava ji Xwedê dike da ku alîkariya wî bike. Lewra "Ew jî gune ye, ew jî qûl û evdê Xwedê ye."

Kontexsa Şaxa Huseyno: Şaxa kilamê ya ku Huseyno dibêje wekî dubareyekê ye. Ji du bendan pêk tê û her du bend jî dubare dibin. Ji aliyê konteksê ve hinekî ji kilama Reso vediqete. Digel ku bi heman şêwe û rêzîkê dest pê dike Huseyno rast e rast, bi devê jinekê, dest bi nifiran dike. Nifir, wekî qalibekî kilamên evîniyê, li dê û bavê ne:

"Rebî belkî dê û bavê mi ji axê mi xêrê nebînin li dinyayê

Çawa mi nedabû xortekî di çax û benda mi ra, mi dil tê da

Le mi daye vî kotî şindokî heramî mêra..."

Mêr wisa kênehatiye ku xewa "Gul"ê di paşîla wî de nayê. Ji êvarê heta sibehê li xortê xelkê difikire. Huseyno, piştê dîsa bi devê mêran kilamê didomîne û dibêje:

"Ez dimirim îsal derd û kul û mereqê belekçava ji dilê mi demayê."

Heger ji ber hin sedemên ku em nizanin nîn be, em dikarin bibêjin ku Huseyno kilam bihistiye lê ji ber nekiriye. Tenê destpêk û meqamê kilamê ji ber kiriye.

Kontexsa Şaxa Şakiro: Bi qasî ku ji kilama Şakiro tê fêmkirin, wî kilama Reso gelek caran guhdar kiriye û piraniya wê jiber kiriye. Şakiro bi jiberkirinê nesekiniye û kirasê evînê jî li kilamê kiriye. Guhertina kilamê ji navê wê daye destpêkirin. Ji dêvîla peyva "zînêr de", peyva "qefayê" bi kar aniye. Piştê, gazin û nifiran li dê û bavê xwe dike. Lewra, ew bê dilê wê zewicandine û dane mîrekî ne li gorî wê. Şakiro, heyfa xwe li xwe tîne û evîna xwe dişibîne evînen efsanewî yên wekî Mem û Zînê, Hesên û Belqîzayê, Usiv û Zulêxayê. Lewra, wan jî heya mirinê dev ji evîna xwe bernedane.

Evîna wî wisa kûr e ku heta dinya ava be dê ji bîr neke û xweziya xwe bîne ziman. Li gorî Şakiro, sedema her tiştê nebaş "felek" e. Ji ber vê yekê jî dinya fanî ye û vala ye.

Lewra emrê ku çû êdî nazivire, bi şûnde nayê. Şakiro şîretan li guhdaran dike, dibêje "Bi gênciya xwe guven mebe". Ango, xortanî tiştêkî demî ye; divê mirov piştê xwe nede xortaniyê. Piştê vedigere û lava ji Xwedê dike ku ew gune ye, tu suc û tawana wî di vê evînê de tune ye, şahidê wî jî "Resûlê Ekrem" e. Evîn, karekî bêhemdî ye; dengbêj heta ku serê danîne qebra reş û tarî nikare terka wê bike.

Sedemên Guhertina Kilamê: Sedema yekemîn ya guhertina di kilamê de derfetên tunebûna nivîsê ye. Ango dengbêj ne xwende û nivîskar in. Yekane derfeta wan hêza jiberkirinê û deng e. Di çandên devkî de deng jî heybereke demî e; ji bo demeke kin li hewayê dimîne. Heta ku kîteya dawî ya peyvê tê gotin ya berî wê wenda dibe (Ong, 2010: 46-47). Ev pirsgirêk jî bo hemû berhemên çanda devkî derbasdar e.

- Hêza bîrê û bîranînê di dengbêjiyê de pêwistiya sereke ye. Lewra, mirov bi qasî ku were bîra wî dizane. Dengbêj tenê bi qasî ku dizane dikare kilamê bibêje. Di vir de pirsgirêke mezin derdikeve holê. Ew jî jibîrkirin e. Gelo dengbêj tam di kêliya ku kilamê dibêje de beşeke kilamê jibîr bike dê çi bibe û divê çi bike? Di rewşê weha de dengbêj nikare kilamê nivîsê bihêle. Neçar e ku demeke din guhdaran aware (mijûl) bike. Ew yek, ji bo ku pejî li nav û dengê wî nekeve pêwîst e. Di rewşê weha de qalibên ku ji berê de hatine jiberkirin digihêjin hawara dengbêj. Em vê yekê di kilama "Ez gul im, gula ber qefayê" de jî dibînin:

"Xwedê bi dê û bavê mi ra qebl meke qe hilmede

lawikê cindî mal di gund da

minê tê dixwestin mi nedayê

girtim dame kotî miskînî nemedî heramî mêra" (Şakiro)

- Dema ku em li konteksê kilama ku Reso gotiye dinihêrin, ev beş li derveyî mijara kilamê dimîne. Em dikarin bêjin ku ev qalibê li jor, derfeta ramanê daye dengbêj heta ku dumahiya kilamê were bîra wî. Lewra Şakiro, piştî vî qalibê dîsa li ser şopa kilama ku Reso gotiye dimeşe.

- Atmosfêra civakî û civatê jî di dengbêjiyê de pir girîng e. Wekî ku tê zanîn, dika dengbêjan civatên zindî ne. Dengbêj li gorî atmosfêra civatê tev digere. Ew yek jî rê li şaxên nû yên kilaman vedike. Carinan civat û dengbêj ji aliyê demê tengezar in. Di rewşê weha de dengbêj mafê xwe yê "guhertin angoyî kinbirîna" kilamê bi kar tîne. Heger civat ji kesên ji aliyê ol û baweriyê ve nazik be, dengbêj jî neçare ku "otosansûr"ê bikar bîne. Dibe ku Huseyno ji ber van sedeman di dawîya her bendê de dibêje: "Cimaetê di bextê we de me li qisûra min nenêrin...."

- Derfetên teknîkî jî bandorê li ser dengbêj û kilamê dikin. Ev kilamên ku em îro guhdar dikin di bandan de hatine tomarkirin. Di navbera dengbêj û endamên civatê de têkilî û ragihandîneke zindî heye. Lê belê di dema tomarkirina deng ya li studyoyê de dengbêj bi tenê ye. Ev yek jî bandoreke neyînî li ser hestên dengbêj dike. Ji evîna kilamgotinê zêdetir xemên bazirganiyê derdikevin pêş. Li gorî daxwaza xwediyê şîretên muzîkê destwerdan li ser kilamê pêk tên. Wek mînak, heger di kilamê de gotinên siyasî, dijxlaqî, dijî ol û baweriyê civatê, erotîk û hwd. hebin, ew beş an jî kilamê tene derxistin an jî tene guhertin. Li aliyê din, dengbêj xerîbê teknolojiyê ye. Di vî warî de perwerdehî nedîtiye û tecrûbeya wî jî gelekî kêmtir e. Ew yek jî bandoreke neyînî li ser dengbêj dike; taqet û morala dengbêj kêmtir dike; wî dike ecemiyê hunermendiya li stûdyoyan.

- Ziman û erdnîgariya ku kilam lê tê gotin jî girîng e. Her sê dengbêjen ku bûne mijara vê xebatê jî ji herêma Serhedê ne. Ji ber vê yekê jî devoka Kurmancî ya herêma Serhedê serdest e. Ziman, sivik û herikbar e. Kilam bi heyberên xwezahî yê herêmê xemilandî ye: Çiyayên bilind, berf, serma, ba, gul, sosin, şax, bihar, zinar û hwd. Ev yek jî him bala guhdaran dikişîne û him jî hêza jiberkirinê dide dengbêj. Peyvên wekî "qefa", "çirpandin", "ter û tezi" û hwd. di devoka Kurmancî ya herêmê de gelekî tene bikaranîn. Di peyva "zinêr" de em taybetmendiyê Kurdî, tewangê dibînin.

- Li aliyê din, em dizanin ku Şakiro bajarên Tirkîyê yê wekî Stenbol, Denîzli, İzmir û Edene jî di nav de li gelek bajaran niştecih bûye. Li wan deveran bi zimanê Tirkî û Erebi re hemhal bûye. Vê yekê jî bandor li ser metnê kilamê kiriye. Di metnê kilamê de peyvên Tirkî û Erebi bi cih bûne. Wek mînak: "boş" (vala), "genci" (ciwanî), "gêri" (paşve), "guven" (ewlehî-bawerî), "aqubet" (dawî-encam), "fanî" (pûç û vala) û hwd. Em vê bandorê di şaxa ku Reso û Huseyno gotiye de nabînin.

- Şakiro, wek şewazekê peyvên hemwate-nêzwate li pey hev rêz dike: "qul û evd", "nazivire-gêri nayê", "boş û fanî" û hwd.

4. Encam

Şaxvedan, di çanda devkî de rewşeke xwezayî ye. Lewra çanda devkî bi mirovan re dijî, ji nifşekî derbasî nifşê din dibe. Wekî têgeheke wêjeya devkî, şeweya kilam, çîrok, pêkenok û hwd. a ku kêma zêde ji eslê xwe veqetiyayî re şax tê gotin. Di navbera şaxên kilaman de gelek caran cûdatiyên mezin çêdibin. Helbet gelek sedemên vê yekê hene: dem, cih, çand, temen û hêza jiberkirinê ya kesê jêder, rewşa metnê kilamê (nivîskî an devkî), rewşa guhdaran (temen, bawerî, çand, meraq û hwd.), rewşa siyasî ya dem û herêma ku kilam lê tê gotin, dema ku ji kilamê re hatiye veqetandin û hwd.

Di çarçoveya van karîgeran de, di vê xebatê de kilama "Ez gul im, gula ber qefayê" ku ji aliyê Reso, Huseyno û Şakiro ve hatiye gotin hatiye berawirdkirin. Ji ber ku em nikarin pesend bikin bê ka ev kilam ji aliyê kê ve hatiye çêkirin, di vê xebatê de her kilamek wekî şaxeke hatiye pejirandin. Piştî berawirdkirinê hin encamên ku em gihastinê ev in:

- Kilama ji aliyê konteksê ve herî bi rêk û pêk ya Reso ye, piştê şaxa Huseyno tê.

- Di navbera şaxan de ji aliyê dirêjbûna metnê ve gelek cûdahî hene. Kilama herî kin ya Huseyno ye. Ji du bendan pêk tê. Her du bend jî hatine dubarekirin.

- Şakiro gelek tişt li naverokê zêde kirine û heta kirasê kilamên evîne li kilamê kiriye. Evîna Gulê, şibandiye evîna Mem û Zîn, Ûsiv û Zulêxayê û hwd.

- Huseyno, çarçoveya kilamê bi gazin û nifira li dê û bavê ya ji ber zewaca bêdil sînor kiriye.

- Reso û Huseyno di vegotina kilamê de hest û ramanên bawerîya civakê (Îslamê) li ber çavan ragirtine. Şakiro hinekî din "azad" tevgeriyaye.

- Di warê bikaranîna qalib û dubareyan de Şakiro dewlemend e. Wekî "qebra reş û tarî", "kavilê gund", "dîn û har kirime berdame dunyayê" û hwd. Lê Reso jî gelek qalib bi kar anîne: "ter û tezi", "sêzde û çardeh", "şax û mêl", "êş û elem",

"ter û tezi", "qebra germ û sar", par û pêrar", "sir û seqem" û hwd.

- Şakiro di kilamê de di bandora kilamên ku berê gotine de maye. Wekî ku sê çar kilaman sentezek amade kiribe dixûye.

- Her sê dengbêj jî ji aliyê aborî ve di rewşeke nebaş de jiyane. Ji bo debara jiyana xwe neçar mane ku ji şivantiyê heta bi gavantiyê û cotkariyê bi gelek karên din ve mijûl bibin. Girêdayî vê mijarê, her sê dengbêjan jî gelek caran cih û war guherandine. Vê yekê bandora xwe li ser kilaman jî kiriye. Di kilamê de gazinên ji feqiriyê jî cih digrin. Jiyan li "kavilê gundan" derbas dibe.

- Şakiro, ji naverokê bêtir giranî daye ser bikaranîna deng lê di şaxa ku Reso dibêje de xemên naverok û wateyê li pêş in.

- Di her sê şaxan de jî dubare (naqarat) hene. Ew jî jiberkirinê hêsan dike.

- Zimanê kilamê gelekî sivik û herikbar e. Bala guhdaran dikişîne û hêza jiberkirinê dide dengbêjan.

- Kilam xwezaya herêma Serhedê didin nîşandan. Berf, ba, çiya, zinar, bihar, gul û hwd.

- Di warê atmosfera kilamgotinê de motîvasyona dengbêjan baş e lê her sê şax jî di payîza emrê dengbêjan de bi amatorî hatine tomarkirin. Wek mînak, dema ku Şakiro kilamê dibêje, guhdarek dikeve navberê û dibêje, "Sax bî, şahê dengbêjan!" Ev yek jî rewşa pêkbirina hunera dengbêjiyê li ber çavan radixe.

- Dengbêj, carinan bikaranîna peyvên ji zimanên biyanî wekî awantajekê-destkeftinekê dibînin. Lewra bikaranîna peyvên nenas-xerîb, dengbêj di çavê gel de wekî "zana" didin nîşandan. Bandoreke derûnî li ser civakê dikin. Dibe ku ji ber van sedeman, dengbêj bi zanatî ew peyvên ji zimanên din di vê kilamê de bi kar anîbe.

Çavkanî

- Ağcakulu, A. (2012). Ortadoğu'da Kürtçe Radyo Yayınları: Erivan Radyosu Örneği (1955-1990). Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Aras, A. (2010). Kilama Kurdî û Dengbêjiya Serhedê. Kovara Bîr 7, 36-39.
- Aras, A. (2013). Şairê Kurda yê Efsaneyî Evdalê Zeynikê, Stenbol. Weşanên AKYAD.
- Badikanli, C. "Belgesela Dengbêj Reso", https://www.youtube.com/watch?v=AiR84j5L-mU&t=154s&ab_channel=CELILBADIKANLI 01.09.2020.
- Can, MC.,& Levendoğlu, NO. (2002). Geleneksel Türk Sanat Müziği Terminolojisinde Çok Kültürlü Unsurlar. G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 22(3), 239-245.
- Cihanî, P. (2013). Şiroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî, Stenbol: Weş. Nûbihar.
- Cindî, H. & Evdal, E. (2008). Folkloru Kurmanca, Stenbol Weşanên Avesta.

- Çifçi, T. (2015). Di çarçoveya bîra civakî ya Kurdan de təkiliya bûyerên dîroka nêzik û kilamên dengbêjan. International Journal of Kurdish Studies (IJOKS), 2 (1).
- Çifçi, T. (2017). Kilam û Jin. Stenbol: Weşanên Nûbihar.
- Dît, N. (2010). Dengbêj geleneğinin son halkası: Reso. <https://dengbejler.wordpress.com/2016/11/24/dengbej-geleneğinin-sonu-ya-da-bu-geleneğinin-son-halkası-reso/>
- Güneş, Ö.& Şahin, İ. (2019). Antolojiya dengbêjan 1, Dengbêj Reso. Çapa 2. Stenbol: Weşanên Nûbihar.
- Güneş, Ö.& Şahin, İ. (2019). Antolojiya dengbêjan 2, Dengbêj Reso. Çapa 2. Stenbol: Weşanên Nûbihar.
- Honko, L. (2006). Ağıtlar: Yeniden yaratma, yapı ve tür problemleri. (İsmail Görkem, Çev.) Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1 içinde. M. Öcal Oğuz vd. (Ed.) Ankara: Geleneksel Yayınları.
- Dengbej Huseyno kimdir?
<https://www.bernamegeh.org/2019/11/29/dengbej-huseyno-kimdir/> 04.09.2020.
- Izady, MR. (2011). Kürtler, Bir El Kitabı. (Wer. Cemal Atilla) Stenbol: Weşanên Doz.
- Kevirbirî, S. (2009). Sedasala qêrînekê Karapetê Xaço. (Şerif Derince, Wergera ji Tirkî) Stenbol: Weşanên Do.
- Oncu, M. (2011). “Dengbêj û Dengbêjî”. Azad Zal (Ed.), Din av Antolojiya Dengbêjan 1 de. Stenbol: Weşanên Şaredariya Bajarê Mezin a Amedê.
- Ong, WJ. (2010). Sözlü ve yazılı kültür. 2. Basım. İstanbul Metis Yayınları.
- Oremar, K. (2015). Dengê Azadiyê û Sembola Biratiyê Aram Tigran, Çapa 2. Diyarbekir: Weşanên Şaredariya Bajarê Mezin a Amedê.
- Öztürk, S. (2014). Di tradîsyona dengbêjiya Kurdî de Şakiro (Jiyan û berhem), Zanîngeha Mardîn Artukluyê Enstîtuya Zimanên Zindî yê li Tirkiyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Teza Lisansa Bilind, Mêrdîn.
- Shiloah, A. (2002). Kürt Müziği. Mehmet Bayrak (Ed.), Kürt Müziği: Dansları ve Şarkıları. Ankara: Özge Yayınları.
- Şenses, B. (2013). Investigation of Makam Correlation Between Turkish Art Music and Turkish Folk Music, Çankaya University The Graduate School of Natural and Applied Sciences Electronic And Communication Engineering. Master Thesis. Ankara.
- Yaş, Z. (2015). Şakarên Muzîka Kurdî 1 (1803-1930). Stenbol: Weşanên Şaredariya Bajarê Mezin a Amedê.
- Yaş, Z. (2016). Şakarên muzîka Kurdî 2. (1931-2013), Stenbol: Weşanên Şaredariya Bajarê Mezin a Amedê.

EK-1: Pêvek

Ez Gul im Gula dî Znêr da (Dengbêj Reso)

Lê lê Gulê rebenê eza li dunyayê gul im gelo gula di zinêr da
hey wayê ê hê hê hê...
lê ha wayê ha wayê

Xweda ezê gul im gula di zinêr da
 payîz e xelkê gulê xwe çirpandin
 gula mi ma li qeyayê mezin, çiyayê bilind
 hustûyê xwe xwar kiriye bi ser sosinê da şax û mêl da
 ez terka bejna çelengsiwarê xwe nakim
 heyânî bi destê mi bigirin gidîno mi daxin qebra germ û sar
 da
 were ser ruhê mi melekê mewtê Qasidê Şahê Merda
 felek mala te mîrat be emrê mi sêzde û çardeh bû
 te dilê mi li dunyayê gelek şa kir ez xapandim
 soniya emrê mi da eva çi êş û elem bû te li canê mi peyda
 kiriye
 te ji par û pêrar da

hey wayê ê hê hê hê...
 lê ha wayê ha wayê

Lê lê Gulê rebenê eza li dunyayê gelo gul im gulekî terr e
 tezi
 payîz e xelkê gulê xwe çirpandî
 gula mi ma li qeyayê ber bi çiyayê bilind
 li ber sur û seqemê hey Rebiyo maye rût û tazi
 felekê te du diranê mi xistî
 du tayê spî çena mi rakirî êdî tu ji mi çi dixwazî
 felek mala te mîrat be emrê mi sêzde û çardeh bû
 te dilê mi li dunyayê gelek şa kir
 eva çi êş û elem bû payîz da te li canê mi peyda kiriye
 ez li dû hevalê xwe mame stûxwar û feqîr e ewqa bi belengaz

hey wayê ê hê hê hê...
 lê ha wayê ha wayê

Xweda Rebiyo ezê li dunyayê gul im gula ber qefayê
 eza korê herdu çavê mi rijyayê
 rengê çelengsiwarê mi xirab bûye ji bihar da
 ez nizanîm gelo ji surê ji seqemê sê payê wî ji xerîbiyê
 sermayê
 felek bila ji îxbala mi ra belkî mala te mîrat be konê te li ser
 kona dayê
 emrê mi sêzde û çardeh bû
 te dilê mi li dunyayê gelek şa kir, te ez xapandim
 eva çi êş û elem bû payîz da te li canê mi peyda kiriye
 axiriya emrê mi da te ez dîn û har kirim berdame dunyayê

hey wayê ê hê hê hê...
 lê ha wayê ha wayê

Rebiyo li dunyayê ez gune me
 Xaliq li dunyayê ez gune me
 ya Rebî tu îmdat bikî
 ne ez jî qûl û evdê te me..

Ez Gul im Gula dî Zinêr da (Dengbêj Huseyno)

Lê lê heywayê hê hê...
 le dilberê ez ê gul im gula li ber qefayê
 wî payîz e rengê gula mi xirab e ji surê ji seqemê gelo ji
 sermayê
 Rebî ez bi qurban mi dî tavîkî berfê û yekî baranê ji pêra
 dayê
 Rebî belkî dê û bavê mi ji ahê mi xêrê nebînin li dunyayê

çawa mi nedabû xortekî di çax û benda mi ra
 le mi daye vî kotî şindokî heramî mêra
 cimaetê bi bextê we da me li qisûra mi menêrin
 ez ji êvarê hetanî sibê xewa mi di paşilê da nayê

hey wayê hê hê.. lê ha wayê...
 de ha wayê ha ha wayê
 bira wele derdê mi zaf e mereqê mi pir e
 ez dimirim îsal derd û kul û mereqê belekçava ji dilê mi
 dernayê

Lê lê dilber ez ê gul im gula li ber zinêr da hê hê ha wayê...
 le bihar e mi dî gulê di ser sosinê da şax û mêl da
 Rebî ez bi qurban mi dî tavîkî berfê û yekî baranê ji pêra lê
 da
 Rebî belkî dê û bavê mi ji ahê mi xêrê nebînin
 çawa mi nedabû xortekî di çax û benda mi ra
 ji heft salî vir da mi dil tê da
 le mi daye vî kotî şindokî heramî mêra
 cimaetê bi bextê we da me li qisûra mi menêrin
 ez ji êvarê hetanî sibê stûyê mi xwar e bi ser xortê xelqê da

hey wayê hê hê... lê ha wayê...
 de ha wayê ha ha wayê
 bira wele derdê mi zaf e mereqê mi pir e
 ez dimirim bi îsal ji derd û kul û mereqê belekçava ji dilê
 mi dernayê

Ez Gul im Gula dî Zinêr da (Dengbêj Şakiro)

Ê lê Gulê ezê gul im gula ber qefayê
 hey wayê hey wayê
 ê lê ez gul im gula ber qefayê
 Xwedê bi dê û bavê mi ra qebûl meke qe hilmede
 lawikê cindî mal di gund da
 mine tê dixwestin mi nedayê
 girtim dame kotî miskînî nemerdi heramî mêra
 xelkê gulê xwe çinîne
 gula mi malxirabo mabû li qeyayê asê
 çilmisiye sê pa ji surê ji sermayê
 te ez dîn û har dikirim berdame rû dunyayê
 hey wayê ha hayê..
 eman hey wayê hey wayê,
 berxê heya dunya xweş ava be ezê ji te ra bibêjim hey waê
 felek fanî ye boş dunya ye
 emrê ku çû nazivire bi şûn da gêrî nayê
 te ez dîn û har dikirim berdame rû dunyayê
 sebrê aqûbeta min û te va tu dêhna xwe bidê
 bû aqûbeta Mem û Zînê, Hesen û Belqîzayê
 sebrê Üsiv û Zulêxayê
 Rebî mi ji te ra nego ne ez gune me
 Xwedao ne ez gune me
 şahid Resûlê Ekrem be, rihmet ji te be
 di kaviliyê gunda da ez qûl û evdê te me

Ê lê Gulê rebenê ezê gul im gula di zinar da
 hey waê ha hayê ha hayê
 eman hey waê hey waê,
 gidî ez gul im gula di zinar da
 xelkê gulê xwe çinîne
 gula mi mabû li qeyayê asê
 li bêlanê bilind bi ser mi da sî û mêl û xwar da
 mi sond xwarî terka bejna zirav nadim
 heya serê mi nedin ber tawan û şidêdan

bi destê mi negirin mi daneyne qebra reş û tarî
qebra germ û sar da
zalimê te ez xapandim ji par û pêrar da
ê hey waê ha hayê
eman hey waê hey waê,
berxê heya dunya xweş ava be ezê ji te ra bibêjim heywaê
felek fanî ye boş dunya ye
bi gênciya xwe guven mebe

emre ku çû nazivire bi şûn da nayê
te ez dîn û har dikirim berdame rû dunyayê
aqûbeta min û te va bû aqûbeta Mem û Zînê,
Hesen û Belqîzayê sebrê Ûsiv û Zulêxayê
Rebî mi ji te ra nego ne ez gune me
Xwedao ne ez gune me
şahid Resûlê Ekrem be, rihmet ji te be
di kaviliyê gunda da ez qûl û evdê te me.

Araştırma Makalesi • Research Article

Muş Bölgesi Aşiretlerinin İç Çelişkileri Çerçevesinde Yerel ve Merkezi İktidarla Diyalektik ve Dikotomik İlişkisi*

Dialectical and Dichotomic Relationship with Local and Central Power in the Framework of Internal Contradictions of the Tribes of Muş Region

Orhan Örs^{a,**}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Munzur üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 62000, Tunceli, Türkiye.
ORCID: 0000-0003-4184-9775

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020

Düzeltilme Tarihi: 14 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 17 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı

Muş

İktidar

Aşiret

Aşiretçilik

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020

Received in revised form 14 December 2020

Accepted 17 December 2020

Keywords:

Ottoman

Muş

Power

Tribe

Tribalism

ÖZ

Bu çalışmada, Osmanlı ve Fransız arşiv belgeleri esas alınarak Muş bölgesinde mukim bulunan aşiretler arası gerilimler ile aşiretlerin Osmanlı merkezi iktidarıyla geliştirdiği ilişkiler değerlendirilecektir. Osmanlı'nın son dönemine yoğunlaşacak olan çalışma, bu dönemde Muş ve çevresinde yaşayan halkın sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyo-politik durumlarını mercek altına almaya çalışacaktır.

ABSTRACT

In this study, based on Ottoman and French archival documents, tensions between tribes and the relations developed by tribes with the Ottoman central government will be evaluated. The study, which will focus on the last period of the Ottoman Empire, will try to examine the socio-economic, socio-cultural and socio-political situations of the people living in Muş and its surroundings.

1. Giriş

Bu çalışmada, Muş bölgesi aşiretlerinin merkezi iktidar ve yerel iktidarla geliştirdiği diyalektik¹ ve dikotomik² ilişkiler

üzerinde durulacak, bölgede yerleşik aşiretlerle haymenişin (göçebe) aşiretlerin ilişkisi değerlendirilecektir. Aşiretler, bir taraftan Osmanlı merkezi iktidarıyla geliştirdikleri ilişkiler çerçevesinde yönünü belirlerken diğer taraftan

¹ “Gerçekliği ve onun çelişmelerini incelemeye yarayan ve bu çelişmeleri aşmayı sağlayan yolları aramayı öngören akıl yürütme yöntemi” (<https://sozluk.gov.tr/>).

² “İkileşim”, genellikle birbiriyle çelişkili kısımlar, kategoriler veya fikirler olmak üzere, ikiye bölünme (<https://www.seslisozluk.net/dikotomi-nedir-ne-demek/>).

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: orhanors@munzur.edu.tr

bölgenin yerel iktidarı ve diğer aşiretlerle geliştirdikleri ilişkiler bağlamında bir yaşam biçimi inşa etmişler. Dolayısıyla, çalışmada bölgenin hakim toplumsal örüntüsü olarak öne çıkan aşiret yapısının sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve sosyo-kültürel doku üzerindeki etkisi literatürde var olan bazı kuramlar çerçevesinde analitik bir perspektifle ele alınacaktır. Ayrıca, bu örüntünün yol açtığı sorunlar ile ürettiği sonuçların bölgenin sonraki dönemleri üzerindeki etkilerine de değinilecektir. Bundan ötürü de çalışmaya kuramsal bir çerçeve oluşturarak başlamak gerekmektedir.

Charles Tilly, devlet³ denilen olguyu değerlendirirken "dolaylı" ve "doğrudan yönetim" kavramlarını geliştirmiştir. Dolaylı yönetim; devletlerin yerel araçları ve kurumları vasıta kılarak tebaasının gündelik hayatına müdahalesini en alt düzeyde tutması anlamına gelmektedir. Bu yönetim anlayışını benimseyen devletler, bireylere tek tek nüfuz etmek veya onların bağlılığını kazanmak yerine, yerelin güçlü araçları vasıtasıyla kurduğu ittifaklar yoluyla yerel halkın üzerinde tahakküm kurmayı tercih etmektedir. Yerel iktidar sahipleriyle kurduğu bu ittifaklar sayesinde devlet, bir yandan yerelden merkeze süreklilik arz eden kaynak akışı sağlamakta diğer yandan yerelin gündelik yaşam pratiklerine minimum düzeyde karışmaktadır. Ancak bu yönetim anlayışı zamanla değişiklik arz etmiştir. Çünkü devletler zaman içinde savaşlar yüzünden kaynaklarını sürekli artırmak durumunda kalmaktadır. Kaynak ihtiyacı artan devletler de ittifak kurdukları yerel araçları devreden çıkarmak ve dolaylı yönetimlerde önemli bir kısmı yerel beylere bırakılan mali kaynağın tümünün doğrudan merkeze aktarılmasını sağlama yoluna gitmektedir. Esasında devlet, bu anlayışla yerelde doğrudan tahakküm kurmaya da çalışmaktadır. Bu anlayışla doğrudan yönetimi inşa etmeye çalışan devlet, merkezi yönetimi güçlendirecek yeni araçlara kavuşmaktadır. Tilly, doğrudan yönetim anlayışını tercih etmeye başlayan modern devletlerin vergilendirme, nüfus sayımı, genel askerlik, polis sistemi gibi aygıtları işlevsel kılarak toplumsal yaşamın mikro alanlarına girdiklerini ve onların denetiminde bulunan kaynaklara ulaşma olanağı elde ettiklerini ifade etmektedir (Tilly, 2001; Yılmaz, 2014: 11). İbn Haldun meseleye farklı bir pencereden bakmakta, devletlerin tercih ettikleri yönetim anlayışının sebeplerini başka etkenlerle açıklamaktadır. Haldun'a göre geleneksel devlet/toplumlarda iktidarı ellerinde bulunduranlar merkezlerde daha güçlü iken periferileriyle sınır boylarında daha zayıf bir durumda olurlar. Bu devletler topraklarını iyice genişletip tabi sınırlarına ulaştığı zaman artık fazla

ileriye gidemezler. Haldun, bu durumu şöyle bir metaforla açıklamaktadır: "Tıpkı belli merkezlerden çıkan ışığın ve aydınlığın çevreye yayıldıkça zayıflamasında ve içine taş atıldığı zaman gittikçe genişleyen su yüzeyindeki dairelerde olduğu gibi." Bu tür devletlerde merkez yenilgiye uğratıldığında çevrede kendiliğinde ortadan kalkar. Başka bir ifadeyle merkezin yenilmesi devletin dağılması anlamına gelir. Çünkü bu tür yapılarda "merkez, kendisinden ruhun ve canın çevreye yayıldığı kalp gibidir. Kalp mağlup edilir ve ona malik olunursa. Bütün çevre ve uç noktalar hezimete uğrar" (Haldun, 2016: 383).

Geleneksel devlet/toplumlarda merkezin idari kapsamı, gücünün yoğunlaştığı merkezlerden uzamsal olarak uzak olan bölgelerde yerel halkın uygulamalarını kapsayacak kadar genişleme şansına sahip olamamıştır. Bu yapılarda merkezi iktidarın şiddet aygıtları üzerindeki göreceli düşük hakimiyeti modern anlamda "polislik" imkânının yeterli düzeyde olmadığını, merkezi iktidara karşı askeri türden potansiyel meydan okuma kaynaklarının yerelde bulunduğu göstermektedir (Giddens, 2008: 241). Farklı kavram setlerini kullanarak meseleye yaklaşıp da Giddens da Tilly gibi geleneksel devlet yapılanmasının tipik örneklerinden olan imparatorlukların, topraklarına kattıkları yeni bölgelerin yerli halklarının, vergilerini ödemeleri veya istenen haraçları vermeleri koşuluyla, davranış biçimlerini sürdürmelerine ses çıkarmadıkları gibi onları bu noktada serbest bıraktıkları dile getirmektedir (Giddens, 2008: 75). Bu ilişki biçiminin Osmanlı'nın Kürt coğrafyasını topraklarına kattıktan sonra Kürt mirleriyle geliştirdiği ilişkide hakim olduğu görülmektedir. Aşağıda yeri geldiğinde detaylı bir şekilde anlatılacak olan Osmanlı-Kürt mirleri ilişkisi yaklaşık üç yüzyıl boyunca dolaylı yönetim anlayışının hakim olduğu bir model çerçevesinde yürütülmüştür. Bölgeyi hakimiyeti altına aldıktan sonra Osmanlı merkezi iktidarı, Kürt mirlerini aracı kılmış, bu mirler vasıtasıyla bölgeyi yönetmeyi tercih etmiştir.

Tilly, yerel iktidar sahibi soylularla köylülerin aynı dini, dili ve gelenekleri paylaşmalarının, merkezi iktidarın işini kolaylaştırdığını, bu tür durumlarda bulunan bölge halklarının merkezin isteklerine karşı daha duyarlı olduklarını fakat yöneticilerin yabancı olduğu, merkezi iktidar tarafından dışarıdan atanan yerel iktidar sahipleri, tarihin çoğunda Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşadığı gibi bölgelerde halkla merkez arasında bağlantıyı ancak köy kocabaşları ile aşiret reislerin kurabildiğini ifade etmektedir. Bu bölgelerin derebeyleri, merkezi iktidarın gücü zayıfladığında yerelde bütün kontrolü ele geçirebilmektedirler. Osmanlı da bu durumu özellikle 19. yüzyılda deneyimlemiştir (Tilly, 2001: 185). Bu çerçevede mesele değerlendirildiğinde Osmanlı'nın aynı dili olmasa da aynı inancı paylaştığı Kürt bölgesiyle daha sağlam ilişkiler kurduğu özellikle 19. yüzyılda anlaşılabilir, milliyetçilik çağı olarak da değerlendirilen bu dönemde, Hıristiyan halklar milliyetçi taleplerle mücadeleye girerken, diğer Müslüman halklar gibi Kürtler de Osmanlı'nın karşısına milli taleplerle çıkmamıştır. Ancak Osmanlı'nın yerel Kürt aristokrasisiyle kurduğu geleneksel ilişki, devletin 18. yüzyılın sonlarından itibaren başlattığı modernleşme hamleleriyle değişmeye başlamış, Kürt mirleriyle kurulan ikili yapı bozulmuş, çelişkilerin arttığı ve çatışmaların yoğunlaştığı yeni bir dönem başlamıştır.

³ Weber, devlet denilen olgunun temel işlevlerinin bulunduğunu ve bunların da: "yasaların çıkarılması (yasama işlevi); kişisel güvenliğinin ve kamu düzeninin korunması (güvenlik); kazanılmış hakların korunması (adalet yönetimi); sağlıksal, eğitimsel sosyal refahın ve diğer kültürel gereksinimlerin sağlanması (çeşitli yönetim alanları ve sonucu) ve çok önemli olarak dışarıdan gelen saldırıya karşı düzenli silahlı koruma (askeri idare)" olduğunu dile getirmektedir (Weber, 2012: 271). Ergut, Batılı toplumlarda meşru güç kullanımına malik devletlerin vücut bulmasının ekonomik ve sosyal değişimlerin birlikte yol almasıyla gerçekleşebildiğini, fakat Batılı olmayan toplumlarda modern bürokratik devletlerin kapitalist iktisadi örgütlenmesiyle tanışmadan önce neşvünema bulduklarını dile getirmektedir (Ergut, 2015: 43).

Anthony Giddens da geleneksel devletlerin/toplumların esas itibariyle karakterde parçalı olduklarını, siyasal merkezlerinin idari menzillerinin oldukça düşük olduğunu, dolayısıyla da modern anlamda “yönet”mediklerini dile getirmektedir. Bu tür yapıların sınırları yoktur, sadece hudut bölgeleri bulunmaktadır (Giddens, 2008: 11). Geleneksel devlet/toplumdan modern devlet/topluma geçmenin göstergeleri olarak *“haraçtan vergiye, dolaylı yönetimden doğrudan yönetime, baş eğdirmeden özümlemeye geçiş süreci”* şeklinde olgular yaşanmaktadır. Bu süreçte devletler çoğunlukla yönettikleri halkı tek biçimli kılmaya çalışmakta; tebaalarıyla ticaret, ulaşım ve iletişim araçları vasıtasıyla yeni bağlar kurmanın yollarını aramakta; ortak dil, din, para ve hukuk düzeni dayatarak farklılıklarını/bölünmüşlükleri ortadan kaldırarak homojen bir toplum inşa etmek için çalışmaktadırlar. Ancak bu tekdüzeleşme, yönetilen halkların toplumsal ilişkilerini şekillendiren kimliklerini tehdit eder duruma geldiğinde, genellikle, kitlesel bir direnişle karşılaşmaktadır (Tilly, 2001: 176-177). Başka bir ifadeyle geleneksel devlet/toplumlar, merkezi iktidarın kontrolünde bulunan askeri kuvvetlerin gücünden bağımsız olarak, merkezin denetiminden kaçabilen silahlı muhalefet kaynakları bulunmaktadır. Bu tür devlet/toplumlar parçalı karakterlerinin bir ifadesi olarak güçlü savaşçı yerel beyler, yağmacı göçebe gruplar ile her türden eşkıya topluluklarını barındırırlar bünyelerinde (Giddens, 2008: 27-28). Çalışmanın ileri safhalarında görüleceği gibi Osmanlı-Kürt mirlerinin ilişkisi özellikle de II. Mahmut’un iktidarında farklı bir boyut kazanacak, modernleşmeye/merkezleşmeye çalışan Osmanlı, Kürt mirlerini devreden çıkarmaya çalışacak, bu mirlerle karşı karşıya gelirken zorlanacak ancak en sonunda amacına ulaşacaktır. Bu çerçevede, Osmanlı merkezi iktidarıyla periferide inşa edilen yerel Kürt iktidarı arasındaki ilişkinin, şartların da belirleyiciliği altında, kimi zaman çatışmalı (diyalektik) kimi zaman da birbirini tamamlayan ikili (dikotomik) bir şekil aldığı görülecektir.

2. Aşiret, Aşiretçilik ve Asabiyet (Kavmiyetçilik)

Çalışmanın bu kısmında, Muş bölgesinin hakim toplumsal örüntüsü olarak görülen aşiret, aşiretçilik, kabilecilik; asabiyet (kavmiyetçilik) patrimonializm ve patriyarkalizm gibi kavramlardan destek alınarak analiz edilmeye çalışılacak, Kürt coğrafyasının öne çıkan niteliği olan bu olgusal ve düşünsel yapıların, bölge aşiretlerinin tutum ve davranışlarını ne düzeyde açıkladığına bakılacaktır. Bu bağlamda mesele ele alındığında İbn Haldun, geleneksel toplumlarda birlikte mücadele edip, diğerlerine karşı koymanın yalnızca asabiyetle (akrabalık) mümkün olduğunu, yardıma koşmayı savaşlarda cesaretle çarpışmayı bu düşüncenin sağladığını, asabiyet kapsamında olan herkesin diğerleri için gönüllü olarak canını feda ettiklerini dile getirmektedir. Bu toplumsal örüntüye sahip olan halklarda asabiyet her şeyden; maldan, mülkten, arzu ve isteklerden daha üstün bir mevki olarak telakki edilmektedir. Dolayısıyla da asabiyet düşüncesiyle yoğrulmuş olan halklar, savaşmadan topraklarını asla başkalarına bırakmazlar. Bu yüzden asabiyet duygusunun yoğun olduğu topraklarda çekişme ve mücadele doğal bir durum haline gelmekte ve bu da savaşlara ve çatışmalara sebep olmaktadır. Haldun, eğer asabiyet olmasa bu durumlardan hiçbirinin yaşanmayacağını da iddia etmektedir (Haldun, 2016: 373). İbn Haldun, asabiyet

kavramı üzerinde dururken, akrabalık bağının tabii bir durum olduğunu, akrabalık ilişkisi olanların birbirlerine bağlı olduklarını ve *“zarar uğrayan veya mahvolma durumunda kalan”* akrabalara yardıma koşmanın bir zorunluluk olarak telakki edildiğini ifade etmektedir. Bu toplumsal örüntüde insanların, zulme veya tecavüze uğrayan akrabaları olduğunda kendilerini zelil hissettiklerini, bunu telafi etmenin yollarını aradıklarını dile getirmektedir. Haldun’a göre bu anlayış insanlığın ilk gününden itibaren var olmuş, tabii bir durumdur. Bu toplumlarda birbirine yardıma koşma, insanlar arasındaki akrabalık bağıyla yakından ilintilidir (Haldun, 2016: 334-335). Albert Hourani ise aşiret kavramının iki tür toplumsal varlığı tanımlamak için kullanılabileceğini, bunlardan ilkinin, *“sığır yetiştiren çoban birimlerinin veya köylerinin özel bir amaca yönelik kooperatif birlikleri gibi hayvan yetiştiren veya tarımla uğraşan, doğal bir kırsal toplum olgusu olarak karşımıza”* çıktığını ifade etmektedir. Bu yapı hayvancılıkla uğraşan, ekim ve hasat işlerinde, toprağın belli sürelerle yeniden dağıtımında ve kimi zamanda ötekilere karşı birbirlerini savunma gibi zorunluluklardan dolayı birbirlerine sarılmaktadırlar. Hourani, ikincisinin ise aşiret kavramının sadece grup dayanışması şeklindeki özellikler göz önüne alınarak tanımlanabilen daha geniş topluluklara işaret ettiğini, bu toplumsal örüntüde yer alan aşiret olgusunun daha geniş ve büyük gruplarında, bir *“mit”*in etrafında oluşan ortak soyun, akrabalığın yerine geçtiğini ifade etmektedir (Hourani, 1990: 304 ; Örs, 2019: 56).

Geleneksel devlet/toplumlar *“vahşi”* kavimler/aşiretler diğerlerinden, bedeviliklerinin bir gereği olarak, daha cesur olmak zorundadırlar. Geleneksel yapılarda *“daha cesur”* olanlar, diğer halklar üzerinde hakimiyet kurma olanağına sahip olur ve onların *“elinde ve avucunda olan şeyleri”* alırlar. Bu tür toplumsal yapılar, ovalara inip yerleşik hayata geçtikleri nispette değişime uğrarlar. Maddi imkanların bolladığı bu yeni durumda *“vahşi”* kavimlerin bedevilikleri azalmaya yüz tutar ve şecaatleri ile cesaretleri de azalır (Haldun, 2016: 348-349). Haldun, vahşi toplumların daha geniş topraklara sahip olduklarını çünkü bu tür halkların diğerleri üzerinde hegemonya kurmaya daha yatkın olduklarını, savaş yapma kabiliyetlerinden dolayı diğer kavimleri boyunduruk altına almaktan geri durmadıkları dile getirmektedir. Haldun, bu tür halkların durumunu şu şekilde ortaya koymaktadır: *“Bir sebep de şudur: Vahşi ve yabani hayvanların ehlileşmiş hayvanlar karşısındaki durumu gibidir. Bunlar Arap, Zenate ve onlar hükümünde olan Kürtler, Türkmenler ve Sinhace'den gibi kavimlerdir”* (Haldun, 2016: 348-349).

İçinde yaşadığı dönemin sosyolojisini de göz önünde bulunduran İbn Haldun, dönemin İslam coğrafyasında hakim toplumsal örüntü olarak öne çıkan aşiret yapısını ve kavimlerin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyo-politik durumu da ortaya koymakta, geliştirdiği kavramlarla geleneksel toplumu tahlil etmektedir. Haldun, intikama dayanan ve mukatele (karşılıklı birbirini katletme) şeklinde yaşanan olayların çoğunlukla komşu kabile ve kavimler arasında vuku bulduğunu, aralarında rekabet bulunan aşiretlerin bu tür çatışmalara girmeye her an hazır olduklarını ifade etmektedir. Düşmanlığa dayanan çatışmalar ise çoğunlukla Araplar, Türkler, Kürtler gibi dağlarda ve çöllerde yaşayan vahşi halklarda görülmektedir. Haldun, bu kavimlerin

geçimlerini mızraklarıyla sağladıklarını, maişet kaynaklarının başkalarından elde ettikleri ganimetlerden oluştuğunu dile getirmektedir. Bu kavimler “*geçim kaynaklarını*” vermeye yanaşmayanlara karşı savaş ilan etmekten geri durmazlar. Yağmaya/talana dayalı bir ekosistem kuran bu halkların rütbe veya mülk gibi bir derterli bulunmamaktadır. İstedikleri ve elde etmeye çalıştıkları tek şey “*insanların elinden ve avucundan bulunan şeyleri*” zor aygıtını işlevsel kılarak, kendi geçimleri için almaktır (Haldun, 2016: 358-359).

Aşiret, kabile, etnisite, aşiretçilik ve kabilecilik gibi olguları farklı boyutlarıyla değerlendiren Max Weber, grup hısımlığının (yakınlık) nesnel yakınlık koşullarına bağlı olmaksızın, özellikle siyasi bir topluluğun kurulması için önemli sonuçlar doğurabildiğini dile getirmektedir. Bu tür yapıları etnik gruplar olarak tanımlayan Weber, bu toplumsal örüntüde fiziksel tipin, geleneklerin veya her ikisinin benzerliğinin ya da kolonizasyon ve göç anıları yoluyla ortak soya olan ortak inancın belirleyici olduğunu ifade etmektedir. Bu inancı bir zorunluluk olarak değerlendiren Weber, nesnel bir kan bağı olup olmasının ise önemli olmadığını belirtmektedir. Yazar, etnik üyeliğin grup oluşumunda değil, siyasi anlamda grup oluşumunu kolaylaştırdığına inanmaktadır. Bundan dolayı da esas olan “*ortak etnisiteye inancı esinleyen, ne kadar yapay olarak örgütlenmiş olursa olsun öncelikle siyasi topluluktur*” (Weber, 2012: 513). Weber, “*siyasal topluluk*” teriminin, bir “*bölgeyi*” içinde yaşayanların davranışını değiştirmeyi silahlı gücü içerecek şekilde fiziksel güce başvurmaya hazır olan ve kişileri sistemli bir egemenliğe tabi kılmaya hazır topluluklar için kullanılabilirliğini dile getirmektedir. Yazar, bu anlamıyla siyasal grupların insanlığın tüm safhalarında ve her yerde bulunduğunu belirtmektedir. Fakat “*siyasal topluluk ‘yani bir toprak ve yerleşik halkın üzerindeki sistemli egemenliğin zorla devamının’ bir ve aynı topluluğu işlevi olarak algılaması anlamında her yerde ve bütün zamanlarda var olmamıştır*” (Weber, 2012: 267).

Asabiyet, aşiret gibi kavramlar bölgede yaşayan toplulukları tahlil etmek ve Muş bölgesi aşiret yapısını analiz etmek için de işlevsel kılınabilirler. Ancak Avrupa toplumlarını tahlil etmek için geliştirilen patrimonyalizm⁴ ve patriyarkalizm gibi kavramların, Muş sancağı ile diğer bölge aşiretlerini analiz ederken birbir örtüşmemesi de bir hakikattir. Ancak metnin içinde de görüleceği gibi bu kavramların bazı yönleriyle Muş bölgesindeki Kürt aşiretlerin durumunu ortaya koyan ampirik verileriyle ciddi tutarlılıkları bulunmaktadır. Dolayısıyla bu kavramların, bölge aşiretlerinin sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyo-politik yapılarını analiz ederken kullanmakta bir sakınca görülmemektedir.

Patriyarkalizm olarak kavramsallaştırılan yönetim anlayışında toplumlar ekonomik ve akrabalık temelinde bir grup/hane olarak örgütlenmeye giderler. Bu örgütlenme çerçevesinde topluluk belli kurallar içerisinde liderliği bir kişiye bırakılmaktadır. Bu siyasal örgütlenme modelinde

egemenlik, efendinin doğuştan gelen bir hakkı olarak değerlendirilse de tüm üyelerin ortak çıkarları dikkate alınarak uygulanmak durumundadır ve dolayısıyla da muktedir tarafından özgürce sahiplenilmemektedir. Bu sistemin sürekliliği ve korunması için de kişisel/patrimonyal bir kadronun mutlak yoğunluğu önemli bir koşul olarak öne çıkmaktadır. Bu yönetim anlayışında efendi, zor aygıtlarını kullanacak bir mekanizmadan yoksun olduğu için,⁵ grup üyelerinin rızasına dayalı gönüllü bir boyun eğmeyle iktidarını sürdürmektedir. Dolayısıyla üyeler, bu yönetim modelinde “*kesin tabi*” olarak değerlendirilmezler. Grup üyelikleri yasal bir yola değil, geleneklerle inşa edilmektedir. Aynı şekilde itaat de kanunlaşmış düzenlemeye değil, grup üyelerinin efendiye yönelik itaati şeklinde vücut bulmaktadır (Weber, 2012: 351). Patriyarkal egemenlikte grup üyelerinin kişiler üstü amaca bağlılığı veya soyut normlara boyun eğme gibi bir durum söz konusu değildir. Bu egemenlik anlayışında efendinin kendi hanesi üzerinde otoritesi kabul edilmektedir. Patriyarkal egemenlikte muktedirin meşruiyeti kişisel bağlılık yoluyla güvence alınmakta ve yalnızca kontrol gücünün niteliği ve sınırları “*normlardan*” kaynaklanmaktadır. Kanunlaştırılmayan bu gelenekler kutsallaştırılarak süreklilik kazandırılmaktadır (Weber, 2012: 371). Çalışmanın ileriki safhalarında görüleceği gibi, bu kısımda inşa edilmeye çalışılan kuramsal çerçevenin ampirik verileri Kürt toplumsal yapısında ziyadesiyle mevcuttur. Dolayısıyla sonraki bölümlerde arşiv belgeleri ışığında ortaya konulan ampirik verilerin, teorik çerçeve bağlamında okunmasında fayda mülhaza edilmektedir.

3. Osmanlı Devleti’nin Kürt Mirleriyle İlişkileri

Osmanlı Devleti, Kürt coğrafyasına⁶ doğru yöneldiği zamanlarda, 1500’lerde, bu coğrafyada bir dizi özerk emirlik yapısı bulunmaktadır. Bu yapıların bağımsızlık dereceleri, komşu imparatorlukların güçlerine bağlı olarak sürekli bir şekilde değişmiştir. Bazı görüşlere göre bu yerel iktidar sahiplerinin yapılanmaları örgütlenme ve sosyal tabakalaşma bakımında büyük devletlere benzemiştir. Osmanlı, bölgeyi topraklarına kattıktan sonra geleneksel Kürt mirliklerine dokunmamış, hatta onları güçlendirmiştir. Bu durum, 19. yüzyıldaki merkezîyetçi devlet uygulanmasına değin bu şekilde devam etmiştir. Fakat devlet bu dönemde de dolaylı yönetimi, tam olarak ortadan kaldırıp doğrudan yönetime geçmeyi başaramamıştır. Başka bir ifadeyle dolaylı yönetim düşük düzeyde de olsa devam etmiştir (Bruinessen, 2010: 297-298). Diğer yandan Osmanlı merkezi iktidarının desteğini arkalarına alan ve periferide yerel iktidar inşa eden Kürt mirleri Osmanlı sarayını kendilerine yön gösteren birer odak olarak değerlendirmiş, merkezi iktidar sahiplerini taklit etmekten geri durmamışlar (Bruinessen, 2010: 245). Osmanlı hakimiyetinde bulunan Kürt coğrafyasının yerel iktidarını inşa eden Kürt mirlikleri devlet olmamalarına rağmen

⁴ Patrimonyalizm olarak kavramsallaştırılan olgu aşiretlerin, feodal el koymanın, geleneksel milis güçlerin çatışmalarında/savaşlarda temel rol oynadığı bir toplumsal düzeni içermekte; muktedirlerin gereksinimlerini karşılayan parayı kontrol ettikleri bölgelerden haraç ve kira şeklinde topladıkları dönemlere işaret etmektedir (Tilly, 2001: 63).

⁵ Patriyarkalizm anlayışını benimseyen devlet/toplumlarda efendinin kişisel yönetim kadrosu bulunmaz (Weber, 2012: 350).

⁶ Sosyologlar; kültür ve medeniyetin ilk kaynağını, başka bir deyişle medeniyet ve kültürün ilk kaynağı olarak Dicle ile Fırat nehirleri arasındaki bölgeye yani Kürtlerin tarihsel olarak yaşadığı toprakları işaret etmektedir (Tenik, 2019 : 19).

devlet olarak adlandırılan olgunun birçok niteliğine sahip olmuş, hatta kimi iddialara göre bazı devletlerden çok daha gelişmiş bir politik sisteme malik olmayı başarmışlar (Bruinessen, 2010: 297-298).

Yavuz Sultan Selim'in iktidarında Osmanlı-Kürt ilişkileri başladığında, yirmiyeye yakın Kürt miri Safevilere karşı Osmanlı'nın yanında yer almış, Osmanlı padişahına bağlılıklarını bildirmişler (Bruinessen, 2010: 215). Osmanlı ordusu, 1514 yılında Diyarbakır kapılarına vardığında, şehrin Kürt halk kapıları sonuna kadar açmıştır. Osmanlıyla iyi ilişkiler geliştiren bölge mirleri, daha önce Safevilere kaptırdıkları kaleleri de geri almaya başlamışlar (Bruinessen, 2010: 297-298). Osmanlı, Kürt coğrafyasını topraklarına kattıktan sonra 1517 yılına kadar üç yeni eyalet oluşturmuştur. Bu eyaletler; Diyarbakır, Rakka ve Musul topraklarından oluşturulmuştur. İlk olarak idari siteme dahil edilen eyalet, Diyarbakır eyaleti olmuştur. Bu eyalette, Kürt hükümeti olarak adlandırılan yerel iktidar güçlerinin geleneksel özerk yapıların serbest bir şekilde idare edilmesine karşılmamıştır. Kürt coğrafyasının neredeyse tümünde olduğu gibi bu bölgede inşa edilen Kürt hükümetleri de *"merkezi hazineye vergi vermek ya da sipahi ordusunda askeri hizmet görmek zorunda değildi; toprakları da tumar veya zeamet haline getirilemiyordu"*. Bölgenin diğer kısımları ise yirmi sancak olarak idari örgütlenmeye dahil edilmiştir. Bu yapıların bazıları merkezden atanan sancakbeyleri tarafından yönetilirken, bazıları da yurtluk-ocaklık olarak Ekrad beyliği (Kürt sancağı) adı altında geleneksel Kürt aristokrasisinin yönetimine bırakılmıştır (Bruinessen, 2010: 239-240). Fakat Kürt mirlerinin merkezi iktidara karşı bazı yükümlülükleri olmuştur. Bölgenin sancakbeyleri savaşlara katıldıklarında beylerbeyine itaat etmekte, sancaklarından sağladıkları yıllık gelirlerinin bir bölümünü merkezi hazineye aktarmaktadırlar. Ancak bu durum, her zaman aynı titizlikle uygulanmış değildir. Merkezi iktidarın güçlü olduğu ve Osmanlı ordusunun yakın bölgelerde bulunduğu vakitlerde itina gösterilen bu vazifeler, devletin zayıflaması ve ordunun uzaklaşmasıyla yerini isyana veya itaatsizliğe bırakmış görünmektedir (Bruinessen, 2010: 240-241). Esasında benzer bir ilişkinin Kürt aşiretleriyle İran arasında da tarihsel olarak inşa edildiğini, İran coğrafyasında hegemonya kuran merkezi iktidarların Kürt aşiret reislerini aracı kılarak bölgelerinin özerk yapılar olarak devam etmelerine olanak sağladıkları anlaşılmaktadır (Ateş, 2013: 35).

Osmanlı devleti modernleşme süreci ilerlettikçe ve II. Mahmut (1808-1839) merkezileşmeye dayalı bir yönetim anlayışı benimseyince, merkezi iktidar denetimini tüm imparatorlukta yaymak için girişimlere⁷ başlamıştır. Bu siyasadan Kürt mirlerine de pay düşmüş, mirlerin miras yoluyla sahip oldukları geleneksel ayrıcalıkları ellerinden almıştır. Esasında II. Mahmut tahta çıktığı zaman, Kürt mirleri özerk yapılarını daha da genişletmiş, bölgedeki güçlerini sağlamlaştırmışlardı. Aslında, bu durum sadece bu coğrafyada değil, Osmanlı'nın her tarafına sirayet etmiş, valiler bile merkezi dinlemez olmuştur. Örneğin Mısır, Mehmet Ali Paşa tarafından *"de facto"* bir bağımsızlıkla

yönetilmiştir. Bu dönemde Erzurum ve çevresi Rusların kontrolüne geçmiş, devletin Kürt bölgesi üzerindeki etkisi iyi azalmıştır. Bu durumdan yararlanan Yunan milliyetçileri, bağımsız Yunanistan devletini kurmayı başarmışlar. Ancak tahtına iyice yerleşip muktedir olduktan sonra merkeziyetçi siyasını uygulamaya koymaya başlayan II. Mahmut, diğer bölgelerde olduğu gibi Kürt bölgesinde de yerel iktidar odakları üzerinde tahakküm kurmayı, tam manasıyla olmasa da, başarmıştır (Bruinessen, 2010: 268-270).

Tarihsel olarak daha çok büyük devletlerin periferilerinde yaşamak durumunda kalan Kürt aşiretleri, uzamsal olarak uzak da kaldıkları merkezi iktidarlardan belli bir ölçüde siyasal özerkliğe sahip olmayı başarmışlar. Merkezi iktidar ile Kürt çevresi arasındaki ilişki biçimini çoğunlukla merkezi iktidarın sahip olduğu güç belirlemiştir. Sarkaç biçiminde bir ilişkinin geliştiği bu zeminde, toplumsal hareketlilik ziyadesiyle fazla olmuştur. Merkezi iktidarın güçlü olduğu zamanlarda devlete bağlılıkları kavileşen Kürt aşiret liderleri, devletin zayıfladığı devirlerde bağımsızlıklarını düşünecek kadar özerk bir ilişki biçimini geliştirmişler (Bruinessen, 2010: 203). Başka bir ifadeyle, Osmanlı merkezi iktidarıyla yerel Kürt iktidarı arasındaki ilişki, kimi zaman diyalektik (çatışmaya dayalı/çelişkili) bir hal alırken kimi zaman da dikotomik (ikili) bir durum arz etmiştir. Bu ilişkiyi etkileyen en önemli sebepler ise karşılıklı menfaat ve çıkarlar olmuştur. Osmanlı merkezi iktidarının belirleyici olduğu bu ilişki biçiminde, ikililik her zaman olmuş ancak bazen dayanışmaya bazen de çatışmaya dayanmıştır.

4. Muş Sancağında Sosyo-Politik Yapının İnşası

Osmanlı, Kürt bölgelerini topraklarına kattığı zaman, özerk bir yapı inşa etmiş olan Kürt mirliklerinin bu niteliklerini sürdürmesine izin vermiştir. Bu mirliklerden bir olan Bitlis Kürt hükümeti, Şerefhanlar tarafından idare edilmekte ve Bitlis, Ahlat, Hınıs ve Muş sancaklarını kapsamaktadır (Şeref Han, 1975: 485). Demografik ve sosyo-ekonomik yapısının çeşitliliğiyle öne çıkan Muş bölgesinin yönetimi, yurtluk-ocaklık olarak Bılbasi aşiret reisi Alaaddin Paşa'ya bırakılmıştır. Osmanlı'nın diğer bazı periferilerinde olduğu gibi Muş bölgesi de yurtluk-ocaklık şeklinde miras olarak babadan oğula geçecek biçimde bu aile bireylerine bırakılmıştır (Koç, 2018: 2). Muş'un yönetsel statüsü, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla gelinceye kadar bazı değişimlere uğramıştır. Şehrin 19. yüzyıldaki yerel iktidarı konumunda bulunan Alaaddin Paşaların 18. yüzyıldan önceki tarihleri tam olarak bilinmemektedir. Muş sancağının mütesellimi olarak Bitlis hükümeti tarafından atanan Alaaddin Bey kimi ayrıcalıklara sahip olmuş, Bitlis hükümetinin desteğini arkasında hissetmiştir (BOA. C. DH. 270/13478, 13 Cemaziyelahir 1160 (22 Temmuz 1747 ; Koç, 2018: 39).

Muş sancağı kimi zaman Erzurum'a kimi zamanda Bitlis vilayetine bağlanmıştır. 1872 yılına gelindiğinde Erzurum Vilayetine bağlı bir sancak durumunda olan Muş; Bitlis, Bulanık, Malazgirt, Çukur ve Kusur kazalarını havidir. 1892 yılında ise Muş; Merkez, Varto, Bulanık, Malazgirt ve Sason kazalarından müteşekkil bir sancaktır. 93 Harbi'nden (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) sonra Bitlis vilayet olarak idari sitemi dahil edilince Muş, Bitlis vilayetine bağlı bir sancak haline gelmiştir (Tombul, 2019: 4). 19. yüzyılda

⁷ Osmanlı sultanının modernleşme girişimlerinin başında 1926 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak olmuştur (bkz. Altı, 2019: 52).

Bitlis vilayetinin dört sancağının en önemlisi olarak öne çıkan Muş, büyük tarım alanları, zengin kültürel çeşitliliğiyle bu önemini ortaya koymaktadır. Kürt coğrafyasının en önemli ovalarından birine sahip olan Muş, dağlar tarafından çevrilmiş geniş ovalarıyla bölgenin öne çıkan kenti olarak değerlendirilmektedir. Bu verimli ve geniş ovalar, Fırat nehrini besleyen en önemli kaynaklardan biri olan Murat suyu ile dağlardan gelen diğer su kaynakları tarafından beslenmektedir. Verimli topraklarından dolayı Muş ovası altın kaynağı olarak görülmektedir. Aynı şekilde Muş dağları da zengin meyve ağaçları ve otlaklarıyla öne çıkmaktadır. Nüfusunun heterojen yapısı, Rusya⁸ gibi bir devletin sınırlarına yakın olması, Erzurum ile Van gibi önemli şehirlere coğrafi olarak yakın olması kentin önemini artıran diğer etkenler oluşturmaktadır (Koç, 2018: 1-2).

1828'de Emin Bey'in kuzeni Abdurrahman Paşa, Muş mutasarrıfı iken Emin onun kethüdası olarak görev ifa etmektedir. Abdurrahman Paşa bilinmeyen sebeplerden dolayı, kuzenine görevinden el çektirmiştir. Ancak bundan kısa bir süre sonra Abdurrahman Paşa, Bitlis'ten Muş'a giderken Emin ve kardeşleri tarafından öldürülmüştür. Bu durumu sadarete bildiren Erzurum yöneticisi Galip Paşa, Muş sancağının mütesellimlik olması gerektiğinin de altını çizmeyi unutmamıştır. Galip Paşa, mütesellimlik görevi için de aynı aileden adaylar belirlemiştir. Bölgenin miras yoluyla geçen yurtluk-ocaklık olması bu durumu elzem kılmıştır (Koç, 2018: 48).

19. yüzyılda Muş ve çevresinin hakimiyeti için Emin Paşa (daha sonra Şerif Paşa) ile Hüseyin Paşa arasında baş gösteren mücadele bölgedeki güç yapısının değişmesine yol açmış, aşiret liderlerinin farklı pozisyonlar almalarına neden olmuştur. Bölgenin yöneticisi konumunda bulunan Şerif Paşa, Tanzimat döneminin ruhunu uygun uygulamalar için girişimlerde bulunduğu zaman Hüseyin Paşa onun tutum ve davranışlardan rahatsızlık duymuş, Şerif Paşa'nın daha önce ailesini terk eden aşiret ve kişilerden intikam almaya çalıştığını iddia etmiştir. Hüseyin Paşa, Şerif Paşa tarafından tehdit edilen ve yaklaşık olarak beş yüz aileye havi olan topluluk arasında Hizan Bey'i Şerafeddin, Huyut Bey'i Halil, Cibran Bey'i Süleyman Ağa ile Hesenan Bey'i Rıdvan Ağa'nın da bulunduğu ifade etmiştir. Hüseyin Paşa, Tanzimat'a göndermeler yaparak adalet talebinde bulunmuş ve Şerif Paşa'nın uygulamalarının Tanzimat'a aykırı olduğunu öne sürmüştür (Koç, 2018: 142).

Bedirhan Bey, Cizre bölgesinde isyan ettiği zaman Osmanlı'nın yanında yer alan Şerif Paşa ilk başlarda geleneksel yönetsel pozisyonunu korumayı başarmıştır. Fakat, Bedirhan Bey'e karşı Osmanlı'nın yanında yer alan Şerif Bey, Nurullah Bey, Abdal Bey ve Yezdanşer gibi yerel iktidar sahipleri de zamanla tehdit olarak görülmeye başlanmış ve merkezi iktidarla karşı karşıya gelmek durumunda kalmışlar (Koç, 2018: 150). Kısacası Bedirhan Bey'in pasifize edilmesinden sonra devlet ile işbirliği yapan Şerif Bey gibi Kürt beyleri Bedirhan Bey ile aynı kaderi paylaşmış, yurtluk-ocaklık olarak atalarından kendilerine

intikal eden bölgeler ellerinden alınmıştır (Koç, 2018: 160). Bedirhan Bey ve Han Mahmud'un yerel iktidarlarının sonlandırılmasından sonra Osmanlı merkezi iktidarı, 1847 yılında Kürdistan Eyaleti adıyla Diyarbakır, Van, Muş, Hakkari, Cizre, Botan, ve Mardin bölgelerini kapsayan yeni bir idari yapılanma inşa etmiş ve Kürt emirlik yapısını ortadan kaldırmıştır (Koç, 2018: 149).

Bölgenin önemli tarım arazilerine sahip ve heterojen bir topluma havi Muş sancağı, Osmanlı merkezi bütçesine de katkıda bulunmuş, Tanzimat'tan önce vergi olarak iki bin iki yüz kese yirmi sekiz (2228) kuruş ödemiştir. Fakat köylülerin farklı sebeplerden dolayı içine girdikleri sefaletten dolayı bölgeyi terk ettiklerini gören Esad Paşa'nın talebi doğrultusunda vergi miktarı 1845 yılında bin beş yüz keseye indirilmiştir. Tanzimat'tan sonra farklı yerlere dağılmış olan Muş halkı yeniden memleketlerine dönmeye başlamış, yarı-göçebe durumunda bulunan aşiretler de yerleşik hayata geçirilmiştir. Bu etkenlerle birlikte Muş'un vergisi 1849 yılında iki bin keseye yükseltilmiştir (Koç, 2018: 130). Bu bölümde de anlaşılacağı gibi Kürt bölgesinin diğer kısımlarında olduğu gibi Muş sancağında da patrimonial bir anlayışla patriyarkal bir yönetim anlayışı geliştirilmiştir. Bir sonraki bölümde detaylı bir şekilde anlatılan aşiret ilişkileri, Kürt coğrafyasında patriyarkal bir düşünceyle aşiret üyelerinin reislerine gönüllü bir itaat sundukları, patrimonial bir anlayışla yönetimi resin ailesinin hakkı olarak değerlendirdikleri görülecektir.

5. Kürt Aşiretlerinin Gözüyle Aşiretçilik

Aşiret denilen fenomen temelde ortak ihtiyaçların karşılanması amacıyla bir araya gelmeye başlayan, kolektif bir bilinçle hareket eden grupların örgütlenme biçimlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede bakıldığında Kürt toplumsal örgütlenmesi de genel itibarıyla uzun tarihsel birikimlere dayanan örf ve adetlerin toplumsal ilişkinin şeklini belirlediği aşiret temelli yapıya dayanmaktadır (Altan, 2020: 16). Aslında Kürt toplumu da son beş yüzyıllık zaman diliminde toplumsal evrimin başlıca evreleri olarak değerlendirilen tüm aşamalardan geçmiştir: "*Aşiret, reislik ve yarı-devlet*". Fakat Kürt halkı, bu evreleri normal akışında değil, geriye doğru yani tam tersi yönde yaşamıştır (Bruinessen, 2010: 300). Bu durumun yaşanmasında Kürt coğrafyasında Primordial (birincil, asli) bağlılıkların başında aileye, aşirete, aşiret ağasına veya reisine bağlılığın gelmiş olmasının ciddi bir etkisi olmuştur (Bruinessen, 2010: 19). Batılı araştırmacılara göre Kürt toplumunda aşiret denilen olgu, kendi üyelerini dış saldırılara karşı korumakla birlikte kendilerine ait gelenek ve yaşam biçimlerini sürdürmek amacıyla oluşmuş bir topluluk veya topluluklar konfederasyonu şeklinde yapılaşmıştır. Bu yazarlar, aşiret mensubu Kürtlerin, kendilerine sorulduğunda "*eşiretim*" ya da "*ez eşir im*" (ben bir aşiret mensubuyum) diye cevap verdiklerini, bu anlayışın farklı bir düzlemde de olsa Romalıların kendilerine "*Civis romanus sum*" (Roma vatandaşım) demelerine benzediğini öne sürmektedirler (Örs, 2019: 56). Ziya Gökalp de Kürtlerde aşiret mefkuresinin olan bu çok güçlü bağa dikkat çekmiştir (Gökalp, 1999: 46). Kürt toplumunda hakim toplumsal örüntü haline gelmiş olan aşiret mantığının tam da İbn Haldun dile getirdiği asabiyet düşüncesine ne kadar uyduğu görülmektedir. Kürt aşiretleri, birçok etkenden dolayı

⁸ 1877-78 Savaşı'ndan sonra Rusya'nın Osmanlı'nın elinden Kars Ardahan ve Batum'u alması Kürt topraklarını Rusya ile Osmanlı arasında bir sınır bölgesi haline getirmiş ve Rusya'nın Kürt coğrafyasına doğru ilerlemesi Rus-Kürt ilişkilerini doğrudan etkilemeye başlamıştır (bkz. Bajalan, 2019: 22).

asabiyet kavramının içeriğinde olduğu gibi, aynı aşirete mensup aşiretdeşlerine yardıma koşmakta, onlar için ölümü göze almakta ve yeri geldiğinde başkalarının mallarına ve emlaklarına hep birlikte reisleri için el koymakta bir problem görmemektedirler.

6. Muş ve Çevresinde Aşiretlerarası İlişkiler: Yerleşikler-Göçebeler, Çelişkiler-Çatışmalar

Muş bölgesinin mukim, büyük aşiretlerinden biri Hesenan aşiretidir. Bu aşiretin mensupları devlete bağlılıklarını bildirerek bölgede etkili olmayı başarmışlar. Ancak ağalarının tutuklanması aşiret mensuplarının tepkisine yol açmıştır. Yarı göçebe bir yaşam tarzı benimseyen bu aşiret, tamamen olmasa da 1870'lerde Malazgirt kazasının köylerinde geniş topraklar verilerek yerleşik hayata geçirilmiştir. Haydaran, Sıpkî ve Zilan gibi sınır aşiretlerinin Muş bölgesine gelişleri Muş beyleri tarafından teşvik edilerek 19. yüzyılın başlarında gerçekleşirken Hesenan aşiretinin Muş'a etkili bir şekilde gelişleri 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşebilmiştir (Koç, 2018: 264) İngiliz devlet yetkililerinden Mark Sykes 20. yüzyılın başlarında Hesenan aşiretinin 3,300 aileden oluştuğunu; Hınıs, Malazgirt ve Varto gibi bölgelerin 110 köyünde yaşadıklarını aktarmaktadır (Koç, 2018: 286) Kürt coğrafyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Muş bölgesinde de aşiretler arası çatışmalar hiçbir zaman eksik olmamıştır. Osmanlı arşiv kayıtlarına göre 1861 yılının yaz aylarında Van vilayetinde yaşayan Heyderan aşiretine mensup 30 atlı, Muş bölgesinde yaşayan ve yukarıda haklarında bilgi verilen Hesenan aşiretine ait bir kısırak, 3 at ve 15 sığırı gece karanlığından faydalanarak çalmışlar. Hesenan aşiret mensupları, hırsızları takip etmiş, malların bir kısmını geri almayı başarmışlar. Ancak hikaye burada sona ermemiş, Heyderanlar Muş Ahlat'ta yaşayan Hesenanların köyü Devlik'e saldırmış, iki aşiret arasında meydana gelen çatışmada, her iki taraftan olmak üzere, birçok kişi ölmüş ve yaralanmıştır (Koç, 2018: 300). Diğer taraftan Diyarbakır'ın göçebe aşiretleri olan Reşkotan, Pençnar ve Bekiran aşiretleriyle Siirt'in Siluki aşiretleri de 19. yüzyılın ikinci yarısında Muş bölgesinin yaylalarına gelmeye başlamış ve bölgede birçok sorunun yaşanmasına neden olmuşlar (Koç, 2018: 264).

Muş sancağı, bölgenin aşiretlerine ev sahipliği yaptığı gibi yaz aylarında Diyarbakır, Siirt ve Mardin gibi bölgelerden gelen Kürt aşiretlerine de mesken olmuştur. Bu aşiretlerden biri olan Alikan aşireti de Fettah Bey'in mahiyetinde yaz aylarını Muş'un yaylarında geçirmektedir. Osmanlı merkezi iktidarına itaat edip, boyun eğmeyen Hacı Fettah Bey, aşiretine sırtını dayayarak kış aylarını Siirt'in Garzan ve Rıdvan kazaları sınırlarında geçirirken, göçebeliklerinin bir gereği olarak yazları Muş sancağındaki yaylaklarına gelmektedir. Bu aşiret Muş'a gelirken yol üstündeki köylerle birlikte yolcuları talan etmekte, Muş bölgesi halkına karşı zulüm ile muamele etmekte, mal ve mülklerine el koymaktadır. Hem Siirt bölgesinde hem de Muş bölgesinde gerçekleştirdikleri tüm fenalıklar karşılıksız kaldığından, bu aşiret ve yol arkadaşlığı yaptıkları, güç birliği içinde buldukları Pencinar ve Reşkotan aşiretleri ile Ömer Pertev Bey daha da büyük fenalıklara imza atmışlar. Bu aşiretler ve reisleri bölge halkına karşı pratize ettikleri zulümlerin yanlarına kalmasını fırsat bilmiş gün be gün zulmün derecesini artırmışlar. Bu reislerden Hacı Fettah Bey'in "dört yüz

haneyi şamil ve sekiz dokuz yüz silah-endaz zükur (erkekler) nüfusu cami' bir aşiret sahibi bulunduğu" "emr ü iradesine müsteniden şimdiye kadar bir nefer asker verdirmemiş ve tekalif-i saireden (diğer vergiler) dahi cüz'i bir şey" vermediği de anlaşılmaktadır (BOA, YEE, 78/36. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879). Muş bölgesine yaylağa gelen Ömer Purtev Ağa riyasetinde, dört yüz haneyi bulan nüfusuyla Alikan aşireti, göçebe bir aşirettir ve geliş-gidişleri sırasında hem yolculara hem de bölge halkına karşı şiddet olaylarına karışmakta, cinayetler işleyip mallara el koymaktan geri durmamaktadır. Bir keresinde "Van vilayeti celilesi muzafatından Bitlis kasabası hanedanından Davsul Ağa'nın kasaba içinde vaki konağı üzerine Ömer Burtev Ağa aşireti halkıyla maan (birlikte) hücum edip muharebe ve mukâteleye ibtidar ve bir gece ta-be (-e kadar) sabah imtidad (devam eden) eden muharebe-i hunrîzâned (kan dökücü) kendi tarafından on nüfusu müteceviz telefat verdikten sonra ağa-yı mümaileyhin konağını zabt ve üç dört adamını katl ve bilcümle mâmelekini nehb ü garat etmiş olduğu" raporlarda kayda geçmiştir (BOA, YEE, 78/33, 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

Bölgenin genel durumu ortaya koyan birçok örneği Osmanlı arşiv belgelerinde bulmak mümkün. Muş, Erzurum Van, Siirt gibi bölgelerin aşiretlerinin geçiş noktasında bulunan bazı aşiretler ise yollardan gelip-geçen halkı soymakta, mallarına el koymakta bazen de canlarını rahatlıkla alabilmektedir. Özellikle bölgenin zengin tuz kaynaklarına sahip bölgelerine tuz almaya giden kervanların önünü keserek geçimlerini sağlayan aşiret ve aşiret reisleri de bulunmaktadır: Şirvan Kazasının Kefre köyünde mukim Mehmed ve Derviş Beyler gibi. Bu kişiler bölgenin Müslüman ahalisine saldırdıkları gibi Hristiyan halkına da saldırmış, onlara zulmetmekten geri durmamışlar. Bu saldırıların şiddeti artınca bölge halkı bazen köylerini terk etmek durumunda kalmışlar. Bu durumdan faydalanan bölge aşiret reisleri, bu köylülerin mal ve emlaklarına al koymuşlar. Bu beylerden biri olan ve Muş, Van ve Erzurum yolunun kesiştiği alanlarda yol keserek tüccarların mallarına ve kimi zamanda hayatlarına kasteden Halil Bey oğlu İsmail Bey, bölgede yaşayanlardan birinin "zevce-i menkuhasını kaçırıp üç sene mütemadiyen nezdinde alıkoy(muş)" türlü fenalıklar yapmaktan geri durmamıştır. Aynı kişi Hristiyan Hıdı'nun kardeşini zalimane bir şekilde katletmiştir. Bu sosyolojinin diğer yüzleri de bunlarla karşılaşınca meyanlarında çatışmalar çıkmış birçok insan öldürülmüş ve yaralanmıştır (BOA, YEE, 78/52-53. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879). Başka bir olayda, Muş'un Bulanık (Kop) kazasında aralarında bir jandarma subayının da bulunduğu çok sayıda kişi bölgenin Kürt aşiretleri tarafından soyulmuş, Avrupa'dan gelen ve ticari eşya taşıyan iki nakliye arabasında bulunan tüm mallara arabalarla birlikte el koyulmuştur. Fransız konsolosun aktardıklarına göre, dönemin anayolu görevini gören bir yolun güvenliğinin sağlanması bile artık mümkün olamamaktadır. Bu da bölgenin sosyo-ekonomik ve sosyo-politik durumunu gözler önüne sermektedir (Erzurum Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 74/1, 13 Temmuz 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Erzurum, Seri B). Bu çerçevede bir durum değerlendirilmesi yapıldığında; Muş halkı bir taraftan bölgenin üst düzey yöneticileri olan kaymakam, tefeciler, vergi toplayıcıları ve yerel meclis üyelerinin kurduğu koalisyon tarafından yüksek vergilerle, borçlarla sömürülürken diğer taraftan

özellikle köylüler yarı göçebe ve göçebe aşiretler tarafından saldırılara maruz kalmış ve bu gruplar tarafından sömürülmüşler (Koç, 2018: 259). Kısacası Haldun'un içeriğini doldurduğu gibi asabiyet duygusunun güçlü olduğu yerlerde yaşananlar bu bölgede de yaşanmakta, aşiretler güçlünün haklı olduğu bir dünya inşa etmekte ve reisler bu zeminde kendileri için bulunmaz bir sosyo-politik yapı inşa etmektedirler. Aslında Weber'in de dile getirdiği gibi, aşiretler, kabileler ve etnik yapılar daha çok politik yapılanmalardır ve çıkar üzerine bina edilmişlerdir, kan bağıyla değil. Bu coğrafyada da benzer bir inşa söz konusu oldu, aşiretlerin çıkarları gereği bir araya gelip, yıllar sonra aynı adla adlandırıldıkları anlaşılmaktadır. Birlikte eşkıyalık yapıp farklı bölgelerden gelenlerin belli bir süre sonra aynı aşirete mensup olduklarını iddia ettikleri de görülmektedir.

Muş, Erzurum, Van, Bitlis ve Hakkari bölgelerinin yol güzergahlarını kesip aşiretiyle birlikte yoldan geçen tüccarların mallarına el koyan, onları kimi zaman canlarından eden bölge halkına her türlü zulmü reva gören aşiret reislerinden biri de Kerim Bey'dir. Fettah bey ile hareket eden Kerim Bey, devletin yürütme gücünü almayı başarmış, yol güzergahını fiili olarak kontrolüne altır. Yanlarına bölgede cesaretleriyle bilinen kişileri alan bu aşiret reisleri, yoldan geçenleri soymakla kalmamış, yolculardan bazılarını da katletmişler. Bu deni fiiliyatlarına rağmen çok az kişi onları şikayet etmeye cesaret edebilmiştir. Bu kişiler, bölgede aynı zamanda halkın mal ve mülklerine de göz dikmiş, fırsat bulduklarında bunlara el koymayı unutmamışlar. Rakip aşiretlerle çatışmalara da giren bu zatlar, birçok insanın ölümüne ve yaralanmasına da sebep olmuşlar. Bölgedeki namılı eşkıyaları da kontrollerine alan bu reisler, halkın evlerini dahi yakmış, insanların her türlü haklarına tecavüz etmişler. Yeri geldiğinde merkezi iktidarı tanımayan bu zevat, şikayetlerden bir şey çıkmayacağını bildikleri için daha pervasız hale gelmişler (BOA, YEE, 78/59, 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879)). Bölgede yaşananlara bir bütün olarak bakıldığında Tilly'nin geleneksel toplumlarla ilgili yaptığı şu tespitin ne kadar isabetli olduğu anlaşılmaktadır: Geleneksel toplumlarda/devletlerde "imparator, kral, prens, dük, halife, sultan" vb. muktedirler, memleketlerindeki hayatı kalıcı olacak biçimde düzenleyen devlet başkanlarından ziyade "fatih, haraç toplayıcı ve rantiyeciler" olarak ön plana çıkmışlardır (Tilly, 2001: 79). Bölgede durumu özetleyen Tilly'nin yukarıdaki cümleleri olmuştur.

Muş bölgesinde sahip oldukları yaylaklara yaz aylarında gelen aşiretlerden olan Pencinar aşiretinin ağavatından olan Bekro Ağa, aşiretin reisi Çeto Ağa ve onun vasıtasıyla Garzanlı Hacı Fettah Bey'in mensubatındandır. Kış mevsimini Rıdvan Kazasında Pencinar aşiret mensuplarıyla birlikte geçiren Bekro ağa, yaz aylarında Muş'taki yaylalara gitmeyi tercih etmiştir. Çeto ağayla birlikte hareket eden Bekro ağa, bir keresinde iki yüz kadar silahlı adamıyla birlikte yolları kesmiş, gelip geçenlerin mallarına el koymuş, bazılarının da canına kastetmiştir (BOA, YEE, 78/62, 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879)). Bekro Ağa, kontrolü altında bulunan aşiret üyelerinin askerlik hizmeti yapmasına izin vermediği gibi açık bir biçimde eşkıyalık faaliyetlerinde bulunanları yanında tutmuş, onları devlete teslim etmemiş, bölge halkına karşı gerçekleştirdiği bazı olaylardan dolayı hakkında yapılan şikayetler üzerine harekete geçen hükümet askerleriyle çatışmış ve dağlara firar etmiştir. Ancak en nihayetinde yakalanmış ve tutuklanmıştır. Bu ağa, Muş

bölgesinde birçok deni fiiliyatı da bulunmuş, birçok olaya karışmıştır (BOA, YEE, 78/63, 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879)). Osmanlı merkezi iktidarının görevlendirdiği yetkililerin hazırladıkları raporlar dikkate alındığında, Kürt coğrafyasında geleneksel toplum yapısında hakim örüntü olarak karşımıza çıkan aşiret yapısı, bölge sosyolojisini derinden etkilemiş, birçok sorunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Diğer rapor ve çalışmalardan da aktarıldığı gibi aşiret yapısı, yapının sahip olduğu hiyerarşi, bölge halkının sos-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapısını dönüştürmüş, halkın kötü şartlarda birçok problemle boğuşmasına neden olmuştur.

Muş bölgesinde sorun çıkaran, birçok olaya karışan diğer bir aşiret Pencinar Aşiret ve reisi Çeto Ağa'dır. Çeto beş yüz haneye havi Pencinar aşiretinin riyasetinde bulunmuştur. Muş bölgesine yaptığı seyahatler sırasında aşiretiyle birlikte bölge halkına zarar veren Çeto Ağa, Muş bölgesinin havalisini de ziyadesiyle rahatsız etmekten geri durmamıştır. Her türlü zorbalığa başvuran ağa, yollardan gelip-geçenlerden haraç toplamış, mallarına el koymuş olmasına rağmen mahkeme önüne bir türlü çıkarılamamıştır. "Muş havalisinde İramus ve Manük ve Piri ve Hacu nam mebusların arzihallerinde merkur Çeto ağa aşireti halkından otuz kadar avenesiyle beraber müsellahan karyeleri üzerine hücum eyleyerek dört yüz yetmiş üç re's ağnamlarını ahz u gasb etmiş olduğundan bahisle icra-yı icabı ifade ve iddia ve Siird muhakeme-i bidayet azasından Yusuf efendinin Haleb'li İlyas'ı garizeye vekaleten muhakeme-i mezkurede vermiş olduğu istintaknamesinde (yazılı ifade) merkur Çeto ağa ile birader ve aveneleri tarafından müvekkilinin iki yüz on re's ağnamı ve doksan beş aded lira-yı Osmanlu altunuyla eşya-yı sairesi Diyarbekr'le Siird arasında ki vaki tarik üzerinde gasb ettirildiği". Bu suçlara rağmen hiçbir zaman öahkeme karşısına çıkarılmayan Çeto ağa, ayrıca Van, Siirt ve Muş sancaklarında ahali-i mazlume haklarında zulm ve taaddiyatdan geri durmayıp ettiği fenalıklardan dolayı taht-ı cezaya aldırılmamış ve yalnız Hacı Fettah beği kendisine ve ol bab da olan sıyanet ve dalaletiyle aşireti halkına hakim tanıtırmış"tır (BOA, YEE, 78/36-38, 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879)).

Muş bölgesine gelip-giden aşiretlerden biri de iki yüz haneye sahip olan Bekran aşireti ve aşiretin reisi Keko-yı Hıssı Ağa'dır. aşiretiyle birlikte yaz aylarını Muş sancağında geçiren bu aşiret, 93 senesinde yaylaklarına giderken "sancağın hükümet makarına (merkezine) bir buçuk saat bu'diyet mesafesi olan Menhum karyesi ahali-i gayr-i müslimesi üzerine kırk nefer avenesiyle hücum edib ahali-i merkumenin hanelerini yağma ve garat etmiş olduklarından sancak-ı mezkur mutasarrıflığından zabtiye yüzbaşısı Kasım ağa refakatıyla bir kuvve-i kafile merkur Keko Hıssı Ağa üzerine sevk ettirilib, teşhir-i silah ile mukavemete ibtidar ve imtidat eden muharebede beş nefer kendi tarafından mecruh vuku' bulduğu gibi zabtiye neferâtından bir neferini katl ve bir neferide telef ettikten sonra meva-yı kadimleri olan Sason kazasına avdet edib". Bekran aşireti ağası, yaylaklara çıkma yasağı olmasına rağmen, hükümet kararlarına uymayı reddetmiş, Muş sancağındaki yaylaklarına gitmeye devam etmiştir. Bekran aşiret mensupları ağalarının riyasetinde, meslek edindikleri işleri sürdürmüş, "meslek-i şekâvetkârane aşâir-i saireye sebkat ve Van ve Bitlis ve Erzurum caddelerini sedit ile tarik ve muvaredatin (geleneklerinin) asayişini ihlal ve mücâsereti olduğu yalnız kattan

maddeleri icmalen arz ve beyan ile kezalik tekalifin ekserisinden ve kura ve redif ve müstafaza gibi tekalif-i askeriyeden müstesna bir hal ve tagallüb (zorbalık) ile yaşamakta bulunduğu tahkik kılınmış ve bu suret Süird meclis-i idaresi tarafından dahi ba mazbata tasdik kılınmıştır” (BOA, YEE, 78/61-62, 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879). Garzanlı Reşid Bey’in oğlu Mehmed Ali Beg de aşiretiyle birlikte yol kesicilik yapmış, Muş sancağında sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Bu ağa ve avanesi, *“Muş sancağı ahalisinden Yusuf’un kayden tebeyyün eden arzihal hülasası dahi bu merkum bir takım avane-i havanesiyle Diyarbakır caddesi üzerinde reh-i rastını kat’ ve eşyâ ve melbusatını ve nukudunu ahz ve gasb ettikleri beyanından ibaret bulunmuştur”*. Mehmed Ali Beg ve *“şaki-i meşhurlardan merkumun hem amucazadesi ve hem kayın ve eniştesi bulunan Garzan’lı Başu Bey oğlu Genco Bey ile maan refakatlarında yirmiden mütecaviz Ekrad-i müselleha mevcud bulunduğu halde üzerine bi’l hücum altmış iki aded lira-yı Osmanî altunıyla bir re’s esb ve melbusatını ahz ve gasb ile götürmüş oldukları...”* (BOA, YEE, 78/103, 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879). Bu durumun Kürt coğrafyasının farklı bölgelerinde benzer bir şekilde yaşandığını farklı kaynaklardan teyit etmek mümkün. 19 yüzyılda bölgede bulunan batılı bir yetkilinin bu çerçevede aktardıkları şu şekildedir: *“Hele bir de, eğer yanında bir kadın varsa, ne zaman bir atlı görse korku içinde: “Aman Yarabbi! Bir haydut bu!”. Zengenelerin haraç ve rüşveti Cafların her ne varsa elindeki Hemavand yolunda hemen hiç edilir”* (Edmonds, 2003: 73).

Fransa’nın bölgedeki konsoloslarından biri de hazırladığı bir raporda bölge aşiretlerinin faaliyetlerini aktarmıştır. Fransız yetkiliye göre içinde Malazgirt’in de bulunduğu bazı bölgelerde ciddi çatışmalar yaşanmaktadır. Bölgenin Hıristiyan halkları ciddi sorunlarla karşılaşmaktadır. Raporda aktarılanlara bakılırsa; Hıristiyanlar can güvenliklerini sağlamak ve mallarını kurtarabilmek için Kürt ağa ve beylerin hesabına çalışmak durumunda kalmaktadırlar. Kürt ağa ve beylerin arasında neredeyse süreklilik arz edecek duruma gelmiş olan çatışmalarda da bu insanlar hayatlarından olmaktadır. Fransa konsolosu, bu olayların özellikle 1895 Ermeni olaylarından sonra meydana gelmeye başladığını ve bu durumun ortaya çıkmasında devlet yetkililerinin payının büyük olduğunu öne sürmektedir. Yetkilinin iddiasına göre bölgeye görevi çıkan yüksek devlet memurları, Kürt aşiret reislerini birbirlerini öldürmeleri için teşvik etmekte, yıllardır süren düşmanlıkları kaşımaktadır (Diyarbakır Fransa Konsolosluğu’ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé’ye, no. 76/1, Diyarbakır, 9 Ocak 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B). Fransa’nın Erzurum konsolosunun hazırladığı başka bir rapora göre Muş ve Sason’da meydana gelen olaylarda, II. Abdülhamid tarafından Kürtlere teşkil edilen Hamidiye alaylarının rolünün altı çizilmektedir. Osmanlı olayları durdurmak ve bölgede sükuneti sağlamak üzere bazı üst düzey devlet yetkilisi göndermiştir. Bölgede çeteleşen kimi Kürt güçlerine karşı halkı korumak üzere düzenli ordu birliklerinin konuşlanacağı askeri kışla inşaatının yapılması için bölgede yaşayan halkı ikna etmek üzere gelen devlet yetkilileri Sason’a gitmişler. Fakat yöre halkı bu teklifi reddetmiş, askeri birliklerin bölgeye yerleşmelerini kendi menfaatlerine uygun bulmamışlar. Hamidiye’den sonra bir de askeri birliklerin bölgeyi daha da karmaşık bir duruma

sokmasından korkmuşlar. Bunun üzerine devlet bölgeyi zorla kontrol altına almak için girişimlerde bulunmuştur. Fransız yetki, devletin bu yeni tutumunun bölgedeki olayların artacağını yönelik endişeleri artırdığını iddia etmektedir. Bu olaylar üzerine Erzurum’un İngiliz Konsolosu Lamb’ın da harekete geçtiği ve bölgeye ziyaretlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Van’ın Rus Konsolosu çıkan olaylardan dolayı Muş’a geldiği görülmektedir. Fransız yetkilinin iddiasına göre yaşanan olaylardan sonra yaklaşık 6000 Gregoryen Ermeni tarafından imzalanmış bir dilekçe almıştır (Erzurum Fransa Konsolos Yardımcısı’ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé’ye, no. 76/1, Erzurum, 24 Eylül 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Erzurum, Seri B). Bu minvalde Muş bölgesinde meydana gelen olaylardan biri de Musa Bey olayı olmuştur. Bu olay, Avrupa kamuoyunda da gündeme gelmiş, Avrupalılar yaşananlara sert tepki vermişler. Mutki Aşiretinin lideri konumunda bulunan ve devlet tarafından kimi zaman nahiye müdürü olarak da görevlendirilmiş olan Musa Bey’in ilk vukuatı 1883’un Mayıs ayında Amerikan misyonerlere yapılan saldırı olmuştur. Aynı Musa Bey, daha sonra ise karşımıza bir Ermeni kaçırmasıyla çıkmaktadır. Darp ve tecavüz iddialarıyla anılan Musa Bey, aynı zamanda adam öldürme ve halkın mallarına zorla el koyma gibi suçlarla gündeme gelmiştir. Musa Bey, bu olaylardan takibata uğramış, hakkında birkaç dava da açılmıştır (Tombul, 2019: 5) Aşiretler bir yandan birbirleriyle çatışıp iktidar alanlarını genişletmeye çalışırken, diğer yandan Müslüman-Hıristiyan farkı gözetmeksizin her kesi aynı kefeye koymuş, benzer muamelelere tabi kılmışlar. Burada esas olarak öne çıkan, *“ihtiyaç duydukları şey”*in kendilerine verilip verilmemesi gibi görünmektedir.

Osmanlı’nın son demlerini yaşadığı dönemde Kafkas bölgesinden Muş bölgesine gelen göçmenler ile bölgenin yerli Müslüman halkı arasında da hâkimiyet mücadelesinden dolayı sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunlar kimi zaman silahlı çatışmalara dönüşmüş ve bu çatışmalarda birçok insan öldürülmüştür. Bölge aşiretleriyle göçmenler arasında karşılıklı çatışmaların artması devleti harekete geçirmiş merkezi iktidar, olayların önlenmesi için güvenlik önlemleri almaya çalışmıştır. Ancak yine de sorunlar yaşanmaya devam etmiştir. 1893 yılına gelindiğinde Bulanık kazasının Simo Köyünde iskân edilen Osetler ile bölgenin büyük aşiretlerinden biri olan Sipkanlı (Sıpkı) aşireti arasında çıkan olay ve onu takip eden çatışmada her iki taraftan yirmiden fazla insan öldürülmüştür (Öztürk, 2017: 108). Dikkat edilirse bölge sosyolojisi, din, dil, ırk fark etmeden, aynı sonucu vermektedir. Bölgenin yerleşik Kürt aşiretleri de, Hıristiyan halkı da, göçebe Kürt aşiretleri de dışarıdan gelen Kafkas göçmenleri de benzer tavır ve davranışlar sergilemektedirler. Çatışmalar, silahlı kavgaların bölgenin “normali” olarak görülmekte, bir yaşam biçimi olarak benimsenmektedir. Bu sosyolojide güçlü olanın efendi olduğu, iktidarı ellerine aldığı, zayıfın ezildiği hatta yok edildiği bir zemin oluşturmuş ve bunun üzerinde de kendisini yeniden üretmeyi başarmıştır. Her ne kadar İbn Haldun savaşın, insanlık tarihinde bulunan doğal bir durum olduğunu, savaş yapmamış hiçbir kavim ve toplum bulunmadığını (Haldun, 2016: 529). belirtse de, bölgede yaşananlar doğal olmanın ötesinde zamanın ruhunu yakalayamamış, zamanın gerekli düşünsel ve maddi

aygıtlarından yoksun bir toplumun varlığını ortaya koymaktadır. Şiddeti bir yaşam biçimi olarak normalleştiren aşiret olgusu, toplumu derinden etkilemiş, bölge halkının modernleşmesinin önündeki en büyük engeli teşkil etmiştir. Modernleşemeyen ve onun gerekli araçlarına sahip olmayan bölge halkı zamanın gerisinde kalmakla yetinmemiş daha da geriye doğru yol almak durumunda kalmıştır/bırakılmıştır.

7. Sonuç

Osmanlı Devleti'nin genelde Kürt coğrafyasıyla özelde Muş bölgesiyle geliştirdiği ilişki biçiminin zamanın ihtiyaçlarına göre değiştiği anlaşılmaktadır. Kürt coğrafyasını sınırlarına dahil ettikten sonra "dolaylı yönetim" anlayışını benimseyen Osmanlı merkezi iktidarı, koşulların değişmesiyle bu siyasadan vazgeçmiş, "doğrudan yönetim" anlayışını uygulamaya çalışmıştır. Özerk Kürt mirlik yapısına uzun süre karışmayan hatta onu destekleyen, güçlendiren Osmanlı Devleti, modernleşmeye karar verdikten bu yapıları ortadan kaldırmaya, bölge halkıyla doğrudan ilişkiye geçmek için uğraşmıştır. Aracıları devreden çıkararak halka doğrudan ulaşım, vergileri kendisi toplamaya çalışan merkezi iktidar, zaman içerisinde bu amacına ulaşmış, Kürt mirleri arasında var olan çelişkilerden yararlanarak, aralarında Muş bölgesini beyinin de olduğu aşiret reislerini tasfiye etmiştir. Koşulların belirleyiciliği altında gelişen Osmanlı-Kürt mirlerinin ilişkisi kimi zaman diyalektik (çatışmalı-çelişkili) bir hal alırken kimi zamanda dikotomik (ikili) bir hal almıştır. Merkezin güçlü olduğu devirlerde merkezi iktidarla iyi geçinen yerel Kürt iktidarı bölgede ikili yapı üzerinde inşa edilen geleneklere riayet edip kurallara uymuştur. Ancak merkezin zayıflamaya başlamasıyla Kürt mirleri uzamsal mesafeyi de fırsat bilerek pozisyonunu değiştirmiş, çatışmayı göze almaktan geri durmamıştır.

Kürt aşiret yapısının hakim örüntü olduğu Muş bölgesinde mukim aşiretlerin içinde bulunduğu koşullar, Haldun ve Weber gibi sosyologların geliştirdiği kavram setleriyle, tahlil edildiğinde görülmektedir ki; çatışmalar ve çelişkiler bölge aşiretleri tarafından bir yaşam biçimi olarak görülmüş, doğal bir durum olarak değerlendirilmiştir. Bu toplumsal zemin; vahşet, katliam, maddi varlıklara el koyma, devlete karşı koyma gibi çelişkilerin yaşandığı, felaketlerle sonuçlanan ilişkilerin yeşerdiği bir zemin olmuştur. Modern olanın yabancı olduğu bir coğrafyada, gelenekselin iliklere kadar hissedildiği bir toplumsal ilişki biçimi geliştirilmiştir. Etkileri halen hissedilen aşiretçilik mantığının egemen olduğu feodal zemin, bu coğrafyada birçok sorunun yaşanmasına sebep olduğu gibi, birçok şeyin ertelenmesine de yol açmış, bölgenin modern zamanın nimetleri olan eğitim, iletişim ve ulaşım araçları, gazete, kitap, sanayi gibi aygıtların bölgeye gelişini de geciktirmiştir. Kısacası geleneksel toplumların baskın formu olan aşiret yapılanması, Muş ve çevresinin sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyo politik yapısını derinden etkilemiş, bölge halkının zamanın ruhunu yakalamasını engellemiştir.

Kaynakça

- Altan, B. (2020). Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Yapı, Sorunlar ve İngilizlerle İlişkiler Açısından Goyan Aşireti. *History Studies*, 12/1, 15-33.
- Altı, A. (2019). *Balkanlarda Bektaşilik (XVII-XVIII. Yüzyıllar)*, Ankara: La Kitap Yayınları.
- Ateş, S. (2013). *The Ottoman-Iranian Borderlands Making A Boundary (1843-1914)*, New York: Cambridge University Press.
- Bajalan, R. D. (2019). The First World War, The End of Ottoman Empire and the Question of Kurdish Statehood: A Missed Opportunity, *Ethnopolitics*, 18/1, 13-28.
- Bruinessen, M. (2010). *Ağa, Şeyh Devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Charles; T. (2001). *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Edmonds, C. J. (2003). *Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzey-Doğu Irakta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Ergut, F. (2015). *Modern Devlet ve Polis*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Giddens, A. (2008). *Ulus Devlet ve Şiddet*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Gökbalp, Z. (1999). *Kürt Aşiretleri Hakkın Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Hourani, A. (1990). Tribes and States in Islamic History. P. Khoury, J. Costiner (Ed.), Tribes and States in the Middle East içinde, University of California Press, Los Angeles.
- İbn Haldun. (2016). *Mukaddime*, İstanbul: Dergah Yayınları, İstanbul.
- Koç, G. (2018). *Governing a Frontier Sancak in the Ottoman Empire: Notables, Tribes, and Peasants of Muş (1820s-1870s)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Örs, O. (2019). *Aşiretçilik, Milliyetçilik ve İslamcılık Kavşağında Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, İstanbul: Nubihar Yayınları.
- Öztürk, A. (2017). *Kafkasya'dan Muş Yöresine Göçler ve İskan (1856-1905)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis.
- Şeref Han. (1975). *Şerefname*. İstanbul: Yöntem Yayınları.
- Tenik, A. (2019). *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Nubihar Yayınları.
- Tombul, S. (2019). *Muş'ta Yaşanan Ermeni Olayları (1885-1920)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum*, Cilt I-II, İstanbul: Yarın Yayınları.

Yılmaz, İ. (2014) *Serseri Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Arşivler

Türkiye Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi

Araştırma Makalesi • Research Article

Tesîra Zimanê Tirkî Li Ser Devoka Serhedê: Wekî Nimûne Milazgirta Mûşê*

Kürtçe'nin Serhat Şivesi Üzerinde Türkçe'nin Etkisi: Muş Malazgirt Ağzı Örneği

Influence of Turkish on Serhed Region Dialect of Kurdish: As a Sample Malazgirt Town of Mus

Kenan Subaşı^{a**}

^a Arş. Gör. Dr. Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Mardin/Türkiye.
ORCID: 0000-0001-7744-1646

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020
Düzeltilme Tarihi: 17 Aralık 2020
Kabul Tarihi: 21 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Malazgirt
Türkçe'nin Etkisi
Serhat Şivesi
Kürtçe
Asimilasyon

ÖZ

Bu araştırmada konuşma pratiği esas alınarak Kürtçe asimilasyonunun bir boyutu ortaya koyuldu. Makalemizde çalışma sahası; Kürtlerin yerleşik olduğu Serhat bölgesinde yer alan Muş ilinin Malazgirt ilçesi seçilmiştir. Bu çalışmanın amacı, Türkçenin, Kürtçenin Serhat şivesine olan etkisini Malazgirt örneği ile göstermektir. Araştırma yöntemi, bireylerle diyalog esaslı, yani mülakat tekniğine dayanmaktadır. Yaptığımız mülakatta katılımcıları dört kategoride böluştürdük. Bu kategoriler yaş, eğitim, cinsiyet ve ikamet yeri olarak tanımlandı. Bu çalışmanın neticesinde Kürtçenin Serhat şivesinin Türkçeye epey maruz kaldığı tespit edilmiştir. Ayrıca göze çarpan sonuçlardan biri de Türkçeye maruz kalan tarafın en çok leksikal alan olduğudur. Gramatikal yani morfolojik, fonolojik ve sentaks bağlamında da ödünç alımların olduğu görülmüş ve dil değişimi başta olmak üzere Kürtçe konuşanların dilinde birçok farklı sonuçları ortaya çıkardığı tespit edilmiştir.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020
Received in revised form 17 December 2020
Accepted 21 December 2020

Keywords:

Malazgirt
Turkish Influence
Serhed Dialect
Kurdish Language
Acculturation

ABSTRACT

We will try to show the assimilation of Kurdish in this study based on the practice of speaking. In this article, Malazgirt town of Muş is located in the Serhed region of northern Kurdish Homeland, is selected such as the area of work. The aim in this study is to shown Turkish influence on this dialect and in this region, by sample of Malazgirt. The research guide, the interview with the people, is just the basis of the origin. This interview occurs in four categories. These categories are classified as age, literate, gender and place of life. As a result of this article, it appears that these dialects are influenced by Turkish language. In addition, one of the most striking results is that the part exposed to Turkish is the most lexical area. It has been observed that there are borrowings in the context of morphological, phonological and syntax.

AGAHÎYÊN GOTARÊ

Rabirdûya Gotarê:

Dîroka serlêdanê: 26 Mijdar 2020
Dîroka sererastkirinê: 17 Berfenbar 2020
Dîroka pejirandinê: 21 Berfenbar 2020

Keywords:

Milazgirt
Tesîra Tirkî
Devoka Serhedê
Zimanê Kurdi
Pişaftin

KURTE

Em ê hêleke asimilasyonê ya Kurdî digel pratîka axaftinê di vê gotarê de pêşkêş bikin. Di vê gotarê de bajarokê Milazgirtê yê li ser bajarê Mûşê ku li herêma Serhedê ya li bakurê Kurdistanê dikeve, wekî qada xebatê hatîye hilbijartin çêbûye, bi nimûneya Milazgirtê bê nîşandan. Rêbaza vekolînê, wekî guftûgoya digel kesên bîngê hatîye girtin. Ev guftûgo di çar kategoriyan de pêk tê; wekî temen, xwendayeti, zayend û cihê jîyanê. Wekî encam di vê gotarê de dixuye ku ev devok di bin tesîra zimanê Tirkî de maye. Herwiha hat dîtin qada ku herî zêde tirkîfîke bûye qada lîksîkal e. Ji aliyê morfolojîk, fonolojîk û sentaksê ve jî qerzîkirinên berbiçav hene. Di vê xebatê de armanc ew e ku tesîra zimanê Tirkî ya li ser vê devokê û li vê herêmê

1. Destpêk

Ziman heyîneke zindî ye. Zindegirtina wî ji sedî nod û neh bi axaftin, xwendin û nivîsina pê çê dibe û helbet di

mecrayên curbicur de wekî di hemû qadên jîyanê, perwerdeyê, kar û hwd. de bi aktîfîkirina wî pêk tê. Zimanê Kurdî li gorî sînorên fermî yê dewletên îroyîn piranî li rojavayê Îranê, bakurê Iraqê, başûr û rojhelatê Tirkîyeyê,

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: kenanenado@gmail.com

bakurê Sûrîyê, hin deverên herêma Sovyeta berê û bi taybetî piştî koça navsînori û dersînori li hin bajarên welatên ku navên wan li jorê borîn û li welatên din ên cihanê tê axaftin. Li gorî amarên dawîn li van deverên navborî di navbera sih heta çil milyonî Kurd dijîn (Al, 2016; SDAM, 2019; Akın, 2013: 208). Di vê xebatê de em dê li ser Kurdên li Tirkîyeyê (Kurdên ji Milazgirtê) zûr bibin û di encama politikayên zimanî yên Tirkîyeyê û peywendîya zimanê Tirkî û Kurdî de tesîra Tirkî ya li ser Kurdî bi nimûneyeke teng û herêmî nîşan bidin.

Berî ku em derbasî daneyên xebata xwe bibin, hewce ye em li vir destnîşan bikin ka li Tirkîyeyê zimanê Kurdî di prosesêke çawa re borîye. Çimkî daneyên ku em îroj gihîştinê, bêguman ji serborîya sed salan dirêjtir a Kurdî bêpar û xalî nîne. Herweha divê em nîşan bidin ka sedemên guherîn û piştaftina zimanê Kurdî çi ne.

Pêşî divê em bizanin ku hêj di serdema dewleta Osmanî de di “Kanun-ı Esasî” (Qanûna Esasî) de di xala 18em de fermîkirina zimanê Tirkî di sazî û dezgehên dewletê de û perwerdeya mecbûrî ya pê (Özyurt, 2004: 163-164; Çiçek, 2013: 4) rêlibervekirin û çirûska ewil a vê têgihîştina yekzimanîyê bû. Helbet piştî vê bi taybetî di avakirina Komara Tirkîyeyê de di gel makezagona 1924an ku “Tevhid-i Tedrisat” yek ji xalên wê bû (Akın, 2013: 210; Çiçek, 2013: 17) ku pêşî li perwerdeya di nav medreseyan de girt ku ev derbeya yekem a mezin bû li zimanê Kurdî ket. Çimkî heya wê serdemê Kurdî bi awayekî siruştî li derên Kurdnişîn di nav medreseyan de digel Erebi û Farişî zimanê perwerdeyê bû. Du sal piştî wê, amadekirina “Şark Islahat Raporu” û plan û politikayên nefî û asimilasyona li ser Kurdan û pê re politikayên îskanê¹ yên di wê raporê û raporên piştî wê yên wekî Raporê Seyahata Şerqê ya İsmet İnönü (1935), Raporê Rohhilat (1960) bernamêyên çewisandin, tunekirin û zimankujîya li ser zimanê Kurdî di hewandin (Çiçek, 2013: 5-15). Bi taybetî di çaçoveya îskanê de gundekî 20 kilometre dûrî navçeya Milazgirtê ku navê wî Leter e, di wextê de 300 malên Laz anîne û li wir bi cih kirine. Dîsa çend gundên li ser wê xeta rojhilatê Milazgirtê ber bi rojavayê Kopê yên wekî Yaremîş, Yekmal, Qeralî bi heman rengî bûn. Herweha gundekî bi navê Xanikê yê di navbera Milazgirt û Xelatê de ye û bicihkirina malên Terekemeyan (Subaşı, 2020) li wir, nîşaneyê wê yekê ye ku devera Milazgirtê jî ji wan planên asimilasyonê para xwe girtîye. Heta hin lêkolîneran ev politika wekî politikayên etnosayda lînguîstîk, zimankujî (linguicide) bi nav kirin (Hassanpour, 2005: 229-236; Skutnabb-Kangas & Bucak, 1994).

Xaleke din a ji vê heleqê bêguman pewerde ye. Em tesîra perwerdeyê ya di piştaftina ziman de wekî gelek lêkolîneran jî tesbît kirîye, dikarin bi du şikilî destnîşan bikin (Keskin, 2014: 346; Zeyneloğlu, Sirkeci & Civelek, 2016; Öpengin, 2011: 102-105; Akın, 2013: 212-218; Balı, 2008: 75-78). Yek jê nebûna perwerdeya bi zimanê zikmakî an jî Kurdî ye ku ev yek hemû şîyanwerfîyên zimanî yên di qada zanistê de lawaz dîke, dibetilîne û heta dîkuje. Herweha tesîrê li peywendîya axêverên wî zimanî ya rojane jî dîke. Şikilê duyem ê perwerdeyê jî mecbûrîkirina zimanê serdest ango li Tirkîyeyê zimanê Tirkî ye ku ev yek her diçe zimanê yekem ji holê radike û bixwe di şûnê de rûdinê ku di encama wê de rewşên duzimanî, diglosîya, betilîna zimanî,

zelîna zimanî û heta mirîna zimanî pêk tîne (Öpengin, 2011).

Dîsa divê em qala kontakta zimanî bikin ku Kurdî bi gelek zimanan re di temasê de ye û bê şik ev rewş tesîrê li guherîna wî û ji ber ku rewşa Kurdî bi taybetî li Tirkîyeyê bê statû ye, li piştaftin û windabûna wî dîke. Îcar ji bilî perwerde û kar û barên fermî yên di sazîyan de warekî temasa zimanê Kurdî û Tirkî li Tirkîyeyê bêtir hatûçûna di nav bajar û gundan, koçberîya li gundan ber bi bajarên herêma rojava, behra spî, behra reş û Anadolîya Tirkîyeyê ye. Îroj dema meriv bala xwe didê li gorî hin amaran tenê li Stenbolê qala çar milyon Kurd tê kirin ku ev sedî nod û neh di encama koçberîyê de çûne li wir. Di peywendîya kontakta zimanî de tesîrwergerîna zimanê yekem an jî Kurdî ji yê serdest ango Tirkî di encama koçberîyê de ji aliyê hin lêkolîneran ve hatîye nîşandan (Zeyneloğlu, Sirkeci and Civelek, 2016; Öpengin, 2011: 128; Keskin, 2014: 349) ku sedemeke muhîm a piştaftina ziman dikare bê hesabandin.

Ji bilî xalên me li jorê hejmartin, wekî gelek lêkolîner jî li ser rawestane (Çiçek, 2013: 48-53), hin qadên din hene ku bi taybetî bi nêrîneke asimilasyonîst hatine plankirin ku ev medya, qada rewşenbîrî û dînî, sazîyên îdarî, bazar û leşkerî ne. Di van qadan bi giştî zimanê Tirkî wekî zimanekî ferzkirî ye û lewma bivênevê kesên kurdîxêv jî vê rewşê tesîrên neyînî digirin û piştî demekê betilîna zimanî li cem wan rû dide û ev heya zelîna zimanî diçe.

Çend xalên li jorê ku gelek kesan berî me ew destnîşan kirine, serborîya zimanê Kurdî ya li Tirkîyeyê bi awayekî panoramîk nîşanî me didin. Îcar di vê prosesê qedexekirin, tunekirin û lawazxistina ziman de ku hêj bi dawî nebûye, pir êşkere ye ku zimanê kurdî tesîreke pir nerênî jê girtîye û hê jî ev tesîr dewam dîke (Öpengin, 2011: 64-66; Rêbiwar û Oğuz, 2008). Îcar em jî di vê xebatê de li gorî vê rastîyê tev gerîyan û me xwest em rewşa vê tesîra nerênî bi awayekî şênber tenê li navçeyêke biçûk a herêmeke Kurdên li Tirkîyeyê nîşan bidin.

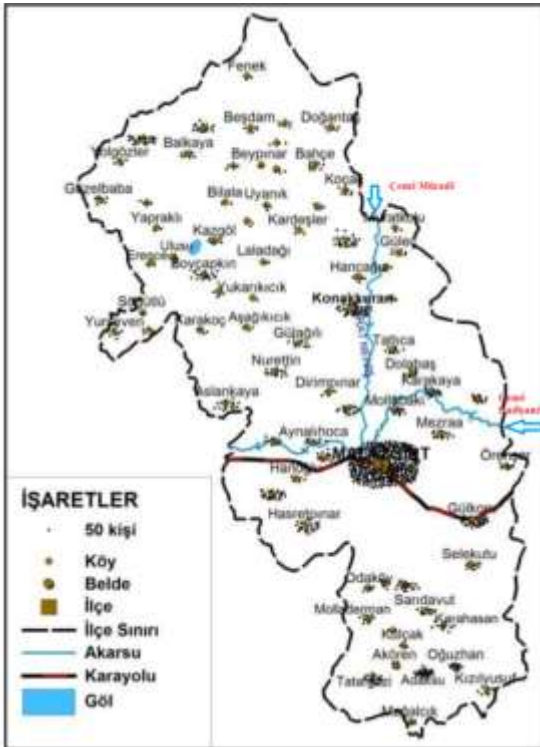
Milazgirt, li gorî sînorenên fermî yên Komara Tirkîyeyê navçeyêke bajarê Mûşê ye û li bakurrojhilatê wê dimîne. Lêbelê ji aliyê erdnîgarî û çandî ve hem gelek ji Mûşê dûr e hem jî zêdetir nêzîkî çanda Kop, Qereyazî, Dutax, Xelat, Panos û Ercişê ye. Ji aliyê eşîr û malbat û xizmayetîyê ve dîsa zêdetir nêzî navçeyên binavkirî ye. Loma bi taybetî di xebata zimanî an jî çandî de nixandînen li gorî sînorenên fermî mimkûn e amar û encamên şaş bigihînin destên me.

Nexşe 1. Lokasyona Navçeya Milazgirtê

¹ Bicihkirin.

Herweha Milazgirt di nav xwe de jî dibe du parçe ku ev bi tesîra çemê Mûradê ye ku di nav xelkê de “alîyê wî alîyê avê”, “alîyê vî alîyê avê” tê binavkirin. Li gorî vê dabeşbûnê qismekî Milazgirtê li alîyê navçeyên Kop, Qereyazî û Dutaxê dikeve û qismekî din jî li alîyê Panos, Xelat û Elcewazê dikeve. Li qismê yekem piranî eşîrên wekî Hesenî, Heyderî, Sipkî, Berazî, Celalî, Memanî, Birûkî, Elmanî, Badîkî û Dimilî berbelav in. Li qismê din bi piranî eşîrên wekî Merxwûrî, Hemdikî, Memanî, Şêx Hesenî, Celalî, Berjêrî û Dimilî belav bûne ku daneyên di lêkolîna me de bi piranî ji qismê duyem hatine berhevkirin (Subaşı, 2020).

Nexşe 2. Li Gorî Çemê Mûradê Dabeşbûna Navçeya Milazgirtê²

Milazgirt bi tevahîya xwe di nav devoka Serhedê de tê nixrandin. Ji bilî hin guherînen fonetîk, tewang û ergatîfî yê biçûk ên di nav eşîran de bi giştî Kurdîya ku tê axaftin, dirûvê devokeke hevpar dide.

Milazgirt bi hebûna xwe ya niha xwedîya 73 gund, 2 bajarok (belde), 19 mezra an jî goman e û li navenda navçeyê jî 12 tax hene. Xisûsiyeteke girîng a Milazgirtê ji bo lêkolîna me ew e ku pir zêde koçberî lê pêk hatîye û koçberîya li wir piranî ber bi bajarên rojavayê Tirkîyeyê çê bûye û qismekî biçûk jî ji gundan ber bi navenda navçeyê çê bûye (Yılmaz, 2016: 1373-1375). Nîşaneyê wê yekê jî ew e ku demografiya Milazgirtê di navbera salên 1980 û 2016an de pir zêde guherîye. Li gorê amarên hejmartina nifûsê ya sala 1980yî Milazgirt di gel gundên xwe xwedîya 49.711 şênî bû, di sala 2000î de ev hejmar bûye 68.990 û di sala 2016an de jî daketîye 52.606.³ Herweha dê di tabloya jêrê de bê dîtin ka hereketa koçkirinê an jî kêmbûn û zêdebûna nifûsê li gundan û li navenda navçeyê bi çi endazeyê pêk hatîye. Axir di rewşeke bi vî rengî de

Milazgirt û dewr û berên wê ji sed salan zêdetir bûye qada polîtîkayên asimilasyonê yê dewletê ku îroj ji alîyê ziman ve em bi rahatî tesîra wan polîtîkayan dibînin.

Tablo 1. Nifûsa Milazgirtê di gel Gundên Xwe di Navbera Salên 1980-2016an de

Sal	Tevavî/Komij	Li Bajêr	Li Dewrûber û Gund
1980 ^[8]	49.711	14.068	35.643
1985 ^[9]	58.879	16.849	42.030
2000 ^[10]	68.990	23.697	45.293
2007 ^[11]	60.263	20.987	39.276
2008 ^[12]	60.086	20.110	39.976
2009 ^[13]	58.645	19.130	39.515
2010 ^[14]	59.276	19.776	39.500
2011 ^[15]	60.010	20.477	39.533
2012 ^[16]	60.261	21.733	38.528
2013 ^[17]	57.937	20.837	37.097
2014 ^[18]	55.804	20.388	35.416
2015 ^[19]	54.112	20.340	33.772
2016 ^[20]	52.606	19.986	32.620

2. Metodolojîya Lêkolînê

Wekî me li jorê jî destnîşan kir, qada lêkolînê bi piranî li hêla Milazgirtê ya çiyayî bû. Lê li gundekî ji alîyê Kopê du beşdarên navsere (22-50 salî), li gundekî li Milê Çiyayê Qertewîne an jî Çemê Badîşanê beşdarekî nûciwan (6-22 salî) û li navenda Milazgirtê jî du beşdarên kal û pîr (50 salî û jortir) di nav beşdarên me de cih girtin. Wekî din beşdarên mayî ji hêla çiyayî ku dikeve hêla Xelat û Elcewazê ne. Lê ji van beşdaran ên ku koçî bajarên rojavayê Tirkîyeyê kirine û zarokên wan li wan bajarên mezin bûne, hene. Bi vî rengî bi giştî em bi 28 beşdaran re ketin peywendîyê û bi rêbaza mullaqata telefonê peyivîn. Ev rêbaz dikeve nav rêbaza wesfî (qualitative) ku bi vê rêbazê dane rasterast ji beşdaran tî wergirtin. Gelek awayên rêbaza wesfî hene û bi taybetî li gorî qadên zanistan mimkûn e ku ji hev cuda jî bibin. Bi taybetî gelek awayên mullaqatan hene ku mullaqata telefonê jî di nav de ye û helbet avantaj û dezavantajên mullaqata telefonê hene (Berg, 2009: 121-123). Lê heya ji me hat bi pirsên xwe me xwest ku beşdar rahat bin wekî di sohbetê rojane û samîmî de bipeyivîn bêyî ku xwe bidin zorê an jî biguherînin. Di serê hemû mullaqatan de ji beşdaran re hat gotin ku di jîyana xwe ya asayî de çawa dipeyivîn, wisa tevbigerin. Jixwe pirsên ku me ji beşdaran pirsîn, bi awayekî siruştî ew xistin halekî asayî. Çimkî di jîyana xwe ya rojane de zêdetir bi çi re mijûl bûbin, pirsên me jî derbarê wan waran de bûne.

Wekî me berê jî destnîşan kir, çend sedemên ku bûne bingeha asimilasyonê hene ku yek jê perwerde bû û di vir de me xwest beşdar wekî xwende û nexwende ji hev cuda bikin. Lê divê em nîşan bidin ku beşdarên zarok (4-6 salî) di vê kategorîyê de nehatin cudakirin, ji ber ku wan hêj dest bi perwerdeyê nekirîye. Herweha sedemek jê koçberî bû ku me li gorî rewşê beşdarên xwe wekî cihê jîyanê; gund û bajêr dabeş kirin. Kategorîyêke din a dabeşkirina beşdaran jî temenê wan bû ku ev jî ferqa nîşan nîşan dide. Çimkî li gorî nîşan temasa ziman cuda dibe. Di kategorîya dawî de jî me beşdar li gorî zayendê wekî jin û mêr cuda kirin ku dîsa tesîrwergerîna ji zimanê Tirkî di her du zayendan de ji hev cuda ye. Bi taybetî di nav civaka Kurdan de jin li gorî mêran kêmtir di temasa zimanî de bûn û hîn heya van salên dawî jî ji hêla rêjeya xwendeyatîyê ve jin di binîya mêran re bûn.

² Ev nexşe ji xebata Murat Yılmaz (2016) hatîye wergirtin û revîzekirin.

³ Ev hejmar li gorî amarên TÜİKê (Türkiye İstatistik Kurumu) hatine dayîn.

Tablo 2. Beşdarên Lêkolînê û Kategoriyên Dabeşkirina Wan

Temên (sal)	Xwendayêfî	Cihê Jfyanê	Zayend
4 – 6	Dest	Gund	Jin
			Mêr
	pê nekirine	Bajar	Jin
			Mêr
6 – 22	Xwenda	Gund Bajar	Jin Mêr Jin Mêr
	Nexwenda	Gund Bajar	Jin Mêr Jin Mêr
22 – 50	Xwenda	Gund Bajar	Jin Mêr Jin Mêr
	Nexwenda	Gund Bajar	Jin Mêr Jin Mêr
50 û zêdetir	Xwenda	Gund Bajar	Jin Mêr Jin Mêr
	Nexwenda	Gund Bajar	Jin Mêr Jin Mêr

Bi vî şikilî me 28 beşdar tesbît kirin û bi wan re yek bi yek bi şikilê mullaqatê peyvîn û paşê me hemû peyvên wan deşîfre kirin. Paşê ji bo ku em tesîra Tirkî ya li ser Kurdîya beşdaran destnîşan bikin, bi taybetî ji aliyê kontakta zimanî (language contact) ve me tehlîla axaftina wan kir.

3. Kontakta Zimanî

Li ser rûyê dinê piraniya civakan êdî pirzimanî ne (Matras, 2009). Bi taybetî bi zêdebûn û lezbûna peywendîya di navbera mirovan de ev rêje zêdetir bûye. Çimkî li gorî Yaron Matras (2009: 41-60) kontakta zimanî dîyardeyeke civakî ye û di civakê de peywendî ji mecbûrî yan bi xwestekî çiqas zêde bibe kontakta zimanan jî ew qas zêde dibe. Li ser vî esasê peywendîya li sazîyên perwerdeyê, ya di kanalên radyo, televîzyon û bi taybetî internet û medyaya civakî de, peywendîya bi rêya koçberiyê çî di navbera bajaran de çî jî di navbera welatan de û tesîra politîkayên zimanî yên dewletan ji bo kontakta zimanî dibin pêkar û sedemên bingehîn (Matras, 2009: 41-60; Zeyneloğlu, Sirkeci & Civelek, 2016; Sarı, 2013: 3-6). Cih û civaka ku kontakta zimanî lê çê bû, bêguman ji aliyê bikaranîna zimanî ya wê civakê ve hin encamên xwemal jî derdixîne holê. Li gorî Matras (2009: 275-315) çêbûna zimanekî nû yan çêbûna jinûve ya zimanekî wekî mînaka “lingua franca” an jî mînaka zimanê Îbranî, çêbûna zimanên melez, zimanên lihevketî, guherîna repertûwara zimanî, guherîna binyatî û gramatîkî ya zimanî û guherîna zimanî (language shift) bixwe çend encamên sereke yên kontakta zimanî ne. Heta em jî li dor xebata xwe pişaftina zimanî dikarin lê bar bikin ku mimkûn e ev di nav guherîna zimanî de bê nixandî.

Li ser esasa ku Matras destnîşan kirîye, me jî di berhevkarîya daneyên xwe de li gorî temên, xwendayêfî, cihê jfyanê û zayendê çar kategori destnîşan kirin. Li gorî me mirov di nav jfyanê de bi van çar xisûsiyêtên xwe di nav peywendiyên cuda de ne. Bi taybetî civakên Kurdan li gorî van çar xisûsiyêtan bi awayên ji hev cuda bi zimanê Tirkî re peywendî danîne. Mesela zarokên ji şeş salî biçûktir, ji ber

ku hêj dest bi perwerdeyê nekirine, peywendîya wan a bi zimanê Tirkî bi hin rêyên din çê dibe. Loma ji aliyê rêjeya marûzmayîna zimanî ve ji zarokên şeş salî mezintir, cudatir in. Bi heman awayî kesên xwenda û nexwenda, gundî û bajarî, jin û mêr jî ji hev cuda dibin. Mesela di cavakên Kurdan de jin li gorî mêran kêmtir di nav peywendîya sosyal de ne ku ev jî peywendîya zimanê wan ê yekem bi yê duyem re li gorî meran kêmtir dike. Loma me hewce dît ku em li gorî zayendê jî kategorîyek ava bikin û beşdarên xwe wisa ji hev cuda bikin.

Ji bilî sedem û encaman du xalên din ên girîng ên di kontakta zimanî de bêguman guherandina kodan di axaftinê de û qerzkirin e. Di civakên duzimanî de mimkûn e ku carinan ziman bîn têkelkirin û axaftin pêk were. Mesela dema Kurdekî bi Kurdî biaxive û carinan di navê re derbasî Tirkî bibe û hevokên Tirkî bibêje, dibe mînaka wê. Carinan dibe ku ne bi şikilê axaftinê lê peyv têkilî nav axaftina zimanê yekem bîn kirin. Ji van guherînan re kodguhertin dibêjin. Helbet ev li gorî gelek rewş û sedemên cuda çê dibin (bnr. Matras, 2009: 101-145). Qerzkirin jî dîsa di kontakta zimanî de xaleke muhîm e ku ev hem rêbazeke kêrhatî ye hem jî rêbazeke ziyanker e bo zimanî. Ev jî li gorî Matras (2009: 149-165) dabeşî du serenavan dibe ku yek jê awayên qerzkirinê ye û ya duyem jî hîyerarşîya qerzkirinê ye. Matras awayên qerzkirinê bi sê awayan nixandîye; yek jê peyvên nûjen in û bi piranî teknolojîk û fenî ne û di nav zimanê yekem de tunene û deyn tê girtin ku ev jî bo pêşketina zimanî avantaj e. Ya duyem qerzkirina morfemên bipirestîj e ku ferqa wê zêde ji ya yekem nîne. Mesela dema Kurdîaxêvek, peyveke biyanî ya di zimanê wî de tunebe, ji zimanekî bipirestîj (Îngilîzî) qerz bigire û ji zimanê Tirkî negire, ev awa pêk tê. Awayê qerzkinê ye sêyem digel ku di zimanê yekem de ew leksikon, morfem an binyat hebin jî yan ji ber nezanîna zimanê xwe (ku ev haleteke pişaftinbûnê ye) yan jî ji ber terciheke din ji zimanê duyem an biyanî qerz digire ku ev rêya guherîn û pişaftinê di zimanî de çê dike (2009: 149-153). Serenavê duyem a qerzkirinê hîyerarşîya qerzkirinê ye. Matras li ser kontakta 27 zimanan xebitîye û ew di encamê de gihiştîye rêz û hîyerarşîyeke bi vî rengî (2009: 157): “Navdêr, gihanek > lêker > hevalnav > bangnîşan > hoker > hejmarnav > cînav > gireyên dariştinê > gireyên kişandinê.” Yanî li gorî wî qerzgirtin bi vî rêzê çê bûye ku ev hîyerarşî nêzi hîyerarşîya qerzgirtinê ya di ancama xebata me ye jî. Loma em ê li dor van nêrînan di lêkolîna xwe de kontakta zimanê Kurdî û Tirkî çawa çêbûye û bi kîjan hîyerarşîyê pêk hatîye û bi çî awayê qerzkirin hatine wergerandin di sernavê daneyên lêkolînê de analîz û destnîşan bikin.

4. Daneyên Lêkolînê

Em ê di bin vî serenavê de tehlîla zimanî bikin û em ê bala xwe bidin hêla pişaftî ya leksîkal û gramatîkal û kême bi jî fonolojîk ku di bin sernavê gramatîkal de em ê ji hêla morfolojîk û kême bi jî ji hêla sentaksî ve analîza xwe bikin. Herweha piştî ku me nixandîna xwe qedand, em ê wekî nimûne axaftinên çend beşdaran li vir parve bikin da ku di nav peywendîya axaftinê de jî rewşa pişaftinê bê dîtin. Em ê nixandîna xwe li gorî hîyerarşîya qerzkirinê rêz bikin ku ev dê di bin sernavê leksîkal de wekî navdêr > lêker > hejmarnav > hoker, bangnîşan û gihanek rêz bibin. Di bin sernavê gramatîkal de dê wekî gire > ravek bîn rêzkirin. Di

sernavê dawîyê de jî em ê li ser çend xisûsiyêten qerzkirina fonolojik rawestin.

4.1. Qerzkirina Leksîkal

Di bin vê sernavê de em ê qerzkirina navdêran, lêkeran, hejmarnavan û gotinên din ên têkerên zimanî yên wekî hoker, bangnîşan û gihanekan binirxînin. Ev rêz li gorî hiyerarşîya qerzkirina leksîkal a beşdarên me hatîye danîn.

4.1.1. Navdêr

Qerzkirina navdêran bi du awayan çê bûye ku hin ji wan ji ber ku di ziman de ew navdêr tune, hatine qerzkirin. Awayê duyem jî di gel ku ew peyv heye jî dîsa qerzkirin pêk tê. Li gorî Matras navdêrên bingehîn ên wekî endamên laş, cînav, tevgerên rojane pir kêmtên qerzkirin. Lê dîsa jî mimkûn e ku di wan waran de jî navdêr bînan qerzkirin (2009: 166). Lê qerzkirina navdêrên ku di ziman de tune, wekî dewlemendî tê nixandîn.

Her çiqas di Kurdî de gencîneye navdêran hebe jî di bikaranîna pratîk de em dibînin ku beşdarên lêkolîna me di gel navdêrên teknîk, sazîyî û îdarî, perwerdeyî hin navdêrên bingehîn ên jîyana rojane jî ji bîr kirine û di şûna wan de hin navdêrên Tirkî bi cih bûne. Belkî di vê sernavê de xala herî seyr ew e ku hin navdêrên jîyana rojane jî hatine jibîrkirin. Çimkî wekî berê jî me qal kiribû nebûna perwerdeya bi Kurdî û mecbûrîkirina perwerdeya bi Tirkî, qedexekirina zimanê Kurdî li sazî û îdareyên fermî, herweha nasîna eşyayên teknîk a Kurdan bi rêya zimanê Tirkî mimkûn dîke ku navdêrên di wan waran de bi Kurdî neyên vegotin, herçiqas navên wan di Kurdî de hebin an jî di beramberîya wan de hin navdêr bînan dariştin jî. Lê dema navdêrên wekî “**abê, sıqıntı, ilk, ama, kötü, zaten, yavaş, isteg, kolay** û hwd.” tînan bihîstin, wê gavê meriv bi pişaftinê pir aşkera dihesê. Wekî din venegotina navdêrên teknîk, perwerdeyî û îdarî hêlêke din a pişaftinê nîşan dide ku ew jî qedexekirin, betilandin û kuştina zimanê Kurdî ya di wan waran de ye.

Di encama mûlaqatên me bi beşdarên re hat dîtin ku 141 navdêrên Tirkî hatine gotin. Lê divê em bidin zanîn ku hin ji van navdêran bi taybetî di warê perwerdeyê û zanistên wekî matematîk û rêzimanê de ne ku bi piranî bi nûciwanên serdema xwendîgehê re hatine axaftin. Em dikarin wan navdêran bi rêzê wiha nîşan bidin:

“Abê, sınıf, ara, bölüm, sıqıntı, qonı, ortam, genelde, gelişim, sağlık, anasınıf, ilk, zorlúx, ama, ilkokul, türkçe, hayat bilgisi, dönem, sürekli, oratoqúl, tekil, çoğul, görüş, ayrı, nesnel, tarafından, kötü, arapça, zaten, yavaş, isteg, olay, ödev, kolay, soru, dil, yakın, sınav, efendim, rehberlik, değişik, fiil, çizim, qol, ileri/geri, kutu, özellik, düğme, aralık, atölye, lavabo, arqadaş, heywanlıx, tarımcılıx, biçer, ayrı, aile, yolci, muslix, soyadı, öğretmenî, baxım, üniversite, hazırlıx, servis, bati, şofêr/erebecitî, qezanc, uygun, yapı, ilçe, merkez, eğlence, yer, oyun, cadde, gidiş-geliş, axar-yaxıt, bölge, atama, mesleg, tasarım, ekim, sıwax, fayans, qompîle, badana, gelecek, evlibûn/bekarbûn, anegor, alışveriş, toplantı, sorun, daire, inşaat, şube müdürü, qelebalıx, mağaze, epeyce, kelime, iklim, çağdaş, modern, yerli, fırıncı, yer, qanal, kutsallık, kesinlik, özellik, özlük, mutlu, çelik-çomax, qayax, qızax, bilgisayar, iğne, belediye, başqantı,

yoxsul, önem, sax-sol, orgeneral, qezete, gezmax, qız, gün, emekli, yurt dışı, eylül, seferberlik, evlatlıx seçim, geçim, doğru, doxundırcı, durum, şimdi, daima, yayan, yox, açix, boş, aylıx.”

Dema meriv bala xwe dide van navdêran piranîya wan di zimanê kurdî hene wekî “**abê: kekê/o, sıqıntı: tengasî, sağlık: sihet, ilk: pêşîn, ama: lê, türkçe: tirkî û hwd.**” lê dîsa jî Tirkîya van navdêran hatîye tercîhkirin ku ev mînaka ji destçûna gotinên heyî ye. Herweha hin peyvên teknîk ên nû hene ku navdêrên beramberî wan di Kurdî de hatine dariştin wekî “**sınıf: pol, bölüm: beş, qonı: mijar, ortam: dorber, genelde: piranî, gelişim: geşedan/pêşketin, anasınıf: pêşdibistan û hwd.**” bilêvnekirina van navdêran jî nîşaneyê encama qedexeya li ser ziman e (ji her hêlê ve) ku ew jî rêyeke din a pişaftinê ye.

4.1.2. Lêker

Li gorî gelek lêkolînerên rêzimanê lêker hêmana sereke ya hevokê ye ku hevok bêyî lêkerê nivçe dimîne. Yanî mebest û meqseda di nav hevokê de bi lêkerê encam digire û armanc tê cih. Ji ber wê ye ku di ziman de ji alîyê lêkerê ve xurcîkê kê dewlemend be ew zêdetir û bi rahatî dikare hevokan saz bike û her wiha ziman bi vî şiklî asê namîne û rewantir dibe. Çimkî barê hemû hevokê dawîya dawî tê li piştê lêkerê siwar dibe (Tan, 2011: 205; Taş, 2013: 178; Yıldırım, 2012: 81).

Qerzkirina lêkeran a di nav kontakta zimanî de li gorî ku Matras ji Wichmann û Wohlgemuth neqil dîke bi çar awayan çê dibe ku ya yekem: qerzkirina yekser, ya duyem: qerzkirina neyekser, ya sêyem: qerzkirina halê xam, ya çarem: qerzkirina binyata lêkerê ye (2009: 176). Qerzkirina lêkeran di xebata me de bi du awayan xuya dibe. Ew jî qerzkirina neyekser (guherîna hin xisûsiyêten leksîkal morfolojîk e) û qerzkirina binyata lêkerê (lêkerên xwerû vediguherin lêkerên lêkdayî) ye. Kêmtên caran xuya be jî carinan qerzkirina halê xam (lêkera Tirkî rasterast tê kişandin û bilêvkirin) jî xuya dibe ku êdî li wir guherîna zimanî pêk tê. Ew jî bi piranî di beşdarên zarok de xuya dibin û bi taybetî yên li bajêr dijîn.

Dema em berê xwe bi giştî didin bikaranîna lêkeran a beşdarên xwe tê dîtin lawazîya zanîna lêkeran heye. Lewra di axaftinên meseleyên rojane de ku lêkerên bingehîn ên zimanekî tînan vegotin, dîsa jî beşdar di axaftinên xwe de bi giştî 42 lêker bi şiklê pişaftî bi kar anîn. Lêker bi piranî bi awayê lêkdayî ji navdêr û rengdêreke tirkî û lêkereke alîkar a wekî “bûn, kirin”ê hatine çêkirin.

Mînak ji bo qerzkirina neyekser:

qolay⁴ + bûn: “qolay bû”

özür + dilemiş + kirin: “özür dilemiş kir.”

Carinan di şûna lêkerên xwerû yên Kurdî de dîsa beşdar ji ber ku nehatîye bîrê an jî nezaniye û ji bîr kirîye, bi alîkarîya navdêr û hevalnavên Tirkî lêkereke lêkdayî çê kirîye.

Mînak ji bo qerzkirina binyata lêkerê:

Hilbijartin (hilbijêrin): **seçmiş + kirin:** “seçmiş kin”

⁴ Em dê ji vir şûnde qerzkirinên ji Tirkî wiha stûr û reş nîşan bidin.

Guherandin (biguherîne): **degêş** + kirin: “degêş bike”

Em dikarin 42 lêkerên ku bi vî rengî hatine gotin, li vir rêz bikin:

“**bağimli** bim, **geliştirmiş** bikim, **gêrî** diçe, **sormiş** bike, **çekînmîş** dibe, **başarılı** bûm, Mala me **taşınmış**ê Milazgirê bû, **zorlanmış** dibûm, Mesela evan **tekil ve çoğul diye adlandırılıyor**⁵, **örnek** bidim, **qabûl edilmiş** dibe, **arqadaşlıx qurmîş** kir, **güvenmiş** bê, **soğumîş** bûm, **yardımcı** dibim, **qolay** bû, **sorular** dibêje, **çarpışmış**ê hev bûn, **özür dilemiş** kir, **seçmiş** dibin/seçmiş kin, **halay** dikişinin, **aramış** dikim, **dönmüş** nebû, **ûğraşmış** dibûn, **degêş** bike, **toplantı** dibin, **qarışmış** nakim, **geçim**/îdara xwe bike, **son** bû, **bibe yardımcı**, **anlatmış** bikim, **yaşamış** bûm, **ilgilenmiş** dibim, **çapalamış** dibin, **bülünmüş** dibe, **qarşê** kesî nabin, **haz** hildidim/haz **alıyorum**, **ayırılmış** nedikir, **sarılmış**ê hev dibin, **iş** **ışten** derbas dibe, **dağıtmış** kirin, **ayrılmış** bûm, **geçirmiş** kir.”

4.1.3. Hejmarnav

Li gorî Matras ji ber ku hejmarnav gotinên bingehîn ên zimanî ne, qerzgirîna hejmarnavan mimkûn e ku xerîb xuya be, lêbelê ev yek pêk hatîye. Bi taybetî ew vê rewşê bi mêtîngerîyê ve girê dide (2009: 201). Dema ku em li daneyên lêkolîna xwe dinêrin, em şahidî vê rastîyê dibin. Çimkî hejmarnav her çiqas di kurdî de hebin û pir zindî bin jî di bazirganî, perwerde û karên hesabî de em dibînin ku hejmarnavên Tirkî hatine qerzkirin. Ev yek jî di encama pişaftina zimanê Kurdî ya di van qadan de ye. Çimkî li gorî politikayên zimanî yê Tirkîyê tu hesab û kitabeke fermî, bazarî û sazîyî bi Kurdî çê nabe û divê bi Tirkî be. Loma em ji alîyê bikaranîna hejmarnavan di ziman de digihêjin dîmeneke bi wî rengî ku em ê li jêrê behs bikin.

Bêjeyên ku pê çendanîya navdêran ango tiştan tê ravekirin wekî hejmarnav tînin binavkirin. Hejmarnav ji bêjeyên sereke yê zimanî tînin hesabandin û herweha ev bêje li gorî lêkolînan mimkûn e di hezar salî de herî zêde sedî nozdeh biguherin (Aksan, 2009: 17). Qesda ji bejeyên sereke ew e ku di zimanekî de herî zêde pê tînin axaftin û herî zêde pêwîstiya mirovî bi wan heye. Loma guherîn û windabûna wan zû bi zû pêk nayê. Li gorî lêkolîna me û rewşa beşdarên me ev nêrîn rast derdikeve. Lewra di nav beşdarên me de lawikekî pênc salî ku li bajêr ji dayik bûye û mezin bûye û şîyana fêhmkirina Kurdî ku teqrîben sedî sed ji dest daye, dîsa jî dema me jê xwest ku hejmarên Kurdî bihejmêre, heya hejmara heftan dikaribû bihejmarta. Jixwe jî du sê gotinên wî yê Kurdî yek jê navên hejmaran bû. Îcar dema em bi giştî bala xwe bidin lêkolîna me kirî, hejmartina navên hejmaran bi awayekî serbixwe an jî xwerû pirsgirêk tune. Lê dema ku hejmarnav di gel bêjeyê de din an jî di nav peywenda axaftineke teknîk û perwerdeyî de tînin bilêvkin, bi piranî vediguherin hejmarnavên Tirkî wekî “bavê min **altmış dört**ê heya **yetmiş beş**ê⁶, lise **bîrê**, ilkokul heya **beşê**, **onlîx**, **yîrmîlîx**, **altı** û hwd.” Herweha di gotina dîrokê de bilêvkirina salan pir zehmet bû ji bo beşdarên. Me salên 2012 û 2018an bi

beşdarêkî 16 salî pirsîn ku bi Kurdî ji me re veguhezîne ku ew li gund hatîye dinê û ji 5 salîya xwe şûnde li bajêr mezin bûye û xwenda ye, lê bersiva wî wiha bû: “**iki bin on iki**, **iki bin on sekiz**.” Jixwe ji hêla hejmarnavên rêzîn ve rewşa pişaftî berbelavtir e wekî “**bîrîncî**, eva **üçüncü** jî, **ikinci** dönem, **ikinci** sorî û hwd.”

4.1.4. Çend Hoker, Bangnîşan û Gihanekên ku Pir Berbelav in di Axaftina Beşdarên de

Di nav axaftina beşdarên de mirov carinan pê dihesê ku hin hoker, bangnîşan û gihanekên Tirkî tînin gotin. Ev di nav axaftinan de gelek dubare dibin û loma bûye parçeyek ji zimanê wan. Lê tiştan ku li vir pişaftinê bi me dide hisandin ew e ku ev bêje bi giştî di Kurdî de hene û berbelav in. Herweha heman bêje di Tirkî de jî pir tînin bilêvkin. Loma piştî demekê wisa dîyar e ku axêverên Kurdî dev ji yê zimanê yekem berdane û ji zimanê serdest ango jî Tirkî wergirtine. Mesela gihaneka “**ama**” hatîye gotin ku di Kurdîya Milazgirtê de di şûna vê de “**lê**, **lêbelê**” tê gotin. Wekî din bangnîşana “**ya**” pir hatîye dubarekirin. Lê li vir ne bangnîşana ji Erebi hatîye girtin ku di şûna “**ey**”ê de tê gotin (Bedirxan & Lescot, 2012: 274). Di nav axaftina beşdarên de ev bangnîşan ji şewaza axaftina Tirkî hatîye wergirtin. Bo mînak li van her du hevokên jêrê binêrin:

Mînak:

Kurdî: **Ya** apo min zehf dixwest, ez yavaş yavaş soğumîş bûm!

Tirkî:⁷ **Ya** Amca ben çok istiyordum, yavaş yavaş soğudum!

Kurdî: Zehf na **ya**!

Tirkî: Çok değil **ya**!

Lê di zimanê Kurdî ya rojane de di şûna vê bangnîşanê de bi rehetî bangnîşanên wekî “**lo**, **lê**, **de**, **bi** rastî, **welleh**” tînin gotin. Ji bo ku em di vî warî de rewşa pişaftinê maqûltir bibînin, beşdarên me di nav hevokên xwe de bi çî şikilî ev bêje gotibin, em ê li jêrê çendek ji wan nîşan bidin:

“**Ondan sonra** çûm birinci sinifê.

Ama ez başarılı bûm.

Arapça dersî hebû, ilk bû jî **zaten**.

Em jî cevap didin **işte**.

Başqe tişte tune di gundê me da.

Başqe wisa alternatîfên me tunene.

En ilçên wî yê mezin jî ev in **zaten**.

Di merkeza wî de eglence yerî **sadece** fûar heye.

Paşê **işte** sala din.

Hemû jin bixwe dikin **ya**.

Neyse”

⁵ Mînakek ji bo qerzkirina halê xam ê lêkerê. Zêde xuya nabe û bêtir di beşdarên bîst û du salî biçûktir de xuya dibe.

⁶ Li vir qesda beşdar ji hejmarnavan nîşandana dîrokê ji hêla salan ve ye ango “ji 1964ê heya 1975ê”

⁷ Hevokên Tirkî ji alîyê me ve hatine wergerandin ji bo nîşandana şewaza axaftina Tirkî.

4.2. Qerzkirina Gramatîkal

Li gorî Matras qerzkirina gramatîkal di bin du sernavên giştî de hatîye nirxandin. Yek ji wan bêjeyên ku erkên gramatîk pêk tînin wekî cînav, hoker û binyatên ku pevgirêdana axaftinê pêk tînin (2009: 193-208). Sernavê duyem awayê morfolojîk e ku wê jî wekî morfolojîya dariştinî û morfolojîya kêşanî destnîşan dike (2009: 209-216). Em ê di bin vê sernavê de bi piranî ji aliyê morfolojîya dariştinî ve hin paşgirên ku di axaftina beşdarên me de hatine pişaftin binirxînin. Herweha em ê di pileya hevalnavan û ravekan de çend nimûneyên morfolojîya kêşanî jî nîşan bidin.

4.2.1. Paşgir Wekî Morfolojîya Dariştinî

Kurdî zimanekî xwedî gireyan e. Berevajî Tirkî bêjeyên di Kurdî de hem pêşgir, navgir hem jî paşgir werdigirin û hin ji van erka dariştinê û hin ji van jî hin erkên rêzimanî pêk tînin. Lê li gorî pêşgir û navgiran di Kurdî de paşgir berbelavtir in (Bedirxan & Lescot, 2012: 275-297; Taş, 2013: 26-29). Di vê lêkolîna me de pêşgir û navgirên ku ji zimanê tirkî hatibin wergirtin û gotin tunebûn. Lewra zimanê Tirkî zimanekî paşgireyî ye û mimkûn e ji ber vê taybetîya wî di Kurdî de em rastî rewşeke bi wî rengî nehatin. Lê ji aliyê paşgiran ve em dibînin ku hin paşgirên dariştinî yên Tirkî hatine di şûna yên Kurdî de bi cih bûne an jî hin paşgirên Tirkî hin fonksiyonên zimanê Kurdî xerab kirine û di şûna wan de xwe dane vegotin. Paşgirên dariştinî yên Tirkî yên wekî “-lık, -lı, -li, -sız” di şûna hin paşgir û pêşgirên dariştinî yên Kurdî yên wekî “-î, -dar, bi-, bê-, ne” de hatine gotin wekî “hazirlixî ûnîversîteyê, rehetsiz, nîyetlî, nîşanlî, zorlix, dewamlî, keyîflî, edeletlî, em delalî bûn, nazlî bûn, di seferberlikê da, di wextê rehmetlik Özal da û hwd.”

4.2.2. Pileya Hevalnavan Wekî Morfolojîya Kêşanî

Pileya hevalnavan di Kurdî de wekî paşgirên kêşanî xuya dibin. Loma me wisa guncav dît ku vî sernavî jî di bin morfolojîya kêşanî de binirxînin. Wekî piranîya zimanan di Kurdî de jî du cure pileyên hevalnavan hene. Yek ji van pileya berawirdkirinê ye ku bi paşgira “-tir”ê tê gotin û nivîsîn û pileya din jî pileya berzbûnê ye ku bi du awayan hem bi paşgira “-tirîn”ê tê gotin û hem jî bi bêjeya “herî” tê gotin ku ev bêje tê berî hevalnavan (Bedirxan & Lescot, 2012: 211-214; Rizgar, 2012: 55-57). Di lêkolîna me de beşdar jixwe bi tu awayî pileya berzbûnê bi lêv nekirine û di şûna wê de bêjeya Tirkî ya “en” bi lêv kirîye.

Mînak:

1. **En** îlçên wî yên mezin jî ev in zaten.
2. Çarşîya wî ya **en** meşhûr Fethîye Caddesi heye.

Beşdar di pileya berawirdkirinê de bi du awayî pişaftinê nîşan didin. Yek jê em dikarin bibêjin nîvpişaftî ku hem paşgira “-tir” a Kurdî hem jî bêjeya Tirkî “daha” di gel hev bo heman hevalnavê gotine wekî “Şehra **daha** zortir e bence.” Awayê din jî paşgira “-tir” a Kurdî bi temamî hatîye rakirin û tenê bi bêjeya Tirkî “**daha**”yê hatîye gotin ku ev zêdetir dixuye di nav axaftina wan de. Ev yek jî nîşan dide ku ev di merheleya entegrasyonê de ye û mimkûn e bi demê re bikaranîna awayê yekem ji holê rabe û wekî pileya

berzbûnê awayê duyem bi tene serê xwe di zimanê Kurdî de bimîne.

Mînak:

1. Ji bo dîne xwe **daha** baximlî bim.
2. Ji bo îslamîyetê **daha** geliştirmiş bikim.
3. Hinek **daha** basît sormiş bike.

Helbet pişaftina di pileyên hevalnavan de nîşaneya pişaftina morfolojîya kêşanî ne. Çimkî du paşgirên ku erka kêşanê radigirin, bi temamî hatîye guhertin. Heta qismen hêleke wê ya sentaksî jî heye ku di Kurdî ev gire tînin piştî hevalnavê û pê ve zeliqandî ne. Lê dema diguhere dibe du bêjeyên serbixwe û tînin berî hevalnavê û ji hevalnavê cuda tînin nivîsandin ku ev jî nîşaneya qerzkirina ji sentaksa zimanê Tirkî ye.

4.2.3. Raveber Wekî Morfolojîya Kêşanî

Ravek bi pevgirêdana du an zêdetir bêjeyan çê dibe. Ev pevgirêdan bi alikariya gireyên ravekê pêk tê ku ew jî li gorî zayend û hejmarê di Kurdî de dibe sê beş û herweha gireyên ravekê li gorî ravekên dîyar û nedîyar ji hev cuda dibin. Lewra di Kurdî de bi giştî şeş gireyên ravekê hene ku sê jê (-a: mê, -ê: nêr, -ên: pirjimar) dîyar in û sê jê (-eke: mê, -ekî: nêr, -ine: pirjimar) nedîyar in. Ravek mimkûn e tenê bi navdêran (zarokên taxê) an jî bi navdêr û hevalnavan (kevîrê reş), navdêr û cînavan (mala min), hevalnav û navdêran (du dikan, wî mîrikî) pêk bînin. Ji bilî ravekên ku ji hevalnav û navdêran pêk tînin, di Kurdî de her dem raveker bêjeya yekem e ku gireya ravekê digire û raveber bêjeya duyem e ku heke navdêr, cînav û hejmar nav be, ditewe (Ji bo agahiyên berfirehtir binêrin: Bedirxan & Lescot, 2012: 72-79; Yonat, 2019: 86-89-113; Taş, 2013: 34-35-72; Yonat, 2020). Heke ev qaîde guherîbe û paşgirên ravekêker ango raveber li gorî zayend û jimarê tîkel bûbin, bi ihtîmaleke mezin ji ber temasa zimanekî din e ku li Tirkîyeyê bi piranî bi tesîra zimanê Tirkî ev pêk tê.

Ravekên ku di jîyana rojane de gelek tînin axiftin, hin ji wan jî hêla beşdarên ve rast hatîye gotin wekî “gundê me, devê makîne, karê min, genimê me, mala xwe, pîrka min”. Lê bi awayekî din ravek hatine çêkirin ku em tê de ravebera pişaftî dibînin. Ev tîkelkirina gireya zayendan e ku ev zêdetir ji ber betilîna zimanî an jî mirîna zimanî ya takekes çê dibe ku di nav beşdarên me de wekî “welata min, îklîmê wî, şekera wî” xuya dibin û bi giştî di axaftina du beşdarên de ev mînak hene. Jixwe Matras dibêje ku piranî rewşên bi vî rengî di kontaktên zimanî yên kemîneyan de çê dibin (2009: 193-194). Yanî guherînen bi vî rengî ji ber serdestbûna zimanê desthilatdar a li ser zimanê kemîneyî pêk tê ku rewşa beşdarên me ji bo vê nêrinê pir guncav e. Ev guherîn jî nîşaneya pişaftina morfolojîya kêşanî ye ku hêj pir kêma xuyaye. Ji bilî vê rewşeke din a pişaftinê di ravekan de heye ku em ê wê di bin sernavê sentaksê de nîşan bidin.

4.3. Qerzkirina Fonolojîk

Li gorî Matras guherîna fonolojîk a di zimanî de bi dua awayan çê dibe. Bi taybetî piştî temenekî şûnde ji ber zehmetîya bidestxistina hin dengên nû di kesên navsere de egereke wê guherîna fonolojîk e. Herweha bi piranî dengên zimanê jêgir tînin guherandin. Awayekî guherînê ew e ku rasterast ew deng çawa be wisa bê girtin ku ev mimkûn e

repertûwara dengî ya zimanî dewlemend bike. Çawa ku hin dengên di Erebi de bi rahatî di Kurdî tîn bilêvkinin, mîna keke vê rewşê ye. Helbet dibe ku ev bi demê re entegre bûbe û îroj normalîze bûbe. Awayê duyem ew e dema ku bêje û deng derbasî zimanê wergir dibe, li gorî dengên wî zimanê tê guherandin (Matras, 2009: 221-223) ku gelek dengên Tirkî yên derbasî zimanê Kurdî dibin, dikevin vî halî. Lê divê em vê jî destnîşan bikin ku mimkûn e di navbera nîşan de ev biguhere. Nîşên mezin ên ku aşinayê wan dangan nebin, denge zimanê jêgir bi rahatî diguherînin. Lê nîşên biçûktir mimkûn e denge zimanê wergir biparêzin ku di xebata me de mînakên van her du halan jî xuyane.

Hin dengên ku di Tirkî de çawa bin û wisa derbasî nav axaftina beşdarên bûbin di xebata me de wiha derdikevin pêşberî me: “mesela di Türkçeyê da çend heb çoğul isim”, “hevaltîya bîna wî dînemê”, “Yê me sîmf öğretmenî ye, ilkokul öğretmenî.” Ev nîmûne bi piranî di axaftina nîşên nû (bi taybetî yên xwende) yan jî di nav axaftina bajarîyan de tîn dîtin.

Awayê din; dema ku hin bêje tîn qerzkirin, dengên li gorî Kurdî xerîb li gorî Kurdî tîn guhertin û bilêvkinin ku di xebata me de nîmûneyên wê bi vî rengî ne: “Tu siqintî yanî di wî qonîyê da tunene”, “Zorlûxên wî jî hebûn”, “Altî”, “Başçe tişte tune di gundê me da”, “daha baximlî”, “zorlîx”, “yêrmîlîx”, “onlîx” û guherandinên bi vî rengî hêj zêdetir in. Çimkî piranîya beşdarên me kurdîaxêv bûn. Loma bivênevê xisûsiyetên dengên zimanê wan ê yekem de zal û bertir be ku ev taybetîyeke siruştî ye.

4.4. Guherîna Sentaksê

Di kontakta zimanî de merheleya dawî li gorî hin lêkolîneran guherîna sentaksê ye (Matras, 2009: 244). Ev yek heke gotin li cih be; ziman jî qidûmê wî dixîne û axaftinê lawaz dike. Di nav axaftina beşdarên me de her çiqas ev rewş pir berbelav nebe jî bi awayên cuda nîmûneyên wê xuya ne.

Mesela yek jê guherandina rêz, peyv û hemû qaîdeyên ravekan e ango rasterast ravekên Tirkî di nav axaftina xwe de bi cih dikin wekî “**emeklî öğretmen, sax sol siyasatî, birinci sîmf, ikinci sorî, quran dersleri, eğlence yerî, rehmetlik Özal, Fethîye caddesi, qan tahlili, oyun parçî, Ersin dayî, Fatih Amca** û hwd.”

Nîmûneyeke din carinan di lêkeran de xuyaye wekî me di beşa lêkeran de jî behs kiribû nîmûneyên wekî “Mesela evan **tekil ve çoğul diye adlandırılıyor.**” Herweha guherîna sentaksa pileya hevalnavan dîsa nîşaneyê pişaftina di vî warî de ye.

5. Encam

Çawa ku di gelek lêkolînan de hatîye peyîtandin, sedemên sereke yên vê pişaftinê çawa ku li gelek deverên din ên Kurdînişin xuya bûye li devera Mîlazgirtê jî bêguman polîtîkayên zimanî yê welatê Tirkîyeyê ne. Ev wekî qedexekirina ziman (axaftin, xwendin, nivîsîn, guhdarîkirin û weşandin), zimankujîya li ser Kurdî, tunebûna perwerdeya bi zimanê Kurdî, mecbûrîkirina perwerdeya bi zimanê Tirkî, mecbûrîkirina axaftina Tirkî li bazar û hemû sazîyên fermî (nexweşxane, dibistan, şaredarî, wîlayet, leşkergeh, poxtexane û hwd.) û şîrînkirina zimanê Tirkî ji bo Kurdan bi rêya hemû amûrên medyayê yên wekî radyo,

televîzyon, înternet û hwd. diakrin bîn rêzkerin. Di gel vê nebûna kanekê aborî ya zimanê Kurdî, betilandina zimanî ya bi zanetî, piçûkxistina kurdîaxêvan, nebûna hişmendîya zimanî ya kollektîf li cem Kurdan ku bêguman ev jî di encama polîtîkayê dewletê de pêk hat, listina bi demografîyê û hêj gelek sedemên din dikarin bîn hejmartin.

Axir ji axaftina beşdarên û daneyên li ber destên me çend xalên ku derdikevin pêş wiha ne:

Bêje herçiqas bi tirkî bîn bikaranîn jî hin taybetîyên rêzimana kurdî wînda nebûne. Wekî mînaka tewangê: “di birinci sîmfê da, hevaltîya bîna wî dînemê” û mînaka gireya ravekê: “çîzîma min rind bû, olayekî zehf pîs bû, wî dîlê xwe gez kir.” Yanî ji alîyê leksîkal ve her çiqas qerzkirineke bêserûber hebe jî, ji alîyê sentaksê ve hê jî pişaftineke di hedê leksîkal de xuya neke.

Mijarên ku bi jîyana rojane re eleqedar nebin, bi zorê tîn vegotin. Ji ber kêmasî an jî nezanîna bêjeyan axaftin çê nabe. Ev yek jî sînorê pişaftina leksîkal radixe ber çavên me. Zanîna zimanî heye lê axaftin pêk nayê. Mînakên du beşdarên ji bo qiyasê bi vî rengî ne:

H.S.⁸ : Jin – 19 Salî - Xwenda – Gund (maweya axaftinê 7 deqîqe ye)

- Mesela di Türkçeyê da çend heb çoğul isim.

- Sê heb tekil, sê heb jî çoğul hene.

- Mesela evan tekil ve çoğul diye adlandırılıyor.”

Li vir mijareke rêzimanê heye ku bi qada perwerdeyê re peywendîdar e. Ji ber ku beşdara me tu perwerdeyê Kurdî nedîtîye, loma di ravekirina mijareke wiha teknik de tûşê zehmetîyan bûye. Heta mijarê baştir dizane lê bi Kurdî herî zêde dikare ev qas rave bike.

Dîsa mîna keke din ji profileke cuda bi vî rengî ye:

S.Y. : Mêr – 51 salî – Xwenda – Bajar (maweya axaftinê 12 deqîqe ye)

- Bi Kurdî çî dibêjin; **haz** hildidim. Yê me **sîmf öğretmenî** ye, **ilkokul öğretmenî**.

- **Meslegek kutsallık** çawa dibêjin.

- **Kesinlikle, Özellikle** van dema.

Beşdarê me di vê sohbetê de xwestîye li ser pişeya mamostetîyê hin bîr û rayên xwe derbirîne. Lêbelê em dibînin ji ber kêmasî û nezanîna bêjeyan tûşî zehmetîyê dibe û ev yek jî betilîna zimanî di wan de çê dike û bê teredud xwe davêjên ber bextê zimanê Tirkî. Ev rewşeke siruştî ya mirovan e. Çimkî dixwaze xwe herî baş, rewan û maqûl îfade bike.

Ji alîyê lêkeran ve jî pişaftineke berbiçav heye û ev bixwe jî sedemeke din e ku di axaftina Kurdî de beşdarên dixê zehmetîyê. Çimkî dawîya dawî ya ku hevokê dixê dirûvê îfadeyê lêker e. Îcar dema ku axêver lêkerê nizane, mecbûrî yan jî Tirkî qerz dike yan jî xwe nikare îfade bike û radiweste yan jî bi temamî ziman diguherîne û derbasî axaftina Tirkî dibe.

Wekî din xaleke berbelav jî ew e ku yan fonetîka Tirkî hatiye parastin yan jî fonetîka kurmancî li bêjeyên Tirkî

⁸ Ji ber ku me destûra nîşandana navên beşdarên negirt. Em ê li vir tenê herfên serî yên nav û paşnavên wan binivîsin.

hatiye barkirin. Çend mînakên barkirina fonetîka Kurmancî li bêjeyên Tirkî li jêrê ne:

“Tu siqintî yanî di wî qoniyê da tunene.

Zorlûxên wî jî hebûn.

Altî”

Kesên ku fonetîka Tirkî parastine û di nav axaftina xwe de bi halê resen hiştine, bi piranî yan nîfşên nû yên di sîstema perwerdeya Tirkî re derbas bûne yan jî kesên bajarî ne ku bi her awayî marûzê zimanê Tirkî mane.

Bêjeyên derbarê perwerdeyê de bi giştî Tirkî ne. Wekî sedema sereke helbet nebûna perwerdeya Kurdî ye û mecbûriyeta perwerdeya bi zimanê Tirkî ye. Termên nûjen û bi taybetî yên teknîk bi Tirkî ne.

Nîfşa (4-6 salî) û (6-22 salî) zêdetir tûşê bişaftinê bûye. Her çiqas di navbera beşdarên gundî û bajarî de ferqeke berbiçav hebe jî bê guman jî vî emrî nîfşa ku li gundan dijî li ber xetereyê pir cidî ne.

Li gor xala jorê em ê li vir jî nîfşa (4-6 salî) mûlaqatên beşdarê jî bajêr û beşdarê jî gund nîşan bidin ku di beşdarê bajêr de hema hema mirina zimanî ya takekes bi encam bûye ku tenê du pîrsên sereke tenê fêhm dike û nikare bersiv bide û hejmaran heta heftan dikare bihejmêre. Beşdara gund digel ku piranîya pîrsan têdigehe bersiva hemûyan nikare bide û herwiha xuyaye ku Tirkî jî nivco dizane, lewra hêj dest bi dibistanê nekiriye ku li vir jî gotara Samî Tan (2008: 33-36) ya bi navê “Duzimanî û Du Nivziman” tîne bîra mirov.

Mûlaqatên her du beşdarên zarok (4-6 salî) di gel pîrsên min⁹ lê jêrê bi we re parve dikim:

Z.S. : *Jin – 5 Salî – Nexwenda - Gund (maweya axaftinê 8 deqîqe ye)*

“Navê te çi ye? Zeyno

Tu diçî mektebê? Na.

Çend xwişk û birayên te hene? Onur, yekî du heb e. Ewa bi de qardeşim hanê.

Qardeşa te kîjan e? Yekî biçûk.

Çend xalên te hene? Üç. Rıdwan dayî, Ersin Dayî, Fatih Amca.

Baş e Zeyno tu dikarî heya dehan bijmêrî? – Çi? – Sayıyan? – Na, nikarim.

Tu tirkî dizanî? – Na.

Ben bugün uyandım çi ye? – Sabah.

Sen nasılsın çi ye? – İyiyim.

Tu dêya xwe hez dikî yan bavê xwe? – Dêya xwe.

Dêya te çi dide te? – Sakız onlar. Êdî tişte nade.

Xwarin çi çê dike? – Kek çê dike bi de himm. Êdî hêk çê dike.

Qet heywanên we hene? – Erê heye kûçik. Mezin bi de biçûk.

Tu çûyî ku derê geriyayî? – Ez çûm Milazgirê, Kelê.

Tu xwendinê dizanî? – Na.

Xwendin çi ye? – Nizanim. Nivîsandin çi ye? - ...

Okumak çi ye? – İyi çalışmak. Yazmak çi ye? – Çalışkan olmak.

Seni seviyorum çi ye? – Nizanim.

Baba çi ye? – Babayı çok seviyoruz.

Em ji baba zehf hez dikin çi ye? -

Anne çi ye? – Biz onu çok seviyoruz. – Biz çi ye? - ... Em çi ye? - ...

Tu biçî mektebê tu dixwazî bibî çi? – Öğretmen. – Çima? – İşte.”

Y.A.C. : *Mêr – 5 Salî – Nexwenda – Bajar (maweya axaftinê 7 deqîqe ye)*

Tu çawa yî? - Baş im.

Tu ji ku derê yî? - (Nerelisin-Muş)

Tu ji Mûşê yî? – Evet.

Pîrs – Anlamadım.

Navê gundê bavê te çi ye? – Bilmîyorum.

Tu dixwazî biçî mektebê? – Anlamadım.

Hûn li ku derê ne? -

Hûn - ...

Ez - ...

Navê te çi ye? – Ben biliyorum ama unuttum.

Çend peyvên Kurdî dizanî bibêje? Hejmarên kurdî? – yek, du, sê, çar, pênc, şeş, heft, yek, du.

Kırmızı - ...

Siyah -

Ji bo jî holêrakirina pişaftinê wekî pêşniyaz hewce nake listeyeke pir dirêj bê rêzkirin. Wekî di destpêk û encama gotara me de hate nîşandan ku gelek politikayên zimanî yên Komara Tirkîyeyê li dijî zimanê Kurdî hê jî li kar in. Divê demildest ev politikayane bi giştî, berevajî rewşa heyî di nav çarçoveyê qanûnî de di lehê Kurdî de bîn duristkirin û bi her awayî çî qada hukûmetî çî jî qada sîvil teşwîq û handan bîn kirin da ku Kurdî jî wekî Tirkî bigihêje rewşa xwe ya asayî. Heke ev tişt neyên kirin mirina zimanî ya kollektîf a Kurdî zêde ne dîr e.

Çavkanî

- Akın, S. (2013). *Lêkolînên Zimannasîya Kurdî*. İstanbul: Avesta.
- Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 3. Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Al, S. (2016). *Barış ve Çatışma Arasında: Türkiye ve Ortadoğu'da Kürt Sorununu Anlamlandırmak – Şubat/Mayıs 2016 Dîyarbakır – Şanlıurfa – Mardin – Erbil Saha Araştırması Raporu*. İzmir Ekonomi Üniversitesi.

⁹ Em ê pîrsên xwe bi reş û stûr nîşan bikin.

- Balı, A. (2008). Bingeha Perwerdehîyê bi Yekzimanî Dest Pê Dike. C. Oğuz & D. Rêbiwar (amd.) *Duzimanî*. İstanbul: Hîvda İletişim, 75-78.
- Bedirxan, C. A. & Lescot, R. (2012). *Kürtçe Gramer*. İstanbul: Avesta.
- Berg, B. L. (2009). *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*, Boston: Allyn & Bacon.
- Çiçek, C. (2013). *Zimanek Çima Tê Qedexekin? Politikayên Zimanî û Rewşa Kurdî li Tirkîyeyê ji Înkare Ber bi Nasîne*. İstanbul: Peywend.
- Hassanpour, A. (2005). *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil 1978-1985*. Bingöl, İ. & Gündoğan, C. (Çev.), İstanbul: Avesta.
- Keskin, M. (2014). Asimilasyon Politikasının Nesiler Üzerindeki Etkisine Bir Örnek. Boztuğ, A. ve Diğerleri (ed.) 2. *Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Tunceli Üniversitesi, 343-360.
- Matras, Y. (2009). *Language Contact*. New York: Cambridge University Press.
- Oğuz, C. & Rêbiwar, D. (amd.) (2008). *Duzimanî*. İstanbul: Hîvda İletişim.
- Öpengin, E. (2011). *Rewşa Kurdî ya Sosyolenguîstîk li Tirkîyeyê*. İstanbul: Avesta.
- Özyurt, C. (2004). Osmanlı'da Resmi Ulusçuluk ve Dil Politikası. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 3(3), 155-165.
- Rizgar, B. (2012). *Uygulamalı Kürtçe Dersleri-DErsên Kurdî*. (2. Baskı), İstanbul: Doz.
- Sarı, İ. (2013). Dil Etkileşimi Bağlamında Ses-Anlam Eşleşmesi ve Türkeçedeki Örnekleri. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*. Yıl: 51, Cilt: VI, Sayı: 1. 1-27.
- SDAM. (2019). *Dünyaya Dağılan Bir Toplum Olarak Kürtler*. Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi.
- Skutnabb-Kangas, T. & Bucak, S. (1994). Killing a Mother Tongue – How The Kurds are Deprived of Linguistic Human Rights. Skutnabb-Kangas, T. & Phillipson, R. (eds.) in Collaboration With Mart Rannut. *Linguistic Human Rights - Overcoming Linguistic Discrimination - Contributions to the Sociology of Language*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 347-370.
- Subaşı, Z. (2020). Hevpeyvîn, 67 Salî, Milazgirt/Şêbo.
- Tan, S. (2008). Duzimanî û Du Nivziman. C. Oğuz & D. Rêbiwar (amd.) *Duzimanî*. İstanbul: Hîvda İletişim, 33-36.
- Tan, S. (2011). *Rêzimana Kurmancî*. (Çapa Berfirehkirî), Stenbol: Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Taş, Ç. (2013). *Waneyên Rêziman û Rastnivîsa Kurmancî*. Çapa Duyemîn, Stenbol: Dîwan.
- Yıldırım, K. (2012). *Temel Alıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilbilgisi: Kurmancî Lehçesi*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, M. (2016). Malazgirt İçesi'nin (Muş) Nüfus Coğrafyası. *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Ankara, 11(2), 1361-1388.
- Yonat, M. (2019). *Kurmancî Kürtçesi Ağzıları Hakkında Sosyolinguistik Bir İnceleme (Muş-Adıyaman-Şirnak Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Yonat, M. (2020). Di Devokên Kurdîya Kurmancî de Zayenda Rewşên Morfolojik (Mînakên Devokên Bakur, Başûrê Rojhilat û Başûrê Rojavayê). *Mukaddime*, 11(2), 410-445.
- Zeyneloğlu, S. & Sirkeci, I. & Civelek, Y. (2016). Language Shift Among Kuds in Turkey: A Spatial and Demographic Analysis. *Kurdish Studies Journal*. Transnational Press London, 4(1), 25-50.

Araştırma Makalesi • Research Article

Di Edebîyata Zarokan ya Kurdî da Nûnerek ji Nîfşê Nû: Berfin Ayşe Ögüt*

Kürt Çocuk Edebiyatının Son Dönem Temsilcilerinden Berfin Ayşe Ögüt

One of the Recent Representatives of Kurdish Children's Literature: Berfin Ayşe Ögüt

İlyas Suvağci^{a,**}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, Rektörlük Türk Dili Bölümü, 30000, Hakkari/Türkiye.
ORCID: 0000-0001-6409-1229

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020
Düzeltilme Tarihi: 16 Aralık 2020
Kabul Tarihi: 20 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Çocuk
Çocuk Edebiyatı
Kürt Çocuk Edebiyatı
Berfin Ayşe Ögüt
Edebiyat Temsilcileri

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020
Received in revised form 16 December 2020
Accepted 20 December 2020

Keywords:

Child
Children's Literature
Kurdish Children's Literature
Literary Representatives
Academic Staff

AGAHİYÊN GOTARÊ

Rabirdûya Makaleyê:

Dîroka serlêdanê: 26 Mijdar 2020
Dîroka sererastkirinê: 16 Berfenbar 2020
Dîroka pejirandinê: 20 Berfenbar 2020

Peyvên Sereke:

Zarok
Edebiyata Zarokan,
Edebiyata Zarokan ya Kurdî
Berfin Ayşe Ögüt,
Nûnerên Edebiyatê

ÖZ

Kürt çocuk edebiyatının temeli; iki dilli klasik sözlükler, dini çocuk eserleri, Kürt folkloru ve tercümelere dayanır. Bu edebiyatın son dönem temsilcileri üzerinde çok az çalışma yapılmıştır. Bizler de bu çalışmamızda bu kuşağın son dönem temsilcilerden olan B. Ayşe Ögüt'ün eserleri üzerinde durduk; böylece araştırmacıların dikkatlerini bu kuşağın edebi üretimi üzerine çekmek istedik. Ögüt'ün eserlerindeki toplumsal cinsiyet, folklor, eserlerin dili ve görsellik gibi unsurları Çocuk Edebiyatı kıstaslarına göre inceledik. Yazarın, eserlerinde toplumsal cinsiyet klişelerinden kurtulmaya çalıştığını, çocuklara Kürt folklorunu temel bir kaynak olarak işaret ettiğini tespit ettik. Ögüt'ün, sade ve yapmacıksız bir dil ile eserlerini yazmak için çabaladığını gördük. Onun eserlerinde görsellik açısından yazı ile resim arasında bir denge gözlemlenmiştir.

ABSTRACT

Kurdish children's literature is based on bilingual classical dictionaries, religious children's works, Kurdish folklore and translations. There are very few studies on recent representatives of this literature. We focused on the works of B. Ayşe Ögüt, one of the last representatives of this generation. Thus, we draw the attention the literary production of this generation. According to the criteria of Children's Literature, we examined issues such as gender, folklore elements, language of the works and the visual element in Ögüt's works. She tried to get rid of gender stereotypes in her works and showed children Kurdish folklore as a basic resource. Ögüt strives to write in a non-artificial language. A balance has been observed between writing and painting in terms of visuality in her works.

KURTE

Bingehê Edebîyata zarokan ya Kurdî xwe dispêre ferhengên klasîk yê du zimanî, berhemên dînî yê zarokan, folklorê Kurdî û wergerê. Li ser nîfşê dûmahîkê yê vê edebîyatê pir kêr xebat hatine kirin. Em jî di vê lêkolîna xwe da li ser berhemên nivîskarek ji vî nîfşî B. Ayşe Ögütê disekinin û dixwazin bala lêkolîneran bikêşin hilberîna edebî ya vî nîfşî. Me mijarên wekî zayenda civakî, hêmanên folklorê, ziman û dîtbarîya berhemên Ögütê li gor pîvanên edebîyata zarokan vekola. Me dît nivîskarek hewil daye xwe ji klîşeyên zayenda civakî xelas bike û hêmanên folklorê Kurdî wekî çavkanîyeka sereke nişanî zarokan bide. Ögütê xwestîye bi zimanekî xwezayî û sade çîrokên xwe vebêje. Di berhemên wê da jî aliyê dîtbarîyê ve jî di navbera wêne û nivîsan da hevşengîyek heye.

1. Destpêk

Berhemên ji bo zarokan yan jî li ser wan hatine nivîsandin di bin sernavê edebîyata zarokan tînin nîrxandin. Nimûneyên

ewil yen vê edebîyatê li ser bingehê folklorê û bi cureyên wekî fabl, lorî, zûgotinok, çîrok, qewlêrk hwd. tînin. Piştê jî bi awayekî nivîskî jî em pêrgî berhemên zarokan tînin.

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ilyascembeli@gmail.com

Di edebîyata zarokan ya Kurdî da jî nimûneyên ewil yê nivîskî di nav çanda edebîyata klasîk da derketine holê. Kesên wekî Ehmedê Xanî (*Nûbihara Biçûkan*, 1683), Îsmailê Bazîdî (*Gulzar*,?), Şêx Marûfê Nodeyî (*Luxetnameyî Ehmedî*, 1790), Mewlewî (*Eqîdeya Mewlewî*), Şêx Mihemed Kerbelayî (*Mîrsadu'l-İtfal-Şahrahê Kûdekan*, 1912), Evdirrehîm Rehmî Hekkarî (*Dersa Dîn-1921, Kilîla/Mifteya Xwendinê: Elîfêya Kurdî, 'Eqîda İmanê/'Eqîda Kurdan*) bi ferhengên du zimanî û eqîdenameyan xwestine zarokên Kurdan hînî Kurdî bikin yan jî di perderwedîya dînî da bibin alîkarê wan (Tosun, 2018:148; Tek, 2019:57).

Heke em bi awayekî kronolojîk li vê geşedanê binêrin em dibînin ku Kurdên Sovyetê materyalên dersan ji bo zarokan amade kirine. Li Sûrîyê di kovara Hawarê da K. Ali Bedirxan, Cegerxwîn, Osman Sebrî, Celadet Bedirxan, helbestên zarokan û fabl nivîsandine. Piştê li Tirkîyê bi berhemên M. Emîn Bozarslan (*Meyro, Mîr Zoro, Gurê Bilûrvan, Kêz Xatûn* hwd.) vê qonaxê berdeyam kirîye. Piştî salên 1980î jî li Ewropayê kovar û berhemên zarokan hatine weşandin. Di vê serdemê da ligel Mahmûd Baksî (*Zarokên İhsan, Keça Kurd Zozan*), Kemal Burkay (*Alîko û Baz*) kesên wekî Zinarê Xamo, Murad Ciwan, Mahmûd Lewendî, Haluk Öztürk, Fîrat Cewerî ji bo zarokan helbest, fabl, çîrok û pirtûk nivîsandine. Di weşanxaneyên Nûdem û Apec da bi wergerên ji zimanên bîyanî (nemaze jî ji Swêdî) berhemên zarokan bo Kurdî hatine wergerandin û çapkirin. Her wiha kovarên zarokan ên wekî *Hêlîn, Hêvî, Kulîlk, Hêviya Me, Koçer* hwd. hatine weşandin (Tosun, 2018).

Li Tirkîyê di kovara *Nûbiharê* da ji bilî beşên bo zarokan hatîye terxankirin kovarên zarokan yê wekî *Dergûş, Şemamok, Agirê Tûtê, Zarokên Rojê, Perperok, Bûka Baranê* hwd. hatine weşandin. Li Îranê; *Gir û Gallî Mindallanî Kurd, Estêre, Dinyayê Mindallan, Nêrgiz, Sirwe* hwd. li Iraqê jî kovarên zarokan yê wekî *Govarî Estêre, Pepûle, Pereshêlke, Cigergoşekan* hwd. hatine weşandin. (Subaşî, 2017)

Di van salên dîmayîkê da jî li Tirkîyê weşanxaneyên zarokan yê wekî Hîva, Morî hatine avakirin. Her wiha weşanxaneyên din jî di weşanên xwe da zêdetir cih didin berhemên zarokan. Ev jî nîşan dide ku eleqeya li ser edebîyata zarokan her ku diçe zêde dibe û nivîskarên nû dest bi nivîsandina berhemên zarokan dikin. Berfin Ayşe Ögüt jî yek ji nivîskarên vî nîfşê dîmahîkê ye. Her çend temenê wê ciwan e jî wê heta niha çar berhemên zarokan nivîsandine. Lewma bi dîtina me ji bo dîyarkirina rewşa edebîyata zarokan ya Kurdî ew nimûneyeka balkêş e. Çend xebatên li ser edebîyata zarokan ya Kurdî li ser ferheng û berhemên dînî û kovarên zarokan hatine kirin. Lewma derbarê nîfşê dîmahîkê yê vî edebîyatê pir kêr xebat hene. Bi vî xebatê me xwest bala lêkolîneran bikêşin ser vî valahîyê û di vî qadê da rê li ber zêdetir xebatan vekin. Ka gelo di vî nîfşê dîmahîkê da kîjan nav derdikevin li pêş û mirov dikare berhemên wan li gor pîvanên edebîyata zarokan çawa binirxîne, di van berheman da bêtir kîjan mijar tînin dîtîn. Em di vî lêkolîna xwe da wê li ser nivîskariya Ögütê bisekinin ka gelo wê di berhemên xwe da mijara zayenda civakî çawa bi cih kirîye, ji folklorê Kurdî sîd wergirtîye yan na, zimanê wê û dîtbarîya berhemên wê di çarçoveya edebîyata zarokan da mirov dikare çawa analîz bike. Pêşîyê em dê li ser jînenîgarîya Ögütê

agahîyeka kurt bidin, piştê jî berhemên wê di çarçoveya pîvanên edebîyata zarokan da binirxînin.

2. Nîfşê Nû yê Edebîyata Zarokan ya Kurdî û Berfin Ayşe Ögüt

Wekî berî niha jî me dîyar kir di çend salên dawîyê da her ku diçe eleqeya li ser berhemên zarokan zêde dibe. Li Tirkîyeyê di çarçoveya berhemên zarokan da pirtûkên perwerdehiyê, çîrokên Kurdî, nimûneyên folklorê zarokan hwd. hatine çapkirin. Di nav nivîskarên vî nîfşê dawî da ji bilî B. Ayşe Ögütê kesên wekî Yasemîn Elban, Bêrî Bihar, Berfin İde Demiral, Aynur Özbay, Roza Metîna, Mahmûd Nêşîte, Mem Bawer, Mîran Janbar, Mûrad Dildar, Rûken Çalîştiran, Şûkran Çaçan, Janya Acar, Omer Dilsoz, Hasip Yanlıç, Hîva Yüce, Ronî War, Seyhan Karakoç, Abdullah Yapıcı, Amed Gernas, Amed Tîgrîs, Rustem Felat, Yunis Bahram, Benûşe Elewîferd, Selîm Temo, İshak Tepe, Orhan Budak, Konê Reş, Kerem Tekoğlu, Newaf Mîro, Hesên Huseyîn Denîz, Mustafa Rêzan, İkrâm İşler, Çetoyê Zêdo, İsmail Dîndar, Ferîdûn Birgûl, Perwîz Cihanî, Yaqob Tîlermenî, Xecê Rêdûr, Rojbîn Özkan, Eskerê Boyîk, Hekîm Atay (Yorulmaz, 2016;Pirtukakurdi.com, 03.09.2020) bi berhemên xwe yê zarokan yan jî berhevkarîya folklorê zarokan derdikevin li pêş. Bêguman ev kesên navborî hemû hevtamen nînin û hinek ji wan demeka zû dest bi nivîsandina berhemên zarokan kirine, hinekan jî nû destpê kirîye. Lewma divê bê zanîn bi gotina “nîfşê nû” mebesta me ew kes in ku ji piştî salên 1980î heta niha berhemên zarokan nivîsandine.

Nivîskara ku berhemên wê bûne bingeha vî xebatê Berfin Ayşe Ögütê di sala 1993an da li Qizîlxaca Mûşê ji dayîk bûye. Piştê beşa civaknasîyê li Zanîngeha Bedlîsê beşa Beytarîyê xelas dike. Herî dawî jî li Zanîngeha Munzurê dest bi beşa İngîlîzî û Wergerîyê dike. Ji bilî berhemên zarokan yê wekî *Xezal û Qertel, Kewên Gozel, Şînmorîka Zîne, Dara Pîroz* berhemek bi navê *Lehengên ku Çîrokên Xwe Terikandine* wergerandiye Kurdî. Mijara berhemê li ser îstîsmarkirina zarokan e. Ögütê her wiha edîtorîya kovara *Barê* jî kirîye (inanolo.blogspot, 10.07.2020).

Ögüt li ser sedemê bi Kurdî nivîsandina berhemên zarokan dibêje ku di zarokatîya wê da ji bilî çîrokên bi devkî ji bo zarokan çîrokên nivîskî yê kurdî tunebûne. Lewma ji bo ku wê kêmasîyê dagire û zarokên Kurd ji berhemên nivîskî bêpar nemînin wê dest bi nivîsandinê kirîye (Ortadogunews, 13.07.2020).

3. Nirxandina Berheman Ji Alîyê Edebîyata Zarokan ve

3.1. Bûyersazî

Xezal û Qertel

Di vî berhemê da behsa hevaltîya xezal û qertelekê tê kirin. *Xezal û Qertel* du hevalên baş in. Bi roj her du li dû karûbarên xwe diçin lê li şevê tîna hev ji tîjîk û karxezalan ra çîrokên dibêjin, şevbihêrkan dikin. Rojekê bêyî ku haya wan ji hev hebe ji cih û warê xwe, Çîyayê Sîpanê ber bi rojava ve diçin. Nêçîrvanek dehîkê li ber Xezalê datîne. Qertel li esman nêçîrvanî dibîne û dixwaze Xezalê ji nav destê wî xelas bike. Ew êriş li nêçîrvanî dike lewma nêçîrvan guleyan ber dide wê. Qertel birîndar dibe, Xezal wê li ser piştê xwe tîne Çîyayê Sîpanê. Piştî demekê Qertel sax dibe.

Kewên Gozel

Dengxweş û Rengxweş du kewên cot in. Ew li deşta Mûşê di hêlîna xwe da bi awayekî bextewar dijîn. Rojekê Dengxweş dibêje ew dixwaze biçe li pişt Çiyayê Sîpanê Behra Wanê bibîne. Herçend ku Rengxweş naxwaze ew here jî nikare wî qanih bike. Dengxweş piştî rêwîtîyeka dirêj digihe Çiyayê Sîpanê. Li wir pêşîyê bayek, bi dû ra bahoz û baranek dest pê dike. Dengxweş şilopilo dibe bi kotekî diçe li bin zinarekî. Piştî baran xelas dibe ew ziwa dibe, dîsa rêwîtîya xwe berdeham dike. Vê carê jî qertelek wî dibîne dikeve li pey wî. Hema bibêje kêlika wî bigire qertel berxikekê dibîne û ji dû Dengxweş vedigere. Herçend ku Dengxweş gelek ditirse jî bi rojan berdehamî rêwîtîya xwe dike. Ew baxçeyekî gelek xweş dibîne, tê da jî kewek êm dixwe. Dengxweş jî tê nik kewê dest bi xwarina êmî dike lê dikeve dahfikê.

Şinmorîka Zînê

Zînê keçikeka heft salî ye. Rojekê ew diçe ji bo dayîka xwe kulîlkan kom bike di wê navberê da morîka wê diqete, dikeve avê. Çûkek tê morîka wê dixwe nav nikilê xwe û dibe. Zînê diçe ji şivanî pirs dike ka ew dikare çawa wê çûkê bibîne. Şivan jî jê ra behsa Feqîyê Teyran dike, dibêje ew zimanê teyrana dizane lewma dikare alîkarîya te bike, heke tu biçî ji rûspîyên gund bipirsî ew ê cihê Feqîyê Teyran ji te ra bibêjin. Zînê jî vedigere malê, ji kalê hilhilî pîrsa Feqî dike û cihê wî hîn dibe, diçe nik wî. Jê ra behsa serpehatîya xwe dike. Feqîyê Teyran jî jî mîrê teyrana ra dibêje ku bila ji hemû teyrana ra meseleyê ragihîne. Piştî mîrê teyrana morîka Zînê dibîne û dide wê

Dara Pîroz

Zerya keçikeka neh salî ye. Ji ber ku zikê wê diêşe wê dibin nexweşxaneyê. Diktora dibêje ku ew qebz bûye lewma divê mişmişên bêderman û bêhormon bixwe. Babê wê li tu cihan van mişmişan peyda nake. Piştî Zerya ji nexweşxaneyê vedigere mala xwe, radizê. Di xewna xwe da dibîne ku ji dareka mişmişê çend liban dixwe û sax dibe. Gava hişyar dibe xewna xwe ji dayîka xwe ra dibêje. Dayîka wê jî dibêje ku wekî di xewna xwe da dîtîye, li gundê xalê wê darên mişmişê yên nedermankirî hene. Lewma dêya wê ji xalê wê mişmişên van daran dixwaze. Piştî mişmiş digihin destê wan, Zerya wan dixwe û sax dibe. Lewma Zerya dixwaze wekî di xewna xwe da dîtîye dara mişmiş bibîne. Zerya û dêya xwe diçin gund. Xalê wê Zeryayê dibe nik wê dara mişmiş jê kom kirîye. Zerya çawa ku di xewna xwe da dîtîye wê darê av dide. Ligel dayîka xwe dîsa vedigere mala xwe.

3.2. Zayenda Civakî

Karakterên di edebîyata zarokan da dirûvekî dide fêhma zarokî ya nîrx û erkên (Ing. role) ji alîyê civakî ve hatine pejirandin. Bi rêya van karakteran zarok hîn dibe ka jin û mêr divê çawa tevbigerin (Kortenhaus û Demarest, 1993:220). Lê zarok ji bilî van berhevan bi lorîyên dayîka xwe, di her gaveka jîyana xwe da li ser mijara zayendê tiştan hîn dibe. Dizane ku ew keç e yan jî kur e, taybetiyên zayenda xwe nîşan bide. Lewma di berhemên edebîyata zarokan da em pêrgî mijara zayenda civakî tînin. Wate, ligel zayenda jinê yan jî mêrî li gor pîvanên zayenda civakî divê jin wekî jinan, mêr jî wekî mêran tevbigerin. Ve yekê jî gelek klîşe (Ing. stereotype) bi xwe ra anîne. Wekî mînak mêr bihêz e, bîryardar e, aktîv e û serdest e. Jin jî qels e,

bêbiryar e, pasîv e û bindest e. Di berhemên edebîyata zarokan da jî di navenda bûyeran da bi gelemperî karakterên mêr cih digirin û ew xwedan statûyên payebilind in. Jin jî beranberê vê yekê; bende, hestîyar, ehmeq, pepûk, nazik, kedî ne (B. Diekman û Murnen, 2004:376; Tsao, 2008:110).

Di berhemên Ögütê da jî nivîskar hewil dide zêdetir cih bide mijara zayendê û xwe ji klîşeyên zayenda civakî xelas bike. Lewma lehengê van berhevan jin in, navenda bûyersazîyê da jî ew cih digirin. Lê dîsa jî di hinek mînakan da wê xwe ji klîşeyên zayenda civakî xelas nekirîye.

Di çîroka *Xezal û Qertelê* da her du lehengên ajal yê sereke mê yan jî jin in. Derbarê zayenda têtjikan da tiştê nehatîye gotin. Lê em dizanin ku bi tenê nêçîrvan wekî mêr hatîye nîşandan. Gelo mirov dikare vê çîrokê di çarçoveya zayenda civakî da wekî hewildaneka avakirina deqeka dijî serdestîya mêran binirxîne? Bi dîtina me ev pêkan e. Di çîrokê da behsa jîyanek aram tê kirin. Wekî mînak Xezal di nav çîya û daristanan da digere, ji kanîyan ava sar vedixwe. Wexta şevê vedigere nav karxezalên xwe guhanên wê tijî şîr e. Her wiha Qertel jî diçe Behra Wanê, bi masîyan xwe têr dike, ji têtjîkên xwe ra jî xwarinê dibe. Mêr (nêçîrvan) jî dixwaze vê atmosfera erênî xira bike lê di dûmayîkê da ew nikare.

Di çîroka *Kewên Gozel* da em zayendê li ser mînaka du kewên cot dibînin. Ew gelek ji hev hez dikin. Nêrekew (Dengxweş) naxwaze li cihê xwe bisekine, her li dû serpehatîyan e. Zayenda jin (ji bo ajalan mê) jî wekî erkên xwe yê zayenda civakî nîşan bide her li malê ye, naxwaze hevserê wê Dengxweş biçe û hêlîna wan xera bibe. Lê Dengxweş xeberê jina xwe nake. Derketina Dengxweşî bo rêwîtîyêkê û encama wê ya nebaş di çarçoveya zayendê da em dikarin çawa binirxînin? Wekî dijberkirina rolên zayenda civakî di vê mînakê da em dibînin ku rola li ser jinan hatîye ferzkirin vê carê li mêrî hatîye spartin. Wekî klîşeyekê jina ku xeberê malbata xwe neke ji mala xwe dûr dikeve û di dawîyê da pêrgî encameka nebaş tê. Lê li vir yê ku xeberî jina xwe neke mêr e û ew dikeve dahfikê. Ev jî nîşan dide ku nivîskarê bi vê mînakê xwestîye rolên zayenda civakî berovajî bike.

Di çîroka *Şinmorîka Zînê* da lehenga çîrokê Zînê keç e û ew gelek baş li hespî siwar dibe. Wexta ew dixwaze biçe nik Feqîyê Teyran “di berbangê de li hespê xwe siwar dibe” û “di nav lat û zîranan de hespê xwe dibezîne” (r.16). Hespê Zînê jî “şinboz” e. Lê dîsa Zînê keçeka “delal û nazenîn” e, “bi eşq û evîn” dijî (r.18).

Di berhemên zarokan da di behskirin û ragihandina çîrokê da wêne jî cihekî girîng digire. Li gor lêkolînan di van berhevan da ligel naverokê di ziman û wêneyan da jî em klîşeyên zayenda civakî yan jî pêşdarazîyên zayendî dibînin. Di wêneyan da jin di erkên navendî û mijarên sereke da kêma tînin temsîlkirin û her wiha ew negirîng, bi awayekî kevneşopî bi erkên xwe yê pasîv û çavdêr tînin nîşandan (Tsao, 2008:109-110). Di *Şinmorîka Zînê* da jî nimûneyeka di ya têtjildarî zayendê li ser nîşandayîna jinê ye. Dayîka Zînê ligel cînarên xwe li bin sîya darê rûdine û ew ji xwe ra sohbetê dikin. Di wêneya da jî jin wekî bi tenê rûdînen û ji bilî sohbetê tiştêkî di nakin hatine nîşandan:

Di nav civaka Kurdan da her çi gava muşkileyek hebe mêr ji bo şewirandin û çareserkirinê diçin nik “rûspîyan”, jin ji diçin nik “Serspîyan” yan jî “Serejînan”. Wekî rûspîyan serspî jî muşkileyek çareser dikin. Zînê jî wexta ji şivanî alîkariyê dixwaze û şivan ji wê ra dibêje here ji rûspîyan bipirse, Zînê tê ji “kalikê hilhilî” dipirse. Ji ber vê yekê Ögütê ev klîşeya zayenda civakî dubare kirîye.

Di *Dara Pîroz* da lehengê çîrokê dîsa keç e. Zerya, wekî keçikek gelek xweşkok hatîye nişandan. Porê wê zer e, rûyê wê wekî rojê ye, ew şîrîn û rûken e. Gava ew dikene xemzeyek biçûk li ser dêma wê çêdibe. Dêya wê wexta pora wê dihûne carinan dike “çilkezî”. Pişikêka Zeryayê heye û ew gelek hez ji pişikê xwe dike. Ev taybetmendî hemû nişan didin ku Zerya wekî her keçikeka ji rêzê ya di civakê da ye. Li gel Zeryayê bijîşk û hemşîre jî jin in. Lewma derbarê zayendê da em dikarin bi tenê bibêjin ku wekî çîrokên Ögütê yên din nivîskarê xwestîye lehengên xwe ji nav jinên hilbijêre. Lê dîsa jî wexta Zerya diçe gund li wir dibîne ku jinên gund bi satilan avê dikêşin malê. Lewma ev jî nişan dide ku rolên ku civak li ser zayenda jinê ferz dike lêre jî hatîye dubarekirin.

3.3. Peyamên Bo Zarokan

Di berhemên zarokan da nivîskar bi rêya vegotina bûyer û serpêhatîyan dixwaze peyamekê bide zarokan û nirxên exlaqî yên civakê nişanî wan bide. Em di berhemên Ögütê da jî vê yekê dibînin.

Di *Xezal û Qertelê* da wexta Qertel talûkeyê dibîne dixwaze Xezalê xelas bike û bi canfidayî êriş li nêçîrvanî dike. Erê ew birîndar dibe lê Xezal jî nayê kuştin. Piştî Xezal jî bi heman awayî Qertelê li ser piştê xwe heta Çiyayê Sîpanê dibe. Wekî encam em dikarin bibêjin ku ev çîrok ji zarokan ra behsa girîngîya hevaltî û alîkariyê dike. Her wiha têtîkên Xezal û Qertelê bihevra dileyizin lewma di vê mînakê da jî tê dîtin zarok ji ajalên din yan jî mirovên din ra hurmet nişandayîne hîn dibin. Hevaltîya têtîk û karxezalan jî wekî nimûneya pêkvejiyanê dikare bê şîrovekirin.

Xezal û Qertel ji bo ku cihên nû bibînin ji Çiyayê Sîpanê dûr dikevin, dest bi rêwîtiyêka nediyar dikin. Ev jî peyamekê dide zarokan, ji bo ku ew cihên nû bibînin, jîyanên cuda nas bikin, çîrokên nû bibihîzin divê carinan mekanê xwe biguherînin. Jixwe di rêwîtiyê da zarok bi serpêhatîyên nû, ji bo çareserkirina muşkileyên dikevin nav hewldanan, xwe nas dikin, hay ji taybetîyên xwe yên xurt û qels dibin. Lewma di dûmahîkê da ew ne ew kes in wekî dest bi rêwîtiyê kirine. Wexta Xezal jî ber bi rojava ve diçe pêrgî lîlozan, xwezayeka bi rengê sor xemilandî tê lewma gelek bextewar dibe.

Wekî çîroka *Xezal û Qertelê* di *Kewên Gozel* da jî em dibînin ku Dengxweş ji bo ku xwe ji acizîya xwe xelas bike, tiştên nû bielime dikeve rêwîtiyêka dirêj lê vê carê encam neyênî ye. Kewa mê Rengxweş dibêje herçend ku çûyîna cihên dûr, dîtina cihên cuda gelek xweş e jî ew dîsa Dengxweşî li hember xetereyan hişyar dike. Lê Dengxweş jê ra dibêje “*haya min ji hemû xetereyan heye. Dibe ku ez hinek astengiyan bikişînim, lê di dawiyê de ez ê bibim kewekî alim û zana*” (r.4). Lewma ew ji fikra rêwîtiyê venagere. Di dawîya çîrokê da em dibînin ku Dengxweş ji vê rêwîtiya xwe serpêhatîyan derdixîne lê êdî ew ketîye dehfikê û poşman dibe ku xeberê Rengxweşê nekirîye. Dibêje ku “*Xwezî ez niha di hêlîna xwe ya germ de, li kêleka hevala xwe ya Rengxweşê bûma*” (r.10). Di destpêka vê çîrokê da dibe ku zarok ji bo keşîfkirina cihên nû û hînbûna ji serpêhatîyan daxwaza rêwîtiyê bikin lê di encamê da ji ber biserneketinê ew daxwaza wan cihê xwe ji poşmaniye ra bihêle. Lewma êdî ew tu car wê hêzê di xwe da nebînin ku bikevin rêwîtiyê û ji mala xwe bi dûr bikevin. Ji vî aliyê ve ew mijar li gor pîvanên edebîyata zarokan hinek bimuşkile ye. Lê ji aliyêkî dî ve jî ji bo ku zarok hîn bibin û di dawiyê da poşman nebin divê ew şîret û hişyarîyên malbata xwe guhdar bikin.

Wexta behsa bextewariya Dengxweşî û Rengxweşê tê kirin wiha tê gotin: “*Di wê hêlîna xwe ya xweşik de bi awayekî bextewar dijiyan. Hemû ajalên derdorê ji wan didexîsin*” (r.2). Gelo çima mirov ji bextewariya yekî/a din hesûdiyê bike? Ji ber ku piştî vê hevokê li ser têgeha hesûdiyê tu tiş nehatîye gotin ev hevok bi tena serê xwe maye. Lewma zarok ji vê hevokê dibe ku wateyên nebaş jî derxîne û ji her kesê/a bextewar ra hesûdiyê jî bikin. Bi dîtina me ev ji derveyî pîvanên edebîyata zarokan yên têtîkdarî nirxên exlaqî ye.

Di rêwîtiya xwe da wexta cara ewil Dengxweş di bin baranêka gur da dimîne herçend rewşa wî gelek nebaş dibe, “*gelek bêtaqet û bêhal*” dimîne jî ew dîsa venagere hêlîna xwe. Ev rewşa wî wekî “*Lê dîsa jî dev ji rîka xwe ber neda*” (r.10) hatîye vegotin. Lewma nivîskarê xwestîye bala zarokan bikêşe li ser rikdarîyê û bibêje ku ew xisletêka nebaş e. Piştî ku di bin baranê da dimîne Dengxweşê vê carê jî bi zorîyê xwe ji lepên qertelekê xelas dike lê wekî her car “*piştî ku ew digihe firehiyê*” dîsa hêlîna xwe ji bîr dike. Lêre jî li ser vê jîbîrkirinê û belku jî ji zarokan ra “*Dema ku we xwe ji talûkeyekê xelas kir hema ji rewşa xwe ya rastî bi dûr nekevin, her tiştî ji bîr nekin û xwe ne lêhbînin*” tê gotin.

Di edebîyata zarokan da ligel mijarên wekî hezkirin, bawerî û dilovanîyê divê ji zarokan ra behsa aliyên jîyanê yên neyînî jî bê kirin. Lewma yek ji mijarên girîng behskirina mirinê ye. Zarokên pêşdibistanê her mijarê bi awayekî şênber difikirin, dixwazin her tiştî hîn bibin li ser her tiştî pirsan dikin. Lewma wekî têtîkêka neditbar behskirina mirinê bo van zarokan zihmet e. Jixwe ji bo mezinan jî têtîkêka mirinê bisahm e. Lewma heke em bi awayekî reşbîn bo zarokan behsa mirinê bikin dibe ku heta dûmayîka temenê xwe ew li ser derûniya wan tesîreka neyênî bike (Şen, 2016:16). Lewma divê em bi awayekî hêsan, dîtbar lê bi peyv û hevokên biçih ji zarokan ra behsa mirinê bikin. Lê dema Ögüt di *Kewên Gozel* da wexta ji zarokên pêşdibistanê ra behsa mirinê dike ji derveyî vê qaydeyê maye. Wexta qertelekê êriş li Dengxweşî dike, digihe wî, hema bibêje dê wî bigire nivîskar dengê Dengxweşî yê

bitirs digihîne zarokan. Dibêje ku wî “*Stûyê xwe li ber mirinê dirêj kiribû*”(r.12) û “*cara peşîn bû ku ewqas tirsîya bû û mirinê li ber çavên xwe dîtibû*” (r.14). Gelo bi vê hevokê rewşa Dengxweşî naşibe mehqûmekî stûyê xwe ji benê sêdarê xelas kirîye?

Di *Şinmorîka Zînê* da Zînê gelek hez ji dayîka xwe dike û her dixwaze jê ra kulîlkan berhev bike. Her çî gava Zînê pêrgî muşkîleyekê tê ew pîrsa xwe ji mezinên xwe dike, ji wan alîkarîyê dixwaze, bi vî awayî serdikeve. Wekî mînak ji bo ku morîka xwe dîsa bidest bixe ew pîrsa xwe ji şivani, kalê hilhilî û Feqîyê Teyran dike. Zînê di nav xwezayê, fêkîyan, kulîlkan, teyr û çûkan, av û kanîyên zelal da bi bextewarî dijî û ji xwezayê hez dike. Ji bo ku zarok jî bibin xasletên wiha baş, ji malbata xwe hez bikin, hezkirina xwe nîşan bidin, pîrsa xwe ji mezinan bikin, hurmetê nîşanî xwezayê bidin, wê biparêzin ev nimûneyên di çîrokê da bi awayekî rast hatine bikaranîn

Di berhema *Kewên Gozel* da wexta Dengxweş kewa hêsîr, ku ji lingê xwe hatiye girêdan, dibîne wê demê gazindan jê diket bê ka herçend ku ew ji heman qewmî ne çîma jê ra negotîye dehfk heye? Kewa hêsîr wiha bersivê dide wî “*Gava nefîkirî û xwe li ciyan biqelibînî dawîya te ev e*” (r.20).

Dijberî çîrokên di yên Öğütê di *Dara Pîroz* da mekân bajar e. Her wiha statûya dê û bavî jî di vê çîrokê da hatiye guhertin. Babê Zeryayê karmend e û dêya wê di marketekê da dixebite. Ev jî nîşan dide ku nivîskarên Kurd yên li ser edebîyata zarokan berheman dinivîsin têgihîştine ku êdî Kurd jî gundan zêdetir li bajaran dijîn û divê ev jîyana wan jî bikeve nav berhemên zarokan. Her tişt di dema da da zû bi zû diguhere, civaka Kurd her wiha zarokên Kurd jî ji vê guhertinê para xwe digirin. Ew wekî zarokên civakên di zêdetir entegreyî teknolojiyê û medyaya civakî ne. Lewma divê edebîyata behsa wan dike jî ji van guhertinan hayedar bibe û behsa mijarên nû bike. Bi vê yekê zarok jî di wan berheman da xwe bibînin.

Li gor berhemên di *Dara Pîroz* dirêjtir e. Belku jî ji ber vê yekê bûye ku nivîskarê xwestîye bûyerên pirtir xwe dispêrin serpêhatîyan û şîretan vebêje. Xala sereke ya di vê berhemê da hezkirina û hurmet nîşandana xwezayê, çandina mehsulên xwezayî, hezkirina ajalan e. Lewma di vê berhemê da li ser hûrgiliyên jîyanê agahî tînan dayin û şîret tînan kirin. Wekî mînak wexta behsa pişîka Zeryayê tê kirin tê gotin ku ew jê ra ji Wanê dîyarî şandine. Taybetîyên pişîkên Wanê jî ew e ku her çavekî wê bi rengê ye. Pişîka Zeryayê Rindê jî çavekî wê şîn çavê di jî zer e. Zerya gelek ji pişîka xwe hez dike, Rindê jî her car li dû Zeryayê ye.

Zerya bi tevgerên xwe wekî zarokeka temenê xwe hatiye nîşandan. Wexta ew nexweş dikeve ji bo wê qanîh bike babê wê jê ra dibêje ji bo ku sax be divê ew herin doktor. Piştî vê xebirdanê Zerya jî ji pişîka xwe ra dibêje “*Rînda min ez naxwazim ji te biqetim; lê divê tu ez biçim doktor. Gava tu nexweş bikevî divê tu jî herî ser beytar*” (r.7). Her wiha çawa me li jor destnîşan kir, Zerya gelek ji hez malbata xwe dike. Wexta dê û babê wê behsa girîngiya çûna doktor dike jê ra dibêjin ku ji ber ku ew gelek hez wê dikin her kes dixwaze Zerya baştir bibe. Zerya jî jê ra dibêje “*Ez jî pir ji te hez dikim dayê. Ez ji bavê xwe jî hez dikim. Ez ji Rindê jî hez dikim. Ez ji hemû malbata me hez dikim.*” (r.8).

Gelek caran wexta zarok nexweş dikevin ditirsin biçin nexweşxaneyê. Di vê çîrokê da jî bi rêya qanîhkirina Zeryayê nivîskarê xwestîye wekî nimûneyeka baş nîşan bide. Wexta Zerya diçe nexweşxaneyê dibîne ku doktor û hemşîre kesên rûken in, ew “*bibişîrîna rûyê xwe bawerî*”yê didin Zeryayê. Nexweşxane jî cihekî gelek paqij e û bi ronahî ye, pacyên wê fireh in. Piştî Zerya vê yekê dibîne jixwe ra dibêje “*Cîyekî xweş bûye, ez belasebeb ji nexweşxaneyê tirsîyame*” (r.9). Zerya ji doktora xwe hez dike, hişyarîyên wê guhdar dike.

Yek ji mijarên ku nivîskar dixwaze bala me bikêşe ser bikaranîna dermanên xwezayî ye. Wexta Zerya diçe nexweşxaneyê doktor jê ra dibêje ku “*gava derman di nav xwezayê de hebe, ez zû bi zû dermanên kîmyewî nadim kesekî*” (r.9). Lewma ew ji Zeryayê ra dibêje ji bo zîkêşîya xwe mişmişên bêderman bixwe.

Wexta Zerya di xewna xwe da baxçeyekî mişmişan û dara mişmişê ya bi navê “*Dara Pîroz*” dibîne ligel wê diaxive. Ev dar gelek mezin û xweşik e, li ser şaxên wê tijî çûk venîştine. Zerya pîrsa mişmişên bêderman ji darê dike, dar wiha bersivê dide:

Ez ê tu carî qebûl nekim ku mirovên neqenc xwezaya fêkîyên min biguherînin. Ez ê tu carî qebûl nekim ku bi derman û hormonan tahm û rengê fêkîyên min, biguherînin. Ez ê tu carî nehêlim ku bi eslê min bilîzin. Ez dixwazim heta mirinê bi tovên dê û bavê xwe bijîm” (r.14)

Gelo mînakeka dareka wiha serhildêr di vê çîrokê da dibe ku ji derveyî konteksta xwe da bê şîrovekirin? Di berdewama axaftina Zeryayê û darê da jî dar her car dixwaze bala Zeryayê bikêşe ser girîngiya “*li ser eslê xwe bûyînê*” yan jî “*ji eslê xwe dûr neketinê*”. Dibêje ku herçend wê xwestîye darên di jî li ser eslê xwe bimînin, “*mirovên neqenc*” ji bo ku qezenca xwe zêdetir bikin reng û tahma fêkîyên darên di guhertine. Zerya jî di dûmahîka vê xebirdanê da ji darê ra wiha dibêje:

“Xezî hemû dar li ser eslê xwe bimana û ewqas mezin û xweşik bûna. Xwezî mişmişên hemû daran ji bo mirovan derman bûna” (r.16).

Wexta Zerya ji xewê hişyar dibe ji dêya xwe ra behsa xewna xwe, pîrsa Dara Pîroz û mişmişên wê dike. Ew dixwaze bikeve li dû xewna xwe. Lewma piştî sax dibe dê û babê xwe qanîh dike, diçe gundê xalê xwe nik dara mişmişê. Herçend ku wê ne bi tena serê xwe û ne di nav serpêhatîyan da xewna xwe pêk anîye dîsa jî ev nimûne ji zarokan ra nîşan dide ku divê ew bikevin li dû xewnên xwe. Piştî Zerya ligel xalê xwe diçe li quntara çîyê, dûmahîka Gelîyê Kûr, nezîk li Kanîya Spî digihe dara ku di xewna xwe da dîtîye. Spasîya darê dike, ji xalê xwe ra dibêje ku ew dixwaze tovê wê dara mişmişê li hemû cihanê belav bike. Gelo mirovê daxwaza Zeryayê dikare di çarçoveya mijara îdeolojîya di berhemên zarokan da wekî xeyala nivîskarê jî şîrove bike? Çi êşkere çî nerasterast sedemê sereke ya hebûna îdeolojîyê di deqêkê da ligel wateya esil ya deqê xwedîyê wateyên din e jî. Bi gotineka di çawa ku îdeolojî di sêgoşeya nivîskar, xwîner û deqê da derdikeve holê xwîner jî bi rêya bûyerên di deqê da digihe wateyekê (Tüfekçi Can, D. 2013:201). Li gor vê yekê em dikarin bibêjin Öğütê di berhemên Dara Pîroz û Kewên Gozel da ji bilî wateyên sereke yên berhemê ne bi awayekî êşkere be jî xwestîye îdeolojîya xwe ragihîne. Di herdu çîrokan da jî zarok dikarin di navbera sedem û encamên bûyeran da

têkilîyekê deynin. *Öğütê* di Kewên Gozel da “Kurd” û “kew”ê wekî du hêmanên wekhev dibîne. Di Dara Pîroz da jî bi belavkirina tovên darê li cîhanê wê barekî mezin daye ser pišta Zeryayê. Dîsa jî ew îdeolojîya xwe, bi zorîyê li zarokan nade pejrandin. Serlehengên herdu çîrokan Dengxweş û Zerya bi xwe biryara xwe didin û di encamê da Dengxweş poşman dibe lê Zerya digihe miraza xwe. Lewma nivîskar ji zarokên ra derîyê şîrovevê û peywendîkirinê vekirî dihêle, îdeolojîya xwe li ser wan ferz nake.

3.4. Hêmanên Folklorê

Wekî mijar hêmanên folklorê pirtir di perwerdehiya zarokan da tê bi kar anîn. Mîrov dikare di bermehên zarokan da nîrxên çandî, neteweyî û civakî bi rêya lîstîkên zarokan yê gelêrî, mamik, zûgotinok, qewlêrk, metelok, lorî, biwêj, bijîşkî û bawerîya gelêrî, gotinên pêşîyan, çîrvanok hwd. ragihîne zarokan. Lewma hêmanên folklorê jî bo edebîyata zarokan her wiha perwerdehiya zimanî jî çavkanîyeka kêrhatî ye. Bi van hêmanan zarok dibe xwedan hişmendîya zimanî, neteweyî û nîrxên exlaqî. Di dûmahîka gelek hêmanên folklorê û çanda gelêrî da ji bo xwîneran yan jî zarokan peyamek cih digire. Bi vê yekê zarok dikarin dersan jê derxin û behremendîyên xwe yê muhakemekirin û hizirkirinê bi pêş bixin (Artun, 6-7). *Öğütê* jî di berhemên xwe da ciha daye hêmanên folklorîk. Lewma wê him sînore vegotinê fireh kirîye him jî zarok ji folklor û çanda xwe hayedar kirine, ev hêman wekî çavkanîyekê bi kar anîye.

Di çîroka *Xezal û Qertelê* da Xezal û Qertel ligel têtîkên xwe ji şevê heta berê sibê li ber agirî, şevbuherkan li dar dixin. Wekî tê zanîn di şevbuherkan da dengbêj strana dibêjin lewma wekî hêmanekî folklorî Kurdî şevbuherk xwedîyê cihekî girîng e. Di vê çîrokê da jî nivîskarê xwestîyê vê kevneşopîyê ragihîne zarokan da ku haya wan jî çanda wan hebe. Heke em mekanên van çîrokan yê wekî Deşta Mûşê, Çiyayê Sîpanê û Behra Wanê binêrin em dikarin bibêjin ku ew di gelek nimûneyên folklorî Kurdî da cih digirin. Di destana Xecê û Sîyabend da Çiyayê Sîpanê û Behra Wanê, di stranên dengbêj û stranbêjan da jî Deşta Mûşê wekî mekan tê dîtin.

Li dijberî çîroka *Xezal û Qertelê* di *Kewên Gozel* da di despêka çîrokê da mekan deşta Mûşê ye. Dengxweş û Rengxweş ji vir ber bi Çiyayê Sîpanê û Behra Wanê ve diçin. Lewma em heman mekanan lêre jî dibînin. Dîsa kew, ku ew yek ji ajalên di folklorî Kurdî da ye, di vê çîrokê da lehengê sereke ye. Lewma wexta zarokên Kurd di van çîrokan da rastî kewê tê ew li ber çavê wan wekî ajalekî seyr nîne, jixwe di çand û erdnîgarîya wan da ew heye.

Wexta zarok çîroka *Şînmorîka Zînê* dixwînin ji jîyana Kurdan ya gund hayedar dibin. Ka gelo di vê jîyana rojana da Kurd çawa bi çanda xwe dijîn. Wekî mînak ew dê guhdarîya bilûra şivanî bikin. Erdnîgarî û xwezaya xwe û Ava Spî hîn bibin. Wekî şairêkî Kurd yê klasîk dê Feqîyê Teyran nas bikin. Bizanin ku ew jî zimanê teyran fahm dike, ligel Ava Spî diaxive, helbestan li ser dinivîse. Wexta zarok di wêneyan da mîrê teyran dibînin dê hîn bibin ku navê wê tawîs e û di folklorî Kurdî da û ji bo bawerîya Kurden Êzîdî girîng e.

Di *Dara Pîroz* da mekanê çîrokê ji gund ber bi bajêr, ji jîyana gundewar ber bi şaristanîyê ve guhertîye kêma hêmanên folklorê cih digirin. Ev jî nîşan dide ku divê

nivîskarên Kurd yê berhemên zarokan dinivîsin rêyên nû yê vegotin û ragihandina hêmanên folklorîk bigerin. Di vê çîrokê da bi tenê em dikarin emelkirina mişmişên xwezayî di nav çarçoveya bijîşkîya gelêrî da binîrxînin.

3.5. Ziman

Edebîyata zarokan ji aliyê zimanî, hîsî, civakî, hişî ve pêşveçûna zarokan nîşan dide. Zarok bi rêya berhemên edebî zimanê xwe nas dike, têtîgîhe, peyvên hîn dibe û wan bilêv dike, digihîne hev, di nav hevokan da bi cih dike û herî dûmahîkê jî diaxive. Bi taybetî zarok di navbera 3 û 6 salîyê da hêdî hêdî rêzikên zimanî hîn dibe. Di vê qonaxê da berhemên zarokan ji bo pêşvebirina zimanî xwedîyê roleka girîng in (Köprülü, 2015:21). Zarok zimanê xwe di nav malbatê yan jî civakê dibihîze lê bi taybetî bi alîkarîya berhemên zarokan ew zêdetir peyvên hîn dibe, zimanekî edebî û estetîk nas dike, jê hez dike. Lewma berhemên zarokan ji bo hînbûna zimanî çavkanîyên sereke ne. *Öğütê* jî di her sê berhemên xwe yê pêşîyê da ligor temenê zarokên pêşdibistanê bi zimanekî sade û hevokên kurt çîrokan xwe nivîsîne. Lê di berhema xwe ya dûmahîkê da (*Dara Pîroz*) em pêrgî hevokên dirêjtir û zimanekî girantir tên. Ev guhertina zimanî jî ji ber ku ew berhem ji bo zarokên dibistana navîn hatîye nivîsandin, pêk hatîye.

Xezal û Qertel bi gelemperî bi hevokên kurt hatîye nivîsandin. Di çîrokê da em ravekên navdêr (keviyên behrê, rojeke biharê) û rengdêran (*Xezala çavreş*, ezmanê bilind), dubareyan (kêf û xweşî, gul û kulîlk), şayesandinan (*Xweza birengê sor xemilandibû*) dibînin. Herçend ku çîroksazî bi peyvên şênber hatîye vegotin jî em pêrgî bikaranînen razber jî tên. Wekî mînak wexta behsa Qertelê tê kirin wiha tê gotin: “...Pêşîyê ji ezmanê bilind ve li wê behra xweşik temaşe dikir. Kêf û xweşîya azadîyê li nezî ewran tahm dikir.” (r.9). Lêre “ewr” peyveka şênber e. Nivîskarê dîsa bi peyveka şênber, “tahmkirin”ê xwestîyê peyveka razber, “azadî”yê rave bike. Lewma bi bikaranîna “tahmkirina azadîyê” ev rewş vegotîye.

Di *Kewên Gozel* da jî bi gelemperî hevokên kurt, bikaranînen wekî ravekên rengdêran (hêlineke rind, behra mezin hwd.), navdêran (serê sibê, cara yekem) dibînin. Her wiha em bikaranînen razber (avjenîya xeyalan, mirinê li ber çavê xwe dîtîbû) jî dibînin. Ev jî nîşa dide ku nivîskarê xwestîyê hinek bi zimanekî dewlemend çêjeka estetîk bide zarokan.

Şînmorîka Zînê him bi pexşanê him jî bi helbestê hatîye nivîsandin. Lewma ji bo ku zarokên Kurd hay ji çanda xwe ya helbestê jî hebin ew nimûneyeka baş e. Dîsa wekî berhemên di yê *Öğütê* di vê çîrokê da jî dubare (kêf û şahî, pel û şax), hevokên ku asoyê zimanê zarokan fireh dike (di kakilên kulîlkan de fêkiyên teze amadekariya havînê dikirin) û ravekên navdêr û rengdêran (dengê teyr û tilûran, qoreke morîkên şîn), peyvên dengên xwezayî (xuşexuş, şireşir) hatîne bikaranîn.

Di *Dara Pîroz* da ji ber ku ew çîrok li gor yê di dirêjtir e em pêrgî vegotîneka berfirehtir, zimanekî girantir tên. Lê ev neyê wê wateyê ku zimanê vê berhemê li gor temenê zarokên dibistana navîn nehatîye nivîsandin. Lêre em hevok û şayes û diyalogên dirêjtir dibînin.

3.6. Dîtbarî

Berhemên zarokan peşîyê bi rêya dîtbarîyê ve bala zarokan dikişînin. Di van berhemên da divê deq, ziman û wêne di nav hevsgîyêkê da bibin. Ji ber ku dîtin berîya axaftinê tê zarok berî axaftinê bi fêkirinê berhemên nas dike. Jixwe serpehatîya xwendinê jî bi peyv û wêneyên li ser bergê dest pê dike. Sê erkên wêneyê hene. Wêne deqê dixemilîne, şîrove dike û tewaw dike. (Ji J. Berger û yên din rghnr. Uğurlu, 2010:1931) Di berhemên jî bo zarokan da ligel firehîya (Ing. extent) pirtûkê, bergê wê, taybetîyên dî yên şiklî û rengandinê, awayê nivîsê, puntoya wê, dûrahiya di navbera rêzikan jî girîng in. Ji bo zarokên di navbera temenê 0 û 11 salî da mijar jî nivîsan zêdetir jî aliyê dîtbarî ve tê fêmkirin. Lewma jî bo vî temenî wêne jî nivîsan girîngtir in (Bilkan, 2018:26). Li gor van rêzîkên dîtbarî yên berhemên edebîyata zarokan em dikarin bibêjin ku di hersê berhemên *Öğütê* yên peşîyê da di navbera nivîs û wêneyan da hevsgîyêk heye. Wêne bi rengên cuda hatîne rengandin. Şiklên tê da jî girîft nînin û ew bi awayekî hêsan hatîne dirûvandin. Ev jî hînkirin û têgihîştina berhemê bo zarokan hêsan dike. Lê di *Dara Pîroz* da em di navbera wêne û deqê da hevsgîyêkê nabînin.

Xezal û Qertel jî 28 rûpelan pêk tê. Lê em dibînin ku numreya rûpelê li ser nehatîye nivîsandin. Ji bilî rûpela destpêkê û dawîyê jî 26 rûpelan di 13an da nivîs û di 13ên dî da jî wêne cih digirin.

Edîtor (Ulku Bîngol), Wêne (Murat Yapıcı), Pedagog (Bilal Dogan), Redaksiyon (Mehmet Akçakaya), Bergsazî û Mîzanpaj (Ridwan Polat).

Kewên Gozel jî 24 rûpelan pêk tê. Dijberî çîroka *Xezal û Qertelê* numreya rûpelê li ser hatîye nivîsandin. Ji van 26 rûpelan jî bilî rûpela destpêkê û dûmahîkê di 13an da nivîs û di 13an da jî wêne cih digirin.

Edîtor (Ulku Bîngol), Wêne (Murat Yapıcı), Pedagog (Tülay Koç), Redaksiyon (Rêdûr Dîjle), Bergsazî û Mîzanpaj (Ridwan Polat).

Şinmorîka Zînê jî 24 rûpelan pêk tê. Di vî berhemê da jî numreya rûpelê li ser nehatîye nivîsandin. Ji van 24 rûpelan jî bilî rûpela destpêkê û dûmahîkê di 11an da nivîs û di 11ên da jî wêne cih digirin.

Edîtor (Ulku Bîngol), Wêne (Murat Yapıcı), Redaksiyon (Weşanxaneya Hîva), Bergsazî (Qerbelek), Mîzanpaj (Ridwan Polat).

Dara Pîroz jî 31 rûpelan pêk tê. Di nav van rûpelan da carinan biçûk carinan jî mezin 10 wêne hatîne bicîhkirin. Ji ber ku ev berhem jî bo zarokên dibistana navîn hatîye nivîsandin hejmara wêneyan li gor berhemên *Öğütê* yên din kêmtir e. Lewma çawa ku temenê zarokan mezin dibe di berhemên zarokan da wêne cihê xwe jî nivîsan ra dihêlin. Ji 10 wêneyên *Dara Pîroz* da, wêneyek 3 caran hatîye bikaranîn.

Wênesaz (Bilal Karagöz), Bergsazî û Mîzanpaj (Ridwan Polat), Redaksiyon (Îsmail Dîndar)

Her wiha wêneya ku lehengên çîrokê dide nasandin da mirov baş fêm nake çima dê û babê Zeryayê wekî hevalên wê yan jî jê hinek mezintir hatîne xêzkirin

4. Encam

Her çend ku nimûneyên pêşî yê edebîyata zarokan ya Kurdî berîya demeka dirêj derketine holê di roja me da mirov nikare bibêje ev cureya edebîyatê gelek bi pêş ketîye. Dîsa jî di çend salên dûmahîkê da çî ji aliyê weşangeriyê çî ji aliyê zêdebûna nivîskar û berhemên vê edebîyatê di vê qadê da livdarîyek tê dîtin. Me dît ku wekî nûnerek ji nîfşê nû yê vê edebîyatê Ögüt di berhemên xwe da bêtir dixwaze bala xwîneran bikêşe mijara zayenda civakî ji ber vê yekê wê di her berhemê xwe da cih daye vê mijarê. Di navenda wan berhemên da karakterên jin hene. Lewma ew di bijartina karakterên sereke û alîkar da cih dide jinan. Bi vê yekê wê xwestîye rê li pêşîya newekhevîya zayendî bigire û klîşeyên zayenda civakî berovajî bike. Miqabîlî ve hewildanê dîsa jî wê bi temamî neşîyaye xwe ji klîşeyên zayenda civakî xelas bike. Wekî mînak jinên ku ew di çîrokên xwe da cih dideyê li rexekî gelek baş li hespî siwar dibin, di nav civatê da xwedan statûyên payebilind in lê li rexê di li hewşa malê galegalê dikin û wekî bi tenê karê jinan be ew bi satilan avê dikêşin.

Di berhemên xwe da Ögüt ji zarokan ra behsa girîngîya nîrx û mijarên wekî hevaltî, fedakarî, alîkarîxwazî, pêkvejiyanê, rêwîti, hezkirina malbatê, xwezayê û ajalan hwd. dike. Wê hewil daye ku vê yekê ne bi helwesteka lêferzker (Ing. imposing), di nav çarçoveya pîvanên edebîyata zarokan da, bi awayekî xwezayî bike. Heta cihekî bi ser ketîye lê carinan jî ew tehisîye. Ögüt di berhemên xwe da nakeve dehîkê ku îdeolojîya xwe li zarokan bide qebûlîkirin. Lê wekî di mijara ji zarokan ra behskirina mirinê da jî me dît ku divê ew zêdetir baldar bibe û li gor riwangeha zarokan li rêyên nû yê ragihandinê bibîne.

Ji bo ku bi awayekî hêsantir fikrên xwe bigihîne zarokan Ögütê hemanên folklorê Kurdî wekî çavkanîyeka sereke bi kar anîye. Zarok wexta ajalên wekî xezal yan jî kewan, çalakîyên folklorê yê wekî şevbihêrkan, jîyana Kurdan ya gundewarî, mekanên folklorîk yê wekî Çîyayê Sîpanê, Behra Wanê, Deşta Mûşê di çîrokên da dibîne hîn dibe ku ew di heman demê da di folklorê Kurdî da nimûneyên belavbûyî ne. Her wiha ew nîşan dide ku êdî zarokên Kurdan bi giştî li bajarên dijîn lewma behsa muşkîleyên jîyana zarokan ya li bajêr û metirsîyên wan kirîye, mekanên berhemên xwe berfireh kirîye.

Ögüt li gor temenê zarokan ketîya nav hewildana avakirina zimanekî. Ev hewildan di dîtbarîya berhemên û avakirina hevserengîya navbera nivîs û wêneyan da jî tê dîtin.

Her sê berhemên wê yê pêşîyê ji bo zarokên pêşdibistanê hatine nivîsandin. Lewma ew bi zimanekî sade û hevokên kurt hatine nivîsandin. Di van berhemên da ravekên navdêr û rengdêran, peyvên dubare û dengên xwezayî hatine bi kar anîn. Her wiha Ögütê hewil daye asoyê zimanê zarokan dewlemend bike. Wekî mînak ji bo ravekirina peyvên razber wê peyvên şênber bi kar anîne. Di van her sê berhemên da nivîya pirtûkê ji nivîsan nivî jî jî wêneyan pêk tê. Lê ji ber ku berhema *Dara Pîroz* ji bo zarokên temenê dibistana navîn hatîye nivîsandin hevokên dirêjtir û zimanekî girantir hatîye bi kar anîn. Her wiha di vê pirtûkê da hejmara rûpela nivîsan ji wêneyan zêdetir e û heman wêneyan ji carekê zêdetir hatîye bikaranîn lewma ji aliyê dîtbarîyê ve jî kêmasîyên wê hene.

Çavkanî

- B. Diekman, A. & Murnen, S. K. (2004). Learning to Be Little Women and Little Men: The Inequitable Gender Equality of Nonsexist Children's Literature. *Sex Roles*, 50 (5/6), 373-385.
- Bilkan, A. Fuat.(2018). Çocuk Edebiyatı-Kavram ve Mahiyet. İçinde: *Hece Dergisi Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı*. 2. Baskı, (s.24-35) Ankara: Hece Yayınları
- Kortenhaus, C.M. & Demarest, J. (1993). Gender Role Stereotyping in Children's Literature: An Update. *Sex Roles*, 28(3/4), 219-232.
- Köprülü, S. G. (2015). Çocuk Yazını Çevirilerinin Çocuğun Dil Gelişimine Etkisi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (16), 19-37.
- Öğüt, B.A. (2014). *Xezal û Qertel*. Diyarbekir: Weşanên Hîva
- Öğüt, B.A. (2014). *Kewên Gozel*. Diyarbekir: Weşanên Hîva
- Öğüt, B.A. (2016). *Şînmorîka Zînê*. Diyarbekir: Weşanên Hîva
- Öğüt, B.A. (2020). *Dara Pîroz*. Diyarbekir: Weşanên Morî
- Subaşı, K. (2017). Kurtedîroka Çapemenî û Medyaya Zarokan a Kurdî. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*. 9(1/17), 107-132.
- Şen, E. (2016). Çocuk Edebiyatında Bir Yaşam Gerçekliği Olarak Ölüm Olgusu Üzerine Bir İnceleme (Sevim Ak Örneği). *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİLDER)*, 01(01), 14-23.
- Tek, A. (2019). Evdirrehîm Rehmî Hekkarî û Berhemên wî yê ji bo Biçûk, Ciwan û Jinan. *The Journal of Mesopotamian Studies*, (4)1, 51-71.
- Tüfekçi Can, D. (2013). Çocuk Edebiyatında Dilin İdeolojisi: Anlatı Bilimsel Yaklaşım. *Dil Araştırmaları*.(12), 191-213.
- Tosun, T. (2018). Edebiyata Zarokan a Kurdî li Bakur. *Govara Zanstên Mrovayeti ya Zankoya Xaxo*, (6), 147-154.
- Uğurlu, S.B. (2010). Çocuk Edebiyatı Eleştirisi. *Turkish Studies*. 5/3. 1921-1945.
- Ya-Lun T. (2008). Gender issues in young children's literature. *Reading Improvement*. 45(3), 108-114.

Çavkanîyên Elektronîk

- Artun, E. Ortak Türk Kültürü Ürünlerinin Çocuk Edebiyatına Katkıları. (Têketin: 01.09.2020) http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_ortak_turk_kulturu_cocuk_edebiyatina_katkilari.pdf
- Bayram, M. (2020). Di Pirtûkên Çawalêhato yê Zarokan de Kuştin, Xwîn û Tecawiz Hene. (Têketin: 13.07.2020), <http://www.ortadogunews.com/ozel-haber/di-pirtkn-cawalhato-yn-zarokan-de-kustin-xwn-tecawiz-h3946.html>

Eroğlu, İ. (2016). Berfın Ayşe Öğüt: Dixwazim Bibim Evlatlıxa Uzayliyekî (Têketin: 10.07.2020)
<https://inanolo.blogspot.com/2016/10/berfın-ayse-ogut-dixwazim-bibim.html>

Pirtukakurdi. Kürtçe Çocuk Hikâyeleri (Têketin: 03.09.2020)

<https://www.pirtukakurdi.com/kategoriler-tr/kurtce-cocuk-hikayeleri-365-tr>

Yorulmaz, A. (2016). Zarokên kurd bê wêje mezin dibin. (Têketin: 03.09.2020)

<https://www.basnews.com/kr/babat/285839>

Araştırma Makalesi • Research Article

CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) Teknikleri Kullanılarak Muş İlinin Bazı Toprak Özelliklerinin Genel Değerlendirmesi*

General Evaluation of Some Soil Characteristics of the Mus Province Using GIS (Geographical Information System) Technique

Mustafa Yaşar^{a,**}, Yavuz Şahin Turgut^b, Yakup Kenan Koca^c

^a Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Bitkisel Üretim ve Teknolojileri Bölümü, Muş/Türkiye.
ORCID: 0000-0001-9348-7978

^b Ar. Gör., Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Bölümü, Adana/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-8566-6375

^c Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Bölümü, Adana/Türkiye.
ORCID: 0000-0001-9285-1416

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020

Düzeltilme Tarihi: 16 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 20 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Muş İli

Tarımsal Verimlilik

Coğrafi Bilgi Sistemleri

Muş Ovası

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020

Received in revised form 16 December 2020

Accepted 20 December 2020

Keywords:

Mus Province

Agricultural Productivity

Geographic Information System

Mus Plain

ÖZ

Bu çalışmada Muş ilinin bazı toprak özelliklerinin CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) teknikleriyle genel bir değerlendirmesinin yapılması amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında, mülga Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanmış olan “Muş İli Verimlilik Envanteri ve Gübre İhtiyaç Raporu” ve “1/100.000 ölçekli Verimlilik Haritaları” kullanılmıştır. Buna göre Muş ili toprakları göre genel olarak killi ve killi balçık tekstür ve genellikle de nötr pH özellikleri göstermekte olup, tuzluluk sorunları da çok düşük düzeydedir. Ayrıca sahadaki topraklarının tarımsal verimlilik düzeylerinin düşük, orta ve yüksek olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmanın Muş ilindeki toprakları konusundaki mevcut çalışmaların modern yöntem ve tekniklerle tekrar ele alınıp değerlendirilmesinin önemini yansıtmaya bakımından literatürde önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Ayrıca bu çalışmanın Türkiye'nin diğer illerinde bu konuda benzer araştırmalara örnek teşkil edeceği tahmin edilmektedir.

ABSTRACT

In this study, it has been aimed to perform an assessment of some soil characteristics of Mus Province by GIS (Geographical Information System) methods. In this context, it has been utilized from the “Mus Province Productivity Inventory and Fertilizer Needs Report”, which was prepared by the General Directorate of Rural Services and contained 1/100.000 scale productivity map. Accordingly, it has been determined the soils of Muş province was generally clayey and clayey loam texture and showed neutral pH characteristics, as well as salinity was also quite low. Besides this, it has been detected the levels of agricultural productivity was low, medium and high, respectively. It is thought that this study will fill an important gap in the literature as it reflects the importance of reconsidering and evaluating the existing studies on the lands in Muş province with modern methods and techniques. Furthermore, the study are also expected to serve as a model for similar research on this subject in Turkey's other provinces.

1. Giriş

Belirli bir bölgedeki toprak oluşumu, o bölgedeki iklim ve canlıların değişik topoğrafik koşullar ve belirli bir süreç

içerisinde ana madde üzerinde etkisinin bir fonksiyonudur (Jenny, 1941). Ayrıca belirtilen bu beş faktörle birlikte söz konusu toprakların profillerinde meydana gelen ayrışma, taşınma, yıkanma, birikme ve yer değiştirme gibi toprak

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: mustafa.yasar@alparslan.edu.tr

yapan olaylarda meydana gelen fiziksel, kimyasal ve biyolojik reaksiyonlarla topraklar kendilerine özgü karakter kazanırlar. Bu değişimler zaman etkisinin önemini ortaya koymaktadır. Zaman içerisinde profilde meydana gelen bu değişimler topraklarında çeşitlenmesine etkili olmaktadır (Usul ve Dengiz, 2010)

Deniz seviyesinden 1.350 metre yüksekte bulunan Muş ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin orta-güney bölümünde yer almaktadır. Diyarbakır, Batman, Bitlis, Ağrı, Erzurum ve Bingöl illeri ile çevrili olan ilin toplam arazisinin %34'ü ovadır. Muş'un en büyük ovası olan ve ilin adı ile anılan söz konusu ova, 1.650 km²'lik bir sahayı kapsamaktadır ve Türkiye'nin üçüncü büyük ovası olarak kabul edilmektedir. Genç ve verimli alüvyonlarla örtülü olan il sınırları içinde Haçlı, Büyük Hamurpet, Küçük Hamurpet ve Kaz Gölleri ile uzunluğu 600 km olan Murat ırmağı ve uzunluğu 68 km olan Karasu ırmağı bulunmaktadır. İlin toplam yüzölçümü 8.196 km²'dir. Orta Fırat havzası içinde yer alan İlin %42'si tarım alanı, %46'sı çayır-mera, %7'si orman ve %5'i tarım dışı arazi olarak sınıflandırılmıştır. İlde etkin ve verimli tarımsal üretime izin veren I-IV. sınıf tarım arazilerinin toplamı 365.703 ha'dır (Anonim, 2020b).

İlin toplam nüfusu 407.992 olup %80'i tarımla iştiğal etmektedir. Toplam nüfusun %56'sı kırsalda yaşamaktadır.

İlin 4 büyük ovası Muş, Bulanık, Malazgirt ve Liz Ovası mevcut olup, toplam alanı 278.000 ha'dır. Muş ovası Türkiye'nin tek parça 165.000 ha. ile 3. büyük ovasıdır ve 2017 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile büyük ova koruma alanı olarak ilan edilmiştir (Anonim, 2020b).

Muş ovası, Türkiye'nin en büyük ovalarından birisi olmasına ve yeterli su kaynaklarına sahip olmasına rağmen ovadan yeterince faydalanılmamıştır. İl'in su kaynakları (akarsu, gölet, baraj gölleri v.b) Türkiye ortalamasının üzerindedir. Yerüstü su potansiyeli 4,505.93 hm³ / yıl ve yer altı su potansiyeli 117 hm³ / yıl olmak üzere toplam su potansiyeli 4,622.93 hm³ / yıl'dır. İlin en önemli akarsu kaynakları dönem dönem taşkın ve sel riskini de beraberinde getirmektedir. 1963, 2003, 2004, 2011 ve 2012 yıllarında yaşanan sel ve taşkın olayları ciddi zararlar meydana getirmiş, en büyük zararı da Muş Ovası'nın alçak yerlerinde oluştuğu bildirilmiştir (Dölek, 2013; Günek ve ark., 2013)

Mevcut verilere göre, İlde toplam 344.842 ha tarım arazisinin 162.165 ha'ı (%47'si) sulanabilir yapıdadır. Ancak arazinin sadece 72.171 ha'lık kısmı fiilen halk ve devletin imkanları ile sulanmaktadır. Bu alan sulanabilir tarım arazisinin %44,5'ini oluşturmaktadır. Geriye kalan sulanabilen arazinin %55,5'i sulanamamaktadır. Ancak inşaatına başlanan Alparslan-II Barajı ve Muş Ovası Sulama Projesinin bitmesi ile beraber Muş Ovasının 78.210 ha 'ı (sulunacak tarım arazisi %49,43'a çıkacaktır) sulanacaktır. (Anonim, 2020b).

Bu çalışmada mülga Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanmış olan "Muş İli Verimlilik Envanteri ve Gübre İhtiyaç Raporu" ve raporda yer alan "1/100.000 ölçekli Verimlilik Haritaları"nın CBS teknikleriyle genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Sayısal ortamda elde edilen haritalar ileriki çalışmalarda benzer ve farklı disiplinlerde de kullanılmak üzere kullanıcılara sunulmuştur.

2. Materyal ve Metot

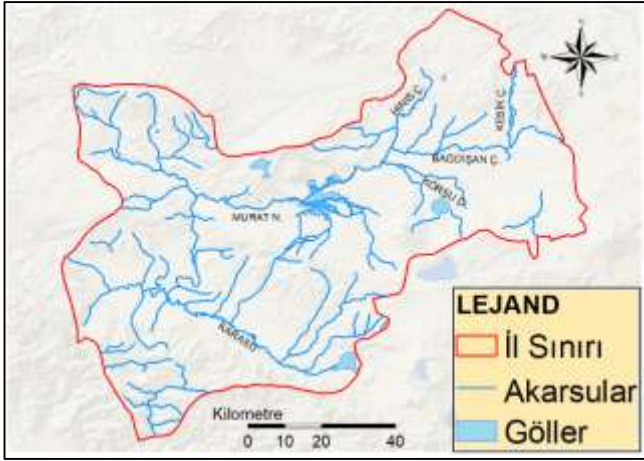
2.1. Materyal

Muş ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümü'nde yer almaktadır. Muş, doğudan Ağrı'nın Patnos ve Tutak, Bitlis'in Ahlat ve Adilcevaz, kuzeyden Erzurum'un Karayazı, Hınıs, Tekman, Karaçoban, batıdan Bingöl'ün Karlıova ve Solhan, güneyden ise Diyarbakır'ın Kulp, Batman'ın Sason ve Bitlis'in Güroymak ve Mutki ilçeleri ile çevrilidir (Dölek ve ark., 2018; Anonim 2020a) (Şekil 1).

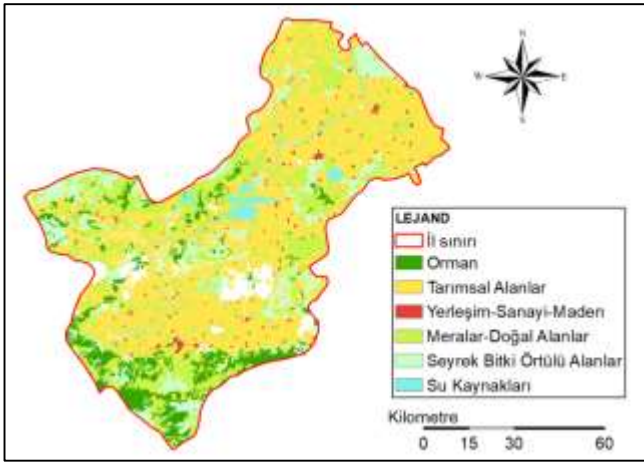
Şekil 1. Muş ili lokasyon haritası

Muş yüksek ve dağlık bir yörededir. İl alanının %34,9'unu kaplayan dağlar, Güney Doğu Torosların uzantılarıdır. Bu dağlar, Alp-Himalaya kıvrım sistemiyle birlikte oluşmuş genç dağlardır. Rakım, genellikle 1.250 metrenin üzerindedir. Güneydoğu Toros Dağları'nın uzantıları Muş il alanını çevreler. Muş ilinin başlıca önemli dağları Akdoğan (Hamurpet), Şerafettin, Bilican, Bingöl, Haçreş (Karaçavuş, Çavuş), Otluk ve Yakupağa dağlarıdır. Buna karşın, yaklaşık 278.000 ha alana sahip dört büyük ova (Muş, Bulanık, Malazgirt ve Liz Ovaları) ilin tarımsal potansiyelle sahip önemli düzlükleridir. Etrafı Nemrut, Şerafettin, Kurtik ve Narcoş Dağları gibi yüksek dağlarlar çevrili olan Muş Ovası yaklaşık 165.000 ha alana sahiptir. (Dölek, 2013). Muş ilindeki vadiler Murat Irmağı ve kollarınca açılmıştır. Muş ilinde dağlar, platolar, ovalar ana yer şekillerini oluşturmaktadır. Bu yerşekillerinin önemli bir kısmını oluşturan dağlar çoğu yerde dar ve derin vadiler tarafından parçalanmış, ovalar ise bu akarsuların taşkın yatakları haline gelmiştir. Bu vadilerin en önemlisi Murat Vadisidir. İlin en önemli sulama kaynakları Murat, Karasu, Alican ve Bulbulak Nehirleri'dir. Bunun yanı sıra; Hünan, Haçlı, Hartuaz, Taksih, Hınıs (Kocası) Çayı, Bağdışan Çayı, Körsu Deresi, Kesik Çayı ve Şekerbulak Deresi'dir (Kıranşan, 2017). Bu derelerin il genelinde sel taşkın yapma riskleri de bulunmaktadır. Buna yönelik Dölek ve Avcı (2017) tarafından yapılan çalışmada, ilin sele duyarlılığının %21 orta ve %48 yüksek düzeyde olduğunu belirlenmiştir. Muş ili sınırları içinde kalan başlıca göller: Haçlı (Bulanık), Hamurpet (Akdogan), Küçük Hamurpet, Gaz (Kaz) gölleridir (Anonim 2020b). (Şekil 2)

Şekil 2. Muş ili su kaynakları haritası

CORINE verileri ilin genel arazi kullanımı ile ilgili önemli veri barındırmaktadır. Muş ilinin arazi örtüsü dağılımını belirlemek amacıyla Avrupa Çevre Ajansı'na ait 2018 yılı CORINE arazi örtüsü verileri kullanılmıştır (CLC,2018). Arazi örtüsü/kullanımı, sanayi-yerleşim-maden, tarım alanları, seyrek bitki örtüsü, su kaynakları, orman ve meralar-doğal alanlar olarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma sonucu, tarım alanları 274.633 ha, meralar ve doğal alanlar 221.164 ha, seyrek bitki örtüsü bulunan alanlar 116.112 ha, orman alanları 70.489 ha, Su kaynakları 20.123 ha, Sanayi-Yerleşim-Maden sahaları 11.533 ha olarak belirlenmiştir (Şekil 3).

Şekil 3. Muş ili CORINE arazi örtüsü/kullanımı haritası

Önemli geçim kaynakları içerisinde tarımın ilk sırada yer aldığı Muş ilinde tarla tarımı önemli yer tutmaktadır. İlde Tarla tarımı alanı 206.745 ha, sebze tarımı alanı 4.131 ha, baharat bitkileri tarımı alanı 1.331 ha ve nadas alanı 26.139 ha'dır (TÜİK, 2019). Tarla tarımı içerisinde buğday, arpa ve yem bitkilerinden yonca önemli yer tutmaktadır. Sebze bitkilerinden ise karpuz, domates ve lahana önemli ekiliş alanlarına sahiptir.

Çalışmada 1988 yılında (mülga) Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından yapılmış olan "Muş İli Verimlilik Envanteri ve Gübre İhtiyaç Raporu" (Anonim, 1988) ve raporun sonunda yer alan haritalar kullanılmıştır. Haritaların gerçek coğrafi konumlarına yerleştirilmesi ve sonrasında sayısallaştırılması aşamasında ArcGIS programından yararlanılmıştır.

Raporda yer alan toprak analizleri değerlendirme ölçü ve standartları kullanılmıştır. Bu standartlara göre toprak pH'sının değerlendirmesinde saturasyon çamurunda cam elektrod ile belirlenen ölçünün, 4,5'dan küçük olması durumunda kuvvetli asit, 4,5-5,5 orta dereceli asit, 5,5-6,5 hafif dereceli asit, 6,5-7,5 nötr, 7,5-8,5 hafif alkali ve 8,5'dan yüksek ise kuvvetli alkali olarak tanımlanmıştır. Tuz değerlerine bakıldığında ise saturasyon çamurunda elektriksel geçirgenlik 0,15'den küçük ise tuzsuz, 0,15-0,35 hafif tuzlu, 0,35-0,65 orta tuzlu ve 0,65'den yüksek ise çok tuzlu olarak tanımlanmıştır.

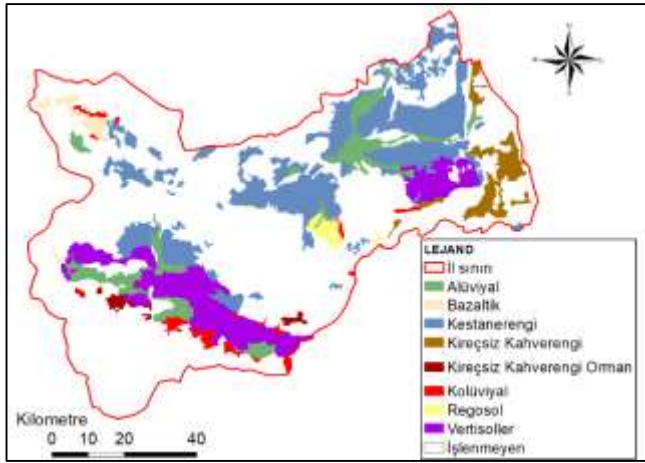
2.2. Metod

Çalışmada 1988 yılında (Mülga) Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından yapılmış olan "Muş İli Verimlilik Envanteri ve Gübre İhtiyaç Raporu" nda yer alan haritalar taratıldıktan sonra ArcGIS ortamında coğrafi düzeltilmeleri yapılarak sayısallaştırılmıştır. Harita içerisinde yer alan ve harita lejantında açıklamaları bulunan tüm bilgiler öznetelik tablosuna işlenmiştir. Bu raporda, büyük toprak grubu (BTG), eğim, derinlik, bünye, taşlılık v.b toprak özellikleri verilmiştir. Ayrıca azot (N), alınabilir fosfor (P_2O_5) ve alınabilir potasyum (K_2O) değerleri de verilmiştir. Bu değerlendirmede Toprak Analizleri değerlendirme ölçü ve standartları kullanılmıştır. Bu standarda göre belirlenen değerler haritalanmıştır. Haritalarda azot 0-2 arasında az, 2-3 arasında orta ve 3'ten yüksek ise yüksek olarak sınıflandırılmıştır. Fosfor düzeyi 0-5 arasında az, 6-9 arasında orta ve 9'dan yüksek ise yüksek olarak sınıflandırmıştır. Potasyum düzeyleri ise 0-20 arasında az, 20-30 arasında orta ve 30'dan yüksek ise yüksek olarak sınıflandırılmıştır. Eğim düzeylerine yönelik sınıflamada ise eğim %0-2 ise düz-düze yakın, %2-6 arasında ise hafif eğimli, %6-12 arasında ise orta eğimli, %12-20 arasında ise dik eğimli, %20-30 arasında ise çok dik ve %30'dan fazla ise sarp olarak tanımlanmıştır. Raporda yer alan her veriye ait alan hesaplamaları yapılmıştır ve çeşitli tematik haritalar üretilmiştir.

3. Bulgular

3.1. Muş İli Toprakları

Muş ilinde BTG (Büyük Toprak Grubu) düzeyinde; KT (Kestanerengi Topraklar), VT (Vertisoller), AT (Alüvyal Topraklar), KKT (Kireçsiz Kahverengi Topraklar), KO (Kolüvyal Topraklar), BT (Bazaltik Topraklar), R (Regosoller) ve KKO (Kireçsiz Kahverengi Orman Toprakları) bulunmaktadır (Şekil 4).

Şekil 4. Muş ili Büyük Toprak Grubu (BTG) haritası

Tablo 1. Muş ili Büyük Toprak Gruplarının (BTG) kapladıkları alanlar

BTG	Alan	
	ha	%
Vertisoller	65.526	7,53
Alüviyaller	43.078	4,95
Bazaltik Topraklar	6.937	0,80
Kestanerengi	134.173	15,41
Topraklar		
Kireçsiz Kahverengi	19.423	2,23
Topraklar		
Kireçsiz Kahverengi	4.329	0,50
Orman Toprakları		
Kolüviyaller	9.889	1,14
Regosoller	5.345	0,61
İşlenmeyen	582.065	66,84
Toplam	870.768	100,00

Kestanerengi Topraklar (KT)

İl toplam toprak varlığı içerisinde en fazla yayılım gösteren topraklardır. Yaklaşık 134.173 ha alan ile çalışma alanın yaklaşık %15,41'inde dağılım göstermiştir. Eğim bakımından çok farklı eğim sınıflarına sahiptir. En fazla C eğimine (%55,3) sahipken, G (%0,27) eğimine sahip kestane rengi topraklar da bulunmaktadır. Bununla birlikte çok az düzeyde de olsa Litozolik (dik eğimli ve sığ) topraklar da (%0,31) görülmektedir. Bu toprakların, 111.732 dekarlık alanda (da) taşlılık (%8,33) ve 8.184 da (%0,61) hafif tuzluluk sorunu bulunmaktadır. Bu topraklarda drenaj problemi bulunmamaktadır. Bu toprakların erozyon düzeyine bakıldığında ise; yaklaşık %68'inde (911.795 da) orta düzeyde, yaklaşık %5'inde (62.613 da) şiddetli ve yaklaşık %1'inde (12.625 da) çok şiddetli erozyon etkili olmaktadır. Buna karşın, bu toprakların %26'sında (350.536 da) erozyon hiç veya çok az düzeyindedir. Raporun yayımlandığı yıla ait arazi kullanımları verilmiştir. Buna göre; çalışma alanın %95'inde (127.504 da) nadaslı kuru tarım, yaklaşık %4'ünde (47.689 da) sulu tarım yapılmaktadır. Besin elementi düzeyleri değerlendirildiğinde ise toprakların azot düzeyleri bakımından sırasıyla; %38,5'in az, %43,6'sı orta

ve %14,7'si yüksek düzeydedir. Alınabilir fosfor düzeyleri bakımından sırasıyla; %66'sı az, %23'ü orta ve %7,4'ü ise yüksek düzeydedir. Çalışma alanının hemen hemen tamamında ise K yüksek düzeydedir. Çalışma alanının %3'ünde ise besin element düzeylerine yönelik herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. KT'lerin pH düzeyi genellikle nötr ve nötr'e yakındır. Çalışma alanın %80'i nötr, %11'i hafif asidik ve %8'i hafif alkalidir. Arazi yetenek sınıflamasına (AYS) göre; I. Sınıf araziler %12, II. Sınıf araziler %16,5, III. Sınıf araziler %51,4, IV. Sınıf araziler %12,7, VI. Sınıf araziler %5,4 ve VII. Sınıf araziler ise %1,5 dir. Arazi yetenek alt sınıfları değerlendirildiğinde ise arazilerin %74,4'ünde eğim; %13'ünde ise hem eğim hem de toprakla ilgili olumsuzluklar bulunmaktadır. %12,4'ünde ise herhangi bir problem bulunmamaktadır. Bu toprakların bünye ve drenajı ile ilgili olarak raporda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Vertisoller (VT)

VT'ler il arazi varlığı verilerine göre KT'lerden sonra en fazla yayılım alanına sahip topraklardır. Yaklaşık olarak 65.526 ha'lık alan ile çalışma alanın %7,5'inde dağılım göstermektedir. Eğim sınıfları bakımından üç farklı eğim sınıfına (A, B ve C) sahip topraklardır. En fazla eğim (591.324 da) %90,5 ile A'da iken, en az eğim (2.802 da) %0,5 ile C'ye aittir. Çalışma alanın B eğimine sahip toprakların (61.137 da) oranı ise %9,2 dir. Toprak derinliği bakımından iki farklı derinlik sınıfı; orta ve derin topraklar yer almaktadır. Derin topraklar %88 (576.068 da) ile VT'lerin büyük bir kısmını oluştururken, sığ toprakların oranı %12 (79.195 da) dir. Toprakların %45'i (296.750 da) hafif tuz karakterlidir. Çalışma alanının sadece %1'i (3.671 da) yetersiz drenajlı /tuzlu alkali alanlar olarak tanımlanmıştır. Diğer özellikler açısından herhangi bir bilgi bulunmayan alanların oranı ise %54 (353.146 da) tür. Erozyon sınıfları bakımından; alanın neredeyse tamamı hiç veya çok az erozyona uğramışken, yalnızca %1'i (4.851 da) ise orta şiddetli erozyona maruz kalmıştır. Raporun yayımlandığı yıla ait arazi kullanımları verilmiştir. Buna göre; çalışma alanın %92'inde (603.918 da) nadaslı kuru tarım, %1'inde (8.678 da) sulu tarım yapılmaktadır. Rapora göre alanın %7'sinde (42.667 da) ise arazi kullanımlarına ait bir bilgi bulunmamaktadır. Besin elementi düzeyleri değerlendirildiğinde ise toprakların azot düzeyleri bakımından sırasıyla; %16,4'ü az, %51,1'i orta ve %31,3'ü yüksek düzeydedir. Alınabilir fosfor düzeyleri bakımından sırasıyla; %75,1'i az, %21,1'i orta ve %2,6'sı ise yüksek düzeydedir. VT'lerin hemen hemen tamamında (%99) ise K yüksek düzeydedir. Bu alanların %1,2'sinde ise besin element düzeylerine yönelik herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. VT'lerin %39'u nötr, %34'ü hafif asidik ve %27'si ise hafif alkalidir. Arazi yetenek sınıflamasına (AYS) göre; alanın neredeyse tamamı II. Sınıf arazilerden oluşmaktadır. VT'lerin yaklaşık %99'u II. Sınıf arazi olarak sınıflandırılmışken, III. Sınıf arazilerin oranı ise %1'dir. Arazi yetenek alt sınıflarında ise alanın tamamı için sınırlayıcı faktör topraktır. Bu toprakların bünye ve drenajı ile ilgili olarak raporda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Alüviyaller (AT)

AT'ler il arazi varlığına göre çalışma alanında yer alan diğer BTG'lere göre %5'lik (43.078 ha) bir alan

kaplamaktadır. Bünye sınıfları bakımından en fazla %60,1 (259.073 da) ile ince tekstürlü topraklar, en az %5,7 (24.354 da) ile kaba tekstürlü topraklar bulunmaktadır. Orta tekstürlü toprakların oranı ise %34,2 (147.360 da) dir. Çalışma alanının drenaj koşulları bakımından; %40,8'i (175.632 da) iyi, %55,5 'i (238.967 da) yetersiz ve %3,8'i (16.188 da) ise kötü drenajlıdır. Raporun yayınlandığı tarihteki arazi kullanım durumlarına bakıldığında en fazla kullanım türünün %72,8 (313.404 da) ile nadaslı kuru tarıma ayrıldığı ve %24,2'sinin ise (104.107 da) sulu tarım için kullanıldığı görülmüştür. Raporunda arazi kullanımlarına ilişkin herhangi bir bilgi bulunmayan alanların oranı ise %3,1 (13.275 da) dir. Besin elementi düzeyleri değerlendirildiğinde, toprakların azot düzeyleri bakımından sırasıyla; %31,8'i az, %44,7'si orta ve %22,5'i yüksek düzeydedir. Alınabilir fosfor düzeyleri bakımından sırasıyla; %56,5'i az, %27,6'sı orta ve %14,9'u ise yüksek düzeydedir. Çalışma alanının hemen hemen tamamında (%98) ise K yüksek düzeydedir ve yalnızca %0,8'i az düzeyindedir. Çalışma alanının %1,1'inde ise besin element düzeylerine yönelik herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Toprakların pH düzeyleri bakımından en yüksek %81,7 ile nötr ve en düşük %3,8 ile hafif asidik pH seviyelerinde bulunduğu görülmektedir. Hafif alkali karakterde olanların oranı ise %14,5 tir. Arazi yetenek sınıflamasına (AYS) göre; alanda %54,2 ile II. Sınıf arazilerin en fazla dağılım gösterdiği ve bunu %34 ile I. Sınıf arazilerin takip ettiği görülmektedir. Alandaki III. ve IV. Sınıf arazilerin oranı ise sırasıyla; %5,5 ve %6,3 olarak saptanmıştır. Arazi yetenek alt sınıflarında ise; arazilerin yarısında (%50) su ile ilgili sıkıntılar bulunmaktadır. Toprak ve eğim bakımından olumsuzluklar saptanan toprakların oranı %16 dir. Raporunda arazi yetenek alt sınıfları bakımından herhangi bir bilgi verilmeyen alanların oranı ise %34 tür. Ayrıca, raporda; eğim, toprak derinliği, erozyon ve diğer özellikler açısından herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Kireçsiz Kahverengi Topraklar (KKT)

KKT'ler il arazi varlığı verilerine göre çalışma alanı içerisinde %2,2'lik (19.423 ha) bir alan kaplamaktadır. Eğim sınıfları bakımından; en fazla eğim %58 ile (112.542 da) B eğim sınıfında görülürken, bunu %36,4 (70.784 ha) ile C eğimi takip eder. D ve F eğim sınırlarının oranı ise sırasıyla; (2.162 da) %1,1 ve (8.743 da) %4,5 tir. Çalışma alanında yer alan topraklar genellikle orta derinliktedir. Orta derinliğe sahip toprakların oranı (137.224 da) %70,5'dir. Çok sığ ve derin toprakların alan içerisindeki dağılım oranları çok düşüktür. Çok sığ topraklar (7.629 da) yaklaşık %4 ve derin topraklar (8.743 da) %4,5'lik bir alan kaplamaktadır. Söz konusu alan içerisindeki sığ toprakların oranı ise (40.636 da) yaklaşık %21 dir. Diğer özelliklere bakıldığında alanın neredeyse yarısının (%47,8) taşlı olduğu ve geri kalan (%52,2) kısmında ise alana ait herhangi bir bilgi bulunmadığı belirlenmiştir. Çalışma alanının %65,7'sinde (127.530 da) orta şiddetli erozyon görülmektedir. Şiddetli (142.045 da) veya çok şiddetli (7.629 da) erozyon görülen alanların oranı ise sırasıyla; %7,3 ve %4'tür. Hiç veya çok az erozyon görülen alanların (44.870 da) oranı ise %23'tür. Rapora göre alanın tamamında nadaslı kuru tarım yapılmaktadır. Besin elementi düzeyleri değerlendirildiğinde ise toprakların azot düzeyleri bakımından sırasıyla; %42,4'ü az, %55,5'i orta ve %2,2'si yüksek düzeydedir. Alınabilir fosfor düzeyleri

bakımından sırasıyla; %81,4'ü az ve %18,6'sı orta düzeydedir. Çalışma alanının tamamında ise K yüksek düzeydedir. Toprakların pH düzeyleri %55 hafif alkali, %43 nötr ve %2 hafif asidiktir. AYS'ye göre; alanın neredeyse yarısı (%49,3) III. Sınıf arazilerden oluşmaktadır. II. Sınıf araziler %25,8 , IV. Sınıf araziler %13,6, VI. Sınıf araziler %1,1 ve VII. Sınıf araziler %10,1 dir. Arazi yetenek alt sınıfları bakımından; alanın %42,5'inde eğim , %23'ünde toprak ve %34,5' inde ise hem eğim hem de toprakla ilgili sorunlar vardır. Raporda bünye ve drenaj bakımından herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Kolüvyaller (KO)

KO'lar, il arazi varlığı verilerine bağlı olarak çalışma alanı içerisinde %1,1'lik (9.889 ha) bir alan kaplamaktadır. Eğim sınıfları bakımından; sırasıyla A eğimi (42.955 da) %43,5 ; B eğimi (32.848 da) %33,2 ve C eğimi ise (23.091 da) %23,3 olarak belirlenmiştir. Toprak derinliklerinin oranı değişiklik göstermekle birlikte alanın (59.160 da) yaklaşık %60'ı orta derinlikte topraklara sahiptir. Derin topraklar (29.023 da) yaklaşık olarak %30 ve sığ topraklar (10.711 da) yaklaşık olarak %11'lik bir alan kaplamaktadır. Alan içerisinde çok sığ derinlikte topraklar bulunmamaktadır. Bünye sınıflarına bakıldığında; orta bünyeye sahip toprakların (60.526 da) oranı %61 dir ve en fazla dağılım gösteren bünye sınıfıdır. İnce bünyeli topraklar (27.115 da) %27,5 ve kaba bünyeli topraklar ise (11.253 da) %11,5 dir. KO'lar içerisindeki taşlı arazilerin (1.590 da) oranı %26,5; hafif tuzlu alkali toprakların (26.290 da) oranı ise %1,5 tir. Raporunda, diğer özellikler bakımından çalışma alanının geri kalanı ile ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. İlgili alanın %50,3'ünde (49.746 da) hiç veya çok az, %49,7'sinde ise (49.148 da) orta düzeyde erozyon görülmektedir. Çalışmanın yapıldığı tarihteki arazi kullanımının %72,3'ünde (71.504 da) nadaslı kuru tarım yapılırken %22'sinde (2.173 da) sulu tarım yapılmaktadır. Besin elementi düzeyleri değerlendirildiğinde ise; toprakların azot düzeyleri bakımından sırasıyla; %27,3'ü az, %58,1'i orta ve %14,7'si yüksek düzeydedir. Alınabilir fosfor düzeyleri bakımından sırasıyla; %34,2'si az ve %63,8'i orta ve %2,1'i yüksek düzeydedir. İlgili alanın tamamında ise K yüksek düzeydedir. Bu toprakların yaklaşık %52'sinin pH'sı hafif asidik, %35,5'i nötr ve %12,5'i ise hafif alkali karakterdedir. AYS'ye göre; I. Sınıf araziler %30,7 ; II.sınıf araziler %20,4 , III. Sınıf araziler %23,5 ; IV. Sınıf araziler %7,9, VI. Sınıf araziler %10,6 ve VII. Sınıf arazilerin oranı %6,9'dur. Arazi yetenek alt sınıfları bakımından; yalnızca eğim problemi olan araziler KO'ların %18'ini oluşturmaktadır. Yalnızca toprak bakımından problemlili olan araziler %11 düzeyindedir. Hem eğim hem de toprak bakımından sorunlu araziler ise KO'ların %38,3'ünü oluşturmaktadır. Hem toprak hem de drenaj bakımından problemlili araziler ise KO'ların yalnızca %2'sini oluşturmaktadır. Raporunda drenaj ile ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.

Bazaltik Topraklar (BT)

BT'ler, il arazi varlığı verilerine bağlı olarak çalışma alanı içerisinde yer alan BTG'lere göre %0,8'lik (6.937,37 ha) bir alan kaplamaktadır. Eğim yönünden BT'lerde D eğim %43,2 (29.956 da) ile en fazla alanı kaplamaktadır. C eğim sınıfına giren toprakların oranı %26 (18.034 da) ve F eğim

sınıfında yer alan toprakların oranı ise (15.109 da) %21,8 dir. Eğim sınıfları arasında en az dağılıma sahip B eğiminin oranı ise %9 (6.274 da) dur. Derinlikleri bakımından değerlendirildiğinde; BT'lerin %21,8'inin (15.109 da) çok sığ, %32,7'sinin (22 655 da) sığ, %36,5'inin (25.334 da) orta ve %9'unun (6274 da) derin olduğu görülmüştür. BT'lerin (44.719 da) %64,5'i taşlı ve geri kalan (24.654 da) %35,5'inde ise taşlılık sorunu yoktur. BT'ler erozyona maruz kalmaları açısından sırasıyla; hiç veya çok az erozyona uğrayan alanlar (6.274 da) %9, orta şiddetli erozyona maruz kalanlar (26.709 da) %38,5, şiddetli erozyona uğrayan alanlar (21.280 da) %30,7 ve çok şiddetli erozyona maruz kalan alanların (15.109 da) oranı ise %21,8 dir. Buna göre; BT'ler üzerinde yer alan alanların oranı yaklaşık %63 (43.957 da) iken, ilgili alanların yaklaşık %28'inde (19.234 da) sulu tarım yapılmaktadır. Arazi kullanımına ilişkin raporlamamış alanların oranı ise (6.182 da) yaklaşık %9'dur. Besin elementi düzeyleri değerlendirildiğinde ise toprakların azot düzeyleri bakımından sırasıyla; %11'i orta ve %89'u yüksek düzeydedir. Alınabilir fosfor düzeyleri bakımından sırasıyla; %72,3'ü az ve %27,7'si orta düzeydedir. BT'lerin tamamında ise K yüksek düzeydedir. Bu toprakların yaklaşık %24'ünün pH'sı nötr ve yaklaşık %76'sının hafif asidik karakterdedir. AYS'ye göre; II. Sınıf araziler (6.274 da) %9, III. sınıf araziler (13 748 da) %19,8, IV. Sınıf araziler (12.961 da) %18,7, VI. Sınıf araziler (21.281 da) %30,7 ve VII. Sınıf araziler (15.109 da) %21,8'lik bir alan kaplamaktadır. Arazi yetenek alt sınıflarına göre; yalnızca eğim problemi olan topraklar BT'lerin %18'ini oluşturmaktadır. Hem eğim hem de toprak yönünden sorunlu araziler BT'lerin %82'sini oluşturmaktadır. Raporda bünye ve drenaj bilgisine yer verilmemiştir.

Regosoller (R)

R'ler, çalışma alanı içerisinde yer alan BTG'lere göre %0,6'lık (5.345 ha) bir alan kaplamaktadır. Eğim yönünden R'lerde C eğimine sahip topraklar %51(27.333 da) ile en fazla alanı kaplarken, bunu sırasıyla B eğimi %42 (22.394 da) ve A eğimi %7 (3.725 da) ile izlemektedir. R'lerin %51'ini sığ topraklar (27.333 da) oluşturmaktadır. Orta derinlikteki (24.237 da) toprakların oranı %45,3 ve derin toprakların (188 da) oranı ise %3,5 dir. R'lerin %51'i (27.333 da) şiddetli erozyona maruz kalmışken, yaklaşık %38,5'i (20.512 da) hafif erozyona maruz kalmıştır. Hiç veya çok az erozyona maruz kalan alanların (5.608 da) oranı ise %10,5 dir. Çalışmanın yapıldığı tarihte R olarak belirlenen alanların tamamında nadaslı kuru tarım yapılmaktadır. Besin elementi düzeyleri değerlendirildiğinde ise toprakların azot düzeyleri bakımından; %93'ü orta ve %7'si ise yetersiz düzeydedir. Alanın tamamında alınabilir fosfor yetersiz düzeyde iken, K ise yüksek düzeydedir. Bu toprakların tamamında pH nötr seviyesindedir. AYS'ye göre; II. Sınıf araziler %10,5 (5.608 da), III. Sınıf araziler %38,5 ve IV. Sınıf araziler ise %51'lik (27.333 da) bir alan kaplamaktadır. Arazi yetenek alt sınıfları değerlendirildiğinde; sadece eğim problemlili alanlar %3, sadece toprak ile ilgili sorunlu alanlar %7 ve hem eğim hem de toprak problemi bulunan alanlar %89,5 dir. Raporda bünye, drenaj ve diğer özellikler hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Kireçsiz Kahverengi Orman Toprakları (KKO)

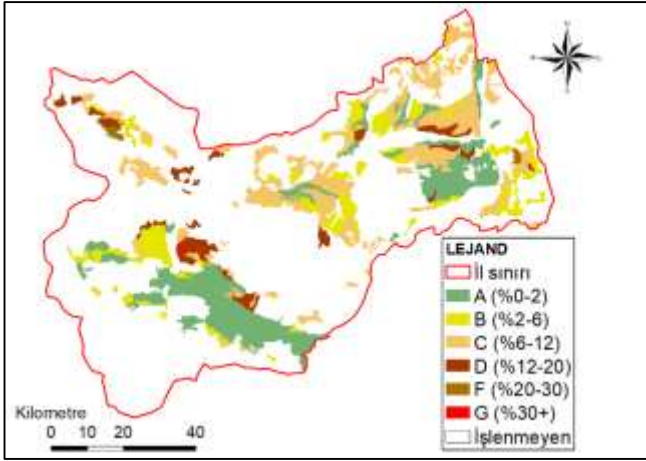
KKO'lar, ilde %0,5'lik (4.329 ha) bir alan kaplamaktadır. Eğim yönünden KKO'lar sırasıyla; düz ve düze yakın araziler (8.922 da) %20,5, hafif eğimli araziler (19.368 da) %44,7 ve orta eğimli araziler ise %34,7 (15.006 da) dir. KKO'ların %55,3'ünü (23.938 da) derin topraklar oluşturmaktadır. Orta derinlikte topraklar %39,3 (17.027 da) ve sığ toprakların oranı ise %5,4 (2.330 da) tür. KKO'ların %60'ı (25.960 da) hiç veya çok az erozyona maruz kalırken, %40'ı ise (17336 da) orta şiddetli erozyona maruz kalmıştır. Çalışmanın yapıldığı tarihte KKO olarak belirlenen alanların %86,7'sinde (37.542 da) nadaslı kuru tarım yapılırken, %13,3'ünde ise (5.754 da) sulu tarım yapılmaktadır. Besin elementi düzeyleri değerlendirildiğinde ise toprakların azot düzeyleri bakımından; %57,5'i orta ve %38'i ise yüksek düzeydedir. Alınabilir fosfor, alanın %22,5'inde yetersiz, %17,52'sinde orta ve %55'inde yüksek düzeydedir. K ise alanı %95,3'ünde yüksek düzeydedir. Besin element düzeyine ilişkin alanın yaklaşık %4,5'inde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu toprakların %83'ünde pH nötr seviyesinde iken, %17'sinde ise hafif asidiktir. AYS'ye göre; I. Sınıf araziler %20,5 (8.922 da), II. Sınıf araziler %44,5 (19.368 da) ve III. Sınıf araziler ise %34,5'lik (15.006 da) bir alan kaplamaktadır. Arazi yetenek alt sınıfları değerlendirildiğinde; sadece eğim ile ilgili problemi bulunan alanlar %74, hem eğim hem de toprak açısından sorumlu alanlar %5,5 dir. Raporda bünye, drenaj ve diğer özellikler hakkında bilgi bulunmamaktadır.

İşlenmeyen Araziler

İşlenmeyen araziler, il arazi varlığı verilerine bağlı olarak çalışma alanının %66,84'lük (582.065 ha) bir alanını kaplamaktadır. Bu araziler, ilin topoğrafik yapısından kaynaklı, yüksek rakımlı ve genellikle dik- çok dik eğimli arazilerden oluşmaktadır. Eğim ve yükseltiye bağlı olarak genellikle tarımsal amaçlara uygun olmadığından kullanılmamaktadır.

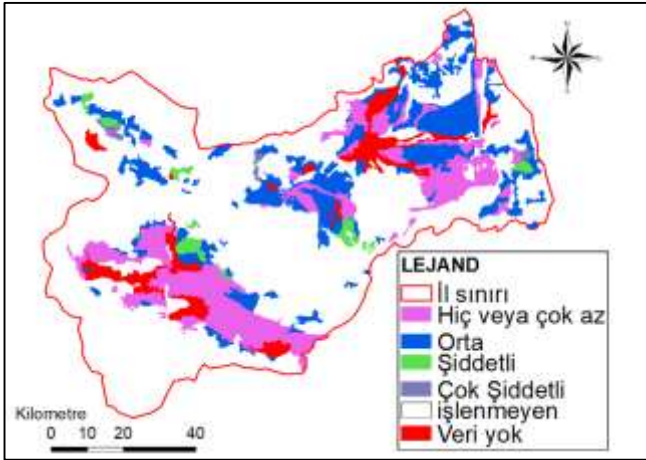
Muş ili Arazi Özellikleri

Arazinin eğimi, arazi kullanımını ve erozyonu etkileyen en önemli arazi karakteristiklerinden birisidir. Muş ili sahip olduğu ovaları bakımından önemli düz ve düze yakın arazileri barındırmasına karşın, mevcut topoğrafik yapısı nedeniyle çeşitli eğim sınıflarına da sahiptir. Buna göre; arazilerin %9,3'ü düz ve düze yakın araziler, %5,7'si hafif eğimli, %12,8'i orta ve dik eğimli, %0,4'ü ise sarp ve çok dik eğimli arazilerden oluşmaktadır. Ancak, arazilerin yaklaşık %68'i işlenmeyen dik eğimli arazileri ifade etmektedir (Şekil 5).

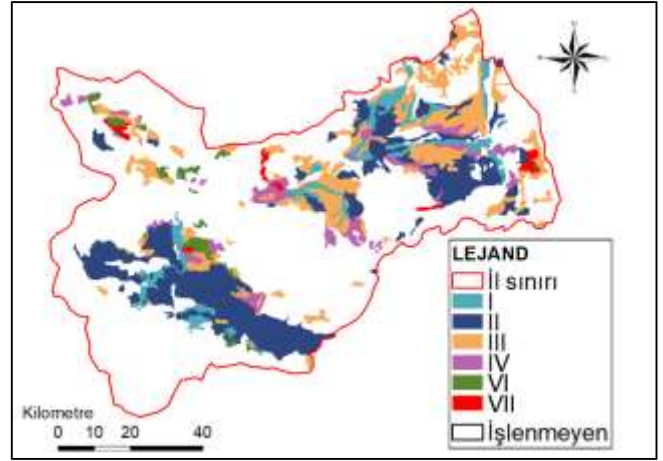
Şekil 5. Muş ili arazi eğim haritası

Eğimle birlikte araziler üzerinde en önemli olumsuz etken toprak erozyonudur. Erozyon kimi zaman eğime bağlı olarak doğal, kimi zamanda insan etkisiyle hızlandırılmış bir şekilde gerçekleşebilmektedir. Buna göre arazinin %13,3'ünde erozyon tehlikesi bulunmaktadır. %13,3'ünde orta düzeyde, yaklaşık %2'sinde ise şiddetli ve çok şiddetli düzeyde erozyon tehlikesi görülmektedir. Ancak, raporda işlenmeyen olarak tanımlanan arazilerin dik eğimli olduğu ve bundan dolayı erozyon risk potansiyeli taşıdığı unutulmamalıdır. Erozyon tehlikesi bulunmayan araziler düz- düze yakın ova kısımlarında iken, yüksek erozyonun görüldüğü araziler ise bitki örtüsü ile kaplı olmayan eğimli arazileri ifade etmektedir (Şekil 6).

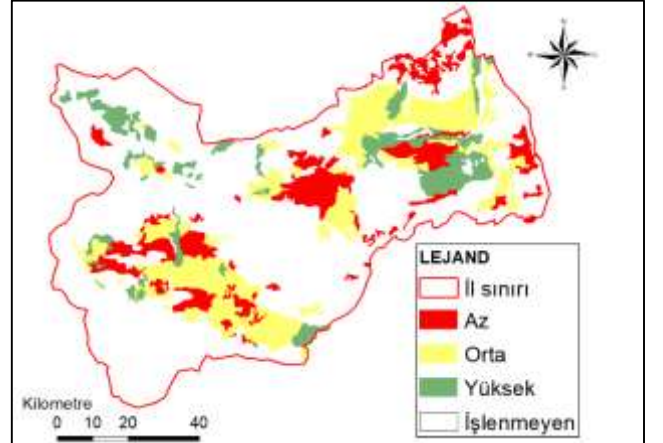
Şekil 6. Muş ili arazi erozyon haritası

Arazi yetenek sınıflaması, arazilerin değerlendirme, arazi kullanımlarının oluşturulmasında, sulu tarıma uygunluk sınıflaması ve toprakların mühendislik özelliklerinin değerlendirilmesi gibi birçok konuda arazilerin nasıl ve hangi amaçlarla kullanılacağını ve daha sonraki kullanımlar için nasıl korunması gerektiği ile ilgili yapılan bir sınıflamadır (Dinç ve Şenol, 2001). Bu sınıflamada tarımsal açıdan en iyi araziler I. Sınıf, en kötü araziler ise VIII. Sınıf olarak tanımlanmaktadır. Muş ili arazi varlığına bakıldığında; I. Sınıf seçkin araziler, tüm arazi varlığının yalnızca %4'üne tekabül etmektedir. Arazilerin yaklaşık %14'ü II. Sınıf, %10'u III. sınıf arazilerdir. İşlenmeyen araziler ile birlikte, işlemeli (makinalı) tarıma uygun olmayan araziler ise tüm arazi varlığının yaklaşık %69'unu oluşturmaktadır (Şekil 7).

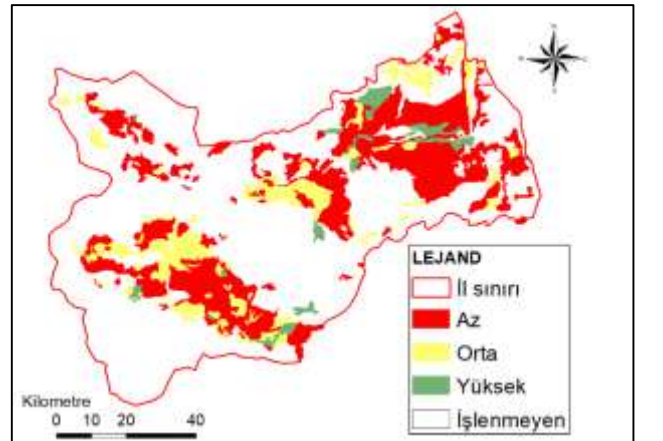

Şekil 7. Muş ili arazi yetenek sınıfları haritası

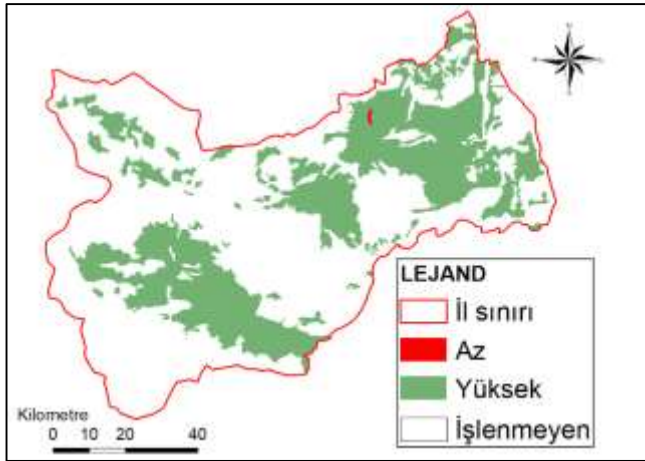
Toprakların bitki besin element düzeyleri değerlendirildiğinde; raporda yalnızca azot, alınabilir fosfor ve alınabilir potasyum ele alındığı ve bu besin elementlerine ait miktarları yerine "az", "orta", "yüksek" şeklinde sınıflandırıldığı görülmektedir. Azot bakımından çalışma alanının %10'u az, %15,6'sı orta ve yaklaşık %7'si ise yüksek düzeydedir. Alınabilir fosfor bakımından çalışma alanının yaklaşık %22'si az, %8'i orta ve %2,5'i yüksek düzeydedir. Yarayıslı potasyum bakımından ise çalışma alanının %32,5'i yüksek düzeydedir. Toplam çalışma alanının yaklaşık %68'inde ise ilgili besin elementleri bakımından herhangi bir veri bulunmamaktadır. CBS ortamında oluşturulmuş N, P, K haritaları şekil 8, 9 ve 10'da verilmiştir.

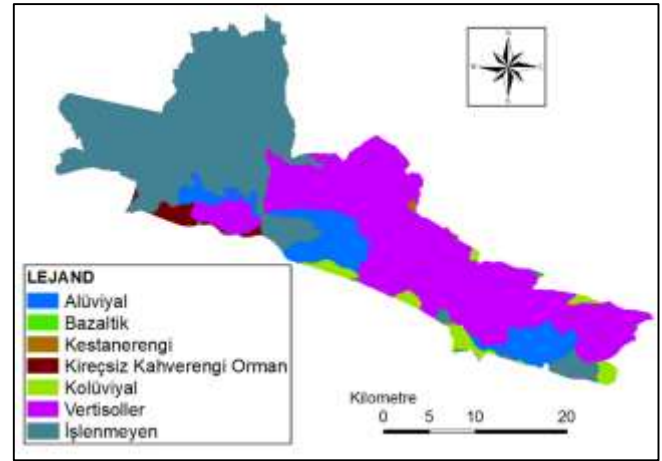
Şekil 8. Toprakların azot (N) düzeyi haritası

Şekil 9. Toprakların alınabilir fosfor düzeyi haritası

Şekil 10. Toprakların yarıyışlı potasyum düzeyi haritası

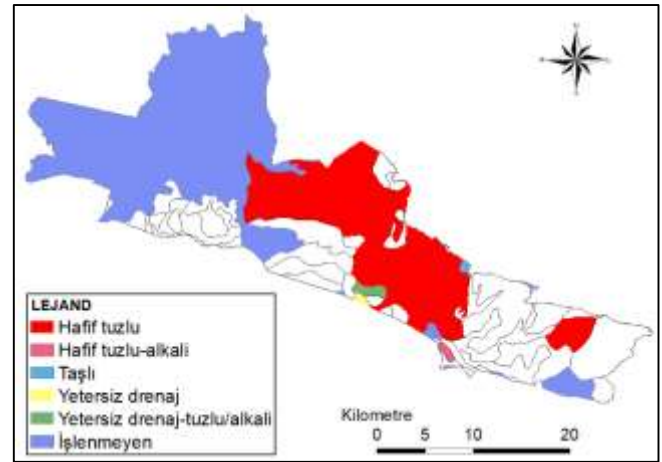
Şekil 11. Muş Ovası Büyük Toprak Grubu haritası

3.2. Muş Ovası Arazi Özellikleri ve Haritaları

Muş ilinde bulunan 4 ovanın en büyüğü konumunda olan Muş Ovası genel olarak tarımsal anlamda önemli bir yere sahiptir. İlden ayrı olarak Muş Ovası bu başlıkta ayrıca ele alınmış ve CBS ortamında mevcut özellikleri ortaya konmuştur. Ovada en fazla VT'ler dağılım göstermektedir (Şekil 11). Bu topraklar iklimsel olarak kuru dönemlerde çatlama özelliğindedir. Yağışın veya sulamanın olduğu dönemlerde bu çatlaklar kendiliğinden kaybolmaktadır. 42.582 ha arazide (Ovanın yaklaşık %40'ı) yayılım gösteren VT'lerin hemen hemen tamamı düz-düze yakın arazilerdedir. Derin topraklar olup, erozyon sorunu bulunmamaktadır. VT'ler yüksek düzeyde kil içermekte olup, ağır topraklar olarak adlandırılmaktadır. VT'lerdeki en önemli sorunlardan birisi de tuzluluktur. Raporda hafif tuzlu olarak tanımlanmış olan araziler 28.608 ha olup, toplam VT'lerin yaklaşık %60'ına tekabül etmektedir (Şekil 12). Hafif düzeydeki tuzluluk yalnızca tuzluluğa hassas bitkilerde sorun yaratabilmektedir. Bu tuzluluk düzeyi ileriki süreçte dikkat edilmesi gereken hususlardan birisidir.

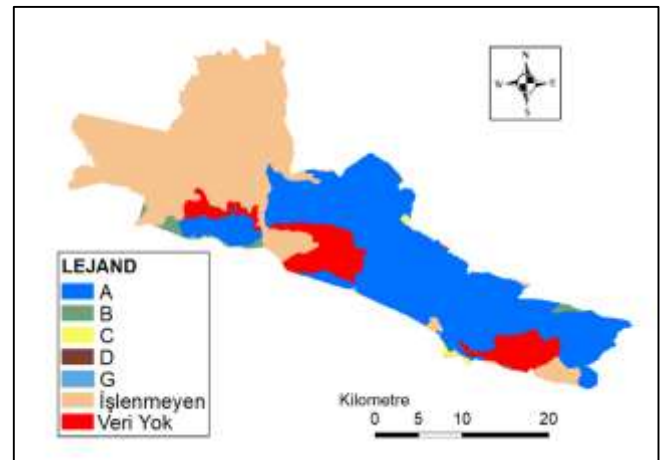
Ovada önemli yayılıma sahip AT'ler ise Murat Nehri ve kollarının oluşumlarıdır. İnceden kabaya değişen tekstüre sahip bu topraklarda çok az da olsa yetersiz ve kötü drenaj şartları da mevcuttur. I, II ve III. Sınıf arazilere sahip bu topraklar, genellikle orta düzeyde pH'ya sahiptir.

Ovada en az dağılım gösteren topraklar ise BT'lerdir. Yalnızca 14 ha. alanda yayılım gösteren sığ topraklar olup, Ovada yalnızca çok küçük bir bölgede yer almaktadır. İl genelinde önemli düzeyde yayılım gösteren Kahverengi Orman Toprakları ise ovada bulunmamaktadır.

Şekil 12. Muş Ovası toprakları tuzluluk haritası

Eğim bakımından Ovanın hemen hemen tamamı düz-düze yakın arazilerden oluşmaktadır (Şekil 13). Buna karşın Ovanın kenar kısımlarında çok az yayılım gösteren D ve G eğime sahip araziler de bulunmaktadır. G eğimli araziler aynı zamanda çok sığ topraklardır. Ancak bu araziler ihmal edilecek kadar çok küçük düzeyde kalmaktadır. Ova arazilerinin en büyük problemi olarak tuzluluk görülmektedir. Bu tuzluluk hafif düzeyde olup, arazilerin hemen hemen yarısına yakın kısmında bu sorun mevcuttur.

Şekil 13. Muş Ovası arazileri eğim haritası

Ovanın hemen hemen tamamında arazi kullanımı nadaslı kuru tarımdır. Arazinin 61.558 ha'ı nadaslı kuru tarımda iken, yalnızca 3.764 ha'ı sulu tarım şeklinde kullanılmaktadır. Ancak önümüzdeki kısa dönemde

yapılması tamamlanacak olan Alparslan-2 Barajı ile arazinin önemli bir kısmının sulamaya açılması beklenmektedir.

Ova topraklarının besin elementi düzeylerine bakıldığında ise, Azot bakımından toprakların 19.615 ha'ında az, 42.136 ha'ında orta ve 7.324 ha'ında ise yüksek düzeyde azot belirlenmiştir. Alınabilir fosfor ise, 44.379 ha'ında az, 21.384 ha'ında orta ve 3.312 ha'ında ise yüksek düzeydedir. Alınabilir potasyum bakımından ise ova topraklarının tamamı yüksek düzeydedir.

Ova topraklarının tamamında işlenmeyen olarak tanımlanmış olan araziler için herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Muş Ovasının kimi özelliklerinin birlikte belirlendiği özellikler tablo 2'de verilmektedir. Ovanın genel

özelliklerine bakıldığında VT'lerin önemli bir kısmının düze yakın eğime sahip arazilerde yayıldığı görülmektedir. Derin topraklara sahip VT'lerde erozyon riski de düşük düzeydedir. Buna karşın BT'ler ise genellikle C eğime sahip ve sığ topraklar olduğu görülmektedir. Büyük Toprak Grubu düzeyinde tanımlanan toprakların hemen hemen tamamı ince bünyeye sahiptir. Kil tekstür olarak adlandırılan bu bünye kimyasal verimliliğinin yüksek olmasına karşın, su tutma kapasitesinin yüksek oluşu nedeniyle kimi dönemlerde havalanma ile ilgili olumsuzlukları da barındırmaktadır. Ovanın önemli akarsu kaynakları tarafından genel özellikleri şekillenen AT'lerde ince tekstüre sahip olup, drenajları genellikle iyi düzeydedir. Ovada yer alan KT'ler ise genellikle B eğimine sahip arazilerde yayılım göstermektedir. Çizelgede yer almayan bilgilere raporda da yer verilmediğinden dolayı boş bırakılmıştır.

Tablo 2. Muş Ovası topraklarının BTG düzeyinde kimi toprak/arazi özelliklerinin değerlendirilmesi

Büyük Toprak Grubu	Toplam Alan(ha)	Eğim (ha) ve Sınıfı	Toprak Derinlik (ha)- Sınıf	Bünye (ha) - Sınıf	Drenaj (ha) - Sınıf	Erozyon (ha) - Sınıf
VT	42.582	4.581 - B	36.028 -Derin	-	-	42.582 - Az
İşlenmeyen	39.354	-	-	-	-	-
AT	17.195	-	-	9.102 - İnce	8.286 - İyi	-
KT	6.246	4.065 - B	3.800- Derin	-	-	4.579 - Az
KO	2.476	1.980 - A	1.293-Derin	925- İnce	-	1.980 - Az
KKO	1.117	674 - A	461- Derin	-	-	1.050 - Az
BT	14	14-C	14- Sığ	-	-	14- Orta
Toplam	108.984	11.314	41.596	10.027	8.286	50.205

4. Sonuç ve Öneriler

Türkiye'nin önemli büyük ovalarından biri olan Muş Ovası'nı da içerisinde barındıran Muş ili toprakları ve arazilerinin genel özellikleri bakımından değerlendirildiği bu çalışmada, topraklar BTG düzeyinde ele alınmıştır. BTG düzeyinde en fazla dağılım gösteren topraklar KT'lerdir. En az dağılım gösteren topraklar ise; KKT, R ve BT'lerdir. Muş ili arazileri, ovalar hariç genellikle orta eğimli arazilerden oluşmaktadır. Ovalar hariç, arazilerin %15'inde erozyon tehlikesi bulunmaktadır. Arazilerin %28'i işlemeli tarıma elverişlidir. Besin elementi bakımından arazilerin neredeyse tamamında alınabilir potasyum yüksek seviyededir. Alınabilir fosfor bakımından toprakların %22'si, azot bakımından ise %10'u yetersiz düzeydedir. Bu besin elementleri dışında raporda herhangi bir başka besin elementi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Her ne kadar bu üç besin elementi en fazla kullanılan besin elementlerini oluşturuyor olsa da, toprakların tüm potansiyellerinin belirlenmesi açısından diğer tüm makro ve mikro besin element düzeylerinin de sonraki yapılacak çalışmalarda belirlenmesi gerekmektedir.

Ancak bu çalışmada elde edilen verilerin, Muş ilinin tamamı için geçerli olduğu söylenemez. Çünkü, çalışmada ana kaynak olarak kullanılan raporda Muş İl'inin yaklaşık %67'si hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu alanları oluşturulan tüm alanlarda renklendirme yapılmamış; beyaz olarak bırakılmıştır. Göreceli olarak bu

düzyüksek gibi görünse de, Ova dışında kalan eğimli araziler İl yüzölçümünün önemli bir alanını kapladığından dolayı aslında bu çalışmada elde edilen verilerin önemli bir kısmı İldeki ovaların genel karakteristiklerini yansıtmaktadır.

Bu çalışmada elde edilen veriler ve üretilen haritalar, Muş ilin'de yer alan Muş, Bulanık, Malazgirt ve Liz Ovaları'nın tarımsal potansiyelini de ortaya çıkarmıştır. CBS ortamında üretilen haritalarda ovaların tarımsal potansiyelleri yüksek, düz ve derin topraklardan oluştuğu görülmektedir. Ancak, raporda yer alan bilgiler ile söz konusu ovaların tarımsal potansiyeli tam olarak ortaya konulamamaktadır. Bundan dolayı, İl sınırları içerisinde yer alan ovalar başta olmak üzere, tarımsal potansiyeli yüksek arazilerin topraklarının detaylı bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

İlin barındırdığı ovaların problemlerinin bir kısmı da bu çalışmayla ortaya konmuştur. Ovalar hariç arazilerin önemli bir kısmında eğim önemli bir problem olarak değerlendirilmiştir. Toprak derinliği kimi yerlerde bitkisel üretimi sınırlayıcı niteliktedir. Ova topraklarının bir kısmında özellikle VT'ler olarak adlandırılan topraklarda toprak tekstürünün yüksek düzeyde kil içermesinden dolayı bitkisel üretimde de çeşitli sorunlar olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca Muş Ovasında yer alan VT'lerde hafif tuzluluk problemi de mevcuttur. Tarımsal üretimi sınırlayan bu sorunların daha detaylı bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Ancak bu çalışmada kullanılan mevcut raporda bu mümkün değildir. Türkiye'de tarımsal

potansiyeli yüksek birçok ovanın toprakları detaylı bir şekilde incelenmiş ve haritalanmıştır. Ancak Muş ilindeki Ovalarda bu çalışma henüz hayata geçmemiştir. Uygun arazi kullanımı ve yönetiminin yanı sıra, ürünlerden optimum karlılık elde etmek amacıyla kullanılan toprakların korunması ve sürdürülebilmesi açısından detaylı toprak etüd ve arazi çalışmaları mutlak suretle yapılmalıdır. Bu çalışmalar neticesinde toprakların tüm özellikleri ortaya çıkarılmalı, potansiyellerine uygun kullanımları belirlenmeli, tarımsal potansiyeli düşük olan arazilerde yapılaşmaya izin verilmeli, tarımsal potansiyeli yüksek olan arazilerde ise tarım dışı amaçlarla kullanıma kesinlikle izin verilmemelidir. Özellikle Türkiye'nin 3. Büyük ovası konumunda bulunan ve 2017 yılında resmi olarak da büyük ova konumuna erişen Muş Ovası topraklarının incelenmesi, tüm toprak özelliklerinin detaylı bir şekilde ortaya çıkarılması, mevcut yasalar ışığında (özellikle 5403 sayılı kanun) ele alınması önemli ve acil durumda olan çalışmalar içerisinde yer almalıdır.

Kaynakça

- Anonim (1988). Muş ili Verimlilik Envanteri ve Gübre İhtiyaç Raporu. Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı- Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü yayınları. TOVEP Yayın no: 56. ANKARA
- Anonim (2020a). Muş Valiliği resmi internet sitesi <http://www.mus.gov.tr/cografi-yapi-mus>
- Anonim (2020b). Muş Tarım ve Orman İl Müdürlüğü Tanıtım filmi. <https://www.youtube.com/watch?v=EXnNfYSsjHk>
- Anonim 2018. Corine Land Cover (CLC) 2018, Version 2020_20u1, <https://land.copernicus.eu/pan-european/corine-land-cover/clc2018>
- Dinç, U., & Şenol, S. (2001). Toprak Etüd ve Haritalama. Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi. Genel yayın no:161. Adana.
- Dölek, İ. (2013). Muş'ta Yaşanan Sel ve Taşkınlar Neden Olan Doğal Faktörlerin Analizi. Marmara Coğrafya Dergisi, 28, 408-422.
- Dölek, İ., & Avcı, V., (2017). Muş İlinin Sel ve Taşkın Duyarlılık Haritalarının Oluşturulması. The Journal of Academic Social Science, 5(44), 190-204.
- Dölek, İ., Avcı, V., & Harunoğulları, M. (2018). Nüfusun ve Yerleşmelerin Yükseltiye Göre Değişimi: Muş İli Örneği. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6(6), 1011-1022.
- Güneş, H., Sunkar, M., & Toprak, A., (2013). Muş Şehrini Etkileyen Çar ve Muş Derelerinin Bazı Jeomorfometrik İndislere Göre Analizleri. TMMOB Coğrafi Bilgi Sistemleri Kongresi, 11-13 Kasım, Ankara
- Jenny, H. (1941) Factors of Soil Formation: A System of Quantitative Pedology. Dover Publications, New York, 281 p.
- Kıranşan, K. (2017) Bulanık-Malazgirt Havzası'nın (Muş) Fiziki Coğrafyası- Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- TÜİK, 2019. Türkiye İstatistik Kurumu, Merkezi dağıtım sistemi. İnternet erişim: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/>
- Uşul, M., & Dengiz, O. (2010). Yarı Kurak İklim Koşulları Altında Farklı Fizyografya, Benzer Ana Materyal Üzerinde Yer alan Toprakların Pedogenesisleri. Toprak Su Dergisi, 2014, 3(2): 102-110.

Araştırma Makalesi • Research Article

Müşâk Baba Divanı'nda Mekân ve Algı*

The Place and Perception in the Divan of Mustak Baba

Mehmet Elaldı ^{a,**}

^aDr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bingöl/Türkiye.
ORCID: 0000-0001-5598-8667

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020

Düzeltilme Tarihi: 20 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 24 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Müşâk Baba

Divan

Mekân

Algı

Tasavvuf

ÖZ

Müşâk Baba 1759'da Bitlis'te doğmuştur. Müşâk Baba Kâdirîliğin Müşâkiye şubesini kurmuş, âlim, hafız ve mutasavvif bir şairdir. Tarikatı Bitlis, Muş, Erzurum ve diğer Doğu illerinde; oğlu Edhem Baba vasıtasıyla da İstanbul'da yayılmıştır. Müşâk Baba, 1831 yılında Muş'ta irşadda bulunurken şehit edilmiş ve buraya defnedilmiştir. Sanatta mekân, daha çok anlamsal yönüyle ele alınır. Şairin temasıyla mekân, mekân olmaktan çıkıp hayaller, semboller ve imgelerle genişler. Bu çalışmanın amacı tasavvufî algının mekânı hangi formlarla ortaya koyduğunu göstermek; özde ise bir sūfnin, Müşâk Baba'nın, Divan'ında mekâna hangi bakış açısıyla baktığını, onu şiirsel bağlam içerisinde nasıl ele aldığını, kendi dünyasında ona hangi algıyla yaklaştığını ortaya koymaktır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020

Received in revised form 20 December 2020

Accepted 24 December 2020

Keywords:

Mustak Baba

Divan

Place

Perception

Mysticism

ABSTRACT

Mustak Baba was born in Bitlis in 1759. Mustak Baba was a scholar, hafız and sufi poet who founded the Mushţâqiyye branch of the Qadirilik. His sect spread in Bitlis, Muş, Erzurum and other Eastern provinces; It spread in Istanbul through his son Edhem Baba. Mustak Baba was martyred in Muş in 1831 while he was guiding and he was buried there. In art, the place is handled more semantically. With the touch of the poet, place ceases to be a place and expands with dreams, symbols and images. The aim of this study is to show in what forms the mystical perception reveals the place, in particular, it is to reveal how a Sufi, Mushtaq Baba, regards the place in his Divan, how he handles it in a poetic context, and with what perception he approaches it in his own world.

1. Giriş

Ana karakteri insan olan hayat hikayemizin ana unsurlarından biri de mekândır. İnsanın yaşam alanı olan mekân, bu hikayenin yazılabilmesi için en önemli unsurlardan biridir. Dünyadaki tüm varlıklar, yaşamlarını sürdürmek için bir yere ihtiyaç duyarlar. "Kainatta her şeyin bir yeri, çünkü bir hacmi vardır. Hacimsiz varlıklara

bile bir yer, bir mekân izafe edildiği düşünülürse insan ve mekân arasındaki münasebetin ehemmiyeti ortaya çıkar." (Özarslan, 2010: 18). İnsanın bu dünyadaki macerası zaman mefhumuyla beraber seyrederek. Bu açıdan mekân, insanın zamanı tükettiği bir zemindir (Bayrak, 2013: 17). Zamanın tüketildiği bu zeminde özne olan insan, zeminle karşılıklı bir etkileşim halindedir. Mekân, insanı sosyal, siyasal, kültürel vb. birçok açıdan etkilediği gibi insan da mekânı

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: mehmetelaldi@bingol.edu.tr

birçok açıdan etkiler ve dönüştürür. Bu karşılıklı etkileşim her iki unsura da bir *dönüştürücülük* vasfı yükler. İnsanların mekânlara aktardığı bellek, geçmişle an arasında bağlantı kurulmasını sağlar. Böylece mekânlar bu işlevleriyle geçmiş, an ve gelecek arasında bir köprü vazifesi görürler. Kendilerine aktarılan bu hafızayla da ikamet olunan bir yer olmanın ötesine geçer, yüklendikleri manalarla imgesel ve simgesel çağrışımları olan bir yer halini alırlar. İnsan ve mekân arasındaki bu ilişkide özne şaire dönünce, bu ilişki daha karmaşık bir hal alır. Daha hassas olan, algılaması çok daha farklı olan şair, mekândaki bu imgesel ve simgesel çağrışımları alabildiğince genişletir. Bu durum şiirin estetik değerini artırır, fakat beraberinde başka bir sorunu gün yüzüne çıkarır. O da şiirde gündelik dil yerine kullanılan bir üst dilin, şairin mekândan nasıl etkilendiğini tespit etmeyi zorlaştırdığı (Kanter, 2013: 7) gerçeğidir.

Mekânı algılama şeklimiz onunla ilgili olduğu kadar bizimle de ilgilidir. Onunla ilgilidir; çünkü taşıdığı fizikî, siyasî, dinî, sosyal veya tarihî nitelikler onu algılama biçimimizi etkiler. Bizimle ilgilidir; çünkü yaşantımız, fikirlerimiz, algılama düzeyimiz ve içinde bulunduğumuz psikoloji gibi bize özgü vasıflar algılamamızda büyük değişikliklik yaratır. Deniz, birimiz için *tehlike* demekken ötekimiz için *sonsuzluk* veya *özgürlük* simgesi olabilir, dağ birimiz için *engel* demekken ötekimiz için bir *sığınma mekanı* olarak algılanabilir.

Klasik Türk şiirinde ise yüzyıllar boyunca oluşan gelenek, şairlerin mekânı algılayış biçimlerini etkilemiştir. Şairin belli kalıplar çerçevesinde mekânı algılamasına neden olan bu gelenek, diğer unsurlarda olduğu gibi mekânla ilgili hayalleri de alabildiğine genişletmiş ve inceltmiştir. Gerçek üstü hayal ve tasavvurlarla ilişkilendirilen mekânlar, doğallıktan uzaklaşarak *itibarî* veya *tecrîdî* bir anlayış ile tasavvur edilir olmuşlardır (Gider, 2020: 20). Klasik Türk şairinin mekânı algılama biçiminde dinî ve tasavvufî bakış açısı egemendir. Tasavvufun *vahdet-i vücûd* anlayışına göre kainat, bir ilahî tecellîgâhtır. Kainata bakıp Mutlak Varlık'ı görmek, bir başka ifadeyle mekândaki vahdete vakıf olmak kemâle ermenin en temel koşuludur. Bu nedenle divan şairi mekânı kainatın bir cüz'ü olarak değil, Mutlak Varlık'ın bir cüz'ü olarak telakki etmeli ve ona bakıp Mutlak Varlık'ı müşahade etmelidir. "Divan şairi hassasiyet ve muhayyilesini tabiata tabi kılmaz, şiirini yalnız ona, münhasıran ona râm etmez; bilakis tabiatı kendi felsefesine, kendi dünya görüşüne bağlar ve onu muhayyilesinin bir parçası haline getirir." (Elçin, 1993: 10).

Bu çalışmada mutasavvıf bir şair olan Müştâk Baba'nın, Divan'ında mekânı hangi algıyla ortaya koyduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Divan'da yer alan tüm mekânları incelemek bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için seçilen belirleyici bazı mekânlar üzerinden şairin mekân algısı belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışma, Müştâk Baba'daki mekânsal algının gelenekle uyumlu olup olmadığını belirlemeyi, mekân algısının gerisindeki felsefenin veya dünya görüşünün ne olduğunu saptamayı ve şairin mekânsal algısında bir özgünlüğü yakalayıp yakalamadığını belirlemeyi amaçlamıştır.

2. Müştâk Baba¹

2.1. Hayatı

Müştâk Baba 1759 yılında Bitlis'te doğmuştur. Soyu Hakkari'den Bitlis'e göçen alim ve mutasavvıf bir aileye dayanır. Babası İbrahim Efendi oğluna Muhammed Mustafa ismini koymuştur. Fakat o, şiirlerinde Uryan Baba'nın kendisine verdiği Müştâk mahlasını kullanmış, Hoca Neş'et Efendi'den aldığı derslerden sonra ismine bir de "Baba" eklenince Müştâk Baba olarak anılmıştır. Babasını 10 yaşındayken kaybeden Müştâk Baba, büyükbabası Hacı Süleyman Hoca tarafından büyütülür. İlk eğitimini devrinin alimlerinden olan dedesi Şeyh Hacı Süleyman Hoca'dan alan Müştâk Baba, devamında sırasıyla Şems-i Bitlîsî, Hacı Hasan-ı Şirvânî, Uryân Baba ve Hoca Neş'et Efendi'nin tedrisatından geçmiştir. Bu seyr u sülûk sürecinden sonra kendini sürekli yenileyerek Kadîrî tarikatı içerisinde Müştâkiyye şubesi kuracak hale gelmiştir. Müştâk Baba üç evlilik yapmış, bu evliliklerden 4 çocuğu dünyaya gelmiştir. Çocuklarından Edhem Baba da kendisi gibi devrinin tanınmış âlim ve mutasavvıflarından biridir. Müştâk Baba seyahat etmeyi seven biridir. Devrinin Evliya Çelebisi olarak anılır. Onun seyahat ettiği yerler bir araya getirildiğinde Avrupa'nın bir kısmı ile İstanbul, Ankara, Ayaş, Trabzon, Konya, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Muş, Beyazıt, Van, Siirt, Şam, Kudüs, Mekke, Medine, Mısır ve Hindistan'ı içine alan bir coğrafya ortaya çıkar (Doğan, 1995: 30). Müştâk Baba müsikîşinas bir şairdir. Ona müziği sevdiren Hacı Hasan Şirvânî'dir. O, müziğin ruh hastalıklarının tedavisinde kullanılabileceğini söyler (Akot, 2011: 108). Müştâk Baba Muş'ta boğularak şehit edilmiştir. Niçin ve kimler tarafında şehit edildiği hususunda farklı görüşler vardır. En kuvvetli ihtimal ise Müştâk Baba'nın güçlü nüfuzuna tahammül edemeyenler tarafından şehit edilmesi ihtimalidir.

2.2. Eserleri

Müştâk Baba'nın 3 eseri mevcuttur. Bunlardan ilki *Âsârü'l-Müştâk ve Esrârü'l-Uşşâk (Âsâr)* adlı biyografi türündeki eseridir. İkincisi, şairin en bilinen eseri olan *Divan*'ıdır. Üçüncüsü ise *Na't u Resûlî's-Sakaleyn* adlı eseridir. Eserin üçte ikilik kısmı Arapça, geri kalanı Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Eserde tasavvuf, ahiret, iman ve ibadetle ilgili kavramlar ele alınmıştır. Kaynaklar Müştâk Baba'nın *Mektûbât-ı Kimyâ-yı Müştâk* ile *Mişkâtî'l-Müştâk Mir'âtü'l-Uşşâk* adlı 2 eserinden daha bahsederler, fakat bu eserlere henüz ulaşamamıştır.

2.3. Edebî Anlayışı

Müştâk Baba divan şiirinin inceliklerine hakim, aruzu ustalıklı kullanabilen, ilim ve irfan sahibi mutasavvıf bir şairdir. Divan'ında 605 şiir vardır. Tamamı aruz ölçüsüyle kaleme alınmıştır (Doğan, 1995: 43). Divan'da gazel,

¹ Müştâk Baba'yla ilgili son ve en kapsamlı araştırmayı Bülent AKOT yapmıştır. Bu bölüm, büyük oranda, Akot'un *Müştâk-ı Bitlîsî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* adlı kitabından istifade edilerek hazırlanmıştır: Bkz. Akot, B. (2011). *Müştâk-ı Bitlîsî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları.

kaside, murabba, muhammes, müseddes, müstezat, mesnevi, kıt'a, rubaî, müfret, nazım, tahmis ve tesdis nazım şekilleri kullanılmıştır (1995:51). Müştâk Baba'nın şiirlerinde kullandığı dil, yer yer sade olup Yunus tarzını anımsatsa da (Gündoğdu, 1997: 33) genellikle ağırdır. Bu durum uzun terkipler, yoğun tasavvufi muhteva ve sıkça başvurulan edebî sanatlardan kaynaklanır. Fakat yine de şairin dil kabiliyeti, tasavvufi konularda yakaladığı anlam inceliği, edebî sanatları kullanmadaki başarısı ve aruzdaki ustalığı şiirlerinin estetik değerini arttırmış, onu zevkle okunur hale getirmiştir. Şiirlerinde ilahî aşkı terennüm eden Müştâk Baba, hayatını yazdığı gibi yaşayan, Allah aşkıyla dolup taştan bir mutasavvıftır. Divan'ında münâcâtlara geniş yer veren Müştâk Baba için şiir, Allah'a yakınlaşmak için bir araçtır (Akot, 2011: 95). Şiirlerinde divan şiirinin mazmunlarına ustaca yer veren şair, ilahî aşk temasında sabit kadem olmuş, şiirlerini tasavvufî inceliklerle süsleyebilmiştir.

3. Müştâk Baba Divanı'nda Mekân ve Algı

3.1. Doğal Mekânlar

3.1.1. Deniz (bahr, ummân, kulzüm, yemm)

Dünyada kapladığı alan bakımından eşsiz durumda olan deniz, taşıdığı pratik, simgesel ve imgesel anlamlarla da çok önemli bir mekân konumundadır. "Büyüklik, genişlik, sonsuzluk, derinlik ve bolluk" (Pala, 1999: 103) manalarıyla kullanılan deniz, ayrıca içerisinde barındırdığı canlılar ve zenginliklerle de söz konusu edilir. Tasavvufta ise deniz, mutlak varlık olan Allah'ı, onun sonsuz sıfat ve zat makamını, vahdeti ve küllî varlık âlemini temsil eder (Üstüner, 2014: 287). Süfîler denizi bazen insan-ı kâmilin karşılığı olarak da kullanmışlardır (Uludağ, 2012:104).

Müştâk Baba Divanı'nda deniz, mutlak varlığa delalet eden; içinde inci ve cevher gibi değerli madenleri barındıran; coşarak yok eden, helak eden; teşbih ve mecazlar vasıtasıyla memduhu övmek için büyüklüğü, genişliği, bolluğu ve derinliğiyle söz konusu edilen bir mekândır.

Denizin büyüklüğü, enginliği, uçsuz bucaksız görünmesi sūfide vahdet anlayışını canlandırır. Schimmel, denizin kişinin bütünde birleşme ve yok olma özlemini mükemmel bir şekilde simgelediğini söyler (Schimmel, 2001: 280). Müştâk Baba da denize Schimmel'in bahsettiğine benzer bir algıyla yaklaşır. Zerrede güneşi, damlada okyanusu gören Müştâk Baba, bu zıtlıklardaki vahdeti müşahade eden ariflerden biri olduğunu belirtir:

*Zerrede şemsi görüp katrede bahr-i ummân
Ârif-i vahdet-i ezdâd ki derler o biziz (92/3)²*

Başka bir beytinde ise Müştâk Baba, zikr edip fikrederek damlada deryayı gördüğünü, böylelikle müşahade ve mükâşefe yoluyla mutlak varlığı idrak edebildiğini ifade eder. Her iki beyitte de denizin şairde büyüklük, genişlik ve sonsuzluk algısıyla ele alındığı, denizin tüm kainatı, küllî

varlık âlemini karşılayacak şekilde düşünüldüğü görülmektedir:

*Edim ey dost anın ismini işittim ben
Zikr edip fikr ederek katrede deryâ gördüm 166/3*

Deniz; birçok yerde memduhu övmek için büyüklük, genişlik ve bolluk algısıyla kullanılmıştır. Methodilen, bazen açık ve kusursuz söz söyleme okyanusu (*ummân-ı fesâhât*, 27/3), bazen rahmet denizi (*bahr-ı rahmet*, 99/2), bazen sonsuz hikmet denizi (*bahr-ı bi-pâyân-ı hikmet*, 104/3), bazen de saf ve suyu tatlı bir deniz (*bahr-ı zülâl*, 139/5) olarak nitelendirilmektedir:

*Mahbûb-ı velî hüsn ü kemâlât ile merğûb
Âdâb ile mahcûb
Gâyete hünermend ü zekî kân-i belâgat
Ummân-ı fesâhat (27/7-8)*

Müştâk Baba, denizi aynı algıyla kendisine dönük de kullanır. "Ya Rab, beni aşkın şarap denizine daldır!" (*Mustağrak-ı bahr-ı mey-i aşk eyle İlahî / 206-4*) diye dua eden şair, başka bir beytinde çektiği aşk acısının büyüklüğüne, çokluğuna işaret ederek kanlı göz yaşının bir kan denizine, bir tufan denizine döndüğünü söyler:

*Halkı seylâb-ı sirişkimle garik etme yeter
Eşk-i çeşmim yem-i hûn kulzüm-i tûfân ettin (128/6)*

Gerek "aşkın şarap denizi (bahr-ı mey-i aşk)" gerekse "kan denizi (yem-i hûn)" ifadelerinde deniz; çokluk, büyüklük algısıyla dile getirilmektedir. Fakat "tufan denizi (kulzüm-i tûfân)" ifadesinde deniz yok ediciliği, helak ediciliğiyle anılır. Burada deniz yok eden, zarar veren, ortadan kaldıran bir mekândır. Şairin burada denizi olumsuz bir algıyla anması, beyitteki mecâzî mananın ortaya çıkmasına hizmet eder. Çünkü dökülen kanlı gözyaşının bir tufan denizine dönüşmesi, kesretin yok olması manasını taşır. Bu da vahdet yolculuğuna çıkan bir sūfî için arzulan durumdur.

Deniz, inci ve cevher gibi değerli taşların da mekânıdır. Bu manada kullanıldığında kıymetli ve zengin bir mekân algısı yaratır. Müştâk Baba, memduhu inci ve cevhere teşbih ederken denizi de bu zenginliklerin kaynağı olarak sunar:

*Ben pîlver-i Rûm'em ü sen dürr-i Aden'sin
Ben hâr u has-ı cüyem ü sen gevher-i deryâ (6/2)*

3.1.2. Dağ (kûh, kûhsâr, cebel)

Yerden göğe doğru uzanan bu azametli mekân, insanlık tarihi boyunca tüm milletlerin büyük ilgisini çekmiştir. Dağların büyük ve yüce olması onlara kutsiyet atfedilmesine neden olmuştur. Çünkü büyüklük, yücelik ve üstünlük tanrısalıdır. Dağ, insan soylarının tanrısal meşruiyetinin merkezi; yerle gök arasındaki bağın temel direğidir; bazen kurtuluş ve arınma, bazen de cezalandırma mekânıdır (Narlı, 2014: 15). Dinimizde ise dağlar peygamberlerin sığınma mekânı olarak da dikkati çeker. Peygamberimiz Hıra Dağı'na, Hz. Musa Tûr Dağı'na, Hz. Nuh ise Cûdî Dağı'na çeşitli sebeplerden ötürü sığınmışlardır. Ayrıca dağlar bazen bir hasret objesi, bazen de huzur ve inşirâh vesilesi (Özarlan, 2010: 47) olarak da kullanılabilirler.

Bisütun, Kaf ve Tur dağları klasik şiirimizde en fazla kullanılan dağlardır. Bu dağlar daha çok mitolojik ve dinî

² Beyit numaraları, Mehmed Kemal Gündoğdu'nun *Müştâk Baba* adlı eserindeki manzume ve beyit sırasını göstermektedir. Gündoğdu, manzumeleri nazım şekli ayırt etmeksizin l'den başlayarak 281'e kadar numaralandırmıştır.

özellikleri bakımından söz konusu edilmişlerdir. Bisütun Dağı, Ferhat'ın Şirin'e kavuşmak için aşması gereken bir engel olması; Kaf Dağı, Anka kuşunun yaşadığı yer olması; Tûr Dağı ise "Len terânî (Sen beni göremezsin.)" hitabına mazhar olması bakımından işlenmiştir (Aktaş, 2003: 13).

Müşâk Baba dağı çorak, çıplak ve verimsiz bir toprak parçası olarak tasavvur eder. Dağın karşısına da verimli, yeşil ve tüm doğal güzelliğiyle bağı yerleştirir. Bu zıtlık içerisinde dağ, verimsiz ve çıplak görünümüyle çirkin bir mekân algısı yaratır:

*Bülbül-i cânsın olma zâğ kılma nişîmenin tuzağ
Tâ kim ola dağ üstü bâğ işbu zemîn ile semâ 252/16*

Mekânlar taşıdıkları tarihî, siyasî, mitolojik, folklorik veya dinî özellikleriyle anlanırlar ve algılanırlar. Bu özellikleriyle mekânlar şairin teşbih, telmih ve mecazlarıyla harmanlanıp birer estetik unsur olarak kast edilen mananın oluşmasına hizmet ederler. Müştâk Baba da Leyla ile Mecnun hikayesine telmihte bulunarak melamet çölü ve dağında Mecnun (Kays) gibi hikmet arayan biri olduğunu söylemektedir:

*Kûh u sahrâ-yı melâmetde çü Kays
Dâsîtan-ı hikmetim efsâneym 168/3*

Beyitte dağ; melamet ve çöl kelimelerinin oluşturduğu bağlam nedeniyle ızdırap, yalnızlık ve arayış mekânı olarak tasavvur edilmiştir.

3.1.2.1. Bisütûn Dağı

Bisütûn Dağı, Bağdat-Hemedan arasında Kirman Şâh'ın 30 km. kadar doğusunda yer alır (Pala, 1999: 71). Bisütûn Dağı, bazen muhayyel bir dağ gibi de düşünülmüştür (Gider, 2020: 50). Edebiyatımızda daha çok Ferhad ile Şirin hikayesiyle anılır. Ferhad'ın Şirin'in aşkı için deldiği dağın adıdır. Bisütûn Dağı, direksiz ve dayanağının olmayışı dolayısıyla aşılması zor engel olarak gösterilir (Pala, 1999: 72).

Müşâk Baba Divanı'nın 46. manzumesinde Bisütûn Dağı, aşkıdan deliye dönmüş şairin avare avare dolaştığı mekân olarak görülür. Manzumede Ferhad ile Şirin hikayesine yapılan telmihten ötürü "kühsâr" kelimesinden kast edilen Bisütûn Dağı olduğu anlaşılır. Burada dağ, yapılan telmihten ötürü bir engel metaforu olarak düşünülmüştür. Fakat aynı beyitte "Leylî (Leyla)" kelimesi de geçtiği için aynı zamanda Leyla ile Mecnun hikayesine de gönderme vardır. Bu nedenle buradaki "kühsâr (dağlık yer)" Mecnûn'un avare avare dolaştığı bir çöl (deşt) olarak da düşünülebilir. Bu durumda ise dağ; bir arayış, yalnızlık ve ızdırap mekânı olarak tasavvur edilmiş olur:

*Âvare-i kühsâr-ı cünûn eyledi âhir
Ey leylî-i Şîrîn-edâ ettin beni Ferhâd (46/4)*

3.1.2.2. Kaf Dağı

Hayali ve mitolojik bir dağdır. Dünyayı çevrelediğine inanılır. Şark mitolojisine göre Kaf Dağı, Güney İran'daki Elbûrz Dağı olup Anka kuşunun yaşadığı yerdir (Onay, 2009: 58). Klasik Türk edebiyatında yüksekliğin, ihtişamın, uzaklığın ve kâinatın sembolü olarak kullanılır (Pala, 1999:

222). Tasavvufta ise Kaf Dağı, tek renkli olma makamı (Cebecioğlu, 2014: 292) veya mürşid-i kâmilin vücudu (Pala, 1999: 222) manasına gelir.

Kaf Dağı, Müştâk Baba Divanı'nda büyüklük ve yükseklik algısıyla kullanılmıştır. Şair, isyanına nisbetle Kaf Dağı'nın ancak bir zerre olduğunu söylemiştir. Beyitte Kaf Dağı büyük, yüce, yüksek ve geniş bir mekân olarak ortaya konmuş; fakat bu muazzamlığına rağmen şairin isyanı karşısında yetersiz kalmıştır:

*Şehâ isyânıma nisbetle kûh-ı Kaf bir zerre
Eğerçi zâhirâ cürmüm nihândır yâ Resûlallâh (228/6)*

3.1.2.3. Tûr Dağı (Tûr-ı Sînâ)

Sînâ Çölü'nde Hz. Musa'nın ilahi hitaba mazhar olduğu dağdır. *Tûr-ı Sînâ* veya *Tûr Dağı* olarak bilinir. Hz. Musa bu dağda Allah ile konuşmuş ve *Kelîm* sıfatını almıştır. Yine bu dağda Hz. Musa Allah'ı görmek istemiş, Allah dağa tecelli edince dağ paramparça olmuştur (Pala, 1999: 401). Tûr Dağı, tasavvufta nefis manasına gelir. "Tûr'un sağ yanından ona seslenmiştik." (Meryem, 19/52) mealindeki ayet "Ona nefis yönünden seslenmiştik." manasına gelir. "Tûr'u başlarına kaldırdık." (Bakara, 2/63,93) ayeti "Nefslerini azdırdık, başlarına bela ettik." anlamındadır (Uludağ, 2012: 361).

Müşâk Baba Divanı'nda, Hz. Musa'nın yüce Allah'ı görmek istemesine karşılık olarak yüce Allah'ın "Len terânî" (Sen beni göremezsin.) emrine telmihte bulunmuş (A'râf 7/143) ve şarap teşbihiyle verilen bu emir karşısında Hz. Musa'nın mest olduğu söylenmiştir. Sonraki dizelerde ise yüce Allah'ın dağa tecellî etmesi ve dağın paramparça olup yok olması üzerine Hz. Musa'nın yere düşüp bayılması (mahv) hadisesi hatırlatılmış ve buradaki tecellî nûrundaki kastın beden dağının mahvı (yok oluşu) olduğu belirtilmiştir. Burada Müştâk Baba, bir sûfi algısıyla Tûr Dağı'nı maddî varlığın, benliğin ya da nefsin karşılığı olarak kullanmıştır:

*Hamr-ı emr-i len terâni eyledi Mûsâ'yı mest
Tûr-ı cismi mahvdır nûr-ı tecellâdan garaz (114/6)*

3.1.3. Nehir (nehr, cû, cûy, cûy-bâr)

Divan edebiyatında aşığın gözyaşları ile nehir arasında mutlak bir bağ vardır. Ayrıca nehir, daima çimen imajıyla birlikte kullanılır (Pala, 1999: 89). Tasavvufta ise sülûk ve ibadet (kulluk mecrası, kullukla ilgili hüküm ve mukadderatın akış mecrası, kullukla ilgili hüküm ve mukadderatın akış mecrası) manalarına gelir (Cebecioğlu, 2014: 106). Müştâk Baba Divanı'nda ise nehir çokluğu, akıcılığı ve hareketliliği, coşkunu, cevherlerle dolu deniz karşısındaki değersizliği ile söz konusu edilmektedir. Söz konusu beyitlerde nehrin bolluk, akıcılık, daimilik, mecnunluk ve değersizlik algısıyla kullanıldığı görülür.

Sevgiliye Aden denizinin incisi kendisine ise Rum diyarının çerçisi diyen Müştâk Baba, yarattığı bu değersizlik algısına nehri de dahil eder. Sevgiliyi bir deniz cevheri olarak niteleyen Müştâk Baba, kendisini nehrin topladığı çer çöp yerine koyar. Burada nehir, önüne çıkan nesnelere sürükleyen akıcı, coşkunu bir mekân olarak verilir, fakat bu akıcılık ve coşkunluk olumsuzlaşmaz. Nehre *çöp toplayıcı* vasfı yüklenerek olumsuz bir algı yaratılır. Beyitte ön plana

çikarılmak istenen duygu *değersizlik* ve *acizyet* olduğu için nehir de bu bağlam içerisinde benzer bir olumsuzlukla kullanılır:

Ben pılver-i Rûm 'em ü sen dürr-i Aden 'sin
Ben hâr u has-ı cûyem ü sen gevher-i deryâ (6/2)

Nehre başka bir beyitte de benzer bir algıyla yaklaşılır. Gönlüne cömert olmasını, âşıkların gözü gibi cevher saçmasını söyleyen Müştâk Baba, gönlüne seslenmeye devam ederek onun bir rahmet denizi olduğunu, cimri bir nehir olmaması gerektiğini belirtir. Yine nehir, denizle mukayese edilerek değersiz, cevhersiz, cimri bir mekân olarak sunulur. Zira deniz-nehir karşılaştırması cömert-cimri vasıflarıyla verilir. Denize "rahmet" vasfı yüklenirken nehir "cimri" bir nehirdir:

Gevher-efşân ol fütüvvetle çü ayn-ı âşıkân
Bahr-i rahmetin dilâ olma sakın cûy-ı hasîs (99/2)

Müştâk Baba, nehre baktığında ilahî tecelliye mazhar olmuş insân-ı kâmilî görür. Nehrin akıcılığı, coşkunluğu ve hareketliliği Müştâk Baba'da bu algıyı yaratır. Zira ilahî tecelliye mazhar olan kişinin gönlü coşmuş, benliğinin kıymeti kalmamış, sevgiliye (yüce Allah'a) kavuşmak arzusuyla yerinde duramaz hale gelmiş ve divaneye dönmüştür. Beyitte nehir, sevgilinin nazlı yürüyüşüyle aklı başından gitmiş, mecnuna dönmüş bir âşık olarak tasvir edilmiştir. Fuzûlî'nin "başını taştan taş vuruş gezen avare su"yu Müştâk Baba'da sinisini taşla döven suya evrilmiştir:

Sû-be-sû sîne döger seng ile sahrâlarda
Cûylar şiftedir şîve-i reftârından (212/3)

Nehrin bu akıcı ve coşkun hali Müştâk Baba'ya başka ilhamlar da verir. Nehrin coşkunluğuna aynı algıyla bakan Müştâk Baba, yukarıdakine benzer bir hüsn-i talil sanatını bir başka beyitte de önümüze koyar. Ayın halka halindeki ışık huzmesinin göründüğü gibi olmadığını, aslında bunun ayakları yaralamış bir zincir olduğunu belirtir. Ayın zincirlerle ayaklarını yaralamasının sebebi de nehrin mecnun halidir. Nehrin bu halini gören ay, ayaklarına dolanmış zincirlerle kendini yaralamıştır:

Değildir rûnûma aks-i fûrûğ halka-i hâle
Görüp cûyun cünûnun pây-der-i zencîr eder mehtâb (20/4)

Gül yüzlü sevgilinin hayali gönülde makam edinince âşık da kanlı gözyaşlarını hiç durmadan nehir gibi akıtmaktadır. Kanlı gözyaşlarının nehir teşbihiyle sunulması, nehrin yarattığı devamlılık, akıcılık, çokluk ve coşkunluk algısından istifade etmek içindir:

Tâ hayâl-i gül-rîyun edeli dilde makâm
Dem-be-dem akmadadır cûy-ı sirişkim gülgün (218/3)

3.1.4. Çöl (deşt, sahra, beyâbân)

Çöl, tabiatın en sakin ancak en acımasız mekânlarından biridir. İlk bakışta dümdüz ve açık görüntüsüyle sakin bir yer algısı oluşturan çöl, diğer en belirleyici özellikleri olan sıcaklık ve susuzlukla beraber düşünüldüğünde mekânsal algı hemen değişir. Başlangıçta sakin bir mekân görünümünde olan bu yer, dert ve sıkıntı sahrasına döner (Bayrak, 2013:116). Çöl, klasik şiirde doğal özelliklerinden ziyade aşğın/sâlikin erginleşme mücadelesinde çektiği sıkıntılarla ilişkilendirilir. Çöl, kemâle ermek ve Mutlak Varlık'a ulaşabilmek için aşğın sığınıp mücadelesini sürdürdüğü تنها mekânlardan biridir (Gider, 2020: 59).

Çölün bu şekilde bir sığınak olarak kullanılması tasavvuftaki çile ve halvet uygulamalarına benzer. Bu durumda çöl bir çilehane olarak görülür (Akdemir, 2007: 27). Klasik şiirimizde çöl denince akla gelen ilk kişi Mecnun'dur. Mecnun divan şiirinin arayıcısı, çöl de yalnızlık ve arayış mekânıdır. Bu manalarıyla çöl ve Mecnun imajı sıkça beyitlere konu olur.

Müştâk Baba Divanı'nda ise çöl *deşt-i vahdet (5/2)*, *deşt-i gam (8/7)*, *deşt-i cünûn (18/5)*, *sahrâ-yı tahayyür (194/5)*, *deşt-i hâristân-ı hicrân (75/2)*, *deşt-i fenâ (81/3)*, *sahrâ-yı melâmet (168/3)* nitelendirmeleriyle kullanılır. Bu ifadelerden çölün bir *arayış*, *yalnızlık*, *ayrılık*, *gam* ve *keder* mekânı olarak kullanıldığı görülür.

Leylâ ile Mecnûn hikayesine telmihte bulunarak kendine vahdet çölünün mecnunu diyen Müştâk Baba, Leylâ'yı kendinde bulduğunu, yani benliğinden kurtulup vahdete ulaştığını ifade eder. Düştüğü perişan hale divanelerin bile ağladığı Müştâk Baba için çöl, bir arayış mekânıdır. Elbette bu mekân bir dert ve sıkıntı algısıyla beraber sunulur. Fakat bir vahdet yolcusu için bu dertler ve sıkıntılar gerekli ve kaçınılmazdır. Vahdete erişmek ancak bu şekilde mümkün olacaktır:

Leylâ'yi kendimde bulup kendim niye zâr eylerim
Mecnûn-ı deşt-i vahdetim dîvâneler ağlar bana (5/2)

Bir başka beyitte ise çöl bir arınma, kemâle erme mekânı olarak sunulur. Vahdete en yakın olanların yokluk çölünde kınanmış âşıklar olduğunu söyleyen Müştâk Baba, çölü *deşt-i fenâ (yokluk çölü)* olarak niteler. Çöl, salikin kesretten kurtulup benliğinden sıyrıldığı bir mekân olarak verilir. Görünürde acı, dert, keder ve sıkıntı algısıyla sunulan çölün arka planında çok olumlu bir algı yatar. Çünkü kulun benliğinin Allah'ın varlığında yok olması ancak çekilen bu dert ve acılarla mümkündür:

Hüccâc-ı Hicâz harem-i ka'be-i tevhîd
Uşşâk-ı melâmet-zede-i deşt-i fenâdır (81/3)

Müştâk Baba, melâmet çölünde Mecnûn gibi bir hikmet destanı olduğunu söyler. Bu beyitte çöl, tasavvuftaki olumlu algısıyla ön plana çıkar. Çöl burada yalnızlığı, acıyı, sıkıntıyı çağırırsa da önceki beyitlerde olduğu gibi vahdete götüren bir mekân olarak olumlanır:

Kûh u sahrâ-yı melâmetde çü Kays
Dâsitân-ı hikmetim efsâneyim (168/3)

Çölün *deşt-i gam* olarak ifade edildiği bir başka beyitte ise Müştâk Baba, vahdet yolundaki başarısızlığına dikkat çeker. Bu beyitte şair, gam çölünden kendine bir çıkış bulamadığını söyler. Çöl, reh-i emel (mâsivâ) teşbihiyle sunulur. Çöl ile oluşturulan algı yine dert ve sıkıntıdır. Fakat bu defa şair, dertler ve sıkıntılar sayesinde vahdete ulaşamamış, bunlara takılıp kalmıştır:

Kaldım reh-i emelde diriğa zebûn u zâr
Bu deşt-i gamdan olmadı mümkün güzer bana (8/7)

Yukarıdakine benzer bir durumun görüldüğü bir başka beyitte de şairin kesrete takılıp kaldığı klasik şiirimizde kesretin sembolü olan saç ile anlatılır. Bu beyitte çöl *deşt-i cünûn* ifadesi ile geçer. Çöl burada olumlu bir algıyla

vahdete götüren bir mekân olarak verilir. Fakat şair, kesrete dolandığınan buradan öteye, yani vahdete geçememiştir:

*Zencîr-i zülfi olalı Müştâk'a pâ-y-bend
Deşt-i cününü geşt edip pûyeler verip (18/5)*

Müşâk Baba Divanı'nda çöl; acı, sıkıntı ve keder gibi tamamen olumsuz bir algı oluşturacak şekilde de kullanılmıştır. Feleğin kendisini ayrılığın dikenli çölüne düşürdüğünü söyleyen Müştâk Baba, bir zamanlar gül bahçesinde olduğunun hatırlanılmasını ister. Çöl bu beyitte uzaklığı, ayrılığı ve yalnızlığı çağırıştır:

*Düşürdü şimdi gerdün deşt-i hârîstân-ı hicrâna
Olunsun yâd rehyâb-ı gülîstân olduğum demler (75/2)*

3.2. Yapay Mekânlar

3.2.1. Ev (hâne, beyt, külbe...)

İnsanoğlu yaşamın fiziksel zorlukları karşısında barınma ve korunma ihtiyacı hissetmiş ve bu ihtiyacına binaen kendine barınaklar inşa etmiştir. Bu barınma ve korunma ihtiyacıyla beraber insanoğlunun sosyalleşmesi ve bunun getirdiği "mahremiyet endişesi" (Bayrak, 2003: 38) de evin inşa edilme nedenlerinden biri olarak kabul edilebilir. İnşa edilip içinde yaşanılmaya başlandıktan sonra ev, yarattığı ilişkiler ağıyla, birey ile arasında oluşan duygusal bağla, ürettiği ortak hafızayla artık bir "barınak" olmanın ötesine geçer. Zaman ve mekân bağlamında ev; "dış dünyaya sayılamayacak kadar duygular üreten, dış dünyadan da sayılamayacak kadar duygular alan bir mikro kozmos" (Narlı, 2014: 71) olarak nitelenebilir.

Ev; odası, sofası, köşesi, kapı ve penceresiyle şiire girer. Klasik şiirde daha çok mecâzî bir bağlam içerisinde ele alınan ev, aynı zamanda mekânsal bir metafor olarak da kullanılır (Gider, 2020: 97).

Klasik şiirimizde gönlün eve benzetilerek kullanılması sıkça görülen bir teşbihtir. Bu teşbihte ev, bir dünya mülkü olarak sunulur ve bu sunumda genellikle malik hatırlatılır. Klasik edebiyatta gönül evinin maliki sevgilidir. Sevgili mekânın sahibi ve hâkimidir. Gönül-ev teşbihinde ev, içinde sevgilinin bulunduğu bir mekândır ve bu kullanımından ötürü sıcak bir yuva algısı oluşturur. Müştâk Baba da gönlünün Allah'ın evi olduğunu, sinisinin de ilahî tecellîye mazhar olup bu tecellîyi yansıtan bir ayna olduğunu belirtir. Bu kullanımda ev, hem içinde sevgilinin olduğu sıcak bir yuva hem de sevgilinin hakimiyeti altında olunan bir mekân hüviyetindedir:

*Gönlümüz beyt-i Hudâ'dır sînemiz mir'at-i Hakk
Hak cemâlin görmek istersen basîret gözün aç (36/4)*

Müşâk Baba, evi bir başka beyitte yine gönül teşbihiyle sunar. Gönül evinin zikir ve fikir ile süslenmesi gerektiğini söyleyen şair, gönlün ancak bu şekilde şahlar şahının bir tahtı olabileceğini söyler. Ev burada da sıcaklık ve aitlik algısıyla içinde sevgilinin olduğu sıcak bir yuva olarak sunulur:

*Zikr ü fikr ile müzeyyen edelim beyt-i dili
Taht-ı şâhşeh-i yektâ edelim ey dervîş (109/3)*

Divan şiirinde ev; kapısı, kapısının önü veya eşığıyla de söz konusu edilir. Aşkından dolayı büyük bir acziyet içinde olan âşık, sevgilinin kapısına gelip yalvarır, eşığına yüzünü sürer veya onun kapısının önünde dilenci olur. Böyle bir tabloyla sunulan ev, içinde sevgiliyi (memdûhu) barındıran yüce bir mekândır. Divan'ında kendisini Resûlullahın kapısındaki perişan bir dilenci olarak ya da toprak olup sevgilinin kapısında onun ayağını öpmeye çalışan bir âşık olarak takdim eden Müştâk Baba da evi, içinde memdûhu barındıran yüce bir mekân olarak sunar. Bu beyitlerde ev, şairin varmak isteyip de bir türlü kapısından içeri giremediği son menzil olarak takdim edilir:

*Derinde bir gedâ-yı hâksârım yâ Resûlallâh
Garîbim bî-kesim hayrân u zârım yâ Resûlallâh (227/1)*

*Müeyesser olmadı bir kerre pâ-y-bûs-ı niyâz
Derinde hâk-i reh oldum egerçi bunca zamân (221/4)*

İki duvarın, iki sokağın veya caddenin birleştiği yer manasına gelen köşe, divan şiirinde *kûşe*, *gûşe* veya *künc* kelimeleriyle ifade edilir. Köşe, klasik şiirde aşığın karamsar bir ruh haliyle sığındığı yerdir (Gider, 2020:179). Genellikle dar ve kapalı bir mekân algısı yaratan köşe yalnızlığı, sıkıntıyı, kederi veya bir kaçışı ifade eder. Müştâk Baba Divanı'nda da köşeden *kanaat ve yoksulluk tekkesinin köşesi* (kûşe-nişin tekye-i fakr u kana'at, 84/2), *zulmet köşesi* (künc-i zulmet, 19/3), *aşk köşesi* (künc-i aşk, 77/3) ve *gam köşesi* (kûşe-i gam, 10/1) olarak bahsedilir. Görülüyor ki Müştâk Baba, köşeyi genellikle dar, kapalı, sıkıcı, kasvetli ve yalnızlığın yaşandığı bir mekân olarak kullanmıştır. Bazı beyitlerde köşeye olgunlaştırıcı ve dönüştürücü vasıfların yüklendiği de görülür.

Müşâk Baba'nın müzik aletlerini kederine ortak ettiği, bu aletlerle gamını, hüznünü anlattığı beytinde gam köşesinde kendisine tanburun veya çengin değil ancak ney'in eşlik edebileceğini söyler. Beyitte köşe şairin acısını ve yalnızlığını yaşamak için kaçıp sığındığı bir mekân olarak yer alır:

*Kûşe-i gamda ney-i nâle yeter sâz bana
Olmasın çeng ile tanbûr nevâsâz bana (10/1)*

Başka bir beyitte, sevgilinin ay gibi olan yanağının parlaklığını hayal ettiğini söyleyen Müştâk Baba, geceleyn karanlık köşesinin ay ışığıyla dolduğunu belirtir. Beyitte köşe sıkıntılı, kasvetli ve karanlık bir mekân algısıyla sunulur:

*Fürûğ-ı pertev-i mâh-ı ruhun hayaliyle
Şeb-i siyeh-te olur künc-i zulmetim mehtâb (19/3)*

Müşâk Baba'nın bazı şiirlerinde köşe, kapalı ve dar bir mekân algısıyla sunulsa da bu beyitlerde köşeye meyhanecilik gibi olgunlaştırıcı ve dönüştürücü özellikler atfedilmiştir. Müştâk Baba, omzunda hırkası ve başında tacıyla yokluk ve kanaat tekkesinin bir köşesine oturup kemâle ermeyi arzulayan, buradaki çilesiyle dünyevî arzularından kurtulmayı isteyen bir dervîştir:

*Hırka-be-dûş u tac-ı be-ser ser-berâsîtan
Kûşe-nişin-i tekye-i fakr u kanâ'atız (84/2)*

Aynı algıyla köşeye "aşk köşesi" diyen Müştâk Baba, melâmî bir sûfi olarak burada gönlünün harap olmasına razıdır. Hatta böyle bir köşe onun için bir "hoş mesken"dir. Cihanın gönlünü tamir etmesini istemeyen, çektiği

acılarından hoşnut olan Müştâk Baba bu beyitte de köşeyi kemâle erdiren bir mekân olarak görür:

*Dilharâb olalı künc-i aşka hoş mesken
Cihândan eylemez aslâ temennî-i ta'mîr (77/3)*

Külbe-i ahzân, hüznler kulübesi manasına gelir. Hz. Yakub'un, oğlu Yûsuf'u Kenan diyarında kaybettikten sonra içinde ağladığı ve hüznlendiği kulübedir (Uludağ, 2012: 224). Yusuf peygamber güzelliğiyle divan şiirine konu olur. Hatta sevgiliye bu nedenle Yûsuf-ı sâni denir. Sevgili Yûsuf-ı sâni olunca ona kavuşamayan, bu nedenle acı ve keder içinde kalan âşık da evine yahut bulunduğu yere külbe-i ahzân der. Aşkından dolayı acı ve keder içinde olan Müştâk Baba da evini ve gönülünü külbe-i ahzân olarak niteler.

Rakiplerle içki meclisinde hemdem olan sevgili, Müştâk Baba'nın virane gönlünü külbe-i ahzâna çevirmiştir. Bu beyitte külbe-i ahzân ayrılığın ve acının mekânıdır:

*Bezm-i işretde rakîbân ile hemdem olalı
Dil-i vîrânemizi külbe-i ahzân ettin (128/2)*

Hüzün evinin karanlık bir yer olmadığını söyleyen Müştâk Baba, burada çektiği âhın onu aydınlatacağını belirtir. Acısından hoşnut olan şair, bu acının dönüştürücü vasfına göndermede bulunarak âhını halvet odasında yanan muma benzetir. Beyitte ev, ayrılığı ve acıyı çağrıştıran bir mekân olarak tasavvur edilmiştir:

*Beytü'l-ahzânım benim zanneyleme zulmet-serâ
Şu'le-i âhım gibi şem'-i şebistânım mı yok (122/3)*

3.2.2. Meyhane (meykede, harabât, humhâne, şarâbhâne...)

Genel olarak toplumumuzda, içki satılan ve içilen yer manasına gelen meyhane, hoş olmayan, kötü insanların bir araya geldiği, aklın ve bilincin kaybedildiği, kişiyi kötü yola sevk eden bir mekân olarak bilinir. Bu olumsuz özelliklerinin yanında meyhaneler "her zaman için paylaşmanın ve ortaklığın sembolü, ortak paylaşılan sözün, sevincin, acının mekânı" (Çabuklu, 2006: 27) olarak da görülmüşlerdir. Bir mutasavvıf için ise meyhane, ilâhî aşkın sunulduğu tekke; her çeşit ihtirastan uzak aşk ve şevk dolu bir âlem; Allah sevgisi ile dolu âşğın, ârifin gönlü; salikin aşk ve şevkle Hakk'a münacat yeri; Hakk'ın tecellisi karşısında mahv ve fâni olmak; âlem-i lâhut, âlem-i nâsut'tur (Üstüner, 2014: 256). Divan şairi için ise meyhane bir can kıblesidir. Oraya giren artık oradan çok zor çıkar. Orası, Cem-neşesi dağıtan şahane bir makamdır ve oraya zahid asla giremez (Pala, 1999: 173).

Müşâtâk Baba, tekkesi meyhane olan (51/1), meyhane pîrine tabi (92/1), sakî ile meyhane baş köşesinde el ele verip şarap içen (22/3) harabat ehli rind bir şairdir. Onun için meyhane sınırları sonsuza açılan, zevk ve neşe kokan, Hakk'a giden yolun merkezinde yer alan, başında bu yolun yolcusuna (salike) rehberlik edenin (sâkinin) bulunduğu bir mekândır.

Meyhane, dünyevî olandan uzaklaşma yeridir. Kişinin nefsinin, arzusunu körelttiği, tüm benliğini yok ettiği, mâsivâdan kurtulup Hakk'a yöneldiği bir fenâ (yokluk) makamıdır. Rind için meyhane açık, geniş, huzurlu, dingin ve içten bir mekândır. Müştâk Baba, meyhane şarap için

rindin sonsuzluk meclisinde Cem'in padişahı olacağını söyler. Bunların söylendiği aşağıdaki beyitte meyhane sonsuz bir mutluluk kaynağı olarak sunulur:

*Meyhâne-i fenâda olan rind-i bâde-hâr
Bezm-i bekâda pâdişeh-i Cem cenâb olur (68/5)*

"Rind" in meyhane dönüştürücü, olgunlaştırıcı bir açık/geniş mekân olarak algılanmasının altında yatan sebeplerden birisi de; bir mekânın şerefının o mekânda oturan mekânlarla ölçülmesi algısıdır." (İçli, 2012: 1314). Meyhanede salike her türlü rehberliği hiç çekinmeden can u gönülden yapacak bir sâkî (şeyh) vardır. Arayış yolcusuna böyle bir rehberi içinde barındıran meyhane, bu dönüştürücü ve olgunlaştırıcı işleviyle etrafına mutluluk saçan, sıcak ve huzurlu bir mekân olarak algılanır. Müştâk Baba da meyhane aynı algıyla yaklaşır. Meyhanenin baş köşesinde, sâkîyle el ele kadeh arkadaşlığı yaptığını büyük bir mutlulukla söyler:

*Sâkî gülberk-i suhan birle felek devr edeli
Sadr-ı meyhânede peymâne-keşiz dest-be-dest (22/3)*

Bir başka beyitte Müştâk Baba, büyük bir gurur ve mutlulukla meyhane kâmil mürşidin talebesi olduğunu söyler. Aynı beyitte meyhane kendileri için tekke olduğunu söyleyip mekânın eğitici ve dönüştürücü fonksiyonuna göndermede bulunur:

*Biz harâbât ehliyiz kâşânemiz vîrânedir
Sâlik-i pîr-i mugânız tekyemiz meyhânedir (51/1)*

Meyhânede olanlar kendinde değildir. Kendinde olmayan birinin yalan söylemesi mümkün değildir. Yalan düşünülerek, hesap edilerek söylenir. Dolayısıyla bir sarhoşun yalan söylemesi mümkün değildir. O içinden geçeni tüm samimiyetiyle ifade eder. Meyhanede ilâhî aşk şarabıyla sarhoş olanlar da aynı samimiyetle davranırlar. Bu yüzden iki yüzlü birinin meyhane bulunması mümkün değildir. Müştâk Baba, meyhane riyâ ehlinin girmesi halinde başında kadehin bin parça edileceğini söyler. Meyhane huzurlu, açık ve samimî bir mekân algısıyla sunulur:

*Meyhâneye erbâb-ı riyâ girse muhakkak
Başında hezâr pârelenir sâgar u fağfûr (80/5)*

3.2.3. Tarikat Mekânları (tekke, âsitâne, dergâh, hânkâh, halvethâne)

Tarikat mekânları, toplu olarak ibadetlerin yapıldığı ve tarikat adabının öğretildiği yerlerdir. Tekke, dayanılacak ve sığılacak yer manasına gelir. Küçük tekkelere zaviye, büyüklerine ise dergâh veya hânkâh denir. Merkez tekkeye ise âsitâne adı verilmiştir (Yılmaz, 2015: 270). Asitaneler, genellikle tarikat kurucularının türbelerini barındırdığından, pîr evi, pîr makamı, huzur-ı pîr sıfatını da taşırlar. Tüm bu tasavvufî mekânlar arasında tekkeler, büyük âsitânelere en küçük zaviyelere kadar her türlü tarikat yapısını ifade edecek şekilde yaygın ve kapsayıcı biçimde kullanılmıştır (Üstüner, 2014: 345). Halvethaneler ise tekkelerin ve bazı mescitlerin yakınında yapılan kapalı, karanlık ve daracık odalardır. Sâlikin tek başına ibadet ettiği, inzivaya çekildiği çilehanedir (Uludağ, 2012: 156).

Mutasavvıf bir şair olan Müştâk Baba, tekkeyi bir değişim, dönüşüm mekânı olarak görür. Süfîler nezdinde tekkeler arınmayı, kurtuluşu, doğruluğu, bağlılığı ve samimiyeti ifade eden mekânlardır. Bu algı diğer tarikat mekânları için de geçerlidir. Süfî bir şair olan Müştâk Baba, aşağıdaki beyitte dervîşe, şeyhine temiz bir kalple bağlı olması gerektiği hususunda nasihatte bulunur ve ona kendisini örnek gösterir. Beyitte tekke “ihlas tekkesi” olarak adlandırılır:

*Müştâk-vâr tekye-i ihlâsda müdâm
Dervîş hulûs-ı kalb ile kıl intisâb-ı şeyh (40/5)*

Bir başka beyitte ise Müştâk Baba, tekkeyi *yokluk ve kanaat tekkesi (tekye-i fakr u kanâat)* olarak niteler. Bu nitelirmede şairin tekkeyi kemâle erdiren, dönüştüren bir mekân olarak algıladığı açıktır. Tekke yokluk makamıdır. Kişinin kendini yok edip Mutlak Varlık'ı idrak ettiği mekândır:

*Hırka-be-dûş u tâc-ı be-ser ser-berâsitân
Küşe-nişîn-i tekye-i fakr u kanâ'atız (84/2)*

Yerinde duramayıp gâh meyhaneye gâh hânkâha giden divane için hânkâh, bir arayış mekânıdır, sığınılacak bir yerdir. Yerinde duramayan gönlün teskin olacağı bir huzur ve sükûn mekânıdır. Aşağıdaki beyitte, hânkâha yüklenen bu anlamlardan hânkâhın alabildiğince geniş, açık ve olumlu bir mekân olarak algılandığı ortaya konmaktadır:

*Geh gider meykedeye gâh gelir hânkâha
Hayf kim yok dil u divâneye bir yerde sebât (28/4)*

Aşağıdaki beyit bir Mevlevî hânkâhından bahsetmektedir. Semahaneyi süsleyen ney sesinin yeryüzünü ve gökyüzünü Mevlana'nın hânkâhına çevirdiğini söyleyen Müştâk Baba, hânkâhı ve semahaneyi, huzur verici bir vecd mekânı, bir istiğrak mekânı olarak tasavvur etmektedir:

*Ney-i dem-hâl ile zeyn oldu semâhâne-i aşk
Oldu san arz u semâ hânkâh-ı Mevlânâ 254/5*

Halvethaneler, mutasavvıfların nefislerini terbiye etmek amacıyla ibadet ve tefekküre daldıkları, manevi lezzetleri tatmalarına imkan tanıyan halvet (çile) dönemleri süresince kullandıkları mekânlar olmuşlardır (Tanman, 1997: 388-393). Aşağıdaki beyitte şeyhin halvetinde yapılan boş konuşmayı, Allah'ın evinde duyulan çan sesine benzeten Müştâk Baba, bunun hiç de uygun olmayacağını belirtir. Halvethanenin Allah'ın evine benzetildiği bu beyitte halvethaneye kutsî manada büyük bir yücelik atfedilir. Halvethaneye yüce, saygıdeğer ve çok kıymetli bir mekân algısıyla yaklaşılır:

*Halvet-i şeyhe varıp söyleme mâlâya'ni
Ne revâ beyt-i İlâhî'de sadâ-yı nâkûs (98/3)*

4. Sonuç

Taşdıkları imgesel ve simgesel değerlerden ötürü mekânlar, şairler için çok önemli birer kaynak durumundadır. Şairin, mekândan gelen bu imgesel ve simgesel çağrışımları çeşitli estetik kaygılarla şiir formunda ortaya koyması, mekânla ilgili algının belirlenmesini daha zor ve girift bir hale sokmaktadır. Mekânsal algı; kişinin psikolojisi, dünya görüşü, yaşantısı ve algılama düzeyiyle ilgili olduğu kadar buradan gelen bilgiler ve çağrışımlarla

da ilgilidir. Mekânın tarihî seyri ve bu seyir sürecinde mekânsal algıyı oluşturan gelenek de şairin mekânı algılama biçimini etkiler.

Müştâk Baba, âlim ve mutasavvıf bir şairdir. Onun mekânı algılama biçimi dinî ve tasavvufî kimliğinden ve kişiliğinden bağımsız değildir. Mekâna bir mutasavvıf gözüyle bakan şair, tüm mevcûdâtı Mutlak Varlık'ın birer cüz'ü olarak görür. Damlada deryayı gören, nehrin coşkunluğunda divaneye dönmüş bir dervîşi bulan, aşkından deliye dönüp dağlarda avare avare dolanan, gam çölünden çıkmak için bir yol bulamayan, içinde sevgilinin bulunduğu evin kapısına varıp toprağına yüz süren fakat bir türlü içeri giremeyen Müştâk Baba; deryaya, dağa, nehre, çöle ve eve hep bir süfî gözüyle bakar. Onları arayışına, acısına, divane oluşuna ve aşkına ortak kılar.

Tarihsel süreç içerisinde mekânlar etrafında teşekkül eden veya oluşturulan algılar, hikayeler ve inanışlar da mekânsal algıyı etkileyen hususlardır. Müştâk Baba Divanı'nda Leyla ile Mecnun hikayesiyle çöl, Ferhad ile Şirin hikayesiyle de dağ söz konusu edilmiş; hikayelerin dayattığı algı şair için de yönlendirici olmuştur. Leyla ile Mecnun hikayesinde bir arayış, acı, yalnızlık ve ıstırap mekânı olan çöl, Müştâk Baba'da da aynı algıyla ortaya konur. Vahdeti arayan dervîş için çöl, bir arayış mekânıdır. Nefsini terbiye etmek isteyen salık için ise yalnızlık, acı ve ıstırap mekânıdır. Bisütun Dağı, hikayede bir engel metaforudur. Müştâk Baba Divanı'nda avare avare aşkı arayan şair için de Bisütun Dağı bir engel metaforudur.

Müştâk Baba Divanı'nda mekânlar, fizikî özellikleriyle bir algı objesi olarak kullanılmışlardır. Deniz; büyüklük, çokluk, sonsuzluk ve içinde barındırdıklarından dolayı zenginlik algısıyla kullanılmış; dağ, büyüklük ve yücelik algısıyla; nehir akıcılığı, hareketliliği, coşkunluğu ve deniz karşısındaki değersizliğiyle; çöl ıssızlığı ve zorluğuyla söz konusu edilmiştir.

Kaynakça

- Akdemir, Ayşegül. (2007). *Divan Şiirinde "Cünûn" ve "Mecnûn" Kavramları ile Bu Kavramların Fehîm-i Kadîm Divanı'ndaki Kullanımı*. Bilig, Bahar 2007. S. 41. s. 23-43.
- Akot, B. (2011). *Müştâk-ı Bitlisî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Aktaş, H. (2003). *Çağdaş Türk Şiirinde Coğrafya*. Edirne: Yort Savul Yayınları.
- Bayrak, Ö. (2013). *Tevfik Fikret'in Şiirlerinde Mekân ve Algı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Cebecioğlu, E. (2014). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları.
- Çabuklu, Y. (2006). *Uzam ve Kötülük*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Doğan, A. (1995). *Müştâk Baba Hayatı ve Edebî Şahsiyeti*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Elçin, Ş. (1993). *Türk Edebiyatında Tabiat*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Gider, M. (2020). *Klasik Türk Şiirinde Mekân Tasavvuru Bâkî ve Fuzûlî Divanları*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık.
- Gündoğdu, M. K. (1997). *Müşâk Baba*. İstanbul: MEB Yayınları.
- İçli, A. (2012). *Fuzûlî'nin Rind ü Zâhid Eserinde Mekân: Meyhane ve Mescit*. Turkish Studies, C.7, S.1, s. 1305-1317.
- Kanter, B. (2013). *Şiirsel Kimlikten Mekânsal Sınırlara İkinci Yeni Şairlerinin Mekân Algısı*. İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık.
- Narlı, M. (2014). *Şiir ve Mekân*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Onay, A. T. (2009). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. (Haz. Cemal Kurnaz). İstanbul: H Yayınları.
- Özarslan, E. (2010). *Şiirden Coğrafyaya*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Pala, İ. (1999). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Schimmel, A. (2001). *İslamın Mistik Boyutları*. (Çev. Ergun Kocabıyık). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Tanman, M. B. (1997). *Halvethane*. TDV İslam Ansiklopedisi. C.15. İstanbul: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Üstüner, K. (2014). *Tasavvuf ve Klasik Şiirimiz*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yılmaz, Ö. (2015). *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Araştırma Makalesi • Research Article

19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Muş*

Mus in the 19th Century Through the Eyes of Western Travelers

Şeyhmus Bingül^{a,**}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 49250, Muş/Türkiye.

ORCID: 0000-0001-5255-9787

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020

Düzeltilme Tarihi: 12 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 16 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Seyyah

Batı

Muş

Southgate

Rassam

ÖZ

Bu çalışmada iki seyyahın gözlemleri çerçevesinde Muş'un 19. yüzyıl tarihi değerlendirilecektir. İlk Amerikan Misyoner Horatio Southgate'tir. İkincisi ise Keldani kökenli İngiltere vatandaşı Hormuzd Rassam'dır. Çalışmanın örneklemini oluşturan eserlerin önemi sırasıyla Tanzimat'ın Muş'ta uygulanmasından öncesi ve sonrasına denk gelmeleridir. Zira Southgate 1837'de, Rassam ise 1877'de Muş'a gitmiştir. Böylece iki farklı dönem üzerinden Muş'un geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümler tespit edilerek bunların karşılaştırması yapılabilecektir. Tanzimat'ın kent kalkınmasına dair planlamasının 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Muş'a ne ölçüde yansıtıldığı, toplumsal ve ekonomik şartların hangi yönde evrildiği çalışmanın cevap arayacağı sorulardandır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020

Received in revised form 12 December 2020

Accepted 16 December 2020

Keywords:

Traveler

Western

Muş

Southgate

Rassam

ABSTRACT

In this study, the history of Muş during the 19th century will be evaluated through the observations of two travelers. The first is American Missionary Horatio Southgate and the second is Hormuzd Rassam, a British citizen of Chaldean origin. The importance of these works for this study is that they coincide respectively before and after the implementation of the Tanzimat in Muş. Because Southgate went to Muş in 1837 and Rassam in 1877. Thus, the changes and transformations Muş has undergone over two different periods will be determined and compared. To what extent the planning of the Tanzimat on urban development was reflected on Muş in the last quarter of the 19th century and in which direction the social and economic conditions evolved are among the questions that the study will seek answers.

1. Giriş

Tarihi olayların anlaşılmasında yardımcı bir kaynak olarak başvuru olan seyahatnameler, yerel tarih çalışmalarına katkı sağlayabilecek türdendir. Seyyahlar anlatılarında, gezdikleri yerlerin coğrafyası, insan yaşantısı, kentlerin demografik ve fiziki yapısı, gelenek ve göreneklere ile sosyal ve ekonomik yaşamı hakkında bilgilere yer verebilmektedir. Seyyahlar, gidecekleri yere dair bir ön araştırma yapar ve gezdikleri bölgeyi kendilerinden önce ziyaret edenlere referansta

bulunurlar. Gezip gördükleri mekanları, detaylı tasvir etmenin yanı sıra karşılaştıkları insanların fiziki özellikleri ve ruh hallerine dair yorumlar yapmaktadırlar. Sözelimi herhangi bir kentteki Müslüman, Rum ve Ermeni esnaf kadar sokaktaki çocuklar veya geleneksel kıyafetleriyle dolaşan insanlar da seyyahların ilgi alanına girebilmektedir. Seyahatnamelerin içeriğini belirleyen ana unsur ise seyyahın kendisi, mesleği ve dönemin şartlarıdır (Yılmaz, 2006: 28-34). Örneğin, resim ve kroki çizme yeteneği olan seyyahlar, eserlerini görsellerle zenginleştirmiştir. Fotoğraf

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: s.bingul@alparslan.edu.tr

makinesinin yaygınlaşmasıyla da günümüze ulaşabilecek derecede görüntüler bırakmışlardır. Seyyahların, İstanbul gibi köklü şehirleri tanımak, Osmanlı hakkında genel bilgi sahibi olmak, Kudüs'ü ziyaret etmek, haber edinme, yeni ve değişik yerler görme, bilimsel araştırma yapma gibi çok yönlü amaçları bulunmaktadır. Varlıklı seyyahlar, gezileri boyunca çeşitli dillerde tercümanlar tahsis ederek halkla veya yöneticilerle daha yakın temas kurabilmektedirler. Seyyahlar, gezilerini devletçe izin verilmiş bir ferman ya da valilerden alınmış buyuruldu ile icra etmektedirler (Baykara, 2006: 113-115).

Avrupa'yı adım adım etkisi altına alıp Fransız İhtilali'nin sembolü haline gelen milliyetçiliğinin dünyaya ihraç ettiği kimlik esaslı mücadele pratiği, 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı gibi çok uluslu imparatorlukların politikalarını kökten dönüştürmüştür. Bu dönüşümü tetikleyen araçlardan biri Batı kamuoyunda oluşturulan Osmanlı algısıdır. Seyyah, misyoner, konsolos, tüccar ve çeşitli düzeylerdeki askeri ve sivil memurlar, Osmanlı devlet ve toplum yapısını en ince detaylarına kadar tanıyıp bunu anlamlandırabilecek düzeyde bilgiler edinebilmekteydi. 19. yüzyılda söz konusu aktörlerin Osmanlıyla kurdukları muhataplık giderek artmıştır. Dönemin başlıca özelliği, kapitalizmin Osmanlı'da sistematikleştiği yıllara denk gelmesiydi. Osmanlı'yı daha yakından tanımayı gerektiren bu dönemde, birçok yabancı, Osmanlı'nın çeşitli bölgelerinde birer "bilgi toplama uzmanı" haline gelmiştir. Bu yabancıların hedef bölgeleri ise çoğunlukla gayrimüslimlerin yaşadığı kentlerdi.

18. yüzyılda ticaretin öncüsü haline gelen ülkeler, liman ve ticaret kentlerinde daimi konsolosluk kurumları oluşturmaya başlamıştır. 19. yüzyıla giden süreçte ticaret, denizcilik ve endüstrideki gelişmeler, konsolosluk sisteminin önemini arttırmıştır (Kocabaşoğlu, 2004: 16). Diplomatik faaliyetlerinin yanı sıra birer seyyah niteliğinde de olan konsoloslar, Osmanlı coğrafyasına gelen yabancıların yereldeki muhatapları arasındaydılar aynı zamanda. 19. yüzyılda doğu bölgesinde bulunan başlıca seyyahlar arasında 1836'da Tebriz, Van, Bitlis, Siirt, Erbil ve Süleymaniye'yi ziyaret eden J. Shiel, 1865'te İngiltere'nin Diyarbakır konsolosluğunu yürüten ve Diyarbakır, Siirt, Batman ve Bitlis'te gözlemlerde bulunan J. G Taylor, 1891'de İran Kürtlerinin yaşadığı bölgeleri gezen Isabella Bird ve 1892'de Erzurum, Van, Bingöl, Erbil, Kerkük ile Süleymaniye'de bulunan F.R. Maunsell gibi isimleri zikretmek mümkündür. Örnekleri daha da çoğaltılmaya müsait olup doğuyu ziyaret eden bu gezginler, Kürtler, Ermeniler ve Arapların yaşam tarzına dair detaylı bilgiler derlemiştir (Kartın, 2006: 85-93).

Osmanlı kentlerinin çoğunluğunun karakterini yansıtan kozmopolit kültürel ve demografik yapının belirgin şekilde tezahür ettiği yerlerden biri Muş'tur. Muş'ta misyonerler başta olmak üzere Batılıların ilgisini çekebilecek ana grup Ermenilerdi. Çeşitli yıllara ait verilere göre, 19. yüzyılda Ermenilerin nüfusu, değişmekle birlikte yaklaşık olarak Muş merkezinde %25 ile % 44 arasında bir orana denk gelmekteydi (Tuncel, 2006: 370). Ermeni nüfusunun yanı sıra Karadeniz yoluyla Erzurum'u takip ederek Bitlis, Van ve Musul'a giden ana yol güzergahında olması da Muş'un uğrak noktalardan birini teşkil etmesini sağlamıştır. 19. yüzyılda, yukarıda isimleri zikredilen kişiler dahil, Muş'a birçok seyyah uğramıştır. Örneğin, İngiltere'nin Erzurum

Konsolosu James Brand, 1838'de Muş'un da dahil olduğu geniş bir bölgeyi gezerek çeşitli gözlemlerde bulunmuş ve gezisini bir rapor halinde yayınlamıştır (Brant ve Glascott, 1840: 341-434). Yine Millingen'in¹ 1870'te yayınlanan *Wild Life Among the Koords* adlı eserinde Muş ve çevresi hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır (Millingen, 1870). Doğrudan Muş ile ilgili bilgi veren bir diğer isim ise İngiliz seyyah Lynch'tir (Alican, 2018; Kuş, 2019). Dolayısıyla belli aralıklarla birçok seyyahın Muş'a uğraması, 19. yüzyılın çeşitli dönemlerini karşılaştırma imkânı sağlamaktadır. Nitekim 19. Yüzyılın Osmanlı tarihi açısından başlıca gelişmesi Tanzimat'ın uygulanma safhasıdır. 1839'da ilan edilen fermanın tüm Osmanlı topraklarında uygulanmaya konması 1847'yi bulmuştur. Muş, Tanzimat'ın en son uygulandığı bölgeler içerisindeydi. Bu yüzden Tanzimat'tan önce ve Tanzimat'ın uygulanmasından sonra Muş'a uğrayan iki isim üzerinden bir karşılaştırma yapılmaya çalışılmıştır. Bu kişilerde sırasıyla Horatio Southgate ve Hormuzd Rassam'dır.

Horatio Southgate, 1812'de ABD'ye bağlı Portland'da doğmuştur. 1832'de eğitimini tamamlamış ve teknolojiyle ilgili seminerler almıştır. 1834'te ise Episkopal Kilisesi'ne hizmette bulunmak üzere yaptığı başvurusu kabul edilmiştir. Boston'daki kiliselerde belli bir süre din eğitimi aldıktan sonra Osmanlı ve İran'da İslam'ı araştırmak üzere misyoner teşkilatı tarafından görevlendirilmiştir. Southgate, 1836'da Newyork'tan yola çıkarak üç yıl boyunca Osmanlı ve İran topraklarında gözlemlerde bulunmuştur. 1840'ta ise misyoner olarak İstanbul'da görevlendirilmiştir. Osmanlı'da kaldığı süre içerisinde Mezopotamya ve İran'da geziler düzenleme imkânı bulmuştur. 1849'da Newyork'a dönmüş, 1850'den itibaren ABD'nin çeşitli kentlerinde piskoposluk yapmıştır. 1894'te vefat eden Southgate, hayatı boyunca birçok eser kaleme almıştır (Connors ve Grigg). Osmanlı'da görevlendirildiği dönemlerde "Türkiye'den sorumlu misyoner piskoposu" şeklinde dönemin gazetelerinde yer almıştır (The Southern Banner, 1844). Bu çalışma kapsamında istifade edilen eseri, 1840 yılında *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia* adıyla yayınlamıştır.

Hormuzd Rassam ise Musul'da Keldani bir ailenin çocuğu olarak 1826'da dünyaya gelmiştir. Asurolog ve seyyah olan Rassam, 1845'te Koyuncuk ve Horsabad civarında arkeolojik incelemelerde bulunan Fransız Konsolos M. Botta ve o dönemde British Museum çalışanı olan İngiliz Sir Austen Layard ile tanışmıştır. Avrupalı uzmanların amacı yerel halktan birilerini kendi araştırmaları için yetiştirmektir. Layard, bu iş için Rassam'ı uygun bulmuştur. 1845-1847 yılları arasındaki çalışmalarda Rassam, Layard'ın asistanlığını yapmıştır. Kırım Harbi sürecinde Layard çalışmalarına ara vermiş, Rassam ise İngiltere hükümeti adına diplomatik işler için Aden'e gönderilmiştir.

¹ Frederick Millingen'in babası İngiliz Dr. Julius Michael Millingen, Yunan isyanı esnasında Osmanlı güçlerine esir düşmüştür. Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı George Canning'in temasları neticesinde serbest bırakılmışsa da İstanbul'da yaşamaya devam etmiştir. İstanbul'da kaldığı süre içerisinde saray doktorluğu yapmıştır. Bu esnada eşi ve Frederick Millingen'in annesi olan Elisabeth Millingen'den boşanmıştır. Elisabeth Millingen ise Kıbrıslı Mehmed Paşa ile evlenerek Melek Hanım adını almıştır. Frederick Millingen ise Kıbrıslı Osman Bey olarak adlandırılmıştır. Böylece Millingen ailesi zamanla Osmanlılaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Timur, *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006, s. 50.

1876'da Rassam, yeniden British Museum tarafından Mezopotamya'da inceleme yapmak üzere görevlendirilmiştir. Rassam 1910'da vefat etmiştir. Çalışmalarının büyük bir kısmını *Asshur and the Land of Nimrud* adıyla 1897'de yayınlamıştır (J.L.M., 1911: 100-102). Rassam, yaptığı kazılarda son derece etkileyici derecede Yeni Asur dönemine ait eserler bulmuştur (Mutlu, 2014: 12). Örneğin, Ninova'da Asurlu Kral Asurbanipal'ın sarayındaki kütüphaneyi bulmuş ve buraya ait binlerce kil tableti kaçak yollarla British Museum'a götürmüştür (Temiztürk, 2019: 405).

Rassam her ne kadar Osmanlı idaresindeki Musul'da dünyaya gelmişse de zamanla İngiltere vatandaşlığına geçmesi, bu çalışma dahilinde kendisinin "Batılı seyyahlar" başlığı altında incelenmesine olanak tanımıştır. İngiltere vatandaşlığına geçtikten sonra yeni ve "Batılı" kimliğinin giyim ve kuşamına dahi yansındığını görmek mümkündür.² Dolayısıyla bu çalışmanın örneklemini oluşturan kişilerden birinin asıl mesleği misyonerlik diğerinin ise arkeologluktur. Her ikisinin gezileri boyunca derledikleri bilgiler birer seyahatname niteliğindedir. Bu seyahatnamelerde yer ve şahıs isimlerinin kullanımına kısaca değinmek icap eder. Seyyahlar eserlerinde yer isimlerini farklı formlarda kullanmıştır. Örneğin, Southgate, Muş için "Moush", kâhya için "kiahya" ya da Kürt için "Kurd" gibi kullanımlar tercih etmiştir (Southgate, 1840: 210). Rassam ise özel şahıs ve yer isimlerini nasıl ve neden kullandığına dair detaylı bir açıklama yapmıştır. Rassam'a göre, Arapça, Türkçe ve Kürtçenin imla kuralları farklı olduğundan özel şahıs ve yer isimlerinin yazımında hataya düşmek mümkündür. Bu hatanın en aza indirgenmesi ve isimlerin doğru telaffuzu için bunları yazarken İngilizce sesletim özelliklerini dikkate almıştır. Örneğin, Beyroot, Kharpoot, Erzeroom, Mahmood şeklinde bir yazım tekniği kullanmıştır. Ya da Mardin için "Mardeen" şeklinde iki "e" harfi kullanarak bunların İngilizcede "i" şeklinde telaffuz edilmesini sağlamıştır. Rassam, harflerin kalınlık ve incelik özellikleri hakkında da okuyucuları bilgilendirmiştir. Bunun için de Arapça "kkalb" ve "kalb" kelimelerini örnek vererek birincisinin kalın "k" ile "kalp" ikincisinin ise ince "k" ile "köpek" anlamına geldiğine dikkat çekmiştir (Rassam, 1897: IX-X). Böylece bir usul geliştirmeye çalışan seyyah, Muş, Kürt, Diyarbekir, Sason, Reşkotan (aşiret) gibi isimler için sırasıyla Moosh, Koordish, Diarbekir, Sasoon, Rushkootan gibi kullanımlar tercih etmiştir (Rassam, 1897: 84). Rassam'ın bu hususa özellikle dikkat çekerek örnekler vermesinin sebebi bir Keldani olarak doğu dillerine daha yakından hâkim olmasından kaynaklanmaktadır. Böylece günümüzde İngilizcede kullanılan ve oda anlamına gelen "room" ya da ay anlamına gelen "moon" kelimelerinin telaffuzundaki gibi iki "o" harfinin "u" ve dolayısıyla en doğruya yakın biçimde okunmasını amaçlamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın örneklemini oluşturan seyyahlar kendi ilgi alanları ve donanımları çerçevesinde coğrafya, millet ve kişi isimlerine dair birtakım kullanımlar tercih etmişlerdir.

2. H. Southgate'nin Osmanlı Gezisinin Amacı ve Muş'a Yolculuk

Southgate, eserinin giriş kısmını İslam dinine ayırmıştır. Hz. Muhammed'in hayatından İslamiyet'in yayılışı ve İslami ibadet tarzına kadar birçok detaya yer vermiştir. Kuran-ı Kerim'i tanıtmış, birtakım ayetlere yer vererek içeriği hakkında bilgi vermiştir. Okuyucularının zihninde İslam'ın anlaşılabilirliği için birtakım karşılaştırmalara da gitmiştir. Örneğin, Kuran-ı Kerim'i tanıtırken "Hristiyanlar için İncil ne ise Müslümanlar için de Kuran odur" şeklinde ifadeler kullanmıştır. Müslümanlardan bahsederken Muhammediler kavramını kullanmayı tercih etmiştir. Ayrıca İslam'ın şartlarına kadar birçok detaya değinmiştir. Kelime-i şahadetin İngilizcesine dahi yer vermiştir (Southgate, 1840: 9-19). Hatta Sünnilik, Şiiilik ve Alevilik gibi hususlar hakkında da bilgi vererek Hz. Ali'den bahsederken "Allah'ın Arslanı" gibi detay gerektiren ifadeler de yer vermiştir (Southgate, 1840: 38-40).

Southgate, Osmanlı ve İran'da yapacağı incelemeler için 1836 yılının nisan ayında görevlendirilmiştir. 24 Nisan 1836'da denizyoluyla New York'tan Fransa'ya gitmek üzere hareket etmiştir. 31 Mayıs'ta Fransa'nın Le Havre kentine varmıştır. Daha sonra Paris'e geçmiştir. Doğu dilleri hakkında bilgi edinmek üzere bir süre Paris'te kalmıştır. Buradan da Marsilya'ya geçmiştir. Marsilya'dan bir Fransız gemisiyle de İstanbul'a doğru yola çıkmıştır (Southgate, 1840: 57-58). Southgate, Akdeniz üzerinden gemiyle yola devam etmiştir. Bulunduğu gemi, yer yer fırtınaya yakalanmış ve rotasını değiştirmek zorunda kalmıştır. Akdeniz boyunca Afrika kıyıları, Yunanistan ile Osmanlı arasındaki adaları takip ederek Çanakkale üzerinden 31 Temmuz 1836'da İstanbul'a varmıştır (Southgate, 1840: 70). Southgate'in İstanbul'daki ilk işi Doğu dillerini öğrenmek olmuştur. Bu maksatla Arapça, Türkçe, Farsça ve Kürtçeden herhangi birini seçmesi gerekmiştir. Türkçe dışındaki diğer diller daha bölgesel olduğundan her yerde geçerli olan Türkçeyi öğrenmeyi daha doğru bulmuştur. Hem Türkçe hem de İslami kültürünü öğrenmek için Türk bir ailenin yanında konaklamayı istemişse de bu husus zor olduğundan tek başına kalacağı bir hane kiralamak durumunda kalmıştır. Bu esnada 1836-1837 vebası İstanbul'da hüküm sürmekteydi. Hatta kendisine dil öğretmekten sorumlu eğitmeni vebadan vefat etmiştir. Daha sonra ikinci bir eğitmen tahsis ederek Türkçe öğrenmeye başlamıştır (Southgate, 1840: 71-77). Seyyahların çoğunlukla gezdikleri yerlerin dilini bilmemelerinden ötürü genelde gayrimüslim rehberler tutarak incelemelerde buldukları göz önünde tutulursa (Yılmaz, 2013: 598) Southgate'in bu çabası, kıymete değer bir nitelik kazanmaktadır.

Southgate, İstanbul'da uzun bir müddet kalarak İslamiyet ve Osmanlı kültürü hakkında incelemelerde bulunmuştur. İstanbul'dan ayrılmadan önceki son faaliyeti padişahın onaylı fermanını almak olmuştur. Amerikan Maslahatgüzarı vasıtasıyla aldığı ferman, tüm yolculuğu boyunca kendisine her türlü kolaylığın sağlanması ve geçiş vergilerinden muaf tutulmasını gibi hususları içermekteydi. 31 Temmuz 1836'da İstanbul'a varan Southgate'in İstanbul'dan ayrılması 1 Haziran 1837'ye denk gelmiştir (Southgate, 1840: 148-149). Dolayısıyla neredeyse bir yılını İstanbul'da ön hazırlık amacıyla geçirmiştir. İstanbul'dan Trabzon'a gemiyle geçmiştir. Karadeniz yolculuğu oldukça kolay ve sorunsuz geçmiştir (Southgate, 1840: 151). Trabzon'dan sonra rotası Gümüşhane, Bayburt, Erzurum,

² Rassam'ın resimleri ekler kısmında yer almaktadır.

Muş, Bitlis, Van, Urmiye, Tebriz, Kazvin, Tahran, Hamedan, Kirmanşah, Bağdat, Erbil, Musul, Diyarbakir, Sivas ve Samsun şeklinde olmuştur. Bu kentler ana arterler olup ayrıca birçok köy ve diğer yerleşim birimlerinden de geçmiştir. İstanbul üzerinden dönüş yoluna girmek üzere Samsun'a vardığında tarih 28 Mart 1838'i gösteriyordu.

2.1. Muş'un Fiziki Durumu ve İdarecileri

Erzurum yolundan hareket eden Southgate, 26 Haziran 1837'de Muş sınırlarına varmıştır. 29 Haziran'da ise Muş'tan ayrılmıştır. Yol boyunca karşılaştığı yerler ve insanlar hakkında çeşitli bilgiler veren Southgate'in Muş için ilk yorumu "kuzey yönünden görünüşünün oldukça romantik" olduğu şeklindedir. Fakat bu olumlu görüş şehrin içine girdiğinde yok olmuştur. Southgate, bu durumu "Muş'un içine girince uzaktan hissedilen güzellikten eser kalmaz" şekline tasvir etmiştir. Southgate'in verdiği malumata göre sokaklar çok kirli, düzensiz ve dardı. Muş dağlarla çevrili bir ova içerisinde yer almakta ve yaz aylarında dahi erimeden duran karlar dışında dağlık ve tepelik alanlar çıplaktı. Etraftaki dağlar üzüm bağlarıyla kaplı olup tepede bir de kale yıkıntısı bulunmaktaydı. Dağlardan aşağıya doğru derin bir geçitten ve gürül gürül akan bir akarsu kasabanın doğu yakasına ulaşır ve buradan da Karasu'ya bağlanırdı. Southgate ayrıca sokaklardaki fakir, deli ve hasta insanların sayısını şaşırtıcı derecede fazla bulmuştur. Sokaklardaki kız ve erkek çocuklarının üzerlerinde bir parça paçavradan başka kıyafet olmayıp genellikle tamamının çıplak olduğunu da aktarmaktadır. Hıristiyanların durumunu ise kısmen daha iyi bulmuşsa da onların da fakirlikten şikâyet ettiklerini belirtmektedir (Southgate, 1840: 202).

Southgate, kent merkezi dışında, Bitlis yolu üzerindeki bölgeye dair de çeşitli gözlemlerde bulunmuştur. Buna göre, yol boyunca yönünü verdiği güneyden doğuya doğru üç mil boyunca sağ taraftaki yamaçlarda üzüm bağları vardı. Daha üst kesimler ise çorak ve kuru topraktan ibaretti. Şehirden üç saat uzaklıkta ise coğrafyanın karakteri değişmekteydi. Artık zirvelerde uçsuz bucaksız ormanlar görülmekteydi. Yol, dümdüz ve şahane güzellikte bir ovada devam etmekteydi. Southgate, Muş Ovasının uzunluğunu 40 milden fazla bir alan olarak hesaplamıştır. Muş'tan bir günlük mesafedeki bu bölgede çoğu Ermenilere ait 100 civarı köy mevcuttu. Dolayısıyla Southgate'e göre her yerden erişilir ve görünür olan kasaba misyoner istasyonu için en uygun konuma sahiptir (Southgate, 1840: 209).

Southgate, Muş'un idarecileri hakkında da kısaca malumat vermiştir. Buna göre, Muş Erzurum Paşalığına bağlı ikinci derecedeki bir paşa tarafından yönetilirdi. Yöneticiler iki asırdır aynı aileden gelen Kürtlerden oluşmaktaydı. 1837'deki yönetici Emin Paşaydı. Sıcak mevsimin de etkisiyle vaktini dağlarda geçiren paşayı görme fırsatı bulmamıştır. Emin Paşanın yazlık ve kışlık olmak üzere şehir dışında iki sarayı vardı. Bu saraylar küçük burç ve duvarlarla çevriliydi (Southgate, 1840: 207). Southgate'ten yaklaşık bir sene önce Muş'a giden İngiltere Erzurum Konsolosu Brant da Alaaddin Bey soyundan gelen Emin Paşa ve ailesiyle tanışmış ve Muş'taki nüfuzlarına dikkat çekmiştir (Brant ve Glascott, 1840: 348-354).

Southgate'in kentin yapısına dair değindiği bir husus da Rus işgali sürecidir. Ona göre, Rus işgali (1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı) sürecinde küçük bir müfreze Muş'a

yerleşmiştir. Şehre giren bir grup memur burayı direnişsiz bulmuştur. Kent sakinleri herhangi bir kötü muamele görmemiştir. Buradan satın alınan her şeyin değeri fazlasıyla ödenmiş ve işgalciler güzel bir hatıra bırakmıştır (Southgate, 1840: 208). Dolayısıyla Southgate'in anlatımlarından hareketle şehrin işgal sürecinde herhangi bir yıkıma maruz kalmadığını ileri sürmek mümkündür.

2.2. Muş'un Demografik ve Ekonomik Yapısı

Muş kasabasının nüfusu yaklaşık 5.000 kişidir. Burada 600 Müslüman, 250 Ermeni ve 50 de Katolik Ermeni ailesi yaşamaktadır. Müslümanlar kendilerini Osmanlılıktan öte Türk olarak nitelendiriyor. Konuştukları dil ise İstanbul'dan öte Tebriz tarzına yakındır (Southgate, 1840: 202). Papal Ermeniler olarak da bilinen Ermeni Katolikler, yabancı kiliselerle olan bağlarından ötürü Frank olarak adlandırılır. Bunların Muş'ta bir rahipleri mevcuttur. Fakat ibadet mekanları diğer Ermenilerin etkisiyle yıkılmıştır. Muş Ovasındaki üç köyde yaşarlar. Bu köylerden birinde üç, birinde iki ve birinde de bir rahipleri vardır. Kasabada Kürtler ikamet etmiyor fakat sokaklarda Diyarbakir bölgesinden yayla için gelen çok sayıda Kürt vardır. Bunlar sürülerinden ürettikleri yoğurdu ve topladıkları odunları kasabada satarak geçimlerini sağlarlar (Southgate, 1840: 205).

Muş sancağı ya da vilayeti 600 köyü barındırır. Bunlardan 75 ya da 80'i kasaba ile aynı bölgeye bağlıdır. Muş'taki bütün Kürt ailelerin toplamı 5000'dir (Southgate, 1840: 207). Southgate'in burada nitelendirdiği "sancak ya da vilayet" yukarıda nitelendirilen kasaba ya da şehir merkezinden daha büyük bir alanı kapsamaktadır.

Kış aylarında Kürtler ovadaki Ermenilerin köyünde konaklar. Ovadaki köylerin bazıları son derece temiz ve büyüktür. Bunlardan biri de Hasköy'dür. Bu civardaki köylerden biri Türkiye'de görülen en temiz ve düzenli yerlerdendir (Southgate, 1840: 210). Marnik, Bitlis'e varmadan önceki son Ermeni köyü olup sonraki tüm köyler Kürt'tür. Bu köydeki yaşam, Xenophon'un yaklaşık 2.200 yıl önceki anlatımlarına benzemektedir. Evleri yer altında olup hayvanlarıyla iç içe yaşamaktadırlar (Southgate, 1840: 211). Southgate'in binlerce yıl öncesine atıfta bulunduğu benzer bir tespiti Kop (Bulanık) civarındaki köylere uğrayan Millingen de yapmıştır (Millingen, 1870: 85-88).

Southgate, kasabada kaldığı süre boyunca yoğun bir ilgi görmüş ve Müslümanlar kendisini sürekli ziyaret etmiştir. Şehre gelişi büyük bir heyecan yaşatmıştır. Zira kendisi ve yanındakilerin giyim ve kuşamı İstanbul'dan geldiklerini işaret etmekteydi. Etrafına kümelenen kalabalık, ziyaretleriyle ilgili çeşitli tahminlerde bulunmaktaydı. Bazıları sultanın görevlileri olduklarını ve siyasal düzenlemeler için Muş'a geldiklerini bir kısmı ise tüccar olduklarını düşünmüştür (Southgate, 1840: 203).

Southgate, buradaki insanların fiziksel özelliklerine de değinmiştir. Örneğin, yüklerin altında eğilen ve örtülmeyen yüzleri sefaletin en derin izlerini taşıyan kadınlardan bahseder. Erkeklerin çehresini ise o zamana kadar gördüğü "en vahşi ve acımasız bakışlara sahip" nitelikte tasvir eder. Southgate'in karşılaştığı erkekler orta boyda ve tıknazdır. Yüz hatları ince burunları ise kemerlidir. Gözleri siyah ve acımasız bakışlıdır. Southgate, hiç bu kadar "şeytani" bir yüz ifadesi görmediğini aktarır. Ona göre, bazı insanlar,

yardımsever ve dostça tutumlarının yerine düşman olarak Muş'ta bulduklarını düşünür gibiydiler. Birçok erkek onunla tanışmak istemiştir. Bir paşanın oğlu iki kez bulunduğu haneye gelip, uzun süre sigara içerek bir şey demeden kendisini izlemiştir. Diyarbakirli bir tüccar ise Sultan'ın faaliyetlerini şikâyet ederek uygulamaların kendi zararlarına olduğunu bildirmiştir. Southgate, üst düzey olarak nitelendirdiği Kürtlerin ortak kıyafetlerini Muş'ta gördüğünü aktararak bunları da tasvir etmiştir. Buna göre bu kıyafetler, kırmızı tunik, büyük beyaz şalvar ve renkli şallarla bağlanmış uzun keçe başlıktan oluşmaktaydı (Southgate, 1840: 206). Dışarıdan şehre gelen Kürt kadınları sefil bir biçimde giyinir, küçük çocukların büyük bir kısmı ise neredeyse çıplaktı. Erkekler kılıç ve küçük silah kuşanarak sokaklarda yürür ve kadınları ve kızları onları takip ederdi. Southgate'e göre insanlar ve kızları giyinmekte ve pislerdi (Southgate, 1840: 205). Kasabadaki Türklerin büyük bir kısmı ise Kürt kıyafetleri giymekteydi (Southgate, 1840: 203).

Southgate'in deyiimiyle kasabada ehemmiyetli bir üretim aracı yoktu. Temel üretim maddesi tütündü. Bu tütün bölgede her ne kadar meşhur olsa da gerçekte kalitesi düşüktü. Baskın türleri olmasa da birçok meyve yetiştirirdi. Armut, şeftali, elma ve farklı kiraz çeşitleri vardı. Esas meyve ise üzüm olup Hristiyanlar tarafından şarap yapılırdı (Southgate, 1840: 207). Kentin düzenli ve kapalı bir pazarı olmayıp mevcut tezgahlar oldukça kötü bir görünümdeydi (Southgate, 1840: 202). Kasabada bir adet hamam bulunmaktaydı. Hamam oldukça pis, karanlık ve haşeratla dolu şeklinde tasvir edilmiştir. Kasabada sadece küçük bir han mevcuttu. Kış mevsimi beş ay boyunca devam edip yazları sıcak geçmekteydi. Gün ortası sıcaklığı, dışarı çıkmaya engel olacak şekilde aktarılmıştır. Muş'un kışlık yakacak ihtiyacı dağlardan temin edilirdi. Kasaba ve köyler arasındaki başlıca alışveriş bu yakacak odunlardan oluşurdu (Southgate, 1840: 207).

2.3. Muş'un Dini ve Kültürel Yapısı

Muş merkezinde Müslümanların beş cami, on medrese ve üç okulları vardır. Camilerden biri eski bir kilise olup kapısının üstündeki camiye çevrilme tarihi Hicri 979 (Miladi 1571-1572)'dir. Merkez cami küçük olmasına rağmen dış görünüşü itibarıyla şehrin en güzel binasıdır. Southgate, camide ibadet yapıldığı esnada herhangi bir tereddütte yer verilmeden içeri girmesine müsaade edildiğini aktarmaktadır. Burada sorularını cevaplayan yaşlı bir Müslüman, medresede Kürtçe kitaplar bulabileceğini söylemiştir. Southgate, konuyla ilgili yeni bilgiler elde etmeyi ummuşsa da Kürtçenin yazılı bir dil olmadığını yeni öğrendiğini aktarmıştır. Nihayetinde herhangi bir şey bulamamış ve müderrisin, ya da profesörün, Kürt öğrenciler için Arapçadan Türkçe ve Kürtçeye çeviriler yaptığını belirtmiştir. Merkez medresesinde iki müderris olup burada profesyonel yazar ya da kitapçı yoktu (Southgate, 1840: 203).

Ermenilerin beş kilisesi ve 40 rahipleri vardır. Kiliselerden biri *Keuk Vedabend* ya da *Kırk Basamak* Kilisesi olarak adlandırılıp 1.300 yıllık olduğu söylenmektedir. Kilise küçük derenin vadisine bakan kasabaya hâkim yüksek bir alanda duruyor. İsmi 40 adamlık kuşbakışı mesafeden almaktadır. Burada 4 rahip ve 25 öğrenci mevcuttu. Öğrenciler mezar taşları üzerinde ders yapmaktaydı.

Rahiplerle yapılan görüşmede kutsal emanetlerin olduğu bir odaya girilmiştir. Önce odadaki duvar, ardından da ipek mendiller açılmıştır. Paşömen üzerine Ermenice harflerle yazılmış bu Yeni Ahit'i rahipler saygıyla öpmüştür. Tarihi sorulduğunda ise bunun bir mucize olduğu aktarılmıştır. Rivayete göre kilise inşa edildiğinden beri bu ahit oradaydı. Mucizeler yaratma gücüne sahip olduğuna inanıldığından insanlar buraya şifa bulmak için giderdi. Hatta Müslümanlar bile bu şifa kaynağına inanıyordu. Southgate, Müslümanların bu şifa kaynağına olan ilgisini Müslüman rehberi üzerinden de yorumlamıştır (Southgate, 1840: 204). Muş'a 6 saat mesafedeki güneybatı kısmında dağların arasında Çengirli adında meşhur bir manastır yer almaktaydı. Burası Ermeniler için hac yeri vazifesi görmekteydi. Burada bir psikopos, bir rahip ve sekiz keşiş bulunurdu (Southgate, 1840: 205). Ayrıca Muş'a 9 mil (yaklaşık 15 km) uzaklıktaki Hasköy'de de üç kilise mevcuttu (Southgate, 1840: 210).

Southgate, Muş'ta geçirdiği üç günlük kısa bir süreye birçok şey sığdırmıştır. Söz konusu gözlemlerinin baskın bir kısmı Ermenilerin yaşamına dairdir. Bu da asıl mesleği olan misyonerlikten kaynaklıdır. Şehrin fiziki ve kültürel dokusuna Müslümanlar üzerinden de değinmiş fakat ileride kurmayı planladıkları misyoner istasyonları için bir ön araştırma yapma güdüsüyle hareket etmiştir. Muş'a dair genel kanaati ise kentin yoksul ve yoksun olduğu yönündedir. 19. yüzyılın kent reformunun itici gücünü oluşturan Tanzimat Fermanı öncesi bu tablo, sonraki dönem anlatımlarının tarihsel süreci için tamamlayıcı bir rol üstlenmektedir.

3. H. Rassam'ın Rotası

British Museum tarafından Mezopotamya'da arkeolojik tespitler yapmak üzere görevlendirilen Rassam, birçok defa Osmanlı topraklarında çalışmalar yürütmüştür. Muş'u da kapsayan gezilerinden biri 1877 yılına denk gelmektedir. 1877 yılının temmuz ve ağustos aylarında İstanbul'dan hareketle gezisini planlamıştır. İstanbul, İzmir, İskenderiye ve Halep yolunu kullanan Rassam'ın rotası geniş olmakla birlikte özellikle iki noktaya dikkat çekmiştir. Bunlardan biri "Ermenistan'ın merkezi" olarak nitelendirdiği Van, diğeri ise "Türk Kürdistan'ının merkezi" olarak nitelendirdiği Diyarbakir'di (Rassam, 1897: 63-65). Muş ise bu iki büyük vilayetin tam da ortasında ve dolayısıyla Rassam'ın çizdiği rotada yer almaktaydı. 14 Ağustos 1877'de İskenderiye'den, 21 Ağustos 1877'de ise Halep'ten ayrılarak yola devam etmiştir. Birecik, Siverek gibi kentlerden Diyarbakir'e geçmiştir. Buradan Farkin, Sason, Siirt ve Bitlis yolunu takip ederek Muş'a ulaşmıştır (Rassam, 1897: 72-97). Bu civardaki Hristiyanlar, kendisine Kürt aşiretlerini sürekli şikâyet etmiştir. Mutki Kürtleri başta olmak üzere "kanunsuz Kürtler" olarak nitelendirdiği ahalinin Hristiyanlara verdiklerini iddia ettiği zararları aktarmıştır. Bitlis'te on dokuz yıldır faaliyette bulunan Mr. ve Mrs. Knapp ile Misses Ely isimli Amerikan misyonerlerini ziyaret ederek onlarla bilgi alışverişinde bulunmuştur. 26 Eylül 1877'de Bitlis'ten Muş'a doğru yola çıkmıştır (Rassam, 1897: 102-107).

3.1. H. Rassam'ın Muş'a Yolculuğu ve Kente Dair İlk İzlenimleri

Rassam, Bitlis'te dört gün geçirdikten sonra 26 Eylül günü Muş'a hareket etmiştir. Bitlis'teki ev sahibi ve idare meclisi üyesi Miksee Karibjan isimli Ermeni kasabanın dışına kadar kendisine eşlik etmiştir. Beş saatlik bir yolculuktan sonra bir gölete varmıştır. Nemrut Dağı ile bağlantısı olan bu göletin ahalice dipsiz olduğuna inanıldığını aktarmaktadır. Rassam, Nemrut Dağında çok lezzetli balıkların avlandığını ve burada bazı antik türbelerin olduğunu aktarmıştır. Yol üzerine Müslümanlar tarafından yapılan eski bir hanla karşılaşmıştır. Dört saatlik bir yolculuktan sonra tepede kurulu olan ve yarısı Ermeni diğer yarısı da Kürtlerle meskün Afgood isimli köye varmıştır (Rassam, 1897: 108). Afgood'dan ayrıldıktan dört saat sonra Khaj-koy³ isimli Ermeni köyüne ulaşmıştır. Khaj-koy'de kahvaltı yapmak ve bölgenin durumunu istişare etmek üzere muhtarın evinde konaklamıştır. Bu köydeki Ermeniler, dağlardan gelen Kürtlerin yanı sıra komşuları olan Müslümanları kendisine şikâyet etmiştir. Khaj-koy'den hareket eden Rassam üç saat sonra Muş'a varmıştır. Burada Muş ileri gelenlerinden Vartan Ağa isimli birinin misafiri olmuştur. Kendisini ziyarete gelen herkesin bir hikayesi olduğunu ve genel şikâyetin ise dağ Kürtlerinin tavırlarına dair olduğunu aktarmaktadır. Hatta ordunun bu Kürtlere karşı Muş'a geldiğini fakat kasabadaki Ermenilerden düşük fiyata ya da ücretsiz bir şekilde alışveriş yaptıklarını ve dolayısıyla önlem adına etkisiz olduklarını iddia etmiştir. Rassam'a göre Muş önemli bir şehir olup nüfusu 6 bin kişiden oluşmaktaydı. Bunun üçte ikisi Müslüman diğerleri ise Ermenilerdi (Rassam, 1897: 109).

3.2. Tanzimat Fermanının Muş'a Etkisine Dair Gözlemler

Rassam, Muş'ta ahaliyle yaptığı görüşmelerden hareketle Tanzimat'ın etkisine dair fikirlerini aktarmıştır. Rassam'a göre hem Müslüman hem de Hristiyanlar Tanzimat'a karşı olup halk Tanzimat'ın hukuksuzluğa yaradığını düşünmekteydi. Bu düşüncesini bir polis memuruyla yaptığı görüşmeyle tahkim etmeye çalışmıştır. Buna göre, polis memuru, uygulama başladığından beri sadece zenginlerin gücüne güç kattığını ve bunun dışında uygulamanın kimseye yaramadığını kendisine aktarmıştır. Polis memuru Tanzimat'ın "Kürdistan"⁴ için ne kadar uyumsuz olduğuna dair bir de örnek vermiştir. Buna göre Muş'a yakın bir Ermeni köyünü Kürt eşkıyalar basmıştır. Köyü basmalarının sebebi talep ettiklerini alamamalarıydı. Polis memuru zaptiyelerle köye gittiğinde sabaha kadar köyün yağmalandığına şahit olmuştur. Polisleri gördüklerinde eşkıyalar kaçmışsa da içlerinden biri köylülerden birini öldürmüş ve bazılarını da rehin almıştır. Polisler bu eşkıyanın çevresini kuşatmış ve adama teslim olmaması halinde kendisini yakacaklarını bildirmişlerdir. Bunu duyduktan sonra adam teslim olmuş ve mahkeme için Muş'a götürülmüştür. Şahıs, mahkemede pişmanlığını dile getirmiş, günlerce hatta haftalarca sorgulanmış ama o kadar

uğraşa rağmen adamın kaçmasına da göz yumulmuştur. Çünkü adam yargıçlara rüşvet vermiştir (Rassam, 1897: 110).

3.3. Kopp (Bulanık) ve Köyleri

Rassam, arkeolog olduğundan ilgi alanına göre rotasını belirlemiştir. Bu yüzden Muş'tan ayrılacağı vakit bir sonraki durağı olan Van güzergahında olmamasına rağmen aldığı bir haber üzerine 28 Eylül'de Muş'a bağlı Bulanık'a geçmiştir. Vartan Ağa, Bulanık'a bağlı Tirmait köyünde bazı eski eserlerin varlığından söz ederek kendisine köye kadar eşlik etmiştir. Rassam, Osmanlı Devleti döneminde "Kop" olarak bilinen Bulanık için "Kopp" şeklinde bir kullanım tercih etmiştir.

Muş'un çıkışında Müslüman ileri gelenleri kendisini evlerine davet etmiş ve meyve ikramında bulunmuşlardır. Rassam'ın Kopp yolunda ilk vardığı köylerden biri Tirmait'tir⁵. Rassam'a göre Tirmait, oldukça fakir bir köydü. On beş yıl öncesine kadar (yaklaşık olarak 1862 yılı) varlıklı bir idarecileri olduğundan hiçbir masraf düşünülmeden köy için harcama yapılabilmekteydi. Rassam, köy civarındaki eski eserleri incelemiş ve bunların siyah bazalt bloklardan ibaret olduğunu tespit etmiştir. Tahminlerine göre daha önce dikilitaş olan bu eserler zamanla toprak altında kalmıştı. Rassam, üzerlerinde birtakım silik harflerin olduğu bu eserlerin kopyalarını yanına alarak ileride uzmanlar tarafından deyatlı bir şekilde incelenmelerini ummuştur. Köyün dışında ahalinin yaptığı kazı sonucu ortaya çıkan ve 4. yüzyıldan sonra inşa edildiğini tahmin ettiği antik bir kilise kalıntısıyla da karşılaşmıştır (Rassam, 1897: 111).

Rassam'ın Kopp'ta ziyaret ettiği köylerden biri Liz'dir⁶. Burada gezmekte olan Bulanık kaymakamı ve köyün reisi kendisini ziyaret etmiştir. Liz'i mühim bir yer olarak nitelendiren Rassam, halkın fakir olduğu halde bir adet okula sahip olduğunu aktarmıştır. Zira köyün reisi eğitime önem veren biriydi. Rassam, Liz okulunu gezmiş ve burada öğrencilerin söylediği Ermenice şarkıları dinlemiştir. Muş merkezinde olduğu gibi Liz'de de birçok kişi kendisiyle tanışmak istemiştir. Bazı kişiler kendisini köylerine davet ettiği halde uzaklıklarından dolayı bu "cömert teklifleri" reddetmek durumunda kalmıştır. Rassam, Liz'den sonra Bulanık'ın merkez köyü olan Kopp'a geçmiştir. Kaymakamın da yaşadığı köy olan Kopp'ta Muş piskoposuna da denk gelmiş ve kendisiyle görüşmüştür. Rassam, Kopp'u civar yerlere göre daha canlı bir hayatla tasvir etmiştir. Hatta Kop'u Siirt'ten beri uğradığı köylerden en iyisi şeklinde nitelendirmiştir (Rassam, 1897: 112). Nitekim Millingen de Kopp'un gezginler ve konaklama için en uygun mekanlardan biri olduğunu aktarmaktadır (Millingen, 1870: 85).

Kopp'un üç mil ötesinde bir manastırın varlığından haberdar olan Rassam, burayı da ziyaret etmiştir. Kürt reislerle gittiği manastırda 120 yaşındaki bir adamla karşılaşmıştır. Ayaklarını kullanamayan ama zihni yerinde olan bu adam, III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamid (1774-1789) dönemlerini hatırladığını kendisine aktarmıştır (Rassam, 1897: 113).

³ Günümüzde Muş'a tabi Hasköy ilçesi bu isimlendirmeye en yakın yerleşim yeridir.

⁴ Rassam Kürdistan tabirini dipnotta özetle şu şekilde izah etmiştir: Muş, Avrupalıların nazarında Ermeni toprağı olarak görülse de ahali burayı Ermenistan yerine Kürdistan olarak adlandırmaktadır. Eğitilmiş Ermeniler eski bağımsızlıklarını dile getirmek için Ermenistan kelimesini kullanırlar. Osmanlı hükümeti ise Ermenilerin bu kullanımını hiçbir zaman tanımamıştır. (Rassam, 1897: 110).

⁵ Günümüzde Muş'un Korkut ilçesine bağlı Alazlı köyüdür.

⁶ Günümüzde Muş'un Bulanık ilçesine bağlı bir belde olan Erentepe'dir.

Rassam'ın Kopp'ta denk gelip muhabbet ettiği kişilerden biri de Ermeni bir doktordur. Doktor, kendisine “beni buraya aş yapmak üzere hükümet gönderdi fakat önyargı ve memleketin durumundan ötürü işimi yapamıyorum” şeklinde bilgiler aktarmıştır. 1 Ekim'e kadar Kopp'ta olan Rassam, burada Muş yöneticisi olduğunu belirttiği Said Paşa ile de görüşmüştür. Devlet idaresi hakkında görüşmeler yapan Rassam, Said Paşa'nın Kürtlerin Hristiyanlara uyguladığı baskıyı kabul ettiğini fakat Ermenilerin Kürtlere ek vergi ödeme gibi durumların söz konusu olmadığını kendisine aktardığını belirtmiştir (Rassam, 1897: 113). Rassam, daha sonra “kanunsuz Haydaranlı Kürtleri” olarak nitelendirdiği aşiret bölgesinden geçerek Lattar⁷ köyüne varmıştır. Burada da Ermenilerin şikayetlerini dinlemiştir. Yapılan şikayetlerden biri kocası uzaklarda olan bir kadının gece dağlardan gelen iki Kürt'ün tecavüzüne uğraması dıgeri ise topladığı mısırı kendilerine vermediği için öldürülen birine dairdir. Rassam, ilk iddiayı çelişkili ifadelerden dolayı inandırıcı bulmamış fakat mal kavgasından birinin canını almanın aklına yattığına dair görüş bildirmiştir. Üstelik iddiasına göre yerli otoriteler bu türden kişilerin firarına göz yummaktaydı. Rassam, Haydaranlıların olduğu bölgeden geçerken Rusya ile savaşta olan ordu için Bayezid'den erzak toplamaya gelen ve gönüllü askerlerden oluşan bir grup “başibozuk” ile de karşılaşmıştır (Rassam, 1897: 113-114).

Rassam, mesleği gereği rotasını eski eserlerin olduğu yerlere göre belirlemiştir. Bu yüzden genelde seyyahların kullandığı alışılmış güzergahın dışına çıkarak Muş'un Kopp (Bulanık) bölgesine uğramıştır. Asıl amacı eski eserlerin tespit ve kopyalanması olsa da gittiği her yerde ahalinin şikayetleri dinlemeye zaman ayırmak zorunda kalmıştır. Böylece birçok insanın hayatına “dokunacak” bir geziye dahil olmuştur.

4. Sonuç

Bu çalışmanın amacı iki farklı dönem itibariyle Muş'un 19. yüzyılda geçirdiği kentsel, sosyal ve toplumsal dönüşümün tespitine dairdir. Sözelimi, yaklaşık kırk yıl arayla Muş'a uğrayan iki seyyahın anlatımlarından hareketle, Tanzimat'ın can, mal ve ırz güvenliğinin temini esaslı geliştirdiği kalkınma planının Muş'a nasıl yansımış olabileceğine cevap aranmaya çalışılmıştır. Bu cevaplar aranırken yapılan yorumların söz konusu seyyahların düşüncelerinden hareketle kurgulandığı göz ardı edilmemelidir.

Southgate, bir misyoner olarak gezisi boyunca dini hayatın maddi ve manevi hususlarına daha çok önem vermiştir. Bu yüzden Müslümanları tanımak için camileri, Hristiyanları tanımak içinse kiliseleri özellikle ziyaret etmiştir. Osmanlı'ya ilk defa bir ziyaret gerçekleştirdiği için İstanbul'da uzun bir ön hazırlık süreci geçirmiş ve devlet ile toplumu yakından tanımak maksadıyla tüm imkanlarını adeta seferber etmiştir. Böylece gözlem gücü kuvvetli ve meraklı bir kişilikle karşılaşmaktayız. Tanzimat'ın tasavvur edildiği yıllarda başkent İstanbul'dan hareket ederek birçok yerden sonra Muş'ta mola veren Southgate, kent merkezini geri kalmışlıkla nitelendirmiştir. İnsanların temel ihtiyaçlarını karşıladığı pazar yerinin son derece düzensiz olması bile tek başına kentlilik kavramının niteliğine dair

fikir verebilmektedir. Southgate'in özellikle üzerinde durduğu bir husus da gördüğü insanların fiziksel özellikleridir. İnsanlardan bahsederken okuyucuların zihninde bunların milliyet, kültür ve yaşam tarzlarına dair bir “resim” oluşturma gayretine girişmiştir.

Rassam ise Muş'ta çok kısa bir süre geçirmiştir. Fakat bu çalışmada açıklanmaya çalışılan temel sorunun da cevabını vermeye muktedir gözlem ve görüşmelerde bulunmuştur. Şayet Rassam'ın görüşleri baz alınırsa Tanzimat'ın uygulanmasının Muş için bir faydası olmamıştır. Hatta tam tersine yeni aksaklıklar ve sorunlar türemesine dahi sebebiyet vermiştir. Rassam'ın Tanzimat'ın Muşla ilişkisine dair düşünceleri, görüşme yaptığı kişilerin etkisiyle oluşmuştur. Fakat hem Müslüman hem de Hristiyanlardan dinlediği olaylar asayişsizliğin başlıca problem olduğunu göstermektedir. Bu da Tanzimat'ın hedeflediği güvenliğin sağlanması hususunda “kronik sorunların” aşılacağı anlamına gelmektedir. Nitekim bu husus, Osmanlı'nın birçok bölgesi için geçerli olup devletin çözümüne öncelik verdiği meselelerden biriydi. Asayişsizliğin Muş'ta biraz daha belirgin olmasının başlıca sebeplerinden biriye demografik yapısı ve coğrafi konumuydu. Nitekim, Rassam, kenti ziyaret ettiğinde Osmanlı Devleti ve Rusya savaş halindeydi. Dolayısıyla Rassam, 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Savaşının gölgesinde görüşmeler yapmıştır. Bu savaşın gelişim süreci ve sonuçlarının Ermenilere dair yarattığı yeni algı, şüphesiz Rassam'a yapılan şikayetlerde etkili olmuştur.

İki seyyahın Muş'un demografik yapısına dair anlatımları ise aradan geçen zamana rağmen birbiriyle uyumaktadır. Başka bir deyişle kent merkezinde Ermeniler yoğun olsa da Muş'un genelinde Kürtlerin başını çektiği Müslüman nüfus, her iki seyyaha göre de daha fazlaydı. Her iki seyyah da kendi uzmanlık alanlarına göre gezilerinin içeriğini belirlemiştir. Ortak noktaları ise halkın birçok kesimiyle iletişim kurup onların hayat hikayelerinden, şikayetlerine kadar birçok hususa dair bilgi edinmeleridir. İki seyyahın temel farkı ise birinin Amerikalı diğnerinin ise Osmanlı kökenli İngiltere vatandaşı olmasıdır. Bu yüzden Rassam, olayları değerlendirirken doğu toplumlarının özelliklerine vakıf bir şekilde davranmıştır. Southgate ise yeni bilgiler edinmenin şaşkınlığı ve heyecanı ile hareket etmiştir. İkisinin anlatımlarından hareketle Muş'un 19. yüzyıl modernleşmesinden belirgin şekilde istifade edemediği sonucuna varmak mümkündür.

Kaynakça

- Alican, M. (2019). İngiliz Seyyah Lynch'in Seyahat Notlarına Göre Muş. A. G. Saygın & M. Saygın (Haz.) *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (s. 425-468). Ankara: ATAM Yayınları.
- Baykara, T. (2006). Seyyahlar (Gezginler), Yeni Yerler Görmeye Meraklı İnsanlar mı? Devletlerinin Haber Alma Görevlisi mi? Gözlemler Düşünceler. İçinde: M. Ç. Özdemir & Y. E. Tekinsoy (Ed.) *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye* (s. 109-120). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.

⁷ Günümüzde Muş'un Bulanık ilçesine bağlı bir belde olan Elmakaya'dır.

- Brant, J. & Glascott, A. G. (1840). Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10, 341-434.
- Connors, T. J. & Grigg, S. Guide of the Horatio Southgate Papers. Yale University Library. (Erişim: 24.08.2020), <https://archives.yale.edu/repositories/12/resources/2918>
- Horatio Southgate. (Erişim: 18.08.2020), <http://anglicanhistory.org/usa/hsouthgate/>
- Kartın, C. (2006), XIX. ve XX. Yüzyılda İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu. İçinde: M. Ç. Özdemir & Y. E. Tekinsoy (Ed.) *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye* (s. 81-108). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Kocabaşoğlu, U. (2004). *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğundaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuş, A. (2019). H.F.B. Lynch'te 19. Yüzyılın Sonunda Bitlis. *TAD*, 38 (66), 300-325.
- M, J.L. (1911). Obituary: Hormuzd Rassam. *The Royal Geographical Society*, 37 (1), 100-102.
- Millingen, M. F. (1870). *Wild Life Among the Koords*. Hurst and Blackett Publishers: London.
- Mutlu, S. A. (2014). Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar. *Tarih Okulu Dergisi*, 17, 1-17.
- Rassam, H. (1897). *Asshur and The Land of Nimrod*. Curts & Jennings: Cincinatti, Eaton & Mains: New York.
- Reade, J. (1993). Hormuzd Rassam and His Discoveries. *British Institute for the Study of Iraq*, 55, 39-62.
- Southgate, H. (1840). *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mezopotamia*, Vol: 1. New York: Co. 200 Broadway & D. Appleton.
- Temiztürk, H. (2019). Kitab-ı Mukaddes Arkeolojisinin Ortaya Çıkışı ve Metodolojik Tartışmalar. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19 (2), 395-423.
- The Southern Banner, XIII (35), 1844.
- Timur, T. (2006). *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Tuncel, M. (2006). Muş. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 31, İstanbul, 368-371.
- Yılmaz, Ö. (2006). Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar Yöntem ve Yaklaşımlar. İçinde: M. Ç. Özdemir & Y. E. Tekinsoy (Ed.) *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye* (s. 21-42). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Yılmaz, Ö. (2013). Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (28/2), 587-614.

EK-1: Resimler

Resim 1-2: H. Rassam'ın Osmanlı ve İngiliz Modeli Çizimleri (Kaynak: Jullian Reade)

Resim 5-6: H. Southgate
(Kaynak: <http://anglicanhistory.org/usa/hsouthgate/>)

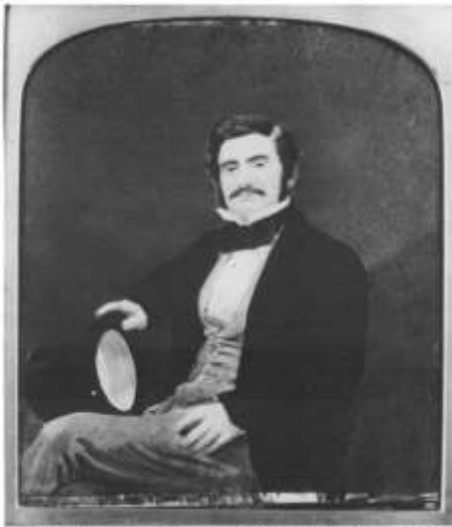
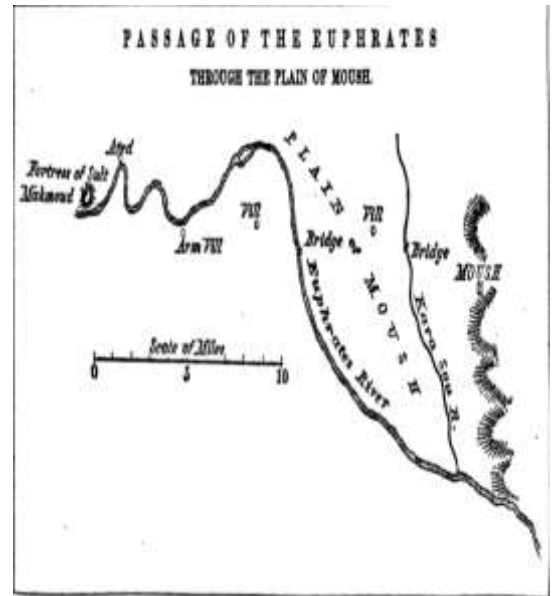

Fig. 2. Hereward Rassam as a British subject, probably painted by F.C. Cooper, late 1851.

Resim 3: H. Rassam (Kaynak: Jullian Reade)

Resim 7: H. Southgate'in Muş Ovası ve Fırat Nehri Çizimi (Kaynak: H. Southgate)

Fig. 20. Rassam with workmen in archway at Niznad.

Fig. 21. Workman with arch at Telkik (E. de Sazres, *Découvertes en Chaldée*, Pl. 57 bis, no. 1).

Resim 4: H. Rassam ve Köylüler Kazı Çalışmasında (Kaynak: Jullian Reade)

Araştırma Makalesi • Research Article

Mela 'Eladînê Kopî û Berhema Wî ya "Dîwan-Rezê Jiyânê"*

Molla Alaeddin Kopî ve "Rezê Jiyânê" adlı Divanının İncelenmesi

Mullah 'Aladdin Kopy and His "Dîwan-Rezê Jiyânê"

Yakup Aykaç^{a,**}

^aDr. Arş. Gör./ Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, 47420, Artuklu/ Mardin.
ORCID: 0000-0002-2602-484X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020
Düzeltilme Tarihi: 14 Aralık 2020
Kabul Tarihi: 17 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Molla Alaeddin Kopî
Dîwan-Rezê Jiyânê
Nasihatname
Klasik Kürt Edebiyatı

ÖZET

Molla Alaeddin Kopî, Muş bölgesinde yetişmiş alim, şair ve yazarlardan biridir. Kopî 1939 yılında Bulanık'ın Gündüzü köyünde dünyaya gelmiştir. Muş'ta çeşitli medreselerde birçok alim ve müderristen dersler almış ve dini tedrisatını tamamlamıştır. Eğitiminin ardından 1966-1994 yılları arasında Muş'un birçok köyünde imamlık yapmıştır. Emekli olduktan sonra 13 yıl kadar Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde imamlık görevini fahri olarak yürütmüştür. Emekli olduktan sonra çeşitli eserler kaleme almakla meşgul olmaktadır. Molla Alaeddin Kopî'nin kaleme aldığı dört eseri sırasıyla şöyledir: *Dîwan-Rezê Jiyânê*, *Tûrê Derwêş*, *Nushetu'l-Mecalis* adlı eserden hikaye çevirileri ve *Jiyana Pîroz a Resûlullah*. Bu makalede Kopî'nin *Dîwan-Rezê Jiyânê* eserindeki şiirlerini tahlil edip içerik yönünden ele almaya çalıştık.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020
Received in revised form 14 December 2020
Accepted 17 December 2020

Keywords:

Mullah 'Aladdin Kopy
Dîwan-Rezê Jiyânê
Nasihat-nama
Classical Kurdish Literature

ABSTRACT

Mullah 'Aladdin Kopy is one of those scholars, writers and poets from the region of Muş. Kopy was born in 1939 in the village Melemistefa of Kop/Bulanık, and completed his religious-treatise education in many madrasas in the region of Muş under the tutelage of various scholars and mullahs. He worked as *imam* in many villages of Muş between 1966 and 1994. He continued to be an imam in many European countries for as long as 13 years after retirement. He is currently writing his books at his home in Kop. Mullah 'Aladdin Kopy has written four books which are in the following order: *Diwan-Rezê Jiyânê*, *Tûrê Derwêş*, translation of some stories of *Noz'hat al-Majâles* and the *Holy Life of Rasûlullah*. In this article we will focus on the *Diwan-Rezê Jiyânê* and analyze its content.

AGAHİYÊN GOTARÊ

Rabirdiya Gotarê:

Dîroka serlêdanê: 26 Mijdar 2020
Dîroka sererastkirinê: 14 Berfenbar 2020
Dîroka pejirandinê: 17 Berfenbar 2020

Bêjeyên Sereke:

Mela 'Eladînê Kopî
Dîwan-Rezê Jiyânê
Şîretname
Edebiyata Kurdî ya Klasik

KURTE

Mela 'Eladînê Kopî yek ji wan alim, nivîskar û şa'irên ji herêma Mûşê ye. Kopî, di sala 1939an de li gundê Melemustefa ya Kopê hatiye dunyayê. Ew li herêma Mûşê li ber destê alim û melayên cuda, di gelek medreseyan de perwerdeya xwe ya ilmî temam dîke. Piştê li gelek gundên Mûşê di navbera salên 1966-1994an de melatî dîke. Kopî, piştî ku malnişîn dibe qasî 13 salan li gelek dewletên Ewropayê melatiya xwe didomîne. A niha li Kopê li mala xwe bi nivîsina kitêban re mijûl dibe. Çar berhemên Mela 'Eladînê Kopî hene ku bi rêzê wiha ne: *Dîwan-Rezê Jiyânê*, *Tûrê Derwêş*, wergera hinek çîrokên *Nushetu'l-Mecalis* û *Jiyana Pîroz a Resûlullah*. Di vê gotarê de em ê li ser *Dîwan-Rezê Jiyânê* bisekinin û ji hêla naverokê ve tahlîla wê bikin.

1. Destpêk

Piştî avabuna komara Tîrkiye, di sala 1924an de bi qanûna *Tevhid-i Tedrisatê* tekke, dergah û medrese hatin girtin.

Helbet, pergala nû bi temamî li seranserî dewletê serneketibû û, bi zorî û zehmetî ji be di gund û bajarên kurdan de seyda û melayên kurdan perwerdeya medreseyê di hucreyan de domandin. Berî komarê ji navendên girîng

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: yakupaykac@artuklu.edu.tr

di axa kurdan de çêbûbûn ku em dikarin hinek navên tekke û medreseyan wek Norşîn, Nehrî, Palo, Xezna, Bîrîfkan, Basret, Axtepe û yên din rêz bikin. Bi xêra van dergah û tekyeyan ji hêla dînî, tesewîfî û perwerdeyê ve li civaka kurdan di gelek waran de guherîn pêk hatibû ku yek ji van jî edebiyata kurdî bû. Ji van dergah û medreseyan gelek edîb û şa'ir jî derketibûn. Bo nimûne Şêx Mihemed Emînê Heyderî, Mela Zahirê Tendûrekî, Seydayê Hecî Fettahê Hezroyî, Şêx Îsmetullahê Karazî, Seyîd 'Eliyê Findikî, Mela Siracê Xelilî, Şêx Sahibê Cizîrî, Şêx Nûrullahê Cizîrî, Mela Nezîrê Bedewî, Şêx Mûsayê Şêxî, Şêx Ehmedê Hilmî, Mela Yasînê Yusrî, Mela Husnî Hezîn, Şêx Munewwerê Xinokî, Şêx Muşerrefê Xinokî, Mela Ehmedê Soktiliyê ji van şêx, alim, edîb û şairan bûn.

Mirov dikare bibêje ku piştî avabûna komarê rewşa tekke, dergah û medreseyan kurdan kêmbû de bi vî rengî ye. Helbet, di heman demê de ev rewşa bi edebiyata kurdî ya klasîk re jî têkildar e. Gelek alim û zanayên ku ji wan tekke, dergah û medreseyan de perwerde dîtine û gihîştine, digel alimbûna xwe bi şairiya xwe ve jî derketine pêş. Yek ji wan alim û şairên vê serdemê jî Mela 'Eladînê Kopî ye. Wî bi salan di medreseyan herêma Mûşê de xwendiyê û dûre gelek salan hem melatî kiriye û hem jî kevneşopiya medreseyan li ba xwe bi xwedîkirina feqîyan re domandiye. Armanca vê nivîsarê jî bi awayekî giştî nasandina Mela 'Eladînê Kopî û berhemên wî ne. Nema, em ê bi vê nivîsê li ser berhema wî ya *Dîwan-Rezê Jîyanê* bisekinin û bi çavê edebiyata kurdî ya klasîk binirxînin.

2. Jiyana Mela 'Eladînê Kopî

Mela 'Eladînê Kopî li gundê *Melamustefa* ya ku li ser Kopê ye di sala 1937an de hatiye dinê. Navê bavê wî Efdel, navê bapirê wî Heyder e. Ji eşîra Memanî/Memnan a şaxa Badilî/Badilan e. Mela 'Eladîn di heft saliya xwe de dest bi xwendina *Qur'ana Pîroz* kiriye. Piştî carîkirina wê *Mewlûd*, *Nûbihara Biçûkan* û *Riyadû'l-Bedî'* eyê li ba melayên cuda cuda xwendine. Wextê Mela Nîmetullah di gundê Melamustefayê de melatîyê dike û ji aliyekî ve jî feqîyan xwedî dike, Mela 'Eladîn jî, ji kitêba *'Izziyê* heta *Şerhu'l-Muxniyê* li cem feqîyê wî Mela Reşîdê Mûriyan dixwîne. Piştê li cem Mela 'Ebdullahê Cindî heta *Se'dûllahê Gewre* dixwîne. Dûre li ber destê Mela Nîmetullah, kitêba *Netaîcu'l-Efkar* dixwîne. Piştê kitêba *Suyûtî* qismek dîsa li cem Mela 'Ebdullahê Cindî û qisma mayî jî li ber destê Mela 'Ebdurrehman Durre dixwîne. Qismekê kitêba *Camiyê* li gundê Melhemiyê (Gimjim/Varto) li ba Seydayê Mela Muhemmed Sadiq, ya mayî jî li gundê Xoşgeliyê (Hoşgeldî) li cem Mela Muştâq dixwîne. Qismekê dersa kitêba *Mentiqê Husemkatî* li gundê Toraqa yê li ser Milazgîrê li cem Mela 'Ûsivê Qemê dixwîne û ji bo qisma dinê jî li gundê Gulçimenê li ba Seydayê Mela Îbrahîmê Gulçimenê (Exdad) ders digire. Mela 'Eladîn di sala 1962an de dizewice. Di sala 1964an de li ba Seydayê Mela Îbrahîmê kitêbên *Wed'ê* û *Îstîtareyê* dixwîne. Piştê diçe Tendûreka Milazgîrê li ba Seydayê Mela Zahirê Tendûrekî û li cem wî dersa 'ilmê *Munazereyê* bi tevî *Haşîyan* û *Şerhu'l-Şemsiyyeyê* dixwîne¹.

Di sala 1965an de, di meha Kanûnê de wextê seydayê wî Mela Zahir bi emrê Xwedê dike, ew jî diçe gundê Dignûga

Milazgîrê li ba Seydayê Mela Sadiq û li ber destê wî kitêbên *Muxteser* û *Cemu'l-Cewami'*ê dixwîne. Di sala 1966an de destûr ji seydayê xwe dixwaze û vedigere gundê xwe. Mela 'Eladînê Kopî, di heman salê de dibe melê diyanetê di gundê Xoşgeliyê de. Mela 'Eladîn, panzdeh salan li vî gundî melatîyê dike û dersa feqîyan dide. Di sala 1982an de diçe gundê Rustemgêdûkê û heta 1994an li vir dimîne û dîsa dersa feqîyan dide. Di 1994an de malnişîn dibe. Mela 'Eladîn piştî ku malnişîn dibe bi qasî du salan li Elmanyayê li mescîdekê bi awayekî fexrî melatîyê dike. Herwiha li vir, ji Mela Sadiq Öztürk îcazeya xwe ya ilmî digire. Piştê bi qasî sêzdeh salan li dewletên Ewrûpayê yên wek Norweç, Hollanda, Fransa û Belçîkayê melatîya xwe didomîne. Demekê bi şûn de vedigere welêt. A niha li Kopê dimîne û zemanê xwe bi xwendin û nivîsînê re derbas dike (Kopî, 2013: 10-11).

3. Berhemên Mela 'Eladînê Kopî

Mela 'Eladînê Kopî hê di dema feqîtiya xwe de dest bi nivîsîna helbestan kiriye. Wî helbestên xwe bi awayekî klasîk bi arizê honandine. Kopî, wextê dest bi melatîyê kiriye hingê li ber destê wî gelek şî'rên wî hebûne ku yekûna van şî'ran qasî dîwaneke nivî bûye. Hingê dîwana xwe tamam nekiriye û bi tamamî deftera şî'rên xwe qelişandiye û avêtîye. Ji bilî berhema wî ya *Dîwan-Rezê Jîyanê* sê berhemên wî yên din jî hene ku hê jî destxet in.

Du heb jî wan *keşkûl* in. Ji van ya ewil *Tûrê Derwêş* e. Di vê berhemê de çîrok, qewlik û meseleyên curbicur hene ku wî jî zaroktiyê ve heta hingê çî bihistibe û çî di hişê wî de mabe ew nivîsîne. Ya din jî hinek wergerên çîrok û hikayetên di kitêba *Nuşetu'l-Mecalis* e. Ya sêyem jî berhema *Jiyana Pîroz a Resûlullah* e. Ev berhem, siyereke manzûm e û mijara wê jî jiyana Hz. Pêxember e hetanî dewra Medîneyê (Aykaç, 09.09.2020). Hemû berhemên Kopî, bi kurdi/kurmancî ne.

4. Dîwan-Rezê Jîyanê

Mijara vê nivîsê danasîn û nirxandina *Dîwan-Rezê Jîyanê* ya Mela 'Eladînê Kopî ye. Ev berhem, di weşanxaneyê Nûbiharê de di sala 2013an de hem bi tîpên latînî û hem jî bi tîpên erebî çap bûye. Qisma bi tîpên latînî 200 û qisma bi tîpên erebî 186 rûpel e. Herwiha di dawîya qisma erebî de ferhengokek heye ku ev ferhengok di qisma latînî de wek jêrenot li dawîya peyvyan hatiye zêdekirin. Wekî din, Nevzat Eminoğlu jî pêşgotîneke kurt nivîsiye ji bo dîwanê û behsa kurtejiyana helbestvan kiriye.

Serpêhatiya nivîsîna vê berhemê wiha ye: Mela 'Eladînê Kopî di wextê melatîya xwe de li ser du keçîkên welatperwer çendîn manzûmeyên dirêj nivîsîne. Yek ji wan keçîkan dîndar û ya din jî ne-dîndar bûye. Herwiha ev çend qesîdeyên dirêj li ser niqaşa wan dewam kiriye û bi dawî bûye. Mela 'Eladînê Kopî dibêje ku "*Mela Muhemedê Zahir ku melayekî mezin bû û gundiye me jî bû, wextê ev qesîdeyên min dîtin, wî got ku divê tu wan berfirehtir bikî. Li ser vê yekê min jî hinek şî'rên xwe wê demê nivîsîn*". Herwiha Kopî, piştî ku malnişîn dibe û diçe li welatên Ewrûpayê li mizgeftan de melatîyê dike, diyar dike ku "*gelekî wextê min çêdibû û min jî hingê dewama helbestên xwe anîn. Wextê hatim welêt li ser vê berhemê dîsa xebitîm, hinek şî'ran cardin guherandin, piştê min tamam kir*" (Aykaç, 09.09.2020).

¹ Mela 'Eladînê dibêje ku "*Wextê me li ber destê Mela Zahir dixwend, me nedizanî şî'rên wî hebûn. Em tenê bi 'ilm û dersê ra mijûl dibûn. Paşê me zanî ku şî'rên wî hene*". (Aykaç, 09.09.2020).

Mela ‘Eladînê Kopî, di berhema xwe de şî‘rnivîsîna xwe wek lutfekî îlahî dîtiye û bi alîkariya Xwedê ev kar bi ser xistiye. Herwiha Kopî, xwestiye ku ev berhema xwe wekî gulên terr û geş derxe li pêş însanan ku ew jî sûdê jê wergirin. Lewma Kopî, nexwestiye ev berhema wî di goşe û kuncikan de veşartî bimîne. Wî ev yek wiha honandiye:

Xwedê bexşande ‘ewnê Asan kir jê re weznê
Ku vê dîwana hanê Deranî rû cihanî
Nola gulên gulanê Ter û geş tê xuyanê
Ji wan deste çekir Bi sûkê va bi rê kir
Bi sûka rû zemîne Ciyê jiyân û jînê
Umîddar im ji bo xwe Bibîne cih neroxe
Nemîne rû veşarî Di kuncê teng û tarî
Xuya ke wek gulê di Zelal û şox û zindî
Bilîze ew jî rolê Nemîne hew li çolê (r. 197)

Mela ‘Eladînê Kopî, derheqê berhema xwe û xilaskirina wê de çend tiştan wiha di dawîya berhema xwe de aniyê zimên (Kopî, 2013: 200).

“Nivîsîn û paqijkirina vê kitêbê, li navçeya Ceyhana Edenê bi dawî bû di roja 29ê meha Nisanê sala 2010ê mîladî ya muwafiqî 11ê meha Cemaziyel Ewwel a sala 1431ê hicrî. Gelî xwendevanan hûn bizanin ku min gelek zor û zehmetî kêşa heta ku ev kitêb nivîsand. Min evqas karî. Bi hevî me ku hûn ê ji vê çêtir binivîsin. Daxwaza min ji we, du ‘ayê ‘ef û mexfîretê ye. Ez jî mîna Se ‘diyê Şîrazî peyva xwe bi dawî tînim:

Xerez neqş e ji me şûn va bimîne
Ji bo jînê dewamî lewra nîne²

Armanca min xizmeta dîn û gel e. Bila ev kitab jî bikeve kutûbxaneyê gelê kurd. Tewfîq û serkeftin ji Xwedayê mezin...”

Mela ‘Eladîn helbestên xwe berhev kirine û bi navê “Dîwan-Rezê Jiyânê” çap kiriye. Bi tevahî heftê û pênc helbest di vê berhemê de cih girtine.

Piştî helbesta ewil ku pesn û spasî ye bo Xwedê, ji sê beşan pêk hatiye. Sernava beşa ewil “Bûk û Berbûk” e ku ji pêncî du helbestan; beşa duyem bê sernav e ku ji şeş helbestan û beşa sêyem jî wek “Beşa Dîrokê” hatiye qeydkirin ku ji çardeh helbestan pêk hatiye. Ji bilî van beşan Mela ‘Eladîn berhema xwe bi sê helbestan xilas kiriye ku yek ji van “Saqîname”, ya duyem “Xatîme”, ya sêyem jî “Niyaz” e. Herwiha ev her sê helbest wekî helbestên beşa sêyem hatine nîşankirin.

Divê bê diyarkirin ku Dîwan-Rezê Jiyânê, ne dîwaneke murettib (berhevkerî) e. Helbestên ku di vê berhemê de cih girtine, ne li gorî elfabeya erebî, bes li gorî mijaran hatine tesnîfkirin û rêzkirin. Herwiha ev berhem ne wekî dîwanên klasîk e, ji ber vê yekê navê wê berhemê “dîwan” nebûya rasttir dibû. Çimkî ji bo armanckê hatiye nivîsîn û zêdetir helbestên ku di vê berhemê de cih girtine li ser hev de, di demeke kurt de hatine nivîsîn, anku helbestên tê de

berhevkarîya salan nîne. Herwiha helbestên tê de bêtir wek manzûmeyê ne û wekî dewama hev in. Lewra navê wê berhemê bi şêwr û destûra Kopî, *Keşkûla Rezê Jiyânê* yan jî *Rezê Jiyânê* bûya çêtir dibû.

5. Şêwaza Helbestên Kopî

Mela ‘Eladînê Kopî, yek ji van şairên klasîk ên serdema dawî ye ku helbestên xwe bi awayekî klasîk honandiye. Lebelê Kopî, wekî şairên klasîk di hemû helbestên xwe de mexlesa xwe bi kar neaniye. Di temamiya berhemê de bes di du heb helbestan de mexlesa wî derbas dibe. Wî di helbestên xwe de wek mexles navê ‘Eladîn û ‘Elaeddîn bi kar anîne. Bo nimûne:

‘Eladîn e dilorîne dibêje
Ji kûraya dilê xwe van dirêje (r. 189)

‘Elaeddîn mela ye
Ji bo heqqê feda ye (r. 196)

Kopî, helbestên xwe bêtir bi teşeya mesnewiyê nivîsîne. Lewma di berhema wî de ji bilî helbesteke ku bi terza qesîdeyê ye, yên din hemû jî wek mesnewî hatine nivîsîn. Gava em li qalibên erûzê ên li helbestên Kopî dinêrin çar qalibên cuda derdikevin pêşîya me ku ev jî wiha ne:

Behra Helbestê	Wezn / Kêş	Jimareya Helbestê
Behra Hezec	mefa‘îlun mefa‘îlun	58.
Behra Hezec	mefa‘îlun mefa‘îlun fe‘ûlun	72.
Behra Recez	mustef‘îlatun mustef‘îlatun	73.
Behra Hezec	mefa‘îlun fe‘ûlun	yên mayî.

Li gor vê tabloyê tê dîtin ku Kopî helbestên xwe bêtir bi yek rengî honandiye. Lewma mirov dikare bibêje ku ji hêla bikaranîna qalibên erûzê ve berhem hinekî yekrengî ye³.

6. Uslûba Helbestên Wî

Çawa ku tê zanîn di mesnewiyê de ji bo şairan muşkîleya qafiyê û li hevhatinê, li gorî qesîdeyan hêsantir e. Vê yekê jî kiriye ku şair ji zimanê xwe sûd wergire û zêde hewcedariya zimanên din neke. Lewma em jî dikarin bibêjin ku Kopî bi xêra vê terzê kurdiyeke sade bi kar aniyê di seranserî berhema xwe de. Lêbelê dîsa jî em di helbestên Kopî de wekî helbestên klasîk rastî ayet û hedîsan, biwêj û gotinên pêşîyan, peyv û îfadeyên zimanên din tên. Em ê bi awayekî kurt li ser van unsûran bisekinin.

² Farişiya vê beytê di destpêka Gulistanê de wiha ye:

بماند سالسها این نظم و ترتیب ز ما هر ذره خاک افتاده جایی
 غرض نقشی است کز ما باز ماند که هستی را نمی بینم بقایی
 مگر صاحبذلی روزی به رحمت کند در کار درویشان داعی

Mirov dikare van beytan wiha wergerîne Kurdî: “Ev nezm û nîzam [yanê ev berhem] li dû me bi salan bila bimînê/ her zerreyê laşê me ku ji xakê ye, dê bikeve axê. Mebest di pey me de bimîne neqşekê/ çimkî ez nabînim berdewamiya hebûnê. Besî me ye, xwedîdilek bi rehmê rojekê/ du‘a bike li wî karê derwêşê.”

³ Di vê nivîsarê de me bêtir behsa naverok û uslûba helbestên Mela ‘Eladînê Kopî kirin. Lewma me nixandinek ji aliyê hunerên edebî û teşeyên nezmê ve nekir. Ji bo xebateke bi vî rengî lê bnr. Sedat Kardaş, “Bulanıklı Alaeddin Haydaroglu Divanı’nda (Rezê Jiyânê) Edebî Tür ve Tarzlar”, s. 341-352.

6.1. Ayet û Hedîs

Ji ber ku ev berhem, berhemeke klasîk e di helbestan de hinek caran ji ayet û hedîsan re telmîh hatine kirin. Bo nimûne li Qurana pîroz di *Beqere: 30, En'am: 165, E'ref: 69 û 75, Yûnus: 14, Neml: 62* û gelek ayetên din de hatiye diyarkirin ku "însan xelîfeyê Xwedê ye li dunyayê". Seydayê Kopî jî ev yek di helbestên xwe de çend caran diyar kiriye:

Xwedayê Heq keremkar *Ji nava curên candar*
Bijart evan mirovan *Gerand ji bo xwe mêvan*
Ewî gerand xelîfe *Li rû erdê ji bo xwe (r. 22)*

Li cihekî din heman ayet wiha derbas dibe:

Çi ku meriv bi hoş e *Zerîf û zana xoş e*
Bi rûmet û şerîfe *Ji bo Xwedê xelîfe*
Ji bo Xwedê wekîl e *Wehî jê ra delîl e*
Teşrîf û rutba han e *Ji bo hemî însan e (r. 133)*

Herwiha li Qurana pîroz di sureyê Rûm ayetên 22an de hatiye diyarkirin ku Xwedê wiha dibêje: "*Ji nişaneyên (qudreta) Xwedê ye ku erd û asîman afirandine, zimanên we û rengên we ji hev cuda çêkirine. Bêguman di vê de ji bo mirovên zana ders û îbret hene.*" (Qur'ana Pîroz, 2016: 405). Seydayê Kopî jî di van beytan de wiha telmîhê vê ayetê dike:

Hemî ziman Xwedê dan *Mirovan pê xiber dan*
Nişaneyên Xweda yin *Lema ji hev cuda yin*
Divê yasax nebin ew *Divê başok nexwe kew (r. 133)*

Kopî, gelek caran serî li hedîsan jî daye. Bo mînak, di hinek çavkaniyan de û Risaleya Nûrê de wek hedîs derbas dibe ku "*Saetek teffekur xêrtir e ji îbadeta salekê.*" yan jî "*Saetek teffekur xêrtir e ji îbadeta şêst salî.*" (*Eliyyu'l-Qarî, Esraru'l-Merfû'a, 175; Aclûnî 1/310). Kopî, jî di helbestên xwe de ev yek carin diyar kiriye:

Kesê li vê bifikre *Dersa bilind jê digre*
Lema fikra yek sa'et *Fena şêst sal 'îbadet*
Lewra fikir îmanê *Dibexşîne îsanê (r. 86)*

6.2. Biwêj û Gotinên Pêşyan

Yek ji van taybetiyên berhema Kopî ev e ku wî di helbestên xwe de serî li biwêj û gotinên pêşyan daye. Gotinên pêşyan ew qalibên gotinê ne ku ji nêrîn û ceribandînen dûr û dirêj derketine meydanê, hizr û boçûnên zanyarî û şîretî di wan de hene û herwiha ji aliyê gel ve tîn zanîn (Yıldız, 2017: 215). Dîsa mirov dikare bibêje ku biwêj û gotinên pêşyan vegotin û derbirîna fikr û ramanan hêsantir û xweştir, asta vegotinê jî ji aliyê edebî ve bilindtir dike. Li jêrê çend mînak ji biwêj û gotinên pêşyan hatiye dayîn:

Derê meydanê wek şêr *Şêr şêr e me ye yan nêr (r. 20)*

Dibêjin kurmê darê *Nebite ku ji darê*
Zewala darê nîne *Ev rast e şubhe nîne (r. 154)*

6.3. Hêmanên Zimanên Din

Di helbestên Kopî de peyvên farisî, erebî û tirkî li gorî klasîkên din gelekî kêmtir in. Herwiha Kopî, gelek peyvên resen yê kurmancî û ji zaravayên kurdî yê din ketine nav kurmancî jî di helbestên xwe de bi kar anîne. Bo nimûne bakur û başûr (r. 16), netew (r. 19), kevnserpoş (r. 20), raperîn (r. 21), naheyîn (r. 35), xweza (r. 40), kesper (r. 64), kat (r. 70), zagon (r. 148). Wek mînak di helbestên xwe de wiha gotiye:

Ez rawestîm li bakur *Nihêrî min li başûr (r. 16)*

Evî dîne me ye rehîkûr ji bo faîz neda destûr

Dibêje jê bimînim dûr biqewtînim wê zagonê (r. 148)

Kopî di helbestên xwe de çiqasî kurdiyeke sade bi kar anîbe jî ji zimanên erebî, farisî û tirkî jî peyvên xistiye nav helbestên xwe ku yek bi yek em ê ji bo van zimanan nimûneyan bidin. Bo nimûne bi erebî peyvên wekî cerd û ceng (r. 16), berma (r. 28), enwa' (42), ceşş (r. 63), camid (r. 87), uqba û xulba (r. 108), buşra (r. 166), nas (r. 181) û hwd. di helbestên Kopî de derbas dibin ku di beytan de jî wiha cih girtine. Wek mînak:

Ewa dî baxê uqba *Di wî da bazên xulba*
Darê beqa û seknê *Cihê ceza û cejnê (r. 108)*

Peyvên bi zimanê farisî jî di helbestên Kopî de cih girtine. Bo nimûne erûs (r. 16), efraz (r. 18), diraz (r. 36), îmrûz (r. 116), zîşt (r. 148) û hwd. Wek mînak di beytên wî de peyvên farisî wiha derbas dibin:

Ji roja hate Adem *Rû axê ta bi vê dem*
Evê wezîfa pîroz *Ji ew dem ta bi îmroz (r. 116)*

Qumar û mey heram kir gişt zina û kuştinê dî zîşt

Ji bo zewqê helalî hişt neyê der tu ji wê pûnê (r. 148)

Bi zimanê tirkî jî hinek peyv di helbestên Kopî de cih girtine wekî yasak (r. 20), tez (r. 24), düşündü (r. 26), karar (r. 26), doğa (r. 40), kardeş (r. 105), kahvaltî (r. 169), büyük (r. 174) û hwd. ku di hinek beytan de wiha derbas dibe:

Bi roj û şev duşundî *Qirar hilda bi tundî (r. 26)*

Gemî bi dîn tê pûnê *Ne dîn be nayê şûnê*
Bi vî rengî li Cûdî *Gemî rawestî cî dî (r. 126)*

Kopî di helbestên xwe de ji bilî erebî, farisî û tirkî cih daye peyvên biyanî yê Ewrûpayî jî. Her çiqas ji wan peyvên gelek bi rêya tirkî ketibin nav kurmanciya bakur jî, wî hinek peyvên bi îngilîzî jî bi kar anîne:

Herî delal very good *Herî dîlkêş û pir sûd (r. 44)*

7. Helbestên Kopî li dor Şîret û Rexneyê

Di helbestên Kopî de uslûba pend û şîretê bêtir derketiye pêş. Teqrîben di hemû helbestên wî de mebesta nesîhetê balê dikişîne. Helbet mirov dikare bibêje ku çavkaniya Mela 'Eladîne Kopî di şîretê de bi giştî dîne Îslamê ye.

Di edebiyata kurdî ya klasîk de gelek şair di dîwana xwe de cih dane pend û şîretê. Ji bo kurmancî em vê yekê ji Melayê Cizîrî dikarin bidîne destpêkirin ku di helbesteke xwe de wiha dibêje (Cizîrî, 1987: 95):

*Zahir dibêjim pendigîr da dil nedî zulfa herîr
Şubhê Melê dimînî esîr guh dêre qewlê mu'teber*

Wekî vê yekê Feqiyê Teyran (kd. 1632), Ehmedê Xanî (kd. 1707 [?]), Melayê Bateyî (kd. 1787 [?]), Mele Xelîlê Sêrtî (kd. 1843), Hecî Qadirê Koyî (kd. 1897), Şêx Evdirrehmanê Axtepî (kd. 1907), Seyîd 'Eliyê Findikî (kd. 1967), Cegerxwîn (kd. 1984), Şêx Mûsayê Şêxanî (kd. 1991),⁴ Mela Husniyê Gêxî (Hezîn) û hwd. di helbestên xwe de cih dane pend û şîretan (Ertekin, 2017: 62-86).

Kopî her wekî şairên li jorê di vê berhema xwe de cih daye nesîhet û şîretan. Mîrov dikare bibêje ku ev berhema Kopî şîret û nesîhetê têra xwe di xwe de dihevine. Lewma *Rezê Jiyane* di edebiyata kurdî de dikare wekî şîretname bê qebûlîkirin. Wek mînak, di helbestên wek 6, 7 û 8an de bi rêya çîrokên şîretê dide. Di gelek helbestan de ji bo xwîneran ji hêla guhdarîkirinê ve şîretan li wan dike. Bo nimûne:

Mînakê bo te bêjim *Hişê te pê bipêjim*
Tu baş li min be guhdar *Ji bo hilîni jê par*
Lewra zeman e wek zêr *Bila nebore bê xêr* (r. 25)

Heman tişt di helbesteke din de wiha ye:

Hevala çak û dozdar *Li doza xwe dewamdar*
Divêm vê gavê xalek *Wekî durust hevalek*
Ji bo te ra diyar kim *Hişê te pê şiyar kim*
Ji bo durust bîfîkrî *Li rêya rast xwe bigrî*
Nexapîne te xapok *Nebî ji bonê sapok*
Li min tu rind guhdar be *Hela nebûyî xûndar* (r. 72)

Kopî, di berhema xwe de li gelek cihan ji bo mîletê kurd jî şîretan dike. Bi taybetî ji hêla yekîtiyê û tifaqiyê, di xwendin û pêşketinê de gelek caran bi uslûbên cuda nesîhetên xwe tîne zimên û girîngiya van der dibe. Bo nimûne, di helbestên 19 û 20an de bi mînaka mûr(i)/moristangan re şîreta xwe ya yekbûnê vedibêje:

Heta em wekî mûr *Nebin hevîr û hişkûr*
Teva hevdu nekin kar *Xweyê qerar û biryar*
Li xêzekî nebin rêz *Nedin hevdu hiş û hêz*
Ji bo nîzama fitrî *Ewê qanûna qehrî*
Serê xwe em nekin xwar *Bi terzê wê nekin kar*
Em nagirin tu hêzê *Kes nade me tu rêzê*
Em ê herdem hejar bin *Di bin lingê neyar bin* (r. 55)

Digel pend û şîretên Kopî, gelek caran di helbestên xwe de rexneyê jî li civaka xwe dike. Kopî, piranî piştî çîrokên şîretker ji bo yên ku guhê xwe nadine li wan şîretan dawîya wan tîne zimên, helakbûna wan berpêşî wan dike. Gelek caran vê yekê li ser mesele û qiseyên dirokê tîne û bi awayekî sade tîne zimên. Bo nimûne, di çîroka mûr(i)yan de rexneya xwe ya civakî wiha der dike:

Nedîne wan vê razê *Neborîne lew ji gazê*
Nekirdin bo xwe destûr *Lema ji hev revîn dûr*
Revîn ji hev hemîşkî *Nedan piştî xwe piştî*
Eşîr eşîr jiyan ew *Li kohan man ji bo dew*
Nema nebûn gulistan *Li wana hat zivistan*
Nebû ne behr û bendav *Tev man cihok û sêlav*
Nedane hevdu hêzê *Lema nedîne rêzê*
Ji bo wan ra hemiyet *Netew nebû milliyet*
Axatî û eşîret *Qebîletî bû xîret*
Nebûn bi rastî millet *Lewra nebûne dewlet*
Ewê vê raza zanîn *Serê xwe jê re danîn*
Bi jor ve çûn bilind bûn *Xweyî bajar û gund bûn*
Gihane jora jorê *Nedan neyaran dorê*
Bi şûrê dad û 'ilmê *Verotin zext û zulmê*
Cihan bi wana şên bû *Xerabî çewtî kêmbû* (r. 56)

8. Bandora Şairên Din li ser Kopî

Mela 'Eladîne Kopî wek şa'irekî klasîk bivê nevē di bin bandora berhemên klasîk ên kurdî û yên zimanên din de maye. Yek ji wan berhemên jî *Nûbihara Biçûkan* a Ehmedê Xanî ye. Ji ber ku ev berhem di medreseyan kurdan de wek kitêba dersê dihate xwendin. Lewma hê ji biçûktiyê de bandor li xwendekarên medreseyan dikir. Lewma em dikarin bibêjin ku bandora edebî ya Ehmedê Xanî li ser Mela 'Eladîne Kopî çêbûye. Di mûlaqatê de ku me bi Mela 'Eladîne Kopî re çêkir, wî jî ev mesele diyar kir û got ku "Min xwest ji manewiyata Seydayê Ehmedê Xanî îstîfade bikim loma wek teberrûk destpêka dîwana xwe de ji Nûbahara wî mînak girt û li gorî xwe guherand û ev nivîsî." (Aykaç, 09.09.2020). Di destpêka berhema Kopî de em vê yekê bi awayekî eşkere wiha dibînin:

Nûbihara Biçûkan (Xanî, 1986: 7):

Bismîllehîrrehmanîrrehîm *Mebdeê her 'ilmekî navê 'elîm*
Hemd û sena û şukranî *Ji bo wî Xalîqê Rehmanî*
Ku fesahet û beyan daye *lîsanî Lîsan daye însanî*
Hindî selewat in hemî *Li Resûlê me yê ummî*
Ku bûne peyrewê di wî *'Ereb û 'ecem û kurmanc û romî*
Ji paş hemd û selewatan *Ev çend kelîme ne ji luxatan*

Mela 'Eladîne Kopî:

B' navê Xwedayê Rehîm *Ewê Kerîm û 'Elîm*
Sena û pesn û şukran *Ji bo Xwedayê Rehman*
Ku axivîn da ezman *Ezman jî daye însan*
Selat û selam hemî *Ji bo Resûlê ummî*
Li dû wî bûne rêwî *'Ereb û kurd û romî*
Hemî hemd bo Xwedê ra *Selat bo Mustefê ra*
Tevî selamên pîroz *Li alê wî yên dilsoz* (r. 13)

Dîsa di dawîya vê berhema Mela 'Eladîn de helbestek heye ku bi sernava "Saqî Were" hatiye qeydkirin. Ev helbest wekî saqîname jî dikare bê qebûlîkirin. Ji ber ku Kopî wekî encama dîwana xwe vê helbestê nivîsiye û saqî jî ji xwe re

⁴ Lê bnr. (Çetin, 2019: 92-99).

kiriye hemdem û xumnişîn, herwiha derd û kulên xwe jê re rêtiye, giliyên xwe ji felekê kiriye. Ev helbest wek saqîname di vê berhemê de wekî qisma *Medîheta Tewaiîfê di Kurdan* a Mem û Zînê cih girtiye. Yanê Kopî, her wekî nezîre ji vê beşa Mem û Zîn a Xanî re kiriye ku her du jî wiha ne:

Mem û Zîn (Xanî, 2004: 43-44):

Saqî, tu ji boy Xudê kerem ke Yek cur'eyê mey di camê Cem ke
Da cam bi mey cihannuma bit Herçî me irade tê xuya bit
Da keşf bibin li ber me ehwal Kanê dibitin muyesser iqbal?
Îdbara me wê geha kemalê Aya bûye qabilê zewalê?
Ya her wehe dê li istiwa bit Hetta weku dewrê munteha bit?
Qet mumkine ev ji çerxê lewleb Tali' bibitin ji bo me kewkeb
Bextê me ji bo me ra bibit yar Carek bibitin ji xwabê hişiyar
Rabit me jî cihanpenahek Peyda bibitin me padişahek
Şûrê hunera me bête danîn Qedrê qelema me bête zanîn
Derdê me bibînitin 'ilacê 'İlmê me bibînitin rewacê?
Ger dê hebûya me serfirazek Sahibkeremek suxennewazek
Neqdê me dibû bi sikke meskûk Ned'ma wehe bê rewac û meşkûk
Herçende ku xalis û temîz in Neqdîne bi sikkeyê 'ezîz in
Ger dê hebûwa me padişahek Layiq bidîy xudî kulahek
Te'yîn bibuwa ji bo wî textek Zahir ve dibû ji bo me bextek
Hasil bibuwa ji bo wî tacek Elbette dibû me jî rewacek
Xemxwarî dikir li me yetîman Dînane derê ji dest leîman
Xalib nedibû li ser me ev rûm Nedibûne xerabeyê di dest bûm

Mela 'Eladîne Kopî:

Saqî tu were bi zû vî yalê Pêşkêşî min ke tu wê piyalê
 ...
Kîna te çî ye felek bi wan ra Rûtal û 'ebûs î tim bi wan ra
Hey pîrê xebîsê piştekuzê Hey pişta te bişkê lê 'ecûzê
Ma tu bikenî digel me carek Vêkra bimeşin bi yalê warek
Ger vêxî ji bona me şemalek Tu rûnê digel me wek hevaleyek
Ma tu vebikî ji bo me falek Tu yarî bikî digel me salek
Destgîrî bikî ji bo me carek Pêşkêşî me bikî tu gulbiharek
Ravê me bikî rûyê xwe carek Yan daçikîni ji bo me darek
Ku em bigihên xweşî jiyaneke Ma tu ji te ra dibe ziyaneke
Nezî me nebû timî tu çû dûr Qûjîn tu dikî timî li bakûr
Her gavê bi ser me va diqûrî Xaya te çî ye tu wer dizûrî
Xwezî hebûya me jî dîwanek Leşker bibûya li dor sîwanek
Rûniştîbûya li nav serokek Emrê wî biba birra bihorek
Dora wî tijî wezîr û salar Polê wî biba herî bihadar
Ronak û debîr durust siyanet Şayeste bûya ji bo riyaset
Wî kar û şuxul biba bi şêwrê Dada wî biba numîna dewrê
Leşker wî heba di bin nîzame Te'mîn bikira hemî aramê
Tesîr bikira wî pend û şîret Ew dem dikelî ji bo me xîret
Dikşand ji axê me bista zulmê Datani cihê wê 'edl û 'ilmê

Zordar nedihatine hewandin Xûnan nedihatine rijandin

...

Ew gav vedibû ji bo me ra bext Şayeste dibû ji bo me ra text

Tekmilî dikir me dîn û dewlet Wê gavê dibûn bi rastî millet

Ew dem radibû kilît ji ser dev Wek rojê dibû ji bo me ra şev (r. 192-195)

Ji aliyê edebî û fikra netewî ve di helbestên Kopî de rengê helbestên Cegerxwîn jî dixuyê. Li gorî gotina Mela 'Eladîn, wî di feqitiya xwe de gelek şî'rên Cegerxwîn xwendine. Piştî demekê ji ber ku rêya Cegerxwîn ji hêla dînî ve dûr ketiye, wî jî dev ji xwendina şî'rên wî berdane û êdî hew xwendine. Lê li gorî dîtina Kopî, Cegerxwîn fikrê wî her çî be jî şa'irekî hêja û serkeftî yê kurdan e (Aykaç, 09.09.2020).

Kopî, di gelek helbestên xwe de ji bo kurdan xwendin û fêrbûnê şîret dike, lewra azadiyê di vê rêyê de dibîne. Em heman şîret û nesîhetan gelek caran di helbestên Cegerxwîn de jî dibînin ku heman vegotin û uslûb sirayetî helbestên Kopî kirine. Wek minak Cegerxwîn di helbesteke xwe de ji bo xwendinê wiha dibêje (Cegerxwîn, 2011: 17):

Şev û rojan bixwînin bibin serbest û zana

Tovê jînê biçînin ji bo dil û nezana

Carek hûn dê bibînin van baxçe û rezana

Kurdistanê derênin ji destê van dizana

Di vê berhemê de li gelek cihan mirov di şî'rên Kopî de bêhna terz û uslûba Cegerxwîn dibîne. Bo nimûne:

Em in wê rojê azad Dibit gelê me dilşad

Ew roj e 'îd û newroz Ji bo gelê me pîroz

Şeva wî şev 'erûs e Hemî dem maç û bûse

Welat bûk gel zava ye Çi de 'wetek buha ye

Pîroz e ew mubarek Tebarek sed tebarek

Pîroz be bûk li zava Li rojhilat û ava

Li bakur û li başûr Li ya nêzik li ya dûr

Çi doleka muqeddes Feda bû jê ra pir kes

Ne dolekî xweza ye Diyarîkî Xweda ye (r. 198)

9. Mijarên Sereke yên Dîwan-Rezê Jiyane

Kopî, di vê berhema xwe de cih daye gelek mijaran. Ev berhema edebî li ser nîqaşa du keçikan welatparêz ava bûye ku wî navên van keçikan daniye "Bûk û Berbûk". Wî, ji devê wan her du kesayetên, derd û eşên xwe bi awayekî hostayane aniye zimên. Di gelek helbestên Kopî de Bûk û Berbûk bi diyalogan bi hev re diaxifin, carinan li ser meseleyekê carinan jî bi rêya çirokekê re peyama xwe der dibin. Bûk û Berbûk du lehengên ve berhemê ne ku yek ji van dîndar e û ya din nedîndar. Herwiha her du jî welatparêz in, rizgarbûna welatê xwe nîqaş dikin. Ji van hevalan Berbûk çepgir e û dixwaze welatê xwe bi fikrên modern û çepgir rizgar bike, kirasê dîn û diyanetê derîne ji milletê xwe. Li pêşberî wê, Bûk jî yeka dîndar û welatparêz e. Westê ew jî rizgariya dewleta xwe diparêze, dibêje ku bi nasîna dînê Îslamê bes azadî dê çêbibe û milletê me çiqasî dînê xwe nas bike dê ewqasî li zîman û kultura xwe xwedî derkeve. Li ser vê nîqaşa bingehîn ev berhem ava bûye.

Herwiha di navbera van nîqaşan de mijarên wekî baweriya Xwedê û dînê Îslamê, hezkirina Hz. Pêxember, hikmet, evîn, dîroka kurd, Îran û milletên din, welat û welatparêzî, çîrokên curbicur wek mijarên sereke di helbestên Kopî de cih girtine. Em ê bi awayekî giştî behsa çend mijarên sereke bikin ku di *Dîwan-Rezê Jiyane* de derketine pêş.

9.1. Dînê Îslamê û Unsûrên li Wê

Kopî, bi temamî li ser rêça dîwanên klasik neçûbe jî mijarên wek tewhîd, yekitiya Xwedê, wezîfeyên meriv yên li pêşberî Xwedê, Qur'an û destûrên wê, li gorî dîn û baweriyê wezîfeyên merivan li hember merivan û mijarên bi vî rengî di helbestên xwe de bi kar anîne. Kopî, wekî bi xwe jî di helbestên xwe de diyar dike ku dîn ji bo însanan wekî havin/haveynê ye. Bi vê haveynê 'ebd û me'bûd digihîjine hev û dîsa bi xêra vê mirov dibê insan û jî heywanan vediqete. Kopî ev fikrên xwe wiha der anîne:

Ji bo me dîn e, haveyn *Bi dîn e wesla mabeyn*
Mabeyna 'ebd û me'bûd *Bi dîn dibî tu mes 'ûd*
Hevîrek xav e însên *Ji bo wî dîn e havên*
Cuda ye pê ji heywan *Bi dîn insan e insan* (r. 107)

Di vê mijarê de helbet mijara tewhîdê jî gelekî derketiye pêş. Kopî, di helbestên xwe de gelek caran behsa Xwedê, baweriya Xwedê, yekitiya wî, wezîfeyên meriv yên li pêşberî Xwedê di helbestên xwe de vegotine. Herwiha li gerdûnê behsa mezinahiya Xwedê, sîfetên Xwedê û mijarên bi vê babetê re têkildar in anîne zimên. Ji ber vê yekê Kopî bi helbesta "Pesn û Spasî bo Xwedê" dest bi berhema xwe kiriye û bi vê hişmendiyê di gelek helbestan de jî Xwedê bi bîr aniye. Bo nimûne, di vê helbesta xwe de Kopî, sîfetên Xwedê yek bi yek dijmêre (Kopî, 2013: 97):

Xwedayê Heyy heyatdar *Bi destûrên jiyandar*
Ewan diafirîne *Bi bal hebûnê tîne*
Datîne rû zemîne *Ji bo dewama jîne*
Ewê Rezzaq riziqdar *Ji bîr nake tu candar*
Dinêre lê bi diqqet *Xwedî dike bi şefqet*
Ji bo wan qût dişîne *Bi giştan ve digîne*
Subhanehû dikare *Nehin tiştan nikare*
Subhanehû çi pak e *Tu carî çewtî nake*
Subhanehû qewî ye *Heyata gişt bi wî ye*
Subhanehû qedîr e *Hemî tiştî di bîr e*
Subhanehû bi hêz e *Bi bendeyê xwe nêz e*
Subhan e qenc xisal e *Bi pakan ra helal e*
Jiyana me bi wî ye *Hemî rindî ji wî ye* (r. 38)

Kopî, di gelek helbestên xwe de pergala gerdûnê, hebûna pergala candaran; 'uzw û endamên mirov, candar û siruştê; zezewat û mêweyên dunyayê, atom û zere; ekosîstema vê dunyayê vedibêje û dixwaze nîşan bide. Di dawiyê de hertim gotinê tîne li ser vê yekê ku di siruştê de tesaduf tune. Li piştî perdê her tim yekî bihêz û kara heye ku ew jî bêguman Xwedê Te'ala ye. Herwiha Kopî, yê ku Xwedê nas nakin jî wekî insanên feqîr û xizan dinirxîne. Ew vê hizr û ramana xwe di helbestên wek 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38 û 39an de tîne zimên. Bo nimûne:

Tebîet û tesadîf *Ji bo vê nade bersîf*
Ew dem li pişt sitarê *Zatek diket vî karê*
Kara ye hem zana ye *Bexîşkar û bîna ye*
Ew e diafirîne *Ji bo me ra dişîne*
Ji bo em wî binasin *Binasin em bi şans in*
Kesên ewî nenasin *Bi rastî ew ne nas in* (r. 88)

Kopî, çêbûna roj û şev, tav û hîv, germ û sar, vê pergala gewre û rewnaq wek ayetên Xwedê dibîne û li pêş çavan zelal û eşkerebûna wan wiha tîne zimên:

Du ayetên Xweda yin *Li pêş çavan xuya yin* (r. 91)

Herwiha Kopî, her tiştê ku hatiye afirandin çi zindî çi jî ne zindî be, herçiqasî enasirê wan ji av, agir, xak û bayê be jî sedemê cihêbûna wan bi vîn/îradeyê rave dike. Dîsa hemûyan jî li vê dunyayê bi rengên xwe yên cuda ve mohrê Xwedê dibîne:

Bi tam û rewş û rengan *Cuda ye ew bezirgan*
Gelo ewan beran tev *Çima nehîn weka hev*
Digel yek in 'enasir *Îrade wan cuda kir*
Hemî mohrê Xweda ne *Lema reng reng xuya ne* (r. 93)

Kopî, vê gerdûn û kaînatê wekî kitêb dibîne û dibêje, çawa ku nivîsek bê nivîskar, cezayek bê cezakar, metlûb bê talib nabe, ev kaînat jî helbet bê Xwedê nabe. Herwiha lê zêde ku her tişt bi destûra wî çêbûye û her çi hebe li vê gerdûn û dunyayê ne karê xweza/siruştê ye; helbet karê Wî ye. Kopî, li dor vê yekê hizra xwe wiha der tîne:

De kanê tu bifikre *Welê bi heqqê bigre*
Gelo nîzam bê nazim *Gelo 'ilim bê 'alim*
Nivîsan bê nivîskar *Cezayek bê cezakar*
Gelo kitab bê katib *Gelo metlûb bê talib*
Qebûl dike tu hişdar *Erê dike eqildar*
Ev kaînat kitab e *Kitab bê katib nabe*
Di nava vê kitabê *Kitab nayên hesabê*
Ji vê kitaba pir pel *Çiyayek jê ra rûpel* (r. 95)
 ...
Nemûşên rû dinê ne *Tev xatemên Xwedê ne*
Eva kitaba rengîn *Ji sîrr û razan zengîn*
Tu nabit bê nivîskar *Erê nabêje hişdar*
Meşîeta Xweda ye *Ne doxa û xweza ye*
Nivîsî qudsî xame *Gerî cismanî name*
Ji wê herfek qe nabe *Ku ya xeynî Xweda be* (r. 96)

Bi awayekî giştî, uslûb û vegotinên Kopî yên derbarê kaînat, ekosîstem, siruşt, hêz û hebûna Xwedê de, di pêkhatina her tiştî de gelek caran kitêbên *Rîsaleyên Nûr* a Mela Seîdê Nûrsî tîne hişê mirov. Mirov di wan helbestên Kopî de bi awayekî eşkere dibîne ku bandora *Rîsaleyên Nûrê* zehf zêde li ser Kopî çêbûye û herwiha bi awayekî rengê xwe jî daye helbestên vê berhemê.

Piştî babeta li dor Xwedê, Hz. Pêxember (esw.) jî yek ji wan mijarên sereke ye di vê berhemê de. Kopî li ser Resûlê Xwedê rasterast sê helbest nivîsîne û di helbestên din de jî

gelek caran behsa wî kiriye. Kopî di helbestên xwe de li ser serwerî û rêberiya Resûlê Xwedê sekiniye, ew wekî hukûmdar dîtiye û herwiha bi sernava “Selteneta Hz. Muhemmed a Manewî” helbestek honandiye. Kopî di vê baweriyê de ye ku her çiqas Resûlê Ekrem a niha li pêş çavan nebe jî, dîsa her ew e hukûmdarê ‘esil di her du ‘aleman de:

Nema edî li pêş çav *Ji bo nebiyê xweşnav*
Hukûmdarî hukûmet *Welakîn fi ‘l-heqîqet*
Ewa ye hêj hukûmdar *Li zêdetir ji milyar*
Mirovan lewra bî‘et *Bi wî dikin bi pênc wext*
Di her roj lew bû sultan *Li hest û ‘eql û qelban (r. 120)*

Herwiha Kopî, gelek caran di helbestên xwe de diyar dike ku xilasiya mirovan bi saya Resûlê Xwedê ye û di roja heşrê de dîsa yê ku bibe mehdervan her ew e:

Şefa‘etker wê rojê *Rehakarê ji dojê*
Tenê ye her Muhemmed *Resûlê Rebbê emced*
Ji bo kesên gunehkar *Îmandarên xetakar*
Welê kesên nebawer *Hilnagirin ji wî ber*
Ji bo ku em ji dojê *Xelas bibin wê rojê*
Pêwîst e em pêxember *Bikin ji bo xwe rehber*
Ji wê şemal û tavê *Nemînin dûr tu gavê*
Ji bo Xwedayê emced *Sipas bikin ku Ehmed*
Gerand nebî û rehber *Ji bo me hem jî serwer*
Ew e îhsana berter *Ku da me Rebbê ekber (r. 123)*

Kopî, baweriya Xwedê û pêxemberê ji hêla gelê xwe jî fikiriye û şîrove kiriye. Li gorî ku Kopî dibêje, xilasî û serfiraziya kurdan girêdayî Îslam û şopandina Resûlê Xwedê ye. Herwiha Kopî diyar dike ku eger gelê kurd bidine pey Hz. Pêxember dê hingê gelên din xulamtiya kurdan bikin û ew roj ji bo kurdan dê bibe cejn û newroz:

Bi rastî ger dixwazî *Ji bo kurd serfirazî*
Bişopîne rêya rast *Wilo pîroz e rêwî*
Nejî tu gavê bê wî *Jiyan xwe jehr e bê wî*
Li dû wî ku biçin em *Ji bo me xweş dibe dem*
Serê me dê bilind be *Rewşa me çê û rind be*
Neyar dê bèn derê me *Timar bikin kerê me*
Serî ji bo me xwar kin *Ne nola pêr û par kin*
Bi rêz û ihtiramê *Bikin li me selamê*
Em in wê rojê azad *Herî dilxoş û azad*
Ew roj e bo me Newroz *Ji bo gelê me pîroz (r. 124)*

Yek ji van mijarên li dor dîne Îslamê jî di helbestên Kopî de cih girtiye Qur’ana Pîroz e. Kopî, Quranê wek çavkaniya şerîetê nîşan dide û bêhempabûna wê diyar dike. Herwiha ew, Quranê ji bo mirovan wek roj, xurek û avê elzem, li gerdûnê di navbera erd û esmanê de wê wek stûn dibîne:

Quran e nûr û tav e *Ji bo me qût û av e*
Ji bo zemîn sitûn e *Bi wê zemîn li şûn e*
Ne ew bit dê li ba be *Ji şûna lê ye rabe*
Bibe wekî dîwane *Ku va biçit nizane*

Ew ê serê xwe lêxe *Sitêrek pê biroxe*
Ji bo wê tê nihayet *Li dû wê tê qiyamet (r. 107)*

Di helbesteke din de jî îcar wiha dibêje:

Ji bil wê rê hemî xwar in tijî dûpişk tijî mar in
Beraz û kûçikê har in dimêjin ji meriv xûnê

Rêya Quranê gulzar e ne lê dûpişk ne lê mar e
Ji wê yê dûr ziyandar e dibe listoka mel’ûnê (r. 151)

Bi giştî ev berhema Mela ‘Eladînê Kopî ji ber ku berhemeke dîdaktîk, şîretker û dînî ye lewma gelek mijarên dînî di vê berheme de cih girtine. Ji bilî tewhîd, baweriyaya bi Xwedê, hebûna Xwedê bi delîlan, Hz. Pêxember, Qur’ana Pîroz, peywirên mirov li hember Xwedê û mirovên din, pêxemberên din, çar xelîfe, rastî û exlaqê baş mijarên sereke ne, di warê dîn û unsûrên dînî de. Divê bê gotin, Kopî, di vê berhema xwe de her tim dixwaze bibêje ku dîn ji bo hezkirina welat ne asteng e. Li dor dîn û baweriyê welat û welatparêziyê di helbestên xwe de neqîşandiye.

9.2. Selaheddînê Eyyûbî û Dewleta Eyyûbîyan

Selaheddînê Eyyûbî (kd. 1193) yek ji wan hukûmdarên kurdan e ku di dîrokê de wekî damezrînerê dewleta Eyyûbî (1171-1462) tê nasîn. Dewleta Eyyûbî li Rojhilata Navîn, Bakurê Mezopotamyayê, Misir, Hicaz, Yemen, Bakurê Afrikayê di navbera salên 1171 û 1462an de bûye desthilatdar (Şeşen, 1995: 20-31). Selaheddînê Eyyûbî û dewleta Eyyûbî her çiqas di dîroka Îslamê de cihekî girîng bigirin di dîroka kurdan de jî herwiha cihekî ewqasî girîng digirin. Ji ber ku piştî hatina Îslamiyê di dîroka kurdan de dewleta yekane ev e. Selaheddînê Eyyûbî bi şerên xwe yê li pêşberê Xaçparêzan û fetha Qudûsê di dîroka Îslamê de derketiye pêş ku vê yekê jî ew kiriye yek ji mezintirînê hukûmdarên serdema Îslamiyê.

Kopî, li ser dîroka Eyyûbîyan herwiha li ser jiyana Selaheddînê Eyyûbî gelekî sekiniye. Di vê berhema xwe de bi van sernavan li ser Selaheddîn û dewleta Eyyûbîyan helbest nivîsîne ku sernava wan wiha ne: “Dewleta Eyyûbî”, “Cenga Eyyûbîyan û Firengan”, “Cenga Sultan Selaheddîn û Qiralê Qudûsê”, “Fetha Qudûsê” û “Nîrx û Şerefa Eyyûbîyan”. Wek tê dîtin Kopî, di vê berhema xwe de gelekî girîngiyê daye tarîxa Eyyûbîyan. Ji ber ku wî, Eyyûbîyan ji her aliyê ve seba kurdan wek nîrxêke mezin dîtiye û lewma xwestiye ku kurd nijadê xwe nas bikin û li wan xwedî derkevin. Bo nimûne Kopî, di helbesteke xwe de kurdên ku Eyyûbîyan nas nakin, wekî însanên cahêl û nezan dibîne:

Eyyûbîyan dinasî? *Nenasî naşinasî*
Çi kurdê wan nenase *Xizan e bê kiras e*
Nîrxê gelê nizane *Zengîn be jî xizan e (r. 57)*

Kopî, di helbesteke din de jî li ser nîrx û şerefa Eyyûbîyan sekiniye û dîsa girîngiya wan ji bo kurdan aniye zimên. Li gorî Kopî, kurd bi saya Eyyûbîyan li dunyayê hatine nasîn. Herwiha li ser Eyyûbîyan di dîroka kurdan de gelek rexne hatine kirin û hê jî tê kirin wekî ku zimanê dewletê yê wê çaxê bi erebî bû, Eyyûbî kurd bûn lê dewleta wan wekî dewleteke Îslamê bû û rexneyên bi vî rengî. Kopî, di

helbestên xwe de vê yekê rexne dike, zimandirêjkirina li Eyyûbiyan tu carî qebûl nake:

Bi wan xuya gelê kurd Di tarîxê da cî girt
Bi wan kurd hatin nasîn Ew in ji bo me Yasîn
Ewan dînî bo dewlet Bi hêz û rêz û şewket
Ewê demê wesan bû Dîn xayeyê kesan bû
Nekin zimandirêjî Nevêjin van qirêjî
Bi bawer û îman bûn Efff û pakjiyan bûn
Ji bo me bab û kal in Çi kalên ruhzelal in
Dilê min pîr divê wan Hezar selam ji bo wan (r. 71)

Kopî, gelek caran bi awayekî hijmekar dût û dirêj behsa Selaheddînê Eyyûbî dike û pesnê wî dide û herwiha wî ji bo kurdan wek rêber û sultan binav dike. Di helbesta xwe ya “Beşek ji Wesfên Sultan Selaheddîn” û “Sê Xal ji Tarîxa Kurd” de bi taybetî li ser Selaheddînê Eyyûbî disekine. Bo mînak:

Ew e sultanê Eyyûbî binase Ji bo zêde bike rêz û sipas e
Çi sultanek bilindşan e çi pak e Ji ser rake niqabê da xuya ke
Tu rastiya wî bêjî ma serê te Hinên jêkin kilid kin yan derê te
Ji bo Heq fedakar bû emîn bû Di wê dewrê emana rûzemin bû
Ji rojava gelê efreng bi rê ket Şewatwarî rû erdê girt û pê ket
 ...
Selaheddîn ku bû sultan li Misrê Li dû apê xwe ye Şêrkoh wê 'esrê
Ji bo Qudsê gelek zêde diêşa Ji çav hêsir dirêt û ah dikêşa
 ...
Ketin hevdu li hevdan hevdu tevdan Davêtin hevdu şûran û kemendan
Bi mizraq û bi gurzan û bi şûran Li ser hevdu diqûjîn û diqûran
 ...
Selaheddîn gerî xalib di cengê Bi xûnê şuşt wî axa pak ji jengê
Heyata wî di nav van rêzê hanê Bi cî nabit ewî nadin xuyanê
Tu tarîxa wî ya pîroz bixwîne Çi 'adil şah û camêr bû bibîne (r. 186-187)

9.3. Tarîxa Gelê Kurd û yên din

Kopî, li gorî ku diyar dike, wî di feqitiya xwe de *Şerefname* û *Tarîxa Ehmed Cevdet Paşa* baş xwendiyê. Wî, dîroka kurdan bêtir ji *Şerefnameyê* girtiye. Herwiha tarîxa Eyyûbiyan û yên din jî ji kitêba *Ehmed Cevdet Paşa fêrbûye* (Aykaç, 09.09.2020). Ji ber vê yekê mirov dikare bibêje ku Kopî, çawa ku di destpêka *Şerefnameyê* de behsa feydeyên fêrbûna tarîxê dike (Bitlisi, 2016: 50-51), bi heman rengî Kopî jî ji bo kurdan li ser fêrbûn û zanîna dîrokê disekine.

Kopî, giraniya xwe daye li ser dîroka kurdan a kevn û herwiha şaristaniyên wekî Asûr, Med, Îrana kevn, Ûris, Bîzans, Osmanî û serdema ewil a Îslamiyê. Ji ber vê yekê helbestên qîsma sêyem di bin sernava “Beşa Dîrokê” de hatine civandin. Kopî, di van helbestan de gava behsa tarîxa gelên din jî bi awayekî nesihetker jê ders digire û şîretan li gelê xwe dike. Lewma gelek caran bi uslûba xwe ya şîretamîz vê yekê wiha tîne zimên:

Hevalo ka binêre Dibêjim guh bidêre
Dîrokê baş bixwîne Ji wê bê par nemîne
Binase qewmên borî Nenasî wan tu kor î (r. 151)

Kopî, di helbesteke xwe de behsa *Key Xosroyê Mezin* yanê Kûroş/Koroş/Kûrûş (BZ. 590-529) dike ku wî dewleta Medan hilweşandibû û xîma împaratoriya Persan danîbû. Têkoşîna di navbera Med û Persan û herwiha têkçûna Medan bi awayekî xemgîn wiha anyê zimên:

Wenda bû Mad xuya Pers Heye di vê gelek ders
Wilo bihorî çû Mad Îro wê Kurd dikin yad
Nexwe dunya wilo ye Ev ro ne nola do ye (r. 156)

Kopî ji helbestên wî jî tê dîtîn ku zanista dîrokê gelekî girîng dibîne û dixwaze ji bo kurdan jî vê yekê pêk bîne. Ji ber ku her miletek bi dîroka xwe serbilind dibe. Kopî di helbesteke xwe de vê yekê piştî hilweşandina Medan, ji bo kurdan wiha tîne zimên:

Medan çûn û nehatin Ne nav in ne welat in
Di vê demê de ekrad Bi zêde wê dikin yad
Ku vê îspat bike kurd Bi rastî rind dibe xurt
Dibe xwedanê dîrok Dibore dewra çîrok
Gelên ku bê dîrok in Nolanî xewnerok in
Bi wan tu nayê bawer Lew nadine wan xawer
Gelê xwedanê dîrok Dibit qewî û jîrok
Dîrok sembola elmas Bi wê tê naskirin nas
Sembolek zêr û zîv e Nolanî roj û hîv e
Bi wê gel tene pîvan Dibin cihdar ne mêvan
Dîrok şehadetname Xwedanê wê ne xam e
Ji bo kesayeta gel Ewa çi zîba-rûpel
Ne bê dîrok e ekrad Ne jî bê 'esl û binyad
Welê dilpak û saf e Lewma mehrûm ji maf e
Divê edî nexape Xwe navê nava kap e (r. 181-182)

Di beşa sêyem a vê berhemê de yek ji helbestên balkêş ev e ku Kopî li ser Fîrdewsî (kd. 1020 [?]) nivîsiye. Wek tê zanîn piştî hatina Îslamiyê miletên Îranê jî aliyê çand û kultûrê ve gelekî qels bûbûn û herwiha serdestiya zimanê erebî û çanda wî li seranserê Îranê xuya bûbû. Fîrdewsî bi berhema xwe ya *Şehnameyê* xwest ku cardin gelên Îranê rake li ser piyan. Helbet wî di berhema xwe de faris derxist pêş û li ser van jî nû ve serhildana kultura Îranê da pêşiya xwe. Fîrdewsî bi vê berhema xwe ya hemasi-epopîk ji hêla hizrî ve bandoreke mezin li Îranê pêk anî (Mînovî, 2017: 19-31). Kopî jî, ji vê hêlê ve Fîrdewsî nirxandiyê û ji bo ku gelê xwe cardin rakiriyê li ser piyan ew ji bo miletê kurd wekî mînak daniye pêşiya xwe û pesnê wî daye. Ji ber ku bi nasnameya Îranî her çiqas qedr û qîmeta Fîrdewsî li cem kurdan hebe jî di dawîya dawî Fîrdewsî bi berhema xwe miletê faris derxistiye pêş û ji yên din re kiriyê hukûmdar. Lewma -qasî tê zanîn- di şairên kurd/kurmancan de ev yek hetanî niha nehatiye dîtîn:

Fîrdewsî yek ji wan bû Hozanek pîr xuyan bû
Ji nû Îranê şov kir Bo tovē persî tov kir
Bi pênuşa xwe ya nûr Ewî hozanê meşhûr

Şi'ûr û hîssa millî Reşande nola şillî
 Li rûbera Îranê Welê digel îmanê
 Tevahev kir hevîr kir Mecûsîti ji bîr kir
 Zeman neborî zêde Gelê pers pêde pêde
 Bi fikra wî pijiyar Li pey wî çû meşiyar
 Li hev civîn û bûn yek Nebûn tu gav ji hev fek
 Berî dan rayedaran Nolanî tîremaran (r. 165)

Kopî, di helbesta xwe ya bi sernava "Sê Xal ji Tarîxa Kurd" de ji bo milletê kurd sê leheng derxistine pêş ku kurd her tim dikarin bi wan serbilind û şanaz bin. Ji wan yê ewil Rustemê Zalê Kurd e, yê duyem Selaheddînê Eyyûbî ye û yê sêyem jî Mela Se'îdê Nûrsî ye. Di vê helbesta xwe de dîsa bi zimanekî şîretamîz dixwaze dîroka kurdan bide nasandin ku gelê kurd bila wisa basît neyên xuyan:

Ji bo te ez bibêjim guh bidêre Li wata şor û peyvên min binêre
 Tu qewmê min wilo adî nizan be Welew îro li pêş çavan xizan be
 Bi dîroka gelê min tu nizanî Qirêja han ji kêrê lo te anî
 Hela pirtûkên tarîxê bixwîne Ji navê kakil û kuncî derîne
 Eger sistî dikî naxwîni dîrok Tu guhdêre vekim bo te sê bişkok
 Ji rû wê ku ji bo te bê xuyanê Kulîlkên bo nigara vê cihanê
 Ku sê xal in di dîrokê zelal in Bi wan xalan mirov sahibkemat in
 ...
 Gelo zanî ji deryaya cesaret Ewê pêşîn hilanî jê teharat
 Bizan Rustem kurê Zal xortê kurdî Hilanî jê teharat wî bi merdî
 ...
 Ji van xalan nimûne ger dixwazî Ew e sultanê rast bû pê terazî
 Ew e sultanê Eyyûbî binase Ji bo zêde bike rêz û sipas e
 Çi sultanek bilindşan e çi pak e Ji ser rake niqabê da xuya ke
 ...
 Nimûna 'ilm û teqwayê dipirîstî Ew e qutbê zeman Seydayê Nûrsî
 ...
 Ji dayê bû li Bedlîs û Hîzanê Bedî' bû ew di vê dewr û zemanê
 Li Îsparta li Barlayê nivîstî Rîsalên Nûr wekî tavê teyîstî (r. 187-188)

Di vê berhemê de wekî tarîxa Îslamiyetê du helbest hene ku yek ji van derheqê pêxembertiya Resûlê Xwedê de ye, ya din jî derheqê serdema xelîfeyê duyem Hz. 'Umer de ye. Kopî, di van helbestan de bi çavê dîroknasekî serdema destpêka Îslamiyetê nihêriye. Bo nimûne wextê behsa serdema Hz. 'Umer dike, cihad û seferên wî yên li ser Îranê radiweste û behsa wê çaxê dike:

'Umer xelîfa sanî Wezîfa xwe dizanî
 Ji bo rake fesadê Timî dikir cihadê
 Wezîfa wî cihad bû Cihada wî bi dad bû
 Xaya wî dad û dîn bû Ne fexra rûzemîn bû
 Mesajê daye Persê Nişan da zêde hirsê
 Ji bo ku musliman bin Ji dojê wer xelas bin
 ...
 Berî da xaka persê Ji bo bide wî dersê

Bi rû hev bûn du leşker Mecûsî û bibawer
 Silah û hêz li bal wan Îman û dad li bal wan
 Farûq li wan kişand şûr Li wan dirrand zik û tûr
 ...
 Farûq şemalê vexist Seda li wana daxist
 Hemêz vekir ji bo wan Pirê wan bûn musulman
 Zeradeştî heliya Bi jêr ve dapeliya (r. 174)

Kopî, ji bilî dîroka kurdan cih daye dîrokên milletên din jî. Helbet gelek caran vê yekê ji bo ku mirov jê sîudê wergire û dersek jê hilîne di berhema behsa dîroka gelên din jî kiriye. Gelek caran gava mezinahiya wan derdixwe pêş jî piştê wendabûna wan nişan dide. Herwiha dixwaze nişan bide ku piştî her geşiyê jariyek, piştî biharê payîzek, piştî rojê şevêk heye û dunya tim li ser vê yekê diçe. Herwiha behsa di dîroka gelên din de şaşî û xeletiyên wan û ji dûrketina wan a rêya Îslamê jî tîne zimên. Bo nimûne di vê helbestê herçiqas pesnê Fatîh Sultan Mehemed (kd. 1481) dide ji ber standina wî ya Stenbolê lêbelê, ji bo hukûmdariya Osmanî fetwaya kuştina bira û zarokan rast nabîne û vê yekê rexne dike:

Heyfa biran dikuştin Zarok sêwî dihiştin
 Hinan law jî dikujran Eva qe tê ye pejran
 Zeman hat ew jî westî Di rê da ma rawestî
 Rim û şûrê wî ko bûn Îro ne nola do bûn
 Li pey kemalê jarî Li pey şemalê tarî
 Dibêjin tê wisa ye Ev qanûna Xweda ye
 Ew jî di dawî jar bû Îsal ne nola par bû (r. 174)

9.4. Yekîti û Pêkvejiyan digel Zanîn û Xwendinê

Yek ji wan mijarên ku di berhema Kopî de derdikeve pêş tenbîh û şîretên li kurdan hatiye kirin li dor yekîti û pêkvejiyanê ye digel zanîn û xwendinê. Kopî, gelek caran di helbestên xwe de rewşa kurdan radixe li ber çavan û halê wan vedibêje. Helbet yek ji van taybetiyên kurdan ku îro jî li ber çavan e, parçebûna wan e. Kopî, yekîtiya kurdan di dîne Îslamê de dibîne. Lewma jî dibêje ku eger em xwe bi dîn ve bigirin, hingê em dikarin bibin xwedan hemiyet û miliyet û piştê yekîti û tifaqê de li me jî çêbibe. Kopî vê hizr û ramanên xwe wekî şîretname ji xwîneran re vedibêje:

Li min tu rind guhdar be Hela nebûyî xûndar
 Bizan tiştê me kom ke Bi wê doza me dom ke
 Bide me hêz di cengê Ji me veroje jengê
 Bibexşe me îradê Ji me dûr ke fesadê
 Me tîxe yek civatek Xwedanê yek welatek
 Bizan ew sade dîn e Min anî pê yeqîn e
 Çuku Îslam heyatê Dibexşîne heyatê
 Dide civatê jîrî Nabîne jarî pîrî
 Dibe bi hêz û şewket Hişyar dibe ji xewlet
 Dibe qewî û hêzdar Dibe ronak û rêzdar
 Dibe xweyê hemiyet Bi xîret û milliyet
 Bi dîn e hevdu girtin Civak bi wiya xurt in

Tu tişt ji bil wî nîne *Yekîti bo me bîne* (r. 72-73)

Kopî, zehf zêde li ser yekîti û hevgerîtinê radiweste û vê yekê carnar bi çîrok û meselokan carnar jî bi mînakên der dibe. Di vê helbestê de jî vê yekê bi hejmaran dixwaze bide diyarkirin:

Numare bêne cem hev *Li xêzek mil bidin hev*
Dibin bi hêz û quwret *Dibin bi rêz û rûmet*
Du hejmar bûne yanzdeh *Yek û pênc bûne panzdeh*
Du çar dibin çil û çar *Wilo ne giştî hejmar*
Bi vî rengî qiyas ke *Tu hêza komê nas ke*
Ji xwe komal û hevgerî *Bi yekbûnê dibin xurt*
Civak ji rû wê zor e *Ji tengiyê dibore*
Destê civakê xurt e *Destê kesanî kurt e*
Fikra civakî kûr e *Fikra kesanî kur e* (r. 51)

Kopî, di helbestên xwe de gelek caran li ser xwendinê radiweste û şîretên bi vî rengî li gelê xwe dike. Ji ber ku wisa bawer dike ku mirov û millet bi xwendinê dikarin xwe bigihînin armancên xwe. Herwiha Kopî, xwendinê jî dike du par, ku yek ji van xwendina dîni ye û ya din jî xwendina fenî ye. Kopî, girîngiyê dide her duyan û her du xwendinê jî wekî temamkerê hev dibîne û ji bo kurdan jî her duyan elzem dibîne. Herwiha diyar dike ku eger kurd bi xwendinê rabin, hingê dikarin yekîti di navbera van de çêbibe:

Cehalet û nexwendin *Ji bo piyên me bend in*
Divê werin verotin *Evên vê gav me gotin*
Divê ku em piçûkan *Berhev bikin ji sûkan*
Bidin xwendin ewan gişt *Dibin ji bo me ra pişt*
Çiku kesên nexwînin *Nezan û hov dimînin*
'Ulûmê dînî nûr in *Ji bo dil ra huzûr in*
'Ulûmê fen ziya ne *Ji bona hiş bizane*
Pêwîst e em bixwînin *Ku rastiyê bibînin*

...
Kesên 'ulûm bixwînin *Dikarin heqq bibînin*
Dibin xwedî hemîyyet *Xweyê dîn û milliyet*
Ji bo Xwedê sitûkar *Ji bo gelê xwe xemxwar*

...
Wê gavê qewmê kurdî *Bi şengî û bi merdî*
Dibit nêzikî armanc *Zaza û sor û kurmanc* (r. 48)

Herwiha dîsa diyar dike ku bi xwendinê kurd dikarin rûhê Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî, Feqiyê Teyran, Siyahpûş û Mîr Bedîrxan şad bikin û emanetên wan bînin cih:

Em ê wê rojê destek *Kulîlkê sor û zerkesk*
Ji rû axê bikêşin *Ev axa em li pêş in*
Ji wê guldestê çêkin *Ji bo Xanî bi rê kin*
Bi wê dilê wî şad be *Ji nû ve can abad be*
Bila ken be rûyê wî *Bigêje me xuyê wî*
Bikêşin mû ji biskê *Xwe lê reşînin miskê*
Ji wê guldestê çêkin *Ji bo Melê bi rê kin*
Bi rêzê lê silav kin *Cizîrê pê têrav kin*

Ji bo Feqîhê Teyran *Ew ê bi geşt û seyran*

Salam û rêz bi rê xîn *Ji bo ra findê vêxin*

...

Teva esans û reyhan *Verêkin bo Bedîrxan*

Ji bîr nekin Siyahpoş *Ew ê ji eşqê pircos* (r. 49-50)

Pend û şîretên Mela 'Eladînê Kopî yên li ser yekbûn û xwendinê, şîreta Bedîuzzeman Mela Seîdê Kurdî tîne hişê mirov ku li 5ê Kanûnê Ewwel a sala 1908an di rojnameya *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesiyê* de bi sernava "Bedî'uzzeman Molla Se'id-i Kurdî'nin Nesayihî" derçûbû (Molla Se'id, 1324: 7). Di vê nivîsê de bi destpêka "*Ey gelî kurdan...*" bangî milletê kurd dike û di dewama vê nivîsê de sê cewherên kurdan bi rêzê Îslamiyet, insaniyet û milliyet rêz dike. Herwiha sê neyarên kurdan jî bi rêzê feqîrtî/xizanî, cehalet û bêxwendinî, dijminî û îxtîlafa di nav kurdan e. Piştî ku taybetmendiyên kurdan bi vî şiklî dide nasandinê vêca dermanê van nexweşiyên wiha dide rêzê: Me'arif û xwendin, îttîfaq û muhebbeta millî, însanê bi nefsa xwe şuxla xwe bike. Herwiha şîreta wî ya herî dawî jî dîsa xwendin û desthevgerîtin e.

10. Çend Dîtin û Encam

Gava em li vê berhema Mela 'Eladînê Kopî dinêrin dibînin ku ji hêla zanista edebiyata klasîk ve ev berhem ne *dîwan* e, ji ber vê yekê navê wê berhêmê dîwan nebûya çêtir dibû. Çimko ev berhem ji hêla şairê wê ve seba ku peyama xwe bigihîne xwendevan û gelê xwe, wek mesnewiyêke biçûk hatiye nivîsîn. Helbestên di vê berhêmê de cih digirin, bêtir li ser hev hatine nivîsîn, anku helbestên tê de berhevkarîya salan nîne. Helbestên tê de bêtir wek manzûme ne û wekî berdevama hev in. Herwiha ji wan helbestan jî tê dîtin ku teşeya xezel û qesîdeyê di vê berhêmê de cih nagirin. Lewma weşanxaneyê ku ev berhem weşandiye ji vî aliyê ve nîrxandinek nekiriye û bêyî ku binîrxîne weşandiye. Herwiha edîtor dikarîbû ku ev berhem di bin sernava "Keşkûla Rezê Jiyanê" yan jî rasterast bêyî sifetek hebe bi tenê "Rezê Jiyanê" biweşanda.

Wextê ku mirov di bin sernava "Dîwan"ê de vê berhêmê dixwîne dibîne ku ji hêla teşe û formê ve yek-rengî ye. Ji ber ku hemû helbest bi teşeya mesnewiyê ve hatiye nivîsîn. Ji ber vê yekê jî, eger em vê berhêmê wekî keşkûl yan jî mesnewiyêke biçûk binîrxînin dê hingê nîrxandinên çêtir derkevin meydanê.

Herwiha ev berhem di bin sê sernavan de hatiye dabeşkirin ku yek ji wan sernavan "Beşa Dîrokê" ye. Lêbelê beşa yekem a ku sernava wê "Bûk û Berbûk" e, di xwe de helbestên dîrokî dihewîne ku ew jî helbestên li ser Eyyûbiyan in. Lewma yan Kopî yan jî weşanxane bala xwe nedane rêzkirina helbestan û beşên kitêbê li gorî sernavan rêz nekirine.

Di helbestên beşa sêyem de, li hinek ciyan alozî pêk hatiye. Di van helbestan de agahî û zanyariyên li biwara Mado-Îranîk têkilî hev bûne. Bo nimûne, hukûmdarê Axamenîşan Kuroş û damezrînerê Sasaniyan Erdeşîrê Papekan/Babekan li şûna hev de hatine gotin. Dîsa di helbestên Kopî de gelekî pesnê gelê pers hatiye kirin, lewma kurd hinekî di vê babetê de paş ve mane. Eger em qiyasa helbestên Kopî digel yên Cegerxwîn yan jî Mela Ehmedê Palo bikin, rewşeke berevajiyê vê derdikeve holê. Ji ber ku Mela Ehmedê Palo

di helbestên xwe de pesnê Îran û gelê wê axê dide û herwiha kurdan jî wekî unsûrê sereke û damezrîner derdixe pêş.

Di helbestên Kopî de li gorî nav û agahiyên ku di helbestan de cih digirin wekî Filîp (bavê Îskender), Axbatan (navê kevn a bajarê Hemedanê), Mandana (navê bavê Kuroş) û şerê û bûyerên Îrana kevn û hwd. mirov dikare bibêje Seydayê Kopî, di dîroka kevn de xwedî zanîn û agahiyên kûr e.

Di hinek helbestên Kopî yê dirêj de mijara eslî hatiye jîbîrkirin û armanca vegotinê çûye dereke din. Bo nimûne helbesta Kopî ya bi sernava “Fîrdewsî” jî helbesteke bi vî rengî ye. Kopî, di vê helbestê de Fîrdewsî wek avaker û jîyanbexşê Îranê dibîne û pesnê wî dide. Ji ber ku wî şu‘ûr û hîssiyata netewî daye livandin û destpêkirinê. Lêbelê dawîya helbestê tê digihîje sedsala XXan û bi çend beytan behsa Şahê Îranê û Xumeynî derbas dibe. Herwiha di navbera hin helbestan de jî mijar hinekî ji hev dûr ketine, anku di rêzîkirina helbestan de jî ji vê hêlê ve qelsiyek çêbûye.

Gava em bi giştî li helbestên Kopî dinêrin xala herî berbiçav kurdiya wî ya sade û zimanê wî yê rewan e. Ji ber vê yekê xwîner bi rihetî dikarin helbestên wî fêm bikin û têbigihîjin. Ev jî xwedîna berhema Kopî hêsantir dike. Herwiha mirov dikare bibêje ku ev berhem bi awayekî giştî li ser nîqaşa du keçên welatparêz ava bûye ku yek ji wan dîndar e ya din jî ne dîndar. Bi taybetî, nîqaşa “Bûk û Berbûk”ê de peyama herî girîng ev e ku din jî welatperweriyê re ne asteng e, bereksê wê yekê piştevan e. Ji ser van herduyan, Kopî peyama xwe ya dînî û millî bi hev re li ser nîqaşa wan daye û di navberê re jî behsa bûyerên dîrokî û meseleyên cûrbicûr kirine.

Di uslûba Kopî de bandora helbestên Ehmedê Xanî û Cegerxwîn bi awayekî eşkere dixuyê. Kopî, ji bo berhemên Xanî wekî nezîre helbest yan jî beş nivîsîne. Ji hêla welatperweriyê jî tesîreke mezin a Cegerxwîn li ser Kopî çêbûye lêbelê, wî di helbestên xwe de hizra welatperweriyê di çarçoveya Îslamê de nixandîye û li hemberî fikrên sosyalîst û komunîzmê sekiniye.

Di helbestên Kopî de uslûba pend û şîretê bêtir derketiye pêş. Teqîben di hemû helbestên wî de mebesta nesîhetê balê dikişîne. Helbet mirov dikare bibêje ku çavkaniya Mela ‘Eladînê Kopî di şîretê de bi giştî dînê Îslamê ye. Digel pend û şîretên Kopî, gelek caran di helbestên xwe de rexneyê jî li civaka xwe kiriye. Dîsa em dikarin bibêjin ku digel pend û şîretê xala ku derdikeve pêş rexne ye. Kopî, gelek caran vê yekê li ser mesele û qîseyên dîrokê re bi awayekî sade tîne zimên.

Yek ji wan mijarên ku di berhema Kopî de derdikeve pêş tenbîh û şîretên li kurdan hatiye kirin li dor yekîtiyê û pêkvejiyanê ye digel zanîn û xwendinê. Kopî, gelek caran di helbestên xwe de rewşa kurdan raxistiye li ber çavan û halê wan vegotîye.

Mirov dikare bibêje ku du mijarên sereke di vê berhemê de derdikevin pêş, dîn û welatperwerî ne. Herwiha di uslûba Kopî de xalên derdikevin pêş şîret û dersdayîn in. Ji ber van sedeman, di edebiyata kurdî ya klasîk de cihê *Dîwan-Rezê Jîyanê* di nav berhemên şîretname, dîdaktîk û dînî de dikare bê hesêbkirin û nixandin.

Çavkanî

- Aykaç, Y. (09.09.2020). *Mulaqat bi Mela ‘Eladînê Kopî re*, bi rêya telefonê.
- Bitlisi, Ş. (2016). *Şerefname Kürt Tarihi*, c. I, İstanbul: Nûbihar.
- Cegerxwîn. (2011). *Agir û Pirûsk - Dîwan I*, Stenbol: Avesta.
- Cizîrî, M. (1987). *Dîwan*, Zeynelabidin Kaya û M. Emin Narozî (Amd.), Stockholm: Roja Nû.
- Çetin, R. (2019). *Şêx Mûsayê Şêxanî Gundikî û Berhemên Wî yê Menzûm*, Teza Masterê, Mêrdîn: Zanîngeha Mardin Artuklu.
- Ertekin, M. Z. (2017). Analîzek li ser Guldana Hezîn di Çarçoveya Şîretnameyên Kurdî de. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü*, sal 2, cild 2, hejmar 3, r. 62-86.
- Kardaş, S. (2020). “Bulanıklı Alaeddin Haydaroğlu Divanı’nda (Rezê Jîyanê) Edebî Tür ve Tarzlar”, *Bulanık/Kop İnsan-Coğrafya-Tarih-Kültür*, İrşad Sami Yuca (Ed.), Konya: Çizgi, r. 341-352.
- Kopî, M. E. (2013). *Dîwan Rezê Jîyanê*, Stenbol: Nûbihar.
- Mînovî, M. (2017). *Firdevsî ve Şiiri (Şahnâme’den Seçmeler)*, Nimet Yıldırım (Çev.) İstanbul: Demavend.
- Molla S. (22 Teşrîn-i Sâni 1324 / 11 Zilka’de 1326). Bedî‘uzzaman Molla Se‘id-i Kurdî’nin Nesayihî, *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi*, hejmar 1, r. 7.
- Qur’ana Pîroz û Wergera Watêya Wê ser Zimanê Kurdî*, (2016). M. Huseyîn Êsî, M. Seîd Girdarî, M. Muhammed Bêrkevanî (Amd.), Stenbol: Aryan.
- Şeşen, R. (1995). “Eyyûbîler”, c. XII, İstanbul: DİA, r. 20-31.
- Şîrazî, S. (Bêtarîx). Gulistan, Seyda Mela İbrahîm Xelîl el-Amedî (Wer.), Diyarbekir: Seyda.
- Xanî, E. (1986). *Nûbar*, Zeynelabidin Kaya (Amd.), Stockholm: Roja Nû.
- Xanî, E. (2004). *Memo Zîn*, Arif Zêrevan (Amd.), Stockholm: Nefel.
- Yıldız, A. (2017). *Hunera Vegotina Bedew a Devkî û Nivîskî*, c. I, Stenbol: Lorya.

Araştırma Makalesi • Research Article

Politik Cepheleşmede Vatan Cephesi'nin “Muş İline” Yansımaları (1958-1960)*

The Reflections of Fatherland Front to “The Muş Province” in The Political Confrontation (1958-1960)

Erkan Afşar^{a,**}

^aDr. Öğr. Üyesi Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, 65080, Van/Türkiye
ORCID:0000-0002-3787-8162

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020
Düzeltilme Tarihi: 15 Aralık 2020
Kabul Tarihi: 18 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Muş
Vatan Cephesi
Demokrat Parti
Cumhuriyet Halk Partisi
Politik Cepheleşme

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020
Received in revised form 15 December 2020
Accepted 18 December 2020

Keywords:

Muş
Fatherland Front
Democrat Party
Republican People's Party
Political Confrontation

ÖZ

Türk siyasal geleneğinde partiler arasındaki cepheleşmeler 1950'li yıllarda da devam etmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi öncülüğünde iktidara karşı muhalefet partileri arasında iş birliği yapmak suretiyle başlayan süreç Başbakan Adnan Menderes'in Vatan Cephesi'nin teşekkül edileceğine dair açıklamasıyla devam etmiştir. Adnan Menderes'in konuşmasından sonra Muş Demokrat Parti İl teşkilatları da kendi saflarına katılımları sağlamak amacıyla çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar neticesinde Muş'ta da Cumhuriyet Halk Partisi ve diğer partilere üye olan vatandaşlar Vatan Cephesi'ne katıldıklarını Başbakan Adnan Menderes'e ve Demokrat Parti Genel Merkezi'ne bildirmişlerdir. Partiler arasındaki bu seçmen kaymalarının Muş İline yansımaları da ildeki siyasi dengelerin değişmesine ve politik mücadelenin daha da artmasına yol açmıştır. Bu çalışma 1958-1960 döneminde Vatan Cephesi'nin Muş İlinin politik atmosferini nasıl ve ne şekilde etkilediğini ele alıp incelemiştir.

ABSTRACT

The confrontations between the parties in the Turkish political tradition continued in the 1950s as well. The process, which started with the efforts for cooperation by the opposition parties against the government under the leadership of the Republican People's Party, continued with the statement of Prime Minister Adnan Menderes that a Fatherland Front would be formed. After the speech of Adnan Menderes, the Muş Democrat Party provincial organizations also worked to ensure peoples' participation into their sides. As a result of these efforts, many people which were members of the Republican People's Party and other opposition parties in Muş, informed the Prime Minister Adnan Menderes and the Democrat Party Headquarters individually or collectively that they joined the Democrat Party and Fatherland Front. The reflections of these electoral shifts between the parties in the province of Muş led to the change of the political balances in the province and the increase of the political struggle between the parties. This study handled and examined how and in what way the Fatherland Front affected the political atmosphere of the Muş province during the 1958-1960 period.

1. Giriş

Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TPCF) ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) deneyimlerinden sonra tarihler 7 Ocak 1946'yı gösterdiğinde iç ve dış dinamiklerin de etkisiyle Demokrat

Parti (DP) kurulmuştur (Burçak, 1979: 58; Eroğul, 1990: 9)¹. DP kurulduktan kısa bir süre sonra ülke genelinde

¹İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye iç ve dış dinamiklerin etkisi ile çok partili hayata geçmişti. Demokrat Parti (DP) 7 Ocak 1946'da İzmir Milletvekili Celal Bayar, İçel Milletvekili Refik Koraltan, Kars Milletvekili Fuat Köprülü ve Aydın Milletvekili Adnan Menderes tarafından kurulmuştur.

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/*Corresponding author*.
e-posta: eafsar@yyu.edu.tr

teşkilatlanmasını birçok ilde tamamlayarak 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlere girerek uzun yıllar iktidarda olan CHP'ye karşı başarı kazanarak iktidar olmuştur (CCA,490.1.0.0.10.55.19.1; Ağaoglu, 1972: 78-80; Tuncer, 2002: 321)².

1950 seçimleri sonrası DP iktidarının ilk yıllarında özellikle dıştan gelen kredilerle ekonomide ülke hızlı bir kalkınma sürecine girmiştir. Bu dönemde iktisat politikalarında alınan kararların toplum kesimlerine olumlu yansımaları vatandaşların memnuniyetini de arttırmıştır. Bu gelişmeler neticesinde 2 Mayıs 1954'te yapılan genel seçimde de DP ikinci defa iktidarını korumuştur (Tuna, 2018: 143). Süreç içerisinde içte ve dışta yaşanan siyasi krizler toplumsal, siyasal ve ekonomik huzursuzluklara neden olmuştur. (Albayrak, 2004: 294-295) 1957 yılına gelindiğinde DP ile muhalefet arasındaki politik gerilimin dozu iyice artmıştır. Bunun üzerine DP, ülke genelinde ve parti içinde yaşanan birtakım gelişmelerin etkisiyle 1957'de erken seçim kararı almıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 1957: 738-751)³. DP'nin bu hamlesi karşısında Cumhuriyetçi Millet Partisi'nin (CMP) girişimiyle muhalefette bulunan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Hürriyet Partisi (HP) liderleri bir araya gelerek iş birliği yapma kararı almışlardı (Tuncer, 2012 : 57; Güngör, 2004: 443).

12 Ağustos 1957'de CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün Heybeliada'daki evinde muhalefet parti temsilcileri bir araya gelerek on gün boyunca iş birliğinin nasıl olacağı konusunda görüşmeler yapmışlardı. Bu görüşmeler neticesinde iş birliği çalışmalarını yürütmek amacıyla komisyon kurulması kararlaştırılmıştı. CHP adına Turhan Feyzioğlu, CMP'den Osman Bölükbaşı, HP'den de Turan Güneş'in yer aldığı komisyon on gün içinde birden fazla toplantı yaparak ilkesel olarak anlaşmaya varmışlar ve programlarını ortak bildiriyle kamuoyuna açıklamışlardı. (Ahmad, 2015: 128 ; Eroğul, 1990: 198) Ancak muhalefetin birleşme çabaları, hükümetin seçim kanununda yaptığı bir değişiklik ve kendi aralarında tam bir mutabakat sağlayamamaları gibi nedenlerle gerçekleşmemiştir (Demir, 2010: 327). İktidarın bu hamlesi karşısında CHP 1957 seçimleri öncesinde muhalefet partileriyle iş birliği oluşturulması süreçlerinde de ele alınan konuları bir beyanname ile kamuoyuna açıklamıştır. Bu beyanname özellikle temel hak ve özgürlükleri engelleyen kanunların hukuksal reformlarla yeniden düzenlenmesini içermektedir. Ayrıca seçim sisteminden yeni bir Anayasa yapılmasına kadar bir takım yapısal düzenlemelerinde gerçekleştirilmesine beyanname de değinilmiştir (Giritlioğlu, 1965: 451- 453).⁴

27 Ekim 1957 seçimlerinden sonra (Zafer, 28 Ekim 1957; Ulus, 28 Ekim 1957)⁵ DP'nin oylarındaki düşüşün bir yansıması olarak CHP'nin meclisteki sandalye sayısının artırılması ve dışta yaşanan bazı gelişmeler (Uyar, 2001 : 20) DP ile muhalefet partileri arasındaki siyasi gerginliğin iyice artmasına neden olmuştur. (Cumhuriyet, 6 Mart 1958) Başbakan Adnan Menderes bu süreçte iç ve dış politikada yaşanan gelişmelere karşı toplumsal desteği korumak ve muhalefete karşı halkın desteğini almak için partisinin Eylül 1958'deki İzmir ve Aydın il kongrelerinde yapmış olduğu konuşmalarında CHP ve muhalefet partilerini sert biçimde eleştirmiştir (Zafer, 22 Eylül 1958; Ulus, 23 Eylül 1958).

Hem iktidar hem de muhalefet partileri için takvimler 12 Ekim 1958'i gösterdiğinde yeni bir siyasi cepheleşmenin gerginliği de ortaya çıkmıştır. İlk olarak CHP Genel Başkanı İsmet İnönü 12 Ekim 1958'de İstanbul İl Kongresi'nde "*İdeal yolunda bütün vatandaşların bir araya gelmeleri ve güçlerini birleştirmeleri asil bir hareket olacaktır*" (Aydemir, 2001: 279) sözleriyle muhalefet partilerine iş birliği çağrısını yinelemiştir.

Muhalefet partilerinin bu hamleleri karşısında Başbakan Adnan Menderes de 12 Ekim 1958'deki Manisa İl Kongresi'nde Vatan Cephesi'nin oluşumu ile ilgili konuşmasında: "*Politika ve ihtirastan varesten vatandaşların karşımızda kurulmuş olan kin ve husumet cephesine karşı vatanperverâne gayretlerini birleştirip eserlerinin müdafasına azmetmiş bir vatan cephesinin kurulması zarureti kendisini göstermiştir. Böyle bir Vatan Cephesi ile bu güzel ve muazzam eserlerin Türk milletince müdafası lâzımdır. Çünkü muarızlarımız, menfi propagandalarla hakikatleri yere sermek davası peşindedirler. Bu güzel ve masum eserleri, ihtirastan azade vatandaşların vatan ve terakki cephesinde birleşmek sureti ile kin ve nifak yaratıcı, bozguncu, iptidai, geri ve tahripkâr propagandalara karşı aslanlar gibi müdafaa etmeleri lâzım geliyor. Muhalefetteki arkadaşlarımızın vatanperverliğine bugün bir defa daha huzurunuzda müracaat ederek rica ediyorum: Kin ve ihtirastan desteklemekte devam etmesinler. Vatana hizmetin hangi istikamette bulunduğunu düşünerek muhalefetin kötü gidişine paydos desinler. Anarşiye ve nifaka paydos dedikten sonra dir ki, hakiki demokrasinin ve hürriyetin güneşi bütün parlaklığı ile ortaya çıkacak, milletimizin terakki ve tealisine giden yolu daha da aydınlatacaktır. Aziz vatandaşlarım, Vatan Cephesi'nde birleşerek eserlerimizi hep birlikte muhafaza edeceğiz*" (Hürriyet, 13 Ekim 1958; Cumhuriyet, 13 Ekim 1958; Zafer, 13 Ekim 1958; Akşam, 14 Ekim 1958) ifadeleriyle Başbakan Adnan Menderes, oluşturulacak olan Vatan Cephesi'ne katılım çağrısında bulunmuştur.

İktidar partisinin Vatan Cephesi'nin kurulması yönündeki açıklamalarının ardından muhalefet partileri de kendi aralarında DP'ye karşı Güç Birliği Cephesi oluşturma sürecini hızlandırmışlardı. Bu bağlamda ilk olarak İsmet İnönü'nün çağrısı sonrasında CMP ile Türkiye Köylü Partisi (TKP) (Tökin, 1965: 87-89) birleşerek Cumhuriyetçi

²Türk siyasal yaşamının ve demokrasi tarihinin dönüm noktalarından olan 14 Mayıs 1950 genel seçimlerinde Demokrat Parti oyların % 52,7'sini alarak TBMM'ye 415 milletvekili ile temsil ederken Cumhuriyet Halk Partisi ise oyların % 39,4'ünü alarak 69 milletvekili göndermiştir.

³1958 genel seçimlerinin erkene alınmasıyla ilgili önerge DP Giresun Milletvekili Hayrettin Erkmen, Manisa Milletvekili Muzaffer Kurbanoglu, ve Eskişehir Milletvekili Abidin Potuoğlu tarafından 11 Eylül 1957'de TBMM'de oylamaya sunulmuştu. Önergenin reddedilmesini isteyen CHP milletvekillerinin tamamı oylamaya katılmamıştı. Önerge DP milletvekillerinin 377 evet oyu ile kabul edilmiştir.

⁴1957 seçimleri öncesinde CHP'nin yayınladığı bu beyanname daha sonra 12-14 Ocak 1959 tarihindeki 14. Kurultayında kabul edilen İlk Hedefler Beyannamesi ile örtüşmekteydi (Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğluoğlu, 2017 : 296-296).

⁵1957 Seçimlerinde seçmen sayısı 12.077.413; seçime katılanlar 9.230.814 seçmendir. Seçime katılım oranı da %76,43'dür. 1954 Seçimlerine göre CHP'nin oy artışı %5,71 iken DP'nin oy kaybı %10,72'dir. DP, 1954 Seçimlerine oranla ülke genelinde 79 milletvekilliği kaybederken, CHP ise milletvekili sayısını 147 milletvekili arttırmıştır. 610 milletvekilliğinden DP 424, CHP 178, CMP 4, HP 4 milletvekilliği kazanmıştır.

Köylü Millet Partisi (CKMP) ismini alacağı söylentileri 16 Ekim 1958'de gerçekleşmiştir (Albayrak, 2004: 521). İkinci önemli gelişme de 24 Kasım 1958'de Hürriyet Partisi'nin kendini feshederek CHP'ye katılmasıydı (Karpas, 2011: 147; Ahmad, 2015: 87; Eroğul, 1990: 145). Böylece DP'ye karşı önceden düşünülen ancak farklı nedenlerden dolayı gerçekleş(e)meyen 'Güç Birliği Cephesi' iktidara karşı kurulmuştur (Ulus, 25 Ocak 1959). Muhalefet partilerinin Güç Birliği kurmaları, iktidar ile ana muhalefet partisi arasındaki politik cepheleşme sürecinin daha da sertleşmesine zemin hazırlamıştır (Akşam, 15 Ekim 1958; Milliyet, 15 Ekim 1958).

CHP lideri İsmet İnönü, Başbakan Adnan Menderes'in muhalefete karşı hoşgörüsüz olduğunu, baskı yaptığını ifade ederken: Başbakan Adnan Menderes de İsmet İnönü'yü halkı kıskırtarak ortamı germekle suçlamıştır (Akşam, 17 Ekim 1958; Cumhuriyet, 19 Ekim 1958; Bu dönemle ilgili bkz. Demir, 2011). İktidar ile muhalefet partileri arasındaki sorunları karşılıklı suçlamalar daha da büyümüş ve politik cepheleşmeyi artırmıştır (Albayrak, 2004: 522).

2. Vatan Cephesi'nin Kuruluşu

Başbakan Adnan Menderes, Vatan Cephesini (Ağaoğlu, 2004: 117)⁶ öncelikle muhalefetin Güç Birliği girişimlerine karşılık ve 1957 erken seçimleri sonrası düşen parti oylarını arttırmaya yönelik bir çözüm olarak düşünmüştür. Adnan Menderes, DP il, ilçe, bucak ve ocak örgütlerini de Vatan Cephesi'ne katılmaya davet ederek tabanını genişleterek partiye bir dinamizm kazandırmayı amaçlamıştır (Aydemir, 1993:271). Bu amaç doğrultusunda DP seçmenleri dışındakileri de kendi saflarına katılmalarını sağlamak için Vatan Cephesi ocaklarının tüm yurttaki kurulmasını istemiştir. Menderes'in çağrısı sonrasında 1958 yılı sonunda ilk olarak İstanbul'da açılan Vatan Cephesi ocakları ve şubeleri 1959 yılı boyunca yurdun birçok yerinde hızlı bir şekilde açılmıştır (Eroğul ,1990: 165; Zürcher, 1995: 348-350). Vatan Cephesi'ne katılanların çoğu kırsal kesimden (Uyar, 2001: 27). Katılanların isimlerinin dönemin gazetelerinde ve radyoda her gün ilan edilmesi büyük tartışmalara da neden olmuştur (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi / CCA, 010.09/159.486 2.3; Gülizar, 1983: 2742). Bu hamle ile yaklaşık yedi yüz bin oyun partiye gelmesi DP'lilerce hedeflenmiştir (Karpas, 2010: 506; Aydemir, 1968: 370).

2.1. Vatan Cephesi'ne Tepkiler

Vatan Cephesi'nin oluşumu hem muhalefet hem de basın tarafından sert bir biçimde eleştirilmiştir (Ulus, 15 Ekim 1958)⁷. Muhalefet, Vatan Cephesi'nin baskı ve propaganda

aracı olarak iktidar partisi tarafından kullanıldığını, Vatan Cephesilerinin ilçe ve köylerdeki vatandaşlara çeşitli vaatlerle bulduklarını (Cumhuriyet, 7 Şubat 1959) ve vatandaşların DP dışındaki partileri desteklemeye devam etmeleri halinde elektriklerinin kesileceğine dair iddiaları dile getirerek iktidara tepki göstermiştir (Cumhuriyet, 12 Şubat 1959).

DP içindeki muhalif sesler de zaten gergin olan süreçte bu türden bir örgütün kurulmasına gerek olmadığını, bu hamlenin DP'nin ocak-bucak teşkilatlarını zayıflatabileceğini dile getirmişlerdi (Albayrak, 2004: 522; Kaya ve Afşar, 2013: 408-409). Vatan Cephesi'ne katılımların radyodan okunmasının yarattığı olumsuz havadan da yararlanarak, halkın bu cepheye katılımlarının çoğunun gerçek dışı olduğu yönündeki muhalefet partilerinin yaptığı propagandayı değerlendiren DP'nin önemli isimlerinden Rıfkı Salim Burçak: "...*Vatan Cephesi'nin sakat tarafı, eleştirilecek tarafı, DP'ye iltihakların devlet radyosundan verilmesiydi*" (Burçak, 1998: 596). İfadeleriyle Vatan Cephesi'ne üye olanların duyuruluş biçiminin yanlışlığına dikkat çekmiştir.

Muhalefetten ve az da olsa DP'nin kendi içinden gelen eleştirilere rağmen özellikle 1959 yılı içerisinde partiler arasında yaşanan siyasi gerginlikler ve mücadeleler, ülke genelinde Vatan Cephesi'ne ve DP'ye katılımları engelleyememiştir.

2.2. Vatan Cephesi'nin Kapanışı

1958'den 1960'a kadar devam eden ve üye sayısı bir milyona yaklaşan (Yassıada Yüksek Adalet Divanı Tutanakları 1960: 7; Burçak, 1998: 605-610) Vatan Cephesi uygulaması 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesiyle sona ermiştir. Büyük tartışma ve cepheleşmelere neden olan Vatan Cephesi oluşumu, siyasi konjonktürün etkisiyle ortaya çıkmış, süreç içerisinde muhalefetin de dile getirdiği vatandaşlar arasında milli birlik ve bütünlüğü bozmaya yönelik söylemlerden hareketle DP kurucularının Vatan Cephesi'ni kurmaktan da yargılanmalarına neden olmuştur. 27 Mayıs 1960 sonrasında yapılan Yassıada yargılamalarında, 6 bölüm ve 56 sayfadan oluşan "*Vatan Cephesi Davası*" (bkz. Yassıada Yüksek Adalet Divanı Tutanakları: Vatan Cephesi Davası, 1960) anayasayı ihlal davası ile birleştirilerek, dava klasörü hazırlanmış ve sanıklar Vatan Cephesi örgütünü kurmaktan dolayı çeşitli cezalara çarptırılmışlardır (Doğaner, 2013: 327-337; Yassıada Yüksek Adalet Divanı Tutanakları, 1960: 7-8).⁸

⁶Samet Ağaoğlu 'Vatan Cephesi' tabirini ilk kez Adnan Menderes'in kullandığını ifade etmiştir.

⁷CHP Milletvekili İsmail Rüştü Aksal, Vatan Cephesi oluşumuna tepkisini şu sözlerle dile getirmişti: "*Sayın Menderes son konuşmalarında vatandaşları bir Vatan Cephesi kurmaya davet ediyor. Neyi müdafaa etmek için bir Vatan Cephesi. Dün iktidarı elde edebilmek için alemdarlığını yaptıkları hak ve hürriyetleri bugün vatandaşlara çok gören zihniyetin ikbal hürsuna paravana olmak için mi yoksa sonu bir türlü gelmeyen nurlu gelecek vaatlerinin boş bir hayal olduğunu bir defa daha anlamak sıkıntı mahrumiyet ve ıstıraplara ömrü boyunca tahammül etmek için mi?...*"

⁸27 Mayıs 1960 askeri müdahale sonrasındaki *Yassıada Mahkemeleri*'nde yapılan duruşmalarda Adnan Menderes, Vatan Cephesi ile ilgili şunları söylemişti: "*Bir Vatan Cephesi örgütü kurulmamıştır. Çünkü örgüt denilince bir yere bağlı olan kademeler manzumesi akla gelir. (...) Vatan Cephesi Ocakları, Demokrat Parti bucağına bağlı olan bir Demokrat Parti ocağından ibarettir. Ne gizli yollardan çalışılarak Cemiyetler Kanunu çiğnenmiş, ne de bu yola gidilmiştir. (...) Vatan Cephesi sözü, bir siyasi slogandan ibarettir. Demokrat Parti'den ayrılanların veya tarafsız yurttaşların bir birlik haline getirilmesi için sarf edilmiş bir slogan. (...) Mevcudiyeti maddi yeri yoktur. Elle tutulur, gözle görülür bir örgüt değildir. Memleket asayışı bakımından bir savunma davranışından ibarettir.*"Yassıada duruşmalarında Vatan Cephesi dosyası için Bkz. Yassıada Yüksek Adalet Divanı Tutanakları: Vatan Cephesi Davası (Esas No: 1961/7), TBMM 1960: 7-8.

3. Muş'taki Siyasi Parti Teşkilatlanmaları

Cumhuriyet Halk Partisi 1944 Eylül'ünden itibaren yurt genelindeki teşkilatlanma çalışmalarına Doğu bölgelerini de katmıştır. Bu husustaki gerekli çalışmaları partinin müfettişleri bölgenin yapısını da dikkate alarak gerçekleştirmişlerdi. Muş'ta ise CHP ilk defa 15 Ekim 1944 tarihinde İl Teşkilat Kurulu'nun teşkili için çalışmalarına başlamıştır (CCA, 490.01.179 / 713.2.58; Muş'taki siyasi partilerin çalışmaları için ayrıntılı olarak ayrıca bkz. Erdoğan, 2015). Muş'ta CHP İl Teşkilat Kurulu'nun seçilmesi için Erzincan Milletvekili ve Muş Bölgesi Müfettişi Feyzi Kalfagil görevlendirilmiştir. Bölge Müfettişi Feyzi Kalfagil'in katılımı ile CHP Muş İl İdare Kurulunun yeniden belirlenmesi için 15 Ekim 1945'te Halkevi salonunda kongre yapılmıştır. Muş Belediye Başkanı Zeki Dede'nin Kongre Başkan Vekilliğini yaptığı kongrenin kâtipliklerine ise Tayyip Arslan ve Vahap Dede açık oylama sonucunda seçilmişlerdir. Partinin İdare Kurulunun tespiti için yapılan oylamada ise Parti İdare Kurulu asıl üyeliklerine; içlerinde eski üyelerin de bulunduğu Bari Dedeoğlu, Hamdi(Hamdullah) Dayı, Mustafa Dizdaroğlu, Abdullah Karasu, Celal Güngör, Ali İnci ve Musa Çağlayan seçilmiştir. Zeki Dede, Salih Çubukçu, Emin Ağaoglu, Zeynettin Toplu, Ahmet Gültekin, Hakim Şavli, ve Hadi Subaşı da yedek üyeliklere seçilmiştir (CCA, 490.01.179 / 713.2.61).

Demokrat Parti ise Muş'taki teşkilatlanma faaliyetlerine kurulduğu yıl olan 1946'da başlamıştır (DP'nin Muş İl örgütlenmesi için bkz. Pınar, 2015: 124-141; Erdoğan, 2019 :159-174). DP, Muş İl merkezinde bir idare kurulu ve Hasköy'de ocak teşkilatıyla kuruluş faaliyetine başlamıştır. Bunun yanında Varto ilçesinde ilçe kurulu ve 200 haneli Sronk Köyü'nde teşkilatlanma sürecine girilmişse de istenilen neticenin alınmadığı CHP müfettişlerince ifade edilmiştir (CCA, 490.01.440 / 1824.3.10).

DP Muş İl İdare Heyeti Başkanlığına CHP'den ihraç edilen Ferit Kılıçlar (CCA, 490.01.440 / 1824.3.19)⁹ Başkan Yardımcılığına ise Sait Çelik, Üyeler Vahdettin Toplu, Hadi Özdemir, Hakim Söylemez, Tevfik Aykan, Vahdettin Sabuncuoğlu, Tevfik Özkan, Mehmet Öztürk, Mustafa Subaşı, Nurettin Özdemir ve Ekrem Eren seçilmiştir (CCA, 490.01.440 / 1824.3.12-13).

21 Temmuz 1946'da yapılan milletvekilliği genel seçimlerini Muş'ta teşkilatlarını tamamlayamadığı için DP'nin katılmadığı seçimi CHP'den Bari Dedeoğlu ve eski İzmir Vali Muavini Halit Onaran kazanmıştır (CCA, 490.1.0.342 / 1434.1.55).

14 Mayıs 1950'deki milletvekilliği seçimlerine Muş'taki teşkilatlanma faaliyetlerini tamamlayarak katılan DP, CHP'nin Muş'taki kuruluşunda yer alan ancak seçim öncesi istifa ederek DP'ye geçen Hamdi Dayı ile Ferit Kılıçları aday göstermiştir. CHP'nin adayları ise 8.Dönem Muş Milletvekili Halit Onaran ve CHP Muş İl İdare Kurulu Başkanı Zeki Dede belirlenmiştir (CCA, 490.1.0.0341.1425.2.19). Yapılan seçimler sonucunda DP'nin adayları Muş doğumlu Hamdi Dayı ile Ferit Kılıçlar seçimi kazanmıştır (CCA, 030.10.0.0/77.511.7.4).

2 Mayıs 1954 seçimlerinde Muş'tan milletvekili seçilebilmek için DP ve CHP adayları dışında önceki seçimlerden farklı olarak bağımsız adaylarda çıkmıştır. Bağımsız adaylar içerisinde en dikkat çeken ise 1950 seçimlerinde DP'den Muş milletvekili seçilen Hamdi Dayı'nın delegeler tarafından seçilememesi neticesinde bağımsız olarak seçime girmesiydi(Muş Altınova Gazetesi, 07.04.1954). DP Genel Merkezi, delegelerin temayül yoklaması sonrasında Muş için kesin adaylarını, DP İl İdare Heyeti Üyesi Şemsi Ağaoglu¹⁰, Şefik Çağlayan ve Hayri Erdoğan olarak belirlemiştir (Muş Altınova Gazetesi, 09.04.1953; Zafer, 16.04.1954). CHP'nin Muş milletvekili adayları ise delegelerin oyları ile seçilen Ali Haydar Dikmen, Zeki Dede ve Ferit Danışman olmuştur (Muş Altınova Gazetesi, 29.03.1954). Yapılan seçimler sonucunda DP'den Şefik Çağlayan ve Şemsi Ağaoglu ile Bulanık'tan bağımsız aday Gıyasettin Emre kazanmıştır (CCA, 030.010.0 / 78.517.19; Muş Altınova Gazetesi, 01.05.1954; Milliyet, 03.05.1954; Vatan, 03.05.1954) Başbakan Adnan Menderes DP'nin seçim başarısını bizzat tebrik etmiştir (Muş Altınova Gazetesi, 12.05.1954).

Seçimlerin öne alınarak 27 Ekim 1957'de yapılmasına karar verildikten sonra (Cumhuriyet, 12.09.1957)¹¹Muş'ta da milletvekilliği adaylığı başvuruları başlamıştır. 1957 seçimlerinde 3 olan milletvekili kontenjanı nüfus dikkate alınarak 4'e çıkarılmıştır. CHP'den Zeki Dede, DP'den Şemsi Ağaoglu, Şefik Çağlayan, Kudusi Ayaç ve bir önceki seçimde bağımsız olarak meclise giren Gıyasettin Emre de DP'den aday gösterilmiştir (Son Posta, 08.09.1957). Ülke genelinde siyasi gerginliklerin yaşandığı, politik cepheleşmenin keskinleştiği bir süreçte yapılan 1957 seçimlerini Muş'ta DP'den Şefik Çağlayan, Şemsi Ağaoglu ve Gıyasettin Emre, CHP'den de ise Zeki Dede kazanmıştır (CCA.030.01.0 / 52.312.3; Ulus, 29.10.1957; Akşam, 08.10.1957; Vatan, 28.10.1957). CHP, 1957 seçimlerinde tüm yurttaki olduğu gibi Muş'ta da DP'ye karşı oylarını arttırmış hatta önceki iki seçimde milletvekili çıkaramazken bu seçimde bir tane çıkarabilmiştir. Şüphesiz bu artışı ülke genelindeki politik cepheleşmenin Muş'a yansıma olarak değerlendirmek mümkündür. Genel olarak bakıldığında Muş'taki siyasi partiler¹²arasındaki rekabette DP'nin ağırlığının olduğu üç seçim sonucunda net olarak görülmüştür.

4. Muş'ta Vatan Cephesi

Başbakan Adnan Menderes'in 12 Ekim 1958'de muhalefete karşı Vatan Cephesi'nin kurulacağını açıklamasının ardından ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Muş'ta da Vatan Cephesi teşkilatları açılmaya başlamıştır. Siyasi partiler arasındaki politik cepheleşmenin iyice sertleştiği bir süreçte Vatan Cephesi'nin açılması Muş'taki siyasi atmosferi de etkilemiştir. Muş genelinde ilk günden itibaren DP il ve ilçe teşkilatları başta olmak üzere diğer muhalefet partilerine üye olanlar ile herhangi bir partiye üye olmayan seçmenler Vatan Cephesi'nin kuruluşuna büyük bir ilgi göstermişlerdi. DP Muş il ve Vatan Cephesi teşkilatlarına

¹⁰Şemsi Ağaoglu CHP Muş İl teşkilatında il başkanı ve il daimi encümenliği görevi yürütmüş sonrasında CHP'den istifa ederek DP'ye katılmıştır.

¹¹Cumhuriyet, 12.09.1957.

¹²Muş'ta DP ve CHP dışında, çok fazla bir etkili olmasa da Millet Partisi, Hürriyet Partisi ve Cumhuriyetçi Millet Partisi'nin de teşkilatlanması mevcuttu. Muş'taki diğer partiler için,(bkz. Erdoğan, Agt, 2015: 75).

⁹Ferit Kılıçlar CHP üyesi iken Demokrat Parti'ye geçtiğinden dolayı o dönem CHP'den ihraç edilen 39 kişi arasında yer almıştır.

muhalefet partilerinden katılımlar bireysel veya toplu şekilde gerçekleşmiştir. Partilerinden istifa edenler ya bizzat kendileri ya da DP idarecileri vasıtasıyla Başbakan Adnan Menderes'e Vatan Cephesi'ne katıldıklarını telgraflarla bildirmişlerdi. CHP Muş il ve ilçe teşkilatlarından istifa eden vatandaşlar bu telgraflarda istifa gerekçelerinde genellikle; CHP'yi ülkede yaşanan siyasi gerginliklerin müsebbibi olarak gördüklerini ve iktidara karşı muhalefetin tutumundan duydukları memnuniyetsizliği göstermişlerdi. Ayrıca Demokrat Parti'nin ülkeye hizmetlerinden ve kalkınma yolunda önemli hamleler yapmasından dolayı DP'ye ve Vatan Cephesi'ne geçtiklerini katılım telgraflarında ifade etmişlerdi. Hürriyet Partisi Muş İl teşkilatlarından istifa ederek DP'ye ve Vatan Cephesi'ne katılanların istifa gerekçelerini ise Hürriyet Partisi'nin Güç Birliği blokunda CHP ile birleşmesine duyulan tepki oluştururken, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ne mensup olup istifa edenler ise bu partinin CHP'nin etkisinde olduğundan şikâyet ederek partilerinden ayrıldıklarını belirtmişlerdi.

Demokrat Parti Genel Merkezi tarafından 25 Kasım 1958'de Demokrat Parti İl Başkanlıklarına gönderilen 3335 sayılı genelgede muhalefet partilerinden istifa ederek kendi partilerine gelenlerde hiçbir şart aranmaması ve gereken işlemlerin hızlı bir şekilde yapılması istenmiştir (Burçak, 1998: 599)¹³. Ayrıca Adnan Menderes partilerine yapılan iltihakların doğru olup olmadığının tespitini isteyerek, Vatan Cephesi'ne katılım hususunda daha aktif politika izlenmesi gerektiğini de ifade etmiştir (CCA, 30.1.0.0 / 45.269.13.). Muş DP İl teşkilatı bu genelgelerin de etkisiyle Vatan Cephesi'ni Muş'ta güçlü duruma getirmek için il genelinde birçok faaliyet yürütmüştür. Özellikle Muş merkez ve ilçe köylerde muhalif partilerden veya herhangi bir partiye üye olmayan vatandaşların katılımı için çalışmalar yapılmıştır. Çalışmalar sonuç vermiş Muş'ta yeni Vatan Cephesi ocaklarının açıldığı haberleri basında yer almıştır. Vatan Cephesi'ne geçenler genellikle DP'ye ait ocak ya da bucaklara kayıt olduklarından DP daha önce 1958 Temmuz'unda yapılması planlanan Muş DP il ve ilçe teşkilatları kongrelerini daha coşkulu ve kalabalık yapmak amacıyla ertelemiştir (Şark Telgraf Gazetesi, 26.07.1958)¹⁴. Bu çalışmaların sonucunda Muş genelinde Vatan Cephesi kurulduğu günden 1960 yılına kadar geçen süre zarfında toplamda 3.500 (Burçak, 1998: 605-606) vatandaş Vatan Cephesi'ne katılmıştır. Burada şu tespiti yapmak gerekir ki arşiv belgelerindeki incelemede Başbakan Adnan Menderes'e ve DP Genel Başkanlığına çekilen telgraflarda bu rakamın çok üstünde vatandaşın Vatan Cephesi'ne ve DP'ye katıldığı görülmüştür. Bu durum açıklanan rakamların abartılı olma ihtimalini göstermesi açısından dikkat çekiciydi.¹⁵

4.1. Muş'ta Vatan Cephesi'ne Katılımlar (26 Aralık 1958-26 Şubat 1960)

1958'de ülkede partiler arasındaki politik cepheleşme sürecinin artmasında Vatan Cephesi'nin kuruluşunun da etkisi göz ardı edilemezdi. Ülke genelinde olduğu gibi Muş'ta da Vatan Cephesi'ni güçlü tutmak ve katılımları arttırmak amacıyla DP Muş il teşkilatınca da bu doğrultuda çalışmalar yapılmıştır. Arşiv belgelerinden görüldüğü üzere Muş merkez, ilçe ve köylerinde farklı nedenlerden ötürü muhalif partilerden birçok seçmenin de istifa ederek Vatan Cephesi'ne ve Demokrat Parti'ye kayıt yaptırıldıkları tespit edilmiştir. Muş'taki siyasi dengeyi iktidar partisine iyice kaymasını sağlayan bu geçişler şüphesiz ki partiler arasındaki siyasi mücadelenin iyice artmasına neden olmuştur. Bu bağlamda partilerinden çeşitli gerekçelerle istifa edip Vatan Cephesi ve DP'ye geçişlerin bu süreçteki katkıları özellikle 1957 seçimlerinde Muş'ta oyları düşen DP il teşkilatlarının güçlendirilmesi ve ildeki siyasi mücadeleye bir hareketlilik getirmesi açısından da önemlidir.

Örneğin Bulanık ilçesinden 26.12.1958'de HP ve CKMP'den DP'ye geçen vatandaşlar istifa etme gerekçelerinde DP'nin çalışmalarını takdir ettiklerini bu nedenle ailece Vatan Cephesi saflarına geçtiklerini açıklayan telgrafi Başbakan Adnan Menderes'e göndermişlerdi. Yine HP'den 30 hanesiyle istifa eden Paşa Bora adlı vatandaş da DP Köy Ocağına kayıt yaptırıldıklarını belirten telgrafi DP Genel Başkanı sıfatıyla Adnan Menderes'e bizzat göndermiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.155). 1959 yılı boyunca da ülke genelinde olduğu gibi Muş'ta da muhalefet partilerinden istifa ederek Vatan Cephesi başta olmak üzere Demokrat Parti'ye geçişler çok fazla olmuştur. 1959 yılının ilk aylarında Muş'ta DP'ye en büyük katılımın 2200 kişinin katılımı ile merkeze bağlı köylerden olduğu tespit edilmiştir. DP İl Başkanı Zakir Özkan tarafından DP Genel Sekreterliğine çekilen telgrafta, partilerine muhalif partilerden yoğun bir katılımın olduğu bildirilmiştir. Telgrafta, Muş İli Merkez Bucağı Suluk Köyü Muhtar İsmail Bulut'un 1000 kişilik ve Akçam Köyü Muhtar Paşa Kaya'nın da 1200 köylüsüyle DP'ye iltihak ettikleri belirtilmiştir. Bu iki köyden gönderilen telgrafların içeriğinde Vatan Cephesi'ne ve DP'ye geçme gerekçeleri olarak CHP'de görülen eksiklikler ve DP'nin Muş'taki çalışmalarından duyulan memnuniyet gösterilmiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.2-4). Muş Merkezine bağlı Kanireş Köyü halkından 22 kişi adına Kurban Yıldırım ve Paşa Demir adlı vatandaşların 04.03.1959'da hem Başbakan Adnan Menderes'e hem de DP Muş İl Başkanlığına göndermiş oldukları telgrafta: *"Aziz milletimizin refah ve saadeti yolunda geldiği muazzam eserleriyle yurdun her köşesinde ismini işleyen ve dış siyasetteki müşterek gayelerinin tahakkuku içinde canları pahasına olsa dahi çürpünmaktan zevk almayan sayın Demokrat Parti hükümetimizin bu muazzam icraatlarının muhalif olarak seyr etmek feize az geldiğinden kayıtlı bulunduğumuz Halk Partisi'nden istifa edip kıymetli partiniz saflarına kayıtlarımızı yaptırarak saygılarımızla arz ederiz."* (CCA, 010.09/218.676.1.5) sözleriyle DP'ye geçme gerekçelerini beyan etmişlerdi.

¹³Bu tamim sonrasında Vatan Cephesi'ne katılımlar artmıştır. *"Binlerce Vatandaş DP Saflarına İlhak Etti"* (Zafer, 28.11.1958).

¹⁴Öyle ki 1959'da Vatan Cephesi ve DP'ye katılımlar dikkate alınarak Malazgirt, Bulanık ve Varto ilçelerindeki kongreler üç gün sürmüştür (Yeni Zafer Gazetesi, 06.11.1959).

¹⁵Demokrat Parti Milletvekili olan Rıfık Salim Burçak Vatan Cephesi'ne katılanların listesini DP İl Başkanlıklarından gelen resmi bilgilerle hazırlamıştır (Uyar, 2001: 78). Oysaki arşiv belgelerinde görülmüştür ki bizzat vatandaşlar tarafından telgraflar çekildiği için belirtilen rakamlarda bu tutarsızlığı ortaya çıkarmıştır.

04.05.1959'da Muş merkeze bağlı Arme Köyü CHP Ocak Başkanı Mahmut Özdünk ve üyeleri de DP'nin yapmış olduğu çalışmalarla Muş ilinin saadet ve refah seviyesini arttırdığını, 1946'dan beri ocak başkanlığını yaptığı CHP'nin tutumunu son gelişmelerle birlikte beğenmediklerini bu yüzden 150'li seçmenle toplu olarak CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne iltihak ettiklerini belirten telgrafi Başbakan Adnan Menderes'e göndermişlerdi (CCA, 010.09 / 218.676.1.6).

Partiler arasındaki geçişte temel alınan esas argüman aslında iktidar partisinin vermiş olduğu güç ile ülke ve Muş'un kalkınması için yapılan bayındırlık faaliyetlerinin halk tarafından dikkate alınmasıydı. Örneğin CHP Norşin(Güroyamak) Ocak Başkanı DP'nin çalışmalarını takdir ettiklerini bu yüzden 110 arkadaşıyla birlikte CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne iltihak ettiklerini açıklamışlardı (CCA, 010.09 / 218.676.1.7).

Aynı şekilde Muş'un merkeze bağlı Azakpur Bucağı Vartinis Köyü Muhtarı Nurettin Ögüt 400 üyeyle birlikte CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne neden iltihak ettiklerini Başbakan Adnan Menderes'e 31.07.1959 tarihinde gönderdikleri telgrafta: "*DP'nin müspet faaliyetleri memleketin her gün yepyeni eserleri ile milletin bu sayede saadetini görmekteyiz. Bu topluluğun dışında kalmayı hüsrana telakki etmekteyiz*" (CCA, 010.09 / 218.676.1.8) sözleriyle ifade etmiştir. Vatan Cephesi'ne geçme gerekçesi benzer olan Muş merkeze bağlı Azakpur Bucağı'nın Düzmarnik Köyü Muhtarı Mirze Yıldız ve 300 kişiden oluşan CHP Ocak üyeleri adına 31.07.1959'da Başbakan Adnan Menderes'e gönderdiği telgrafta, DP'nin memlekete refah ve saadet getirdiğini bundan dolayı CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne kayıt yaptıklarını belirtmiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.9).

Muş merkeze bağlı Muhacir Zorova Köyü'nden DP'ye ve Vatan Cephesi'ne katılanlar ise, Başbakan Adnan Menderes'e çektikleri telgrafta, Vatan Cephesi'ne katılma nedeni olarak CHP'nin yanlış politika izlemesini gerekçe göstererek, DP iktidarının çalışmalarını beğendiklerini bu nedenle 120 Ocak üyesi ile birlikte CHP saflarından istifa ederek Vatan Cephesi'ne geçtiklerini söylemişlerdi (CCA, 010.09 / 218.676.1.1). Vatan Cephesi'ne ve DP'ye geçişleri içeren telgraflardan bir tanesi de Mehmet Şenyürek ve Mithat Aydemir isimli vatandaşların 25 kişiden oluşan aileleriyle birlikte Vatan Cephesi'ne geçmek istediklerini belirten telgraflarıydı. Bu telgraflarda da DP iktidarının ülke kalkınmasında yapmış olduklarının göz ardı edilemeyeceğini bu nedenle DP saflarında yer almak istediklerini belirtmişlerdi (CCA, 010.09 / 218.676.1.10).

Ülke genelinde olduğu gibi Muş'ta da CHP dışındaki partilerden Vatan Cephesi'ne geçişler olmuştur. Muş'ta Hürriyet Partisi'nden çok sayıda vatandaş Vatan Cephesi'ne katılmıştır. Bunun temel sebebi de ülke genelinde olduğu gibi HP'nin kendini feshedip CHP ile Güç Birliğine katılmasıydı. Örneğin, 1946'dan 1955 yılına kadar DP'de yer alan ve 1956'da bazı sebeplerden dolayı DP'den istifa ederek HP'ye geçtiğini açıklayan Muş Merkez HP İl Başkanı Abdülhadi Özdemir, HP'nin CHP ile Güç Birliğine katılmasından dolayı 14 Ocak ile birlikte toplam 1500 kişilik HP il merkez üyeleriyle birlikte eski partisi DP'ye geçtiklerini belirten telgrafi Başbakan Adnan

Menderes'e göndermiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.11-12)¹⁶.

Muş merkez Ziyaret Bucağına bağlı köylerden ve Varto ilçe teşkilatı ile bucaklarındaki diğer partilerden istifa edip Vatan Cephesi'ne katılanlar 31.12.1959'da DP İl Başkanı Zakir Özkan kanalıyla Adnan Menderes'e bildirilmiş (CCA, 010.09 / 218.676.1.13) ve DP'nin muhalefet partilerine karşı Muş'taki başarısına dikkat çekilmişti. Yine uzun zamandan beri HP saflarında olduğunu belirten HP Meclis Yedek Azası Esat Kocuk ve HP üyesi Tüccar Salih Elçi de HP'nin CHP ile iş birliğine girmesine tepki olarak 300 HP'li ile Vatan Cephesi'ne geçtiklerini Adnan Menderes'e çektikleri telgrafta belirtmişlerdi (CCA, 010.09 / 218.676.1.15).

Görüldüğü üzere ülke genelindeki siyasi ittifaklar Muş'taki siyasi yapıyı da etkileyerek DP lehine gelişim göstererek Vatan Cephesi'ne katılımların artmasını sağlamıştır. Muş'taki Vatan Cephesi'ne katılımlarla ilgili DP il ve ilçe teşkilatları yanında Başbakan Adnan Menderes'e bireysel telgraflar da çekilmiştir. Örneğin, o zaman ki ismi Muradiye olan Muş Merkez Murat Paşa Mahallesinden Orhan Abalın adlı vatandaş DP'nin çalışmalarından etkilendiğini belirterek CHP'den istifa ederek DP'ye geçtiğini Başbakan Adnan Menderes'e bizzat bildirmiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.14). Bulanık İlçesinden bir vatandaş da 35 yıldır mensubu olduğu CHP'yi eleştirerek 120 kişilik aile fertleriyle birlikte CHP'den istifa ederek DP saflarına geçtiklerini belirten telgrafi 09.02.1959 tarihinde Başbakan Adnan Menderes'e bizzat çekmiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.154). Aynı şekilde 01.04.1959'da Varto'nun Zatişeyh Köyü'nden Ali Gündem isimli vatandaş 12 hane ile birlikte DP'nin memleket çapındaki çalışma ve kalkınmasına hayran kaldıklarını bu yüzden de üye oldukları CHP Ocak teşkilatından istifa ederek Vatan Cephesi'ne kayıtlarının yapılmasını istedikleri telgrafi Başbakan Adnan Menderes'e göndermişlerdi (CCA, 010.09 / 218.676.1.33).

Malazgirt ilçesinde de siyasi denge Vatan Cephesi'ne katılımlarla DP lehine gelişmiştir. Örneğin Kars ve Ardahan'dan Malazgirt'e gelen ve ilçenin Danışman Gazi Mahallesi'nde ikamet eden CHP'li 500 seçmenin istifa ederek DP'ye iltihak ettiklerini belirten telgrafi DP Malazgirt İlçe Başkanı Abdullah Çakar Başbakan Adnan Menderes'e bildirmiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.17).

Aynı şekilde Varto ilçesinde de DP'ye farklı partilerden geçişlerin olduğu görülmüştür. CKMP Varto İdare Heyeti İkinci Başkanı Mustafa Sever de, 30.04.1959 tarihli telgrafında, 250 seçmeni bulunan ilçeye bağlı Merkez Bucağı Karkarut Köyü'nden CKMP'ye üye olanlar adına, memleketin kalkınmasında ve refaha ulaşmasında iktidar partisinin önemini vurgulayarak CKMP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne katıldıklarını ifade etmiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.32). Aynı şekilde Varto İlçesinin Tepe ve Doğdap Köyü muhtarı Recep Öner de 189 kişi ile birlikte Vatan Cephesi'ne iltihak ettiklerini belirten 28.09.1959 tarihli telgrafi Başbakan Adnan Menderes'e göndermiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.31).

¹⁶14 Ocak içerisinde yer alan Muş Merkez Karabey Köyü'nden 185 üye, Oruk Köyü'nden 75, Ziyaret Köyü'nden 180, Mezraimamı Köyü'nden 25, Dersem Köyü'nden 30 seçmen Vatan Cephesine iltihak etmiştir.

1960 yılına gelindiğinde Muş'ta Vatan Cephesi'ne katılımların devam ettiği tespit edilmiştir. Muş'un geri kalmışlığını CHP hükümetleri üzerinden eleştirerek ve DP iktidarı zamanında Muş'un kalkınmasındaki rolüne vurgu yaparak CHP den istifa ederek DP saflarında çalışmayı vatana bir hizmet olarak gören Varto'nun Merkez Bucağı Gündemir Köyü Güllüce Mezrasında da Vatan Cephesi'nin açıldığı telgrafla Adnan Menderes'e bildirilmiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.29). Vatan Cephesi ocağının açılmasından sonra Güllüce Mezrası üyeleri adına Muhtar Zeynel Turan, Başbakan Adnan Menderes'e 11-16.01.1960 tarihlerinde gönderdiği telgraflarda; Demokrat Parti'nin memlekette yapmış olduğu hizmetler karşısında CHP'den 284 arkadaşıyla istifa ettiklerini, DP'ye geçmenin vatan hizmeti olduğunu belirterek kayıtlarını Vatan Cephesi'ne yaptıklarını ayrıca ifade etmiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.30).

Bulanık ilçesinde esnaf olan bir grup vatandaş da CHP'den Vatan Cephesi'ne geçtiklerine dair telgrafi 12.01.1960'da Başbakan Adnan Menderes'e çekmişlerdi (CCA, 010.09 / 218.676.1.154). 1950'den beri yapılan yol, baraj, köprü ve fabrika ile memleketin kalkınmasında DP iktidarının önemine dikkat çeken ve Vatan Cephesi'ne katılmayı memleket meselesi olarak gören 21.02.1960 tarihli telgraf da yine vatandaşlar tarafından Başbakan Adnan Menderes'e iletilmiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.134). 13.01.1960 tarihli telgrafta ise milli kalkınma yolunda DP'nin büyük bir gayretle çalıştığını gördüklerini ifade eden vatandaşlar DP'nin çalışmalarını takdir ettiklerini bu yüzden DP'ye aile üyeleriyle birlikte katılma gereği duyduklarını ifade etmişlerdi (CCA, 010.09 / 218.676.1.153). Söz konusu telgraflardan birisi de 13.01.1960 tarihinde Muş'un Bulanık ilçesi Kültür Mahallesi'nden Palu Doğan isimli vatandaş 58 arkadaşı adına Başbakan Adnan Menderes'e telgraf çekerek CHP'den istifa ederek Demokrat Parti'ye ve Vatan Cephesi'ne kayıt yaptıklarını bildirmiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.152).

Bulanık ilçesinde DP'nin 10 yıllık sürede memleket için kalkınma yolundaki çalışmalarını öven bir grup vatandaş yapılanları görmezden gelemezlerken, CHP'nin iktidarlarından dolayı aileleriyle birlikte DP'ye iltihak ettiklerini açıklayan telgrafi 19.01.1960'da Başbakan Adnan Menderes'e göndermişlerdi (CCA, 010.09 / 218.676.1.151). Yine Bulanık ilçesinden 22.01.1960 tarihinde CHP Belediye Azası Abbas Karadağ, DP'nin ülkeye daha faydalı olduğunu gördüklerini, kuruluşundan beri içerisinde oldukları CHP'den ailesiyle ve yakın akrabalarıyla birlikte 36 kişinin ayrıldığını ve DP'ye geçmek istediklerini ifade eden telgrafi Başbakan Adnan Menderes'e iletilmiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.150).

Başbakan Adnan Menderes'e 29.01.1960'da Dodan Köyü Vatan Cephesi Ocak Başkanı Müslim Selmo ve ocak üyelerinden Hüseyin Özkaya, Cemal Mertöz, Haydar Özdemir, Gülüm Çelebi tarafından gönderilen telgrafta: *“Bizler şimdiye kadar CHP saflarında çalışmış isek bu partinin tutumunun memlekete zarar getireceğine ve DP iktidarının memlekete olan hizmetlerinin çok büyük olduğu, CHP'den kat kat fazla çalışmış ve çalışacağına inandığımız için bu partiden istifa etmiş, köyümüzde DP Vatan Cephesi ocağını kurmuş 165 seçmenle kayıt olmuş bulunmaktayız,*

kabulümüzü arz ederiz.” (CCA, 010.09 / 218.676.1.27-28) ifadeleriyle Vatan Cephesi'ne kabullerini istemişlerdi.

Varto ilçesinin Zorabat Köyü'nden bir grup vatandaşın 06.02.1960 tarihli telgrafında, CHP'nin kuruluşundan beri içinde bulunduğunu, son zamanlarda CHP'nin politikalarını ve tutumlarını beğenmediklerini, bu yüzden 31 haneyle birlikte toplam 81 seçmenle CHP'den istifa ederek, hizmetleri memleketin her tarafına yayılmış olan Vatan Cephesi'ne geçtiklerini belirtmişlerdi (CCA, 010.09 / 218.676.1.27).

CHP Bulanık Meclis Azası Battal Gökdağ da CHP'nin takip ettiği siyasetin yanlış olduğunu ve DP'nin ülke içindeki çalışmalarını görünce vicdani rahatsızlık hissettiğini, bundan ötürü de ailesiyle birlikte CHP'den istifa ederek DP'ye katılmayı bir vatan borcu olarak gördüğünü 26.02.1960'da Adnan Menderes'e gönderdiği telgrafında ifade etmiştir (CCA, 010.09 / 218.676.1.149).

Bu süreçte iktidar partisinden de farklı nedenlerden ötürü istifalar olmuştu. Muş'taki siyasi mücadelede CHP başta olmak üzere diğer muhalefet partilerinden istifalar yoluyla iktidar partisi DP'ye ve Vatan Cephesi'ne katılımları DP içinde onaylamayan parti yöneticileri de bulunmaktaydı. Örneğin 1946'dan beri DP Merkez İlçe Başkanlığı görevini yürüten Hulusi Alkan CHP'den istifa edenlerin DP'nin içine katılmaları DP'ye zarar verdiğini belirterek partiden istifa etmiştir (Şark Telgraf Gazetesi, 19.09.1958; Yeni Zafer Gazetesi, 19.09.1958). Mayıs 1958'de Muş DP İl İdare Kurulu Başkanı M. Salih Çağlayan DP'den istifa etme gerekçesinde, DP'nin kuruluşunda vaat ettiği ekonomik refah ve toplumsal huzuru sağlama konusundaki politikalarından ayrıldığını bundan dolayı istifasını verdiğini duyurmuştur. (Şark Telgraf Gazetesi, 01.05.1958) DP'den bir başka istifa haberi de CMP Muş İl İdare Kurulu Başkanlığını yürütürken, bu partinin ülke genelinde kapatılması sonucu Vatan Cephesi'ne katılıp DP'ye geçen Hamdi Çelebi de DP'nin izlemiş olduğu politikaları artık benimsemediğini belirterek partiden ayrıldığını açıklamıştır (Şark Telgraf Gazetesi, 18.08.1958).

Muş ilindeki siyasi gelişmelere bakıldığında CHP'nin Doğu'da geçte olsa teşkilatlanmasını tamamlamaya tek parti olarak varlığını hissettirmesi DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte farklı nedenlerden ötürü oylarında ve seçmenlerinde kayıplara neden olmuştur. Bu tablonun değişmesinde görülmüştür ki Vatan Cephesi'nin kurulmasının ülke genelinde olduğu gibi Muş ilinde de siyasi atmosferin DP lehine değişmesine yaramıştır.

5. Sonuç

1950'li yıllardan itibaren Türk siyasal hayatında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle 1957 seçimleri öncesi ve sonrasında partiler arasındaki gerginlikler zaman içerisinde politik cepheleşme sürecini ortaya çıkarmıştır. Muhalefet partilerinin Cumhuriyet Halk Partisi öncülüğünde Demokrat Parti'ye karşı “iş birliği” oluşturma hamlesi karşısında Ekim 1958'de Başbakan Adnan Menderes'in de “Vatan Cephesi” adıyla bir oluşumun tüm yurttaki kurulmasını istemesi partiler arasında var olan gerginlik ve cepheleşme sürecinin derinleşmesine ve politik kutuplaşmanın ülke genelinde daha da artmasına sebep olmuştur.

Muş İlinde de siyasi etkinliği elinde tutan CHP, DP'nin kurulmasıyla bu gücünü yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Özellikle 1950 ve 1954 seçimlerinde Muş genelindeki seçimlerde CHP'ye karşı başarı kazanan DP'nin 1957 seçimlerinde ülke genelindeki politik gerginliklerin bir sonucu olarak oylarındaki düşüşler Muş'a da yansımıştır. Başbakan Adnan Menderes'in 1957 seçimleri sonrası partisinin düşen oylarını arttırmak ve muhalefetin Güç Birliğine karşı DP'ye dinamizm kazandırmak amacıyla Vatan Cephesi'nin kurulmasına yönelik söylem ve eylemleri Türkiye genelinde olduğu gibi Muş'ta da Vatan Cephesi ocak ve bucaklarının teşkil edilmesine ve DP'ye katılımların artmasına etki etmiştir.

Muş'taki partiler arasındaki siyasi mücadele Vatan Cephesi oluşumuyla bir dinamizm kazanmıştı. Ülke genelinde olduğu gibi Muş'ta da Vatan Cephesi'nin kuruluşuna ve katılım süreçlerine büyük destek verilmişti. Bu süreçte Muş'ta başta CHP'nin İl, ilçe ve köy örgütleri olmak üzere diğer muhalefet partilerine (Hürriyet Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi) üye olanlar çeşitli nedenlerle partilerinden istifa ederek Vatan Cephesi'ne ya da DP'ye iltihak ettiklerine dair telgrafları bizzat Başbakan Adnan Menderes'e veya DP Genel Merkezine göndermişlerdi. Bu çerçevede telgrafların içeriklerine bakıldığında ise, sayıca en çok Muş'ta Vatan Cephesi ve DP'ye ana muhalefet partisi CHP'den katılımların olduğu görülmüştür. Genel olarak bu katılımlara bakıldığında muhalefet partileri içinde CHP'den geçiş yapan vatandaşlar da "muhalefetin yıkıcı anlayışının ülkeye zarar verdiği" ve "iktidarın ülke ve Muş için yaptıklarının görmezlikten gelinemeyeceği" gerekçe gösterilirken, Hürriyet Partisi'nden istifa edenlerde ise CHP ile birleşmeye duyulan tepkiyi belirtmişlerdi. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nden istifa edenler ise DP'nin ülke ve Muş için yaptıklarını gerekçelerinde ifade etmişlerdi. Siyasi olarak hiçbir partiye mensup olmayan vatandaşlar ise Vatan Cephesi ve DP'ye üye olmalarının en büyük nedeni olarak, Başbakan Adnan Menderes ve DP'nin ülkenin kalkınmasındaki hizmetlerinin göz ardı edilemeyeceği hususunu önemle vurgulamışlardır.

Sonuç olarak Muş'ta CHP başta olmak üzere diğer siyasi partilerden istifa ederek Vatan Cephesi'ne bağlı ocak ya da bucak teşkilatlarına geçişlerin olması DP'nin Muş'taki teşkilat çalışmalarına yansiyarak partinin daha da güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bunun yanında ülke genelinde olduğu gibi Muş özelinde de vatandaşlar arasında Vatan Cephesi'ne üye olanlar ile olmayanlar ayrımının ortaya çıkması bir politik cepheleşmeye/kutuplaşmaya yol açmıştır. Ülkede etkili olan bu siyasi tablo aynı zamanda muhalefet ile iktidar arasındaki tartışmaların ve sorunların daha da büyümesine yol açarak 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesine giden süreçteki yolun mihenk taşlarından birisini oluşturmuştur.

Kaynakça

- Ağaoğlu, S. (1972). *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Ağaoğlu, S. (2004). *Arkadaşım Menderes*. İstanbul: Alkım Yayınevi.

- Ahmad, F. (2015). *Demokrasi Sürecinde Türkiye, 1945-1980*. (Çev.:A Fethi). İstanbul: Hill Yayınları.
- Albayrak, M. (2004). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Aydemir, Ş.S. (2000). *İhtilalin Mantiği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş.S. (1993). *Menderes'in Dramı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş.S. (1968). *İkinci Adam, C.III*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Burçak, R.S. (1979). *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*. Ankara: Olgaç Yayınevi.
- Burçak, R.S. (1998). *On Yılın Anıları (1950-1960)*. Ankara: Nurol Matbaacılık.
- Demir, Ş. (2010). *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*. İstanbul: Paraf Yayınları.
- Demir, Ş. (2011). *Düello / Menderes ve İnönü Demokrat Parti'den 27 Mayıs Darbesi'ne Olaylar*. İstanbul: Timaş Yayınları,
- Doğaner, Y. (2013). *Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Erdoğan, N. (2015). *1946-1960 Yılları Arasında Muş'taki Siyasi Faaliyetler*, Yüksek Lisans Tezi, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdoğan, N. (2019). *Demokrat Parti'nin Muş'ta Teşkilatlanması ve Genel Seçimler. Burası Muş'tur: Tarih, Toplum, Kültür ve Edebiyat*, (Ed.: E. Çağlayan). İstanbul: Pınar Yayınları.159-174.
- Eroğul,C. (1990). *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Giritlioğlu, F. (1965). *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii, C.I*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Gülizar, J. (1983). *Türkiye Radyoları, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.10*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2738-2747.
- Güngör, S. (2004). *Muhalefette CHP*. Ankara: Alternatif Yayınları.
- Karpat, K.H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K.,H. (2011). *Türk Siyasi Tarihi*. (Çev.: C. Elitez). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaya, A.E.E., Avşar, Zakir. (2013). *Demokrat Parti'nin Sivil Toplum Üzerinden Bir Siyasal İletişim Denemesi: Vatan Cephesi Örneği, The Journal Academic Social Science Studies*, 6(2), 397-416.
- Pınar, M. (2015). *Demokrat Partinin Muş Teşkilatlanması ve Faaliyetleri. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(21), 124-141
- Tökin, İ.H. (1965). *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişimi*. İstanbul: Elif Yayınları.
- Tuğluoğlu, F. (2017). *CHP'nin 14. Kurultayı ve İlk Hedefler Beyannamesi, Ankara Üniversitesi Türk*

İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 60, 277-310.

Tuna, I. (2018). *Türkiye’de İktidar Muhalefet İlişkileri (1946-1960)*. İstanbul: Libra Yayınları.

Tuncer, E. (2002). *Osmanlıdan Günümüze Seçimler*. Ankara: Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

Tuncer, E. (2012). *1957 Seçimleri*. Ankara: Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

Uyar, H. (2001). *Vatan Cephesi*. İzmir: Büke Yayınları.

Zürcher, E.J. (1995). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Çev.: Y.Saner). İstanbul: İletişim Yayınları.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CCA)

CCA, 010.09/218.676.1.

CCA, 010.09/218.676.1.2-4.

CCA, 010.09/218.676.1.5.

CCA, 010.09/218.676.1.6.

CCA, 010.09/218.676.1.7.

CCA, 010.09/218.676.1.8.

CCA, 010.09/218.676.1.9.

CCA, 010.09/218.676.1.10.

CCA, 010.09/218.676.1.30.

CCA, 010.09/218.676.1.154.

CCA, 010.09/218.676.134.

CCA, 010.09/218.676.1.153.

CCA, 010.09/218.676.1.152.

CCA, 010.09/218.676.1.29.

CCA, 010.09/218.676.151.

CCA, 010.09/218.676.1.150.

CCA, 010.09/218.676.1.27-28.

CCA, 010.09/218.676.1.27.

CCA, 010.09/218.676.1.149.

CCA, 010.09/218.676.1.155.

CCA, 010.09/159.486.2.3.

CCA, 30.1.0.0/45.269.13.

CCA, 490.01.179/713.2.58.

CCA, 490.01.179/713.2.61.

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 10, C.20,11.09.1957,TBMM Matbaası, Ankara 1957.

Yassıada Yüksek Adalet Divanı Tutanakları: Vatan Cephesi Davası, (Esas No: 1961/7), TBMM 1960.

Yerel ve Ulusal Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Muş Altınova Gazetesi

Son Posta

Şark Telgraf Gazetesi

Ulus

Vatan

Yeni Zafer Gazetesi

Zafer

Araştırma Makalesi • Research Article

Di Edebîyata Kurmancî Ya Gelêrî Da Beyt û Taybetîyên Wê*

Bayt and Its Features in Kurdish Folk Literature

Kürt Halk Edebiyatında Beyt ve Özellikleri

Yaşar Kaplan ^{a,**}

^a Arş. Gör. Yaşar Kaplan, Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Bölümü, 30000, Hakkâri/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-3960-0221

AGAHİYÊN GOTARÊ

Rabirdûya Gotarê:

Dîroka serlêdanê: 26 Mijdar 2020
Dîroka sererastkirinê: 18 Berfenbar 2020
Dîroka pejirandinê: 22 Berfenbar 2020

Peyvên Sereke:
Edebîyata gelêrî
Beyt
Destan
Çîroka Manzûm

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020
Received in revised form 18 December 2020
Accepted 22 December 2020

Keywords:
Folk Literature
Bayt
epic
Story in verse

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020
Düzeltilme Tarihi: 18 Aralık 2020
Kabul Tarihi: 22 Aralık 2020

Keywords:
Halk Edebiyatı,
Beyt
Destan
Manzum Hikâye

PÛXTE

Di Edebîyata Kurmancî da beşa ji hemîyan dewlemendtir Folklor û Edebîyata Devkî ye. Edebîyata devkî malê gel e û li nav komelgehê belav e. Di edebîyata devkî da beyt, destan an jî çîrokên manzûm yê kurmancî giraniyeke mezin heye. Destan yek ji kevintirîn cûreyê edebîyata devkî ye. Di serdemên gelek kevin da hatine danan û danêrên wan ne dîyar in. Di destanan da bûyerên dîrokî û civakî yê karîgerîyeke mezin li ser civakê hiştî û di bîrdanga civakê da cihê xwe girtî, bi awayekî manzûm hatine honandin. Peyva “Dastan” an “Destan” peyveke Îranî ye. Di kurmancî da li şuna peyva destanê “Beyt”, “Qiset”, “Qewl”, “Hikaye”, “Serhatî” û “Çîrok” tên bikaranîn. Beyt, hikaye an rûdanekê bi devkî vediguhêze. Dibe ku ew ji serî bo binî bi terzê stîrankî an jî bi terzê stîrankî û çîrokî ya tevlîhev bê gotin. Armanca vê xebatê danasîna cûreyê beytê an jî çîroka manzûm e.

ABSTRACT

The richest kinds in Kurdish literature are folklore and folk literature. Folk literature is considered to belong to the public and is very common among the people. Kurdish (Kurmanji) Bayt, epic and narrative verse much valued in Kurdish Folk Literature. Epic (Destan) is one of the oldest literary genres. It is a literary genre from ancient times and is anonymous. In the epics, historical and social events that have a great impact on the society and imprinted on the memories of the society passed down in poetic form. “Dastan” or “Destan” is an Iranian word. In Kurdish (Kurmanji) are used some words for the “epic” or “Dastan” such as “Bayt” “Qiset”, “Qewl”, “Hikaye”, “Serhatî” and “Çîrok”. Bayt is an orally transmitted story which is either entirely sung or is a combination of sung verse and spoken prose. This study aims to introduce the genre of “Bayt” or verse story.

ÖZ

Kürt edebiyatında en zengin bölüm folklor ve halk edebiyatıdır. Halk edebiyatı halka ait kabul edilir ve halk arasında oldukça yaygındır. Halk edebiyatında Kürtçe (Kurmancî) beyt, destan ya da manzum hikâyelerin önemli bir ağırlığı bulunmaktadır. Destan en eski edebi türlerden biridir. Çok eski dönemlerde ortaya konulmuş olup anonimdir. Destanlarda toplum üzerinde büyük bir etki bırakan ve toplum hafızasında yer edinen tarihi ve sosyal olaylar manzum bir şekilde ortaya konulmuştur. “Dastan” ya da “Destan” İran kökenli bir kelimedir. Kürtçe’de (Kurmancî) destan için “Beyt” “Qiset”, “Hikaye”, “Qewl”, “Serhatî” ve “Çîrok” gibi kelimeler kullanılmaktadır. Beyt, bir hikâyeyi sözlü olarak nakleder. Bu anlatım tamamen şiirsel olduğu gibi aynı şekilde şiir ve nesir kombinasyonu şeklinde de olabilir. Bu çalışmanın amacı “Beyt” ya da manzum hikâye türünü tanıtmaktır.

1. Destpêk

Destan, vegotîneke gelêrî ye û motîfên mîtolojîk û efsanevî dihevine. Ev cûreyê edebî jî cûreyên din zêdetir bi hest,

raman û nasnama milletekî ve girêdayî ye. Destan peyveke Îranî ye û me’na hikayet, sergûzeşt, qisse û efsaneyan dide. Li îngilîzî hemberî vê peyvê; epic, epos, epepe, epic poem

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: yasarkaplan@gmail.com

tê bikaranîn. Binyadê vê peyvê ji “epos”a yewnanî tê. Me’naya vê peyvê; çîrok, hikaye, kehanet û helbesta lehengî ye (Keskin, 2019: 177-178). Beyt jî cûreyekî edebî yê kurdî ye. Ev peyve bi ‘eslê xwe ‘erebî ye û me’na wê; mal, xîvet, ode, mesken û qonax e. Di edebîyata ‘erebî da ji bo salixdana biçûktirîn hêmanê helbestê tê bikaranîn. Ji du ristên (hevokên) hevqafiyê pêk tê (Çetin, 1992: 66). Lê belê di Edebîyata Kurmancî ya Gelêrî da me’neyeka cuda wergirtîye û bûye navê cûreyekî edebî yê gelêrî. Beyt, ji bo cûreya hunera devkî ya hikayet an qewiminekê bi terzê stirankî vedibêje tê gotin. Dibe ku qismekî hikayetê wek çîrok jî bê gotin. Lê belê qismê esasî bi awayê helbestkî an jî stirankî tê stîrîn. Beyt, hem bi dirêjbûna xwe hem jî bi hikayekirinê ve ji stîranê cuda dibe. Herwesa bi stîrana forma helbestkî ve jî ji çîrok û serhatîyan cuda dibe (Hassanpour, 2020).

Bi rastî ji aliyê dengbêj an jî beytbêjên kurmançîaxêv, peyva destanê nahêt nasîn û herwesa nahêt bikaranîn. Şûna vê peyvê, peyvên wek; beyt, çîrok, qiset, hikaye, serhatî tê bikaranîn. Tam di vê derê da divê nîqaş bê kirin gelo cûreyê edebî yê wekî “destan” tê nasîn û peyva di kurmançî da li şûna vê tê bikaranîn, “beyt”, heman tişt in an ji hevdu cuda ne? Gelo em dikarin herdu navan ji bo danasîna cûreyê edebî bi kar binin an jî em behsa du cûreyên cuda dikin? Herwesa vegotinên wekî “‘Elîyê Etmanekî û Filîtê Quto, Xecê û Sîyamend, Dewrêşê Evdî û hwd. yên serhatîyên evîne vedibêjin an jî li ser rûdanên qehremanîyê yên dema nêzik, her çend wekî “beyt” nehên pênasekirin jî mirov dikare wekî destan an beyt bide naskirin an na? Di pênaseya destanê da çend taybetîyên girîng hene. Taybetîya sereke, her çend minakên peşanî hebin jî destan vegotinên dirêj in, ji aliyê teşeyê ve manzûm in û ji gotin an rêzikên lihevhatî pêk tên. Xwedîyê ahengeke mûzîkê ne û bi terzê strankî tene gotin. Taybetîyek din ya girîng, nejrêzêbûna lehengan an jî rûdanê ye. Bi vê taybetîya xwe ve her çend nêzî mîtolojî û efsaneyan bibe jî ji wan cuda ye. Herwesa destan xwedî nasnameyeke netewî ye û naveroka wê li ser şer, mîrxasî û qehremanîyê ye. Her çend mijarên wek evîne jî di nav wan da cih bigirin, mijarên sereke yên destanan mîrxasî û hemaset e (Keskin, 2013: 187-188). Heke beytên kurmançî digel destanê bê berawird kirin, heman hêman di nav beytan da jî dê bêne dîtin. Hem aliyê ruxsarî ve hem jî ji aliyê naverokê ve gelek nêzikî hev in.

Di nav kurmançîaxêvan da wekî cûreyê edebî peyva “beyt”ê li deverên Hekarî, Botan, Bahdînan û derdorên nêzikî van devaran berbelav e. Her çend ev peyve, li nav soranîaxêvan da bernîyas be jî, ji bilî ev deverên jorî behskirî, di herêmên kurmançîaxêv yên din da zêde nahêt nasîn. Bo nimûne heke “Zembîlfiroş” li Dihokê wekî “Beyta Zembîlfiroş” bê zanîn li Dîyarbekir wekî “Çîrok, Hikaye an jî Serhatîya Zembîlfiroş” tê zanîn. Herwesa herêmên peyva “beyt” li kar e, ji bo van vegotinên hemîyan peyva beyt nahêt bikaranîn. Bo nimûne ji bo “Dimdim” peyva “beyt” tê gotin lê ji bo serhatîya “Cembelîyê Kurê Mîrê Hekaryan û Binefşa Narîn”; çîrok, serhatî an jî hikayet tê bikaranîn. Em pêdihesin ku herêmên peyva “beyt”ê tê bikaranîn da jî, ferqek di navbera cûreyê wekî beyt tê binavkirin û cûreyên din da heye. Ev cudahiya di navbera herêman da ne tenê derbarê navlêkirinê da lê ye. Her wesa ji aliyê ruxsarî ve jî cudahî di navbera berhemên edebî yên di bin banê beyt, destan an çîroka manzûm da kom dibin hene ku li jêrî dê behs li ser wan bê kirin.

Cûreyê beyt di nav edebî dînê Êzidîyan jî heye. Beyt, piranî digel peyva “qewl”ê tê gotin. Lê bele her çend herdu cûre wekî tekstên dînî bêne zanîn jî qewl ji beyt an jî cûreyên din pîroztir û mezintir tê qebûl kirin. Di qewlan da navên danêran zêdetir xuya dikin. Qewl piranî babetên dînî, îtîqadî û bawerîyê vedigirin (Qewlê Îmanê û hwd). Lê belê beyt zêdetir li dor babetên civakî, exlaqî, zuhdî, efsanevî, serhatîyên pêximber û ewlîyan û evîne dizivire (Beyta Mîr Mihê, Beyta Şêxê Sen’an). Piranîya beytan ji malikên sêrêzî pêk tên (Reşo, 2004: 1/82-86).

Ji bo kesên gotina beytan îcra dike peyva beytbêj tê bikaranîn. Tiştê herî zêde ji bo beytbêjî pêdivî, bîr an jî hafizeyeke bi hêz e. Piranîya beytbêjan bi tenê karê vegotina beytan dikin û ne şert e ku ew stîranan jî bibêjin an jî stîranbêj bin. Hîngê derbarê beyt an jî beytbêjan da, em dikarin ferqekê bêxin di navbera herêmên kurmançîaxêv da. Ji bo destnîşankirina vê cudahiye em dikarin çend têgehên bi kar binin: Wekî dabeşkirina Mela Mehmûdê Bazîdî, Hekarî-Rewendî (Bazîdî, 2010: 29-30) an jî têgehên wekî; xwecih û koçer, deştî û çîyayî, mîrgeh û nemîrgeh em dikarin bi kar binin. Em dikarin ferq û cudahiya teşe an jî ruxsarî ya heman beyt an destanê ya li herêm an diyalektên cuda tene vegotin jî peyda bikin. Bo nimûne versiyona Memê Alan (ya Hekarî, xwecih, çîyayî û mîrgeh) û versiyona (rewendî, koçer, deştî û nemîrgeh), her çend mijar neguhere jî ji aliyê teşe, bend, qafîye, selîqe, dirêjayî an jî bikaranîna peşanî ve ferq heye (Ji bo berawirkirina herdu versiyonan binerin. (Lescot, 1996 û Kaplan, 2019: 119-180). Dema bi hûrgilî li ser cûreyê beytên kurmançî bê rawestan mirov dikare çend taybetîyên wê yên cudaker derxîne meydanê.

2. Wezn û Qafîye

Berî her tiştî beyt; vegotinên dirêj û manzûm in û bi stirankî tene gotin. Piranîya beytan her çend manzûm bin jî dîsa hinek beytan da vegotina peşanî heye. Di rêzik (rist) û malikên (bend) beytê da kêş (wezn) û qafîye (serwa) hene. Wezn, sîstema birîtimkirin û hemahengkirina rêz û malikan e. Çimkî bi saya weznê hejmara kîteyên rêzan hindî hev dibin û ev jî îmkana hemahengbûna malikan pêk tîne. Rêkxistin û lêkdana dengên di her zimanekî da aheng û musîqeyê taybet çêdike. Kêş û rîtm li dor maweyekî destnîşankirî dizivirin û ji tuxîbên xwe derbaz nabin, bi hevra ahengekê diafirînin û ev çende manzûmî ji peşanê cuda dike (Bavê Nazê, 2012: 165). Qafîye jî lihevhatina dengên dawîya her rêzeke malikê ye. Dubarebûna dengên awazeke taybet ji bo hozanê çêdike û bi harîkarîya kêş û rîtmê ve ahengekê pêk tîne (Bavê Nazê, 2012: 131). Wezna helbesta kurdî ya gelêrî xwemal e. Di kurdî da du cûre wezin hene: Wezna bi kêşe û wezna serbest. Di wezna bi kêşe da hejmara kîteyên rêzikên malikê hindî hev in. Bo nimûne:

“Şêr ‘Elîyê gulgulî = 7

Wî birî dane milî = 7

Rawesta ser Duldulî” = 7 (Beyta Hetem), (Kaplan, 2019: 323).

“Erê Xano, tu kurmançî = 8

Tu qebûl bike vî tancî = 8

Heke ber topan armancî” = 8 (Kela Dimdim), (Kaplan, 2019: 97).

“Zuleyxa Xatûn Misrê bû = 8
 Daîma li ser qesrê bû = 8
 Sê sed bar xirşê di wê bû = 8
 Ji xeyrî qemçî w dînarê” = 8 (Yûsûf û Zuleyxa), (Kaplan, 2019: 257).

Di wezna serbest da hejmara kîteyên di malikekê da hindî hev nînin lê heke hejmara kîteyên rêzikan hindî hevdu nebin jî divê qatên hevdû bin. Bo nimûne heke rêzika pêşiyê ji sê kîteyan pêk bê, divê hejmara kîteyên rêziken di yê heman malikê ji şeş an jî ji neh û qatên wê pêk bê. Herwesa hejmara kîteyên malikekê çawan bin, divê hejmara kîteyên malikên din yê heman konseptê jî wisa bin. Lê belê pirî caran rîayet bi vê qaîdê nahêt kirin. Bi dirêjkirin an jî daqurtana dengên ve hejmara kîteyan bi qasî hev dikin. Lê, çî wezna bi kêşe çî jî ya serbest be muheqeq qafiyê heye. Bo nimûne:

“Keko, ez dê kaxezekê binivîsim ji hubrêo = 16
 Ez dê bavême dîwana heqyêo = 11
 Ez dê rakem heta roja heşrêo = 11
 Ez dê bideme destê Pêxemberê Xudêo = 14
 Roja heşr û neşrê sed hezar pê tene cihê pêyekî = 17
 Li Pêxemberê Xudê û her çar yaran dê ji te bikem evê şikayetêo” = 24

“Keko, ez dê kaxezekê reş bikem j’ rengê qudretê = 16
 (Ez) dê bavême dîwana heqan(i)yetê = 11
 Ez dê rakem ta roja qiyametê = 11
 Ez dê bideme destê Pêxemberê ummetê = 14
 Roja qiyametê sed hezar pê tene cihê pêyekî = 17
 Li nik Pêxemberê Xudê û her çar yaran dê ji te bikem evê şikayetê” = 24 (Mem û Zîn), (Kaplan, 2019: 177-178).

Malikên beytan herî kêr ji sê ristan pêk tên. Lê belê dibe ku hejmara ristan heta dereceyekê zêde jî bibe. Mesela “Beyta Sînemxanê” her bendek jî şeş ristan pêk tê:

“Qesra Sînem tê zêr e
 Di nîveka behrê da
 Ezê çûmê xewasî
 Nehîngê mezin rê da
 Çûm da geh(i)me miradê
 Felekê çerxek lê da” (Beyta Sînemxanê), (Kızılkaya, 2000: 126).

Di hinek beyt, destan an jî çîrokên manzûm da malik gelek dirêj in û jî sedan ristan pêk tên. Ev cûre vegotin di herêmên (rewendî, koçer, deştî û nemîrgeh) da berbelavtir in. Qalibên qafîyan yê standart yê wekî “anî, ane, îmî, înim, îye, aye” tê bikaranîn. Em dikarin ev cûreyê qafiyê wekî “qafîya nijandî” pênase bikin. Lê bele taybetî di dawîya çîrokê an jî di dîyalogan da malikên wezna serbest ya bi qafiyeyên ne standart tê bikaranîn.

“Bajarê Mixribê bajarekî ezîm î pir giran e,
 Li ser heftî çîyan e.
 Li ser sê sed û şêst û şeş qafîyan e.
 Her qapikê li ser sê sed û şêst û şeş walilixan e.
 Her walîlikê li ser sê sed û şêst û şeş midirlixan e.
 Timam di destê Eli begê, Emer begê, Elmaz begê de ye, sê biran e.
 Xwedîyê tewlê nijda, boşê dewa, xarê mîyan e,
 Miftê devê sindoqê zêra barê çel û pênc begilan e,
 Xwedîyê xezinê û defînê giran e,
 Xwedîyê sûk û çarçîyan e.” (Memê Alan), (Lescot, 1996: 73).

Heke bi hûrgilî li ser bê rawestan derdikeve meydanê ku vegotinên wekî beyt tene binavkirin, pirtir xwedîyê wezn û qafiyê ne. Lê belê nimûneyên wezna serbest jî hene.

3. Naveroka Beytan

Dema em li naveroka beyt, destan an jî çîrok û hikayeyên manzûm binêrin, em dê bibînin ku mijarên cuda cuda dihewînin. Mijarên qehremanîyê (Beyta Dimdim, Rustemê Zal, Hemê Mûsê, Selmanê Sindî, Şerê Kolana Qumrîyê, Beyta Biraşîmxanê Hekarî, Kerr û Kulik û hwd.), mijarên evîne (Memê Alan, Xecê û Sîyamend, Dewrêşê Evdî, Le’lîxana Goveyî, Ferx û Sîfî û hwd.) û mijarên dînî (Mîr Mihê, Yûsûf û Zuleyxa, Hespê Reş, Sîseban, Avdel Umeran, Şêxmend, Zembîlfiroş û hwd), mijarên siruştê (Beyta Biharê, Beyta Aşî, Beyta Kewan û hwd.), mijarên pêkenîyê (Beyta Kêçan, Beyta Mişkan û hwd). Naveroka vegotinên tenê wekî beyt tene pênasekirin, piranî li ser du mijaran radiwestin: Mijarên qehremanî û dînî. Bo nimûne; Beyta Dimdim, Şerê Kolana Qumrîyê, Rustemê Zal, Yûsûf û Zuleyxa, Zembîlfiroş, Avdel Umeran, Beyta Hetem, Beyta Şêxmend, Beyta Mîr Mihê, Beyta Îbrahîmê Kurê Pêxemberî, Beyta Qiyametê, Beyta Sekeratê û hwd. Ev nimûne piranî bi wezna bi kêşe û bi qafiyê ne. Di nava soranîaxêvan da naveroka beytan berfirehtir e û serhatiyên evîni jî di bin vî banî da cihêkî muhim digirin. Bo nimûne; Şêxî Sen’an, Las û Xezal, Şor Mehmûd û Merzîngan, Mehr û Wefa, Baram û Gulendam, Şêx Ferx û Xatûn Estî û hwd (Ji bo zêdetir agahîyan bnr. Qazî, 2007; Qeredaxî, 2008). Di nava kurmanîaxêvan da taybetî deverên peyva beytê nehêt bikaranîn, serhatî, çîrok an jî hikayeyên manzûm hemî cûre naverokan vedigire. Bo nimûne; Xecê û Sîyamend, Kerr û Kulik, Dewrêşê Evdî, Xerîbo û Gewrê, Osê Zerî, Hemdîn û Şemdîn, Şerê Kalo û Hemê Zerî, Binefşa Narîn û Cembelîyê Kurê Mîrê Hekarîyan, Seyrê û Alîyê Mamed, Sêva Hacı, Keja Gulîsor û Salîhê Nasir û hwd. Piraniya van nimûneyan bi wezna serbest û qafîya nijandî hatine honandin.

4. Danêrên Beyt an Destanan

Beyt û destan ji ber ku danêrên wan nahên zanîn wekî malê gel hemîyê tê qebûl kirin. Di navbera nenasîna danêrî û nebûna danêrî da ferqek heye. Beyt û destan her çend bîngeha xwe jî çîrok û rûdanên gelêrî wergire jî muheqeq danêrekî pêşiyê heye. Lê ji ber borîna demî, hatîye ji bîr kirin. Ji ber vê çendê em dikarin bibêjin ne ji ber nebûna danêrî lê belkî ji ber nenasîna danêrî ev cûre vegotin wekî malê gelekî tê qebûl kirin. Bo nimûne Mela Mehmûdê Bazidî dîyar dike ku serhatîya Xecê û Sîyamend pêşiyê li ser bendên xwişka Sîyamendî ya hinek bend li ser birayê xwe gotî dest pê kirîye (Bazidî, 2010: 76-77). Ev gotine ji aliyê gel ve hatine bergerm kirin û paşî dengbêjan ev bendene dirêjtir û dewlementtir kirine û bi derbasbûna demê ra tevnê rûdanê hatîye berfirehkirin û motîfên cuda cuda ketine tê da. Bi vî rengî jî forma pêşîn derketîye û formeke berfirehtir wergirtîye. Lê belê hinek beyt û destan gelek domdirêj in, demekî gelek zêde li ser borîye. Ji ber vê çendê, derbarê danêr û forma wê ya pêşîn çî tişt nahête zanîn. Dîsa em ji gelek nimûneyên din jî dizanîn ku ji aliyê dengbêjan an beytbêjan ve, li ser rûdanê girîng ya şop li ser hîs û bîra civakê hiştî vegotinên dirêj hatine honandin. Wesa xuya ye piştî rûdana Kela Dimdim, dengbêjekî ev rûdane kirîye beyt û pêşkêşî civakê kirîye. Hinek dengbêjên din ev forme dewlementtir û rengintir kirine û paşî forma xwe ya dawîyê wergirtîye. Herwesa Beyta Biraşîmxanê Hekarî, ji bo pîrozkirina serkeftina Mîrgeha Hekarîyan li hemberî Îranîyan jî aliyê beytbêjekî ve hatîye honandin. Hinek beyt, taybetî yê dînî, li ser rûdanên xeyalî hatine

honandin. Taybetî beyt û destanên li ser Hz. Êmer, Hz. Alî, Hz. Hesen, Hz. Huseyn û hwd. mirov dikare van cûreyan di bin banê fûtûhatname, zafername û xezawatnameyan da binirxîne. Beytên dîni taybetî li medrese û tekyayan belav in û ji aliyê derwêşên gerîde ve bi lêdana defe tene stîrin. Gelek beyt, destan an jî çîrok û serhatiyên di nava gel da belav, ji aliyê nivîskarên bernîyas ve bi naverokeke cuda an jî bi heman naverokê hatine nivîsîn. Bo nimune; vegotinên wekî Zembîlîroş, Hespê Reş, Sîseban, Kela Dimdim, Şêxê Sen'anîyan ji aliyê nivîskar û helbestvanên klasîk ve ji nû ve hatine nivîsîn.

5. Destpêk û Dawîya Beytan

Di beyt û destanan an jî hikaye û çîrokên manzûm da destpêk û dawî gelek girîng in. Di destpêkê da danasîna vegotinê tê kirin û bala guhdêran tete vekêşan li ser meselê. Di dawîyê da muheqeq ji bo guhdêran hazir du' a tê kirin. Her çend gelek caran destpêka vegotinê bi helbestkî be jî hinek caran bi pexşanî jî dest pê dike. Ev çende bo dawîyê jî lê ye. Bo nimûne:

“Xulimîne xulimîne
Gelî xelk û alemîne
Guh biden dil û yeqîne
Qiseta Xanê Lepzerîn e (Destpêk)

“Hey Dimdim kavî û wêran
Meskenê piling û şêran
Rovî lê d' ken geşt û gêran
Rehmet day û babêd guhdêran” (Dawî, Kela Dimdim), (Kaplan, 2019: 21, 118).

“Gelî xelk û alemê
Hunê guhê xwe bidene min vê demê
Ez dê bêjim qiseta Zînê û Memê” (destpêk, Mem û Zîn), (Kaplan, 2019: 120).

“Ji wê rojê hetake vê seetê
Siti û Ferx bûne bûk û zavayêd di axretê
Rehmet li day û babêd û hazir û guhdar û cema'etê” (Dawî, Ferx û Siti), (Kaplan, 2019: 211).

“Yaqûbî donzde kur jê bûn
Her donzde fêris û çê bûn
Çavêd day û baban lê bûn
Yaqûb zor pê şukirdar e (destpêk)

Çi serhatiyek di çê ye
Yê di xudanê sebrê ye
Dê bibît mîrê Misrêye
Rehmet her kesê guhdare” (Dawî, Yûsûf û Zuleyxa) (Kaplan, 2019: 250, 270).

“Lîyane, lîyane, lîyane, lîyane, lîyane, lîyane
Lo lo mamo sibe ye serê min dêşe dilê min bi kovan e
Min di 'Emê bi sê dangan banî dikir 'Elî çelîkê di mêran e
Serê min bi te ra bi qurban e
Emrê birazîyê min taze daketîye çardane
Emrê mamê te hatîye, berxê, not û nehane
Îsal heft sal e li nava me da nebarîye qître ba û barane
Di nava me da bûye xelayîka dext û dane
Lawo tu rabe bikeve nava 'ela Etmanekane
Bibîne tevdîra karwanekî girane” (Destpêk, 'Elîyê Etmanekî û Filîtê Quto) (Dengbêj Nûroyê Meyter, 2020).

6. Encam

Di vê gotara kurt da em dikarin derbarê beytên kurmançî da van çend encaman dîyar bikin.

Cûreya edebîyata gelêrî ya wekî “beyt” tê binavkirin, taybetî li herêmên kurmançîxêv yê dikevin navbera Çemê Dicle heta Gola Êrmîyê û Mûsil heta Gola Wanê belav e. Nuansa “beytê” yê wekî hikaye, çîrok an jî serhatî tene binavkirin li Serhedê, Berîyê û Xeta Feratê belav e. Dengbêj an jî beytbêj, peyva destanê bi kar naînin.

Piranîya beytan bi wezna bi kêşe û qafiyê ne. Nimûneyên li Serhedê, Berîyê û Xeta Feratê bi wezna serbest û qafîya nijandî hatine honandin. Lê belê di herdu herêman jî wezna serbest tê bikaranîn.

Mijarên beytê yê sereke qehremanî û dîn e. Lê belê mijarên evînî û sîrûştî jî cih digirin. Herêmên peyva beytê nehêt bikaranîn mijarên evîn û qehremanîyê zêdetir in.

Her çend hinek bendên beyt an jî versiyonên wê yê li Serhedê, Berîyê û Xeta Feratê, wekî stiran bêne gotin jî, ji ber dirêjbûna wan wekî stiran nahên qebûlîkin.

Ne mumkîn e ku hemî beyt an jî versiyonên wê yê dîn wekî destan bêne qebûlîkin. Her destanek heman demê da beyt, hikaye, serhatî an jî çîroka manzûm e, lê her beyt, hikaye, serhatî an jî çîroka manzûm nabe destan. Ji bo wekî destan bê qebûlîkirinê divê hinek mercan pêk bîne.

Jêder

Bavê Nazê, (2012). *Ferhenga Têrmên Wêjeyî*. Duhok: Çapxana Hewar.

Çetin, N. M. (1992). “Beyt”. *DÎA İslam Ansiklopedisi* 6/66.

Dengbêj Nûroyê Meyter, ‘*Elîyê Etmanekî û Filîtê Quto*. (Erişim: 12. 09. 2020), <https://www.youtube.com/watch?v=kr-OoEkXkOw&t=1829s>

Hassanpour, A. (1990). “Bayt”, *Encyclopædia Iranica* (Erişim: 10. 09. 2020), <https://www.iranicaonline.org/articles/bayt-folk-art>

Kaplan, Y. (2019). *Beyt û Destanên Kurdî*. İstanbul: Nûbihar Yayınları.

Keskin, N. (2019). *Folklor û Edebîyata Gelêrî*. Stembol: Avesta Yayınları.

Kızılkaya, M. (2000). *Kayıp Diwan*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Lescot, R. (1996). *Memê Alan*. İstanbul: Weşanxana Orfeus.

Mela Mehmûd Bazidî, M. M. (2010). *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmançî*. Ziya Avcı (Amadekar). İstanbul: Lis yayınları.

Reşo, X. C. (2004). *Perin ji Edebê Dînê Êzdiyan*. Duhok: Weşanxana Spîrêz.

Araştırma Makalesi • Research Article

Muş İli Süt Üretimini ARIMA Modeli ile Tahmini*

Milk Production Forecast in Muş Province by ARIMA Model

Abdulgecit Yıldırım^a, Ömer Faruk Altunç^{b,**}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, 49250, Muş/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-6228-6601

^b Prof. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, 49250, Muş/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-1563-7990

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020

Düzeltilme Tarihi: 14 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 18 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Süt Üretimi

Zaman Serisi Analizi

ARIMA

Muş

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020

Received in revised form 14 December 2020

Accepted 18 December 2020

Keywords:

Milk production

Time series analysis

ARIMA

Muş

ÖZ

Nüfusun % 60'ının kırsal kesimde yaşadığı Muş ilinde, ekonomi önemli ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Muş ilinde hayvancılığın en önemli ürünlerinden biri de süttür. Türkiye'de olduğu gibi Muş ilinde de nüfus artışına bağlı olarak süt ve süt ürünlerine olan talep artmaktadır. Artan bu taleple başa çıkmak ve buna ilişkin uygun politika çıkarımlarında bulunmak için gelecekteki süt üretiminin nasıl bir seyir göstereceği önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı TÜİK'in 1995-2019 dönemi verilerinden hareketle gelecek dört yıllık dönemde Muş süt üretimini tahmin etmek ve bu bağlamda öneriler sunmaktır. Süt üretiminin tahmininde ARIMA (Box-Jenkins) modeli kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, Muş ili süt üretiminin 2020 yılında yaklaşık 336 bin ton, 2023 yılında ise yaklaşık 368 bin ton olacağı tahmin edilmiştir.

ABSTRACT

The economy is primarily based on agriculture and livestock farming in the Muş province, where 60 percent of the population lives in rural areas. Milk is one of the most important products of livestock farming in Muş province. Demand for milk and dairy products in Turkey, as well as in the province of Muş, is rising due to population growth. The trend of future milk production is important to cope with this increasing demand and to make appropriate policy implications. The aim of this study is to estimate, based on TURKSTAT data over the period 1995-2019, the milk production of Muş province over the next four years and to provide suggestions in this context. Box-Jenkins estimation methodology (ARIMA) models are used to predict the milk production. According to the findings of the study, it is estimated that the milk production of Muş province will be approximately 336 thousand tons in 2020 and 368 thousand tons in 2023.

1. Giriş

TRB2 Bölgesi (Muş, Bitlis, Hakkâri, Van) coğrafi konum, kalifiye işgücü eksikliği, yetersiz sermaye birikimi, pazara uzaklık ve iklim şartları gibi nedenlerden dolayı sanayinin gayrisafi katma değer (GSKD) içindeki payı düşüktür. Tarımın GSKD içindeki payı ise Türkiye ortalamasının üstündedir. Nüfusun % 60'ının kırsal kesimde yaşadığı Muş ilinde, ekonomi önemli ölçüde tarım ve hayvancılığa

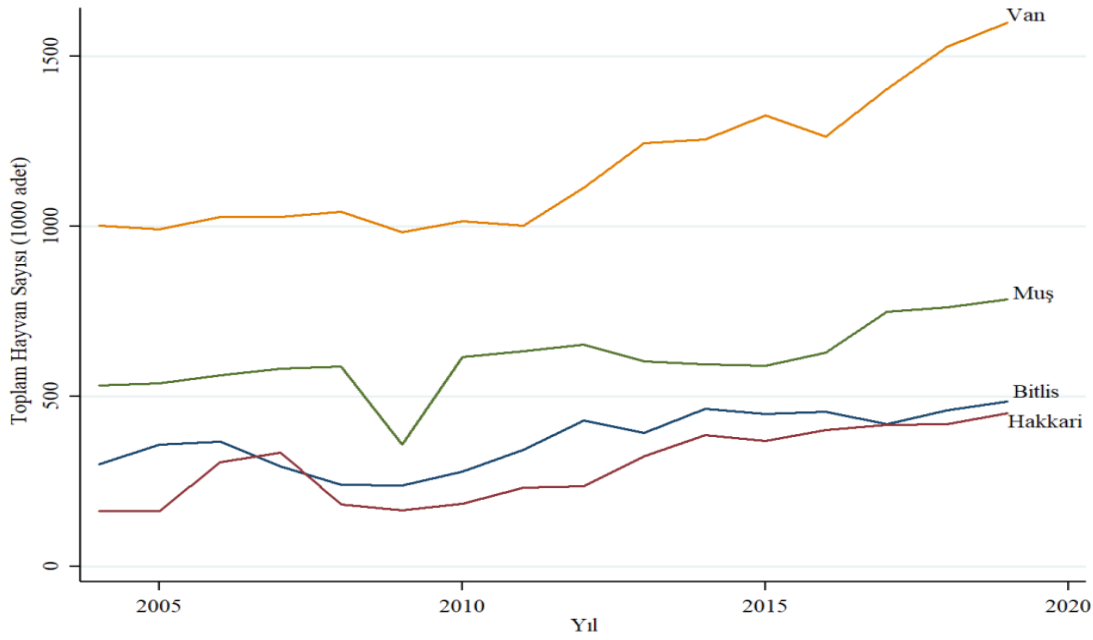
dayanmaktadır. Hayvancılık sektörü, kırsal kalkınmada lokomotif olan ve yapılan bir birim yatırıma en yüksek katma değer oluşturan, ayrıca düşük maliyetle istihdam olanağı sağlayan bir sektördür. Sanayi sektörü ile kıyaslandığında, aynı miktar yatırım ile hayvancılıkta 5 kat daha fazla istihdam imkanı yaratılabilmektedir (Kutlu vd., 2003:6).

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: o.altunc@alparslan.edu.tr

Şekil 1'de görüldüğü gibi Muş ili, TRB2 Bölgesi'nde sağılan hayvan sayısı bakımından Van ilinden sonra ikinci

sıradadır. Muş ilini sırasıyla Bitlis ve Hakkâri takip etmektedir.

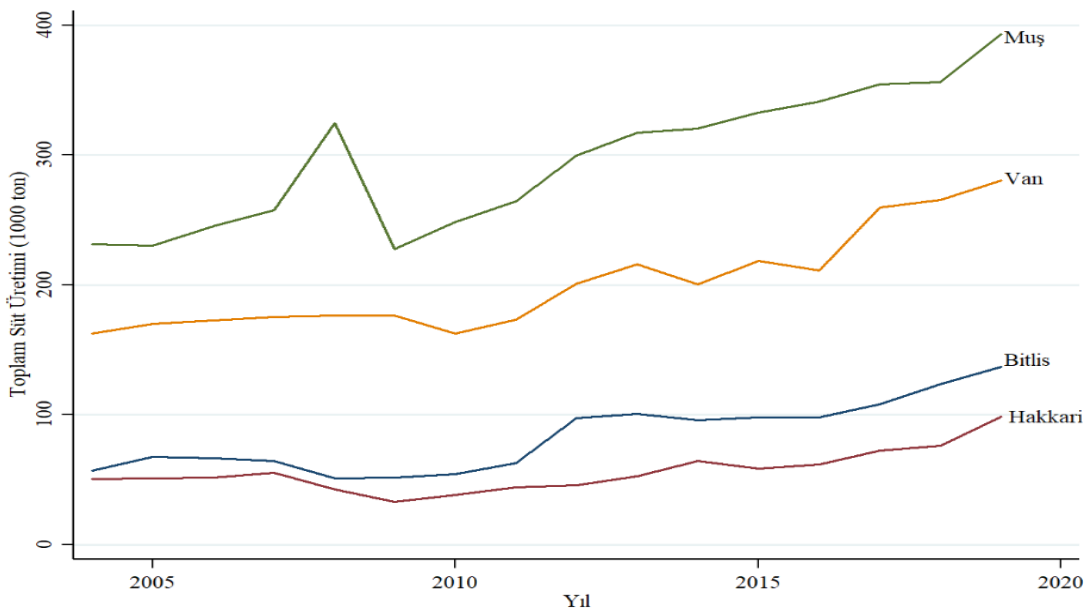

Şekil 1: TRB2 Bölgesi Toplam Sağılan Hayvan Sayısı

Hayvancılık ve hayvansal gıdalar günümüzde önemli bir endüstri haline dönüşmüş ve ekonomik hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu durum hayvancılığın ulusal düzeyde neden stratejik bir sektör olması gerektiğini de göstermektedir. Hayvansal kökenli ürünler, insanların beslenmesinde önemli yer tutmaktadır. İkamesi olmayan hayvansal proteinler insanların sağlıklı kalabilmesi, kemik büyümesi ve beyin gelişimi açısından önemli olan sekiz adet aminoasit içermektedir. İnsanların, vücut ağırlıklarının her kilogramı için günde 1 gr protein alması ve bunun da yaklaşık %42'si hayvansal kökenli olması gerekmektedir (Saçlı, 2007:2). Hayvansal besinlerdeki protein miktarı

sütte yaklaşık %3-4 düzeyindedir (Kutlu vd., 2003:7). Muş ilinde hayvancılığın en önemli ürünü süttür. Çiftçilere gelir desteği yanında, topraksız çiftçilere istihdam sağlamakta ve kırsal için önemli bir gelir kaynağı olmaktadır. Süt üretimi hem arz hem de talep yönünden önem arz ettiğinden, politika yapıcılar kısa ve uzun dönemli planlamalar için gelecekteki projeksiyonlara ihtiyaç duymaktadır (Ahmed vd., 2011).

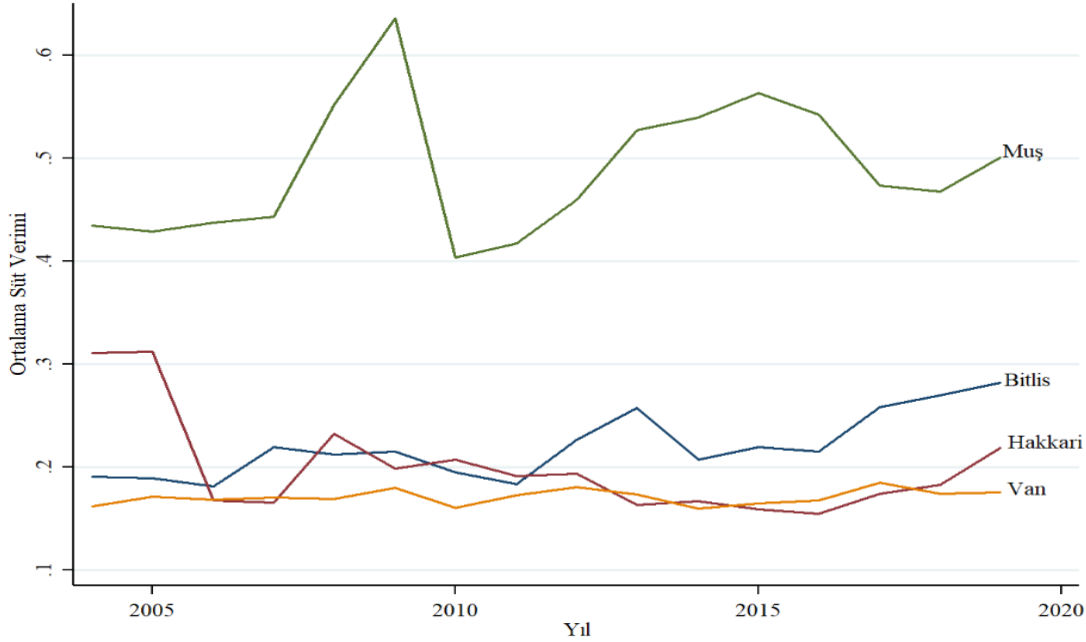
2019 yılı itibariyle Muş ilinde üretilen süt miktarı 393 bin tondur (TÜİK, Bölgesel İstatistikler). Şekil 2'de gösterildiği üzere, TRB2 bölgesi içinde süt üretimi bakımından Muş ili birinci sıradadır.

Şekil 2: TRB2 Bölgesi Toplam Süt Üretimi

Şekil 3 TRB2 bölgesinde yer alan illerin ortalama süt verimini göstermektedir. Ortalama süt verimi bakımından Muş ili TRB2 bölgesi içerisinde birinci sırada yer almaktadır. Muş ilinde hayvan başına süt verimi bölgede iyi olmasına rağmen, son yıllarda verimde istikrarlı bir artışın olmaması dikkat çekicidir.

Büyükbaş hayvanların bakım ve besleme koşullarının yeterince iyi olmaması, hayvanlardan elde edilen sütün yetersiz olması, meraların ot ve alan kalitesi bakımından yetersizliği, yetiştiricilerin elinde bulunan sığırların yarısına yakınının yerli ırk olması, il genelinde süt veriminin düşük olmasının nedenleri arasında sayılabilir (Şeker vd., 2012; Bakır ve Kibar, 2019).

Şekil 3: TRB2 Bölgesi Ortalama Süt Verimi (Toplam süt üretimi / Sağılan hayvan sayısı)

İl genelinde hayvancılığın geleneksel metotlarla yapılması, hayvan hastalıkları ile birlikte süt kalitesini de olumsuz etkilemektedir. Muş Alparslan Üniversitesi'nin Bölgesel Kalkınma Odaklı Misyon Farklılaşması ve İhtisaslaşması Programı kapsamında Hayvancılık alanında ihtisas üniversitesi olması il hayvancılığının daha profesyonel bir şekilde uygulanmasına katkıda bulunacaktır.

393 bin ton süt üretilen Muş ilinde, ürüne dönüşebilen ve katma değer yaratan sütün oranı düşüktür. İl genelinde hayvancılığın gelişmesi önemli ölçüde süt üretiminden yeterli gelir elde edilmesine bağlıdır. Süt üretiminden tatmin edici gelir elde edilmesi ve sütün katma değeri yüksek ürüne dönüştürülmesine katkı sağlayacak hususlardan biri de "süt soğuk zinciri"dir. Sütün hijyenik ortamda sağılması, soğutulması, soğutulmuş süt toplama merkezinde toplanması ve sonrasında süt işleme fabrikalarına taşınması aşamalarını kapsayan soğuk zincir, sütün katma değerinin, çiftçi gelirlerinin ve istihdamın artmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda Muş ilinde faaliyete geçen "Bulanık İlçesi Süt Soğuk Zinciri Projesi", kırsal kalkınma bağlamında ilin sosyo-ekonomik gelişmesine de katkıda bulunacaktır.

Bu çalışma Muş ilinin süt üretimini 2023 yılına kadar ARIMA modeli yardımıyla tahmin etmeyi amaçlamaktadır. Bu tür çalışmaların süt üreticileri ve sektörle ilgili diğer paydaşlar için faydalı sonuçlar ortaya koyacağı ve kayda değer öneme sahip olacağı beklenmektedir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde tarımsal ve hayvansal ürünlerin tahminlemesine dayalı çalışmaların derlendiği literatüre yer verilecektir. Daha sonra, çalışmanın amacına uygun şekilde ARIMA metodolojisine

değinilecektir. ARIMA modellemesi ile yapılan tahmin sonuçlarından sonra, bulgulardan hareketle değerlendirilmelerde bulunulacaktır.

2. Literatür Taraması

Türkiye'de literatürde diğer tarımsal ürünlerin tahminine ilişkin çalışmalar mevcut iken, süt üretiminin tahminine ilişkin çalışmalara rastlanmamıştır. Bu durum çalışmamızı literatürdeki diğer çalışmalardan ayıran en önemli unsurdur. Türkiye'de yapılan çalışmalardan biri, Caner ve Engindeniz (2020) çalışmasıdır. 1991-2018 yıllık verilerin kullanıldığı çalışmada, Türkiye lif pamuk üretimi 5 yıl için tahmin edilmiştir. ARIMA (4,1,4) modeline göre yapılan tahmin sonuçları, Türkiye lif pamuk üretiminin 2019 yılında 1.040.643 ton, 2020 yılında 1.060.005 ton, 2021 yılında 1.075.850 ton, 2022 yılında 1.091.931 ton, 2023 yılında se 1.065.235 ton olacağı tahmin edilmiştir. Girdi desteklemelerinin ve pamuk destekleme primlerinin iyileştirilmesinin üretimi ve kaliteyi arttıracığı da ifade edilmiştir. ARIMA modeli kullanılarak yapılan bir diğer çalışma Berk ve Uçum (2019) çalışmasıdır. Buna göre Türkiye lif pamuk üretiminin 2019 yılında 1.040.643 ton, 2020 yılında 1.060.005 ton, 2021 yılında 1.075.850 ton, 2022 yılında 1.091.931 ton, 2023 yılında se 1.065.235 ton olacağı tahmin edilmiştir. Yazarlar ayrıca girdi desteklemelerinin ve pamuk destekleme primlerinin iyileştirilmesinin üretimi ve kaliteyi arttıracıklarını ifade etmişlerdir. ARIMA (1,3,1) modeline göre yapılan tahminler, Türkiye'de nohut üretiminin 2019-2023 yılları arasında artacağını ortaya koymuştur. Özen vd. (2019) çalışmasında, kişi başına et tüketiminin tahmin edildiği ve

1993-2017 yıllık verilerin kullanıldığı çalışmada hem Box-Jenkins hem de üstel düzgünleştirme yöntemlerinden yararlanılmıştır. ARIMA (0,1,0) ve Brown modellerine göre yapılan tahminlerde, Türkiye'de kişi başına et tüketiminin artan bir trendle devam edeceği sonucuna ulaşılmıştır. Kurt ve Karayılmazlar (2019), Türkiye mantar üretimini 1985-2016 döneminden hareketle ARIMA (3,2,1) modelini tahmin etmişlerdir. Ampirik sonuçlar Mantar üretiminin 2026 yılında 100 bin tonu aşacağını göstermektedir. Başer vd. (2018), 1961-2016 dönemini dikkate alan çalışmada, Türkiye kestane üretimi ve ihracatını öngörmeye çalışmışlardır. Kestane üretimi ve ihracatı için sırasıyla ARIMA (1, 1, 1) ve ARIMA (1, 2, 1) modelleri tahmin edilmiştir. Tahmin sonuçları 2021 yılında hem kestane üretiminin hem de kestane ihracatının artacağını ortaya koymuştur. Türkiye kestane üretiminin 2021 yılında 64.183 tona, kestane ihracatının ise 7.962 tona çıkacağı öngörülmüştür. Bars vd. (2018) çalışmasında 1944-2017 yıllık verilerinden hareketle Türkiye fındık üretimi tahmin edilmiştir. ARIMA (1,2,2) modelinin tahmin edildiği çalışmada, Türkiye'de fındık üretiminin 2018 yılında 639.394 ton, 2019 yılında 672.973 ton, 2020 yılında 644.644 ton, 2021 yılında 670.317 ton ve 2022 yılında ise 647.506 ton olacağı hesaplanmıştır. Bununla birlikte iklim koşulları, hastalık ve zararlıların üretimdeki dalgalanmayı etkileyeceği vurgulanmıştır.

Çelik vd. (2017) çalışmasında Türkiye yer fıstığı üretimi 1950-2015 dönemi verilerinden hareketle tahmin edilmiştir. Çalışmada ARIMA (Box-Jenkins) modeli ve Brown modellemesi kullanılmıştır. ARIMA (0, 1, 1) modeli kullanılarak 2016-2030 arası 15 yıllık dönem için yer fıstığı üretimi tahmin edilmeye çalışılmıştır. Tahmin sonuçları, yer fıstığı üretiminin 2016 yılında 138,98 bin ton, 2030 yılında ise 167,28 bin ton olacağını göstermektedir.

Eyduran ve Akın (2017), 1961-2015 verilerinden hareketle Türkiye üzüm hasat alanı ve üretimini üstel düzleştirme yöntemi olan Holt yöntemi ile tahmin etmişlerdir. Holt yöntemi ile yapılan tahminler, üzüm hasat alanının düşeceğini, üretiminin ise artacağını öngörmüştür. Üzüm alanının 2016-2025 için 453.985 hektardan 382.250 hektara düşeceği, üzüm üretiminin ise 3.819.753 tondan 3.944.376 tona yükseleceği tahmin edilmiştir.

Burucu ve Bal (2017) çalışmasında, 1980-2016 verilerinden hareketle Türkiye bal üretimi Box Jenkins metodolojisi ile tahmin edilmiştir. 2017-2023 yılları için yapılan ve ARIMA (0, 1, 1) modeline göre yapılan analizde, 2017 yılında 108017 ton olan bal üretiminin artacağı ve 2023 yılında 121.216 ton olacağı tahmin edilmiştir.

Akın ve Eyduran (2017), Türkiye çilek hasadı ve üretimini 1965-2015 dönemi verilerinden hareketle, üç ARIMA modeli (ARIMA (0,1,1), ARIMA (1,0,0), ARIMA (1,1,1)) ile üç üstel düzleştirme yöntemini (Holt, Brown, Damped) karşılaştırarak tahmin etmeye çalışmışlardır. En iyi tahmini veren yöntem Brown modeli olmuştur. 2017 yılında 410.060 ton olan çilek üretiminin 2025 yılında 519.816 ton olacağı tahmin edilmiştir. 2017 yılında 14.630 hektar olan çilek hasat alanının ise 2025 yılında 16.591 hektar olacağı tahmin edilmiştir.

Güler vd. (2017) yaptıkları çalışmada ARIMA ve yapay sinir ağları öngörü modellemesi ile Türkiye'de yağlı tohumlu bitkilerin üretimi tahmin edilmeye çalışılmıştır.

Bulgular, gelecek 6 yıl içinde soya ithalat miktarının artacağı, ayçiçek ithalat miktarının ise azalacağını ortaya koymuştur. Çiğit ve kolza ithalat miktarlarının ise sabit kalacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Mgaya (2019) çalışmasında 1961-2013 verilerinden hareketle Tanzanya hayvansal ürün tüketimi ARIMA ve Brown üstel düzgünleştirme modelinden hareketle tahmin edilmiştir. Bulgular, hayvancılık ürünlerine olan talebin 2016-2020 döneminde artacağını ortaya koymuştur. Çalışmada yumurta tüketimi için ARIMA (0, 1, 0), Tavuk eti tüketimi için BROWN modeli, Süt tüketimi için ARIMA (3, 1, 0) ve Sığır eti tüketimi için ARIMA(0, 1, 0) modeli ile tahminler yapılmıştır. Bütün ürünlerde 2020 yılında artış olacağı öngörülmüştür.

Verma (2018), 1961-2016 dönemi verilerinden hareketle Hindistan mısır hasatını ARIMA ve durum uzayı modelleri (state space models) ile tahmin etmiştir. Çalışmada ARIMA (0, 1, 1) modeli uygun bulunmuş ancak ampirik çalışma için daha düşük hata metriklili (lowe error metrics) durum uzayı modeli ARIMA modeline üstünlük sağlamıştır. Durum uzayı modeli 2672.89 Kg/ha olan mısır üretiminin 2026 yılında 2955.94 Kg/ha olacağı öngörülmüştür. Tahmin sonuçları Hindistan'da mısır üretiminin yıllar itibariye istikrarlı bir artış eğiliminde olduğunu ortaya koymuştur.

Sharma vd. (2018), 1960-2017 verilerinden hareketle Hindistan mısır üretimini tahmin etmişlerdir. ARIMA (2, 1, 0) modeli ile yapılan tahmin sonuçları, mısır üretiminin 2017 yılından 2022 yılına kadar artacağını ortaya koymuştur. 2018 yılında 19589900 MT, 2022 yılında ise 21306900 MT olacağı tahmin edilmiştir.

Hindistan tarım ürünleri için yapılan bir diğer çalışma ise Murthy vd. (2020) çalışmasıdır. 1971-2017 yıllarını dikkate alan çalışmada ARIMA modelinden hareketle ayçiçeği üretimi tahmin edilmeye çalışılmıştır. En iyi modelin ARIMA (4, 1, 4) olduğu çalışmada ayçiçeği üretiminin 2017 yılından 2022 yılına kadarki üretim değerleri tahmin edilmiştir. Sonuçlar 220 bin ton olan ayçiçeği üretiminin 2022 yılında 141 bin ton şeklinde azalacağını öngörmüştür.

Mwangi vd. (2017) çalışmasında 1961-2017 dönemi için Kenya bakliyat üretimi tahmin edilmiştir. Çalışma Kenya bakliyat üretimi için en uygun modeli ARIMA (1, 1, 2) olarak bulmuştur. Bu modele göre yapılan tahminler, Kenya'da bakliyat üretiminin, diğer faktörler sabitken, 2020 yılında 25437.53 ton, 2025 yılında 25342.27 ton ve 2030 yılında 25357.44 ton olacağını ortaya koymaktadır.

İlic vd. (2016) çalışmasında 1947-2014 yılları için Sırbistan mısır üretimi tahmin edilmeye çalışılmıştır. ARIMA modelinin kullanıldığı çalışmada, 2016 yılında 6.778.631,10 ton olan mısır üretiminin 2017 yılında 6.410.471,89 ton olacağı tahmin edilmiştir. Sırbistan'da alanların yaklaşık % 3'ünün sulanması önemli bir etkidir. İklim değişiklikleri ve yıl boyunca sık sık aşırı kuru havalardan etkisiyle gelecekteki üretimin azalması beklenmektedir.

Kotra ve Shaik (2016), 1966-2012 verilerinden hareketle Andhra Pradesh (Hindistan'da bir eyalet) Rabi mahsulü üretimini tahmin etmeye çalışmışlardır. ARIMA (2, 1, 1) modeli ile yapılan tahminlerde, 2012 ve önceki yıllar için, gerçek değerlerle tahmin edilen değerler birbirine yakın

çıkmiştir. % 95 güven aralığı ile yapılan tahminlerde 2017 yılında Rabi mahsulünün 7556 kg./hektar olacağı, alt limitin 5242 kg./hektar, üst limitin ise 9870 kg./hektar hesaplanmıştır.

Deshmukh ve Paramasivam (2016) çalışmasında, 1961-2012 yılları için Hindistan süt üretimi tahmin edilmiştir. En uygun modelin ARIMA (1, 1, 1) olduğu çalışmada süt üretiminin 2017 yılında 160 milyon ton olacağı öngörülmüştür. Tahmin sonuçları Hindistan süt üretiminin 2017 yılında en düşük 155 milyon ton, en yüksek ise 165 milyon ton olacağı şeklinde çıkmıştır.

Abdulla ve Hossain (2015) çalışmasında 1975-2012 yılları için Bangladeş Kushtia bölgesi buğday üretimi tahmin edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada Kushtia bölgesi için en iyi modelin ARIMA (1, 2, 1) ve Bangladeş'in geneli için ARIMA (0, 2, 1) modelidir. Kushtia bölgesi için 2012-2013 yılında 106765.9 ton olan buğday üretimi 2021-2022 yılı için 122813.4 ton tahmin edilmiştir. Bangladeş için 2012-2013 yılında 986289.1 ton olan üretim 2021-2022 yılı için 904686.5 ton tahmin edilmiştir.

Lim (2015) çalışmasında, 1990-2010 yıllık verilerden hareketle Filipinler'de hindistan cevizi üretimi öngörülme çalışılmıştır. En uygun modelin ARIMA (1, 1, 1) olduğu ve 2015 yılında 16.0367 milyon metrik ton olan hindistan cevizi üretiminin 2020 yılında 16.5099 milyon metrik ton olacağı tahmin edilmiştir.

Kumar ve Anand (2014), 1950-2012 yıllık verilerden hareketle Hindistan şeker kamışı üretimi tahmin edilmiştir. ARIMA (2, 1, 0) modeli ile yapılan tahmin sonuçları, yıllık şeker kamışı üretiminin 2013'te büyüyeceğini, ardından 2014 yılında keskin bir düşüşe geçeceğini ve 2015 yılından 2017'ye kadar ortalama % 3'lük büyüme ile artacağını göstermektedir.

Padhan (2012), 1950-2010 yıllık verilerini kullanarak Hindistan seçilmiş tarımsal ürünlerin verimliliği tahmin

edilmiştir. Çalışmada tahmin edilen değerler 5 yıl için rapor edilmiştir. Çok uzun vadeli tahminlerin uygun olmayacağı ifade edilmiştir. 34 tarım ürünü için ARIMA modeli ile yapılan tahminler, bazı ürünler hariç, diğer ürünlerde yıllar itibarıyla istikrarlı bir artış olduğunu öngörmüştür.

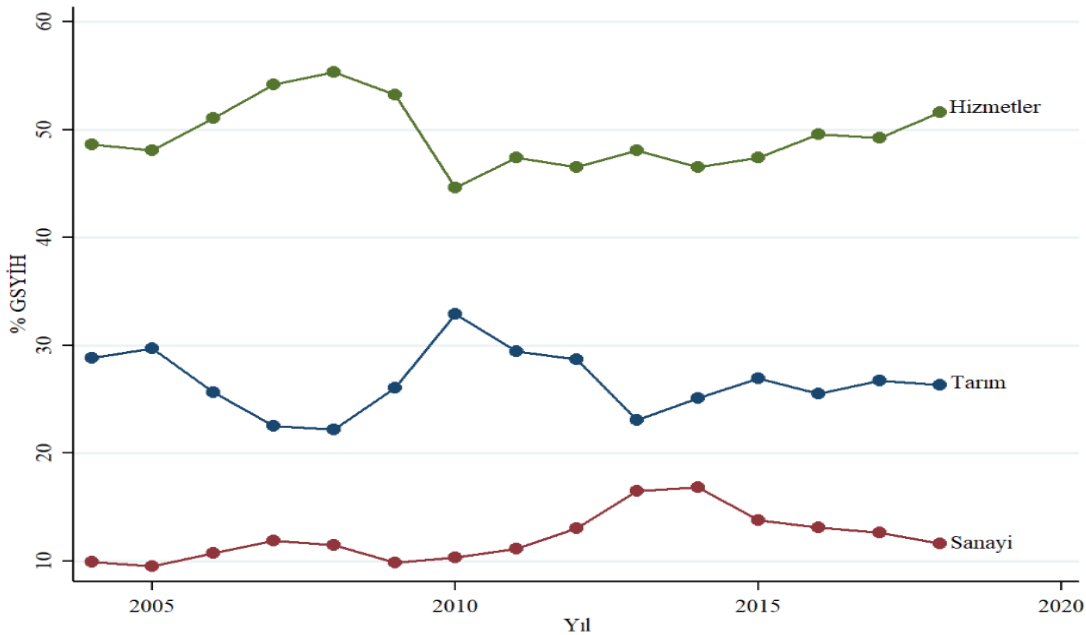
Son olarak Ahmed vd. (2011) çalışmasında, 1990-2011 dönemi verilerinden hareketle Pakistan süt üretimi tahmin edilmiştir. Tahmin edilen ARIMA (1, 1, 1) model sonuçları, Pakistan süt üretiminin, diğer faktörler sabitken, gelecekteki 5 yıl için artacağını ve 2014-15 yılı için 47494.2 bin ton olacağını göstermektedir.

Bu çalışmanın, Muş ilinde gelecek dönemlerdeki süt üretimi ve bu üretimin sürdürülebilirliği bağlamında mikro düzeyde politikaların oluşturulmasına katkı sunması beklenmektedir.

3. Veri Seti ve Yöntem

3.1. Veri Seti

ARIMA modeli ile Muş İli süt üretimini tahmin etmek için 1995-2019 dönemine ilişkin süt üretimi verileri kullanılmıştır. Veri seti Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) bölgesel istatistikler veri tabanından elde edilmiştir. Sanayinin az geliştiği Muş ilinde tarım ve hayvancılık il ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Şekil 4 Muş ili iktisadi faaliyet kollarına göre gayrisafi yurtiçi hasılanın sektör bazlı değişim grafiğini göstermektedir. Muş ilinin GSYİH'sının yaklaşık yüzde 26'sı tarım sektöründen sağlanmaktadır. Muş Alparslan Üniversitesi'nin bölgesel kalkınma odaklı misyon farklılaşması ve ihtisaslaşma programı kapsamında hayvancılık sahasında pilot devlet üniversitesi seçilmesi, ilin tarım ve hayvancılıktan kaynaklı gayrisafi yurtiçi hasıla payının artmasına katkıda bulunacaktır. Tarım ve hayvancılığın gelişmesi bu sektöre dayalı sanayinin de gelişmesine olanak sağlayacaktır.

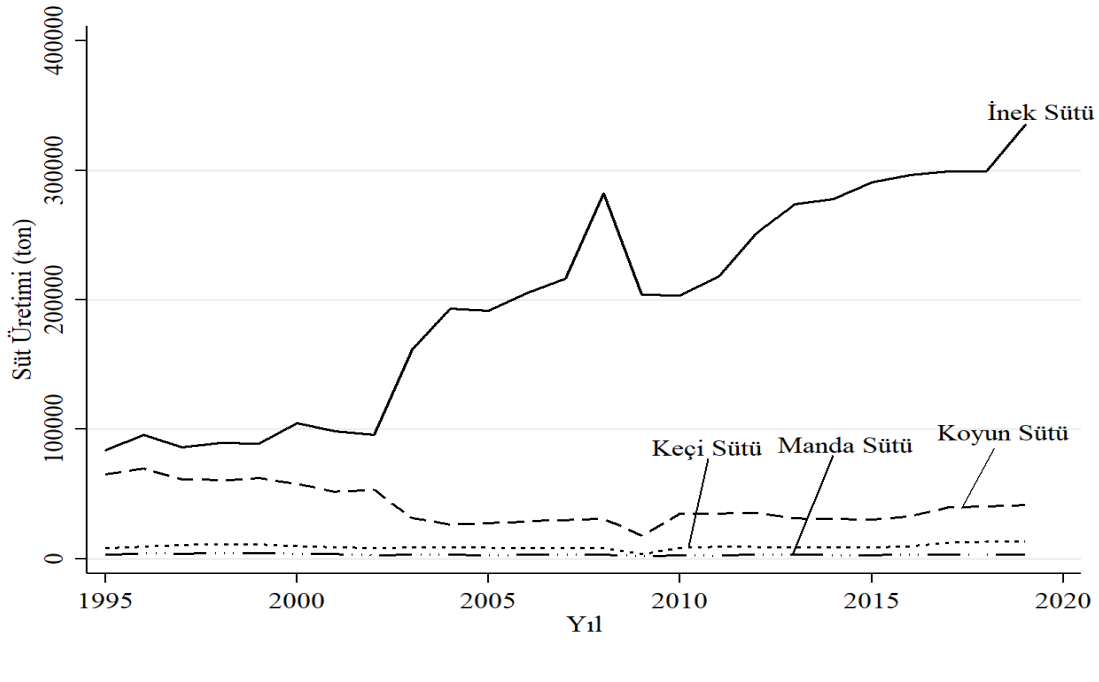
Şekil 4: Muş İli İktisadi faaliyet kollarına göre GSYİH sektörel dağılımı (% GSYİH)

Şekil 5 Muş ilinde üretilen sütün hayvan türlerine göre değişim grafiğini göstermektedir. İnek süt üretiminin diğer

hayvan türlerine göre hayli yüksek olduğu görülmektedir. Şekil 5'te yer alan inek sütü kültür, kültür melezi ve yerli

sığırlardan elde edilen toplam süt üretimini göstermektedir. Keçi, koyun ve manda sütü üretiminde incelenen dönem itibariyle önemli bir değişim görülmemektedir. Bu nedenle

bu çalışmada inek sütü üretimine ilişkin veriler kullanılarak Muş ilinin gelecek 4 yılın süt üretimi tahmin edilmiştir.

Şekil 5: Muş İlinde üretilen sütün hayvan türlerine göre değişimi

3.2. Yöntem

Otoregresif modeller, bir değişkenin bir dönemdeki değerinin önceki dönemlerdeki değeriyle ilişkili olduğu modellerdir. p düzeyindeki bir otoregresif süreç $AR(p)$ ile gösterilir ve denklem 1'deki gibi ifade edilmektedir.

$$AR(p): Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i Y_{t-i} + \epsilon_t \quad (1)$$

Hareketli ortalama modelleri ise, bir değişken ile önceki döneme ait kalıntılar arasında bir ilişkinin var olduğu modellerdir. q düzeyindeki bir hareketli ortalama modeli $MA(q)$ ile gösterilir ve denklem 2'deki gibi ifade edilmektedir.

$$MA(q): Y_t = \alpha_0 + \epsilon_t + \sum_{i=1}^q \alpha_i \epsilon_{t-i} \quad (2)$$

ARMA modelleri ise yukarıda bahsedilen iki sürecin birleşmesinden oluşmaktadır. p otoregresif terim ve q hareketli ortalama terimden oluşan bir süreç ARMA (p, q) şeklinde denklem 3'teki gibi ifade edilebilir.

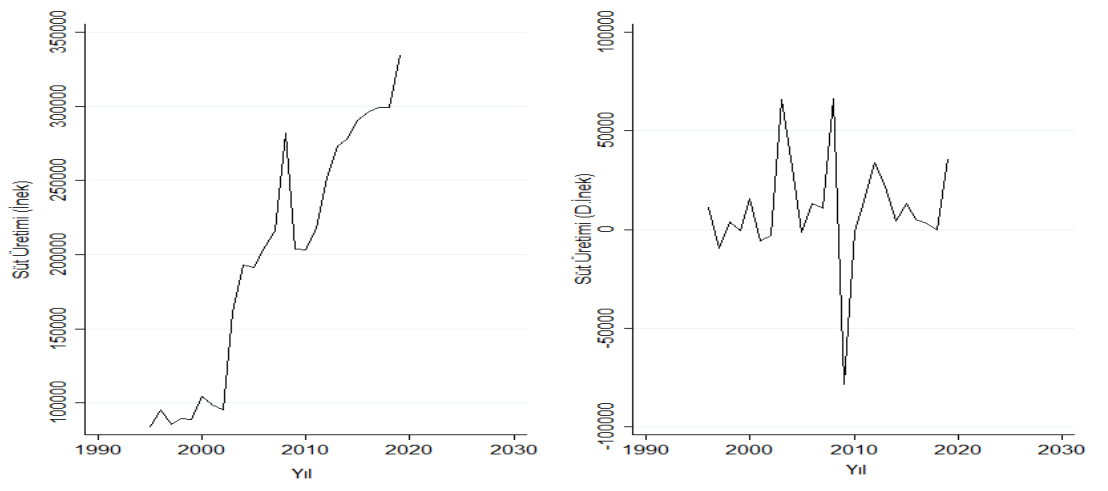
$$ARMA(p, q): Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i Y_{t-i} + \epsilon_t + \sum_{i=1}^q \alpha_i \epsilon_{t-i} \quad (3)$$

Bu modellerin tahmini için serilerin durağanlığı gerekmektedir. Durağan bir süreç, zaman içinde

değişmeyen bir ortalama ve varyansa sahiptir. Durağan süreçler bir trende sahip değildir. ARMA (p, q) modellerinin tahmininde durağan olmayan seriler matematiksel dönüşümlerle durağan hale getirilmektedir. Yaygın bir metot olarak serilerin farkı alınarak durağan hale getirilmektedir. Birinci farkı alındığında durağan hale gelen bir seri $I(1)$ ile gösterilir. d kez farkı alınarak durağan hale gelen bir seri $I(d)$ ile gösterilir. Tüm bu süreçlerin birleşmesinden entegre hareketli ortalama (ARIMA) modellerini oluşturmaktadır.

3.3. Serinin Durağanlığının Sınanması

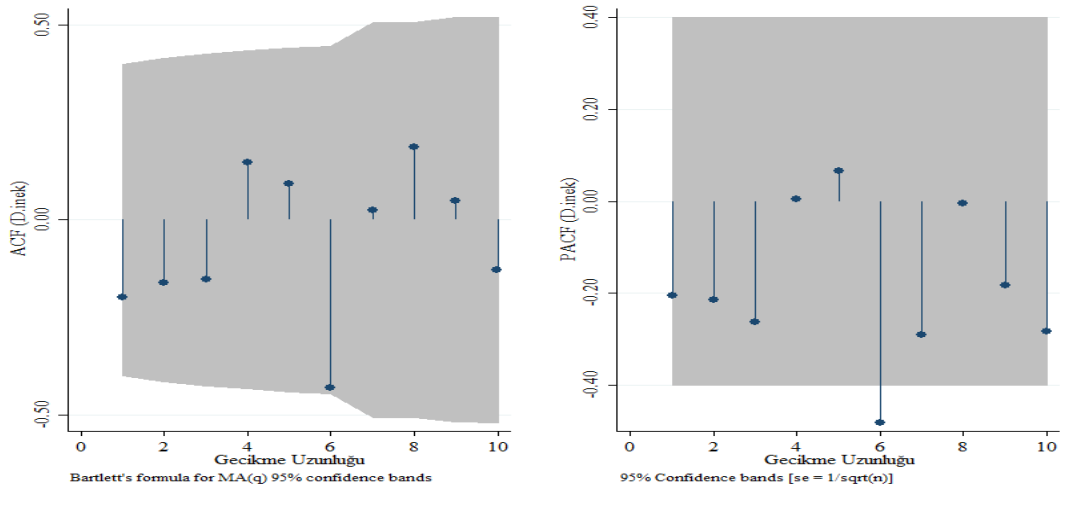
Serilerin durağan olması ARIMA modellerinin tahmininin öncü koşuludur. Şekil 6 sol panelde, 1995-2019 dönemine ilişkin sığır sütü üretim grafiği gösterilmiştir. Serinin artış eğilimine sahip olması, ortalamasının sabit olmadığını ve serinin durağan olmadığını göstermektedir. Şekil 6 sağ panel ise süt üretimine ilişkin serinin birinci dereceden farkı alınmış durumunu göstermektedir. Farkı alınmış serinin belirgin bir şekilde yukarı veya aşağı eğilimli olmaması serinin durağanlığına işaret etmektedir.

Şekil 6: Düzey ve birinci farkı alınmış serilerin grafiği

Seriye ilişkin korelogram grafikleri de durağanlığı tespit etmek için kullanılabilir. Durağan olmayan bir serinin korelogramı, yavaş yavaş azalan otokorelasyon katsayıları

ile karakterize edilir. Öte yandan, durağan bir sürece sahip bir serinin korelogramı hızlı bir şekilde azalmaktadır.

Şekil 7: Birinci farkı alınmış seriye ilişkin ACF ve PACF grafiği

Birinci farkı alınmış süt üretimi serisine ilişkin otokorelasyon ve kısmi otokorelasyon grafikleri Şekil 7'de gösterilmiştir. Kısmi otokorelasyona ilişkin grafikte görüldüğü üzere 6'ncı gecikme hariç tüm gecikmelerin güven aralığı içerisinde dağıtılması farkı alınmış serinin durağanlığına işaret etmektedir. Görsel incelemeye ek olarak durağanlığı test etmek için sayısal testler de vardır. Serinin durağan olup olmadığını genelleştirilmiş Dickey-Fuller (ADF) yönetimi ile sayısal olarak belirleyebiliriz.

ADF testi serilerde birim kök olup olmadığını belirtmektedir. Birim kökün varlığı, serinin durağan olmadığını göstermektedir. Düzey değerlere ilişkin ADF testi serinin durağan olmadığını, birinci farkının alınması sonrasında ADF testi serinin durağan bir sürece sahip olduğunu başka bir değişle birim kök içermediğini göstermektedir. Böylece, ARIMA (p,d,q) modelinde entegrasyon derecesi I(1) olarak tespit edilmiştir.

Tablo 1. Genelleştirilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi

	Düzey	Birinci Farkı			
		t istatistiği	p değeri		
ADF		-3.1339	0.1213	-5.4115	0.0012
Kritik Değer	% 1	-4.3943		-4.4163	
	% 5	-3.6121		-3.6220	
	% 10	-3.2430		-3.2485	

*MacKinnon (1996) tek kuyruk p-değeri.

4. Bulgular ve Tartışma

4.1. Geçici Modellerin Tanımlanması

Muş ilinin süt üretimine ilişkin en uygun tahmin modelinin belirlenmesi için birçok ARIMA modeli sınanmıştır. Tahmin edilecek geçici modeller otokorelasyon (ACF) ve

kısmi otokorelasyon fonksiyonlarına (PACF) göre seçilmektedir. ACF değeri hızlı bir şekilde azalıyor serinin bir MA sürecine sahip olduğunu, PACF değeri hızlı bir şekilde azalıyor ise AR sürecine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Her iki durumun birlikte gözlenmesi durumu ise ARMA sürecinin var olduğu anlamına gelmektedir.

Tahmin edilen modeller Tablo 2'de gösterilmiştir. Yedi geçici model tahmin edilmiştir. Bu modellerden en düşük oynaklığı, en yüksek Adj. R², en düşük AIC ve SBIC olan model seçilmiştir. Buna göre en uygun modelin ARIMA (6,1,1) olduğu tespit edilmiştir. ARIMA (6,1,1) için

hesaplanan düşük MAPE değeri modelin genel tahmin hatasının düşük olduğunu göstermektedir. Ayrıca, katsayıların anlamlılığı bakımından ARIMA (6,1,1) modeli ile ARIMA (2,1,2) modeli birlikte değerlendirilmiştir.

Tablo 2. Tahmin edilen geçici modellere istatistiki ilişkin bilgiler

Model No	Anlamlı Katsayı Sayısı	Sigma ² (Volatility)	Adj. R ²	AIC	SBIC
ARIMA(1,1,2)	2	5.98E+08	0.054061	23.44301	23.63935
ARIMA(2,1,2)	2	5.44E+08	0.138686	23.42061	23.61696
ARIMA(2,1,3)	1	5.55E+08	0.121002	23.39542	23.59177
ARIMA(6,1,0)	1	5.81E+08	0.123711	23.30867	23.45592
ARIMA(6,1,1)	1	4.27E+08	0.324768	23.25776	23.45410
ARIMA(6,1,2)	1	5.80E+08	0.082570	23.38691	23.58325
ARIMA(6,1,3)	1	5.13E+08	0.188301	23.29766	23.49400

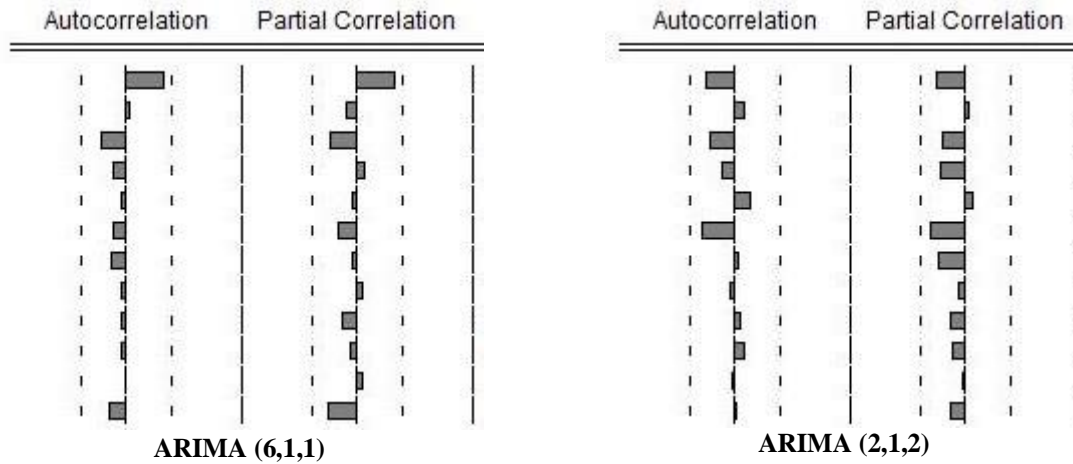
4.2. Seçilen Modellerin Tahmini

Modellere ilişkin katsayı tahminleri Tablo 3'te verilmiştir. Tahmin edilen değerler serinin kendi geçmiş değerlerini takip ettiğini göstermektedir. Şekil 8 tahmin edilen modellere ilişkin kalıntıların ACF ve PACF

grafikleri, modelin iyi uyum sağladığına işaret etmektedir. Ayrıca, kalıntıların beyaz gürültü olduğu ve normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle seçilen ARIMA (6,1,1) modeli gelecek dönemlere ilişkin Muş ili süt üretimi tahmininde kullanılabilir.

Tablo 3. Tahmin edilen ARIMA modellerine ilişkin katsayılar

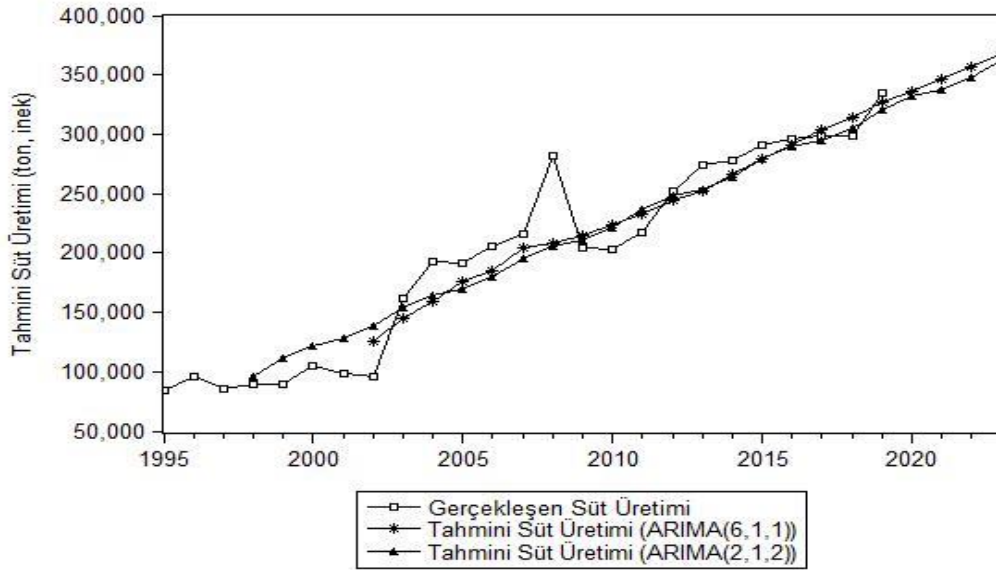
Model	Katsayı	Standart hata	t-değeri	p-değeri
AR 6	-0.450011	0.139211	-3.232581	0.0042
MA 1	-0.999998	12363.12	-8.09E-05	0.9999
Sabit	11051.82	757.4560	14.59071	0.0000
AR 2	-1.000000	0.002086	-479.4513	0.0000
MA 2	0.999864	0.002082	480.2921	0.0000
Sabit	10466.58	5309.694	1.971222	0.0627

Şekil 8. Kalıntılara ait korelogram

Muş İlinin süt üretimini tahmin etmek için geliştirilen ARIMA modelleri hem veri seti dönemi (1995-2019) için hem de 2020-2023 dönemi için tahmin edilmiştir. Veri seti dönemi için yapılan tahmin kurulan modelin güvenilirliği hakkında bilgi sunarken, veri seti dönemi sonrası yapılan tahminler ise süt üretimine ilişkin yapılacak planlamalarında politika yapıcılara bilgi sağlamaktadır. Şekil 9 ARIMA (6,1,1) ve ARIMA (2,1,2) modellerine

ilişkin tahminleri göstermektedir. Her iki model de belli dönemlerdeki kırılmalar dışında Muş ili süt üretiminin gerçekleşen değerlerine yakın tahminler vermektedir. Kalıntılar normal dağılım göstermekte ve Theil eşitsizlik katsayısı 0,049 olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla, yapılan tahminlerdeki hata oranı düşük ve modele iyi uyum sağladığını söylemek mümkündür.

Şekil 9. 1995 - 2023 döneminde Muş İlinde Süt üretim trendi

Her iki modele ilişkin uygunluk testleri yapıldıktan sonra, süt üretim tahmini yapılmıştır. ARIMA (6,1,1) ve ARIMA (2,1,2) modeli tahmin sonuçlarına göre, Muş ilinde süt üretimi yıllar itibariyle artacaktır.

Tablo 4. 2020-2023 yılları Muş İli Süt Üretim Tahmini (ton)

Dönem	ARIMA (6,1,1)	ARIMA (2,1,2)
2020	336338.8	331578.9
2021	346541.9	336995
2022	357294.8	347225.7
2023	367866.8	362742.7

5. Sonuç

Bu çalışmada, Muş ilindeki süt üretimini tahmin etmek için ARIMA modeli uygulanmıştır. Bu model yardımıyla 2020-2023 dönemi süt üretimi tahmin edilmiştir. Böyle bir uygulama, politika yapıcıların sütün depolanması, ihracatı veya ithalatı ile ilgili gerekli önlemleri önceden almalarını kolaylaştıracaktır. Bu önlemlerin alınması kaynak israfını engelleyebilecektir. Türkiye'de olduğu gibi Muş ilinde de nüfus artışına bağlı olarak süt ve süt ürünlerine olan talep artmaktadır. Artan bu taleple başa çıkmak ve buna ilişkin uygun politika çıkarımlarında bulunmak için gelecekteki süt üretiminin ne olacağını bulmak gerekmektedir. Süt üretimine ilişkin öngörüler, özellikle süt ve süt ürünlerinde yaşanan arz-talep ve fiyat değişimleri bağlamında önem arz etmektedir. Süt ürünlerine olan talep artışına ayak uydurabilmek için süt üretiminin süt verimliliğindeki artışa dayalı olması gerekmektedir. "Bulanık İlçesi Süt Soğuk Zinciri Projesi", Muş ilinde verimlilik artışı için örnek gösterilebilecek iyi uygulamalardan biridir. Bunun yanında Muş Alparslan Üniversitesi'nin Bölgesel Kalkınma Odaklı Misyon Farklılaşması ve İhtisaslaşması Programı kapsamında Hayvancılık alanında ihtisas üniversitesi olması, il bazında hayvancılığın gelişmesine katkıda bulunacaktır.

TRB2 bölgesi içinde süt üretiminde birinci sırada olan Muş ilinde, süt üretimine ilişkin bir projeksiyon çalışması yapılmamıştır. Çalışma bu eksikliği gidermek suretiyle

literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir. Çalışmanın 24 yıllık veri setini kullanması ve bulguların ekonometrik analizlere dayanmasından dolayı, makalede belirtilen sonuçlara ihtiyatla yaklaşılması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Abdulla, F., & Hossain, M. M. (2015). Forecasting of Wheat Production in Kushtia District & Bangladesh by ARIMA Model: An Application of Box-Jenkin's Method. *Journal of Statistics Applications & Probability*, 4(3), 465-474.
- Ahmed, F., Shah, H., Raza, I., & Saboor, A. (2011). Forecasting milk production in Pakistan. *Pakistan Journal of Agricultural Research*, 24, 82-85.
- Akın, M., & Eydurhan, S.P. (2017). Forecasting Harvest Area and Production of Strawberry Using Time Series Analyses. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 34(3), 18-26.
- Bars, T., Uçum, İ., & Akbay, C. (2018). ARIMA Modeli ile Türkiye Fındık Üretim Projeksiyonu. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 21 (Özel Sayı), 154-160.10.18016/ksutarimdoga.v21i41 625.473029.
- Başaran, C., & Engindeniz, S. (2020). Türkiye'de Pamuk Üretimine ARIMA Modeli İle Tahmini. *Turkish Journal of Agricultural Economics*, 26(1), 63-70.
- Başer, U., Bozoğlu, M., Eroğlu, N. A., & Topuz, B. K. (2018). Forecasting Chestnut Production and Export of Turkey Using ARIMA Model. *Turkish Journal of Forecasting*, 2(2), 27-33.
- Berk, A., & Uçum, İ. (2019). Türkiye'nin Nohut Üretimine ARIMA Modeli ile Tahmini. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 9(4), 2284-2293.
- Burucu, V. & Gülse Bal, H. S. (2017). Türkiye'de arıcılığın mevcut durumu ve bal üretim öngörüsü. *Tarım ekonomisi araştırmaları dergisi*, 3(1), 28-37.

- Caner, C. B., & Engindeniz, S. (2020). Türkiye’de Pamuk Üretimini ARIMA Modeli İle Tahmini. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 26(1), 63-70.
- Çelik, S., Karadas, K., & Eyduran, E. (2017). Forecasting the production of Groundnut in Turkey using Arima model. *The Journal of Animal & Plant Sciences*, 27(3), 2017, 920-928.
- Deshmukh, S. S., & Paramasivam, R. (2016). Forecasting of milk production in India with ARIMA and VAR time series models. *Asian Journal of Dairy and Food Research*, 35(1), 17-22.
- Eyduran, S. P., & Akın, M. (2017). Projecting grape harvest area and production in Turkey using time series analysis. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 34(3), 64-73.
- Güler, D., Saner, G., & Naseri, Z. (2017). Yağlı Tohumlu Bitkiler İthalat Miktarlarının ARIMA ve Yapay Sinir Ağları Yöntemleriyle Tahmini. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 03(01), 60-70.
- Ilić, I., Jovanović, S., & Janković–Milić, V. (2016). Forecasting corn production in Serbia using ARIMA model. *Economics of agriculture*, 63(4), 1141-1156.
- Kotra, S.W. & Shaik N.U. (2016). Forecasting of Rabi Cereals Production in Andhra Pradesh Using ARIMA Models, *International Journal of Engineering Science and Computing*, 6(7), 8275-8277.
- Kumar, M., & Anand, M. (2014). An application of time series ARIMA forecasting model for predicting sugarcane production in India. *Studies in Business and Economics*, 9(1), 81-94.
- Kurt, R., & Karayılmazlar, S. (2019). Türkiye mantar üretimi ve ARIMA (Box-Jenkins) ile projeksiyonu. *Ormancılık Araştırma Dergisi*, 6(1), 72-76.
- Kutlu, H. R., Gül, A., & Görgülü, M. (2003). Türkiye Hayvancılığı; Hedef 2023 - Sorunlar, Çözüm Yolları ve Politika Arayışları. <http://www.zootekni.org.tr/upload/File/Hayvanclik%20Rapor-Sonhali.pdf>.
- Lim, C. T. (2015). Forecasting coconut production in the Philippines with ARIMA model. In *AIP Conference Proceedings*, 1643(1), 86-92.
- Mgaya, J. F. (2019). Application of ARIMA models in forecasting livestock products consumption in Tanzania. *Cogent Food & Agriculture*, 5(1), 1607430.
- Murthy, B.R., Umar, S.N. & Hari B. O. (2020). Statistical model for forecasting production of ginger in India. *Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry*, sp9(2): 317-320.
- Mwangi Esther, N., & Wangui Magdaline, N. (2017). ARIMA Modeling to Forecast Pulses Production in Kenya. *Asian Journal of Economics, Business and Accounting*, 2(3), 1-8.
- Özen, D., Tekindal, M.A., & Çevrimli, M.B. (2019). Modeling and forecasting meat consumption per Capita in Turkey. *Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 16(2), 122-129.
- Padhan, P. C. (2012). Application of ARIMA model for forecasting agricultural productivity in India. *Journal of Agriculture and Social Sciences*, 8(2).
- Saçlı, Y., (2007). AB’ye Dönüşüm Sürecinde Hayvancılık Sektörünün Dönüşüm İhtiyacı. DPT Uzmanlık Tezi, Yayın No: 2707, Ankara.
- Sharma, P. K., Dwivedi, S., Ali, L., & Arora, R. K. (2018). Forecasting maize production in India using ARIMA model. *Agro-Economist*, 5(1), 1-6.
- Şeker, İ., Tasalı, H., & Güler, H. (2012). Muş ilinde sığır yetiştiriciliği yapılan işletmelerin yapısal özellikleri. *FÜ Sağ. Bil. Vet. Derg*, 26(1), 09-16.
- Verma, S. (2018). Modeling and forecasting maize yield of India using ARIMA and state space models. *Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry*, 7(5), 1695-1700.

Araştırma Makalesi • Research Article

Öğrenilen Namus Algısı Perspektifinde Kadın Cinayetleri: Muş İli Örneği*

Femicide in the Perspective of Learned Perception of Honor: The Case of Muş

Sultan Ateş^{a,**}

^a Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Güzeltepe/Muş
ORCID:0000-0002-0033-4444

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020

Düzeltilme Tarihi: 17 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 21 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Kadın Cinayetleri

Namus

Öğrenilen Namus

Şiddet

Toplumsal Cinsiyet

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020

Received in revised form 17 December 2020

Accepted 21 December 2020

Keywords:

Femicides

Honor

Learned Honor

Violence

Gender

ÖZ

Toplumsal cinsiyet çalışmalarında çok önemli bir yere sahip olan namus kavramı; Türkiye’de de cinsiyet temelli bir ayrıma tabi tutulmaktadır. Namus bu çerçeveden bakıldığında kadın için, kadın bedenine nakşedilen ve kadının hareketleri ile kontrol edilmesi gereken bir olguya işaret etmektedir. Erkek ile doğrudan ilişkilendirilmeyen namus kavramı ise kadına sahip olduğunu düşünen erkeği dolaylı yoldan etkilemektedir. Muş ilinde gerçekleşen ve namus ekseninde incelenen kadın cinayetlerinde, öğrenilen namus algısının etkileri irdelenmiştir. Çalışma sonucunda kadının bedenine ve cinsel saflığına indirgenen namus kavramının cinayetler üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Muş Adliyesi’nden elde edilen iddianamelerle birincil elden kaynakların kullanıldığı bu incelemede, Muş’un toplumsal yapısını, burada namus kavramına atfedilen anlamı, namusun öğrenilme biçimini, tutkunun kadın merkezli oluşunu ve erkeğin namus kavramını kullanım gereğini görmek mümkündür.

ABSTRACT

The concept of honor, which has a very important place in gender studies, is also subjected to gender-based discrimination in our country too. When considered from this perspective, honor refers to a phenomenon that is implanted on the female body and needs to be controlled by women's movements. The concept of honor, which is not directly associated with men, indirectly affects the man who thinks he has a woman., the effects of the learned perception of honor in femicides in the province of Muş, which are analyzed on the axis of honor, were examined. As a result of the study, it is seen that the concept of honor, which is reduced to the woman's body and sexual purity, has an important effect on murders. It is possible to see the social structure of Muş, the meaning attributed to the concept of honor here, the way of learning honor, the fact that passion is woman-centered, and the reason why men use the concept of honor in this examination, where primary sources are used with the indictments obtained from the Muş Courthouse.

1. Giriş

Bu çalışmada Muş ilinde gerçekleşen kadın cinayeti örneğinde namus algısı ve cinayetler arasındaki ilişkiye dair değerlendirmelere yer verilmiştir. Namus olgusunun toplum ve aile ayağı elde edilen örnek olayda tüm detaylarıyla ele alınmaktadır. Çalışmaya konu olan vaka örneğinde namus-töre ve arzu kavramları eksen olarak belirlenmiştir. Namus algısının öğrenildiği kabulü üzerinden hareket edilmekte ve

bu bağlamda toplumsal yapı, ataerkillik ve geleneksel kabuller ilişkilendirilerek tartışılmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi olarak veri toplama yöntemi kullanılmıştır. Bu doğrultuda doküman analizi yapılmış ve kamu kaynaklarından (mahkeme tutanakları, adli tıp kaynakları) faydalanılmıştır. Çalışmanın temel problemi olan namus algısının cinayet üzerindeki güçlü etkisinin toplumsal yapıyla olan etkileşimi tartışılmıştır. İncelendiğinde namus bahaneli cinayetlerde geleneksel aile

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: sultan.ates3347@gmail.com

yapısı ve bu yapının değiştirilemez kabulleri önemli rol oynamaktadır. Toplumsal düzen ve bu düzenin ahlak, namus, töre gibi kelimelere yükledikleri anlamlar doğrultusunda insanlar davranış sergilemektedir. Bu davranışlar nesilden nesille aktarılan değiştirilemez değerlere dönüşmektedir. Genel geçerliliği olmayan ve göreceli olan bu öğrenilmiş davranışlar her zaman iyiye güzele hizmet etmemektedir. Örneğin öğretilen namus algısı kadın bedenine nakşedilen ve kadının öldürülmesinde kullanılan tehlikeli değerlerdendir.

Çağımız haklar dünyasında önemli insan hakları ihlali olarak görülen kadın cinayetleri hem ulusal hem de uluslararası kamuoyunda dikkatle takip edilen bir olgudur. Toplum sağlığını olumsuz yönde etkileyen bu olgu; siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok platformda farklı şekillerde ve formlarda dile getirilmektedir. Yapılan çalışmalar ve tartışmalar kadına yönelik şiddet ve kadın cinayetleri ile ilgili toplumsal cinsiyet ayrımı, ataerkillik, geleneksel aile yapıları, töre, namus gibi kavramlarında tartışılması gerektiğini ortaya koymuştur. Özellikle namus kavramının kadın ve erkek için değişen anlamı kadın cinayetlerinin temel sebebi olabilmektedir. T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, "Töre ve Namus Cinayetleri ile Kadınlara ve Çocuklara Yönelik Şiddetin Sebeplerinin Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan TBMM Araştırma Komisyonu Raporu'na göre "töre ve namus adına uygulanan şiddet ve işlenen cinayetler kaynağını toplumun köklü algı ve geleneklerinden almaktadır. Cinsiyet temelli inşa edilen namus algısı, kadın için, kadın bedenine nakşedilen ve kadının hareketleri ile kontrol edilmesi gereken bir olguya işaret etmektedir. Bu pencereden okunan namus olgusu kadının cinsel saflığına denk düşmektedir. Erkek ile doğrudan ilişkilendirilmeyen namus kavramı ise kadına sahip olduğunu düşünen erkeği dolaylı yoldan etkilemektedir. Erkeğin dolaylı yünden etkilemesini sağlayan öğretiler aile ve toplum tarafından üretilmektedir. Aile tarafından belirlenen kurallar dışında hareket eden kadının davranışları utanç kaynağı olarak görülmekte ve kadının davranışları ile ailenin onuru bu anlamda paralellik göstermektedir. Bu açıdan namus, ailenin toplum içindeki değerini ve itibarını temsil eden bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Erkek tarafından ailenin değer ve itibarının korunması, kadının cinsel davranışlarının kontrolü ile sağlanmaktadır.

Toplumsal normlar tarafından kontrol altında tutulan ve bireylere kadın bedeni üzerinden haklar sunan namus kavramı, kullanılış şekli açısından tehlike arz etmektedir. Kadının öldürülmesi için yeterli görülen bu olgu nedeniyle erkek hem toplum nezdinde onure edilmekte hem de gerçekleştirdiği cinayetin meşruluğuna vicdani olarak da ikna edilebilmektedir. Bakıldığında toplumsal alanda ve aile içinde geleneksel kabuller ile tanımlanan namus olgusu, aile bireylerine ve özellikle de ailedeki erkeklerle küçük yaşlardan itibaren öğretilmektedir. Öğrenilen namus algısı ile hareket eden bireyler, namus gerekçesi ile kadının hareketlerine anlamlar yüklemekte ve yüklediği anlamlarla eylemlerini gerçekleştirmektedir. Hamzaoğlu ve Konuralp (2019: 52)'a göre özellikle aşırı gelenekçi toplumlarda bu öğreti namusu kadının cinsel saflığıyla ilişkilendirilmekte ve töre tarafından belirlenmiş cinsel sakinme kurallarına aykırı hareket eden kadın için verilen ceza ölüm şeklinde belirlenmektedir. Bu açıdan bakıldığında namus cinayetleri

tam da bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Özellikle ataerkil yapıya geçişten sonra kadının cinsel denetimi erkek egemen sistemin temelini oluşturmaya başlamıştır. Engels (1986:54) yapmış olduğu çalışmada, anaerkil dönemde enstest ilişki dışındaki ilişki biçimlerinde cinsel özgürlükle beraber kadın erkek eşitliğinin olduğu ve enstest ilişki dışındaki ilişki biçimlerini cezalandırılmadığı vurgulamaktadır. Soy bağının baba üzerinden izlenmesiyle birlikte kandaş toplumlarda artık cinsellik kadın aleyhine örgütlenmeye başlamıştır. Temelde cinselliğin kontrolü ile ilişkilendirilen namus cinayetleri de bu toplumlarda görülmeye başlanmıştır. Ataerkil toplumlarda, toplumsal cinsiyet ayrımının önemli bir örneği olan namus olgusu erkek ile kadın arasındaki cinsiyet farkının doğal bir sonucu olarak meşrulaştırılmaktadır. Bu meşruiyetle birlikte roller tanımlanmakta ve bu roller bireylere empoze edilmektedir. Namus cinayetlerinde kadına tanımlanan toplumsal cinsiyet rolleri de eylemi gerçekleştiren tarafından kullanılan araçlardandır. Russel' e göre; "Kadın toplum tarafından artık her şeyden önce kocaya eş, çocuğa anne seçilmiştir ki bu sebeple ailenin bir ferdi olarak da öncelikle onun korunması gerekmektedir. Batı uygarlığında da Doğu uygarlığında da cinsel etiğin ilk amacı kadının namusuna sahip çıkmak olmuştur. Çünkü onsuz babalık belirsizleşeceği için ataerkil ailenin de varlığı tehlikeye girecektir"(Russel, 2014: 6). Ataerkil toplumlarda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin doğurduğu roller kadına mutlak itaat ve koşulsuz sadakat yükümlülüğü getirmektedir. İtaatsizliğin ve sadakatsizliğin bedeli de toplum tarafından en ağır şekilde cezalandırılabilir. Bu toplumlarda kesilen cezalar, konulan kurallar, gelenekler, değer yargıları, namusa bakış açısı gibi pek çok konu nesilden nesille aktararak, öğretilerek varlığını sürdürmektedir.

2. Şiddet, Namus ve Ataerkillik

Şiddet dilimize Arapçadan gelen bir kelime olup Türk Dil Kurumu tarafından, bir hareketin, bir gücün derecesi, yeğinlik, sertlik; hız; bir hareketten doğan güç; karşıt görüşte olanlara kaba kuvvet kullanma; kaba güç; duygu ve davranışta aşırılık olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2020). Şiddet doğası gereği daima örtük ve karanlık bir tarafı temsil etmektedir. Genel anlamda şiddet değerlendirildiğinde bedene ve ruha yapılan müdahale olarak düşünülebilir. İnsanlık tarihi ile paralel bir şekilde varlığını devam ettiren şiddet olgusu toplumsal düzende kazanan tarafı temsil etmiştir. Rafeel Moses (1996: 23)'e göre çoğu zaman şiddet, ya içgüdüsel ve bu nedenle toplumsallaşma sürecinde çok az değişen, ya da sadece ve sadece çevresel etkenlerden kaynaklanan bir davranış olarak görülür. Bu açıdan değerlendirildiğinde zamana ve koşullara göre formu değişen "şiddet", popülerliğini sürdürmektedir. Şiddet motifi kulağa ilk etapta fiziksel şiddet şeklinde kendini hissettirse de zamanla türlere ayrılmıştır. Günümüzde fiziksel şiddetin yanı sıra psikolojik (duygusal) şiddet, ekonomik şiddet ve cinsel şiddet de azımsanamayacak kadar yaygın hale gelmiştir. Şiddeti türleriyle birlikte mikro düzeyde değerlendirdiğimizde, araç olarak kullanan bireyleri öncelikle aile içinde daha sonra toplumsal düzende ele almak gerekmektedir. Toplumsal kesimlerin tamamını etkisi altına alan şiddetin aile içi şiddet ayağı; kadınlar, çocuklar ve yaşlılar üzerinde önemli izler bırakmaktadır. Yapılan çalışmalarda şiddetin alt kümesi

olarak görülen aile içi şiddet olgusuna sıkça rastlanılmaktadır. Aliye Mavili Aktaş'a göre,

“Şiddet, bireyin bedensel ve ruhsal açıdan zarar görmesine, yaralanmasına ve sakat kalmasına neden olan bireysel ve toplu hareketlerin tamamıdır. Aile içi şiddet ise, bu davranış ve eylemlerin aile içinde gerçekleşmesidir. Aile içi şiddet büyük oranda kadın ve çocuklara nadiren de yaşlılara yönelik olmaktadır” (Aktaş, 2006: 151).

İncelendiğinde aile içinde varlığını sürdüren şiddet olgusu toplumsal tabakaların tamamına yayılmaktadır. Kadınları, çocukları ve yaşlıları önemli oranda etkileyen aile içi şiddet beraberinde pek çok sorunu da getirmektedir. Bu açıdan özellikle toplumsal alanda kadına yönelik şiddetin iyi okunması gerekmektedir. 6284 sayılı Aile Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine dair kanunun 2'nci maddesinin d bendi kadına yönelik şiddeti şu şekilde tanımlanmıştır:

“Kişinin fiziksel, cinsel, psikolojik veya ekonomik açıdan zarar görmesiyle veya acı çekmesiyle sonuçlanan veya sonuçlanması muhtemel hareketleri, buna yönelik tehdit ve baskıyı yada özgürlüğün keyfi engellenmesini de içeren, toplumsal, kamusal veya özel alanda meydana gelen fiziksel, cinsel, psikolojik, sözlü veya ekonomik her türlü tutum ve davranıştır” (6284 sayılı kanun, 2012:2).

Kadına yönelik şiddeti tek bir türe veya çevreye indirgemenin içinde barındırdığı dinamiklerle değerlendirmek gerekmektedir. Kadına yönelik şiddet denildiğinde akla ilk gelen olgu erkek şiddetidir. Oysaki tek başına erkek şiddetiyle ilgisi olmayan kadına yönelik şiddet, kompleks bir çevreyle ilgilidir. Geçmişten günümüze kadına yönelik şiddet; kadın bedeninin, kadının doğurganlığının ve kadının üretim gücünün kontrolü ile varlığını sürdürmektedir. Kadının kontrolü ile aktif hale getirilen şiddet olgusu; özellikle cinsiyet ayrımcılığı ve toplumsal cinsiyet rolleriyle beslenmektedir. Toplum tarafından üretilen ve geleneksel kabullere dönüşen toplumsal cinsiyet rolleri, hem kadının hem de erkeğin davranış biçimlerine şekil vermektedir. Connel (2016: 63) toplumsal cinsiyet rollerinin öncelikle Simone de Beauvoir, TalcottParsons ve Margaret Mead gibi yazarlar tarafından toplumsal cinsiyet örüntülerinin evrensel olarak gördükleri çekirdek aile içerisindeki ilişkiler kapsamında tanımlandığını ifade etmektedir. Engels (2008)'e göre ise özel mülkiyet ile birlikte anaerkil dönem son bulmuş, soya bağlı ailelerin oluşumuyla birlikte kadın ve erkeğin toplumsal cinsiyet rollerinin kadının erkeğin egemenliği altına girmesi yönünde şekillenmiştir. Bakıldığında toplumsal cinsiyet rollerinin değişim ve dönüşümü aile içinde özellikle ataerkil toplumlarda şekillenmektedir. Bu rollerin belirlenmesinde kullanılan ana argüman erkeksilik ve kadınsılık vasıflarıdır. Doğumla birlikte belirlenen kadın veya erkek cinsiyeti toplum tarafından kadınlık ve erkeklik olarak değiştirilmektedir. Kadınlık bu anlamda naiflik, muhtaçlıkla; erkeklik ise güç, kuvvet ve liderlikle bağdaştırılmaktadır. Bu ayrım beraberinde kadına yönelik şiddet ile pek çok toplumsal soruna da getirmektedir. Vandello ve Cohen'e göre;

“Kültürel değerler ve normlar erkeksi ve kadınsı davranışları vurgulamaktadır. Bu nedenle, erkeksilik gereği erkekler gerektiğinde kadınlara şiddet uygulayabilir ve kadınsılık gereği kadınlar erkeklerin bu tür şiddet içeren

davranışlarını affetmek ve kabul etmek durumundadır” (Sakallı Uğurlu ve Akbaş, 2013:80'den alıntı).

Kültürel değerler ve normlar tarafından erkeksilik ve kadınsılık baz alınarak yaratılan roller ile birlikte bu rollerin ihlali pek çok yaptırım daberaberinde getirmiştir. Özellikle kadın bedeninin kontrolü ile yaratılan rollerde kadından yüzde yüz itaat beklenmektedir. İncelendiğinde bu noktada namus olgusunun varlığı ilk göze çarpan etkidir. Türkiye'de namus terimi hem erkek hem de kadın için farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır. Türk Dil kurumunun yapmış olduğu tanımlamada namus; “bir toplum içinde ahlak kurallarına ve toplumsal değerlere bağlılık, iffet, doğruluk, dürüstlük” şeklinde ifade edilmektedir (TDK, 2020). Tanımlamada herhangi bir cinsiyet ayrımı yapılmamasına karşın toplum tarafından kadın ve erkek için namus kavramı farklı anlamlara gelmektedir. Örneğin “namussuz erkek” demek daha çok erkeğin güvenilmezliğine vurgu yaparken “namussuz kadın” ifadesi kadının cinsel saflığını ve sadakatini koruyamaması ile ilişkilendirilmektedir. Kadın ve erkek için ayrı anlamlara gelen namus kavramı şiddetin ana gerekçesi haline gelebilmektedir. Doğan (2016, 87)'a göre şiddete neden olan namus kavramı, birey dışında bireyin mensup olduğu aileyi ve toplumu da ilgilendiren kolektif bir kavramdır. Bu kolektif yapı içerisinde kadın ve erkeğin sorumluluğu, kadın ve erkek için namus kavramına getirilen anlam bazında değişiklik göstermektedir. Erkeğin namussuzluğu (itibar kaybı) tolere edilebilmekteyken kadının namussuzluğu (cinsel saflığı ve sadakatin kaybı) ölümle sonuçlanabilmektedir. Doğan, namusun kolektif tarafına şöyle bir yorum getirmektedir:

“Şiddete neden olan namus kavramında, gurupta oluşan şiddet veya öldürme beklentisi, namusun kolektif kimliğin bir parçası olarak kabul edilmesi ve namusun kadınların cinsel masumiyetiyle özdeşleştirilmesi düşüncesinden kaynaklanır” (Doğan, 2016: 90).

Bakıldığında ailenin ve erkek bireylerin dolaylı yünden etkilendiği namus kavramı kadının cinsel saflığına denk düşmektedir. Bu namus anlayışına göre dolaylı yünden etkilenen erkek; hem kendi namusunu hem de ailesinin namusunu denetim altına alıp koruma görevini üstlenmektedir. Erkeğin kadını bu şekilde koruma altına alarak sahiplenmesi namus kavramının sürekliliğine sebep olmaktadır. Özellikle ataerkil toplumlarda ve geleneksel aile yapılarında bu sahiplenme görevi doğumla birlikte erkeğe empoze edilmeye başlanmaktadır. Ataerkillik özü itibarıyla babanın soyuna bağlı olmayı ifade eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Gizem Çelik'in ifadesiyle ataerkillik şu şekildedir:

“Ataerkillik en yalın ifadeyle, erkek egemenliğinin hüküm sürdüğü toplumsal yapıyı ifade eden ataerkil, kadınlık ve erkeklik rollerinin yani toplumsal cinsiyet rollerinin erkeklerin iktidarı odağında oluştuğu, kadının ikincileştiği, eğer derin bir inceleme ve sorgulama gerçekleştirilirse aslında erkeğin de başka “güçlü” erkekler tarafından ezildiği bir yapıyı anlatmaktadır” (Çelik, 2017:56).

Ataerkil aile yapısı içinde erkeğin daha güçlü erkeğe tabi olması, kadının ise ailenin tamamına karşı sorumluluğu göze çarpmaktadır. Erkek ve kadın için farklı anlamlarda kullanılan ve bu tarafıyla cinsiyetçi bir özelliğe sahip olan namus kavramı, ataerkil aile yapılarında değiştirilemez

normlar arasındadır. Ataerkil toplumlarda şiddetin temel aracı haline gelen bu kavram kadının öldürülebilmesi için kullanılabilen önemli bir materyaldir. Ataerkil aile yapılarında kadının namusundan sadece kadının bağlı bulunduğu eş veya aile sorumlu değildir. Bu sorumluluk ailenin baba tarafından soy bağı ile bağlı olduğu bütün bir aileyi kapsamaktadır.

3. Öğrenilen Namus Algısı ve Örnek Olay

Erkek ve kadın için farklı anlamlarda kullanılan namus kavramı değişen oranlarda ve ağırlıkta kadın ve erkeğe sorumluluklarda yüklemektedir. Ecevitoglu (2012: 279) erkeğin ve kadının namus ile ilgili üstlendikleri rolleri, kadının toplumun biyolojik olarak yeniden üretilmesinde üstlendiği rolle kendini nesnelleştirdiğini ve buna paralel olarak da namus adı verilen değer taşıyıcısı olarak kodladığı yönündedir. Erkek için ise namus kavramı, kandaş olduğu guruptaki bütün kadınlar üzerinde söz sahibi olmasını sağlayan bir değerdir. Hamzaoglu ve Konuralp'a göre kadın cinselliğinin denetimiyle başlayan ve binlerce yıldır devam eden toplumsal ve siyasal iktidarların eril niteliği, kandaş toplumlardan günümüz modern toplumlarına kadar geçerliliğini korumuştur. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin temeli olan bu sembolik iktidar, toplumsal platformda kadına ve erkeğe hiyerarşik bir yapı oluşturmuştur. Namus kavramı ile şekillenen sorumluluklar toplumsal cinsiyet rollerinin oluşmasında kullanılan önemli bir motiftir. Cinsiyetin oluşumuyla birlikte bireylere bu roller öğretilmekte ve bu rollere itaat edilmesi beklenmektedir. Bireylere yüklenen sorumluluklarla ve yasaklarla sosyal düzen hem korunmakta hem de kendi içinde yaptırımları olan bir sisteme dönüşmektedir. Doğan kadın ve erkek ayrımıyla; toplumun bu sistem içinde yer alan bireylerden namusu baz alarak beklentilerini şöyle özetlemektedir:

“Namuslu erkek, erkek gibi davranmalı ve erkeksi davranışlar sergilemeli, namuslu kadın ise davranışlarında ve giyiminde mütevazı olmalıdır. Erkeksi olmayan adam ve mütevazı olmayan kadın, kendi cinsine ve doğaya ihanet etmiş sayılır (Doğan, 2016: 93).

Bakıldığında toplumun değer yargılarına göre şekillenen erkeklik ve kadınlık rolleri bireylere çocuk yaşlarda öğretilmektedir. Kadınlık rollerinin erkek bireylere ve ailenin diğer üyelerine göre şekillendiğini söylemek mümkündür. Örneğin sosyal hayattan kısıtlanan kadınların bu kısıtlamaya maruz kalmalarının altına yatan sebep kadının ev içi alandaki iş yükümlülüğü ile ilgilidir. Kadının çocuk bakma, ev işlerini yürütme, yaşlı bakımı gibi görevleri kanunlaşmış görevler olarak kadına empoze edilmektedir. Bunların dışında şiddetin beslediği önemli araçlardan biri olan namus kavramı da kadın ve erkek için farklı sorumluluklar getirmektedir. Hamzaoglu ve Konuralp namus olgusunun kadın ve erkek için yüklediği sorumlulukları şöyle ifade etmektedir:

“Kadın açısından namus, kadınların uymaları gereken cinsel kurallardır. Bu kurallar ise kadınların evlenene kadar bekâretini korumaları ve evlendikten sonra da kocaları dışında başka erkeklerle cinsel ilişki bulunmamalarıdır. Erkek açısından namus algısının kaynağının kadın olmasında eril şiddetin gerekçesini de buluruz. Toplumsal yaşamda erkek açısından namus;

karısının, kızının, kız kardeşinin, annesinin ve akraba kadınların cinsel saflığıdır” (Hamzaoglu ve Konuralp, 2019: 54).

Bu tanımlamalar ışığında şekillenen erkek ve kadın karakteri, kadına boyun eğmeyi erkeğe ise kurallara uymayan kadına yaptırım uygulamayı öğretmektedir. Bu şartlar altına büyüyen erkek için artık şerefli yada şerefsiz olmak kadının cinsel saflığına ve sadakatine bağlıdır. Zira namus cinayetlerine bakıldığında erkeğin kendini şerefsiz olarak nitelendirmektense kadını öldürmeyi tercih ettiği görülmektedir. Erkeği bu tercihe iten sebeplere bakıldığında namusun pek çok dinamiği olduğu görülmektedir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) ile Nüfusbilim Derneğinin 2014 yılında Şanlıurfa, Batman, Adana ve İstanbul illerinde yapmış olduğu araştırmada namus cinayetlerinin dinamikleri şu şekilde sıralanmıştır:

“1. Namus, kadın ile, kadın ve erkek arasındaki cinsel ilişkilerle, genç kızların bekâretiyle, ve evlilikteki sadakatsizlikle bağlantılı bir kavramdır. Aileyi, toplum kurallarını ve gelenekleri korumak adına kadınlar erkeklerin kontrolü altında tutuluyorlar. Bu, dört şehirde ve farklı insan grupları arasında daha yaygın yaklaşım gibi görülmüyor. Kadınlar, özellikle de genç kadınlar arasında bu yaklaşıma karşı olumsuz görüşler geliştiği hissediliyor.

2. Namus, toplumda, işyerinde ve aile içerisinde dürüst bir hayat sürmekle bağlantılı ahlaki değerleri ve iyi davranışları kapsamı gereken daha geniş bir kavramdır. Bireyler istedikleri taktirde böyle yaşamayı seçebilirler. İnsanlar bazen bunu kendileri ve çocukları için yaparlar, bazen de toplumlari, milletleri, ülkeleri vs. için.

3. Toplumumuzda genel olarak anlaşıldığı şekliyle namus yıkıcı bir kavramdır, çünkü insanların özellikle de kadınların özgürlüğünü, yalnızca aile içinde değil fakat tüm toplum içinde erkeklerin kontrolü altına sokarak kısıtlamaktadır”(UNFPA, 2016: 17).

Bakıldığında araştırmada yer alan kişilerin önemli bir çoğunluğu namus olgusuna öğretilen değerler ve normlar çerçevesinde yanıtlar vermiştir. Namus cinayetlerinde cinayete neden olan faktörlerin başında sosyoekonomik koşullarla birlikte toplumsal baskılar gösterilebilir. Bireylerin çocuk yaşlarda öğrenmeye başladıkları namus olgusu koşulların oluşmasıyla eyleme dönüşebilmektedir. Eylemin gerçekleşmesi ise toplumsal baskının bireyde oluşturduğu korkuyla paraleldir. Başka bir deyişle birey; toplumun baskısını, kışkırtmalarını beklemeden namusunu temizlemeyi düşünmektedir. Namus kavramı sadece bekar kadınların cinsel saflığıyla ilişkilendirilmemekte aynı zamanda evli olan kadınlarında evlilik sona ermiş olsa dahi sadakatini korumasıyla ilişkilendirilmektedir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu işbirliği ile hazırlanan Türkiye'deki Namus Cinayetlerinin Dinamikleri Eylem Programı İçin Öneriler Sonuç Raporu (2005: 29) verilerine göre namusun görülme şekilleri şu şekilde sıralanmıştır:

- Evli bir kadının evlilik dışı ilişki kurması toplumdaki namus anlayışı çerçevesinde namuslu kadın imajına ters düşen bir durum olarak görülmektedir.

- Evli bir kadının bir erkekle kaçması durumu da evlilik dışı ilişki kurma kategorisinde değerlendirilmesine rağmen sonuçları bakımından farklılık gösterebilmektedir.
- Evli bir kadının boşanması/kocasını terk etmesi de yine namus olgusu içinde değerlendirilen ve halk arasında “gelinliğinle girdiğin evden kefeninle çıkarsın” ifadesine ters düşmektedir.
- Boşanmış bir kadının bir erkekle ilişki kurması iki tarafın aileleri ve eski koca tarafından kabul edilebilir bir durum değildir. Aileler ve eski kocanın kadın boşanmış olsa dahi kadının bedeni ve cinselliği üzerindeki söz hakkı namusa yükledikleri anlam kapsamındadır.
- Bekâr bir kızın bir erkekle ilişki yaşaması durumunda ya da sadece erkeğe beslenen duygunun açığa çıkması bile namusa aykırılık için yeterli görülmektedir.
- Bekâr bir kızın bir erkekle kaçması iki taraf içinde ağır sonuçlara sebebiyet verebilmektedir.
- Evli veya bekâr bir kadının kaçırılması/tecavüze uğraması durumunda kadının yaşamış olduğu travmaya ek olarak ailelerin çözüm yolları kadın için daha ağır olabilmektedir.

Çalışmaya konu olan namus cinayeti evli bir kadının öldürülmesini konu edinmiştir. Çalışmada Muş ilinde kayıt altına alınan bir cinayete yer verilmiştir. Cinayetle ilgili tüm veriler resmi izinler sonucunda Muş Cumhuriyet Başsavcılığında temin edilmiştir. İçerik çözümlemesi yapılan vakada namus temel eksen olarak yer almıştır. Ele alınan örnekte Muş ilinin toplumsal yapısı, geleneksel aile bağları, ataerkillik, kadınlığa ve kadının namusuna atfedilen özel anlam gibi kavramlar paralelinde değerlendirmelere yer verilmiştir. Aşağıda detaylandırılacak olan vakada toplumsal cinsiyet rollerinin kadın cinayeti üzerindeki rolü, öğrenilen namus algısı ve kadınlığın erkeklik tarafından algılanış biçiminin cinayet üzerindeki etkileri irdelenmektedir. Namus cinayetlerinde kadının yakın ilişkiler içinde olduğu erkekler tarafından öldürüldüğü görülmektedir. Bu vakada da yer alan kadın kan bağı ile bağı olduğu aile bireylerinden biri tarafından katledilmiştir. Vakayı detaylandırmadan önce göze çarpan ilk olgu ruhsal bozukluğu olan bireyin kadını namus gerekçesiyle katletmesidir.

Örnek olay incelendiğinde; 14 Mayıs 2017 yılında Muş merkezde gerçekleşen vakada öldürülen kadın altmış beş yaşında bir annedir. Annesini öldürmekle suçlanan sanık ise yirmi yedi yaşında, ailesiyle yaşayan ve herhangi bir işte çalışmayan erkek bireydir. ¹Vakada ailesiyle birlikte yaşayan sanık E.K.’nın ağır psikolojik sorunları olduğu iddiası yer almaktadır. Namus cinayetlerine bakıldığında sanıklar ya on sekiz yaş altı çocuklar (yeni yasayla namus gerekçesiyle öldürme eylemini gerçekleştiren çocuk yaşta

suçlulara herhangi bir indirim uygulanmamaktadır) tarafından gerçekleştirilir yada sanıklar ruhsal bozukluğu gerekçe olarak göstermektedir. İki durumda da amaç ceza indirimidir. Bunun yanında tıbben ruhsal bozukluğu bulunan bireylerin de namusu gerekçe göstererek öldürme eylemini gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bu bağlamda çalışmaya konu olan cinayet vakasında da sanık tıbben ruhsal bozukluğu kanıtlanan bir bireydir. Olay incelendiğinde maktul S.K. olay günü saat 11:00 sularında evde tek başına olan oğlu E.K tarafından boğularak öldürülmüştür. Sanık olay sonrası üst komşularını tehdit ederek salonlarının ortasında dua ederek beklemeye başlar. Sanığın şüpheli davranışlarından korkan komşuları sigara alma bahanesiyle evden ayrılır. Komşuları evi terk ettikten sonra polisi arayarak sanığın tutuklanmasını sağlar. Olay esnasında evde bulunmayan baba F.K. olaydan yirmi beş dakika sonra eve gelir ve eşini baygın halde bulur. Hastaneye kaldırılan maktul S.K. olaydan on saat sonra yaşamını yitirir.

Yapılan soruşturmada tanıkların ortak beyanı sanığın ruhsal bozukluğu olduğu yönündedir. Savcılık tarafından alınan ifadede sanık, annesini öldürdüğünü şu sözlerle beyan etmektedir:

“...annem olan S.K.’yı ben öldürdüm. Öldürme sebebim ise, namussuzluk yapmış olmasıdır. Kendisini de bu konuda daha önce uyarmıştım. Yapacağım demiştim ve yaptım. Benim rahatsızlığım vardır. Kafamda cisim bulunmakta, ancak ben ilaç tedavisini istemiyorum...”

Sanığın ve tanıkların ifadesi sonucu Elazığ Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesinde tedavi gören sanıkla ilgili rapor şu şekildedir:

“şüphelinin psikotik bozukluk denilen ruhsal rahatsızlığa duçar olduğunu, işlediği fiilin hukuki anlam ve sonuçlarını algılama ve bu fiille ilgili olarak davranışlarını yönlendirme yeteneğinin önemli derecede azalmış olduğunu, bu nedenle suç tarihinde suçuna karşı ceza-i ehliyetinin bulunmadığına dair oy birliğiyle karar verildiği”

Muş ilinde gerçekleşen bu cinayet örneği öğrenilen namus algısı başlığı altında değerlendirilmiştir. Bakıldığında sağlıklı bir bireyin namusu kullanım şekli ve namusa yüklemiş olduğu anlam kadın cinselliği merkezlidir. Sanığın ifadesinde öldürdüğü annesi için “namussuzluk yaptı” iddiası, ruhsal bozukluğu olan bireyden çocuk yaşlarda öğretilen namus algısını özümlediğini gözler önüne sermektedir. Toplumsal yapı içerisinde kadının namusunu korumasının erkeğin onuruyla denk düşmesi namus motifinin, toplumun tüm kesimlerinde hayati öneme sahip olmasını sağlamaktadır. Toplumsal yapı içerisinde öğrenilen namus algısı erkeğin iktidarının önemli bir aracıdır. İktidarlığını koruma altına almak isteyen namus algısı varisleri, koruma altına aldıkları bu değeri nesilden nesille aktarmaktadır. Namusun kullanılış şekli, olayın gerçekleştiği yerin toplumsal yapısı, kadınlığa ve kadın merkezli namus kavramına yüklenen anlamı, çalışmanın örnek olay kısmında görmekteyiz. Namus kavramı toplumsal düzende sağlıklı sağlıklı tüm bireylere kadın merkezli öğretilmekte ve koşullar sağlandığında itibar için çekinmeden kullanılabilirdiği aşılacaktır. Örnek olayda yer alan sanığın akli dengesinin yerinde olmaması, gerçekle irtibatının kopması bile namus kavramına sahip olduğu gerçeğinin değiştirmemektedir. Sanığın namusu gerekçe

¹Çalışmada kullanılan kodlar, kişilerin ad ve soyadlarının kısaltmaları değildir.

göstererek eylemini gerçekleştirmiş olması geleneklerin toplumsal değişime karşı göstermiş olduğu direnişin başarısı olarak görülebilmektedir. Zira sanık geleneklerin öğretileri ile büyüyerek gelenek ve kişilik arasında güçlü bir bağ kurmuştur. Akli dengesi yerinde olamayan bireyin de duyarak ve görerek davranışlar geliştirebileceği görülmektedir. Ailenin yaşam şekli, toplumla etkileşimi, kadına bakış açısı, namusa attığı değer gibi pek çok dinamik, akli dengesi yerinde olamayan bireye de başarılı bir şekilde aktarılmıştır. En nihayetinde sanık, öğrenmiş olduğu değer yargılarından biri olan namus olgusunu kullanarak annesini katletmiştir.

4. Sonuç

Kadın cinayetleri hem ulusal hem de uluslararası platformda önemli bir toplumsal mesele olarak varlığını sürdürmektedir. Sadece Türkiye de internet platformu olan Anıt Sayaç'ın kayıt altına aldığı 2020 yılına ait 245 kadın cinayet vakası yer almaktadır. Dünyada ve Türkiye de kadın cinayetleri vakalarına bakıldığında cinayetler en kaba tabiriyle namus, töre ve arzu ekseninde gerçekleşmektedir. Bakıldığında bu üç eksen cinayetlerin temel nedenine de denk düşmektedir. Kadın cinselliğinin denetimi ve sadakati ile ilişkilendirilen ve yıllardır varlığını sürdüren namus olgusu cinayetlerde kullanılan en popüler araçlardandır. Erkek denetiminin kaynağı olarak görülen namus olgusu, kadının cinsel saflığını muhafaza etmesinden ötürü taşıyıcı görevi verirken erkeği ise kadının namusundan kaynaklı şeref sahibi olarak göstermektedir. Namus cinayetlerinin ortaya çıkmasındaki en önemli etki de bu sadakat ve korunmanın ihlalidir. Namusun kadın ve erkek için farklılaşan anlam ve yükümlülükleri bireyler tarafından öğrenilmekte ve bu öğreti nesilden nesile aktararak varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Çalışmanın temel problemi olan öğrenilen namus algısının cinayet üzerindeki etkisine bakıldığında namusun kadının cinsel saflığı ve sadakatiyle ilişkilendirildiği görülmüştür. Bu kapsamda çalışmada yer alan vakada namusun kullanılış şekli ve gerekçesi namusa atfedilen anlama denk düşmektedir. Vaka derinlemesine incelendiğinde namus cinayetlerinin şartlarını sağladığı görülmektedir. Namus cinayetlerinin şartlarına baktığımızda temelde kadının cinselliğinin ve davranışlarının kontrolünün yattığı görülmektedir. Sağlıklı veya sağlıksız tüm bireylerde aynı anlamla varlığını sürdüren namus olgusu kadın bedeni üzerinde yaptırımlara sebep olmaktadır. Zira bu vakada gerçekte bağını koparan bireyin namusu kullanış şekli toplumsal değer ve normların değişmez iktidarının sonucudur. Bu açıdan bakıldığında toplumdaki baskın değerlerin değişmesi (namusun kadının cinsel saflığına ve sadakatine denk gelmesi gibi) kadın cinayetlerinin önlenmesi yönünde önemli bir adım olabilir.

Kaynakça

- Aktaş, A.M. (2006). Aile İçi Şiddet Kadının ve Çocuğun Korunması, Ankara: Elma Yayınevi
- Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, Türkiye deki Namus Cinayetlerinin Dinamikleri. <https://turkey.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/namuscinayet.PDF> (Erişim Tarihi: 25.08.2020).
- Connell, R. W. (2017). Toplumsal Cinsiyet ve İktidar, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çelik, G. (2017). Öldüren Erkek(lik)ler (Eşine Şiddet Uygulamış Cezaevindeki Erkekler), İstanbul: Deniz Matbaa.
- Doğan, R. (2016). Namus, Töre ve Eril Şiddet (Yargıtay Kararları, Toplumsal Cinsiyet Kuramları). Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Ecevitoglu, P. (2012). Namus, Töre ve İktidar, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Engels, F. (1986). Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, Ankara: Sol Yayınları.
- Hamzaoglu, M. ve Konuralp, E. (2019). "Geleneksel Toplumlarda Namus Olgusu ve Namus Cinayeti: Türkiye Örneği", İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi, sayı 1, 54.
- Hamzaoglu, M. ve Konuralp, E. (2019). "Türkiye'de Kadına Karşı Şiddetin Sembolik ve Doğrudan Biçimleri: Namus Olgusu ve Namus Cinayetleri", Adli Tıp Bülteni, 24(3), 232.
- Moses, R. (1996). "Şiddet Nerede Başlıyor" Üç Aylık Düşünme Dergisi, sayı 6-7, 23.
- Russel, B. (2014). Evlilik ve Ahlak. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Sakallı Uğurlu, N. ve Akbaş, G. (2013). "Namus Kültüründe "Namus" ve "Namus Adına Kadına Şiddet": Sosyal Psikolojik Açıklamalar" Türk Psikoloji Yazıları Dergisi, sayı 16, 80.
- Şiddetten Ölen Kadınlar İçin Dijital Anıt (2008-2019). <http://anitsayac.com/>, (Erişim Tarihi: 26.08.2020).
- T.C. Adalet Bakanlığı Muş Adliye Sarayı
- T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b10fb02ba8603.72181248, (Erişim Tarihi: 28.07.2020).
- 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine dair Kanun, (2012). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6284.pdf> (Erişim Tarihi: 15.08.2020).

Araştırma Makalesi • Research Article

Mektepten Şekâvete: Hormekli Zeynel Efendi'nin Hikâyesinin Aşireti ve Bölge Tarihindeki Yeri*

From Mektep (School) to Banditry: The Place of Hormekli Zeynel within His Tribe and the History of the Region

Yalçın Çakmak^{a,**}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 62000, Tunceli/Türkiye
ORCID: 0000-0002-7065-2659

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020
Düzeltilme Tarihi: 16 Aralık 2020
Kabul Tarihi: 20 Aralık 2020

Anahtar kelimeler:

Muş
Varto
Hormek
Zeynel Efendi
Kızılbaş/Alevi

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020
Received in revised form 16 December 2020
Accepted 20 December 2020

Keywords:

Muş
Varto
Hormek
Zeynel Efendi
Kizilbash/Alevi

ÖZ

Zeynel Efendi'nin hikâyesi, sade bir biyografik önem arz etmenin ötesinde aşireti içerisindeki yeriyle birlikte, aşiretlerarası ve Hormek ile Osmanlı Devleti ilişkilerini serimlemek açısından önem arz etmektedir. Bu açıdan sözlü ve yazılı tarih ekseninde 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın başına uzanan Hormek aşireti ve Zeynel Efendi merkezli anlatılar, genelde Kızılbaş/Alevi özeldeyse Varto tarihi ve bölgedeki aşiret ilişkilerine dair önemli bilgiler sunar. Bunun da her şeyden evvel mezhepsel bir çekişmeden mi yoksa yerele özgü aşiret dinamiklerinin yarattığı koşullardan mı kaynaklandığı bir tartışma konusudur. Bu makalede, mevcut soruları da içermekle birlikte; Zeynel Efendi'nin Harput'taki mektep yaşantısından şekâvete uzanan yaşam öyküsü ekseninde, Hormek aşiretinin bahse konu zaman aralığında bölge tarihi içerisindeki yeri ile öneminin sözlü ve yazılı kaynaklarla aydınlatılmasına katkı sunulması amaçlanmaktadır.

ABSTRACT

The history of Zeynel Efendi, not only as a biography but also in terms of his position in his tribe is important to lay bare his intertribal relations and his relationship with the Ottoman rule. In this regard narratives centered on Zeynel Efendi give us remarkable information about the relations of the tribes and the history of Varto particularly, and in a broader sense, Kızılbaş/Alevi history from the last quarter of the 19th century to the early 20th century in the context of both written and oral history. It's a matter of debate today if it originated primarily from a sectarian conflict or from the conditions that had been created by the tribal dynamics. This article aims to reveal the importance the history of the tribe Holmek and its place in the history of the region, taking into consideration of the history of his life from the school to the banditry age through written and oral historical sources.

1. Giriş

Vartolu Zeynel ya da Zeynel Efendi, bugün bilhassa Varto Kızılbaşları ve özellikle de mensubu bulunduğu Hormek aşireti içerisinde adı sıklıkla anılan tarihsel bir figürdür. Bunda Zeynel'in, adı etrafında inşa edilen anlatılar merkezli, aşiretin kendi tarihi ve kimliğinin tahkiminde

bilhassa ihtiyaç duyduğu kahramanlık söylemlerinin küçümsenmeyecek oranda yeri vardır. Çünkü -aşağıda da görüleceği gibi- hem sözlü hem de yazılı anlatılarda, Zeynel Efendi'nin gerek Cibran aşireti ile gerekse eşkıya olarak nitelendirildikten sonra Osmanlı güçleriyle giriştiği

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/*Corresponding author*.
e-posta: yalcincakmak82@gmail.com

mücadelenin seyirinden ötürü Kızılbaş Hormek aşiretinin sembol yüklü tarihi bir karakteri haline geldiği görülür.

Zeynel Efendi eksenli dile getirilen ifadelerin, sadece kendi şahsından ziyade Hormek aşiretinin bölgedeki diğer aşiret ve devlet ile ilişkisine dair de önemli bir bakış açısı sunduğu söylenebilir. Bu bakımdan Zeynel üzerinden ifade bulan anlatıların bir yanıyla Hormek ve Cibran aşiretleri arasındaki ilişkiye ışık tuttuğunu ifade etmek abartılı olmasa gerektir. Zira Hormek ile ilgili bir anlatıda yanı başındaki rakip aşiretlerden biri olan Cibran'ın görmezden gelinmesi eksik bir anlatı olacaktır. Bu yönüyle, Fırat'ın da ifade ettiği gibi "Varto ve Bingöl'deki Hormek tarihinin Cibran olmadan yazılamayacağını" dile getirmek (Kamil Fırat ile kişisel görüşme) bilhassa bölgedeki komşu aşiretlerin dini, siyasi, ekonomik ve toplumsal yaşayışları bakımından -olumlu ya da olumsuz olduğuna bakılmaksızın- seyreden zaruri bir ilişkinin gerçekçiliğine temas eder.

17. yüzyılın ortasına kadar Varto ve civarında varlıklarına rastlanılmayan her iki aşiretin (Alanoğlu, 2020) bu tarihten sonra bölgede varlık göstermeleri, ortak bir temas alanı üzerinde buluştuklarının işaretidir. Bu temasın da yer yer barış yer yer de çatışmalarla sürdüğü anlaşılmıştır. Bu açıdan Hormekliler ile ilgili yaygın kanaat 18. yüzyılın ortalarında bir "namus meselesi"nden ötürü Dersim'den buraya geldikleri (Kıran, 2019: 73-74, 77-80, 188-190) bir diğeri de 1635'ten itibaren yavaş yavaş bölgeye yerleşmeye başladıkları yönündedir. Böylece Varto bölgesine ilk gelen Kızılbaş aşiretleri arasında sırasıyla Avdelan (Abdalan), Lolan ve Hormek¹ gelmekte olup (Fırat, 1961: 56-65) Hormekliler içinde de ilk sırayı Sor Memed ve Kara Davut sonrasında da Pircanlar almıştır. Bir diğer Hormek kolu olarak aşiretin son yönetici kolu olan Feranların gelişi ise 19. yüzyılın ilk çeyreği olup, esas vatanları Dersim'dir. Feranlıların gelişiyile diğer Hormekliler içinde ağırlıklarının hissettirmiş ve Cumhuriyet ile birlikte devlet nezdinde Hormek'in dikkate alınan kolu haline gelmişlerdir (Kamil Fırat ile kişisel görüşme).

Cibranlıların Varto'ya gelişine dair; öncesinde Varto-Bingöl dağlarını yaylak olarak kullandıkları, kışın Mardin-Halep tarafına gittikleri ve 19. yüzyıldan itibaren ise artık giderek buralardaki Ermeni ve Varto merkeze yakın Kızılbaş köylerine yerleşip hâkimiyet sağladıkları ifade edilir.² Bununla da bilhassa 19. yüzyılın sonundan itibaren Hormek ile Cibran'ın çeşitli ezbetleri (kol) arasındaki arazi anlaşmazlıkları ve bilhassa Cibran'ın Hamidiye Alayları'na mensup kollarının bölgedeki şiddet pratiklerinden ötürü iki aşireti karşı karşıya getirdiği anlaşılır (Kamil Fırat ile kişisel görüşme). Bununla beraber Hormek gibi bölgedeki Cibranlılar ile arazi anlaşmazlıkları yüzünden karşı karşıya gelen bir diğer Kızılbaş aşiret de Lolan'dır (DH.ŞFR. 260-16, 28 Nisan 1317/11 Mayıs 1901; DH.MKT. 2495-41, 26 Mayıs 1317/8 Haziran 1901).

Hadiselerin cereyan ettiği alan Varto olunca, bölgenin tarihsel olarak demografik özellikleri kadar "etnik" ve dini yapısı da önem kazanır. Zira bu gibi özellikler tarihin birçok döneminde insan ve toplumsal örgütlenme biçimleri üzerinden şekillenen ilişkilerde belirleyici bir öneme sahip olmuştur. Ya da temel bir unsur olmasa bile tarihsel serüvenin genel akışı içerisinde sürecin işleyişine etki eden, katalizör özellikli bir yapı sergilediği söylenebilir. İşte tam da bu minvalde konuşulan dilden sahip olunan kimliğe değin Varto, tarihi boyunca bir çok etnik ve dini gruba mensup toplulukları barındıran kompleks bir yapıya sahip olmuştur. Bunlar arasında Kürt, Ermeni, Türk, Çerkes toplulukları ile bilhassa Kürtler arasında da Kurmanc ve Kırmancı (Zazaca) konuşan Sünni ve Kızılbaş-Alevi inançlara sahip iç farklılıklar söz konusudur. Hatta Varto'daki Kürtler arasındaki ayrışmanın da etnisite ve dilsellikten ziyade dinsel olduğuna dikkat çekilecektir (Gedik, 2019: 225 ve devamı). Fakat bu durum dil aynı olsa da dinsel farklılıkların da bir üst başlık olarak etnik farklılaşmalara neden olabileceğini göz ardı ettiği için eksik ve tartışmalıdır.

Böyle olunca bölgedeki Alevi aşiretlerin hangileri olduğu ön plana gelir ki bunlar şu şekildedir: En büyükleri Hormek ve Lolan olmak üzere Avdelan, Klausiyen ve Kımsoran. Söz konusu aşiretler içinde sonuncusu Kurmancı diğerleri ise çoğunlukla Kırmancı yani Zazaca konuşurlar (Gedik, 2019: 232,239). Bunlar içerisinde de -çalışmamız ile alakalı olarak- Hormek aşireti Varto, Erzurum, Kars, Bingöl, Sivas, Erzincan ve Dersim'e uzanan geniş bir alan içerisinde yayılım göstermektedir.³

Mesele, spesifik düzeyde Zeynel Efendi örneğinden yola çıkarak Hormek ve Cibran ile birlikte Hormek ve Osmanlı Devleti ilişkilerinin aşiret içi anlatısına geldiğinde ilk akla gelen isim Mehmet Şerif Fırat olur. Kendisi Zeynel Efendi'nin kardeşi Ali'nin oğludur (Kamil Fırat ile kişisel görüşme). Bu açıdan, genel olarak Varto tarihi özelde ise bölgedeki Kızılbaş aşiretlerin diğer civar inanç, aşiret ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerine dair aşiret içinden kaleme alınan ilk yazılı kaynak ona aittir. Fırat, 1945 yılında tamamlanarak 1948'de ilk baskısı yapılan ve hemen akabinde 1961 yılında *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* adıyla Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in sunuşuyla yayınlanan eserinde, Cibran ile Hormek aşiretleri arasındaki sürtüşmelere yer yer temas eder (Fırat, 1961). Buna rağmen esere hâkim havanın, tamamen yazarın kişisel bilgileri ve yaklaşımları olduğu söylenebilir. Öyle ki Fırat, daha öncesinde kaleme aldığı kitabını (Doğu İlleri ve Varto) doğu illerinde dağıtılmak üzere 1946 yılında dönemin başbakanı Şükrü Saraçoğlu'na sunmuş ve başbakanlık da değerlendirilmek üzere Türk Tarih Kurumu'na önermiştir. Buna rağmen kurum, başkan Şemseddin Günaltay imzasıyla Başbakanlık Özel Kalem'i'ne gönderdiği cevabında, eserin "hiçbir ilmi vasıf taşımadığı ve müellifin kendi müşahedelerine dayandığı" gerekçesiyle basılmasını uygun bulmayacaktır (BCA. 30-1-0-0-42-249-7). Benzer bir kanaat Kamil Fırat tarafından da dile getirilip, Mehmet Şerif Fırat'ın "Hormek içi ilişkileri yanlış aktarmakla

¹ Fırat da (1961: 56-60, 80) yüzyılları farklı verse de sıralama açısından benzer bir görüş bildirir. Buna göre Avdelan/Abdalanlılar hicri 9. yüzyıl (miladi 15 yüzyıl), Lolanlılar 10. yüzyıl (miladi 15-16. yüzyıllar) ve Hormekliler ise 11. yüzyılda (miladi 17. yüzyıl) Varto'ya gelmişlerdir.

² Aytas, 2010: 175. Bugün Sünni Kürtlerle meskun Qerqerut ve Leylek köylerindeki çeşme adlarının hala geçmişteki Lolan aşiret ağalarının adlarıyla anılması bu köylere başlangıçta Lolanların yerleştiğini ve güç dengelerine bağlı olarak buraları zamanla terk ettiklerini göstermektedir (Kamil Fırat ile kişisel görüşme).

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Jandarma Umum Kumandanlığı, 2010: 106-107; Ali Kemali, 1932: 188, 191, 376-377, 381, 384, 387; Çalışlar 2010: 43, 45, 86, 127, 146, 283; Bogos Natanyan, 2015: 157; Fırat, 1968: 1; Kocadağ, 1992: 217; Bulut, 2013: 144, 148, 382, 394-395, 399, 404. Bingöl ve Muş mntıklarındaki Hormek köyleri için bkz. Aytas, 2010: 178-179.

beraber bölgedeki Alevilerin tarihini Hormek, Hormek'in tarihini Feran, Feranlıların tarihini ise kendi Tâl ailesinden ibaret görerek, diğer Hormek kollarını görmezden geldiği" şeklinde dile getirilmektedir (Kamil Fırat ile kişisel görüşme). Bununla birlikte eserin bizce de tartışmalı olan bakış açısı ve içerdiği verilerine rağmen,⁴ en azından yerel düzeyde ve bilhassa Hormek içinden bir kişi tarafından ele alınmasının, aşiret içi anlatılar ve aynı şekilde dışa karşı içerde inşa edilen aşiret asabiyesinin pekiştirilmesinde sözlü tarihin işlevselliğine dair bir takım ipuçları sunduğu inkâr edilemez. Aynı şekilde Mehmet Halit Fırat da Mehmet Şerif Fırat benzeri bir anlayışla kaleme aldığı hatıratında benzer bir yaklaşım sergiler (Fırat, 1968).

Hamidiye Alayları'nın Sünni yapısı gözetilerek, Varto'daki Sünni Kürt aşiretlerin bölgedeki Alevilere uyguladığı baskı ve şiddetin payı üzerinden Varto Alevi kimliğinin oluştuğu dile getirilse de (Gedik, 2019: 230) bu tür iddialara ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Zira aşiretler içi ve arası dengeler bir bütünlük içerisinde dönemin konjonktürel yapısı ile birlikte okunduğunda Hamidiye Alayları'na mensup Sünni aşiretlerin uyguladığı şiddetin çok yönlü olduğu anlaşılır. Bundandır ki bahse konu şiddet sadece Alevilere yönelik olmayıp –tabi bu saldırılarda inancın ötekileştirici ve motive edici bir unsur olarak ön plana getirilmiş olabileceği de unutulmadan- aynı Sünni aşiretler hem kendi içlerinde hem de civardaki diğer Sünni aşiretlere şiddetlerini yöneltmişlerdir.⁵

İki aşiret arasındaki ilişkilerin bir Kızılbaş-Sünni çatışması üzerinden ele alınması sözlü kültürün dile getirdikleriyle de pek uyumsuz. Buna göre bilhassa Hormek içi kolların birbirlerine rakip oldukları gibi bu rekabette kendi ellerini güçlendirmek için Cibran aşiretinin farklı kollarıyla dayanışma içerisine girdikleri ifade edilir. Böylece Hormek'in Feran kolu Cibranlı Halililer, Pircanlar ise Cibranlı Teymuranlar ile dostane ilişkilere geliştirir.⁶ Zira Hormekli Selim Ağa'nın da Cibran ile Hesenan aşireti arasındaki çatışmada Cibranlıların yanında yer aldığı gibi Cibranlıların Halililer kolunun ağası Mahmut Paşa'nın ölümünde de Hormekli Pircanlar ile Cibranlı Teymuranlıların parmağının olduğu dile getirilmektedir. Benzer bir iddia Zeynel Efendi'nin babasının ölümünde, Selim Ağa'nın Pircan nahiye müdürü Hüseyin Ağa'yı aşağılamasının ve onun da Cibranlı Teymuranlıları teşvik etmesinin rolü üzerinden dile getirilir. Aynı şekilde Zeynel Efendi de benzer bir tutumla Cibran arası çelişkilerden faydalanacaktır. İki aşiret arasındaki bu karışık ve komplike ilişkiler, 1910'lu yıllarda Cibran ve Hormeklilerin ittifak kurup Rus ve Ermeni kuvvetlerine karşı savaşmaları ve aynı şekilde karşılıklı olarak kız alıp-verip, yer yer de kirvelik tutmalarında kendini göstermiştir (Fırat, 1961: 102, 109 vd; Turabi ve Kamil Fırat ile kişisel görüşmeler).⁷ Bahse konu aşiretlerin kolları arasındaki ittifak hadiseleri

dönemin Osmanlı belgelerine de yansımıştır (DH.TMİK.M. 244-25, 5 Temmuz 1319/18 Temmuz 1903), 12 Şubat 1320 (25 Temmuz 1905). Bu da her iki aşiret kolunun kendi içlerindeki hâkimiyet mücadelesinde diğer aşiretin kollarıyla ittifak kurup, güç devşirmeleri ile alakalı bir duruma işaret eder. Buna rağmen diğer birçok yerde olduğu gibi kendi bölgelerinde hâkim iki aşiret olarak Cibran ile Hormek arasındaki anlaşmazlıkların sonu yer yer ölümlerle biten çatışmalara neden olduğunu da unutmamak gerekir (Fırat, 1961: 98 vd.).

Zeynel Efendi'nin hikâyesini de iki aşiret arasındaki bu ilişkilerden ayrı değerlendirmek pek mümkün değildir. Bu da her ne kadar bireysel bir figür olarak Zeynel'in karizmasını ön plana getirirse de içinde bulunduğu koşullar itibarıyla Cibran ile Hormek ilişkilerinin onun "kişisel hikâyesini" nasıl etkilediğine işaret etmektedir

2. Zeynel'in Sözlü Tarihteki Yeri

Zeynel Efendi, başlangıçta bir Ermeni köyü olup, sonrasında mensubu olduğu aşiretin Feran kolunun/ailesinin kontrolüne geçen Kasıman Köyü'ndendir (şimdiki adı Köprücük'tür). Bu esnada da ailenin en büyüğü İbrahim, Memil, Zeynel, Resul ve Veli'nin babası "Talo" mahlaslı Ali'dir (Fırat, 2000). Bahse konu İbrahim (İbo Şur/Kızıl-Kırmızı İbrahim) ise Zeynel Efendi'nin babası olup, tıpkı oğlu gibi anne tarafından Karerli'dir (Turabi ve Kamil Fırat ile kişisel görüşmeler; Kıran, 2019: 31).

Zeynel çok eşli İbrahim'in (anlatımlara göre yedi evlilik yapmış ve bu evliliklerden sekiz erkek ve iki kız olmak üzere on çocuğu olmuştur)⁸ küçük eşi Karerli İbrahim Ağa'nın kızı Bese/Besra'nın 1870'lerde (kuvvetle 1877) doğan ilk çocuğu olup,⁹ hikâyesi de ilk kez, babasının katıldığı ve kirveleri olan bir Ermeni köyünde gerçekleştirilen köydeki çocukları okula gönderme hareketliliğiyle başlar. Zira İbrahim burada, Ermeni çocuklarının okulu olmalarından ötürü oğlu Zeynel'i de okutmaya karar verir. Bunun için de ilk iş olarak kendisi ile görüştüğü Gımgım yani Varto Kaymakamı'nın telkinleri sonucu oğlunu Harput'taki yatılı okula kaydeder (Kamil Fırat ile kişisel görüşme; Kıran, 2019: 17-36).¹⁰ Burada dikkat çekici bir ayrıntıyı kaydetmek gerekir ki o da Hormek aşireti içerisinde adı resmi belgelerde de sıklıkla ön plana çıkan Selim ile İbrahim'in amca çocukları olmasıdır. Buna göre Selim'in babası Ağa ile Zeynel'in babası İbrahim Ali Talu'nun çocuklarıdır (Turabi Fırat ile kişisel görüşme).

Zeynel'in Harput'taki okulda eğitim görmeye başladığı yıllarda, Varto'da, merkezi Erzincan olup Zeki Paşa önderliğinde kurulmakta olan Hamidiye Alayları ile ilgili bir hareketlilik başlar. Bu alaylara kabul edilen aşiretlerin başında ise uzun yıllar Hormeklilerle anlaşmazlıklara sahip olan Cibran aşireti gelmektedir ki, söz konusu aşiretin alaylara dahilîyetinin getirdiği devlet güvencesi ve

⁴ Fırat'ın (1961: 7 vd.) çalışmasında ağır basan ideolojik tutum, Kürt diye bir topluluğun olmadığı ve bunların "dağ Türkü" olduğunu ispatlama arayışıdır.

⁵ Bu hususla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde birçok belge mevcuttur. Ayrıca bkz. Tepeyran, 1998: 435, 440-441, 532-534; Fırat, 1961: 99. Ayrıca bkz. Çakmak, 2019: 426.

⁶ Cibran'ın üç kolu vardır: Halililer (Halililer), Timuriler (Timurlar) ve Maksudlar (Maksudlar). Akt. Aytas, 2010: 175.

⁷ Selim ismi; Kızılbaş-Alevi bir aşiret olarak Hormek tarihinde (Osmanlı-Safevi ilişkilerindeki rolünden ötürü Kızılbaşlarca pek de müspet yaklaşılmayan Yavuz Sultan Selim'den ötürü) yer yer kullanılmıştır (Fırat, 1968: 89, 103; Kamil Fırat ile kişisel görüşme).

⁸ Bkz. Fırat, 2000.

⁹ Zeynel dışında Bese'den doğan diğer çocuk Cındı'dır. Babaları aynı olup anneleri farklı olan diğer kardeşleri ise şu şekildedir: İbrahim'in Veli Ağa'nın kızı olup adı bilinmeyen bir eşinden Veli ve acımasızlığıyla bilinip sonrasında babasının diğer evliliğinden olan kardeşi Ali'nin oğlu, yeğeni Mehmet Şerif Fırat'ı öldüren Halil (Helo) ile kız kardeşleri Gewez; Şerife'den sadece Ali adlı kardeşi, Behij'dan ise Hasan, Kamer, Bego ve Frinca doğmuştur (Kamil Fırat ile kişisel görüşme).

¹⁰ Kıran'ın (2019: 36) romanında Zeynel'in okula kayıt tarihi 5 Eylül 1888 olarak not düşülmüştür.

silahlanması diğer topluluk ve aşiretler kadar Hormeklileri de tedirgin eder. Bununla birlikte meselenin, sadece Cibran ile ilgili de olmayıp, devletin hiçbir Kızılbaş aşiretini alaylara katılım hususunda davet etmemesiyle de alakası vardı (Kıran, 2019: 53). Bu da alayların tamamen Sünni inanca sahip Kürt aşiretlerinden oluşturulduğunun işaretidir ki bunu ilerleyen satırlarda bizzat Selim Ağa'nın Hormek aşireti adına alaylara kabulleri için Yıldız Sarayı'na gönderdiği telgraf ve akabindeki cevaptan anlayabilmek mümkündür. Sözlü anlatımlara göre aynı Selim Ağa benzer bir talebi de Zeki Paşa ile yüz yüze görüşmek adına Erzincan'a gidişle göstermiştir (Kıran, 2019: 171-176).

Hamidiye Alayları'na mensup aşiretlerin civardaki ahaliye yönelik birçok yerde gerçekleştirdikleri baskıdan Varto'daki Hormek ve Lolan aşiretleri de payına düşeni alacaktır. Bu da alaylara mensup aşiretlerin iç nizam ve güvenliği sağlamaktan ziyade, giderek kendilerinin ciddi bir tehlike haline geldiklerini ve bundan ötürü alayların dışında kalan ya da kabul edilmeyen diğer Sünni, Kızılbaş ve Ezidi/Yezidi gibi Kürtlerle birlikte Hristiyanların da ciddi endişeler duyduklarını gösterir. Bu da doğal olarak dışarıda kalan söz konusu grupların kendi olanakları ile olası bir saldırıya karşı silahlanmalarını neden olacaktır (Kıran, 2019: 61-64).

Hamidiye Alayları'nın bilhassa Cibranlılara sağladığı prestij ve güç, İstanbul'da kurulan Aşiret Mektebi'ne aşiret çocuklarının kabulüyle de pekişmiştir (Kıran, 2019: 65-66). Bunlar arasında adından bilhassa ilerde sıklıkla söz edilecek olan Cibranlı Halit Efendi de bulunmaktaydı. Fakat bu mekteplere, alaylardan farklı olarak, Dersim gibi bölgelerden gönderilen Kızılbaş çocuklarının kabul edildiği unutulmamalıdır (Çakmak, 2019: 430-433).

Foto 1- Aşiret mektebine gönderilen çocukların mezuniyetlerinde çekilen fotoğraf. Sağdan sola oturanlardan ikinci kişi Cibran Aşireti'nden Halit Efendi'dir. Bkz. *Servet-i Fünûn*, 1314: 244.

Hamidiye Alayları'nın kuruluşu ile birlikte Hormek ve Cibran'ın kimi kolları arasındaki ilişki giderek gerilimli bir hal aldı. Bu nedenledir ki aldığı eğitimden ötürü Zeynel Efendi babası İbrahim tarafından Varto kaymakamı ile görüşmeye gönderilmiştir (Fırat, 1961: 100; Kıran, 2019: 80-84, Turabi Fırat ile kişisel görüşme). Bununla birlikte iki aşiret arasındaki ilişkinin tamamen hasmane ve gerilimli olduğu değerlendirmeleri de pek doğru değildir. Zira iki aşiretin ve bilhassa Cibran içindeki güç dengelerinden ötürü yer yer kimi aşiret ağalarının Hormekliler ile dostane

ilişkiler geliştirdikleri olmuştur. Benzer şekilde iki aşiret arasındaki ilişkilerin yanı sıra, II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde sıklıkla dile getirilen "Ermeni-Kızılbaş yakınlığı ve ittifakının" aksine bizzat Kızılbaş Hormeklilerin Ermeni köylerine saldırdıkları da görülecektir ki bunun başını da Hormekli Selim Ağa çekmiştir. Bu bakımdan Selim giderek aşiret içerisinde parlayan bir kişilik haline gelerek hem devlet görevlisi hem de Cibranlıların yeğeni olan Uskiran Nahiye Müdürü Hüseyin Bey'i dövüp, devlet adına toplanan para ve vergilere el koymasıyla adını daha da ön plana çıkarır. Selim'in bu davranışı devlet, Cibranlılar ve Hormeklilerin bir kolu olan Pircanların tepkisiyle karşılaşır. Bu nedenle kendisini takip için gelen ve içinde asker, Hamidiye Alay mensupları ve Hormekli Hüseyin Bey ile adamlarının olduğu toplu bir kuvvetle girdiği çatışmadan ötürü Zeynel'in babası İbrahim Ağa ile Hasan ve Cındı adlı çocuk yaştaki iki oğlu ve on komşusunun Kortegul'da öldürülmesine (rumi 1310/miladi 1894) neden olur. Bu çatışmadan yaralı olarak kurtulan tek kişi, bu esnada henüz buluş çağında olan, Zeynel'in kardeşi Ali olur. Bu süreç en nihayetinde Zeynel Efendi'nin okulu bırakarak ailesinin yanına dönmesine neden olacaktır (Fırat, 1961: 101; Kıran, 2019: 85-90, 95-103, 108-111; Turabi Fırat ve Kamil Fırat ile kişisel görüşme).

Burada bir diğer ayrıntıya daha dikkat çekmek gerekir ki o da Hamidiye Alayları içindeki ilişkiler ve hatta aynı aşiret mensubu Hamidiyeliler arası münasebetlerin muhtevasıdır. Bunun için en azından bütün Hamidiye Alayları mensuplarının civarlarına aynı oranda saldırmadıkları gibi kendi aralarında da benzer dostane ilişkileri geliştirmedikleri unutulmamalıdır. Buna bir örnek olarak bilhassa Varto bölgesindeki iki Hamidiye Alayı'nın arasının açık olup, çevrelerine rahatsızlık verme hususunda birinin geri dururken diğerinin saldırgan bir tutum takınarak Ermeni mallarına yönelik saldırılar gerçekleştirdiği ifade edilir. Bu da alay mensubu gruplar içerisinde çeşitli çatışmalara neden olmuştur. Bu kavgalar neticesinde Cibranlı Halit Bey'in babası Mahmut Paşa 1898 yılında öldürülecektir (Fırat, 1961: 102; Fırat, 1968: 102; Kıran, 2019: 170). Diğer yandan benzer bir durum da Hormek aşireti içinde göze çarpar. Zira aşiretin Feran koluna mensup Selim Ağa ile aşiretin Pircan koluna mensup olup, aynı zamanda yeğenleri olduğu için Cibranlıların Teymüran kolunun desteğini arkasına alan nahiye müdürü Tatanlı Hüseyin Bey'in çatışmaya varan münasebetleri, dinsel aidyetler üzerinden bir kutuplaşma anlatisının sorunlu olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu da aşiret içinde ve aşiretler arasındaki ilişkilerde ihtiyaç halinde dinsel söylemin de araçsallaştırıldığı bir güç ve iktidar alanı ve çatışması yaratmıştır. Bu çatışmalarda dinsel söylem ihtiyaç halinde devreye sokulabilen ya da geriye itilebilen bir meşrulaştırıcı güç olarak işlev görecektir (Kamil Fırat ile kişisel görüşme).

Zeynel, okulu bırakarak dönmesiyle ailenin reisi olarak üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmekle meşgul olmaya başlar. Bununla beraber bilhassa aldığı eğitimin aşireti içerisinde kendisinden saygıyla bahsedilmesi ve danışılan kişi olması üzerinde büyük bir etkisi olur. Aynı şekilde, elde ettiği söz konusu statü ona evliliğin yolunu da açacaktır ki bunun için ilk icraatları arasında diğer bir Kızılbaş-Alevi köyü olan Muskan Köyü'nden Mahmut oğlu

Ali'nin kızı Fatma (Fatık) ile evlenecektir.¹¹ Bu evlilikten de Zeynel'in babasının anısını yaşatmak adına adını İbrahim koydukları ve hemen sonrasında hastalıktan ötürü ölecek çocukları dünyaya gelir. İbrahim'in ölümünden sonra da Ali Haydar (Dikmen) ve Hediye adlı çocukları doğar (Turabi ve Kamil Fırat ile kişisel görüşmeler; Kıran, 2019: 39, 112-119, 160, 162, 262).

Aşiret içerisinde önemli bir yere gelmenin hem Zeynel'in kendi duyguları hem de aşiretinin prestiji açısından beklenen bir karşılığı/sonucu olur: Babasının intikamını almak ki beklenildiği gibi de olur. Bu durum Zeynel'in adının giderek ön plana gelmesi ve kendisinden övgüyle bahsedilmesine sebep olacaktır (Kıran, 2019: 125-131). Böylelikle Zeynel açısından yaşamının bir diğer safhası olarak firar dönemi başlar. Bu da devamında karıştığı olaylarla birlikte Osmanlı resmi söyleminde "şakı" olarak nitelendirilmesi ve takibatını beraberinde getirecektir. Bu takibat neticesinde de birçok kere asker ve Hamidiye üyeleriyle çatışmaya girer (Fırat, 1968: 69-70, 76-77; Kıran, 2019: 163-166, 183-184). Adı giderek ön planda olsa da Hormek içinde ağalık statüsü ile varlık gösteren kişi Selim Ağa olup, Zeynel ise kardeşi Veli ve yanındaki silahlı adamlarıyla artık dağlarda barınan bir firari ve aşiretinin silahlı gücünü oluşturur (Fırat, 1961: 101 vd; Kamil Fırat ile kişisel görüşme).

Zeynel bu dönemden itibaren devletin artık her yerde peşine düştüğü bir kişidir. Kendi ve yanındaki arkadaşları (bunlar arasında Milan aşiretinden Selime Xışman ve Xelile Dilferac bulunmaktadır) için durum devlet cephesinde bu şekilde seyrederken, halka verdikleri destekler ile giderek bölgede yerel kahramanlar haline gelmeye başlarlar (Kıran, 2019: 135-152, 157). Tabi burada günümüze kadar süregelen bu "mit" ya da anlatıların, halkın tahayyül dünyası ve sözlü kültürün etkisiyle ne denli şekillendiğini de unutmamak gerekir.

Zeynel'in firari yıllarında aşiretin önderliğini yürüten Selim Ağa'nın -yukarıda da ifade edildiği gibi- Erzincan'da Zeki Paşa ile olan görüşmesinden sonra Hormekliler ile devlet arasında bir yumuşama süreci başlayacak ve bu da Selim'in kardeşi Mustafa'nın Uskiran Nahiyesi'ne müdür olmasıyla devam edecektir (Kıran, 2019: 178-180). Bu da bilhassa Hormeklilerin Feran kolunun güçlenmesini istemeyen alay mensubu Cibranlıların Teymüran kolu tarafından kabul edilmeyip, Uskiran'a, karşılaştıkları mukavemetten ötürü başarısız bir saldırıda bulunmalarına neden olur (Kıran, 2019: 188).

İcraatlarıyla adı giderek ön plana gelen Zeynel, artık başta saray olmak üzere giderek devlet ve Hamidiye Alayları'nın takibine girmiştir (Fırat, 1968: 102-104, 107). Bu nedenle kendisinden ötürü aile efradına yönelik artan baskılar ve aynı şekilde firari olmanın verdiği zorluklardan kurtularak yeniden normal hayatına dönmek adına affi için İstanbul'a

gider. Amacı, adet olunduğu dile getirilen, "gizlice saraya adım atarak, sultandan affını" istemektir (Kıran, 2019: 197-206).¹² Fakat bunu gerçekleştirilmeden burada kendisini tanıyan eski bir Ermeni muhbirin ihbarı üzerine tutuklanarak eşkâlinin tespiti için Gımgım yani Varto'ya gönderilir. Akabinde de Zeynel bir yolunu bularak Erzincan'da askerin elinden kaçır. Bu firar esnasında da Zeryawi adındaki Türkmen köyünde köylüler tarafından üzerindeki elbiselere varıncaya değin soyguna uğramıştır ki daha sonrasında bu davranıştan ötürü intikam olarak adı geçen köyün hayvanlarını gasp eder (Kıran, 2019: 207-216, 221-224, 228-235; Turabi Fırat ile kişisel görüşme).

Bu esnada Hormek ve Cibranlılar arasındaki ilişkilerin arazi ve yayla anlaşmazlıkları yüzünden mevcut olumsuzluklarıyla devam edecektir. Bunlar arasındaki en nihai nokta ise Selim Ağa'nın 1905 yılında Cibranlıların Karlıova kolu olan Mahsutanlar tarafından öldürülmesi olur (Fırat, 1961: 104).¹³ Bunun üzerine Hormekliler de Zeynel öncülüğünde, hem Selim'in cesedini hem de intikamını almak üzere Cibranlıların Maksudan kolunun meskun olduğu Kargapazar adlı köye saldıracak ve böylelikle karşılıklı olarak adam öldürme ve talan süreci başlayacaktır (Fırat, 1961: 104-105; Fırat, 1968: 76-77, 102; Kıran, 2019: 254-260). Burada önemli bir husus, sözlü kültürde anlatıldığı kadarıyla, Zeynel'in kısasa kısas bir yağma yaptığı yönündedir (Kamil Fırat ile kişisel görüşme). Buna rağmen bu anlatının aksine, eşkıyalığın da bir ekonomi-politiğinin olduğu düşünülerek, bunun kısasa kısas bir yağmalamadan ziyade kendi ve yanındakilerin varlıklarını sürdürmek adına bir zorunluluk olduğu da düşünülmelidir (Hobsbawm, 1995: 71).

Hadiseler bu şekilde cereyan ederken bölgedeki Hamidiye Alayları açısından önemli bir gelişme yaşanır. Aşiret Mektebi'nde okuduktan sonra Harbiye'de tahsilini tamamlayan Cibranlı Halit Bey miralaylık rütbesi ile Hamidiye Alay komutanı unvanıyla bölgeye gönderilir (Kıran, 2019: 250). Daha önce de belirtildiği gibi kendisi, Hormek ve Cibran ilişkilerinde mutedil ve barışçıl bir tutum takınan Halilan kolunun ağası Mahmut Paşa'nın oğluydu. Bu nedenle Halit Bey'in, gerek İstanbul'daki yaşantısı süresince geliştirdiği bilinç gerekse babasından devraldığı anlayıştan ötürü kendi aşiret asabiyesinin daha da üstünde bir anlayışla hareket ettiği belirtilir. Bu açıdan sonraki yaşantısında da bu doğrultuda hareket eder.¹⁴ Böylece Selim'in öldürülmesi üzerine iki aşiret arasında tırmanan ortama da müdahale edip, geçici süreliğine de olsa çatışmaları durduracaktır (Kıran, 2019: 260).

Firari olmanın verdiği dezavantajla sürekli mekân değiştiren Zeynel açısından en büyük hadise eşi Fatma ile birlikte kaldıkları Seyit İbrahim mezarında Fatma'nın 1906 yılında öldürülmesi olur. Başından itibaren kızları Fatma ile Naze'yi diğer iki kardeş Zeynel ve Veli'ye verme

¹¹ Ali Ağa ile Zeynel Efendi'nin babası İbrahim Ağa amca çocukları olup, aynı şekilde Zeynel'in annesi ile Ali Ağa'nın eşi Hatun'un da amca çocukları olmalarının bu evliliği kolaylaştırıcı bir rolü olmuştur. Diğer yandan Muskanlı Ali Ağa'nın ardıllarının grup hafızasında Kıran'ın (2019) kitabındaki iddiaların tersini işaret eden güçlü bir karşı anlatı mevcuttur. Buna göre, Ali Ağa; Zeynel ve kardeşi Veli'nin kızlarına olan ilgisini fark edince, onları akrabaları olan Resul Ağa'nın torunlarıyla nişanlandırır. Bununla da istenmeyen olası bir evliliğin önüne geçeceğini düşünür. Ancak Ali Ağa'nın eşi Hatun'un yardımıyla kızları Fatık Zeynel, Nazlı ise Veli ile kaçır. (Kamil Fırat ile kişisel görüşme).

¹² Kıran'ın anlatımından, Zeynel'in İstanbul'a gidişi Ermenilerce Abdülhamid'e gerçekleştirilen başarısız suikastın bir yıl sonrasındır ki bu da 1905 yılında gerçekleştirilen bombalı suikasttır.

¹³ Bazı anlatımlar Selim Ağa'nın bir meczup tarafından öldürüldüğünü dile getirir de öldürülmesi sonucunda ölününün başlangıçta rehlin alınmasının bunun bir tesadüf olmadığını gösterir (Kamil Fırat ile kişisel görüşme).

¹⁴ Halit Bey Hormekliler içinde "son derece inançlı ve ahlaklı bir olarak tasvir edilir. Fakat aynı şey Cibranlı Kasım için anlatılmaz [kendisi Şeyh Said'in bacanağı olup, Halit Bey'in de damadı olup Cibranlıların Teymüran koluna mensuptur]. Turabi ve Kamil Fırat ile kişisel görüşmeler. Ayrıca bkz. Fırat, 1968: 18.

tarafını olmayan Ali'nin, firarı olan damatlarının köylerine bu geliş gidişlerinden rahatsız olduğu ve bu nedenle de sürekli asker tarafından sorgulandığı belirtilir. Sonuçta da damatlarının yakalanması ya da ölümleriyle bu sürecin sonlanacağı düşünülür (Kamil Fırat ile kişisel görüşme). Böylece gerçekleştirilen ihbar neticesinde meydana gelen çatışmada bacağından yaralanan kızları Fatma Zeynel'in talimatı ile kardeşi Veli tarafından öldürülür (Fırat, 1961: 106; Fırat, 1968, 103; Kıran, 2019: 261-269).¹⁵ Sözlü anlatımlara göre Fatma'nın, yarasının ağırlığından ötürü eşi Zeynel'e "efendi benim katlim sana helaldir, beni askere verme" demesi üzerine öldürüldüğü belirtilir (Turabi Fırat ile kişisel görüşme). Olaylar meydana geldiğinde çocukları da yanlarında olup, Ali Haydar adlı oğulları henüz 3-4 yaşlarındadır. Netice olarak da Zeynel, eşinin ölümüyle, bir yıl sonra kayınbabasını öldürtecek (kimi anlatımlarda kardeşi Veli öldürmüştür) ve üzerinden çok geçmeden yeni bir evlilik yapacaktır. Bu yeni evlilikten çocukları olsa da hepsi hastalıktan ölür (Turabi ve Kamil Fırat ile kişisel görüşmeler).¹⁶

Yaşananlar Zeynel açısından kendisini daha da sıkıntılı günlerin beklediğinin habercisidir. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamid'in elinde olan affının sağlanması için çeşitli arayışlara girer. Bunun başında da sultan nezdinde itibarlı bir yere sahip olan Hamidiye Alay paşası Milli/Milan aşiretinin reisi ünlü İbrahim Paşa ile Viranşehir'de görüşüp, onu sultanın huzuruna gönderip, af beratını sultandan almaya çalışır.¹⁷

Foto 2- Milli Aşireti'nin şeyhi ve Hamidiye Alayları kumandanı İbrahim Paşa (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi)

Buradaki ilgi çekici husus Zeynel'in Varto'dan çıkarak neden Urfa'ya kadar gittiğidir. Bu durum acaba "sadece İbrahim Paşa'nın saray nezdindeki itibarından mı yoksa Hormek ve Milan aşiretleri arasındaki dostane ilişkilere mi dayanmaktadır" sorusunu ön plana getirir. Buna göre gerek yukarıda isimleri zikredildiği gibi Zeynel Efendi'nin yanında Milanlı silahşorların olması gerekse Milan ve Hormek aşiretlerinin yakın temaslarından ötürü İbrahim Paşa isminin ön plana geldiği düşünülebilir.¹⁸ Bununla beraber Zeynel de bilhassa Urfa'da iken Milan aşiretinin sürülerini Karakeçili aşiretinin yağmasından kurtardığı için İbrahim Paşa'nın gözüne girecektir (Turabi Fırat ile kişisel görüşme).

Zeynel, affından sonra köyü Kasıman'a yerleşerek, mütevazı bir hayata başlar. Fakat 1911 yılında kardeşi Veli yeğenleri olan Selim adlı biri tarafından öldürülürken (Fırat: 1968: 103) bir yıl sonra da Zeynel evinin önünde gece uzaktan atılan faili belirsiz bir kurşunla yaralanarak, birkaç günlük koma sürecinden sonra yaşamını yitirir. Koma sürecinde iken, bu saldırıyı ölen eşi Fatma'nın kardeşi Begali (Bey Ali) tarafından, babası ve kız kardeşinin intikamını almak gerekçesiyle gerçekleştirildiğini dile getirir. Böylece Begali'nin şüpheli ölümünün de Zeynel'in akrabaları tarafından intikam gerekçesiyle gerçekleştirilen bir zehirlenme hadisesinden kaynaklandığı konuşulur (Fırat, 1968:103; Kamil Fırat ile kişisel görüşme). Bu hususta bir diğer anlatım ise, Veli'nin, kayınvalidesi tarafından yeğeni Selim ile evlenme sözü verilerek öldürtüldüğüdür Buna rağmen kayınvalide Hatun'un, Emeranlı (Onpınar Köyü) Hüseyin Ağa adlı başka biriyle evlenip ve Zeynel'i de bu kişiye öldürttüğü dile getirilir (Turabi Fırat ile kişisel görüşme).

¹⁵ İhbar hadisesinde her ne kadar Fatma/Fatık'ın babasının adı geçse de esasında perde arkasında annesi Hatun'un olduğu dile getirilir. Aynı şekilde bu esnada hamile olan Fatma'nın yaralı da olmayıp, kaçamayacağı ve askerin eline düşeceği korkusuyla öldürüldüğü de ileri sürülmektedir (Kamil Fırat ile kişisel görüşme). Turabi Fırat'a göre ise Zeynel'in kayınbabası damadından ötürü gözaltına alınmış ve Zeynel'in yerini söylemesi için zorlanmıştır. Bunun üzerine eşi Hatun'a Zeynel'in yerini söylemesi için haber gönderdiği ve bunun üzerine de Hatun'un, oğulları Mehmet Halit Fırat'ı Uskiran'daki alay komutanına göndererek Seyit İbrahim mezrasında saklanan damadının yerini ihbar ettiği belirtilir (Turabi Fırat ile kişisel görüşme).

¹⁶ Kimi anlatımlarda da Veli'nin kayınbabasını ihanetinden ötürü Zeynel'in talimatı ile öldürdüğü dile getirilir.

¹⁷ K. Fırat (kişisel görüşme) bu tarihin 1909 olduğunu dile getirir. Ayrıca bkz. Kıran, 2019: 271-303. M. Şerif Fırat'a (1961: 107) göre ise Zeynel jumallerde Jön Türkçü olarak saraya ihbar edildiği için affedilmemiş, ama İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesi ile 1908 yılında hemen affedilmiştir. Bununla birlikte Zeynel'in İbrahim Paşa ile olan görüşmesine bu esnada henüz küçük olan oğlu Ali Haydar'ı da götürdüğü ve paşanın çocuğu Zeynel'den ağırlığı kadar altın verme karşılığında istemesine rağmen Zeynel'in bunu kabul etmediği belirtilir (Turabi Fırat ile kişisel görüşme).

¹⁸ Milanlılar ile Hormekliler arasındaki yakın ilişkilerin yayla münasebetleri ile güçlendiği ve biri Sünni diğeri de Kızılbaz olan iki aşiret arasında dostane ilişkilerin böylelikle kurulduğu dile getirir (Kamil Fırat ile kişisel görüşme).

Tüm bu yaşananlar da Zeynel'i Hobsbawm'ın "sosyal eşkıya" kategorisi içerisinde değerlendirilmesini mümkün kılar:

Sosyal eşkıya adı bir suçlu olmadığından, kanundışı olmaktan kurtulduğu zaman, doğup büyüdüğü yere topluluğun saygı duyulan bir üyesi olarak geri dönebilir. Bu konuda elde bulunan kaynaklar aynı noktada birleşmektedir. Gerçekte eşkıya halkını hiçbir zaman terk etmez. Çoğunlukla kendi köyüne, akrabalarına yakın yerlerde yaşar. Akrabaları ve köylüler ona topluluk için belli bir görevi yapıyormuş gibi davranırlar ve onu beslerler (Hobsbawm, 1995: 39).

Buraya kadar dile getirilenlerden görüleceği üzere, Zeynel'in yaşamında, babasının ölümüyle birlikte mekân ve zamandaki gelişmelerin etkisiyle bir takım temel değişiklikler yaşanmıştır. Fakat tüm bunlara rağmen onu diğer karakterlerden farklı kılan önemli bir özelliği vardır ki o da aldığı eğitimin sağladığı ayrıcalıktan ötürü "efendi" unvanıyla anılması olur. Buna göre Selim ve Halil gibi simalar "ağa", oğlu Haydar "bey", kendisi ise "efendi" olarak zikredilir. Bu bakımdan kişiler nezdinde somutlaşan üç unvanın da dönemsellik ve muhteva itibarıyla yaşanan değişim ve dönüşümün yansıması olduğunu söyleyebiliriz. Fırat'a göre de "ağa" daha eski bir adlandırma olup doğrudan klasik iktidarın yansıması, "bey" devletle görüşen ve işbirliği yapan kişi, "efendi" ise okumuş yazmış saygın bir kişiye hitap etmenin şekillenmiş hali olup, Zeynel'in sahip olduğu unvanı buna göre düşünmek gerekir (Kamil Fırat ile kişisel görüşme). Bununla beraber Zeynel'in ağa olarak adlandırılmamasında, aşiretinin lider konumundan ayrılması ve dağda yürüttüğü sürecin etkisinin olduğu da düşünülebilir.

3. Osmanlı Resmi Söyleminde Zeynel ve Hormekli *Surh-ser/Kızılbaşlar*

Sözlü tarih odaklı anlatıların da ortaya koyduğu gibi Zeynel Efendi'nin hikâyesinin kendi kadar aşiretinin tarihi açısından da önemli bir rolü vardır. Bu bakımdan genel itibarı ile sözlü kültürün özelliklerinin de göz önünde bulundurularak, söz konusu anlatının geçmişten günümüze değin farklı yön ve anlatımlarla taşındığı unutulmamalıdır.¹⁹ Bununla birlikte bizzat dönemin resmi otoritesi olarak Osmanlı Devleti'nin tutumu da Zeynel Efendi ile ilgili sözlü anlatımlarda dile getirilenleri bir yanıyla doğrularken, diğer yönden farklı bir portre çizer. Zeynel, aşireti içerisinde efendi unvanlı, yiğit ve haksızlıklara karşı duran bir kişilik olarak sunulmasına rağmen, Osmanlı söyleminde daha çok devlet otoritesine karşı gelen, gerçekleştirdiği yağma ve şekavet hadiselerinden ötürü şikâyetlere konu olan bir portre olarak sunulur. Bunun ise daha çok "nereye bakıldığından ziyade, nasıl bakıldığı" ile alakalı bir durumdan kaynaklanmakta olup, bir yanıyla hem yerel bilgi hem de resmi söylemi örtüştüren bir alan yarattığı söylenebilir. Bundandır ki Zeynel, aşireti ve bölgedeki Kızılbaşlar nezdinde gerçekleştirdikleriyle haklı bir pratik sergilediği ve dolayısıyla şekaveti de meşru bir zemine dayandırılırken, aynı şey devlet açısından tamamen farklı ve otorite tanımaz bir profille ifade bulur. Böylece tam da bu dönemde, devletin Hormek aşiretine bakışında, resmi söylemde "şakî" ifadesi üzerinden bir popülarite kazananların başında

Zeynel ile Selim Ağa gelir.²⁰ Bu açıdan her ikisinin de devam eden şekavetlerinden ötürü gıyaben idam cezasına mahkûm edilip, yakalanmalarına defaten tevessül edilmesine rağmen başarısız kalmıştır (DH.TMIK.M. 200-32, 17 Nisan 1321, 14 Rebiyülevvel 1323/30 Nisan ve 30 Mayıs 1905). Zeynel ve döneminde aşiretinin devlet nezdindeki pozisyonu Sultan Abdülhamid döneminin Kürt ve bilhassa Kızılbaş siyasetinden münezzeh kalmaz. Bu açıdan yukarıda da bahsedildiği gibi bu dönem Hormek ve Cibran ilişkilerinde önemli bir etken olan Hamidiye Alayları'na Cibranlıların kabul edilirken Hormeklilerin liderleri Selim Ağa öncülüğünde defaten gerçekleştirdikleri başvurularının karşılıksız kaldığını gösterecektir. Bu durum Selim tarafından Dâhiliye Nezareti'ne çekilen son telgrafta şöyle ifade edilir:

...kulları Bitlis vilayet celilesi mülhakatından Varto kazasında Hormek aşâiri olup, mecmû-yı aşiret Hınıs ve Göynik kazalarında bulunan altı yedi bin nüfus şâmil olup, eyyâm-ı sayfa Bingöl cibâlinde cümlemiz haymenişiniz. Şevketlü ve merhametlü padişamız bizim aşiretin etrafı ve eknâfi cümleten Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nı teşkil ederek o nâm-ı âliden hemân biz mahrûm kaldık. Bu ifâdatımızı sem-i humâyûna resîde ettiremediğimizdendir. Alayların teşkilinde şimdiye kadar hemân yüz telgraf keşide etmekteyim ber sâika-yı muhabbet ve uğur-ı meyâmin-i mevfûr-ı hazret-i tâcdarı yolunda kurban olmağımızın sevdası cüret ettirdi. Yoksa bizim haddimiz değildir ki o makâm-ı âliye arz ve niyâz edelim. Bunun saye-yi ihsânvaye-yi hazret-i hilâfetpenâhide üç alay kulları hazır olup hangi mevkide muâyennemiz emr olunursa esblerimizle müheyâyız. Lütfen ve merhameten bizi de akrân ve emsallerimiz merhamet-i şehinşâhiye dehâlet ederek arz ediyoruz. Muradımız hizmet ve sadâkattir. Egerçi bu mârûzatımızı şevketlü pâdişâhımıza takdim etmezler ise bu kadar ahâlî-yi fakir kulları yarın muâkeme-yi kübrada müsebbiblerinin yakasından tutup ihkâk-ı hak buyurulmasını iddia edeceğiz yoksa biz için itibâra şekvâ eden kullardan değîliz her halde muradımızın husûlü içindir bu mârûzatımız son def'a olarak arz eyler... (DH.TMIK.M. 191-5, 1 Kânûn-ı Sâni 1320/14 Ocak 1905).

Selim Ağa tarafından defaten çekilen telgrafların karşılıksız bırakılmasının nedeni, dönemin ruhuna uygun olarak alayların daha çok Sünni Kürtlere tahsis edilmesinden kaynaklanmıştır.²¹ Bu da bilhassa yönetimin öncesindeki yüzyıllardan kalma Kızılbaşlara yönelik önyargı ve endişelerine dayanır.²²

Tüm bunlara rağmen ve daha önce de belirtildiği gibi Hormek ve Cibran ilişkilerinin klasik bir mezhep kavgası üzerinden okunması bizzat Osmanlı arşiv belgelerinin hilafına unsurlar barındırır. Örneğin, alaylara mensubiyeti bulunmayan Varto ve Bingöl'deki Kızılbaşların Hamidiye Alayı mensubu olmayan Sünni Kürtler ile birlikte alay mensubu bey ve ağalara yönelik saldırılarda bulunarak,

²⁰ "Hormekli şakî meşhur Selim ve Zeynel" (DH.TMIK.M. 201-30, 16 Haziran 1321/29 Haziran 1905; BEO. 2645-198304, 1, 3 Ağustos 1321/16 Ağustos 1905). Resmi belgelerde Zeynel'den sıklıkla "şakî Zeynel" olarak söz edilirken bazen de "Hormekli Zeynel", "Hormekli şakî Zeynel", "şakî Vartolu Zeynel" adlandırmalarına başvurulur. Bkz. BEO.2646-198429, 24 Temmuz 1321/6 Ağustos 1905; DH.ŞFR. 332-78, 29 Ağustos 1320/11 Eylül 1904; BEO. 2688-201552, 4 Teşrin-i evvel 1321/17 Ekim 1905; DH.MKT. 1189-11, 21 ve 28 Temmuz 1323/3 ve 10 Ağustos 1907.

²¹ Bu hususta sadece Kızılbaşlar değil Ezidi Kürtlerin başvurusu da reddedilmiştir. Bkz. Y.EE. 139-15, 23 Mart 1892.

²² Dönemin Kızılbaş siyaseti ve algısına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Çakmak, 2019.

¹⁹ Sözlü ve yazılı kültürün özellikleri ile ilgili yapılmış muhakkik bir çalışma olarak bkz. Ong, 2012.

ölümlerine neden oldukları anlaşılmaktadır (DH.TMIK.M. 146-20, 28 Mayıs 1319/10 Haziran 1903). Benzer bir durum bizzat Zeynel Efendi ile Cibranlı Halit Bey'in adamlarının ortak hareketle yağma faaliyetlerine katılmaları için de geçerlidir (BEO.2646-198429, 24 Temmuz, 6 Ağustos 1321/6 ve 19 Ağustos 1905). Hatta farklı bir örnek olarak Hormeklilerin Cibranlı bir takım alay mensubu bey ve zaptiyelerin desteğini alarak diğer Cibranlılar ile mücadeleye tutuştukları da söz konusudur (DH.TMIK.M. 244-25, 31 Mayıs 1321/13 Haziran 1903; DH.TMIK. M. 200-32, 17 Nisan 1321/30 Nisan 1905). Bu ise yukarıda da ifade edildiği gibi daha çok Hormek ve Cibran içi farklı kolların ittifakları ile açıklanabilecek bir duruma işaretler. Bu gibi örnekler de meseleye inanç mevhumu ve çatışması üzerinden yaklaşmanın yetersizliğini gözler önüne serer.

Tabi burada önemli bir husus da yetkililerin Hormeklilere yönelik bakışlarında aşireti “erbâb-ı şekâvet”, “Hormekan eşkıyası” ya da “Hormek eşkıyası” olarak tanımlayacak menfi bir bakış açısına sahip olmalarıdır.²³ Bunda etkili olan etkenin başında sayılarının elli ile üç yüz arasında değiştiği belirtilen aşirete mensup silahlı kişinin söz konusu olması gelir ki bu da Zeynel'e işaretle eşkıya olarak dağlarda gezindiği döneme tekabül eder.²⁴ Bu nedenledir ki yer yer doğrudan aşirete göndermede bulunularak, mensuplarına yönelik askerce sık sık takibat yapılmıştır. Tüm bunlar da dağlarda hiçbir silahlı Hormeklinin bırakılmayıp, takip ve tenkillerinin gerçekleştirilmesi ve şekâvete yatkınlığı olanların da şiddetli bir şekilde tedip edilmeleri uygun görülür.²⁵ Burada Hormeklilerin resmi inanç dışında, *surh-ser/Kızılbaş* inancına mensup olmalarının etkisi de olacaktır.²⁶

Hormeklilere yönelik ifade bulan resmi söylemde Zeynel Efendi bilhassa gündeme getirilmiştir. Bundandır ki gerek kendisi gerekse arkadaşları, gerçekleştirdikleri yağma ve cinayetlerden ötürü sık sık şikâyetlere konu olacaktır.²⁷ Burada önemli bir ayrıntı da Zeynel ve yanındakilerin elli kişilik bir silahlı topluluktan oluştuğuna dair yer yer devam eden vurguların yapılmasıdır ki, bu da söz konusu sayının bir eşkıya grubu için önemli bir oran olduğunu gösterir (Y.PRK.ASK. 175-92, 24 Eylül 1317/7 Ekim 1901).

Daha önce de ifade edildiği gibi, sözlü kültürde Zeynel'in affı için, bir kez Selim Ağa'nın Zeki Paşa'dan (-ki o da bunu kabul etmemiştir) diğeri de bizzat kendisinin İbrahim

Paşa aracılığı ile saraydan affını talep ettiği dile getirilmektedir (Fırat, 1961: 102; Kıran, 2019: 175). Buna, resmi belgelere de yansıdığı gibi aralarında Cibranlı ağalar da olmak üzere Zeynel ve Selim ağaların Cibranlı Mahmut Paşa'ya müracaatlarıyla talep ettikleri aflarını da ekleyebiliriz ki bu da başlangıçta Erzurum valisi tarafından uygun görülse de (DH.ŞFR. 264-30, 20 Temmuz 1317/2 Ağustos 1901) merkezi yönetim tarafından kabul edilmeyecektir. Tabi burada önemli bir ayrıntı adı geçen Mahmut Paşa'nın da bu af talebinin ertelenmesi hususunda görüş beyan etmiş olmasıdır (BEO. 1940-145475, 12 Teşrin-i evvel 1318/31 Ekim 1902).²⁸

Hormek eşkıyaları hususunda Zeynel ile birlikte diğer bir takım aşiret mensuplarının da resmi söylemde olumsuzlandığı söylenebilir. Buna göre aşiret mensubu birçok kişi de gasp ve yağma eylemleri ile anılacaktır. Bunlar arasında Hüsnü Hasan'ın arkadaşı Resul ile silahlı adamları,²⁹ Selim Ağa ve Zeynel Efendi'nin amcalarının çocuğu Hasan (yerelde Hesene Feqi olarak bilinir) isimleri dikkat çekicidir. Buna göre Hasan'ın da tıpkı Resul gibi civar köyleri basarak çok sayıda hayvanı gasp ettiği ve hatta bu köyler arasında vaktiyle Hamidiye Alayları'nda görev yapan ağaların mallarının olduğu da görülür.³⁰ Adı geçen kişilerin yanı sıra isimleri yağma faaliyetleri ile anılan diğer bazı Hormekliler de söz konusudur.³¹ Ama bütün bu isimler yer yer anılmalarına rağmen, Zeynel devam eden bir istikrarla resmi söylemde zikredilip, yakalanmasına dair de sık sık telkin ve araştırmalarda bulunulur. Bu da her şeyden evvel Zeynel'in aşireti içerisinde olduğu kadar, rakip Cibranlılar ve devlet nezdinde endişe duyulacak bir sima olduğunun işaretidir. Çünkü Zeynel öncülüğündeki Hormekli eşkıyanın varlığı her şeyden evvel devletin bölgedeki otoritesi kadar, Cibranlıların Hormek aleyhtarı kolları için de bir tehlike ve bölgede otoritelerini kurma hususunda engel teşkil eder.

Zeynel öncülüğünde başından itibaren dile getirilen yasa karşıtı faaliyetler, kendisine isnad edilen gasp, yağma ve cinayet gibi hadiselerle resmi belgelere göre ilerleyen günlerde de devam eder.³² Belgelerin ifade ettiği doğrusa Zeynel ve arkadaşları faaliyetlerine 1911 yılına kadar etmiştir (DH.MKT. 1189-11, 21 Temmuz 1323/3 Ağustos 1907).

Sözlü tarihte dramatik ve aynı şekilde tutumları itibarıyla bir kahramanlık anlatısı olarak dile getirilen Zeynel'in eşi Fatma'nın (Fatık) ölümü de resmi belgelere yansır. Buna göre “Hormekli eşkıyanın” takibi ile görevlendirilen askerden bazı eşkıya aman dileyip, gasp ettiği eşyaları da geri verirken; Zeynel, kardeşi Veli, arkadaşları ve eşi

²³ Bkz. DH.TMIK.M. 244-25, 17 Rebiyülevvel 1321/13 Haziran 1903; DH. ŞFR, 366-109, 21 Haziran 1322/4 Temmuz 1906; BEO. 2721-204003, 21 ve 28 Haziran 1322/4 ve 11 Temmuz 1906; BEO.2748-206090, 5 Kânûn-ı sâni 1321/3 Şubat 1906.

²⁴ Bkz. DH.TMIK.M. 244-25, 5 Temmuz 1319/18 Temmuz 1903; BEO.2646-198429, 24 Temmuz, 6 Ağustos 1321/6 ve 19 Ağustos 1905; DH.MKT. 1189-11, 21 Temmuz 1323/3 Ağustos 1907; DH.TMIK.M.200-32, 5 Temmuz 1319/18 Temmuz 1903.

²⁵ Bkz. BEO. 2688-201552, 26 Eylül 1321/9 Ekim 1905; DH.TMIK.M. 200-32, 5 Temmuz 1319/18 Temmuz 1903.

²⁶ Bkz. BEO. 2646-198429, 24 Temmuz 1321/6 Ağustos 1905; DH.TMIK.M. 200-32, 5 Temmuz 1319/18 Temmuz 1903; DH.TMIK. 244-25, 5 Temmuz 1319/18 Temmuz 1903.

²⁷ Bkz. BEO. 1733-129966, 23, 27 Eylül, 2, 27 Teşrin-i evvel 1317/6, 10, 15 Ekim ve 9 Kasım 1901 tarihli belgeler; Y.PRK.ASK. 175-92, 24 Eylül 1317/7 Ekim 1901. Burada her ne kadar başlangıçta Zeynel'in Hıms Kazası'nın Halekan Köyü'nden olduğu belirtilmişse de yapılan araştırmalar sonucu Kızılbaş ve Çarık (Çarekan) kabilelerinden olan bu köyde Zeynel adında birinin olmadığı belirtilmiştir ki, bu da kuvvetle muhtemel Zeynel'e ait bilgilerin karıştırılmış olmasından kaynaklanmıştır. Diğer yandan gaspedilen hayvanlar arasında da on baş at, otuz iki öküz, elli inek, yirmi düğ, yirmi tosun ve çeşitli sayıda diğer hayvanlardan olduğu belirtilmiştir.

²⁸ Tarihler esas alındığında bahse konu Mahmut Paşa'nın 1898 yılında öldürülen Cibranlıların Halilan kolundan Cibranlı Halit Bey'in babası olmadığı anlaşılır.

²⁹ Bir şikâyetle Resul'un Hıms'ın Çeto Köyü'nü on iki silahlı adamı ile basıp köydeki “dokuz yüz kırk beş” koyunu aşırıdıkları bildirilmiştir. Bkz. DH.TMIK.M. 200-15, 29 Mayıs 1321/11 Haziran 1905.

³⁰ Bir belgeye göre söz konusu kişi de eski Hamidiye Alayları mülazımlarından Ali Ağa'nın ağnam (vergi) ile topladığı dokuz yüz kırk koyunu gasp ederek Varto'ya götürecektir. Bkz. DH.TMIK.M. 201-30, 16 Haziran 1321/29 Haziran 1905.

³¹ Süleyman, Feki Resul oğlu Hasan -ki bu önceki Hasan adlı kişi ile aynı olabilir- ve Gülabi oğlu Ağa gibi. Bkz. BEO. 2646-198429, 21, 24 Temmuz ve 6 Ağustos 1321/3, 6 ve 19 Ağustos 1905; BEO. 2808-210548, 1 Nisan 1322/14 Nisan 1906.

³² Bkz. BEO. 2645-198304, 1, 3 Ağustos 1321/14, 16 Ağustos 1905; DH.MKT. 1189-11, 21 Temmuz 1323/3 Ağustos 1907.

Fatma'nın arasında bulunduğu gruba dair polise gerçekleştirilen bir ihbar sonucu sığındıkları evde kuşatıldıkları, askere mukavemet göstermelerinden ötürü çıkan çatışmada beş askerin öldürülüp, dördünün yaralanırken, Zeynel'in eşinin öldürüldüğü ve geri kalanların da akşam karanlığından istifade ederek kaçtıkları dile getirilmiştir (DH.ŞFR. 366-109, 21 Haziran 1322/4 Temmuz 1906).

20. yüzyılın başı sadece Zeynel açısından değil, aşiretin reisi Selim Ağa açısından da devletin yakın takibinde olup, şekavetle suçlandığı yıllara tekabül eder. Bu durum Selim'in de firari olup, yakalanması için sürekli asker tarafından arandığına işaret eder.³³ Bu da aşiretin reisi olarak Selim'in de devletten beklediği karşılığı bulamadığını gösterir. Ki kendisi tam da bu yıllarda aşiret olarak Hamidiye Alayları'na kabulleri için birçok başvuru yapmıştı. Buradaki bir diğer önemli ayrıntı da Zeynel gibi Selim'in de artık aranan bir kaçak ve işlediği fiillerden ötürü henüz 1905 yılının başlarında gıyaben idama mahkûm edilmiş bir suçlu olduğudur ki (DH.TMIK.M. 200-32, 17 Nisan 1321, 14 Rebiyülevvel 1323/30 Nisan ve 30 Mayıs 1905) aynı yıl içerisinde Cibranlıların Maksudan kolu tarafından öldürüldüğü görülecektir. Bu da Selim'in, yukarıda ortaya konulduğu gibi aşireti adına Hamidiye Alayları'na başvuru yaptığı tarihte devlet nazarında bir suçlu olarak görüldüğünü gösterir.

Gerek Zeynel gerekse Selim örneklerine bakıldığında, Hormekliler, bölgede yaşamsal varlıklarını sürdürme ve aleyhlerindeki Cibran kollarına karşı bir denge kurma hususunda Varto ve civarındaki diğer Kızılbaş aşiretlere nazaran daha önemli bir güç haline gelmiştir. Bu güç de sadece savunmadan ziyade yer yer saldırıya geçen evrilen ve karşılığında Cibranlı muhalif güçlerin şikâyetlerine konu olacak denli önemli bir nicelik ve niteliksel boyut sergilemiştir.

4. Sonuç

Zeynel Efendi'nin, babasının öldürülmesi ile başlayan eşkıyalık hikâyesi, kişisel bir aile öyküsünün aşiret içinden başlayarak, aşiretler arası ilişkiler ve Hormek'in devlet idaresi ile münasebetlerini nasıl etkilediğine uzanır. Bu bakımdan, Zeynel'in birey olarak rolünün, söz konusu genel çerçeve içerisinde önemli bir noktaya tekabül etmekle beraber, mezkûr hadiseler akışını etkilediğini söyleyebiliriz. Bu hikâyede ilgi çekici olan husus ilk kırılmayı babasının ölümü, sonuncusunu da eşinin ölümüyle yaşamasıdır. Buna göre, ilkinde istemeyerek de olsa eşkıya olmasına sebebiyet veren ölüm hadisesi, onu zoraki olarak firari ve devletin nazarında şakî olarak yaşamaya zorlarken, bu süre zarfında aynı zamanda affını sağlamak için çeşitli arayışlara da sevk etmiştir. Fakat tüm bu arayışları yine de yaşamında önemli bir yer tutan eşinin ölümünü engelleyemediği gibi onun ölümünü beraberinde getirmiştir. Bunlara rağmen Zeynel yine de normal ve sıradan bir yaşantı için affedilmesine yönelik çabalarını durdurmamıştır. Bu da esas itibarı ile üzerine atılı "şakî" rolü ile ne denli bütünleşip-bütünleşmediği sorusunu ön plana getirir ki, yaşanan gelişmeler onun bunu hiç de gönüllü olarak gerçekleştirmediğini gösterir.

Zeynel, eşkıyalığın tüm dezavantajlarına rağmen evliliği ve çocuk sahibi olmayı sürdürdü. Bu da bilinegelen eşkıya anlatılarında pek de rastlanmayan bir durumdu. Görünen o ki eşinin ölümüne neden olan şey de tam olarak bu hususun getirdiği olumsuzluktan kaynaklandı. Bu da ona, Hobsbawm'ın "sosyal eşkıya" kategorisi içerisinde değerlendirilecek bir özgünlük sağlamıştır.³⁴ Bu bakımdan söz konusu kategoriye uyan yanlarının yanı sıra evli ve çocuklu bir kişi olması da (Hobsbawm, 1995: 27, 121-122) Zeynel'i ayrıcalıklı kılmıştır. Böylece maruz kaldığı haksızlıktan ötürü eşkıya olması da onu diğer eşkıya tiplerinden ziyade "erdemli eşkıyalık" (noble robber) nitelendirmesine yaklaştıracaktır.³⁵

Son olarak, Zeynel'in kişisel hikâyesi Hormek ve Cibran aşiretleri arasındaki uzun erimli ilişkilerden etkilendiği gibi bizzat bu ilişkiyi de etkilemiştir. İki aşiret arasındaki münasebetler, 19. yüzyıl ve bilhassa 1891 yılında Hamidiye Alayları'nın kuruluşuyla birlikte bölgedeki diğer aşiretler arası ilişkiler gibi yer yer çatışmalı bir hal aldı. Buna rağmen söz konusu ilişkiler yine de tek bir doğrultu ve bütüncül yaklaşıma sahip olmayıp, her iki aşiret içi dengelerin seyrine göre ilerlemiştir. Bu da her bir aşiretin kendi aşiret asabiyesinden evvel karşı aşiret içindeki gruplarla olan yakın ilişkilerine göre şekillenmiştir.

Zeynel'i ortaya çıkaran ve farklı bir yaşantıya sevk eden koşullar tamamen bu atmosferin ürünüdür. Bununla beraber Cibran ve Hormek ilişkilerinin koşullara göre edindiği çoklu yapı üzerinde, Zeynel kadar, iki aşiret içerisinde beliren popüler simaların etkisi de oldu ki bunların başını da Hormekli Selim Ağa ve Cibranlı Halit Bey çekti. Bu açıdan Zeynel Efendi gibi her iki karaktere yönelik araştırmaların yapılmasının gerek bölge gerekse Hormek ve Cibran ilişkilerinin geçmişten beridir seyrede gelen muhtevasının anlaşılmasına yönelik önemli bir eksikliği dolduracağı aşikârdır. Burada bilhassa Halid Bey'in Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında gün yüzüne çıkan "Kürtlük" bilincinden hareketle Kürt Teali Cemiyeti ve Azadi hareketindeki rolünden ötürü bölgedeki Kızılbaş aşiretler olarak Hormek ve Lolan ile temaslarını geliştirmeye çalışması (Fırat, 1961: 119-120; Fırat, 1968: 18) önemli bir noktaya tekabül eder. Buna rağmen söz konusu durumda da geçmiş, inanç ve çeşitli faktörlerin Kürtler içinde birleşme ya da ayrışma hususunda nasıl bir etkisinin olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu yönüyle Arslan'ın da (2006: 104) ifade ettiği gibi bilhassa Milli Mücadele ve sonrasında Kızılbaş Hormek ve Lolanlıların yükselen bir güç olarak Mustafa Kemal ve hükümetine destek sunarken, Cibranlıların bunun karşısında bir pozisyon aldıkları söylenebilir.

³⁴ "Sosyal eşkıya" tiplemesi hakkında bkz. Hobsbawm, 1995.

³⁵ Hobsbawm (1995: 34, 39) *erdemli eşkıya* ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunur: "1- Erdemli eşkıya suç işleyerek değil, adaletsizliğin kurbanı olarak kanun dışına düşer. Ya da halk tarafından değil otoritelere suç kabul edilen bazı eylemlerinden ötürü hüküm giyer. 2- Adaletsizliğe karşı çıkar. 3-Zenginlerden alıp fakirlere verir. 4- Nefsi müdafaa ve öcalma dışında adam öldürmez. 5- Şayet yaşarsa, kendi halkına, şerefli bir adam ve topluluğun saygı duyulan bir üyesi olarak geri döner. (Zaten kendi halkını hiçbir zaman terk etmez.) 6- Ona hayran olunur, yardım edilir ve desteklenir. 7- Topluluğun hiçbir üyesi ona karşı olan otoritelere yardımcı olmayacağından, ancak ihanete uğrayarak öldürülür. 8- Görünmez bir yaratık, ele geçmez, kurşun işlemez bir insan olarak kabul edilir." Zeynel Efendi'nin yaşadıklarının da bütün bu özelliklerle uyduğu söylenebilir. Buna göre öldürülme de, ihanet yani ihbar ile öldürülmeye teşebbüste bulunulduğu hem sözlü hem de resmi belgelerde açıktır.

³³ Bkz. BEO. 2721-204003, 30 Teşrin-i evvel, 29 Teşrin-i sâni 1321/12 Kasım ve 12 Aralık 1905; BEO.2748-206090, 10 Kânûn-ı sâni 1321/23 Ocak 1906.

Kaynakça

- Alanoğlu, M. (2020). 17. Yüzyıl Ortalarında Varto. *History Studies*, 12/3, 1143-1175.
- Ali Kemali (1932). *Erzincan: Tarihi, Coğrafi, İctimai, Etnoğrafi, İdari, İhsai Tetkikat Tecrübesi*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- Arslan, R. (2000). *Şeyh Said Ayaklanmasında Varto Aşiretleri ve Mehmet Şerif Fırat Olayı*. İstanbul: Doz Yayıncılık.
- Aytaş, G. (Ed.) (2010). *Bingöl, Muş/Varto Yörelerinde Ocaklar, Oymaklar ve Boylarla İlgili Araştırma Sonuçları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- Boğos Natanyan (2015). Ermenistan'ın Gözyaşı veya Palu, Harput, Çarsacak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor. İçinde. Arsen Yarman *Palu-Harput 1878, Çarsacak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler*. 2. cilt (Raporlar). 2. Baskı. (s. 75-260). İstanbul: Belge Yayınları.
- Bulut, F. (2013). *Dersim Raporları*. 5. Baskı. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Çakmak, Y. (2019). *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çalışlar, İ. [yayına hazırlayan]. (2010). *Dersim Raporu*. İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Fırat, M. H. (1968). *Yetmiş Beş Senelik Derbeder Bir Hayat Hikayesi*. Ankara: Kardeş Matbaası.
- Fırat, M. Ş. (1961). *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*. 2. Baskı. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Fırat, K. (2000). *Milletvekilliğine Değişmem*. İstanbul: Doyuran Matbaası.
- Gedik, E. (2019). Varto Alevileri: Etnisite, Din ve Kültür. İçinde: Ercan Çağlayan (Ed.), "*Burası Muştur*": *Tarih, Toplum, Kültür ve Edebiyat*. (s. 219-248). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Hobsbawm, E. (1995). *Sosyal İsyancılar*. Necati Doğru (Çev.). 2. Baskı. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Jandarma Umum Kumandanlığı (2010). Dersim. İçinde. *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik: Dersim-Sason (1934-1946)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kıran, E. (2019). *Serhat Kapları*. Ümit Fatma Fırat (Çev.). İzmir: Na Yayınları.
- Kocadağ, B. (1992). *Doğuda Aşiretler, Kürtler, Aleviler*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Ong, W. J. (2012). *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüün Teknolojileşmesi*. Sema Postacıoğlu Banon (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Servet-i Fünûn, 1314: 244.

Tepeyran, E. H. (1998). *Hatıralar*. Faruk Ilkan (yay. haz). 2. Baskı. İstanbul: Pera Tuzirzm ve Ticaret A. Ş.

Arşiv Kaynakları**Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).**

BEO. 1733-129966

BEO. 1940-145475

BEO. 2645-198304

BEO.2646-198429

BEO. 2688-201552

BEO. 2721-204003

BEO.2748-206090

BEO. 2808-210548

DH.MKT. 1189-11

DH.MKT. 2495/41

DH.ŞFR. 260-16

DH.ŞFR, 264-30

DH.ŞFR. 332-78

DH.ŞFR, 366-109

DH.TMIK.M.146-20

DH.TMIK.M. 191-5

DH.TMIK. M. 200-15

DH.TMIK. M. 200-32

DH.TMIK.M. 201-30

DH.TMIK. M. 244/25

Y.EE. 139-15

Y.PRK.ASK. 175-92

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

30-1-0-0-42-249-7

İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi

Yerel Yer Numarası: NEKYA90567/87

Link:<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90567---0087.jpg> (Erişim Tarihi: 20 Eylül 2020)

Kişisel Görüşmeler

Turabi Fırat, 1940 Varto doğumlu (20 Eylül 2020, Ankara).

Kamil Fırat, 1975 Varto doğumlu (10 Temmuz 2020, Ankara).

Araştırma Makalesi • Research Article

Bedlis Mirliği Hâkimiyetinde Muş*

Muş Under the sovereignty of the Bedlis principalities

Abdullah Kıran^{a,*}

^a Pof. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Muş/Türkiye.
ORCID: 0000-0001-9136-7665

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 26 Kasım 2020
Düzeltilme tarihi: 17 Aralık 2020
Kabul tarihi: 21 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Muş
Kürt Mirlikleri
Bedlis Mirliği
Şeref Hanlar
Yönetim

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020
Received in revised form 17 December 2020
Accepted 21 December 2020

Keywords:

Muş
Kurdish principalities
Bedlis principality
Sheref Han's Dynasty
Administration

ÖZ

Şeref Han, *Şerefname* (Kürd Tarihi) adlı eserinde, Muş'un da bağlı olduğu Bedlis Mirliği'nin kuruluş tarihini Sasani İmparatorluğu dönemine kadar götürür. Şeref Han'a göre, Bedlis Mirliğinin tarihi, eseri *Şerefname*'yi kaleme aldığı 1597 yılından, 760 yıl geriye gitmektedir. Şeref Han, 760 yıllık hükümdarlık süresinde, Bedlis Beylerinin yönetiminde 110 yıl kadar kesinti yaşandığını belirtir. Ancak buna rağmen, on sekiz Bedlis hükümdarının ülkeyi yönetme süresinin 450 yıldan fazla olduğunu yazar. Kuşkusuz Bedlis Mirliği, 19. yüzyılın ilk çeyreğine dek varlığını devam ettirmiştir. Yaklaşık 1000 yıllık bir geçmişi olan Bedlis Mirliği, muhtemelen dünyada, aynı hanedanlığın en uzun süre ile yönettiği hükümetler arasında yer alır. Bedlis hükümdarının adına sikke kesilir ve hutbede adları okunur. Bedlis Mirliği idari, siyasi ve askeri yapılanmasıyla, vakıfları ve eğitim sistemiyle bir devlet teşkilatlanmasıydı.

ABSTRACT

In his work titled Sherefname (History of Kurdish), Sheref Han takes the founding date of Bedlis Principality, to which Mush is also a part, back to the period of the Sassanid Empire. According to Sheref Han, the history of the Bedlis Principality goes back 760 years from the year 1597, when he wrote the Sherefname. Sheref Han states that during this 760-year reign, there was a 110-year interruption in the administration of Bedlis Beys. However, despite this, it is written that 18 Bedlis rulers ruled the country for more than 450 years without interruption. Undoubtedly, Bedlis Principality continued its existence until the first quarter of the 19th century. Bedlis Principality, which has a history of about 1000 years, is probably among the governments of the same dynasty for the longest time in the world. Coin (many) was printed in the name of the Bedlis ruler and their names are read in the religious sermons. Bedlis Principality was a state organization with its administrative, political and military structure, foundations and education system.

1. Giriş

750 (M.) senesinde Emeviler devletine son veren Abbasiler, merkezi Bağdat olan bir halifelik yönetimi inşa etmişlerdi. Yaklaşık beş asır devam eden Abbasi Halifeliği, kuruluşunun ikinci asrında, 945 yılında Deylemli Şii

Büveyhiler'in denetimi altına girmişti.¹ Zaten X. Yüzyıl, İslam dünyasında bir anlamıyla Şii yüzyılı olarak kabul

¹Büveyhiler'in (932-1062), 945 yılın Bağdat'a girmeleri sadece Abbâsiler açısından değil İslam tarihi açısından da önemli olaylarından biri olarak kabul edilir. Büveyhiler, Irak'ın yanı sıra Cibâl ve Fars bölgelerindeki

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: a.kıran@alparslan.edu.tr

edilir. Zira X. Yüzyılın başlangıcından itibaren, Fatimiler (909- 1171) İslam dünyasında siyasi ve manevi bir üstünlüğe sahip idiler. Aynı dönemde Mağrib ve Maşrik'taki pek çok emirlik de Şii blokuna dâhil olmuştu. Taberistan'da (Mazenderan) Savendiler (665-1349), Musul ve civarında Ukayliler (996-1096), Halep'te Mirdasiler (1023-1079), Hilla'da Mezyediler (1012-1150), Ahsa ve Bahreyn'de X-XI. yüzyıllarda egemen olan Karmatiler, Şii Fatimi devletiyle hareket ediyorlardı. Bu dönemde Şii Büveyhiler Bağdat'a gelerek halifelik merkezini kontrol altına almışlardı. Şii baskısı altındaki Abbasi halifeliğine en büyük askeri ve siyasi desteği sağlayanlar Gazneliler idi (961-1187).

Dandanakan Savaşı'ndan sonra kurulup 1040-1157 yılları arasında varlığını sürdüren Büyük Selçuklu Devleti'nde, saltanat tahtına sırasıyla önce Tuğrul Bey (1040-1063), sonra Alp Arslan (1063-1072), sonra Melikşah (1072-1092), sonra Berkyaruk (1094-1104), sonra Muhammed Tapar (1104-1118) ve en son olarak Sencer (1119-1157) oturmuşlardı (Acar, 2007: 351).

Merkezi Abbasi halifeliğinin giderek dağılma durumuna gelmesi, İslam coğrafyasında yereldeki nüfus yoğunluğuna bağlı olarak Arap, Kürt, Fars ve Türk mirliklerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Abbâsî iktidarının,merkezi egemenliğini yitirdiği ilk topraklar İspanya'daki Endülüs bölgesi olacaktır. Müslümanlar, Mısır ve Kuzey Afrika'yı denetim altına aldıktan sonra, 711 yılında Cebelitarık'ı geçerek İspanya'daki Hristiyan krallığına saldırmış ve ele geçirmişlerdi. İspanya'daki bu krallık, Roma imparatorluğunu 378'de Andrianopol'de (Edirne) ağır bir yenilgiye uğratmış olan Vizgotların torunları tarafından kurulmuştu. İspanya'da Vizgot ordusunu yenen Müslümanlar, Kralları Roderik'i de öldürdüler. On yıldan daha az bir sürede İber Yarımadasının çoğunu ele geçiren İslam orduları, buraya Endülüs Krallığı adını verdiler. Sonraki birkaç yılda hızla ilerleyen İslam orduları, Roma İmparatorluğunun eski bir kolonisi olup, oldukça stratejik öneme sahip Narbonne'yi ele geçirdi. 730'ların sonuna gelindiğinde, Fransa'nın Akdeniz kıyısındaki başlıca şehirleri, Piren ve Rhone vadisi arasındaki yerlerin tamamı Müslümanların eline geçti. Ancak tam da bu esnada Endülüs'te Araplar ve Kuzey Afrikalı Berberiler arasında bir kırılma yaşandı. Kuzey Afrikalı Berberi kabileler, yakın dönemde İslam'a geçmiş ve 711 yılından itibaren, fethetmiş olan İslam orduları arasında hacimli bir yere sahip idiler. Berberiler, ele geçirilen yerlerde en iyi ganimet ve toprakları, Arapların kendileri için tahsis etmesinden şikâyet ediyorlardı. Bu durumu kabullenmek itemeyen Berberi lider Munuza, 732 yılında Doğu İspanya'da, Galya sınırlarında kendine ait bir krallık teşkil etti (Strauss, 1999: 82-86).

Önce Endülüs'te gevşemeye başlayan merkezi Abbâsî yönetimi, daha sonra diğer bölgeleri de kapsamaya başladı. Henüz Abbâsî halifesi Harun er-Reşid (786-809) döneminde, Fas'ta İdrisiler (172/788-789) ve Tunus'ta Ağlebiler, (184/800) kendi yerel iktidarlarını kurmuşlardı. Harun er-Reşid'in ölümünden (193/809) sonra el-Emin (193-198/808-813) ile el-Me'mûn (198-218/813-833)

arasında baş gösteren taht kavgası, çözülme sürecini daha da hızlandırmış, Tahir b. Hüseyin'in Horasan'da (207/822), İbrahim ez-Ziyadî'nin de Yemen'de (203/818) bağımsız hareket etmeye başladığı görülmüştü. X. yüzyıl başlarında, Batı İran'ın tamamındaki aşiretler (Deylemliler, Kürtler) Halifeliğin kontrolünden çıkmıştı (Minorsky;1958: 19).

İbnu'l-Esir, Halife er-Râdî (934-940) döneminde Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu durumu anlatırken, Bağdat ve çevresi dışındaki bütün yerlerin elden çıktığına işaret ederek şöyle devam eder: "Basra İbn Raik'in; Huzistan el-Beridî'nin; Fars bölgesi İmâduddevle ibn Büveyh'in elinde bulunuyordu. Kirman Ebû Ali Muhammed b. İlyas'ın; Rey, İsfahan ve el-Cibal bölgesi ise buralar için sürekli mücadele eden Ruknuddevle b. Büveyh ve Merdâviç'in kardeşi Veşmgîr'in elinde idi. Bu adı geçen iki şahıs bölge için sürekli çatışıp durmuşlardı. Diğer taraftan Musul, Diyarbakir, Diyâr-Mudar ve Diyâr-Rabia Hamdanoğullarının elinde; Mısır ve Şam Muhammed b. Tuğc'un hâkimiyetinde bulunuyordu. Mağrib ve Tunus (İfrikiiyye) bölgesi de zaten Alevî Ebu'l-Kasım el-Kâim Biemrillâh b. el-Mehdî'nin hâkimiyetine geçmiş bulunuyordu. el-Kâim Biemrillâh bölgedeki Alevî yönetimin ikinci emiri idi. O, aynı zamanda "Emir'ül Mü'münin" lakabını da kullanıyordu. Endülüs "en-Nâsıru'l-Emevî" lakabını alan Abdurrahman b. Muhammed'in; Horasan ve Maveraünnnehir Nasr b. Ahmed es-Samânî'nin; Taberistan ve Cürcan Deylemliler'in; Bahreyn ve Yemâme de Tahir el-Karmatî'nin hâkimiyeti altında bulunuyordu" (İbnü'l-Esir, 1991a: 270-71).

2. Kürt (E)Mirliklerinin Ortaya Çıkışı

Merkezî Abbasi otoritesinin zayıflaması, siyasi ve iktisadi buhranları derinleştirmiş ve böylece uzak bölgelerdeki pek çok vali ve emir, merkezi yönetimden bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Abbâsî Halifeliği (750-1258), kuruluşunun birinci yüzyılından itibaren giderek güç kaybetmeye başlamış ve ilk yüz yıldan sonra iktidara gelen halifelerin iktidarı, güçsüz halifeler dönemi olarak adlandırılmıştır (Çetin, 2018:1). Abbâsî Halifeliği idaresinde meydana gelen zayıflık, Arap olmayan Müslüman halklarda bir çözülme sürecini başlatacaktır. Yerelde kendi iktidarlarını oluşturanlar, Abbâsî devletin dinî otoritesine bağlı kalmak şartıyla, iç ve dış bağımsızlıklarını geliştirmeye çalışacaklardır.

Abbasi halifeliğinin siyasi bölünmüşlüğünden yararlanarak yerelde kendi egemenliğini tesis eden ilk Kürt mirliği² veya devleti Şeddadiler olacaktır. 844 yılında başlayarak Ermîniyye, Azerbaycân ve Arrân bölgesinde Şirvânşâhlar egemen olup Bağdat'tan bağımsız hareket etmektedirler. Şirvânşâhlardan sonra Saciler, Azerbaycân ile birlikte Arrân'da siyasi hâkimiyet kurarlar. Sacilerin yıkılmasından sonra Şeddâdiler Arrân'da hâkimiyetlerini tesis etmeye başlar. Deysem b. İbrahim el-Kurdî 326/937-938'de. Arrân ve Azerbaycân'da kontrolü ele geçirir. Ordusunu ağırlıklı olarak Kürtlerden tesis etmiş olan Deysem (Keleş,

yapılanmalarıyla bir asırdan daha uzun bir zaman Ortadoğu'da hüküm sürmüştür (Çetin, 2018: 1).

² Emir; Arapça'da bir emir(bey, yönetici) egemenliğindeki bir hükümet biçimidir. Emir'in yönettiği coğrafi bölgeye emirlik, diğer bir deyimle mirlik denir. Ancak Kürtçe "emirat" kelimesi "mireki" kelimesine denk gelirken, bey (beg) kelimesinin farklı anlamı var. "Beg" daha çok soylu bir tabakaya işaret ederken, "mireki"(mirlik) yönetici hanedanlık anlamındadır. Bu makalede "mirlik" yerine "mirlik" kavramı tercih edildi.

2018:118-145), 936-937'de Berdea'da ve Erdebil'de; 327/938'de Merağa'da adına para bastırıp Arrân ve Azerbaycân bölgesinde hâkimiyeti ele geçirir. Kısa bir süre sonra Deysem nüfuz alanını Erminiyye'ye kadar genişletip, 330/941-942 tarihinde Erminiyye'de (Dvin'de) adına sikke kestirir.

Şeddadilerden sonra kurulan ikinci Kürt emirliği, Cîbal bölgesinde teşkilatlanmış olan Hasanveyhi Emirliğidir (961-1015). Bu emirlik Cîbal bölgesinde meskûn olan 'İşanî ve Berzikânî (Berzinî) aşiretlerinin yaklaşık yarım yüzyıllık mücadeleleri sonucunda, Dinever ve Şehrezor'da kurulmuştur. Hasanveyhiler hem Abbâsî halifeleri hem de Büveyhî hükümdarları tarafından kabul görüp tanınmışlardır. Zira kestirdikleri sikkeler üzerinde hem Sünnî Abbâsî halifesinin hem de Şii Büveyhî melikinın isimleri yer almaktadır.

Kimi kaynaklarda Hasanveyhi Emirliğinin, henüz Hüseyin Berzikanî Kurdî döneminde (330/941) kurulduğu ileri sürülse de, genel kanaat, emirliğin Hüseyin'in oğlu Hasanveyh tarafından kurulduğu şeklindedir. Hüseyin Berzikanî Kurdî 348/959'da vefat edince, onun yerine geçen oğlu Hasanveyh döneminde komşu emirliklerle siyasi ilişkiler geliştirilmiş ve böylece Hasanveyhi Emirliği resmi bir hüviyet kazanmıştır. Emirliğin kurucusu Hasanveyh'in 369/979 yılında ölümünün ardından oğlu Bedir, Büveyhî hükümdarı Adudüdevle (978-983) tarafından emirliğin başına atanır. 979 yılından 1014'e kadar Hasanveyhi Emirliğini yürüten Bedir, Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh (991-1031) tarafından da tanınmış ve kendisine "Nâsirü'd-Din ve'd-Devle" unvanı verilmiştir. Abbasî Halifesinin hilat ve sancak gönderdiği Bedir, Hasanveyhiler'in en güçlü ve en muktedir hükümdarı olarak ün salmıştır. Yönetimde adalet ve hoşgörüyü esas alan Emir Bedir, Abbasiler ve Büveyhiler arasında dengeli bir politika izleyerek, yaklaşık 36 yıl Hasanveyhî emirliğini idare etmiştir (Çetin, 2018: 230).

Bedir ve oğlu Hilâl arasındaki iktidar mücadelesi Hasanveyhi Emirliğinin sonunu getirir. İbnü'l Esir, Bedir'in ülkesinin şu şehirleri içine aldığını yazar: Sabûr-hast, Dinever, Berûcird, Nihavend, Esedabad ve Ahvaz'a bağlı bazı yerler ile birlikte diğer bazı vilayet ve kaleler (İbnü'l Esir, 1991b: 188)

Hasanveyhi Emirliği henüz tam anlamıyla dağılmamışken, aynı coğrafyada bu kez Annâzi Kürt Emirliği'nin yıldızı parlamaya başlar. Ebu Feth Muhammed b. Anâz tarafından 381/991 yılında kurulan Annâzi Emirliği'ne bağlı önemli şehirler şunlardır: Hulvân (başkent), Dinever, Karmisin (Kirmanşah), Esedabad, Şehrezor (Kerkük ve civarı), Sumayra, Samğan, Dakuka, Hanicar, Deskera, Berdan Kalesi, Kenkûr, Bendenîcîn (Mendelî). Annâzi Emirliği'nin sınırları dâhilinde yer alan önemli kaleler olarak; Maydeşt, Sîrvân, Hanekîn, Sende, Hülencan, Huftizkân, Tîrânşah ve Revşenkubâz kalelerinin adı ön plana çıkmaktadır. Annâzi Emirliği, Batı Cîbâl'e kadar uzanan geniş toprakları içine almaktadır.

Dandanakan Savaşı ile Gaznelileri ağır bir yenilgiye uğratan Selçuklular, ardından Nişabur'u ele geçirmiş ve bu şehirde Tuğrul Bey önderliğinde Selçuklu devletinin

temelleri atılmıştı.³ İslam coğrafyasında pek çok bölgeyi ele geçirecek konumlarını güçlendiren Selçuklular, Büveyhiler'i ortadan kaldırarak Irak'a doğru harekete geçmek isterler. Ancak Irak'a doğru genişlemeye çalışırken, Annâzi Kürt Emirliği'nin topraklarından geçmek ve bu emirliği de bir şekilde kendilerine bağlamaları gerekecektir.⁴Kürtler Selçukluları tanımaya başlayınca, Büveyhoğulları yerine Selçuklulara daha dostane yaklaşmış olup ve onları tercih etmiştir (Biçer, 2013: 166)

Henüz Selçuklu devleti ortaya çıkmadan Oğuz boylarının 1030 yılında Annâzi Emirliği'ne yönelik bir saldırıları gerçekleşir, ancak mağlubiyetle sonuçlanır. Göktaş, Bûka⁵ ve Kızıl⁶ komutasındaki askeri birliklerle, Annâzi Emirliği'ne bağlı Esedabâd ve Dinever yöresindeki köylere karşı saldırıya geçen Oğuz boyları, Dinaver hâkimi Emir Ebu'l-Feth b. Ebu eş-Şevk'in sert bir direnişiyile karşılaşır ve çıkan savaşta Oğuzlar yenilirken, bir kısmı tutsak edilir. Oğuzlar; tutsaklarının serbest bırakılması amacıyla Emir Ebu'l-Feth ile bir yakınlaşma içine girince, Ebu'l-Feth kendileriyle bir barış anlaşması yaparak esirleri salıverir (Al- Birwari, 2016: 18).

Annâzi Emirliği henüz Selçukluların eline geçmeden kendi içindeki savaş ve iktidar mücadelesi nedeniyle oldukça yıpranmıştır. 1043 yılında Ebu eş-Şevk, kardeşi Mühelhil'in yönetiminde bulunan Şehrizor şehrine saldırarak kenti yağmalar ve ardından ateşe verir. Mühelhil, kardeşi Ebu eş-Şevk'in Şehrizor üzerine yürüdüğünü duyunca, o da, Ebu eş-Şevk'in hâkimiyeti altındaki Sinde ve diğer vilayetlere saldırarak yağmalar ve her iki taraf da ağır kayıplar verir. Çeşitli girişimler sonucu iki kardeşi barıştırılır, ama aralarındaki husumet son bulmaz (İbnu'l-Esir, 1991b: 391).

Tuğrul Bey'in emriyle Selçuklular 437/1045 yılında tekrar Annâzi Emirliği beldelerine karşı saldırılar başlatır. Annâzilere karşı harekete geçen İbrahim Yınal, Emirliğe bağlı Dinaver ve Karmîsîn'e saldırır ve Emir Ebu'l- Feth b. Ebu eş-Şevk'in askerlerini buralardan atar. Ardından Emir Ebu'l- Feth'in kuvvetleri bulunduğu Hulvân'a karşı harekete geçen İbrahim Yınal, Annâzileri burdan da çıkararak şehri ateşe verir(Al- Birwari, 2016: 49). Selçuklu saldırıları birbirleriyle kavgalı Ebu eş-Şevk ve kardeşi Mühelhil'in barışarak birlikte hareket etmesine yol açar. İki kardeş barıştıktan kısa bir süre sonra Emir Ebu eş-Şevk ölür, ancak bu kez de yerine geçen oğlu Sa'dî, amcası Mühelhil ile ihtilafa düşer. 438/1046 yılında Sa'dî, amcası Mühelhil ile savaşmak için İbrahim Yınal'dan yardım talebinde

³İbnu'l-Esir, Tuğrul Bey'in Nisabur'a girdiği sırada şehirde Ayyârların bulunduğu ve halka çok büyük zararlar verdiğini yazar. Ayyârlar halkın malını yağmalayarak insanları öldürüyor, ırz ve namusa tecavüz edip istediklerini yapıyor. Tuğrul Bey şehre girince, Ayyârlar ondan korkup bu çirkin işlerden vaz geçer ve halk da huzur bulur (İbnu'l-Esir, 1991b: 369).

⁴Kuruluşu 381/991 yılı olarak kabul edilen Annâzi Emirliği, Ebu Feth Muhammed b. Anâz tarafından kurulmuştur. Kendisi Kürt Şâzencân aşiretine mensup bir Kürt'tür. Şâzencân aşireti Hulvân (Bugünkü Serbil Zehâb) ile Karmîsîn (Bugünkü Kirmanşah) yöresinde yaşamaktadır. Annâzi Emirliği, farklı kaynaklarda "Benü 'Anâz," "Benü 'Ayâr," "Benü 'Anân," "Benü Henâz," "Anâd" ve "Benü 'Abâz" şeklinde yer almaktadır (Abdullah M. Abdullah Al- Birwari, 2016: 18).

⁵Sultan Tuğrul'un 1043 yılında 10 000 süvari ile Diyarbekir üzerine gönderdiği emir veya komutanı. Kimi kaynaklarda "Bûka" şeklinde geçer (İbn'ül Erzak, 1975: 152).

⁶İbnu'l-Esir, Kızıl'ın Oğuzların Irak kolu emiri olduğunu ve 434 (1042-43)'te Rey'de öldükten sonra buraya bağlı bir nahiyede defnedildiğini yazar (İbnü'l-Esir,1991b: 377).

bulununca, İbrahim Yınal Oğuzlardan müteşekkil bir orduyu Sa'dî'nin emrine verir. Oğuzlardan aldığı destek ile Annâzi Emirliği'nin başkenti Hulvan'ı ele geçiren Sa'dî, İbrahim Yınal adına hutbe okutur (Al- Birwari, 2016: 49).

Annâzi Emirliği, Selçukluların egemenliğini kabul ederek Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal adına hutbe okutan ilk Kürt emirliği olacaktır. Annâzi Emirliği'nden sonra Selçukluları tanıyıp Tuğrul Bey adına hutbe okumayı kabul eden ikinci Kürt emirliği Mervaniler olacaktır. Mervani emiri Nasrüddevle (hükümdarlığı 1011-1061), 1049-50 yılında Selçukluların hükümdarlığını tanıyarak Tuğrul Bey adına hutbe okutmayı kabul eder.

İbn'ül Erzak, Türklerin Mervani ülkesine ilk geliş tarihleri olarak 1043 yılını işaret eder. Sultan Tuğrul, 434 (1043) yılında, Buğa ve Nasıglı adlı iki komutanının emrine 10 000 süvari vererek Diyarbekir üzerine gönderir. Türklerin büyüklerinden sayılan bu iki emir, buraya saldırıp yağma eder ve Meyyafarikin önlerine gelerek, başkenti kuşatırlar. Saldırı üzerine şehrin kapıları kapatılır ve iki taraf arasında bir haberleşme trafiği başlar. Mervaniler, 50000 altın teklif ederek geri dönmelerini ister. Ancak bu teklifleri kabul görmez. Bir gece içki içerek, sarhoş olup kavga eden iki komutan birbirlerini bıçaklar ve ikisi de aldıkları darbelerden dolayı can verir. İki komutanın öldüğü haberini alan Emir Nasrüddevle, askerlerini gelen ordunun üzerine saldırarak bir kısmını öldürür, bir kısmını esir alır ve ellerindeki her bir şeye ganimet olarak el koyar. Nasrüddevle, uzun yıllar devam etmiş hükümdarlığı süresinde (53 yıl), bundan başka bir saldırı ile karşılaşmamıştır. İbn'ül Erzak, bu saldırıdan Türklerin bölgeye ilk gelişleri şeklinde söz ederek, "bu memlekete ilk gelişleriydi. Ondan önce buralarda yüzleri bile görülmemiştir" (İbn'ül Erzak, 1975: 153).

Mervaniler, 1049-50 yılında Selçukluların hükümdarlığını kabul ettikten sonra, "sade araçlar olarak," Roma imparatoru ve Selçuklu Sultanı arasındaki diplomatik ilişkilerin başlamasında belirleyici bir rol üstlenirler (Ripper, 2012:232). İbnü'l Esir, daha önce Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal tarafından esir alınan Ahbaz Kralı'nın, fidyeye karşılığında serbest bırakılması için bizzat Roma İmparatorunun İbn Mervan Nasrüddevle'ye haber göndererek gayret göstermesi talebinde bulunduğunu yazar. Bunun üzerine Nasruddevle, Şeyhülislâm Mervan oğlu Ebu Abdullah'ı Tuğrul Bey'in yanına göndererek Tuğrul Bey'den Ahbaz Kralı Karbit'ı serbest bırakması talebinde bulununca, Tuğrul Bey hiçbir fidyeye almaksızın, Nasruddevle'nin hatırı için Karbit'ı bedelsiz bırakır. Tuğrul Bey, bu davranışıyla Roma İmparatorunun da takdirini kazanır. Tuğrul Bey'in iyiliğinin altında kalmak istemeyen Roma İmparatoru, İstanbul'daki mescidi tamir ettirip, burada namaz kılınmasına müsaade ederek, hutbenin Tuğrul Bey adına okunmasını sağlar ve kendisine pek çok hediyeler gönderir (İbn'ül Esir, 1991b: 423).

Mervanilerden sonra Revvadiler, ardından da Şeddadiler Selçuklu egemenliğini tanıdılar. 1054-55 yılında Azerbaycan'a doğru harekete geçen Tuğrul Bey, ilk olarak Tebriz şehrine gelir. O dönemde şehir Revvâdî Kürtlerinin başkentidir. Şehrin hâkimi, Revvâdî Emiri Ebu Mansur Vehsûdan b. Memlan, bu sefer sırasında Tuğrul Bey'e itaat ederek, adına hutbe okutmayı kabul eder. Revvâdî Emiri, Tuğrul Bey ve emirlerini memnun etmek amacıyla kendilerine çok değerli hediyeler takdim eder. Oğlunu

Sultana rehin vererek, sahip olduğu topraklar üzerinde egemenliğini devam ettirir. 11. Yüzyıl başlarında Şeddadilerin egemenliğinde olan Batı Azerbaycan, daha Med İmparatorluğu döneminden beri bir Kürt yerleşim alanı olup Küçük Medya olarak bilinmektedir (M. Emin Zekî Beg; 2002: 298).

Revvâdî Emiri Ebu Mansur Vehsûdan b. Memlan'ı Selçuklu iktidarına tabi kılan Tuğrul Bey, bu kez Gence'ye doğru hareket ederek, Gence'nin Şeddadi hâkimi Ebü'l Esvar Şavur'un üzerine yürür. Şeddadi emiri Ebü'l Esvar da Sultan Tuğrul'a boyun eğerek, hutbede Abbasi halifesinin yanı sıra, Selçuklu sultanının adını da zikreder. Bununla birlikte Şeddadi emiri Ebü'l Esvar, iktidarı boyunca darp ettiği sikkelerde, sadece mevcut halifenin adını hak ettirir. Bu da Ebü'l Esvar'ın bağımsızlığına halen önem verdiği ve Selçuklulara gönüllü itaat etmek istemediğini göstermektedir.⁷

990-1096 yılları arasında yüz yıldan fazla devam eden Mervani Kürt Mirliği, en parlak ve en müreffeh dönemi Nasrüddevle (1011-1061) hükümdarlığı sırasında yaşar. Muş ili ve civarı, Mervani toprakları arasında kalır. Roma İmparatorluğu, 382 (Miladi 993) yılında Ahlat, Malazgirt, Erciş ve Bergeri (Muradiye) bölgelerine doğru bir saldırı başlatınca, Emir Ebu Ali bin Mervan, onlara saldırarak kendilerini yenilgiye uğratar. Emir Ebu Ali, bütün İslam ordularını Romalılara karşı seferber edeceğini söyleyince, Romalılar barış ister ve böylece Mervani Emirliği ve Roma İmparatorluğu arasında on yıllık bir barış antlaşması imzalanır (İbn'ül Erzak, 1975: 77).

Mervaniler döneminde Muş bağlamında vuku bulan en önemli olay, hiç kuşkusuz Malazgirt Savaşıdır. İbn'ül Ezrak'a göre Roma ordusunun Malazgirt'e geldiği haberini Sultan Alparslan'a bildiren bizzat Ahlat ve Malazgirt halkıydı. Ancak bazı kaynaklara göre, Sultan Alparslan'ı bizzat Suriye'deki Roma elçisi haberdar etmişti (İbn Al-Adîm, 2011: 67). Gene İbn'ül Ezrak'a göre Ahlat ve Malazgirt halkı, Sultan Alparslan'ın Roma imparatoruna karşı savaşmasını teşvik etmiş, kendisine destek sağlayarak ordu ile beraber muharebeye katılmış ve savaş sonrasında ganimetten büyük bir pay almıştır.

Başkentleri Meyyafarikin (Silvan, D. Bakır) olan Mervaniler 1050 yılında, başkentleri bugünkü Gence (Azerbeycan) şehri olan Şeddadiler 1055'te, gene başkentleri Tebriz (İran) olan Revadiler de 1055 yılında Tuğrul Bey'e itaat ederek adına hutbe okutmaya başlamışlardı. Tuğrul Bey, Bağdat'taki Abbasi Halifeliği adına seferler düzenlemekteydi. Bağdat'taki Abbasi Halifeliğine biat etmiş olan Kürt mirliklerinin sefer sırasında Selçuklu Sultanını destekleme zorunluluğu vardı. Zaten Selçuklu Sultanı da sefere çıkmadan önce civardaki tüm müttefiklerini harekete geçirme ve onların desteğini sağlamak durumundaydı. Kürt mirlikleri Malazgirt Savaşına bigâne kalmadılar.

Sıbt İbn'ül Cezvi, Alparslan'ın dört bin kişilik ordusuna, "az önce 10 bin Kürt de sultana katılmıştı," derken (Sümer&Sevim, 1988: 34), İbn'ül Devadârî "Sultan Alparslan'a Kürtlerden ve sair kavimlerden olmak üzere 10

⁷Şeddadi hükümdarı Tuğrul Bey'e tabiiyeti kabul etmesine karşılık, iktidarda kaldığı sürece kendi adına darp ettiği sikkelerde yalnızca Abbasi halifesinin adını yazdırır. Bu durum hala bağımsızlığına önem vermesinin bir işareti olarak kabul edilir (Keleş, 2016: 165).

bin kadar insan da katılmıştı” diye belirtir (Sümer&Sevim, 1988: 57). Ahmed bin Mahmûd, Selçukname adlı eserinde, “ Sultan’ın yanında Kürd’lerden on bin seçkin asker ve reisler de toplandı” şeklinde bir ifade kullanır (Ahmed bin Mahmûd, 1977: 94). Kısacası Malazgirt Savaşı’nda, Sultan Alparslan’ın ordusunun en az üçte ikisi; yani her üç askerinden ikisi Kürt idi.

Kürt mirliklerinin Selçuklulara itaat edip egemenliklerini tanımasında, Selçukluların Bağdat’taki halifelik adına hareket etmeleri belirleyici bir rol oyar. Aksi takdirde, Roma’ya boyun eğmeyen Kürt mirlikleri, Selçuklulara karşı da sonuna kadar direnir ve birlikte hareket edebilirdi. Ancak Tuğrul Bey, Dandanakan Savaşı’ndan sonra Halife Kaîm bi-Emrillah’a (Halifeliği: 1031-1075) elçi yollayarak saltanatının tasdik edilmesini istemiş ve 1043-44 yılında Rey kentine hâkim olduktan sonra, fethettiği yerlerde Abbasi halifeliği adına hutbe okutmağa başlamıştı. Aynı dönemde Halife Kaîm bi-Emrillah da, Tuğrul Bey’e elçi göndererek halka adil davranmasını isteyince, Tuğrul Bey, halifeye itaatkâr ve emirlerine hürmetkâr olduğunu dile getirerek, emirlerine saygılı olup, emrinin dışına çıkmayacağını bildir (İbnü’l Esir, Cilt:9: 398).

3. Bedlis Emirliği’nin Bir Nahiyesi Olarak Muş

Şeref Han, Muş’un Bedlis’in eski nahiyelerinden biri olduğunu yazarak, “Muş’un Ermenice ’de sis anlamına geldiği⁸, kentteki yoğun sis etkisiyle, meyve veren ağaçların çoğunun burada yetişmediğini belirtir. Buna rağmen şehrin çevresinde, az sayılmayacak kadar bağlar olduğunu ve bu bağların yüksek bir dağda, tepeler üzerine dikilerek güzel tuttuklarını söyler. Bununla birlikte Muş’un verimli ovaları ve zengin otlaklarına değinir. Halkın buralarda pek çok sığır ve manda sürüleri yetiştirdiği, binlerce koyun ve öteki hayvanları beslediklerini yazar. Şeref Han, Türklerin “Muş Ovası” olarak adlandırdıkları Muş düzlüğünün yüzölçümünü, “dört ya da beş kere 12 fersahtır” şeklinde verir. Muş Ovasının otlar, yeşil ormanlar ve zengin bahçelerle kaplandığını; etrafının tepeler ve dağlarla çevrelendiğini belirtir. Bu dağların tepelerinden soğuk sular fışkırpıp dereler oluşturur (Şeref Han, 1998: 286).

Şeref Han, Fırat Nehrinin, Muş Ovasının üçte biri kadar olan kesimini yararak, daha sonra güneye yöneldiğini söyler. Muş’a hayat veren bir başka nehir de Nemrut Dağı’ndan çıkıp Doğu yönünden Batı’ya doğru akan “Karasu ”dur. Karasu düzlüğün orta yerinde Fırat (Fırat’ın kolu Murat olsa gerek) ile birleşir. Şeref Han ayrıca Muş kalesinden de söz ederek, kalenin şehrin bir fersah güneyinde bulunan bir tepenin üzerinde kurulu olduğunu, Sultan Süleyman devrine kadar ayakta durduğu, daha sonra Sultan Süleyman’ın bu kaleyi yıktırarak, şehrin batısındaki tepede bulunan yarım kaleyi yenileyip 50 kadar muhafız yerleştirdiğini yazar. Kaleye muhafız olarak bırakılan birliğe gerekli mühimmat ve toplar verilir (Şeref Han, 1998: 286).

Şeref Han, Muş’ta yaklaşık 100 Ermeni ailenin oturduğu köylerin ovada yan yana buldukları, Müslüman köylerin

de bu geniş ovayı çevreleyen dağların eteklerinde yer alıp, Ermeni köylerinin çevresinde olduğunu yazar. Evliya Çelebi, Bedlis Eyaletinde kırk üç bin Ermeni’nin yaşadığı ve bunlarının yarısının Muş’ta ikamet ettiğini söyler (Evliya Çelebi, 2000: 63). Şeref Han, Cengizli sultanlar (Cengizhan’ın soyundan gelen sultanlar) zamanında Muş’tan devlete ödenen vergilerin 99 bin 500 altın olduğunu belirtir (Şeref Han, 1998: 287).

Yakût el Hamevî (1179-1229), Mü’cemü’l- Büldan adlı eserinde, Muş’u Kürtlerin yaşadığı şehirler arasında sıralayıp, Muş’tan, “Ermeniyeye bölgesinde, Ahlat tarafından bir şehir” şeklinde söz eder (Çetin, 2014: 114).

4. Muş’a Yüzyıllarca Hükmeden Bedlis Mirliği

Şeref Han, Bedlis hükümdarlarının soyunu Kisra krallarına (Sasani devleti kralları) bağlar. Sasani Kralı Kubad döneminde Şirvan ve Ermenistan’da valilik yapan Camasb bin Firuz’u Bedlis hükümdarlarının atası olarak kabul eder. Camasb bin Firuz öldüğünde geride Nersi, Surxab (Surhab) ve Behvat adında üç çocuk bırakır. Şeref Han’a göre Bedlis hükümdarlarının soyu, daha sonra Şirvan vilayetinde yönetimi eline alan Surxab’a çıkmakta olup, onlar Rüstendar ve Şirvan krallarıyla amca oğludur diye ekler. Ayrıca Şeref Han, Bedlis hükümdarlarının bölgeyi yönetme tarihinin, eseri Şerefnameyi kaleme aldığı 1597 yılından, 760 yıl geriye gittiğini söyler. Ona göre bu zaman zarfında, Bedlis hükümdarlarının bağımsızlığının kesintiye uğradığı zaman süresi 110 yıl kadardır. 1597 yılına kadarki Bedlis hükümdarlarının sayısı 18 dir ve bunların ülkeyi yönetme süresi 450 yıldan fazladır (Şeref Han, 1998: 295-96).

Selçuklulardan sonra bölgede egemenliklerini tesis eden Harzemliler döneminde, Sultan Celâleddin bin Sultan Mahmud Harzemşah Bedlis’e geldiğinde, Melik Eşref hükümdarlık yapmaktadır. Kendisinden sonra Melik Mecdeddin, sonra İzzeddin, ondan sonra Mir Ebu Bekir, sonra Emir Şeyh Eşref, Bedlis tahtına oturmuşlardır. Emir Timur Gurgan döneminde Bedlis’te Diyaeddin hükümdar olup, Timur ile görüşmüştür. Şeref Han, Bedlis’i yönetmiş olan “bu hükümdarlardan ve beylerden bir kısmı, ulu sultanlar ve yüce hakanlar nezdinde büyük bir itibar görmüşler ve irsi görevlerini tam bağımsız ve özgür olarak yerine getirmişlerdir” diye yazar. Gene Şeref Han, “geçmiş zamanda, Kürdistan’ın yurtsever hükümdarlarına saldıran ilk sultanlar, Azerbaycan Selçukluları olmuştur” şeklinde belirtir (Şeref Han, 1998: 297).

Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında Arap Irak’ı bölgesinde bulunan bazı vilayetlerin idaresi Atabey İmmadeddin bin Aksungur’un yönetimine verilir. 1118 yılında Musul yöneticisi ölünce, burası da İmmadeddin Zengi’nin yönetimine bırakılır. Şanı günden güne artan İmmadeddin, Halep ve Şam üzerine ordular göndererek bu iki şehri de ele geçirir. 1140 yılında İmmadeddin’in orduları Kürdistan ve Diyarbekir taraflarına doğru harekete geçerek, bölgenin ünlü kale ve şehirlerinden Bedlis, Cezire, Aşut, Akra ve pek çok yeri istila eder. Eski ve sağlam bir kale olan Aşut kalesini tahrip ederek yerine bir kale kurar ve adını “İmadiye” olarak değiştirir. Selçuklu Atabeylerin Bedlis Kalesi ve şehir üzerindeki egemenlikleri 40 yıldan fazla devam eder. Atabegler, Mısırlı Kürd Eyyubilerle yaptıkları savaşta yenilgiye uğrarlar ve giderek etkinlikleri kırılır (Şeref Han, 1998: 297).

⁸ Evliya Çelebi, Seyahatnamede, Muş adının, bir zamanlar ortaya çıkmış büyük bir farenin, Nemrûdileri yiyip Muş ahalisini helâk etmesi üzerine, şehre verildiğini yazar (Çelebi, III. Kitap:138). Şeref Han “muş”un Ermenice “sis” olduğunu belirtir, ancak Kürtçede de “mij” olduğundan söz etmez.

1229 yılında Cengizhan komutasındaki Tatar orduları İran'da Celâleddin bin Sultan Muhammed Harzemşah'a saldırınca, Celâleddin Hindistan'a kaçar. Cengizhan'ın ölüm haberi duyulunca, Celâleddin Kic ve Mükran yoluyla İsfahan'a döner. Sultan Celâleddin ülkesini iki yıl içinde tekrar imar eder, ancak Moğollar, Oktay Kaan, Sutay Bahadır ve Cermagun Noyan komutasındaki 30 bin kişilik bir ordu ile tekrar Celâleddin'in üzerine yürürler. Sultan Celâleddin bu büyük ordu karşısında direnme gücünü bulamayınca önce Arran⁹ ve Ermenistan bölgesine geçer ve ardından Tiflis'i alır. Daha sonra Celâleddin Ahlat'a geçer. Bedlis Mirliğine bağlı Ahlat'ı, Melik Eşref'in kardeşi Melik Mecdüddin idare etmektedir. Ahlat'taki muhafız birliği ve Celâleddin'in kuvvetleri arasında çatışma çıkar ve Ahlat Celâleddin'in güçleri tarafından ele geçirilir. Bunun üzerine Melik Eşref, Mısır ve Şam hükümdarlarına elçiler göndererek yardım talebinde bulunur. Melik Eşref komutasındaki Kürdistan orduları, Muş Ovasında Mısır ve Şam'dan gelmiş ordularını karşılar. İki ordu Muş ovasında çarpışmaya başlar, ve üç günlük çarpışmadan sonra Celâleddin'in orduları yenilgiye uğrayarak Ahlat'a doğru çekilirler. Celâleddin Ahlat'a varınca, Moğol ordusunun Arran'a vardığı ve Tebriz yönüne doğru harekete geçtiği haberini alır. Bunun üzerine planlarını değiştirerek Melik Eşref ile görüşmeye başlar. Melik Eşref'in kızını isteyip nikâhlayan Sultan Celâleddin¹⁰, askerlerini dağıtarak ülkelerine gönderir ve kendisi de Bedlis'te saklanır (Şeref Han, 1998: 297).

Abdullah Varlı, Bedlis Mirliğinin iki kez Cengizlilerin saldırısına uğradığını; birinci saldırıda Bedlis Beylerinin Cengizliler ile bir barış antlaşması yaparak ülkelerini yıkımdan kurtardıklarını belirtir. Ancak 1229 yılında gerçekleşen ikinci saldırıda Cengizlilerin Bedlis'i ele geçirdiği ve Bedlis Beyi Melik Eşref'in kenti terk ederek Humus'a sığındığını yazar. Humus'a giden Melik Eşref oradaki Eyyubilerden bir ordu toplamak ister, ancak başarılı olamaz. Melik Eşref Bedlis'e dönerken yolda hayatını kaybeder (Varlı, 1977: 267).

Bedlis Mirliği, Eyyubiler döneminde de Şeref Han'lar ailesi tarafından yönetilmiştir. Eyyubi Melik Eşref'in 1212'de Ahlat'ı yönettiği sırada ve Bedlis Mirliği'nin Urfa Eyyubilerine bağlandığı dönemde de, Bedlis'in yöneticileri değişmemiştir. Şeref Han ailesinin Bedlis Mirliğini en sorunsuz olarak yönettikleri dönem, kendilerine her türlü desteği sağlayan Kürt Eyyubiler dönemidir (Varlı, 1977: 267).

5. Bedlis Beyi Hacı Şeref'in Muş'ta Timurleng İle Buluşması

1394 yılında bu kez Timur Gurgan Bağdat, Musul, Tikrit, Cezerit-i Ömer, Mardin ve Amed'i fethettikten sonra Sivas'a, oradan da Malatya dolayındaki Aladağ tepelerine yönelir. Aynı yılın Recep ayının 15'inde, Pazara denk gelen bir günde Muş Ovası'nda karargâhını kurar. Muş ve Ahlat,

Bedlis Mirliği sınırları içinde kaldığından, mirliğin hükümdarı Hacı Şeref, Muş'a geçerek, kendisine bağlı kale ve şehirlerin anahtarlarını, Timur'un otağında, pek çok değerli hediye eşliğinde sunar. Bunun üzerine Timur Hacı Şeref'e son derece iltifat eder, kendisine altın kılıçlar, altın ve incilerle süslemeli elbiseler hediye eder. Bedlis vilayetindeki irsi hükümetini kendisine bıraktığı gibi, Pasin, Evink ve Malaz-ı Kürd gibi yerleri de vilayetinin sınırlarına dâhil eder. Hacı Şeref'e son derece güvenen Timur, kendisine ihanet etmiş olan Özbekistan krallarının oğullarından Ayık Sofi'yi de, hakkında karar verinceye kadar, Bedlis kalesine hapsedmesi için teslim eder. Timur'un Hacı Şeref'e vermiş olduğu beratlar, 1534 yılına kadar ailede kalır. Şeref Han'ın oğlu Şemseddin ve Rojki (Rozkan) aşiretinin ileri gelenleri Acem ülkesine iltica edince, daha önceki sultanlık hükümleri, belgeler ve beratlar kaybolur (Şeref Han, 1998: 303).

Hem Nizamüddin Şâmî'nin Zafernâme adlı eserinde (Nizamüddin Şâmî,1987: 184) hem de Şerefüddin Ali Yezdi'nin aynı adı taşıyan Zafernâme'sinde (Şerefüddin Ali Yezdi, 2013: 240) Timur'un, 1394'teki seferi sırasında kendine itaat eden Bedlis Emiri Hacı Şeref'e Bedlis vilayetinin idaresini verdiği yazılır.

Hacı Şeref'in Timur'u Muş Ovası'nda karşılayarak ülkesini yıkımdan kurtarması siyasi ferasetin zirvesine tekabül eder. Muhtemelen Bedlis Emiri Hacı Şeref, Timur'un girdiği yerleri ne şekilde tarumar ettiğinden haberdar olduğu için Bedlis'in de benzer bir akıbeti yaşamasını istememektedir. Zira Timur, aman dilemelerine rağmen Sivas, Amed, Halep ve pek çok yerde dehşet uyandıran katliamlar yapmıştır. Amed'de elini Kur'an'a basarak, ilahi kitap ve ayetler üzerine yemin eden Timur, "benim emrim altına girip şehri teslim ettikten sonra, eğer benim tebaamdan size bir kötülük gelirse, Allah'a ortak koşmuş ve Peygamberi inkar etmiş olayım" demesine rağmen, isyankar ve itaatkar demeden herkesi kılıçtan geçirir (İbni Arabşah, 2012: 116-122). Şeref Han, Timur'un Muş'a zarar vermiş olmasından söz etmez, ancak Evliya Çelebi, Adilcevaz ve Bedlis'e zarar vermeyen Timur'un, kendi deyimi ile "Timur-ı bînür'un" "şehir-i Muş'u harâb u yebâb edüp ahâlîsin kebâb eder" diye yazar (Evliya Çelebi, 2000: 95)

Türkmen Kara Mehmet oğlu Kara Yusuf, zalim Timur'un pençesine düşmemek için, Osmanlı Padişahı Yıldırım Bayezid Han'a sığınır. Muş civarına geldikten sonra kumandanlarına Kara Yûsuf'u yakalama emri veren Timur, Rum Kayseri Bayezid Han'a elçi göndererek, Kara Yusuf'un kendisine teslim edilmesini ister. Bunun üzerine Bayezid Han, Kara Yusuf'u, Mısır Sultanı Feran'ın (Ferec) sarayına sığınmasının daha iyi olacağını söyler.¹¹ Ancak Mısır Sultanı Feran, Timur ile dost olduğu için Kara Yusuf, yanında mülteci olanlar ve beraberindeki sabık Bağdat Valisi Sultan Ahmed El- Celayer'i, Kahire kalesinin burçlarının birinde, hapsedilmeleri emrini verir. Timur'un ölüm haberi alındıktan sonra bile, Mısırlılar Kara Yusuf ve beraberindekilerin başına bir bela getirmeye yeltenince, Kara Yusuf ve adamları Mısır'dan kaçarlar. Önce Diyarbakir'e gelen Kara Yusuf ve adamları, daha sonra Bedlis'e gelerek, Bedlis Bey'i Şemseddin'e sığınır.

⁹Arran; batıda Ermenistan, doğu ve güneyde Azerbaycan, kuzeyde Kebk dağları ile sınırdış bir bölgedir. Romalılar bu bölgeye Albania, Ermeniler Ağuank, Gürcüler Ranlı adını verirler, Müslümanlar er-Ran veya Arran diye adlandırmışlardır. VI. Yüzyılda Arran'ın merkezi Kur Nehri'nin kuzeyinde yer alan Kabele şehridir. Arran Tiflis ve Aras Nehri arasındaki bölgede yer almaktadır (Keleş, 2016: 44).

¹⁰Moğollardan kaçan Celâleddin, Silvan'ın kuzeyindeki dağlarda Kürtler tarafından öldürülür (Sevgen, 1982: 198).

¹¹Bazı kaynaklara göre Kara Yusuf önce Mısır'a sığınır, ancak Timur'dan çekinen Memlük Sultanı sığınma talebini kabul etmeyince, Kara Yusuf dönüp Osmanlı Padişahı Yıldırım Bayezid'e sığınır (Sümer, 2001: 434-438).

Şemseddin kendilerini çok iyi karşılar ve Kara Yusuf'a çok güvenir. Kara Yusuf'un kızıyla evlenen Şemseddin, kendisine Pasin bölgesi ve Evnik kalesini verir (Şeref Han, 1998:304-5). Kara Yusuf hadisesi, Yıldırım Bayezid ve Timur'un arasını bozan olaylardan biri olarak kabul edilmektedir (Sevgen, 1982: 199).

Kara Yusuf (1389-1420), 1407 yılının yazında, Melik Şemseddin'in desteği ve yardımıyla, Mirza Ebu Bekir bin Mirza Miranşah bin Emir, Timur ile savaşır. Çukursa'd denilen yerde meydana gelen savaşta, Kara Yusuf Timurları yenerek, Çukursa'd, Merend, Nahçıvan, Şurur ve Maku'yu ele geçirir. Kara Yusuf o kışı Merend'de geçirir. Bir yıl sonra, Mirza Ebu Bekir, babası Mirza Miranşah ile Irak ve Horasan'da büyük bir ordu toplayarak, Kara Yusuf ile çarpışmak üzere Azerbaycan'a hareket eder. İki ordu bu kez Tebriz Neşibgazani'nda karşı karşıya gelir. Ancak çıkan savaşta Timurlar yenilir, Mirza Miranşah çarpışmada öldürülür ve Azerbaycan ülkesinin tamamı Türkmen Kara Yusuf'un eline geçer. Bu savaştan sonra Melik Şemseddin ve Kara Yusuf arasındaki ilişkiler daha da kökleşir. Kara Yusuf, damadı Melik Şemseddin'e "oğlum" diye hitap etmektedir. Kara Yusuf büyük saltanatını ilan ettiğinde, yüce bir emirname çıkartarak, Bedlis vilayeti ve ona bağlı yerlerin Melik Şemseddin'in mülkiyetinde olduğunu ilan eder. Kara Yusuf'un Emirnamesinde şöyle yazar: "Aziz çocuklarım- yüce Allah onları bağışlasın- aşiret, fırka, binler ve yüzler beyleri, komutanlar, hükümdarlar, görevliler, meslek ve zanaat adamları, diğer halk, ileri gelen ve liderler ve Kürdistan'ın bütün kralları; ve Bedlis, Ahlat, Muş, Xınûs (Hımıs) ve bunlara katılan ve bağlı olan yerlerin soyluları, tanınmışları, ünlüleri ve sakinleri! Hepiniz bilin ki en aziz, en akıllı, en saygıdeğer evladım, mirlik ve adalet sahibi hazretleri, en büyük Emir, Acem Emirlerinin Emiri, Eb'ül- Meali Mir Şemseddin'in- yüce Allah onun devletinin, zaferinin, izzet ve ikbalinin günlerini kıyamet gününe kadar korusun... Bedlis, Ahlat, Xınûs, Muş ve diğer kalelerin, onlara bağlı yerlerin, onlara katılan, eklenen ve bağlanan yerlerin hükümetinin, adı geçen Emir'e yeniden verildiği..."(Şeref Han, 1998: 306).

Kara Yusuf'un Bedlis Emiri Şemseddin'i "Acem Emirlerinin Emiri," şeklinde tanıtmayı, onu İran emirlerinden daha üstün gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu dönemde İran'da tüm ülkeyi egemenlik altında tutan merkezi bir otorite bulunmamaktadır.

Şeref Han, kendi adına sikke kestiren ve hutbe okutan Emir Şemseddin için, "dindar, bilgili, idareci, ciddi, meseleleri akıl, siyaset ve isabetle ele alıp çözümleyen bir adamdı" diye yazar. Emir Şemseddin'in kestirdiği, bir miskal ağırlığındaki, altın- gümüş karşımı paranın üzerinde "Şemseddin" yazılı imiş. Şeref Han, " Kürdistan halkı bu paranın bereketli olduğuna inanır ve onun uyumluluğundan yararlanmak için halen ellerinde bulundurmaktadır" diye belirtir (Şeref Han, 1998: 307).

Akkoyunlu Uzun Hasan, Karakoyunlu Kara Yusuf'un oğlu Cihanşah'ı öldürünce bütün Diyarbakir, Ermenistan ve Azarbaycan vilayetlerini istila eder. Akkoyunlular (1467-1502), Karakoyunluların aksine, Kürtlere düşmanlık edip, büyük Kürt ailelerini ortadan kaldırmaya çalışırdı (Sevgen, 1982: 24). Uzun Hasan (1453-1478), Bedlis Emirliği ve Karakoyunlular arasındaki "baba-evlat" ilişkisinden başından beri rahatsızdır. Uzun Hasan, Karakoyunlular ile birlikte Bedlis Emirliği'ne de son vermek istemektedir.

Bedlis vilayetini istila etmek için Süleyman Bey Bijenoğlu komutasındaki bir orduyu Bedlis üzerine gönderir. Dönemin Bedlis Hükümdarı Emir İbrahim bin Emir Hacı Muhammed kaleleri güçlendirerek, yollar ve caddeleri kapatır. Üç yıl devam eden kuşatmada, Süleyman Bey kaleyi ele geçiremez. Kalede açlık ve hastalıklardan halk kırılma noktasına gelince, taraflar bir barış antlaşması yapar. Anlaşma gereği Süleyman Bey, Emir İbrahim ve ailesinin hayatına dokunmayacak, İbrahim de kaleyi teslim edip mirlik görevini bırakacaktır. Kaleyi boşaltan Emir İbrahim, Tebriz'e Uzun Hasan'ın sarayına gider. Uzun Hasan kendisini Tebriz'den Irak'ın Kum kentine göndererek, bu şehrin gelirlerini ona tahsis eder. Bu ilgi ve ağırlama Uzun Hasan yaşadığı sürece devam eder, ancak onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Yakup Bey, Bedlis emirinin kendilerine karşı başkaldırmasını affetmez, Emir İbrahim'in öldürülmesi emrini verir ve böylece Emir İbrahim öldürülür (Şeref Han, 1998: 314).

Akkoyunluların Bedlis üzerindeki egemenliği 29 yıl sürer. Ancak bu zaman zarfında Kürtler pek çok kez Akkoyunlulara karşı ayaklanır ve pek çok kez kargaşalık çıkar. Sonunda Bedlis Emirliği tekrar eski irsi sahiplerinin eline düşer.

6. Osmanlı İran Kışkacında Bedlis Mirliği

Bir müddet sonra Şah İsmail, Maraş üzerine yürüyerek, kendisine karşı direnen Maraş hükümdarı Alaüddövlü Zulkadır'ı yenilgiye uğratar. Daha sonra Diyarbakir üzerine yürüyen Şah İsmail'e Diyarbakir Valisi Emir Bey Musıllu, karşı koymadan itaat eder. Daha sonra Harput Kalesini ele geçiren şah İsmail, oradan Ahlat'a geçerek, karargahını kurar. Bedlis Emiri Emir Şeref de zaman kaybetmeden Ahlat'a giderek, Şah İsmail'in huzuruna çıkar (Şeref Han, 1998:328). Ahlat'ta şaha büyük bir ziyafet verip bol bol hediyeler sunan Emir Şeref, Şah'ı kendisine hayran bıraktırır. Emir Şereften ilgisini esirgemeyen Şah, Bedlis Emirliği'nin kendisinde kalması için emirname çıkartır ve Emir Şeref'i değerli hil'atlarla taltif eder (Şeref Han, 1998: 329).

Şah İsmail kışı geçirmek üzere Hoy şehrine döndüğünde, Emir Şeref Kürdistan'ın öteki beyler ve hükümdarlarıyla kendisini ziyaret etmek için Hoy'a gider. Şahı ziyaret edecek heyet arasında Hasankeyf hükümdarı Melik Halil, Cizre Valisi Botanlı Şah Ali Bey, Hizan'lı Mir Davud, Sasonlu Ali Bey ve sayıları 11'e varan diğer bir kısım bey bulunmaktadır. Şah İsmail başlangıçta kendilerine gereken ilgiyi gösterir ve layık oldukları şekilde ağırlar. Ancak daha sonra Diyarbakir Valisi Muhammed Han Şaha haber göndererek Kürt beylerine yönelik kimi itham ve iftiralarda bulunur ve aynı zamanda Kürt beylerinin kendisine hakaret ve eziyet ettiklerini söyler. Muhammed Han, Diyarbakir'den gönderdiği raporda şunu yazar: "Sarayda bulunan Kürt beylerinin yakalanarak hemen tutuklanmaları konusunda Şah emir verirse, ben de Şah'ın ufak bir yardımıyla, eski zamandan beri sultanların istila etmekten aciz kalmış oldukları Kürdistan ülkesini istila edeceğimi taahhüt ederim."¹²

¹²Şah İsmail Diyarbakir'i aldığıda şehrin valisi Emir Bey Musıllu'dur. Kendisi Şerefname'nin yazarı Şeref Han'ın annesinin babası olup, öz dedesidir. Şah İsmail Emir Beyi taltif ederek kendisine "Han" unvanını verir. Şah İsmail kendisine mühürdarlık görevinin yanı sıra oğlu Şehzade

Kürt beylerinin Şah tarafından hapisaneye atılmasından kısa bir süre sonra bu kez Özbek Şeyhan Han, büyük bir ordu ile Seyhun Nehri'ni geçip Horasan'ı istila etme hareketi başlatır. Bu durum karşısında Şah İsmail panikler ve Kürdistan beylerini serbest bırakmaya hazır olduğunu söyler. Onları serbest bırakmaya karar verdiği sırada, “önderiniz ve lideriniz kimdir” diye sorduğunda, beylerin tamamı, “Saygı ve sevgi beslediğimiz liderlerimiz ve reislerimiz Emir Şeref ile Melik Halil'dir” diye karşılık verirler. Bunun üzerine şah, Bedlis hükümdarı Emir Şeref ve Hasankeyf hükümdarı Melik Halil'i hapse atıp diğerlerini serbest bırakır. Daha sonra her iki beyi bağlı ve tutuklu olarak yanında Horasan'a götürür (Şeref Han, 1998: 331).

Durumdan haberdar olan Rojkî aşireti ileri gelenlerinden Muhammed Ağa Kelhokî ve Dewrêş Mahmûdê Keleşêrî, Acem Irak'ına gidiyoruz diyerek, gizlice Şah'ın kafilesine katılırlar. Yolda birkaç günde bir, Emir Şeref'i ziyaret etmek, ona yemek ve meyve götürmek amacıyla Türkmenlerin çadırına girme fırsatını yaratırlar. Şah'ın kafilesi Raz vilayetine bağlı Çalı Gölü denilen yere varınca, Muhammed Ağa ve Dewrêş Mahmûd, Şah'ın ordusunun tarafına birkaç eğerli at getirerek hazırlıklarını yaparlar. Daha sonra Derviş kılığında kendisini gizlemiş olup Emir Şeref'in çadırında hizmet eden Muhammed Mirahur'a, Emir Şeref'in elbiselerini giydirerek, kendisini Emir'in yatağına yatırılırlar. Emir'i hapis çadırından çıkartıp, revan bir ata bindirerek, yanlarına birkaç hünerli at daha alarak Kürdistan tarafına doğru kaçarlar. Şah İsmail'in adamları işin iç yüzünü ancak ertesi gün öğlen vakti öğrenirler. Muhammed Mirahur'un cüret ve cesaretinden dolayı dehşete düşerler ve kendisine hayranlık duyarlar. Böylece ondan intikam bile almazlar (Şeref Han, 1998: 332).

Emir Şeref ve beraberindekiler önce Hakkâri vilayetine gelirler. Rojkî (Rozkan) aşireti ileri gelenlerinden Şeyh Emir Bilbasî, Kızılbaşlardan kaçarak Hakkâri'nin bir köyünde çiftçilik yaparak kendisini gizlemiştir. Emir Şeref'in geldiği müjdesini alınca, derhal Bedlis'e dönerek, Bedlis Kalesini işgalden kurtarma çalışmalarını başlatır. Şah İsmail adına Bedlis, Adilcewaz ve Erciş kalelerini yönetmekte olan Kürd Bey Şereflu, Bargiri ve Erciş'te bulunan Kızılbaş komutanlardan destek ister. Kaleye saldıran Rojkî'ler ve Kızılbaş kuvvetler arasında şiddetli çarpışmalar olur. Rojkî'ler tam galip gelecekken, Muhammed Bey adında biri, 500 Pazûkî savaşçı ile (muhtemelen farklı bir Kürt aşireti olacak) Rojkî'lere yardıma geleceği haberini yollar. Ancak Muhammed Bey ve adamları, gelir gelmez arkadan Rojkî'lere saldırır ve Rojkî'ler mağlup olur. Şeyh Emir Bilbasî, oğlu Ali Ağa ile şehit düşünceye kadar savaşır (Şeref Han, 1998: 333).

Emir Şeref atalarının mülkü Bedlis vilayetini tekrar Kızılbaşlardan kurtarma planlarını düşünürken, Osmanlı Padişah'ı Yavuz Sultan Selim'in İran'a yönelik bir sefer hazırlığı içinde olduğunu öğrenir. Bedlis bilgininin oğlu İdris-i Bitlisi ve Muhammed Ağa Kelholki, Kürdistan beylerinin Osmanlı ile hareket etmesi için çalışmalara başlar. Yaklaşık 20 bey ve hükümdarın desteği sağlandıktan

sonra, Osmanlı'ya bağlılık ve itaatin dile getirildiği bir mektup yazılarak, İstanbul'a götürülmek üzere Mevlana İdris ve Muhammed Ağa'ya verilir ve kendileri hemen yola koyulur. Kürt beylerinin de desteğini sağlamış olan Yavuz Sultan Selim, Azerbaycan ve Ermenistan ülkelerine doğru harekete geçer. Osmanlı ve İran orduları Çaldıran Ovası'nda karşı karşıya gelir. Emir Şeref ve Kürdistan hükümdarları, kendilerine bağlı kuvvetlerle Osmanlı ordusu saflarında savaşa katılırlar. Sultan Selim bu savaşta parlak bir zafer elde eder (Şeref Han, 1998: 334).

Sultan Selim İstanbul'a döneceği sırada, Mevlana İdris, Kürdistan Beyleri adına Sultan'a bir rapor sunarak, Kürdistan Beylerinin, eskiden olduğu gibi irsi görevlerinin iade edilmesini ve Kürt beylerinin başına bir beylerbeyi atayarak, onun komutasında, Safevi Valisi Muhammed Han'ın Diyarbekir'den atılmasını ister. Sultan bu talebi olumlu karşılayarak şöyle cevap verir: “Kendi aralarından, Kürdistan Beylerinin ve hükümdarlarının, beylerbeyi görevini üzerine alabilecek ve bütün Kürt beylerinin boyun eğecekleri, komutası altında, Kızılbaşlarla çarpışmaya ve onları ülkeden kovmaya gidecekleri birini seçsinler”(Şeref Han, 1998: 335).

Yavuz Sultan Selim'in bu sözleri üzerine, Mevlana İdris kendisine bir rapor daha sunarak şöyle söyler: “Burada öznel birlikten fazla çokluk vardır; herkes ‘yalnız ben olayım, benden başkası olmasın’ diyor ve kimse kimseye itaat etmiyor. Yüce amaç, Kızılbaşların topluluğunu parçalamaya ve birliğini darmadağın etmeye yol açacak tedbirleri almak olduğuna göre; bu durumda Sultanlık Sarayı'nın adamlarından, bütün Kürt beylerinin itaat edecekleri ve emirlerine boyun eğecekleri birinin tayin edilmesi daha iyi olur. Böylece bu iş en hızlı ve en iyi şekilde tamamlanır”(Şeref Han, 1998: 335).

Yavuz Sultan Selim, Mevlana İdris'in bu talebini dikkate alarak, Bıyıklı Mehmed diye tanınan Çavuşbaşı Mehmed Ağa'yı Diyarbekir Eyaleti Beylerbeyi ve Kürdistan Orduları Genel Komutanı olarak tayin edilmesi hakkında bir emirname çıkartır. Aynı dönemde Mevlana İdris, halkı ve Kürt beylerini ikna etmek amaçlı Kürdistan illerini dolaşır. Mevlana İdris kısa bir süre zarfında Muş, Ahlat, Zırki, Zozkan, Urmi, Aşni, Soran, Erbil, İmadiye, Botan, Cizre, Nusaybin, Musul, Midyat, Hasankeyf, Bitlis, Garzan ve Siirt yörelerini dolaşmış Amed (Amid) halkının gayretkeşliğini anlatır. Mevlana İdris, “Bu şehir (Amid) elden giderse, bütün Kürdistan Şah İsmail tarafından soy kırma uğratılacaktır” diyerek, halkı Safeviler alayhine kışkırtır (Epözdemir, 2011 :20). Kendisini Tanrı'nın yeni bir elçisi olarak tanıtan ve “Alemin Kralı” olduğunu iddia eden Şah İsmail, Kızılbaş olarak tanınan fanatik askerlerden güçlü bir ordu teşkil etmiştir (Izady, 2004: 111).

Derken, Çavuşbaşı Mehmed Ağa komutasındaki Kürdistan Orduları, Nusaybin yakınlarındaki Koçhisar'da Kızılbaş ordusu ile karşı karşıya gelir. Bu kanlı çatışmada savaş ve vuruşmanın ilk ateşini, Bedlis Mirliği ordusunda yer alan Rojkî (Rozkan) aşireti mensubu savaşçılar alevlendirir. Çıkan çarpışmada, Rojkî aşiretine mensup olup kahramanlıklarıyla ün salmış Tac Ahmed, Kasım Endaki, Mir Şah Hüseyin Keysani, Mir Seyfedin ve Ömer Candar gibi savaşçılar şehit olur ve pek çok kişi de yaralanır. Çarpışmada Kara Han'ın öldürülmesinden sonra Kızılbaşlar dağılır ve savaşı kaybederler. Savaşın sona Kürdistan

Tahmasp'in lalalığı görevini vererek Herat ve Horasan Eyaletini verir. Emir Bey Musillu'dan boşalan Diyarbekir valiliği görevine Şah İsmail Mirza Bey'in oğlu Muhammed Han Ustaclu'yu getirir. Kürt Beylerini ihbar eden Diyarbekir Valisi, Muhammed Han Ustaclu'dur (Şeref Han, 1998: 330-328).

Beyleri, kadim vilayetlerini yönetme görevlerine dönerken ve Emir Şeref de Bedlis'e döner (Şeref Han, 1998: 336).

Aynı dönemde Osmanlı sınırlarının korunması ve bölgedeki asayiş ve düzenin sağlanması görevi bir süre için Yavuz Sultan Selim Divan'ı (yönetimi) tarafından Emir Şeref'e verilir. Emir Şeref bu görevi gerektiği şekilde yerine getirir, kamu çıkarlarını koruma esaslı olarak, hem Osmanlı hem de İran yönetimini memnun eder. Emir Şeref bu görevi, Şah Tahmesb'in Azerbaycan Beylerbeyi görevine Ulema Tekelu¹³ denilen birini tayin ettiği döneme kadar devam eder. Ulema Tekelu, sınırların güvenliğini sağlamak üzere vaktinin çoğunu Van ve Westan'da (Gevaş) geçirmektedir (Şeref Han, 1998: 36).

Şah Tahmesb döneminde, Şah'ın işlerinin çoğunu, Tekelu aşiretine mensup Çuha Sultan Tekelu yürütmektedir. Hüseyin Han Şamlu ve kimi Kızılbaş komutanlar, İsfahan-Kendman ovası'nda Çuha Sultan Tekelu'ya karşı hareket edip kendisini ortadan kaldırınca, İran çapında Tekelu aşiretine karşı bir tedip eylemi başlar. Bu esnada, aynı aşirete mensup Ulema Tekelu da, Tebriz'de Şah Tahmesb'e karşı isyan ederek, Şah Tahmesb'in oradaki hazine ve definelerini ele geçirir. Ulema Tekelu, elde etmiş olduğu malları alıp Van'a gelir ve Osmanlı Sultanı Kanuni'ye itaat ettiğini arz ederek İstanbul'a gitmek istediğini beyan eder (Şeref Han, 1998: 336).

Ulema Tekelu'nun Osmanlı'ya iltica talebi İstanbul'a ulaştınca, Kanuni Sultan Süleyman bir emir çıkartarak, Emir Şeref'in Van'a giderek Ulema'yı karşılaması; ailesi çocukları ve adamlarını alıp İstanbul'a göndermesini ister. Bunun üzerine Emir Şeref, derhal harekete geçerek, ordusunu yanına alıp Sultan'ın emrini yerine getirmeye koyulur. Bu arada Ulema Tekelu da, Tekelu aşiretinin lider ve ileri gelenlerinden 200 kişi ile birlikte, Emir Şeref'i karşılamak üzere Xerkom (Herkom) denilen yere gelir ve iki taraf Xerkom nehri üzerinde karşılaşır. Ulema Tekelu, Emir Şeref'in kendisi ile Van'a gelmesi, orda kendisine misafir olup birkaç gün dinlenmesini ister. Bu sırada Van ve Wetsan'dan birkaç kişi Emir Şeref'e şunu söylerler: "Ulema Sultan, barış olanaklarını hazırlamaları, onun Şah'a bağlılığını yenilemeleri ve sadakatini pekiştirmeleri için, Şah Tahmesb'in mürebbiyesi olan karısını kardeşiyle birlikte Şah'ın sarayına göndermiştir. Bu Ulema Sultan son derece hileci, kurnaz ve habis bir adam olduğu için, Şah'a yaklaşmak ve yeniden güvenini kazanmak amacıyla, seni kalenin içine çekmesi ve orada sahtekâr adamlarıyla birlik olup sana bir eziyet vermesi uzak ihtimal değildir"(Şeref Han, 1998: 337).

Bu sözler Emir Şeref'in aklına da yatar. Ulema Van'a gitmek için ısrar ettikçe, Emir Şeref mazeret uydurur. Sonunda her ikisi de Xerkom köyünde kalarak, Ulema'nın adamlarından Emir Bey Mahmudi'yi bir grup askerle Van'a gönderip, Ulema'nın ailesini getirmesi için anlaşılır. Mahmudi Van'a varınca, Ulema'nın kardeşi ve diğer ileri gelenler kalenin kapısını kapatarak onları içeri almazlar. Emir Şeref Ulema'nın bir plan çevirdiğini anlamıştır. Muhtemelen Ulema, Emir Şeref'i Van'da ele geçirip, bu

şekilde Şah ile anlaşmanın zeminini hazırlayacaktır. Ulema ve adamlarını bu şekilde İstanbul'a göndermesi, kendisi ve Mirliği için bir tehlike olacağını sezmiştir. Bu nedenle Emir Şeref, Ulema ve adamlarını yola çıkartıp, yolculuk esnasında kafalarını kestirip olaya kaçma süsü vermek niyetindedir. Ancak kendi adamlarını ikna edemeyince, sonunda Ulema'nın İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırılır (Şeref Han, 1998:337).

İstanbul'a varan Ulema, Kanuni Sultan Süleyman'a Emir Şeref'in, Kızılbaşların hatırı için kendisine çok eziyet edip öldürmek istediğini söyler. Ulema, Kanuni'ye, eğer Bedlis Vilayeti kendisine verilirse, o zaman Acemlerin ülkesi, özellikle büyük Azerbaycan ülkesini en kısa zamanda fetih ederek Osmanlı topraklarına katacağını söyler. Kanuni Sultan Süleyman'ı Emir Şeref'e karşı kıskırtan Ulema ve adamları, Emir Şeref için, "Kendisi başkaldırmaya, isyan etmeye karardır ve Kızılbaşların tarafını Osmanlı tarafına tercih etmektedir" diyerek, Emir Şeref'in Osmanlı için bir tehdit olmaya başladığını söylerler. Bunun üzerine Kanuni Sultan Süleyman, Bedlis Hükümeti'nin Ulemaya verilmesi yönünde bir kararname çıkartarak, Yeniçeri askerlerinden ve acemi oğlanlardan büyük bir ordunun hazırlanarak, Diyarbakir Beylerbeyi Fil Yakup'un bu orduya serdar yapılması emrini verir. Ayrıca Emir Şeref ile savaşmak üzere, Diyarbakir, Maraş, Halep ve Kürdistan'dan 30 bin kadar askerin Bedlis'e hareket etmesi emri verilir (Şeref Han, 1998: 337).

Durumdan haberdar olan Emir Şeref, Osmanlı'ya bağlılığını göstermek ve itaatini pekiştirmek amacıyla Sultanlık sarayına pek çok armağan ve hediyeler gönderir, ancak fayda etmez. Bunun üzerine Emir Şeref, Bedlis Kalesi'ni güçlendirerek, oğlu Şemseddin ve ailesini Ahtimar Kalesi'ne gönderir. Rozkan aşiretinin liderleri ve ileri gelenlerine Muş, Ahlat, Kêfnedur, Amurk, Kelholk, Firuz, Sılım, Gulxar, Tatık ve Sêwî kalelerini korumaları emrini verir. Daha sonra kendisi de, o sırada Tebriz'de bulunan Şah Tahmesb'e iltica eder ve Şah'tan yardım ister. Şah da kendisini ilgi ve ikramı kapsamına alır ve gönlünü almak için onu yanından ayırmaz.

1532 yılında Fil Yakup ve Ulame, büyük bir ordu ile Bedlis Kalesini kuşatma altına alırlar ve iki taraf arasındaki çatışmalar derhal başlar ve durmadan üç ay devam eder. Üç ay sonra, Emir Şeref'i kırmak istemeyen Şah Tahmaps, onu memnun etmek adına, büyük bir ordu eşliğinde Tebriz'den Ahlat ve Adilcevaz'a doğru harekete geçer. Bunu duyan Fil Yakup ve Ulame, Bedlis'i kuşatmayı yarıda bırakarak korku içinde kaçarlar. Bu arada berberinde getirmiş oldukları pek çok silah ve çadırlarını da geride bırakırlar. Onların kaçışına tanıklık eden "Dûrik" lakaplı Kara Yadigar, atına binerek çabucak Ahlat'a giderek Şah ve Emir Şeref'e müjdeyi verir (Şeref Han, 1998:340). Bu dönemde Bedlis Hanlığı İran'a bağlanırken Emir Şeref ve Şah arasındaki ilişki de en üst seviyeye çıkar. Böylece Şah, Emir Şeref'e "Han" lakabı takarak, kendisini askerlerin "Tevacıbaşlığı"na (sultanlık muhafızları komutanlığı) getirir ve Kürdistan Beylerbeyi görevine atar. Şah'ın 1533'te Emir Şeref için çıkardığı emirnamede, pek çok övgüden sonra şu ifadeler yer almaktadır: "... kendisini "Han" rütbesiyle taltif ederek ona "Şeref Han" lakabını verdik ve kendisini yüce Divanımız, "Tevaci'sinin" önüne alarak böyle yüce kapımızın kadir ve şan sahibi hanları ve beyleri arasına aldık. Ayrıca kendisine bütün

¹³Ulema Tekelu, aşireti Tekelu'nun Rey yakınlarında Şah İsmail'e katılmasıyla Safevilerin hizmetine girer. Şah İsmail emrine alınıp "Yavuz Oğlan" lakabı alan Ulema, Yasavul (sarayda ağırlanan elçileri karşılayan kişi) ve Eşik Ağası olarak Safevi Devleti'ne hizmetlerde bulunur (Dağlar, 2016: 182-189).

Kürdistan beylerinin kuvvetlerinin genel komutanlığı ve beylermirliği görevini verdik. Yine kendisine Bedlis, Ahlat, Muş, Xınus (Hınıs) eyaletini, şimdiye kadar adı geçen Bey'in yönetimi altında bulunan ve bizim şahane vekillerimizin ve görevlilerimizin ülkelerinden sayılan bunlara bağlı öteki yerleri de verdik”(Şeref Han, 1998: 343).

Şah Tahmasp Ahlat'tan ayrılınca, Özbek Ubeyd Han'ın Horasan'ı istila ettiği haberini alır. Bunun üzerine Şah, Emir Şeref'in oğlu Emir Şemseddin'e ülkesine dönüp işlerinin başına geçmesini talep ederken, bir emirname yazarak Emir Şeref'e Azerbaycan Eyaletinin muhafızlığını vererek, ayrıca Helhel Sultan Arabkirlu, Üveys Sultan Pazuki, Kaçar Ecel Sultan, Emire Bey, Mahmudi, Tebriz Valisi Musa Sultan gibi bazı Kızılbaş komutanları da, kendisine destek olmakla görevlendirir (Şeref Han, 1998: 344). Şah Horasan'a doğru yola çıkarken, Emir Şeref'in oğlu Şemseddin'e şöyle öğüt verir: “Babana söyle, hiç değilse ben Horasan'dan dönünceye kadar, Osmanlılarla geçinme ve iyilik yolunu izlesin. Çünkü Ulame, onun en amansız düşmanı haline gelmiştir. Ulame, yeryüzünde benzeri bulunmayan bir fitneci ve düzenbazdır. Ben inanıyorum ki, Ulame, Osmanlıları kendi hallerinde bırakmayacak, onları daima kendi keyfine ve ihtiraslarına göre tahrik edip kışkırtacaktır”(Şeref Han, 1998: 344).

Şeref Han, Şahın öğütlerini dikkate almaz, Fil Yakup ile Ulame'nin Bedlis'i kuşatmaları sırasında yanlarında yer almış olan Kürt beylerini cezalandırmaya kalkar. Bu durum, daha önce ihanet etmiş olan beylerin Emir Şeref'ten daha çok nefret etmelerine ve baş düşmanı Ulame ile birlik olmalarına yol açar. Üstelik Emir Şeref'in kimi tutum ve davranışları, bizzat mensubu olduğu Rojkî aşiretinin kimi üyeleri tarafından da hoş karşılanmaz. Öyle ki, Mir Budak Keysani, Şeyh Emir'in oğlu İbrahim Ağa Bılbasi, Muhammed Ağa Kelhoki'nin oğlu Kalender Ağa, Derviş Mahmud Keleşçi gibi Rojkî aşiretinden ileri gelenleri Emir Şeref'e sırtlarını dönüp Ulame'ye giderler (Şeref Han, 1998: 345). Muhtemelen Emir Şeref, Şah Tahmasp ile olan yakınlaşmasından dolayı bir nevi güç zehirlenmesi yaşamaktadır.

1534 yılının sonbaharında, Fil Yakup Paşa ile Ulame, hazırlanmış oldukları 10 bin kişilik bir ordu ile Bedlis emirliğine karşı harekete geçerler. Hizan yoluyla yapılan saldırıda, önce Tatik nahiyesine yönelirler. Aynı dönemde Emir Şeref'im hazırlanmış olduğu ordusu 5 bin kişi civarındadır. Emir Şeref, Şah Tahmesb'in tavsiyesi doğrultusunda, Musa Sultan ve Tebriz'deki komutanlara haber göndererek Kızılbaş ordusundan yardım istenmesinden yanadır. Ancak Rojkî aşiretinin önderlerinden Seydi Ali Ağa Pertavi ve çoğunluk böyle bir yardımı uygun görmez. Bu esnada çatışmalar, Tatik Kalesinin güneyinde başlar. Ulema, dağı ordusunun arkasına alarak, önünde duran darı tarlasını da akşamdan sulayarak, bir çamur deryasına dönüştürmüştür. Hem sayıca, hem de donanım açısından çok daha güçlü olan ordusunu usta bir şekilde düzenlemişken, Emir Şeref, düşmanın stratejik yönden avantajlı durumunu göz ardı ederek saldırıya geçer. Savaş sırasında Emir Şeref'in ordusunun sağ kanadına komutanlık eden Emir Mahmudî, saf değiştirerek karşı tarafa geçer. Savaş sırasında 700 kişiden fazla Rojkî'li savaşçı ölürken, Emir Şeref de omuzuna isabet edip sırtından çıkan bir mermi ile yaralanır

ve ölür. Rojkî'ler savaşı kaybeder. Ancak Ulema, Bedlis vilayetine doğru değil, Van ve Westan tarafına doğru yürüyüşüne devam eder (Şeref Han, 1998: 346).

Emir Şeref'in hükümdarlık süresi 30 yıldan fazla sürmüştür. Öldüğünde, Sasonlu Ali Bey'in kızından olma Emir Şemseddin'den başka çocukları bulunmamaktadır. Emir Şeref, oğlu Şemseddin'i Hazzolu Muhammed Bey'in kızıyla evlendirmiştir. Emir Şeref, daha sağken kendisi için, Şerefiye diye adlandırılan Büyük Cami'nin yanında bir türbe yeri ayırmıştır. Emir Şeref'in vefatından sonra hanımı Şahbeygi Hatun, bu türbe üzerine bir kubbe yaptırarak, Kur'an okumaları için, özel vakıflardan maaş alan Kur'an-ı Kerim hafızları tayin eder (Şeref Han, 1998: 348).

Emir Şeref Tatik'te öldükten sonra, Rojkî aşireti o sırada Ahtimar Kalesinde bulunan oğlu Şemseddin'i Bedlis'e getirerek başlarına hükümdar eder. Şemseddin büyük bir yeterlilikle ülkesini yönetirken, bir yıl altı ay sonra, 1535 yılının sonlarında, Sultan Süleyman, Ulema'nın kışkırtmasıyla Azerbaycan'a bir hareket başlatır. Orduya Vezir-i Azam İbrahim Paşa komuta etmektedir. Osmanlı ordusu Diyarbekir'de iken, Şemseddin İbrahim Paşa'yı ziyaret ederek kendisine hediye ve armağanlar sunar. İbrahim Paşa da, Bedlis Emirliği'nin kendisine verilmesi hususunda bir sultanlık emirnamesi çıkartarak, Şemseddin'i ordu ile birlikte Tebriz'e götürür. Şah Tahmesb'in de Tebriz'e doğru yola çıktığı haberi alınınca, Kanuni Sultan Süleyman da İstanbul'dan ayrılıp Tebriz'e hareket eder. Şah Sultaniye şehrine vardığında, ordusunda anlaşmazlık çıkar ve yanında 8 bin süvariden fazla adam kalmaz. Bunun üzerine Şah, Sultan Süleyman'ın büyük ordusuna karşı savaşmaktan vazgeçip Dergüzin ve Hamedan tarafına gider(Şeref Han, 1998: 350).

Kanuni Sultan Süleyman, Ulema'yı pek çok ağırlık ve cephaneye bir yeniçeri birliği başında Tebriz'de bırakırken, kendisi Bağdat'a geçer ve kışı orada geçirir. Kanuni Bağdat'a girerken herhangi bir direniş ile karşılaşmaz(Gündüz, 2008:457-59). Emir Şemseddin de Bağdat seferi sırasında, “her konuşma ve görüşme” sırasında Padişah ile beraberdir. Daha sonra kendisine izin verince, o da Bedlis'e döner (Şeref Han, 1998: 351). Kanuni, İrakeyn seferi dönüşünde önce Erciş'e, sonra Adilcevaz'a, sonra Ahlat'a, en son olarak da Diyarbekir'e uğrar (Sümer, 2015: 85).

Kanuni Sultan Süleyman'ın mahiyetiyle birlikte Altınköprü yoluyla Azerbaycan'a hareket ettiği ve karargahının Ahlat açıklarına konduğu sırada, Ulame'nin kışkırtması ile vezirler Şemseddin Bey'i Sultan'ın Divanına getirerek kendisine şunu söylerler: “Ulu Sultan, sana Malatya ve Maraş vilayetlerini mülkiyet yoluyla vermesi karşılığında senden Bedlis vilayetini istemektedir.” Bunun üzerine Şemseddin Bey, “Benim başım, mallarım, mülklerim bütünüyle Ulu Sultan'ın tasarrufu altındadır” cevabını verir. Aynı anda, Divanda hazır bulunan, Rojkî aşiretinin ileri gelenlerinden Mahmud İmadan, Şemseddin Bey'e dönerek Kürtçe olarak şöyle söyler: “Bizim irsi vilayetimiz ve meşru, tarihi imtiyazlarımız elimizden alındıktan sonra, biz Rozkanlılar için hayatın ne değeri kalır? Eğer sen, Veziri Azam İbrahim Paşa'yı öldürmeme izin verirsen ve bunun için bana en ufak bir işaretle bulunursan, ben kendisini hemen şimdi hançerle parça parça ederim. Şu anda Rozkan kahramanlarından Divan'da mevcut bulunan 150 kişi senin emrinin altındadır ve kanlarını, canlarını sana feda etmeye

hazırdırlar. Bizleri bütün çağlar boyunca hatırlara getirecek ölmez adlarımızdan ve güzel davranışlarımızdan başka hiç birimizin bir izi kalmasin.” Mahmud İmadan’ın bu sözleri üzerine Şemseddin Bey şöyle söyler: “Bu, padişahın bize olan ilgisinin azlığından ve Vezir’in bize güvenmemesinden değil, hepsi düzenbaz ve habis Ulema’nın kıskırtmasındandır” (Şeref Han, 1998: 351).

Sonunda Padişah, Malatya vilayetinin Şemseddin Bey’e verildiğini belirten bir emirnameyi hazırlar. Ayrıca Bedlis vilayetinin de Ulema’ya verilmesi konusunda bir berat çıkartır. Şemseddin Bey, Rojkî ileri gelenlerinden 15 kadar kişiyi Malatya’yı zapt ve teslim almaya gönderir. Padişahın kafilesi göç edince, Şemseddin Bey’de çocukları ve ailesiyle Sason yolu üzerinden Malatya’ya doğru hareket eder. O sırada Sason hükümdarı Azizan’lı Süleyman Bey’dir. Şemseddin Bey’i ilgi ve sevgiyle karşılayan Süleyman Bey kendisini Malatya’ya gitmemesi konusunda uyararak şöyle söyler: “Köklü ve eski ailenizde, bu büyük mirası üzerine alacak senden başka kimse kalmadı. Rum topluluğuna ise hiç güvenilmez. Herhangi bir şekilde seni ortadan kaldırmaya muvaffak oldukları takdirde, Bedlis hükümdarları ailesinin zinciri, maazallah kesilmiş olur” (Şeref Han, 1998: 352).

Bu sözler Şemseddin Bey’i derinden etkiler ve Malatya’ya gitmekten vaz geçirir. Tam o sırada Şah Tahmesb Erciş’e gelmiş, Abdullah Han, Bedir Han Ustalcu ve Mentеше Sultan’ı, Ahlat ve Muş taraflarına saldırıp yağma ve talan yapmakla görevlendirmiştir. Şemseddin Bey, Kızılbaşların Rozkan ve kabilelerine zarar vermesinden de korkmaktadır. Bunun üzerine Şemseddin Bey hizmetçileri, maiyeti ve beraberindekilerle yönünü Tebriz’e çevirir. Şah Tahmesb, kendisine sığınan Şemseddin Bey ve maiyetindekileri çok iyi karşılayarak, kendisini “Han” lakabıyla taltif eder. Şemseddin Han’ı kendisinin büyük komutanları arasına katarak, kendisine Serab bölgesi ve diğer bazı yerleri verir. Şemseddin Bey’in Şah’a sığınma haberini alan Ulema, korkuya kapılarak Bedlis’i boş bırakıp, padişahın kafilesinin arkasından Diyarbakir’e gider (Şeref Han, 1998: 352).

Başlangıçta Şah’ın büyük ilgisi ve sevgisine mazhar olan Emir Şemseddin, saraydaki Kürt muhafızların reisliğine getirilir. Şah, duruma göre, zaman zaman Emir Şemseddin’e farklı yerlerin yönetimini bırakır; bazen Merağa ve dolaylarını, bazen Demavend ve Darülmerz’i, bazen de Irak’taki Kerherud, Cehrud ve Ferahan’ı Emir Şemseddin’e verir. Bu arada kendisi ile İran’a göç etmiş Rozkan ileri gelenlerinde 150 kişiyi de Şah’ın büyük muhafızları ve saygıdeğer yaver subayları arasına katar. Ancak Emir Şemseddin bir müddet sonra Saray’dan nihai olarak ayrılır ve almış olduğu görevlerden nefret etmeye başlar. Kendisi ve maiyetindekilerin geçimi için Isfahan gelirlerinden 200 bin Osmanlı akçesi değerindeki 100 tunelik gelirle yetinir. Kanuni oğlu Mustafa’yı öldürttüktan sonra, oğlu Selim babasının kuvvetlerinin yardımıyla 1559 yılında Konya’da kardeşi Bayezid’i yenilgiye uğratar (Kinross, 2008: 235). Şehzade Bayezid dört oğluyla, Şah Tahmesb’e iltica edince, Şah tekrar Emir Şemseddin’i Kazvin’e çağırarak, kendisine Kum’a bağlı Keherud bölgesini verir. Şah İsmail tahta geçtiğinde, Emir Şemseddin’i tekrar Kazvin’e getirmek ister. Ancak bu sırada 67 yaşına girmiş olan Emir Şemseddin gitmek istemez. Zira uzun yıllar ülkesinden ve ailesinden uzak

kalmış olması sağlığını iyice bozmuş, kimi uyuşturucu bileşenler de içtiği için akli dengesi bozulmaya başlamıştır (Şeref Han, 1998: 355).

Şemseddin Han 1558 yılında vefat eder. Ardından geriye iki çocuk bırakır. Biri Şerfanme’nin yazarı Şeref Han, diğeri de kardeşi Halef. Şerefhan, 1543 yılında, Irak’ın Kum kentine bağlı Kerherrud kasabasında dünyaya gelir. Şeref Han, henüz dokuz yaşında iken, beyler ve komutanların çocuklarının eğitim aldığı Şah’ın has haremine alınır ve çok iyi bir eğitimden geçer. 1555 yılında babası Emir Şemseddin saraydaki görevlerinden ayrılıp inzivaya çekilince, Rozkan aşireti ittifak halinde Şah Tahmesb’e çıkarak, Şeref Han’a mirlik görevi verilmesini talep eder. Böylece Şeref Han, henüz 12 yaşında iken mirlik görevi ile şereflendirir ve Şah’ın emri ile Şirvan’a bağlı Salyan ve Mahmudabad bölgeleri kendisine verilir. Şeref Han Şirvan’da üç yıl kaldıktan sonra, kendi lalası, kılavuzu ve vekili olan Şeyh Emir Bilbasi vefat eder ve bu görev kendisinden alınır. Şeref Han, o sırada Harkan’da bulunan Şah’ın sarayına döner ve bir müddet sonra Hamadan’da valilik yapan dayısının yanına gönderilir. Bir ara Biye Valiliği görevinde bulunan Şeref Han, bir müddet sonra Geylan bölgesinde baş gösteren bir isyanı bastırmakla görevlendirir ve Sultan Haşim’in 18 bin süvarilik ordusunu 450 kişi ile yener. Geylan bölgesinde yedi yıl yöneticilik yaptıktan sonra, Şah’a başvurarak o görevden ayrılır. Şah Kazvin’e dönünce, tahtına refakat etmesini ister ve bu durum Kızılbaş komutanlar arasında ciddi kıskançlıklara yol açar. Bunun üzerine Şah’tan ricada bulunarak, bir bölgede tekrar yönetici olmak ister ve Şah, Şirvan bölgesindeki bazı yerleri kendisine verir. Ayrıca Şah, Rozkan aşiretinin geçimi için Şirvan bölgesinde bulunan Terakemat, Areş, Akdaş, Kabele, Baku ve Kenarab gibi özel şahlık emlakının bir kısmını tahsis eder. Şeref Han, Şirvan’da sekiz ay kaldıktan sonra Şah Tahmesb vefat eder (Şeref Han, 1998: 360).

Şah Tahmesb’in ölmesi üzerine tahta geçen yeni şah İsmail, Şeref Han’ı Şirvan’dan yanına çağırarak kendisine Kürd Beylerbeyi görevini vererek; Kürdistan, Loristan, Goran beyleri ve hükümdarlarıyla ile öteki Kürd aşiretlerinin işlerini yürütmesini ister. Şah İsmail’in de Şeref Han’a göstermiş olduğu ilgi, Kızılbaş liderleri arasında büyük kıskançlığa yol açar ve kendisine karşı komplolar kurmaya başlarlar. Kızılbaş komutanlar şaha gizlice çıkarak, Şeref Han’ın, Sultan Hüseyin Mirza’yı (Şah’ın yeğeni), İran’a şah yapmak istediğini söylerler. Kalede tutuklu bulunduğu sırada sürekli olarak afyon kullanmış olan Şah’ın da psikolojisi bozuk olup sağlam bir karaktere sahip değildir. Şah, kimi adamları tutuklayıp kimisini öldürtürken, Şeref Han’a da Nahçıvan hükümeti görevini verip şehirden uzaklaştırır (Şeref Han, 1998: 360).

Şeref Han, Nahçıvan hükümeti görevinde bir yıl dört ay kaldıktan sonra, Osmanlı Sultanı III. Murat, Bedlis eyaletinin kendisine verildiğine dair bir berat çıkartır. III. Murat’ın bu kararı almasında Van Beylerbeyi Hüseyin Paşa, Hakkârî Hükümdarı Zeynel Bey ve Hasan Bey Mahmudî’nin çabaları etkili olur. Böylece Şeref Han, 1579 yılının 3 Şevval günü kendisi ile beraber olan 200 kişi ve Rozkan aşiretinden 400 kişi ile Nahçıvan’dan ayrılarak, üç gün içinde Van şehrine ulaşır. III. Murat, Şeref Han’a Mısır sultanlarından, Sultan Kudvan’ın hazinesinden padişahlık hazinesine geçmiş, eşi az bulunan bir altın kılıç da gönderir.

III. Murat, Bedlis Mirliği'nin stratejik konumu iyi değerlendirmişti. Zira Şeref Han, 1531 yılında, aniden Safevilerin tarafına geçmekle, Osmanlı'nın konumunu tüm bölgede tehlikeye atmıştı. Çünkü Bedlis, en kadim ve en güçlü Kürt mirliklerinden biri olup, Azerbaycan'ı Diyarbekir ve Cezireye bağlamaktaydı (Mcdowall, 2004: 60).

Bedlis Mirliği Osmanlı'ya geçtikten sonra Şeref Han, III. Murat'ın Şirvan, Gürcistan ve Azerbaycan seferlerinde büyük yararlıklar göstermesi nedeniyle padişahın takdirini kazanır. III. Murat, Şeref Han için şöyle söyler: "Senin, tahtımıza olan bağlılığın ve devletimizin hizmetinde gösterdiğin cesaret ve fedakârlık, en açık delillerle tarafımızdan görüldüğünden, bizim sana olan şefkatimiz ve ölümsüz çalışmalarını takdir edişimiz, yüksek derecelerin en sonuna ulaşmıştır" (Şeref Han, 1998: 360).

19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Bedlis Mirliği'ne bağlı olan Muş, Tanzimat reformları kapsamında 1847 yılında Erzurum vilayetine bağlı bir sancağa dönüştürülür. 1849-1855 yılları arasında Kürdistan eyaletine bağlanan Muş, 1856-1877 yılları arasında tekrar Erzurum'a bağlanır. 1878-1880 arasında kısa bir süreliğine Van'a bağlanan Muş, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra 1881-1882'de Bedlis'e bağlanır. 1883-1885 yılları arasında gene Van'a bağlanan Muş, 1886'dan sonra tekrar Bedlis vilayetine bağlanır (Bingöl, 2019: 19).

7. Sonuç

Amerikalı misyoner Horatio Southgate 1841 yılında, kendi deyimi ile Kürdistan ve Mezopotamya'ya yaptığı ziyarette, Cizre- Botan bölgesinde egemen olan Bedirhan Bey'in yönetim anlayışı ve mirliğin genel durumu hakkında kimi bilgiler verir. Musul'da korumalar eşliğinde gezisini sürdüren Horatio Southgate, "Bitouna" diye kayıt ettiği bir köyde, köyün ağasına Cizre'ye koruma eşliğinde seyahat etme düşüncesini dile getirince, köyün ağası kendilerine, "Altınınızı başınızın üstüne koyun ve yola devam edin. Hiç kimse sizi rahatsız etmeyecektir" der. Horatio Southgate Cizre sınırlarına girince, köyün ağasının kendisine söylemiş olduklarının doğruluğuna gözleri ile şahit olup şöyle yazar: "Cizre'de her şey gelişmiş ve burası müreffeh idi. İnsanlar memnun, toprak onların emeğine karşılık verecek bir verimlilikte idi. Gördüklerim beni hüküm etmenin iki büyük özelliği olan sertlik ve adaleti birleştirmenin mümkün olabileceğine ikna etti. Musul Paşası serttir, ancak vatandaşlarının mülkü üzerindeki yönetimi oldukça hileli ve baskıcıdır. Cizre Bey'i hem sert, hem de genellikle adildir. En azından O vatandaşlarını, altında kalkmayacakları yüklerle ezdirmemektedir. Üstelik müsamahasız yargı sistemiyle vilayet, Avrupa kadar sakin ve huzurludur" (Southgate, 1856: 168-69).

Cizre- Botan Mirliği, Kürt mirliklerinin en sonuncusu olup birkaç yıl sonra Osmanlı yönetimi tarafından sonlandırılacaktır. Zaten Horatio Southgate de, bu yönetim tarzının Osmanlı devlet yönetimi ile bağdaşmadığı için, 1843'te gerçekleştirdiği ikinci ziyareti sırasında, henüz Musul'dan dönüyorken, Cizre'nin Musul Paşasına verildiği haberini alır (Southgate, 1856: 237). Botan Emirliği, Osmanlı devletinin, 1834 yılında Kürt mirliklerine yönelik olarak başlattığı reform ve merkezileştirme planı direniş gösterse de, 1838 yılında resmi olarak Osmanlı ordularının başkomutanlığına bağlanmıştır (Koç, 2018: 77-78). Böylece

Botan Bey'i Bedirhan Bey, 1839 yılında Nizip'te Mısırlı İbrahim Paşa ordusuna karşı verilen savaşta Osmanlı birlikleri saflarında katılır. Nizip Savaşı'nda Osmanlı ordusu yenilince, Bedirhan Bey Cizre'ye geri dönerek başında bulunduğu Botan Emirliğini, Diyarbakır, Van, Urmiye ve Musul arasındaki bölgeyi içine alacak şekilde genişletmeyi başarır (Kieser, 2005: 95).

Kürt Mirliklerinin dağıtılması sonucunda ortaya çıkan siyasi boşluğu değerlendirme adına harekete geçen Nasturi lider Mar Şimon, Hakkâri civarındaki dağlık bölgede yaşayan Nasturilerin Osmanlı yönetimi tarafından tanınması amacıyla çaba içine girince, Hakkâri Bey'i Nurullah ile karşı karşıya gelir. Nurullah Bey, 1843 yazında Bedirhan'dan aldığı destekle, Tiyari bölgesinde -Hakkari ile Amediya arasında- özellikle Mar Şimon'un hüküm sürdüğü Nasturi köylerine karşı bir hareket başlatır. Bölgede faaliyet gösteren misyoner raporlarında, bu hareket bir Nasturi katliamı şeklinde gösterildiğinde, Batı'da Bedirhan Bey aleyhine bir hava oluşur ve Osmanlı devletinin Bedirhan Bey'i, bir şekilde cezalandırması desteklenir. Özellikle Amerikalı misyonerler, Tanzimat'ın getirdiği yenilikler sayesinde Osmanlı yönetiminin, bu bölgedeki misyon faaliyetlerini eskiye nazaran çok daha kolay yürütebileceklerini düşünmektedirler. Ancak bu temenniler gerçekleşmez ve 1847 yılında Botan Emirliği dağıtılıp Bedirhan Bey sürgüne gönderildikten sonra, yabancı misyonerlerin bölgeyi ziyaret etmelerine izin verilmez. 1854 yılında bölgeyi dolaşma fırsatı bulan ilk gezgin misyonere, Nasturi bölge sakinleri şöyle veriyansın edeceklendir: "Dinimize düşman olmasına karşın, Bedirhan Han döneminde çok daha az vergi veriyorduk. Türkler ise ağızımızdaki lokmayı dahi aldıkları gibi, daha fazlasını istiyorlar" (Kieser, 2005: 99).

En son Kürt mirliği olarak kabul edilen Cizre-Botan emirliği 1847 yılında ortadan kaldırılınca, Kürdistan Eyaleti kurulur. 14 Aralık 1847'de Takvim-i Vakayi gazetesinde yayımlanan resmi ilan ile kuruluşu duyurulan Kürdistan Eyaleti'nin başkenti Ahlat olarak belirlenir. Ahlat'ın merkez olarak belirlenmesinde, İran ve Rus hudutlarına yakın olması da etkili olmuştur (Kürdoloji Çalışma Grubu, 2011:27). Ancak 9 Şevval 1264'te (1847), Kürdistan Valisi Esat Muhlis Paşa, pek çok sebep ileri sürerek, eyalet merkezinin Ahlat'tan Erzurum'a naklini ister. Anadolu ordusu Müşiri Mehmet Paşa da, aynı dönemde bunu tasvip ederek, Erzurum'un ordu merkezi olması nedeniyle, Kürdistan eyalet merkezinin Erzurum veya Muş'ta bulunmasının faydalı olacağını belirtir (Sevgen, 1982: 111).

Türkler; Kürtlerin üzerinde yaşadığı tarihi toparlaklar ve Anadolu'ya gelmeden önce ve hatta geldikten yüzyıllarca sonra, Kürtler çoğunlukla farklı mirlikler şeklinde siyasi ve toplumsal yaşamlarını devam ettirdiler. Bugünkü Muş ili, yüzyıllarca Bedlis Mirliğinin bir nahiyesi olup, Şeref Han ailesinin üyeleri tarafından yönetilmekteydi. Şeref Han, Şerefname adlı eserinde, Bedlis Beylerinin geçmişini Sasani İmparatorluğu dönemine kadar götürmektedir. Gene Şeref Han, Bedlis hükümdarlarının bölgeyi yönetme tarihinin, eseri Şerefname'yi kaleme aldığı 1597 yılından, 760 yıl geriye gittiğini söyler. Ona göre bu zaman zarfında, Bedlis hükümdarlarının bağımsızlığının kesintiye uğradığı zaman süresi 110 yıl kadardır. 1597 yılına kadarki Bedlis

hükümdarlarının sayısı 18 dir ve bunların ülkeyi yönetme süresi 450 yıldan fazladır (Şeref Han, 1998: 295-96).

Bedlis Mirliği, diğer pek çok Kürt mirlikleri gibi, zaman zaman tüm bölgede hâkimiyetini tesis etmiş olan Selçuklular, Akkoyunlular, Eyyubiler, Osmanlılar ve Safeviler gibi devletlerin egemenliği altına girmiş ve Şeref Han'ların yönetiminde kısmi kesintiler yaşanmıştır. Örneğin Akkoyunluların Bedlis üzerindeki egemenliği 29 yıl kadar devam etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılındaki İrakeyn Seferi'nden sonra, Ulema Tekelu'nun kışkırtmaları üzerine, Bedlis Mirliği'ni Şeref Han ailesinden alıp, yerine bedel olarak dönemin yöneticisi Şemseddin Bey'e Maraş ve Malatya vilayetlerinin mülkiyetini vermek istemesi, Bedlis beylerinin İran'a, Şah Tahmesb'e sığınmasına yol açmıştır. 1579 yılında Sultan III. Murat'ın Bedlis Mirliği'nin mülkiyetini tekrar Şeref Han ailesine iade etmesi üzerine, Şemseddin Bey'in oğlu Şeref Han, Nahçıvan hükümeti görevini yerinde bırakarak, yüz yıllardır ailenin irsi mülkü olarak kabul edilen Bedlis Mirliği'nin başına geçer.

Bedlis Mirliği, Şerefname'nin yazıldığı 1597 yılından, aşağı yukarı 1825 yılına kadar varlığını devam ettirdi. Şeref Han'ın 760 yıl ömür biçtiği dönemden sonra da yaklaşık 230 yıl daha varlığını sürdürebildi. Aradaki kesintilerle birlikte, Bedlis Mirliği'nin yaklaşık 1000 yıl devam ettiğini söyleyebiliriz. Bedlisi yöneten Şeref Han hanedanlığı, muhtemelen dünyada en uzun süreliğine iktidarda kalmış hanedanların başında gelmektedir. Sultan Tuğrul'un 1040 yılında kurduğu Büyük Selçuklu Devleti, son hükümdarı Sultan Sencer (1119-1157) ile dağılmış ve yaklaşık 120 yıl ayakta kalabilmişti.

Muhtemelen Kürt mirlikleri içerisinde, Bedlis Mirliği'nden¹⁴ sonra en uzun süreli varlıklarını devam edebilen mirlikler, Cizre- Botan Mirliği¹⁵ ve merkezi bugünkü İran Kürdistan'ı sınırları içinde kalan Erdelan Mirliği'dir.¹⁶ Cengizhan İmparatorluğunun (1206-1294) son döneminde Şehrezor mıntokasını da topraklarına dâhil ederek bağımsızlığını ilan eden Baba Erdelan, kurmuş olduğu hükümetin başına geçer. Erdelan Mirliği, Safevi Devletinin kurulduğu XVI. yüzyıla kadar, yaklaşık 200 yıl bağımsız bir devlet olarak varlığına devam eder. Sonraki dönemde Safevi'lere bağlı bir mirlik (mirlik) olarak siyasi varlığını sürdüren Erdelan Mirliği, 1867 yılında ortadan kaldırılır. Böylece Erdelan Mirliği, yaklaşık olarak altı asır ayakta kalarak, aşağı yukarı Osmanlı Devleti kadar yaşamıştır (Şerif Kadı, 2019: 24).

Kuşkusuz Kürt mirlikleri, kimilerinin bilerek önemsizleştirdikleri aşiret veya aile yapılanmaları değil; idari, siyasi ve adli anlamda örgütlü hükümet teşkilatlarıydı. Kürt mirliklerinin bağımsızlık dereceleri, komşu imparatorlukların gücüne bağlı olarak, zaman zaman

değişikliğe uğrasa da, bu mirliklerdeki yapı, onları çevreleyen büyük devletlere benzemektedir (Bruinessen, 2010: 297-298). Mirliklerin kendilerine ait, sayıları binleri, on binleri bulan orduları bulunmaktaydı. 19. yüzyıl şairlerinden Hacı Qadirê Koyî, mirlikler dönemini¹⁷ Kürtlerin "altın çağı" olarak değerlendirmektedir (Malmısani, 2020: 22). Selçuk ailesinin Selçuklu devletinde rolü, Osmanlı ailesinin Osmanlı devletinde rolü ne ise, Şeref Han ailesinin de Bedlis mirliğinde rolü aynı idi. Örneğin Mervani Kürt Mirliği'nde, hükümet sisteminde, en iyi mevkilerde Hristiyanlar da yer alabilmekteydi ve bir dönem Mervanilerin vezirliğini yapmış olan tıp doktoru Ebû Salim, Hristiyan idi. Belki de İslam yönetimleri arasında, Hristiyanlara devlet bürokrasisinde en üst makamlarda ilk kez yer veren devlet, Mervaniler idi. Prof. Ali Sevim, Mervani topraklarının Selçuklu 'ya bağlanmasının bir gerekçesi olarak da, Mervani devletinin Hristiyanlara karşı iltimaslı davranması olarak gösterir (Sevim, 2014: 49).

Türklerin Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasına yerleşimi ve yurt edinmesi konusunda Kürt mirliklerinin büyük bir katkısı olmuştur. Deylemlilerden, Gazneli Sultan Mahmud'dan (388-421/998-1030) kaçan Oğuzlar, Doğu Azerbaycan'a (Tebriz) gelip buranın hâkimi Revvâdî Kürd Emiri Vehsûdân b. Memlân'a sığınmış (416-451/1025-1059) ve onun hizmetine girmişlerdi. Oğuz obalarına karşı saldırıya geçen Gazneli Sultan Mahmud, Selçuklular'ın reisi Arslan b. Selçuk'u (İsrail) yakalatıp (416/1025), Hindistan'da, Kalincar Kalesi'ne hapsedmişti. Sultan Mahmud'dan kaçan 2000 (iki bin) çadırılık Oğuz Türk'ü önce İsfahan'a sığınır, ancak İsfahan Hâkimi Alâuddevle'nin onlara saldırması üzerine çareyi Revvâdî Kürd Emiri Vehsûdân'a sığınmakta bulur. Vehsûdân, kendisine sığınmış Oğuz Türklerini iyi karşılar ve ihtiyaçlarını giderir (İbnu'l-Esîr, 1991b: 292).

Sultan Mahmud'un ölümünden sonra (421/1030) yerine geçen oğlu Mesud, Oğuzları yanına alarak, iktidar mücadelesinde kardeşi Muhammed'e karşı kullanmaya çalışır; ancak daha sonra onlarla anlaşamayarak, Oğuzların yağmacılık yaptıklarını ileri sürüp, Rey Valisi Taş-Ferrâş'ı onlara karşı gönderir ve Taş-Ferrâş, Oğuz reislerinden elli küsur adamı öldürür (424/1033). Bunun üzerine Oğuzlar, daha önce Azerbaycân'a gitmiş kabileye katılmak için yola çıkar ve önemli bir kesimi, Azerbaycan'a varıp buradaki soydaşlarına katılırlar (427/1036) (İbnu'l-Esîr, 1991b: 293).

Kürt mirliklerinin durumu, 1815 Viyana Kongresi sonrası Alman mirlikleri ile ciddi benzerlikler yaşamaktaydı. Zira Kürt mirlikleri de, kendi aralarında adeta aşiret konfederasyonları şeklinde örgütlenmişti (Bruinessen, 2010: 298). Avrupa'da modern devletin ortaya çıkış tarihi olarak kabul edilen 1648 Westphalia Barış Antlaşması sonrasında, Kutsal Germen İmparatorluğu olarak bilinen Almanya, irili ufaklı 300 (üç yüz) krallık, elektörlük, prenslik, büyük dukalık, pispokoposluk ve serbest kentten oluşan bir yapı olup, Viyana'daki Habsburglara bağlıydı.

¹⁴Nazmi Sevgen (1982: 197), Bedlis Mirliğinden, Kürt Mirlikleri içinde, 1220 ve 1670 yılları arasında, 550 yıl yaşamış en uzun ömürlü mirlik şeklinde söz eder.

¹⁵Cizre- Botan Mirliğinin kuruluşunu Emeviler dönemi kadar geri götürülenler var (Varlı, 1997: 336). Şeref Han (1998: 98), Cezire hükümdarlarının soyunun Halid bin Velid'e ulaştığını belirtir. Nazmi Sevgen (1982: 52), Şeref Han'ın Cizre emirlerinin kökenini Emevilere dayandırmasını, bir şeref vesilesi olsun diye yazdığını, Cizre Mirliğinin 1200 yılında kurulduğunu söyler.

¹⁶Şeref Han (1998: 74), Erdelan beylerinin soyunun Mervani Kürt devletinin kurucularından Ahmed bin Mervan'a çıktığını yazar.

¹⁷Hacı Qadirê Koyî Divanı'nda, Kürt mirliklerinden şöyle söz eder: "Ka walyê Senenduc, begzadeyî Rewandûz/Ka hakimanî Baban, mirê Cizîr û Botan/Ka ew demey ke kurdan azad û sebexo bûn/Siltanê milk û millet, sahîbe ceys û îrfan?" Türkçesi:"Nerede Senendec valisi, Rewandiz beyzadesi/Nerede Baban hükümdarları, Cizir ve Botan Beyi/Nerede o Kürtlerin özgür ve bağımsız olduğu/Ülkelerinin ve uluslarının sultanı, ordu ve bilgi sahibi olduğu zamanlar?" (Malmısani, 2020: 22).

Ancak Waterloo Savaşı ve Napoleon Bonaparte'ın St. Helen Adası'na sürülmesinden sonra gerçekleştirilen Viyana Kongresi'nde, Almanya'nın haritası yeniden çizildi. Sayıları 300'ü bulan krallık, prenslik ve dukalık gibi yapılar yerine, gevşek bir konfederasyonla birbirine bağlanan 39 devlet ortaya çıktı. Çoğu küçük olan bu devletlerarasında beş egemen krallık oluşturulmuştu. Bunlar Prusya, Bavyera, Saksonya, Hanover ve Württemberg idi (Massie, 1991: 54).

Viyana Kongresi'nden 50 yıl sonra bile Almanya halen 39 devletten oluşan bir konfederasyondur. Ancak Otto Von Bismarck, kan ve demir politikasıyla 1864'te Danimarka'yı, 1867'de Avusturya'yı ve 1871'de de Fransa'yı yenerek Alman birliğini sağladı. Prusya, Avusturya'ya savaş açtığı anda Habsburg İmparatorluğu'nun nüfusu 35 milyon, Prusya'nın ise 19 milyon idi. Prusya ve Avusturya savaşında, diğer Alman krallıkları da Habsburg İmparatorluğunun tarafını tuttu. Nüfusları 14 milyonu bulan Almanya'daki Hannover, Saksonya, Bavyera ve Württemberg krallıkları ile Baden ve Hesse büyük dukalıkları da, Prusya'ya karşı Avusturya'yı desteklemekteydi. Buna karşılık General Helmuth von Moltke komutasındaki 300000 kişilik Prusya ordusu, Avusturya ordusu ve destekçilerini darmadağın etti ve böylece Avusturya'nın Almanya karşındaki üstün durumu bir günde son buldu (Massie, 1991: 54). Prusya, 1871'de Fransa'yı da yenilgiye uğrattı, artık Avrupa'nın en güçlü ülkesiydi.

28 yıl boyunca (1862-1890) Almanya ve Avrupa politikasında etkili olan Bismarck 19. Yüzyılda Alman birliğini yarattı, ancak aynı çağda bir Bismarck çıkartamayan Kürt mirlikleri önce Osmanlı'nın, ardından da İran'ın merkezileştirme politikaları neticesinde tarihe karıştılar.

Kaynakça

- Abdullah M. Abdullah Al- Birwari (2016). Annâzi Kürt Emirliği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Dicle Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Acar, A. (2007). Selçuklu Medreseleriyle İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları. *Bilimsel Toplantılar serisi: 8*. (Ed.: İ. H. Göksoy & N. Durak). S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Ahmed bin Mahmûd (1977). *Selçuk-Name*. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat Yayınları.
- Ayaz, A. (2019). Mervânî Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Bingöl, Ş. (2019). 19. Yüzyıl Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Muş Sancağında İslahat Hareketleri. *Burası Muştur* (Ed. Ercan Çağlayan), İstanbul: Pınar Yayınları.
- Bruinessen, M. (2010). *Ağa, Şeyh Devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetin, S. (2014). *Yakût el Hamevi'nin, Mû'cemü'l-Büldan'ında Kürtler*. İstanbul: Nubihar Yayınları
- Çetin, S. (2018). Hasanveyhi Kürt Emirliği (961-1015). *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Dicle Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Dağlar, M. (2016). Ulama Sultan-ı Tekelü ve Osmanlı Devleti'ne İlticası. *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, 1(1): 2149-9535.
- Epözdemir, Ş. (2011). *Büyük Diplomat İdris-i Bidtlisi ve Kürt Meselesi*. İstanbul: Fanos Yayınları.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (2000). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IV. Kitap*. (Haz.: Y. Dağlı & S. A. Kahraman). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (2000b). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, III. Kitap*. (Haz.: Y. Dağlı & S. A. Kahraman). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gündüz, T. (2008). Safevîler. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- İbn'ül Esîr (1991a). *El Kamil Fi't Tarih, İslam Tarihi, Cilt: 8*. (Çev.: A. Ağrakça). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbn'ül Esîr (1991b). *El Kamil Fi't Tarih, İslam Tarihi, Cilt: 9*. (Çev.: A. Özaydın) İstanbul: Bahar Yayınları
- İbn'ül Ezrak (1975). *Mervani Kürtleri Tarihi*. (Çev.: M.E. Bozarslan). İstanbul: Koral Yayınları.
- İbni Arabşah (2012). *Acâibu'l Makdûr: Bozkırdan Gelen Bela*. (Çev.: D.A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kamâl Al- Dîn İbn Al-Adîm (2011). Buğyat At- Talab Fi Tarih Halab. *Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*. (Haz.: A. Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Keleş, N. (2016). *Şeddâdiler Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı (951-1199)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Keleş, N. (2018). *Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan Ve Arrân'da Yeni Bir Siyasî Aktör: Deysem B. İbrahim El-Kürdi*. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (14): 118-145.
- Kemâlüddin İbnü'l Adim (2014). Zübdetü'l- Haleb Min Tarihî Haleb'de Selçuklular. *Seçme, Tercüme ve Değerlendirme*. (Haz.: A. Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kieser, H. L. (2005). *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*. (Çev.: A. Dirim). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kinross, L. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü*. (Çev.: M. Gaspıralı) İstanbul: Altın Kitapları.
- Koç, Y. (2018). Osmanlının Son Döneminde Yayımlanan Kürtçe Dergilerde Kimlik ve Siyaset Tartışmaları (1900-1920). *Doktora Tezi*. İstanbul Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Malmîsanij, M. (2020). *1925'ten Önce Ayrılma Taraftarı Kürt Örgütleri*. İstanbul: Vate Yayınları.
- Massie, R. K. (1991). *Dretnot, İngiltere, Almanya ve Yaklaşan Savaşın Ayak Sesleri*. (Çev. M. Harmancı). İstanbul: Sabah Kitapları.
- McDowall, D. (2004). *Modern Kürt Tarihi*. (Çev.: N. Domaniç). Ankara: Doruk Yayınları.

- Minorsky, V. (1958). *A History of Sharvan and Darband in the 10th -11th Centuries*, W. Heffer & Sons Ltd. Cambridge
- Nizamüddin Şâmî (1987). *Zafernâme*. (Çev.: N. Lugal). Ankara: TTK Yayınları.
- Osmanlı Kürdistanı (2011). *Osmanlı Kürdistanı*. (Haz.: Kurdoloji Çalışma Grubu). İstanbul: bgst Yayınları.
- Ripper, T. (2012). *Diyarbakir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*. (Çev.: B. Ş. Fırat). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Sevgen, N. (1982). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Mirlikleri, Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*. (Yay. Haz.: Ş. K. Şerefoğlu ve H. K. Türközü). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Southgate, H. (1856). *Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia*. New York: Dana and Company
- Strauss, B. S. (1999). *The Dark Ages Made Lighter, The Consequences of two Defats. What if? Military Historians Imagine What if Might Have Been*. (Ed.: R. Cowley). American Historical Publications.
- Sümer, F. & Sevim, A. (1988). *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı: Metinler ve Çevirileri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sümer, F. (2001). *Karakoyunlular. Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt:24. s.434-438*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Sümer, F. (2015). *Selçuklular Döneminde Doğu Anadolu'da Türk Mirlikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şeref Han (1998). *Şerefname Kürd Tarihi*. (Çev.: M. E. Bozarslan). İstanbul: Deng Yayınları.
- Şerefüddin A. (2013.) *Yezdî, Zafernâme*. (Çev. A. Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Şerif Kadı, M. (1919). *Tarih-i Kürd, Erdelan Tarih Okulu Üzerine Bir İnceleme*. (Çev. C. Açar). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Varlı (1997). *Ebdullah Memê Mehmed (Hoko) Xanî, Dîroka Dugelên Kurdan 600-1500, Derpêç:1*. Weşanên Sîpan
- Zekî Beg, M. E. (2002). *Dîroka Kurd û Kurdistanê, Ji Soranî bo Kurmancî*. (Weş. Ziya Avcı). Stenbol: Avesta.

Araştırma Makalesi • Research Article

“Gökte Allah, Yerde Sosyalizm’: ‘224 Sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun’ Kapsamında 1960’larda Muş’ta Hayata Geçirilen Uygulamalar*

Implementation of Law on Socialization of Health Services No. 224 in Muş province in the 1960’s

Tülay Gencer ^{a,**}

^a Arş. Gör. Dr. Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-8194-4307

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020
Düzeltilme Tarihi: 16 Aralık 2020
Kabul Tarihi: 20 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Muş
Nusret Fişek
Sağlık Hizmetleri
Sosyalleştirme

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020
Received in revised form 16 December 2020
Accepted 20 December 2020

Keywords:

Muş
Nusret Fişek
Health Services
Socialization

ÖZ

Çalışmada 5 Ocak 1961 tarihinde Milli Birlik Komitesi’nce kabul edilen “224 Sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleşmesi Hakkında Kanun”un uygulaması için pilot bölge seçilen Muş ili konu alınacaktır. 1961 Anayasası ile köklü sosyo-ekonomik reformların hayata geçirilmesi öngörülmüş, bireylerin temel hak ve özgürlükleri anayasada ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Bunlardan biri de sağlık hakkıdır ve anayasanın 49. Maddesi’nde yer bulmuştur. Bu bağlamda 15 Temmuz 1960 yılında Sağlık Bakanlığı Müsteşarı olarak göreve başlayan ve bu görevi 6 yıl boyunca sürdüren Doktor Nusret Fişek ayrıca zikredilmelidir. Keza kendisi 224 Sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesine Dair Kanun’un mimarıdır. Fişek, Muş’ta başlatılan çalışmaların sadece fikir babası olmamış, buradaki gelişmeleri de mümkün olduğunca yakından takip etmeye çalışmıştır. Çalışmada, 1960’lı yıllarda sağlık hizmetlerindeki sosyalleştirme uygulamalarının Muş ili özelinde incelenmesi amaçlanmıştır.

ABSTRACT

In the study, the city of Muş, which was chosen as the pilot region to realize the application of the “Law 224 on the Socialization of Health Services”, which was adopted by the National Unity Committee on January 5, 1961, will be discussed. 1961 Constitution, it was foreseen that profound socio-economic reforms would be implemented; and therefore, the fundamental rights and freedoms of individuals were discussed in a detailed manner in the constitution. One of them is the right of health, and was mentioned in the 49th Item of the constitution. In this context, Dr. Nusret Fişek, who took office on July 15, 1960 as the Undersecretary of the Ministry of Health, and who continued this duty for 6 years, should also be mentioned. He was also the architect of the Law 224 on the Socialization of Health Services. Fişek was not only the father of ideas of the works started in Muş, but also tried to follow the developments in this city as closely as possible. In the present study, the purpose was to examine socialization implementations in healthcare services in 1960s, particularly in the city of Muş.

1. Giriş

Sağlık; yalnız hastalıktan uzak olma hali değil aynı zamanda beden, ruhen ve sosyal bakımdan tam bir iyilik halidir. İnsan sağlığına zarar veren çeşitli faktörlerin yok edilmesi, toplumun korunması, hastaların rehabilite ve tedavi edilmesi için yapılan tıbbi faaliyetler ise sağlık hizmetlerini oluşturur (Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi...,1961). Şu durumda sağlık hizmetleri

her bireyin en temel hakkı olmalı ve devlet bu hususta sorumluluk alarak üzerine düşeni yapmalıdır. Devletin bu bilince varması elbette bir değişim süreci içinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda kitlelere sunulacak sağlık ve sosyal hizmetler, devletin asli görevleri içinde sayılmamış, bu durumun değişmeye başlaması ancak 19. yüzyıl ile gerçekleşmiştir. Bu bağlamda 1839 yılında kurulan,

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihleri arasında Muş Alparslan Üniversitesi’nde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumu’na sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

** Sorumlu yazar /Corresponding author
e-posta: tlygencer@gmail.com

“Beynelmilel Sıhhiye Meclisi” yaygın ve sivil kesimleri de kapsayan ilk sağlık örgütü olarak kabul edilmektedir. Devamında pek çok gelişme yaşanmıştır: 1849’da Hekimbaşı kurumu kaldırılarak, yetkileri 1850 yılında kurulan Tıbbiye Nezareti’ne devredilmiştir. 1862 yılında yayımlanan bir nizamname ile hekimlik yapmak, tıp okullarından mezun olma şartına bağlanmıştır. 1867 yılında yayımlanan, İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi’nde genel idari örgütlenme içinde sağlık örgütlenmesine de yer verilmiştir. 1870 yılında Mekteb-i Tıbbiye Nezareti’ne bağlı olarak, Nezareti Tıbbiye-i Mülkiye kurulmuş böylece kitlelere götürülecek sağlık hizmetleri ile ilgili ilk merkezi birim oluşturulmuştur. 1871 yılında ise, İdare-i Umumiye-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi ile Sıhhiye Müfettişlikleri ve Memleket Tabiplikleri kurularak yaygın örgütlenmenin hukuki yapısı oluşturulmuştur (Akdur, 2006: 24; Fişek, 1983: 157-158; Dirican, 1970: 184).

20. yüzyılda gelişmeler devam etmiştir: 1906 yılında kurulan Meclis-i Maarifi Sıhhiye 1908 yılında Meclis-i Umuru Tıbbiye-i Umumiye adını alarak günümüzdeki genel müdürlüğe eşdeğer bir statüye kavuşturulmuştur. 1914 yılında ise Dahiliye Nezaretine bağlanan genel müdürlük ile Dahiliye Nezareti’nin adı Dahiliye ve Sıhhiye Nezareti olarak değiştirilmiştir. Böylece yaygın kitlelere götürülen sağlık hizmetleri İçişleri Bakanlığı’na bağlı bir genel müdürlük gözetiminde yürütülen ikinci dereceden bir devlet görevi olma niteliğine kavuşmuştur (Akdur, 2006: 24; Fişek, 1983: 157-158).

Sağlık hizmetlerinin, birinci derecede bir devlet görevi olarak ele alınması yolunda ilk adım ise Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin kuruluşuyla gerçekleşmiştir. Hükümet, 2 Mayıs 1920 tarihinde, 3 Sayılı Kanun ile, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekaleti’ni kurarak, tüm ülkedeki sağlık hizmetlerinin yürütülmesi görevini bu bakanlığa vermiştir. Böylece sağlık hizmetleri ayrı bir bakanlıkça yürütülen asli devlet görevlerinden birisi haline gelmiştir (Akdur, 2006: 24; Dirican, 1970: 185). Dr. Adnan (Adivar) ve bir sağlık memurundan oluşan iki kişilik bir kadroya sahip olan bakanlık; savaş ortamında bulaşıcı hastalıklar, göçler ve nüfus yerleşim sorunlarıyla uğraşmıştır. (Aksakoğlu, 2008: 11; Fişek, 1983: 158).

Fakat asıl radikal adım 1961 yılında atılmıştır. Bir darbe hükümeti, devrimci bir karar ile sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesini yasalaştırarak uygulamanın ülkenin tümüne yayılmasını amaçlamıştır. Elbette bu karar Türkiye’de uygulanan sağlık politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

2. Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Gelişimi

Türkiye’de sağlık hizmetleri çok çeşitli dönemlendirmelerle incelenebilirse de bu çalışmada 224 Sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun’un mimarı sayılan Dr. Nusret Fişek’in sınıflandırması esas alınmıştır. Fişek, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri bağlamında sağlık politikalarındaki değişme ve gelişmeleri beş döneme ayırmaktadır. 1-Refik Saydam ve Sonraki CHP Hükümetleri Dönemi (1923- 1945), 2- Behçet Uz Dönemi (1946-1950), 3- Demokrat Parti Dönemi (1950-1960), 4) Milli Birlik Komitesi Hükümeti Dönemi (1960-1961), 5- 1962-1980 Arası Dönem (Fişek, 1991: 2).

2.1. Refik Saydam ve Sonraki CHP Hükümetleri Dönemi (1923- 1945)

1921-1937 yılları arası sağlıkta Dr. Refik Saydam Dönemi olarak bilinmektedir. Saydam’ın bakanlık döneminden bugüne uzanan en önemli eserlerinden biri 1928’de kurulan Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi’dir. Müessese; okul, laboratuvar ve aşı üretim hizmetlerinin yürütüldüğü bir Hıfzıssıhha Enstitüsü’nü içermektedir (Dedeoğlu, 2001: 468). Bu dönemin en ciddi problemi bulaşıcı hastalıklar olduğundan verem, sıtma, tifo, tifüs, dizanteri ve kolera, frengi, cüzzam, trahom vb. hastalıkları ivedilikle ortadan kaldırmak için özel, dikey birer örgütlenme yöntemi oluşturulmuştur. Saydam, koruyucu hekimlik hizmetine büyük önem vermiş ve bu konuda mahalli idarelere yol gösterici olmuştur. Bu dönemde bugünkü anlamda sağlık hizmet ve örgütü kurulmuş, tüm sağlık hizmetleri asli bir devlet görevi ve sorumluluğu olarak ele alınmış, devletin çeşitli organları arasındaki görev dağılımı ve bunların denetimi yetkisi Sağlık Bakanlığı’nda toplanarak hizmetler merkezileştirilmiştir (Aksakoğlu, 2008: 13; Dirican, 1970: 187; Fişek, 1983: 159).

İkinci Dünya Savaşı ile birlikte sağlık alanında büyük sorunlar baş göstermiş, büyük salgınlar ve beslenme yetersizliği ile ölümler artmıştır. Öyle ki 1945 yılında “Olağanüstü Sıtma Savaş Kanunu” çıkartılmak zorunda kalmıştır. Yine aynı yıl İşçi Sigortaları Kurumu kurulmuştur. Kurum, sigortalı işçiler için sağlık örgütü kurma, işletme ve sağlık personeli atama yetkisine sahip olsa da bütün bunlar 1952 yılında uygulanmaya başlanmıştır (Fişek, 1983: 161).

2.2. Behçet Uz Dönemi (1946-1950)

Dr. Behçet Uz, 1946-1950 yılları arasında sağlık bakanlığı yapmıştır. Uz, 1946 yılında toplanan Milli Tıp Kongresi’ne sunduğu Birinci On Yıllık Sağlık Planı ile ülkeyi yedi sağlık bölgesine ayırmayı ve her bölgenin örgütlenmesini kendine yeterli hale getirmeyi amaçlamıştır. Bununla çağdaş sağlık yönetiminin temel ilkelerinden biri olan koruyucu ve iyileştirici hizmetlerin bütünleştirilmesini ve hizmet ünitelerinin genel idareden ayrılarak nüfus esasına göre kurulmasını öngörmüştür. Uz, Saydam zamanında genellikle köylünün sınırlı ölçüde faydalanabildiği tedavi hizmetinin örgütlenmiş olarak köye götürülmesini öngörmüştür. Fakat Behçet Uz’dan sonra bu plan, her ilçeye bir sağlık merkezi kurmaya dönüşmüş ve bunlar maliyeti çok yüksek olan küçük birer hastane olmaktan öteye gidememiştir (Akdur, 2006: 27; Fişek, 1983: 162).

2.3. Demokrat Parti Dönemi (1950-1960)

1950-1960 arası Demokrat Parti’nin (DP) iktidarda olduğu yıllardır. 1953 yılında alınan bir kararla özel idare hastanelerinin devletleştirilmesi ve hasta tedavisinin bir devlet hizmeti olarak kabul edilmesi sağlanmıştır. Bu kararlar hastane hizmetleri tek elde toplanmış ve tamamen merkezi hükümet görevi ve sorumluluğu haline getirilmiştir. Böylece hasta tedavisi hizmet standardı yükselmiş ve her il halkı için eşit imkanlar yaratılmış, tedavi ve koruyucu hizmetlerin bir arada yürütülmesine olanak sağlanmıştır. Fakat bu durum aynı zamanda

Bakanlık Merkezi'ndeki sağlık politikasında önemin ve önceliğin hastane hizmetlerine kaymasına neden olmuş ve bu defa birinci basamak ile koruyucu hizmetler öncelikli durumunu kaybetmiş, ihmal edilmiştir. Ayrıca hastaneciliğin gelişmesine paralel olarak yeter sayıda hemşire, ebe, teknisyen vb. sağlık personeli yetiştirilmesi için gerekli çalışmaların yapılmaması da bir eksiklik yaratmıştır. Diğer taraftan yönetime hâkim olmaya başlayan liberal politikaların bir sonucu olarak sağlık alanında özel sektör desteklenmeye başlanmıştır. Bu durum yataklı tedavi kuruluşlarının Anadolu'ya yayılmasının hızını kestiği gibi, Sağlık Bakanlığı'nın tekel olmaktan çıkmasına ve çok başlılığa bağlı olarak sağlık hizmetlerinde koordinasyon eksikliği, kaynak kaybı ve kalite, denetim sorunlarının artmasına da neden olmuştur (Akdur, 1998: 3-4; Fişek, 1983: 163).

Kamusal sağlık hizmetleri yerine, özel sağlık hizmetlerinin desteklendiği bu dönemde 1955 yılında çıkartılan Hastaneler Yasası ile hastalardan ilk kez kamusal sağlık hizmeti için ücret alınmıştır (Akalin, 2011: 24). Bunun yanı sıra Türkiye'de 1950-1960 döneminde kaba doğum hızı en yüksek değerine ulaşmış ve beklenilenin üzerinde gerçekleşen nüfus artışı mevcut sorunları daha da ağırlaştırmıştır. Ağırlaşan sorunlardan sağlık hizmetleri de payına düşeni almış ve bu alanda yeni bir örgütlenme modeline ihtiyaç duyulmuştur (Peker, 2009: 141-142).

2.4. Milli Birlik Komitesi Hükümeti Dönemi (1960-1961)

Mevcut uygulamalar, halkın artan taleplerini karşılayamadığı gibi, başta kırsal kesim olmak üzere tedavi edici ve koruyucu hizmetlerde çağın gerisinde kalınmasına neden olmuştur. 27 Mayıs 1960 darbesinin gerçekleştiği günlerde, sağlık örgütü ve hizmetlerinin durumu şöyledir: dağınık ve koordinesiz bir örgütlenme, sağlık personelinin ülke genelinde eşitsiz dağılımı, hekimlerin toplumsal bir görüşten uzak olması, evde tedavi örgütünün planlanmaması, ana ve çocuk sağlığı gibi en önemli sağlık hizmetlerinin köylere kadar götürülebilmesi ve hizmetin merkezi yönetim sistemi yüzünden çok aksamaması. Nitekim 1961 Anayasası'nda sağlık ve sosyal güvenlik hizmetleri devlete asli ve anayasal bir görev olarak verilmiş (Prof. Dr. Nusret Fişek'in Kitaplaşmamış Yazıları-I, 1963; Akdur, 1998: 5) ve anayasasının sağlık konulu üçüncü bölüm VII. kısımda 49. Madde'de şöyle ifade edilmiştir: "*Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir. Devlet, yoksul veya dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alır*" (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 1961..., 1961).

Sağlık hizmetlerinin bu anlayışla ve yeniden düzenlenmesi/örgütlenmesi amacıyla, zamanın Sağlık Bakanlığı Müsteşarı Dr. Nusret Fişek'in öncülüğünde hazırlanan, 224 Sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun, 5 Ocak 1961 yılında kabul edilmiştir. Kanun, "*İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde bir hak olarak tanınan sağlık hizmetlerinden faydalanmanın sosyal adalete uygun bir şekilde ifasını sağlamak maksadıyla tababet ve tababetle ilgili hizmetler bu kanun çerçevesinde hazırlanacak bir program dahilinde sosyalleştirilecektir*" ilkesinden hareket etmektedir (Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi...,

1961). Böylece, sağlık hizmetleri tarihinde "Sosyalleştirme Dönemi" olarak adlandırılan dönem başlamıştır (Akdur, 1998: 5).

Sosyalleştirme, "sosyalist dünya görüşüne" dayalı bir sağlık hizmet modeli olarak algılandığı için yönetimde olan askerlerin adeta bir oldu bittisi ile Maliye Bakanı'nın itirazına rağmen Milli Birlik Komitesi'nin son yetki gününde çıkarılabildiği. Bu algı ve bu oldu bittiden ötürü olsa gerek yasa sonraki iktidarlar tarafından sürekli hedefte olmuş ve kaldırılmamış olsa da tam olarak uygulanmamıştır (Aksakoğlu, 2008: 24; Aytekin, 2011: 79).

Yasa; dönemin "sosyal refah" atmosferini yansıtan geniş kapsamlı sağlık tanımı, ücretsiz hizmet, eşit dağılım, toplum katılımı, ekip hizmeti, koruyucu hekimlik ve ilk basamak hekimliğe ağırlık verme gibi insancıl ve çağdaş ilkeler içermektedir (Dedeoğlu, 1994: 59).

2.5. 1962-1980 Arası Dönem

Bu dönem sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesinin Türkiye geneline yayıldığı dönemdir. Aşağıda bir kısmı Muş örneği ile anlatılmıştır. Muş ilinden sonra 1964 yılında Ağrı, Bitlis, Hakkâri, Kars, Van; 1965'de Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Mardin, Siirt, Urfa; 1967'de Adıyaman, Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli; 1968'de Artvin, Giresun, Rize, Trabzon; 1969'da Maraş, Edirne ve 1970'de Nevşehir ili sosyalizasyona dahil edilmiştir. Bunun yanı sıra 1964'te Ankara Etimesgut, 1967'de Ankara Abidinpaşa ve 1968'de İzmir Selçuk-Torbalı ve diğerleri, 1975'te Ankara-Çubuk Eğitim ve Araştırma Bölgeleri hizmete girmiştir. Nihayetinde Muş'ta başlatılan sosyalleştirmenin 1977'de tüm ülkeye yaygınlaştırılması planlanmıştır. Böylece belli bir sistemden yoksun olarak ve birçok kuruluşça ayrı ayrı yürütülen hizmetlerin doğurduğu sakıncalar giderilecek, hizmetler eğitim ve denetim zinciri ile birbirine bağlanarak mevcut kaynakların en verimli şekilde kullanılması sağlanacaktır. Fakat Türkiye'yi kapsamı ve "hükümet tabipliği" sisteminin sona ermesi ancak 1983 yılı sonunda "kâğıt üzerinde" gerçekleştirilebilmiştir (Akın, 2011: 95-96; Akdur, 1998: 5).

1970'li yıllar dünyada neoliberal anlayışın ve politikaların yaygınlık kazandığı yıllardır. Bu yıllarda Türkiye'deki iktidar da sosyal devlet anlayışından uzaktır ve nihayetinde bunun izdüşümünü Türkiye'de 24 Ocak 1980 Kararları ile görmek mümkündür. Resmi politika; sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerini piyasanın arz ve talep kuralları içinde ve kişilerin toplumsal fırsatları oranında yararlandığı hizmetler olarak kabul etmiştir. Böylece, sağlık hizmetlerinde bir "özelleştirme dönemi" başlamış ve anayasa bu yönde yeniden düzenlenmiştir. 1961 Anayasası'nda yer alan "insan haklarına dayalı devlet" tanımı 1982 Anayasası'nda "insan haklarına saygılı devlet" şekline dönüştürülmüştür. Özetle Cumhuriyet'in başından 1960'ların ortalarına dek izlenen resmi sağlık politikası; hizmetlerin kamu eliyle götürülmesiyle, 1970'lerden sonra sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi görüşü benimsenmiş ve 1982 Anayasası ile bu görüş resmi politika haline gelerek aktif özelleştirme programlarının izlendiği yeni bir döneme geçilmiştir. 12 Eylül 1980 darbesi ulusal ve uluslararası sermayeye hizmet sürecine girmiş, sosyalleştirmenin de sonu başlamıştır. Önce Tam Süre Yasası kaldırılarak çalışanların almakta oldukları gelir yarıya indirilmiş,

ardından “kamu çalışanları serbest meslek uygulayamazlar” koşulu kaldırılarak sosyalleştirmenin belkemiği kırılmıştır (Akdur, 1998: 6; Akdur, 2006, 31; Aksakoğlu, 2011:106-107; Dedeoğlu, 1994:59).

Yasanın bu kadar uzun süre uygulanması ise bir alternatifin olmaması ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) uzmanlarının kararlı ve ısrarcı tavrı ile ilgilidir. Nitekim Fişek'in DPT uzmanlarından dinlediğine göre; 1967'de İkinci Beş Yıllık Plan hazırlanırken Sağlık Bakanı Edip Somuncuoğlu, DPT'den sosyalleştirme kelimesinin çıkarılmasını isteyip, uygulamaya son verilmesini söylemiştir. Buna karşılık uzmanlar değişiklik yapılmamasını savunmuş, bu isteğe karşı çıkmışlardır. Edip Bey'e bu uygulamanın alternatifini soran Süleyman Demirel ise kendisinden bir yanıt alamayınca "Uygulandığı kadar uygularsınız. Bu mesele halledilmiştir", diyerek son noktayı koymuştur (Fişek, 1983: 166; Nusret Fişek ile Söyleşi, 1963).

3. Türkiye'de Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi

224 Sayılı Yasa tasarısının hazırlanması üç ay kadar sürmüştür. Fikir önce Sağlık Bakanı ve Müsteşarı Nusret Fişek ile konuşulmuş ve daha sonra bu iş için bir heyet teşkil edilmiştir. Ayrıca bir de Sağlık Şûrası toplanarak onların da fikri alınmıştır. Tıp Kongresi'nin de onayını alan tasarıda, yabancı memleketlerin tecrübelerinden de faydalanılmıştır. Buna göre; 3 seneliğine seçilecek bir bölgede uygulamaya geçilecek ve uygulama kademeli olarak memleketin en hayati bölgelerinden başlanmak üzere 15 senede bütün Türkiye'ye yayılacaktır. Ayrıca planın uygulanabilmesi için İngiltere ile de temasa geçilmiştir. İngiltere, Türkiye'ye hem doktorluğun sosyalleştirilmesinde çalışmış olan Sör Ceymis'i hem mali kaynakları, plânları vb. hazırlamak için uzmanlar göndermeyi kabul etmiştir. İngiliz Hükümeti ayrıca koruyucu hekimlik için 80 bin liralık yardım da yapacaktır. Bunun yanı sıra malzeme yardımı olarak ICA¹ Amerikan ordusunun muhtelif yerlerdeki fazla maddelerini Türkiye'ye ücretsiz vermeyi kabul etmiştir (MMTD, C. 5, B. 71: 17).² Nitekim yasanın geçmesinden sonra kapsamlı bir plan hazırlama sürecinde, teknik destek sağlamak için İngiltere Sağlık Bakanlığı Eski Müsteşarı Sir John A. Charles, Şubat 1961'de Türkiye'ye gelerek planın hazırlanmasında Türk uzmanlara katkı sunmuştur (Üner, Fişek, 1961: 19).

Sir John A. Charles konuya dair hazırladığı raporda sağlık hizmetinin sosyalleştirilmesini önemsemiş ve kademeli olarak uygulanması durumunda başarıya ulaşacağını düşünmüştür. Ona göre kanunun uygulanmasını hızlandıracak bazı hususlar vardır. Buna göre; bakanlık merkez teşkilatında icra ve değerlendirme, planlama ve

araştırma, eğitim ve mesleki denetleme dairesi şeklinde üç daire kurulabilir. Ayrıca sağlık personelinin ülkedeki dağılımının dengeli olması, sağlık hizmeti veren personele bazı özel konularda eğitim verilmesi, köy sağlığı hizmetlerinin geliştirilmesi, uzun vadeli hastane hizmetinin planlanması, sağlık merkezleri ile sağlık evlerinde yatak sayılarının artırılması ve pilot bölgeler kurulması vb. hususlar da önemlidir (Aktaran Üner, Fişek, 1961: 119-134).

Nusret Fişek için zor olan planın hazırlanmasından ziyade uygulanmaya konulmasıdır. Çünkü kendisi, tasarının bir emir komuta ile geçtiğinin farkındadır ve yeni dönemde bürokrasiye takılacağını öngörmüştür. Bu nedenle plancılarla ilişkisini önemsemiş ve nihayet DPT ile anlaşarak sağlık hizmetlerinin Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda “yatırım” olarak tanımlanmasını sağlamıştır. Böylece parasal sorunları çözerek işin programlı ilerlemesinin de önünü açmaya çalışmıştır³ (Nusret Fişek ile Söyleşi, 1963; AYTEKİN, 2011: 79).

Planda, Türkiye'deki sağlık hizmetlerinin seviyesini yükseltmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda halk sağlık konusunda eğitilecek, beslenme şartları düzeltilecek, aile plânlanması ve bulaşıcı hastalıkların ortadan kaldırılması için uğraşılacaktır. Hastanecilik yerine evde ve ayakta tedaviyi sağlayan bir sistem kurulacak ve 15 yıl içinde yüksek seviyede sağlık personeli sayısı mevcudun 2,5 katına, yardımcı sağlık personeli sayısı ise mevcudun 6 katına çıkarılacaktır. Sağlık programlarının gerçekleştirilmesi için yapılacak olan adam başına sağlık harcamaları ise 15 yılda 2 katına çıkmış olacaktır (Birinci Beş Yıllık..., 1962).

4. Uygulamada Pilot Bölge: Muş

Kanunun uygulanması için önerilen pilot bölgeler arasında en düşük maliyet 60 milyon civarında olup Batı'da Tekirdağ, İç Anadolu'da Çankırı, Doğu'da Elâzığ'ı kapsamaktadır. Pilot bölge uygulaması için ülkenin doğusu ya da batısı arasında bir fark görülmesi de bu dönemde Doğu'nun planlanması gündemdir ve Doğu'daki en mühim hizmetin sağlık olduğu konusunda tüm bakanlıklar hemfikirdir. İnsanların kalbini kazanmanın, onlara tesir etmenin en kolay yolunun sağlık hizmetleri olduğu düşünülmektedir (MMTD, C.5, B. 71: 17).

1946 yılında başlayan liberal iktisat politikaları, fakir doğu bölgeleri ile zengin batı bölgeleri arasındaki eşitsizliği daha da genişletmiştir. Doğu'da bir iki devlet fabrikasının dışında imalat sanayi tesisi mevcut değildir. Doğu Bank'ın doğuda hiçbir şubesi yoktur. Sağlık ve eğitim durumu diğer bölgelere kıyasla kötüdür. Bölgedeki üç köyden ikisi susuzdur. Bu tabloya siyasi sebepler de eklenince doğu için ayrıca bir kalkınma planını gerekli kılmaktadır. Nitekim MBK da Doğu'nun kalkınması meselesine dair raporlar hazırlatmıştır (Yön, 1962, s. 5). Sonuç olarak yasada Muş'un ismi geçmemesine rağmen (bütçe yetersizliği nedeniyle gerekenin üçte biri kadar bir parayla) yalnızca Muş'ta başlatılmasının kararlaştırılmasında “sosyal barışıklık ile sağlık” arasındaki ilişkinin keşfedilmesinin de

¹ 1948 yılında kurulan ICA (Uluslararası İşbirliği Yönetimi), ABD'de devlet kararıyla kurulan ilk örgüttür. Amaç; az gelişmiş ülkelere başta tarım olmak üzere eğitim, işletmecilik, kamu yönetimi vb. alanlarda teknisyen ve personel gönderilmesidir (Özbalkan, 1970; akt. Akbaş, 2006: 87).

² 1964 yılında Birleşmiş Milletler ve Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı tarafından Dünya Gıda Programı çerçevesinde finanse edilmek üzere “Muş ili köy yolları projesi” dahilinde imzalan yardım anlaşması da 224 Sayılı Kanun'un 1. Maddesine göredir (BCA, 30-18-1-2 / 176-11-20).

³ DPT, anayasadaki planlı ekonomi anlayışı çerçevesinde planlamayı koordine etmek üzere kurulmuştur (Eğilmez, 2018: 144)

etkisi olmuştur (G. Fişek, 2001). Doğu'da küçük bir il olan Muş ili esas olarak politik nedenlerle seçilmiş olsa da "eğer orada başarabilirsek, her yerde başarabiliriz" görüşü de belirleyici olmuştur. (Goodman, 1963). Muş; Türkiye'nin doğusunda, Dicle ve Fırat nehirleri arasında, Ankara'dan 715 mil uzaklıkta, 167.000 nüfuslu (kent içi nüfus 13.000), 3811 mil yüzölçümüne sahip, uzun kış mevsimlerinde caddelerinde kurtların görüldüğü, oldukça yoksul ve sağlık hizmetlerinden yoksun bir ildir (Goodman, 1963).

Uygulamanın 1 Mart 1962'de başlatılması planlanmış fakat bunun kararı 5 Nisan 1962'de verilebilmiş ve uygulamaya ancak 1963 yılında geçilebilmiştir (BCA, 30-18-1-2/ 164-13-15). Uygulamanın başlamasıyla işlerin istediği hızla yürümediğini gören Nusret Fişek, bu tempoya ve yeni hizmet anlayışına, tanıdık bildik bir kadro ile devam etmek istemiş, Dr. Doğan Benli ve Dr. İrfan Özer'i Muş'a aldırarak işleri rayına sokabilmiştir (Aytekin, 2011: 80). Doğan Benli, Sıtma Savaş Başkanı, İrfan Özer ise Tüberküloz Dispanser ekibindedir. Fişek, yine bu süreçte Abdurrahman Soyaslan'ın Sosyalleştirme Genel Müdürü yapılmasını sağlayarak inşaatın kısa sürede bitmesini sağlamıştır. Fakat en zoru sağlık müdürü bulmaktır ve Cahit Öney⁴ adlı bir doktor da buna talip olmuştur (Nusret Fişek ile Söyleşi, 1963). Bu ekip 1964 Haziran'ına dek orada kalacak ve sonra Öney; Ağrı Sağlık Müdürlüğü'ne, Özer; Muş Sağlık Müdürlüğü'ne, Benli ise; Van Sağlık Müdürlüğü'ne atanacaktır (BCA, 30-11-1-0 / 305-22-2).

Fişek için Muş her şeyden önce bir deneyim ve gözlem yeri olmuştur. Üstelik sadece Türkiye için değil. Öyle ki Muş'taki uygulamaları yakından incelemek adına 1963 yılında İngiltere'nin eski Milli Sağlık Müsteşarı Muavini Dr. Neville Goodman gelmiş ve bu projeyi yakından görebilen ilk yabancı doktor olmaktan dolayı duyduğu minnettarlığı da dile getirmiştir (BCA, 30-1-0-0 / 77-484-7). Goodman, Muş'taki gözlemlerini daha sonra resmi bir rapor halinde sunmuştur.

Sosyalleştirme öncesinde Muş'ta merkezde 70 yataklı, büyük bir köy olan Bulanık'ta ise 15 yataklı olmak üzere iki hastane vardır. Uygulamayla birlikte merkezdeki hastane 200 yataklı olacak şekilde genişletilmektedirken Bulanık'taki 15 yatağın ise niteliği artırılmaktadır. Muş'a 15 uzman atanmıştır ve 13'ü aktif olarak çalışmaktadır. Acil durumlar hariç hastalar önce sağlık ocağı doktorları tarafından görülmektedir. Uzmanlar içinde bir nörolog/psikiyatrist, bir pediatrist, bir radyolog, bir bakteriyolog ve bir diş hekimi bulunmaktadır. Doktorların ön bilgileri farklılıklar göstermekle birlikte geri kalan tüm personel Ankara Hıfzıssıhha Okulu'nda koruyucu sağlık hizmetlerinin önemini vurgulandığı iki aylık bir "uyum kursu"ndan geçirilmiştir. Hemşirelerin bazıları ve ebelerin büyük çoğunluğu kısa bir eğitim almış olsa da Muş ilindeki 20 ekibin tümünün kadrosu hemen hemen tamamdır. Ayrıca Muş'ta "pratik" ebe yetiştirilmesi için 14 yaşına gelen

⁴ Cahit Öney, kendisine bu görev uygun görüldüğünü söylemekte ve "talip olmak" kelimesinden duyduğu rahatsızlığı ayrıca dile getirmektedir. Hatta Fişek'in bunu kasıtlı olarak, kendisini değersizleştirmek için kullandığını düşünmekte ve hakkının teslim edilmediğini söylemektedir. Bu sebeple 1961 Aralık- 1964 Haziran arasında Muş İli Sağlık Müdürü olarak sahada tek yetkili ve sorumlu kişinin kendisi olduğunun altını ayrıca çizmiştir (Öney, 2017)

öğrencilere üç yıllık eğitim veren bir okul da vardır (Goodman, 1963; Nusret Fişek ile Söyleşi, 1963).

Muş'taki durum böyleyken ne yazık ki Doğu'nun vaziyeti perişandır. Hatta Nusret Fişek'i bir gün Bitlis Valisi Abdullah İğneciler aramış ve şunları söylemiştir: "Hastaneden son hekim de gitti. Anahtarını kime teslim edeyim? Kapıcıya mı". Fakat Bitlis'teki bu kötü tablo da değişecek ve 1964 senesinde Bitlis Hastanesi'ne 12 kişi gidecektir. Hatta devamında Ağrı'ya ve Van'a gidecek personel de çıkacaktır. Üstelik hekimler bir zorlama olmadan kendi isteğiyle gitmektedirler. Elbette bunda belirleyici bazı etkenler olmuştur. Bunlardan ilki alınan yüksek ücrettir. İkincisi Sosyalleştirme Kanunu'na koyulan adil rotasyon hükmüdür. Personel için üç senelik mukavele sonrası hangi iller sosyalleştiriliyor ise oralara öncelikle atanma hakkı vardır ve planda hangi yılda hangi ilin sosyalleştirileceği de bellidir (Nusret Fişek ile Söyleşi, 1963).

Nusret Fişek hekimlere en az 3.000-4.000 TL tutarında bir maaş sağlamayı başarmış, bu sayede gerek sağlık ocaklarında gerekse hastanelerde hekim sayısını önemli ölçüde arttırmıştır. 224 Sayılı Yasa, sağlık hizmetini tam bir ekip hizmeti olarak gördüğü için hekim dışı sağlık personelinin maaşları da benzer ölçüde arttırılmıştır. 1967 yılında Elazığ Karakoçan'da çalışan Dr. Hamdi Aytekin kendisinin 2.498 TL maaş aldığını buna karşılık 10 yıllık bir kaymakamın ise 1.500 TL maaş aldığını belirtmektedir. Fakat Aytekin'e göre orada bulunmasında para tek başına belirleyici olmamıştır. Dönemin fikri atmosferinin de sosyalleştirme projesine dahil olmada etkisi büyüktür. Nitekim kendisinden önceki hekim, Elazığ sosyalleştirilince maaşını beğenmeyip görevden ayrılmıştır. Çünkü o zamanın Türkiye'sinde serbest çalışıp devletin verdiği paradan daha fazlasını kazanmak da mümkündür (Aytekin, 2011: 80-81).

Muş ili baz alındığında köydeki binaların en büyüğü sağlık ocağıdır. Sağlık ocağında beş oda, bekleme odası, tuvalet-lavabolar, depo, jeep için garaj ve elektrik jeneratörü vardır. Ayrıca doktorun muayene odası, tedavi odası ve klinik laboratuvar; ebe muayene odası, doğum odası ve tek döşemesi birkaç renkli kilim olan sağlık eğitimi odası vardır. Malzemeler ve ilaçlar oldukça bol olup genellikle Alman malıdır. Doktor; banyo ve mutfaklı, üç odalı bir lojmana; diğer personel ise iki odalı lojmanlara sahiptir. Lojmanların tümü tek katlıdır. İçinde bir radyo da olmak üzere donanımları sağlanmıştır. Daha uzaktaki ebelerin yerleri veya "sağlık evleri" ise çalışma yeri ve lojman olarak ikiye bölünmüştür. Çalışma yeri giriş, tuvalet, bekleme salonu, muayene odası ve doğum odası; lojman ise bir oturma odası, yatak odası, mutfak, banyo, tuvalet ve antre içermektedir. Fakat lojmanlarda henüz su yoktur. Üstelik yapımı bitmeyen binalar nedeniyle köy evlerinde çok kötü koşullarda yaşayan ebe ve doktorlar da vardır (Goodman, 1963).

Bu da göstermektedir ki, sağlık personelinin orada tutan tek şey dolgun maaş değildir. Maddi doyumun yanı sıra destekleyici bir yönetim ve ahenkli bir ekip çalışması içinde bulunmak da manevi doyumunu sağlamaktadır (Akın, 2011: 97). Sağlık hizmetlerinin toplumsallaştırılması çalışmalarını tanımak fırsatını ilk kez 1963 yılında Muş'ta düzenlenen bir toplum kalkınması seminerinde bulan Dr. Cevat Geray sonradan toplum hekimliği alanında akademiye seçen o

günkü Muş ili Sağlık Müdürü'nün⁵, sağlık görevlilerinin toplum kalkınmasına yapabilecekleri katkıları şöyle özetlediğini söylemektedir: “*Kuşkusuz, toplum kalkınmasına ilişkin çalışmalarda sağlık görevlilerinin çok etkin bir konumları vardı. Çünkü, sağlık görevlileri yalnızca önüne gelen hastanın sağlığını bozan bedensel, ruhsal etmenlerle ilgilenmekten öte, hastanın içinde yaşadığı toplumsal, ekonomik, kültürel koşulları da incelemek, yüz yüze ilişkiler kurduklarından onlarda güven duygusu yaratarak onları toplum kalkınmasına yöneltmek, öbür kamu görevlilerinin sorunlara eğilmelerini sağlamak gibi bir işlev yüklenmeleri olanaktı.*” (Geray, 1996).

Nitekim sağlık ocağı ve sağlık evlerinin yalnızca halka sağlık hizmeti sunmakla yetinmesi düşünülmemiştir. Bunlar aynı zamanda kırsal kalkınma odakları olarak işlev göreceğinden Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Milli Eğitim ve Tarım Bakanlıklarıyla birlikte üçlü bir protokol yapılmıştır. Buna göre; sağlık hizmetinin sunulacağı köylerde sağlık yapıları yanında okul ve kurslar, tarım ve veteriner çalışmaları için binalar, görevliler için lojman yapılacak ve köye yönelik hizmetler buradan yürütülecektir. Böylece, kırsal gelişmenin üç sacayağını oluşturan eğitim, sağlık ve tarım hizmetleri aynı odaktan halka sunulacaktır. Bu, etkin biçimde ve eşgüdüm içinde çalışmayı doğuracak aynı zamanda köylerin kalkınmasına katkıda bulunmaları için gerekli ortamı da yaratacaktır. Ayrıca köylünün karşılaştığı sorunlar pek çok boyutuyla ele alınabilecek ve hemen çözüm bulacaktır (Geray, 1996).

Bu uygulamanın bir diğer çıktısı da nüfusun büyük çoğunluğu için kişisel sağlık kartlarının oluşturulmasıyla istatistiksel kayıtların tutuluyor olmasıdır. Sağlık ocağı tabipleri, ev halkı tespit fişleri ve kişisel sağlık fişleri için köylerin krokilerini yapıp evlere numara koymuşlardır (Öney, 2017).

Örneğin o dönemde Muş ilinde ruh hastalıkları ve lepra olgusu yaklaşık 500'dür ve bir hastane desteği yoktur. Tüberküloz sayısı ordunun sağlık yöneticilerine sormaksızın askerleri evlerine göndermeleri ile artmaktadır ve bu hastalığın tedavisi için birkaç genel yatak ayrılmıştır. Sıtma tümü iyi huylu olmak üzere 1000 olgu dolaylarındadır. Trahom ve bağırsak parazitleri oldukça yaygındır. Tifo tek tük olarak, kanser ve diyabet ise az sıklıkta görülmektedir. Beslenme çoğunlukla zayıftır ve çocuklarda protein eksikliği, kadınlarda anemi görülmektedir. Travmalar oldukça yaygın olup hastanedeki cerrahi yatakların yarısından fazlası silah yaralanması, kavgalar, kocası tarafından dövülmüş kadınlar ve kuduz aşısı olmak için uzak köylerden gelen köylülerle dolmaktadır. Femur boyun kırığı oldukça azdır. Doğumlarda özel bir sorun görülmemektedir. Koruyucu Aşılar Bağışıklama çalışmaları, çevre sağlığı ve sağlık eğitimiyle beraber sağlık memurunun baş sorumluluğudur. Her yaş için tifo aşısı, çocuklar için ise difteri, boğmaca ve çiçek aşısı düzenli olarak yapılmakta olup çoğunda da başarıya ulaşılmıştır (Goodman, 1963). Formları iyi bir şekilde kullanan bu doktorlar; genç, dinamik ve hizmet aşkı

⁵ O günkü Muş ili Sağlık Müdürü Cahit Öney, söz konusu Muş Toplum Kalkınması Semineri'nin Ocak 1964'de toplandığını ve kastedilenin aslında kendisi değil, Dr. Doğan Benli olduğunu söylemektedir (Öney, 2017).

ile dolu olanlardır. Bunun yanı sıra hizmeti; ruhsuz, inancsız olarak yürütmek isteyen personel de vardır. Örneğin bir doktor bölgesinin sadece bir köyünde 300'den fazla kızamık vakası çıktığı halde 27 vaka ihbar etmiş ve sadece bir köyde 87 çocuk kızamıktan öldüğü halde aylık raporlarında 2 ölümden bahsetmiştir. Bunun gibi örnekler ilerleyen zamanda formların güvenilirliğini azaltsa da formların sağlıklı şekilde tutulmamasının başka sebepleri de vardır. Bunlar; formların acele ile hazırlanması ve yeterli eğitim görmemiş, acele tedarik edilmiş personel tarafından kullanılması ile komitece alınan kararların sahada tatbik edilememiş olmasıdır (Dirican, 1999: 383).

Muş'ta hastalar, sağlık ocağı hekiminin verdiği hizmetler için para ödememektedirler. Buna temel ilaçlar dışındaki ilaçlar ve acil durumlar ile çalışma saatleri dışındaki hekim muayeneleri dahil değildir. Yine eğer hasta hastaneye sağlık ocağı hekimi tarafından gönderilmemiş ve doğrudan hastaneye baş vurmuşsa ödeme yapmaktadır. Aslında bu ödeme bile kâğıt üzerinde kalmaktadır. Çünkü hastanın köy muhtarından aldığı yoksulluk belgesi bunun için yeterlidir ve muhtar hemen herkese bu belgeyi vermektedir. Bunun yanı sıra gözlük, diş protezleri ve diğer protezler devletçe ödenmemektedir. Sonuç olarak mevcut sorunlara rağmen Muş'taki uygulama bir başarıdır. Sağlık ocaklarına günde ortalama 25-50 kişi gelmekte ve bu şekilde hastaların hastaneye doğrudan başvuruları azalmaktadır (Goodman, 1963).

Nitekim Fişek, halkın uygulamayı desteklediğini belirtmektedir. O yıllarda Muş'ta yapılan bir röportajda köylü uygulamadan duyduğu memnuniyeti “Gökte Allah, Yerde Sosyalizo” şeklinde dile getirmiştir.⁶ Elbette başka tepkiler de vardır. Örneğin Muş'un bir köyündeki sağlık ocağına köylünün yanında gelerek doktora hastayı takdim eden köy ağası, doktor tarafından “dışarı çık” denilerek kovulmuştur ve bu hazmedilecek bir şey değildir. Çünkü Doğu'da alışlagelen düzende hükümetle olan her işe ağa ile beraber gidilmektedir. Fişek, Muş'ta eşrafın dışında herkesin memnun olduğunu gözlemlemiştir. Eşraftan biri bir gün kendisine “*Müsteşar Bey bu ne biçim hizmet. Eskiden 10 TL verirdik, doktor evimize gelirdi. Şimdi elin köylüsüyle birlikte sağlık ocağında sıra bekliyoruz*” demiştir. Fişek'e göre sosyalleştirme, toplumsal ve politik düzeni değiştirmektedir ve bu gibi şikayetler sosyalleştirmenin gelişmesini engellemiştir (Nusret Fişek ile Söyleşi, 1963). Bu noktada bakanlıkça, görev alan sağlık personeline hizmetin sunumu ve “halkın coşkusunu ve barışıklık duygusunu geliştirme” açısından “dil” öğretilmesinin de Başbakanlık düzeyinde önlenmiş olduğu belirtilmelidir (Çiner, 2010).

Muş'taki uygulamalarda başarılı olunmasına rağmen sosyalleşmenin istenilen hızla gerçekleşmemesinin elbette başka sebepleri de vardır. Fişek'e göre bunun en önemli sebebi 1965 yılında kabul edilen Devlet Personel Kanunu'nun, hekimlerin ve diğer sağlık personelinin sözleşme ile çalıştırılması ilkesini yürürlükten kaldırmasıdır. Bu, tam süre çalışma ilkesinin uygulanamamasına neden olmuştur. Dolayısıyla 1965'ten

⁶ Fişek, bu ifadenin Milliyet Gazetesi'nde ilgili röportajda başlık olarak kullanıldığını söylemiş olsa da yapılan basın taramasında bu röportaja ulaşılamamıştır. Fakat uygulamaya dair tüm anlatılarda bu anekdot kullanılmaktadır.

İtibaren sağlık hizmetinde birinci basamağın önemi idrak edilememiş ve sağlık ocakları, niteliksiz hizmet veren kurumlar olarak kalmışlardır. Ayrıca Maliye Bakanlığı'nın koyduğu kısıtlamalar nedeniyle finansman sorununun çözülememesi, mukavele ile istihdamın ortadan kalkmasıyla devlet memuru maaşıyla hekim çalıştırmanın mümkün olmaması ve rotasyon konusunda bakanlığın personeline gerekli güvenceyi vermemesi de etkili olmuştur. Örneğin Diyarbakır'da hekimlerin hem muayenehane hem devlet hizmetini korumak istemesi zorluk çıkarmıştır ve Sağlık Bakanı Faruk Sükan, muayenehanelerini kapatmak istemeyen bu hekimlere “Kanunun ne kadar yaşayacağı belli değil. Kapatmayın”, demiştir. (Fişek, 1991: 4; Fişek, 1983: 166; Nusret Fişek ile Söyleşi, 1963).

Bununla birlikte sağlık yönetimi kadrosunun oluşmaması da hesaba katılmalıdır. Muş; herkesin üzerine titredığı, gidip geldiği, sorunları yerinde saptadığı ve herkesin sistemi anlayarak uygulamaya başladığı bir yerdir. Öyle ki 10-17 Mayıs 1964 tarihinde bir doktor (Rahmi Dirican) Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyalleştirme Dairesi Başkanlığı'na Muş bölgesinde tetkikler yapmak ve bir rapor hazırlamakla görevlendirilmiştir (Dirican, 1999: 379-383). Sonraki 4 ile de aynı ilgi gösterilmiş ve oralara Muş'tan pek çok hekim öncü olarak gitmiştir. Fakat il sayısı arttığında sağlık hizmetlerinde sosyalleştirilmede nasıl çalışması gerektiğini bilen bir yönetim kadrosu yoktur. Fişek'e göre bir örgüt ya da kurum, hekim tarafından yönetiliyorsa muhakkak meslekten gelen ve işi bilen bir yönetici olması gerekmektedir. Oysa o dönemde sağlık yöneticiliği maalesef işi masa görevi olarak yapan insanların elinde kalmıştır (Fişek, 1991: 4; Nusret Fişek ile Söyleşi, 1963).

5. Sonuç

Nusret Fişek'in bizzat kaleme aldığı ve 1961 yılında kabul edilen 224 sayılı "Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkındaki Kanun", 22 yıl Türkiye'nin resmi sağlık politikasını oluşturmuştur. Bu kanun, sağlığı temel bir hak olarak görmüş ve bu hizmetin sosyal adalete uygun bir şekilde uygulanmasını amaçlamıştır. Bu hususta hem pilot bölge seçilen Muş ilinde hem diğer illerde sağlık ocağı ve sağlık ocağı hekimliğinin önemini göstermiş, sağlık hizmetlerinde birinci basamağın önemine vurgu yapmıştır. Sağlık ocakları ve sağlık evleri sadece hastanelerdeki yığılmaları azaltmamış, aynı zamanda en ücra yerdeki yurttaşın bile sağlık hizmetinden eşit pay almasını sağlamıştır. Bir başka deyişle 224 Sayılı Yasa, sağlık hizmetini halkın ayağına götürmüştür. Üstelik bu kuruluşlar salt sağlıkla sınırlı kalmamış aynı zamanda kırsal kalkınma merkezleri olmaya da çalışmıştır. Bu açıdan köy enstitülerinin ruhunu taşıdığı da söylenebilir. Nitekim mevcut sosyo-ekonomik düzene müdahale etmesi nedeniyle enstitülerle aynı kaderi paylaşmıştır. Muş ili örneğinde halk aldığı hizmetten memnun kalmış, sağlık personeli ile halk arasında bir diyalog oluşmuş fakat bu durum eşrafta rahatsızlık yaratmıştır. Eğer 1960'ların sosyal adalet içinde planlı kalkınma anlayışı devam etse muhtemelen ülkenin doğusu ile batısı arasında hem belli bir eşitlik yaratılmış hem de bölgesel kalkınma sağlanmış olacaktır. Bu noktada yasanın başarısızlığındaki(!) en önemli unsurun Türkiye gibi kalkınmayı gerçekleştirememiş bir ülkede kapitalist politikalara öncelik verilmesi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kaynakça

- Akalın, M.A. (2012). Sosyalleştirmenin İdeolojisi. Füsün Sayek TTB Raporları/Kitapları 2011 Türkiye'de Sosyalleştirmenin 50 Yılı içinde (19-29). Ankara: Türk Tabipleri Birliği.
- Akbaş, O. (2006). Amerikan Gönüllü Kuruluşları: Barış Gönüllülerinin Dünyada ve Türkiye'deki Çalışmaları. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4(1), 85-99.
- Akdur, R. (1998). Türkiye'de Sağlık Politika ve Hizmetleri. *Yeni Türkiye* 4(23-24), 1984-1995. <https://www.recepakdur.com/media/1445/36-akdur-tu-rkiyede-sag-lik-politika-ve-hizmetleri-yeni-turkiye-4-23-24-1984-1995-eylu-l-aralik-1998.pdf>
- Akdur, R. (2006). *Sağlık Sektörü “Temel Kavramlar Türkiye ve Avrupa Birliği'nde Durum ve Türkiye'nin Birliğe Uyumu”*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Akın, A. (2012). Türkiye'de Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Uygulamalarından Örnekler, İzlenimler. Füsün Sayek TTB Raporları/Kitapları 2011 Türkiye'de Sosyalleştirmenin 50 Yılı içinde (ss.95-105). Ankara: Türk Tabipleri Birliği.
- Aksakoğlu, G. (2008). Sağlıkta Sosyalleştirmenin Öyküsü. *Memleket Siyaset Yönetim*, 3(8), 7-62.
- Aksakoğlu, G. (2012). Seksen Sonrası: “Sosyalleştirme”ye Darbe. Füsün Sayek TTB Raporları/Kitapları 2011 Türkiye'de Sosyalleştirmenin 50 Yılı içinde (ss. 105-117). Ankara: Türk Tabipleri Birliği.
- Aytekin, A. (2012). Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi ve Muş Deneyi. Füsün Sayek TTB Raporları/Kitapları 2011 Türkiye'de Sosyalleştirmenin 50 Yılı içinde (ss. 79-83). Ankara: Türk Tabipleri Birliği.
- BCA (1962). Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hususundaki Planın Tatbikatına Rehber Olmak Üzere Muş İlinin Klavuz Bölge Olarak Tespiti. (30-18-1-2 / 164-13-15).
- BCA (1963). Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesinde Pilot Bölge Seçilen Muş İlinde Tetkiklerde Bulunan Dr. Neville Goadman'ın Raporu. (30-1-0-0 / 77-484-7).
- BCA (1964). Ağrı, Bitlis, Van ve Muş Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlüklerine Yapılan Tayinler. (30-11-1-0 / 305-22-2).
- BCA (1964). Birleşmiş Milletler Teşkilatı ve Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı FAO'nun Muş İli köy yolları Projesi için yapılacak yardım anlaşmasını imzaya Genel Sekreter Kamran Gürün'ün yetkili kılınması. (30-18-1-2 / 176 - 11 - 20)
- Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967. (1962). T.C. Resmî Gazete (11272, 3 Aralık 1962).
- Charles, J. A. (1961). Türkiye'de Sağlık Hizmetinin Sosyalleştirilmesine Ait Müşahade ve Tavsiyeler.

- Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi ve Uygulama Planı Üzerinde Çalışmalar içinde (ss. 119-134). Ankara: TC. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı.
- Çiner, C. U. (2010). Sağlıkta Sosyalleştirme: “Genel” İle “Yerel”in Önemi. (Erişim:05.09. 2020) <https://sosyalpolitika.fisek.org.tr/sagliktasosyallestirme-“genel”-ile-“yerel”in-onemi/>
- Dedeoğlu, N. (1994). Bir Yasanın Hikayesi, *Toplum ve Hekim*, 9 (60), 59-60.
- Dedeoğlu, N. (2001). Hızlısıhha Okulu: Tarihçesi, Önemi. *Toplum ve Hekim*, 16(6), 468-469.
- Dirican, M. R. (1970). Türkiye Sağlık Hizmetlerinin Örgütlenmesinin Kısa Tarihçesi. *Eurasian J Med*, 2, 184-193.
- Dirican, R. (1999). Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirildiği Muş İline Yapılan Gezi Hakkında Rapor, *Toplum ve Hekim*, (14)5, 379-383.
- Eğilmez, M. (2018). *Değişim Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Remzi.
- Fişek, A. G. (2001). Sosyal Barışıklığın Tutkalı: Sağlık. *Yeni Türkiye Dergisi Sağlık Özel Sayısı*, 312-320. <https://gurhan.fisek.net/sosyal-barisikligin-tutkali-saglik/>
- Fişek, N. (1963). Prof. Dr. Nusret Fişek’in Kitaplaşmamış Yazıları-I, Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Üzerinde Çalışmalar. (Erişim:05.09. 2020), https://www.ttb.org.tr/n_fisek/kitap_1/20.html
- Fişek, N. (1963). Prof. Dr. Nusret Fişek’in Kitaplaşmamış Yazıları-I, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinde Sağlık Politikaları.(Erişim:05.09.2020),https://www.ttb.org.tr/n_fisek/kitap_1/13.html
- Fişek, N. (1963). Prof. Dr. Nusret Fişek’in Kitaplaşmamış Yazıları-III, Nusret Fişek ile Söyleşi. (Erişim:05.09. 2020), https://www.ttb.org.tr/n_fisek/kitap_3/38.html
- Fişek, N. (1983). *Halk Sağlığına Giriş*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Araştırmacı Yetiştirme Merkezi.
- Fişek, N. (1991). Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinde Sağlık Politikaları. *Toplum ve Hekim*, 48, 2-4.
- Geray, C. (1996). Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi ve Toplum Kalkınması. *Çalışma Ortamı*, 29. (Erişim:05.09.2020),https://calismaortami.fisek.org.tr/wp-content/uploads/calisma_ortami29.pdf
- Goodman, N. (1994). Tıbbın Sosyalleştirilmesinde Türkiye'nin Deneyi. *Çalışma Ortamı*, 12.
- Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantı Tutanağı, C. 5, O. 2, B. 71. (05.01.1961).
- Öney, C. (2017). Muş’da Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi 1961-1964. (Erişim:05.09. 2020), <http://cahitoney.com/category/hatiralar-arasinda/musda-saglik-hizmetlerinin-sosyallestirilmesi-1961-64/>
- Peker, M. (2009). Türkiye’de Nüfusbilimin Kurumsallaşması ve Bu Süreçte Prof. Dr. Nusret H. Fişek’in Yeri. *Memleket Siyaset Yönetim*, 4(11), 132-162.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1961). T.C. Resmî Gazete (10859, 20 Temmuz 1961).
- Üner, R., Fişek, N. (1961). *Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi ve Uygulama Planı Üzerinde Çalışmalar*, Ankara: TC. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı.
- Yön, 3 Ocak 1962, Sayı: 3, s.5.
- 224 Sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun. (1961). *T.C. Resmî Gazete* (10705, 5 Ocak 1961).

Araştırma Makalesi • Research Article

Yerel İşletmeler İçin Stratejik Bir Vizyon: Festival Turizmi (Korkut Lale Festivali)*

A Strategic Vision for Local Businesses: Festival Tourism (Korkut Lale Festivali)

Ferit Uslu ^{a,**}, Zeliha Tekin ^b, Arzu Çotul ^c

^a Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, 49250, Muş/Türkiye.
ORCID: 0000-0003-4933-7117

^b Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, 49250, Muş/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-6283-0910

^c Y. Lisans Mezunu, Beykent Üniversitesi, Muş/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-6318-2628

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 27 Kasım 2020

Düzeltilme Tarihi: 15 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 18 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Yerel İşletmeler
Stratejik Vizyon
Festival Turizmi
Korkut Lale Festivali

ARTICLE INFO

Article history:

Received 27 November 2020

Received in revised form 15 December 2020

Accepted 18 December 2020

Keywords:

Local Businesses
Strategic Vision
Festival Tourism
Korkut Lale Festivali

ÖZ

Festival döneminde işletmeler, festival katılımcıları için değer yaratma çabasına girerek tutundurma-pazarlama faaliyetlerine ağırlık verdiği için, finans-bütçe kararlarını festivale göre aldığı için dolayı festivallerin stratejik önemi bulunmaktadır. Buradan hareketle, bu çalışmada festivallerin yerel işletmeler açısından stratejik önemi ve bu kapsamda da Korkut Lale Festivalinin sosyal, kültürel, ekonomik açıdan etkileri araştırılmaya çalışılmıştır. Muş ili Korkut ilçesinde 421 kişi ile yapılan anketten elde edilen veriler SPSS programı kullanılarak, Güvenilirlik Analizi, Korelasyon Analizi, Kruskal Wallis, T-Testi ve Anova Analizi yapılmıştır. Araştırma sonucunda Korkut Lale Festivalinin bölgenin tanıtımında yörenin imajını olumlu yönde etkilediği, yerel işletmelerin iş hacmini artırarak, işletmelere ekonomik açıdan gelir sağlayıcı olduğu ve işletmelerin festival süresince çeşitli mal ve hizmetleri satışa sunduğu dolayısıyla işletmelere yeni aktiviteler oluşturma konusunda vizyoner bakış açısı kazandırdığı sonucuna varılmıştır.

ABSTRACT

Festivals have a strategic importance because companies focus on promotion-marketing activities by making efforts to create value for the festival participants and make financial-budget decisions according to the festival at festival time. From this point of view, in this study, the strategic importance of the festivals for local businesses and the effects of Korkut Tulip Festival in terms of social-cultural-economic aspects were investigated. The data obtained from the questionnaire with 421 people in Korkut district of Muş province were analyzed using SPSS program and by Reliability Analysis, Correlation Analysis, Kruskal Wallis, T-Test and Anova Analysis. As a result of the research, it was concluded that Korkut Tulip Festival positively affects the image of the district in the promotion of the province, increases the business volume of local businesses, provides businesses with economic income, and provides businesses with a visionary perspective on creating new activities

1. Giriş

Endemik bir tür olan yalnızca Türkiye'de Muş ve Bulanık ovalarında en önemli popülasyon alanları bulunan Muş Lalesi, bitki gözlemciliği (botanik turizmi) açısından büyük önem arz etmektedir (Sayılan, 2008). Muş'un Korkut ilçesinde, kentin adıyla tescillenen ve bahar aylarında açan lalenin tanıtılması amacıyla festival düzenlenmektedir. Bir

döneme adını veren ve ilk defa 6. yüzyılda Anadolu'dan Avrupa'ya götürüldüğü bilinen lale çiçeği, her yıl ilkbahar mevsiminden itibaren geniş arazilerle çevrili Muş Ovası'nda görsel şölen sunmaktadır (www.cnnturk.com).

Festivaller, belirli gün ve tarihlerde yapılmak üzere tasarlanan, zaman geçtikçe de geleneksel hale gelen, toplumda değer ifade eden unsurları kutlayan temalı halk günleridir. Festivallerin olumlu ya da olumsuz pek çok

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: f.uslu@alparslan.edu.tr

etkileri vardır. Bu etkiler sosyal, kültürel ve ekonomik olarak sınıflandırılabilir (Small vd., 2005; Getz vd., 2010; Sharpley ve Stone, 2011). Festivallerin kültürel etkileri arasında, kültürel farklılıkların gelişmesi, sosyal bağların artırılması, topluma aidiyetin kazandırılması, kimlik kazanılması, geleneklerin yaşatılması, kültür öğelerinin gelecek nesillere aktarılması bulunmaktadır (Duffy, 2005). Festivallerin ekonomik etkileri arasında, istihdamı artırması, hayat standardını yükseltmesi, turizmin gelişmesine ve yüksek bütçeli sponsorlukların alınmasına olanak sağlanması, bölgenin ücretsiz reklamının yapılması ve böylelikle de o bölgeye canlılık ve hareketliliğin sağlanması sayılabilir (Kızıllırmak, 2006; Giritlioğlu vd., 2015). Festivallerin sosyal etkileri arasında yeni insanlarla tanışma fırsatı sağlama, yöreye pozitif imaj kazandırma, farklı kültür ve yapıya sahip pek çok insanı bir araya getirme yoluyla iletişim ve etkileşim imkânı sağlama sayılabilir (Arcodia ve Whitford, 2008: 10; Lee vd., 2012: 33). Yerel festivaller turizmin geliştirilmesi, ekonominin canlandırılması için bir araçtır. Festivaller aracılığıyla gelenekselleşmiş olan yerel, dini ve kültürel ritüeller yeniden canlandırılmakta veya kurgulanmaktadır (Felsenstein ve Fleischer, 2003). Festivallerin sürekliliğinin ve gelişmesinin sağlanabilmesi, etkilerinin yaygınlaştırılabilmesi için festivale katılan yerel halkın demografik özelliklerinin, festivale olan tutumlarının ve tepkilerinin bilinmesi gerekmektedir (Gürsoy vd., 2002). Yöre halkının sosyal etkileri algılayış biçimleri ve etkileri yönlendirebilme gücüne sahip olduğuna inanma düzeyi, festivallerin toplumda geniş kabul görmesinde veya reddedilmesinde büyük rol oynar (Delamere, 1999). Festivaller ayrıca işletmelerin stratejik karar ölçütlerini belirlemeye yarayan, onlara vizyon kazandıran ve işletmelerin iş hacmini artıran etkinliklerdir. Festival süresince, bölgeye gelen ziyaretçilerin harcamaları sayesinde işletmelerin mal ve hizmet satışları artmakta böylelikle daha fazla gelir elde edilmekte ve yörenin imajı güçlenmektedir (Özgürel vd. 2015: 113).

Literatür tarandığında Korkut Lale Festivalinin sosyal, kültürel ve ekonomik etkilerini saptamaya ve festivalin işletmelere etkilerine yönelik herhangi bir çalışmanın yapılmadığı görülmüştür. Bu ihtiyaçtan hareketle çalışma, festival eksikliklerinin tespit edilebilmesi, festivalin yaygın etkisinin artırılabilmesi (tanınırlığını-bilinirliğini artırabilme amacıyla) için çözüm önerilerinin geliştirilebilmesi ve bu konuda işletmelere stratejik vizyon oluşturması yolunda büyük fayda sağlayacaktır. Ayrıca çalışma sonuçlandırıldığında daha ileriki bir süreçte yapılabilecek olan AB projesi, Sosyal Destek Programı (SODES), Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (DAKA) projelerine veri sağlama noktasında başlangıç niteliğinde olabileceği düşünülmektedir.

Festivaller, gerçekleştirildiği ili/bölgeyi tanıtıcı, işletmelerin iş hacmini artıran, işletmelerin stratejik karar ölçütlerini belirleyici ve ekonomiyi canlandırıcı bir etkiye sahiptir. Buradan hareketle, bu çalışmada festivallerin yerel işletmeler açısından stratejik önemine değinilmiş ve bu kapsamda da aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmıştır:

- Festival Korkuta gelen yerli turist sayısını artırmış mıdır?

- Korkut Lale Festivali bölgenin tanıtımında olumlu bir faktör müdür?
- Korkut Lale Festivali yerel halk için ekonomik açıdan gelir sağlamakta mıdır?
- Korkut Lale Festivali esnasında yapılan etkinlikler yeterli midir?
- Korkut Lale Festivalinin ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtımları yeterli midir?
- Korkut Lale Festivali yerel işletmelerin iş hacmini artırmakta mıdır?
- Korkut Lale Festivali, işletmelere ekonomik açıdan gelir sağlamakta mıdır?
- Festival yerel ekonomiyi canlandırmakta mıdır?
- Festival işletmeleri yeni aktiviteler oluşturma konusunda cesaretlendirmekte midir?
- Festival süresince işletmeler tarafından daha çeşitli mal ve hizmetler kentte satışa sunulmakta mıdır?
- Korkut Lale Festivali işletmelerin festival süresince daha çeşitli mal ve hizmetleri satışa sunmasından dolayı işletmelere yeni aktiviteler oluşturma konusunda vizyoner bakış açısı kazandırmakta mıdır?

Yukarıdaki soruların cevaplarına göre ve de daha önce yapılmış olan benzer çalışmaların sonuçlarına göre çözüm önerileri geliştirilmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Strateji ve Vizyon İlişkisi

Bir işletmenin stratejisi, belirlenmiş olan vizyona bağlı olarak şekillenir. Vizyona bağlı olarak stratejik amaçlar belirlendikten sonra işletme stratejisi seçilir. Kısaca vizyonun ortaya koyduğu eğilime göre strateji formüle edilir (Akdemir, 2008: 193). Örnekle açıklanacak olursa:

İşletmenin vizyonu: Her zaman güvenilen ve tercih edilen alışverişin ilk adresi olmak.

İşletme amaçları: Müşterilere eşsiz alışveriş deneyimi yaşatmak. Kaliteli ürünleri uygun fiyatla sunmak, müşteri sayısını artırmak.

İşletme stratejisi: Sürdürülebilir, dengeli büyüme, maliyet ve fiyat düşürme.

Görüldüğü gibi vizyondan stratejiye uzanan bir hiyerarşi bulunmaktadır. Vizyon en genel belirleyici olmakta, onu amaç ve strateji takip etmektedir. Vizyonun hayata geçirilmesi ancak stratejik yayılma süreci ve stratejik planla mümkündür. Bir vizyona sahip olmak ya da onu yaratmak rekabet ortamında stratejik bir öneme sahiptir. Strateji geliştirme, işletme kültüründe değişim ve dönüşüm ihtiyacı ve işletmenin geleceği kontrol etme gereksinimi bir vizyonun hazırlanması gerekçelerinin arasındadır. Strateji, kaynakların amaçlara tahsisi olarak tanımlanabileceği gibi, amaçlara nasıl ulaşılabileceğinin belirlenmesi şeklinde de tanımlanabilir (Akdemir, 2008: 18).

2.2. İşletmelerin Stratejik Vizyonu, Kültür ve Festivaller

Her işletmenin bir gelecek senaryosuna, amaçları için bir tanıma, bir konseptte ihtiyacı vardır. İşletme sahibi için stratejik vizyon yaratma iki unsura bağlanabilir. Bunlardan ilki, işletmenin ileriye dönük olarak değişmesi için gerekli

adımların atılması (işletme yönetimine vizyoner kişilerin getirilmesi, işin ehli olanların ve günceli-dijital takip eden personelin görevlendirilmesi, işletmenin fütürist yapısının oluşturulması vb.); ikincisi ise stratejik vizyonun tüm işletme tarafından benimsenip paylaşılmasıdır.

İşletmelerin stratejik vizyonu, amaçlarına hitap eden, insanların duygusal yönlerinden faydalanan ve içlerinde istek uyandıran, son derece açık ve etkileyici nitelikte olmalıdır. İlham verici ve eşsiz imkanlar oluşturulabilmeli, işletme ve çalışanları için daha faydalı olabilecek yöntemler sunabilmelidir. Açıkça ifade edilmiş ve güçlü imgelerle bezenmiş vizyonlar kolaylıkla kavranır ve kabul edilir (Robbins vd., 2016: 312). Mark Lipton (1996) vizyonu geleceğe bakış şeklinde tanımlar. Başarılı vizyon, işletmeler için parlak ve canlı bir resim gibidir, geleceği anlatır ama şu andaymış gibi algılanıp şimdiki zamanı yaşatır.

Lipton'a göre vizyon = misyon + strateji + kültürdür. Bir vizyon, işletmedeki kültürel dokuyu, kültürel birlik ve örgütsel bağlılık kavramlarını yaşatmak üzere oluşturulmalıdır. Vizyon değerler, idealler, kültür, hayaller, inançlar içermektedir. Özetle, vizyon kültürel değerleri de içine almaktadır. Kültür ve vizyon birbirine bağlıdır (Köse, 2013: 27). Festivaller, kalkınma girişimlerinde istenen düzeye gelememiş yerlerde, bölgeye ait olan değerlerin (tarihi, doğal güzellikler vb.) tanıtılması yoluyla ekonomiye katkı sağlamaktadır. Festivali organize edenlerin temel amacı katılımcıları memnun etmektir. Festival katılımcıları festivalden memnun ayrılırlarsa bu durum festivalin ve yörenin tanıtımına pozitif yönde etki edecek (Saçlı, 2020) işletmelerin bir sonraki adımları için vizyon oluşturacaktır. İşletmelerin stratejik vizyon oluşturma aşamaları şunlardır:

- Stratejik vizyon oluşturma'nın birinci aşaması şu soruların cevaplarının verilmesidir: Nereye varmak istiyoruz? Bunun için nasıl yol alacağız/Hangi yolu seçeceğiz? (Yön belirleme), Nasıl bir düzen içinde hareket edeceğiz? Örgütsel yapımız nasıl olacak? Bu vizyon neden gerekli? Amaca/hedefe ulaşmanın getirileri neler olacak)
- Stratejik vizyonun, örgütün/işletmenin diğer planları ile ilişkilendirilmesi, işletmenin özel amaçları için geliştirilecek olan planlar için de yönlendirici olabilecek unsurların eklenmesi,
- Stratejik vizyonun, zaman faktörünün ve var olan kaynakların ışığında, ileride ne gibi değişimler yaşanacak ne gibi gelişmeler bekleniyor fütürist bir yaklaşımla esnek ve geniş açılı olarak oluşturulması.

Festivallerde özel girişimcilerden meydana gelen dış organizatörler daha fazla para kazandırıcı kitlesel aktivitelere/etkinliklere odaklanırken; yerel girişimcilerden/işletmecilerden oluşan unsurlar ise, kimlik yaratmak için küçük ölçekli etkinliklere yoğunlaşırlar (Gül vd., 2013: 217).

3. Araştırma Metodolojisi

Çalışmanın bu kısmında araştırmanın amacı, araştırmanın sunduğu katkılar, evreni, örnekleme ve yöntemi açıklanmıştır.

3.1. Çalışmanın Amacı

Festivallerin yerel işletmeler açısından stratejik önemi ve bu kapsamda da Korkut Lale Festivalinin sosyal, kültürel, ekonomik açıdan etkilerinin saptanması çalışmanın birincil amacıdır. Festival katılımcılarının demografik özelliklerinin belirlenmesi, festivalin katılımcılar üzerindeki sosyal etkilerinin saptanması, festivale ilişkin tutumlarının belirlenmesi da çalışmanın ikincil amacı arasındadır.

3.2. Araştırmanın Evren ve Örnekleme

Bu araştırmanın *evrenini*, Korkut Lale Festivalinin katılımcıları oluşturmuştur. Evreni temsil edecek örneklem sayısına ise %95 güven seviyesinde ve e=%5 hata payıyla $(n=(z/e)^2p.q)$ formülü ile ulaşılmıştır. Sekeran (1992: 253), evreni 100.000 ve üzeri olan araştırmalarda örneklemin minimum seviyede 384 olması gerektiğini savunmaktadır. 2017 yılı verilerine göre Muş ilinin Korkut İlçesi nüfusu 25.232'dir. Festivale civar il ve ilçelerden yaklaşık 100.000 katılımcı iştirak etmiştir. Toplamda 125.232 olduğu düşünülen katılımdan hareketle, 421 anket araştırmaya dâhil edildiği için örneklemin evreni temsil ettiği söylenebilir. Araştırmada ankete cevap veren herkesin örneğe dahil edildiği kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır.

3.3. Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmanın hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H1: Sosyal yararlar ile kültürel yararlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2: Sosyal yararlar ile ekonomik yararlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H3: Sosyal yararlar ile bireysel yararlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H4: Sosyal yararlar ile turizme yararları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H5: Sosyal yararlar ile algılanan festival değeri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H6: Kültürel yararlar ile ekonomik yararlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H7: Kültürel yararlar ile bireysel yararlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H8: Kültürel yararlar ile turizme yararları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H9: Kültürel yararlar ile algılanan festival değeri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H10: Ekonomik yararlar ile bireysel yararlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H11: Ekonomik yararlar ile turizme yararları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H12: Ekonomik yararlar ile algılanan festival değeri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H13: Bireysel yararlar ile turizme yararları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H14: Bireysel yararlar ile algılanan festival değeri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H15: Turizme yararları ile algılanan festival değeri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Hipotezler, yapılan literatür taraması sonrasında sonuç kısmında gösterilmek üzere teoriye dayandırılarak açıklanmıştır.

3.4. Araştırmanın Yöntemi/Veri Toplama Aracı

Bu çalışmada Korkut Lale Festivali konusuna odaklanılmıştır ve kavramsal çıkış noktasından hareketle ampirik bir çalışma gerçekleştirilecektir.

Bu çalışmada *evreni*, Korkut Lale Festivalinin katılımcıları oluşturmaktadır. Evrenin tamamına ulaşma imkânı olmadığından dolayı örnekleme yöntemi olarak evrendeki her elemanın eşit ve bağımsız seçilme şansına sahip olduğu ve ankete cevap veren herkesin örnekleme dahil edildiği kolayda örnekleme metodu seçilmiştir. Sosyal bilimler başta olmak üzere, birçok bilim disiplini içinde yer alan araştırma ve çalışmalar için veri toplama tekniği olarak kullanılan anket tekniği bu çalışmada da veri toplama tekniği olarak kullanılmıştır. Çalışmanın araştırma kısmı için oluşturulan anket formunda yer alan ifadeler farklı araştırmacıların makalelerinde kullandığı ölçeklerdir. Bu ölçeklere ulaşabilmek için geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Festival değerini ölçebilmek için Doğrul vd., (2015); Korkut Lale Festivali katılımcılarının festivale yönelik sosyal, kültürel ve ekonomik algularını ölçebilmek için Yıldırım vd., (2016) ile Gül vd.'nin (2013) çalışmalarında kullandıkları ölçekler bu çalışmada kullanılan anket formunu oluşturmuştur. Anket formu iki kısımdan meydana gelmiştir. İlk kısım açık uçlu ve çoktan seçmeli sorularla katılımcıların demografik özelliklerini tespit etmek amacıyla oluşturulmuştur. İkinci kısım ise 5'li Likert Ölçeği kullanılarak katılımcıların 1'den (Kesinlikle Katılmıyorum) 5'e (Kesinlikle Katılıyorum) kadar sıralanan ifadelerle verdiği cevaplardan oluşan kısımdır.

4. Araştırmanın Bulguları

Muş ili Korkut ilçesinde 421 kişi ile yapılan anketten elde edilen veriler SPSS 20.0 istatistik programı ile değerlendirilmiştir. Hipotezlerin test edilmesine geçilmeden önce Alfa katsayısından (Cronbach Alpha) yararlanılarak ölçeklerin güvenilirliği ölçülmüştür. Test sonucu anket sorularının Cronbach Alpha değeri 0,935 çıkmıştır. Bu değer ölçüm aracının içsel tutarlılığı/ güvenilirliğinin yüksek olduğu göstermektedir (Baum ve Wally, 2003'ten aktaran Hamşioğlu, 2011:94).

4.1. Geçerlilik Analizi

Ölçeklerin faktör analizine uygunluğunun belirlenmesi amacıyla KMO ve Bartlett testleri yapılmıştır. Tablo 1'de yer alan test sonuçlarına bakıldığında KMO değeri 0,936, Bartlett değeri de 7324,430 çıkmıştır. Bu sonuçlara göre ölçekler faktör analizine uygundur.

Tablo 1. KMO ve Bartlett Testi

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.	,936	
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	7324,430
	df	435
	Sig.	,000

4.2. Katılımcıların Demografik Özelliklerine Ait Bulgular

Demografik değişkenlere ilişkin bulgularda frekans dağılımlarından yararlanılmıştır. Bunun sonucunda, ankete katılan bireylerin demografik özelliklerine ilişkin frekans dağılımları ve yüzdelere ilişkin değerler incelenmiştir. Tablo 2'de, araştırmaya katılanların sosyo-demografik özelliklerine göre dağılımı bulunmaktadır.

Katılımcıların 205'i 18-22 yaş arası, 78'i 23-27 yaş arası, 53'ü 28-32 yaş arası, 33'ü 33-37 yaş arası, 31'i 38-42 yaş arası, 43 yaş ve üstü ise 21 kişidir. 20 kişi ilkökul, 36 kişi ortaokul, 108 kişi lise, 75 kişi ön lisans, 168 kişi lisans mezunu iken lisansüstü mezunların sayısı da 14 kişidir. Katılımcıların 132'si evli, 289'u bekar iken 177 kişi kadın, 244 kişi de erkektir. Muş/Merkezden 149, Varto'dan 15, Malazgirt'ten 9, Bulanık'tan 8, Korkut'tan 139, Hasköy'den 20, Muş dışından ise 81 katılımcı festivale gelmişken, bunların 235'i daha önce festivale katılmış, 186 kişi ise festivale ilk defa katılım sağlamıştır. Katılımcılardan 86 kişi kamu personeli, 16 kişi özel sektör çalışanı, 38'i esnaf/işletmeci, 213'ü öğrenci, 86 kişi de diğer meslek grubundandır. Gelir durumuna baktığımızda ise; düşük gelir grubunda 87, ortanın altında 40, orta 219, ortanın üstü 55 ve yüksek gelir grubunda 20 kişi bulunmaktadır.

Tablo 2. Araştırma Katılımcılarının Demografik Özellikleri

Değişkenler	Frekans	Yüzde	
Yaş	18-22 yaş arası	205	48,7
	23-27 yaş arası	78	18,5
	28-32 yaş arası	53	12,6
	33-37 yaş arası	33	7,8
	38-42 yaş arası	31	7,4
	43 yaş ve üstü	21	5,0
Eğitim	İlkokul	20	4,8
	Ortaokul	36	8,6
	Lise	108	25,7
	Önlisans	75	17,8
	Lisans	168	39,9
	Lisansüstü	14	3,3
Medeni Durum	Evli	132	31,4
	Bekar	289	68,6
Cinsiyet	Kadın	177	42,0
	Erkek	244	58,0
İkamet	Muş / Merkez	149	35,4
	Varto	15	3,6
	Malazgirt	9	2,1
	Bulanık	8	1,9
	Korkut	139	33,0
Katılım	Hasköy	20	4,8
	Muş Dışında	81	19,2
	Evet	235	55,8
	Hayır	186	44,2
	Kamu Personeli	86	20,4
Meslek	Özel Sektör	16	3,8
	Esnaf/İşletmeci	38	9,0
	Öğrenci	213	50,6
	Diğer	68	16,2
Gelir Durumu	Düşük	87	20,7
	Ortanın Altı	40	9,5
	Orta	219	52,0
	Ortanın Üstü	55	13,1
	Yüksek	20	4,8

4.3. Korelasyon Analizi

Tablo 3. Ölçek Puanlarının İlişkisi

n=421	Sosyal Yararlar	Kültürel Yararlar	Ekonomik Yararlar	Bireysel Yararlar	Turizm Yararları	Algılanan Festival Değeri
Sosyal Yararlar	r	,642**	,539**	,584**	,526**	,430**
	p	,000	,000	,000	,000	,000
Kültürel Yararlar	r	1	,601**	,670**	,551**	,462**
	p		,000	,000	,000	,000
Ekonomik Yararlar	r		1	,638**	,584**	,405**
	p			,000	,000	,000
Bireysel Yararlar	r			1	,618**	,522**
	p				,000	,000
Turizm Yararları	r				1	,387**
	p					,000
Algılanan Festival Değ.	r					1
	p					

** p<0,01 *p<0,05 anlamlı ilişki var, p>0,05 anlamlı ilişki yok

Tabloda katılımcıların ölçek puanlarının ilişki testi sonuçları görülmektedir. Ölçek puanlarının ilişkisi için yapılan korelasyon testine göre;

Sosyal yararlar ile kültürel, ekonomik, bireysel ve turizme olan yararları arasında pozitif yönlü orta kuvvetli, algılanan festival değeri ile pozitif yönlü zayıf bir ilişki bulunmaktadır.

Kültürel yararlar ile ekonomik, bireysel ve turizme olan yararları arasında pozitif yönlü orta kuvvetli, algılanan festival değeri ile pozitif yönlü zayıf bir ilişki bulunmaktadır.

Ekonomik yararlar ile bireysel ve turizme olan yararları arasında pozitif yönlü orta kuvvetli, algılanan festival değeri ile pozitif yönlü zayıf bir ilişki bulunmaktadır.

Bireysel yararlar ile turizme yararları ve algılanan festival değeri arasında pozitif yönlü orta kuvvetli bir ilişki bulunmaktadır.

Turizme yararları ile algılanan festival değeri arasında pozitif yönlü zayıf bir ilişki bulunmaktadır.

Yukarıdaki açıklamaları kısaca özetleyecek olursak; bütün değişkenler arasında pozitif yönlü ve P değerleri de tüm değişkenlerde p<0,05 'ten küçük olduğundan anlamlı bir ilişki vardır. En yüksek ilişki düzeyi kültürel yararlar bireysel yararlar (,670) arasında çıkmıştır.

4.4. Demografik Değişkenlerin Testleri

4.4.1. Yaş Değişkenine Göre Elde Edilen Bulgular

Yapılan analizlere göre, katılımcıların turizm yararlarına yönelik puanlara ait ortalamaların basıklık ve çarpıklık değerlerini göz önüne aldığımızda turizm yararlarına ilişkin algı puanlarına ait basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1 ile +1 arasında olduğu görülmektedir. Dolayısıyla turizm yararlarına yönelik puanlara ait dağılımların normal olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle turizm yararlarına ait puanların yaş değişkenine göre karşılaştırılmasında Anova Testi kullanılmıştır. Diğer taraftan kültürel, ekonomik, sosyal, bireysel yararlar ve algılanan festival değeri ait basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1 ile +1 arasında

olmadığı görülmektedir. Bu nedenle kültürel, ekonomik, sosyal, bireysel yararlar ve algılanan festival değerine ait puanların yaş değişkenine göre karşılaştırılmasında Kruskal-Wallis Testi kullanılmıştır. Araştırma kapsamında yer alan katılımcıların sosyal, kültürel, bireysel, ekonomik, turizm yararlarına ve algılanan festival değerine ait puanların yaş değişkenine göre farklılık gösterip göstermediğinin incelenmesine yönelik uygulanan Anova Testi sonuçları aşağıda yer almaktadır.

Tablo 4. Algılanan Turizme Yararlarına Ait Puanların Yaş Değişkenine Göre Karşılaştırılması

Anova	Varyans kaynağı	Kareler top.	Kareler ort.	df	F	p
Turizm yararları	Gruplar arası	5,886	1,177	5	1,249,285	
	Gruplar içi	391,173	,943	415		
	Toplam	397,059		420		

Tablo 4'de Anova Testi sonuçları incelendiğinde, katılımcıların turizm yararlarına ait puanlarının yaş değişkenine göre, istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir (FİGYD=1,249, pİGYD=0,285; p>0,05).

Araştırma kapsamında yer alan katılımcıların sosyal, kültürel, bireysel, ekonomik, turizm yararlarına ve festival değerine ait puanların yaş değişkenine göre farklılık gösterip göstermediğinin incelenmesine yönelik uygulanan Kruskal-Wallis Testi sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. Algılanan Sosyal, Kültürel, Ekonomik, Bireysel ve Algılanan Festival Değerine Ait Puanların Yaş Değişkenine Göre Karşılaştırılması

Kruskall-Wallis	Grup	N	Sıra Ort.	df	Ki-kare	p
Kültürel yararları	18-22 Yaş Arası	205	200,19	5	11,310	0,04
	23-27 Yaş Arası	78	225,56			
	28-32 Yaş Arası	53	197,97			
	33-37 Yaş Arası	33	200,30			
	38-42 Yaş Arası	31	270,10			
Ekonomik Yararları	43 Yaş ve Üzeri	21	224,88	5	17,319	0,0
	18-22 Yaş Arası	205	202,39			
	23-27 Yaş Arası	78	219,43			
	28-32 Yaş Arası	53	183,49			
	33-37 Yaş Arası	33	210,11			
Sosyal yararları	38-42 Yaş Arası	31	289,73	5	16,126	0,0
	43 Yaş ve Üzeri	21	218,38			
	18-22 Yaş Arası	205	197,55			
	23-27 Yaş Arası	78	222,37			
	28-32 Yaş Arası	53	209,48			
Bireysel Yararları	33-37 Yaş Arası	33	218,61	5	13,183	0,02
	38-42 Yaş Arası	31	285,16			
	43 Yaş ve Üzeri	21	182,45			
	18-22 Yaş Arası	205	197,99			
	23-27 Yaş Arası	78	217,66			
Algılanan Festival Değeri	28-32 Yaş Arası	53	196,82	5	13,505	0,01
	33-37 Yaş Arası	33	225,71			
	38-42 Yaş Arası	31	275,68			
	43 Yaş ve Üzeri	21	230,48			
	18-22 Yaş Arası	205	200,21			
Algılanan Festival Değeri	23-27 Yaş Arası	78	216,19	5	13,505	0,01
	28-32 Yaş Arası	53	193,70			
	33-37 Yaş Arası	33	244,71			
	38-42 Yaş Arası	31	272,23			
	43 Yaş ve Üzeri	21	197,33			

Tablo 5'te Kruskall-Wallis Testi sonuçları incelendiğinde; katılımcıların kültürel yararlarına ait puanlarının ($p_{IGYD}=0,04$; $p<0,05$), ekonomik yararlarına ait puanlarının ($p_{IGYD}=0,00$; $p<0,05$), sosyal yararlarına ait puanlarının ($p_{IGYD}=0,00$; $p<0,05$), bireysel yararlarına ait puanlarının ($p_{IGYD}=0,02$; $p<0,05$) ve algılanan festival değerine ait puanlarının ($p_{IGYD}=0,01$; $p<0,05$).yaş değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

4.4.2. Eğitim Değişkenine Göre Elde Edilen Bulgular

Araştırma kapsamında katılımcıların Korkut Festivaline yönelik sosyal, kültürel, ekonomik, bireysel, turizm yararlarına ve algılanan festival değerine yönelik algılarına ait puanların eğitim durumu değişkenine göre karşılaştırılmasında Anova Testi yapılmış fakat ortalamalar birbirine yakın çıkmış, basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1 ile +1 arasında olmadığı görülmüştür. Dolayısıyla sosyal, kültürel, ekonomik, bireysel, turizm yararlarına ve festival değerine yönelik puanlara ait dağılımların normal olmadığını söyleyebiliriz. Bu nedenle sosyal, kültürel, ekonomik, bireysel, turizm yararlarına ve festival değerine ait puanların eğitim durumu değişkenine göre karşılaştırılmasında Anova Testi yerine Kruskall Wallis Testi kullanılmıştır.

Tablo 6. Algılanan Sosyal, Kültürel, Ekonomik, Bireysel, Turizme Yararları ve Algılanan Festival Değerine Ait Puanların Eğitim Değişkenine Göre Karşılaştırılması.

Kruskall-Wallis	Grup	N	Sıra Ort.	df	Ki-kare	p
Sosyal Yararlar	İlkokul	20	255,90	5	6,59	0,25
	Ortaokul	36	187,01			
	Lise	108	222,51			
	Önlisans	75	194,29			
	Lisans	168	210,35			
	Lisansüstü	14	217,11			
Kültürel Yararlar	İlkokul	20	235,30	5	4,61	0,46
	Ortaokul	36	219,64			
	Lise	108	225,36			
	Önlisans	75	199,50			
	Lisans	168	204,84			
	Lisansüstü	14	178,79			
Ekonomik Yararlar	İlkokul	20	231,60	5	3,76	0,58
	Ortaokul	36	207,33			
	Lise	108	219,38			
	Önlisans	75	209,51			
	Lisans	168	208,94			
	Lisansüstü	14	159,04			
Bireysel Yararlar	İlkokul	20	282,13	5	16,35	0,00
	Ortaokul	36	228,33			
	Lise	108	227,86			
	Önlisans	75	210,65			
	Lisans	168	192,64			
	Lisansüstü	14	156,93			
Turizme Yararları	İlkokul	20	265,85	5	5,79	0,32
	Ortaokul	36	202,03			
	Lise	108	208,55			
	Önlisans	75	202,45			
	Lisans	168	214,41			
	Lisansüstü	14	179,54			
Algılanan Festival Değeri	İlkokul	20	252,13	5	21,89	0,00
	Ortaokul	36	251,25			
	Lise	108	236,05			
	Önlisans	75	206,41			
	Lisans	168	190,04			
	Lisansüstü	14	131,68			

Tablo 6'da Kruskall Wallis Testi sonuçları incelendiğinde; sosyal, kültürel, ekonomik, turizm yararlarına ait puanların eğitim durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p>0,05$). Yani ilkokul, ortaokul, lise, önlisans, lisans ve lisansüstü eğitime sahip katılımcıların sosyal, kültürel, ekonomik, turizm yararlarına ait algıları benzerlik göstermektedir.

Test sonuçlarına göre, bireysel yararlar ve algılanan festival değerine ait puanların eğitim durumu değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($p_{IGYD}=0,00$; $p<0,05$).

4.4.3. Medeni Durum Değişkenine Göre Elde Edilen Bulgular

Yapılan analize göre evli ve bekâr katılımcıların Korkut Lale Festivaline yönelik sosyal, kültürel, ekonomik, bireysel ve turizm yararları ile algılanan festival değerine yönelik algılarına ait puanların ortalamalarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Basıklık ve çarpıklık değerlerini göz önüne aldığımızda, evli ve bekâr katılımcıların festivale yönelik sosyal, kültürel, ekonomik, bireysel, turizm yararlarına ve algılanan festival değerine yönelik algılarına ait basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1 ile +1 arasında değiştiğinden dolayı puanlara ait dağılımların normal olduğu söylenebilir. Bu nedenle algı puanlarının medeni durum değişkenine göre karşılaştırılmasında ilişkisiz örneklem için T-Testi kullanılmıştır. Tablo 7'de bu karşılaştırmaya yönelik veriler verilmiştir.

Tablo 7. Algılanan Sosyal, Kültürel, Ekonomik, Bireysel, Turizme Yararlarına ve Algılanan Festival Değerine Ait Puanların Medeni Durum Değişkenine Göre Karşılaştırılması.

T Testi	Grup	N	Ort.	sd	t	p
Sosyal Yararlar	Evli	132	3,3652	,98275	,278	,78
	Bekâr	289	3,3377	,91818		
Kültürel Yararlar	Evli	132	3,8379	,97703	1,211	,22
	Bekâr	289	3,7087	1,03251		
Ekonomik Yararlar	Evli	132	3,5284	1,08891	,774	,43
	Bekâr	289	3,4446	1,00150		
Bireysel Yararlar	Evli	132	3,6879	1,03120	1,312	,19
	Bekâr	289	3,5516	,96904		
Turizme Yararları	Evli	132	3,3201	1,03577	-,347	,72
	Bekâr	289	3,3555	,94356		
Algılanan Festival Değeri	Evli	132	3,3387	,96720	1,761	,07
	Bekâr	289	3,1765	,83282		

Korkut Lale Festivaline yönelik katılımcıların sosyal yararlarına ait algı puanlarının ($t_{IGYD}=-,278$, $p_{IGYD}=0,78$; $p>0,05$), kültürel yararlarına ait algı puanlarının ($t_{IGYD}=1,211$, $p_{IGYD}=0,22$; $p>0,05$), ekonomik yararlarına ait algı puanlarının ($t_{IGYD}=-,774$, $p_{IGYD}=0,43$; $p>0,05$), bireysel yararlarına ait algı puanlarının ($t_{IGYD}=1,312$, $p_{IGYD}=0,19$; $p>0,05$), turizme yararlarına ait algı puanlarının ($t_{IGYD}=-,347$, $p_{IGYD}=0,72$; $p>0,05$) ve algılanan festival değerine ait algı puanlarının ($t_{IGYD}=1,761$, $p_{IGYD}=0,07$; $p>0,05$) medeni duruma göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

4.4.4. Cinsiyet Değişkenine Göre Elde Edilen Bulgular

Kadın ve erkek katılımcıların Korkut Lale Festivaline yönelik sosyal, kültürel, ekonomik, bireysel, turizm

yararlarına ve festival değerine yönelik algılarına ait puanların ortalamalarının yapılan analize göre birbirine yakın olduğu görülmektedir. Basıklık ve çarpıklık değerlerini göz önüne aldığımızda, kadın ve erkek katılımcıların Korkut Lale Festivaline yönelik sosyal, kültürel, ekonomik, bireysel, turizm yararlarına ve festival değerine yönelik algılarına ait basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1 ile +1 arasında değiştiği dolayısıyla puanlara ait dağılımların normal olduğu söylenebilir. Bu nedenle algı puanlarının medeni durum değişkenine göre karşılaştırılmasında ilişkisiz örneklem için t-testi kullanılmıştır. Tablo 8'de bu karşılaştırmaya yönelik veriler verilmiştir.

Tablo 8. Algılanan Sosyal, Kültürel, Ekonomik, Bireysel, Turizme Yararlarına ve Algılanan Festival Değerine Ait Puanların Cinsiyet Değişkenine Göre Karşılaştırılması.

T Testi	Grup	N	Ortalama	sd	t	p
Sosyal Yararlar	Kadın	177	3,1718	,94550	-3,29	.001*
	Erkek	244	3,4730	,91342		
Kültürel Yararlar	Kadın	177	3,5876	1,04733	-	.005
	Erkek	244	3,8664	,97829		
Ekonomik Yararlar	Kadın	177	3,2839	1,03606	-	.001*
	Erkek	244	3,6066	1,00458		
Bireysel Yararlar	Kadın	177	3,3661	1,03539	-	.000*
	Erkek	244	3,7598	,92262		
Turizme Yararları	Kadın	177	3,1907	,99288	-	.006
	Erkek	244	3,4559	,94355		
Algılanan Festival Değeri	Kadın	177	3,0839	,77178	-	.004*
	Erkek	244	3,3314	,93750		

Tablo 8'deki ilişkisiz örneklem T-Testi sonuçları incelendiğinde; Korkut Lale Festivaline yönelik katılımcıların sosyal yararlarına ait algı puanlarının cinsiyete göre, erkeklerin lehine olacak biçimde istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($t_{IGYD}=-3,291$, $p_{IGYD}=0,01$; $p<0,05$). Yani erkeklerin festivalin sosyal yarar sağladığına yönelik algıları kadınlardan daha yüksektir.

T-Testi sonuçlarına göre, Korkut Lale Festivaline yönelik katılımcıların ekonomik yararlarına ait algı puanlarının cinsiyete göre, erkeklerin lehine olacak biçimde istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($t_{IGYD}=-3,210$, $p_{IGYD}=0,01$; $p<0,05$). Yani erkeklerin festivalin ekonomik yarar sağladığına yönelik algıları kadınlardan daha yüksektir.

T-Testi sonuçlarına göre, Korkut Lale Festivaline yönelik katılımcıların bireysel yararlarına ait algı puanlarının cinsiyete göre, erkeklerin lehine olacak biçimde istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($t_{IGYD}=-4,105$, $p_{IGYD}=0,00$; $p<0,05$). Yani erkeklerin festivalin bireysel yarar sağladığına yönelik algıları kadınlardan daha yüksektir.

T-Testi sonuçlarına göre, Korkut Lale Festivaline yönelik katılımcıların algılanan festival değerine ait algı puanlarının cinsiyete göre, erkeklerin lehine olacak biçimde istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($t_{IGYD}=-2,875$, $p_{IGYD}=0,04$; $p<0,05$).

T-Testi sonuçlarına göre, Korkut Lale Festivaline yönelik katılımcıların kültürel yararlarına ait algı puanlarının cinsiyete göre, istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($t_{IGYD}=-2,802$, $p_{IGYD}=0,05$; $p=0,05$).

T-Testi sonuçlarına göre, Korkut Lale Festivaline yönelik katılımcıların turizme yararlarına ait algı puanlarının cinsiyete göre, istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($t_{IGYD}=-2,785$, $p_{IGYD}=0,06$; $p>0,05$). Kültürel ve turizm yararlarına ait kadın ve erkek katılımcıların algıları benzerlik göstermektedir.

4.4.5. Katılım Durumu Değişkenine Göre Elde Edilen Bulgular

Daha önceden herhangi bir festivale katılım durumuna göre katılımcıların Korkut Lale Festivaline yönelik sosyal, kültürel, ekonomik, bireysel, turizm yararlarına ve algılanan festival değerine yönelik algılarına ait puanların ortalamalarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Basıklık ve çarpıklık değerlerini göz önüne aldığımızda, katılımcıların Korkut Lale Festivaline yönelik sosyal, kültürel, ekonomik, bireysel, turizm yararlarına ve festival değerine yönelik algılarına ait basıklık ve çarpıklık değerleri -1 ile +1 arasında değişmektedir. Dolayısıyla puanlara ait dağılımların normal olduğu söylenebilir. Bu nedenle katılımcıların Korkut Lale Festivaline yönelik algılarına ait puanlarının katılım durumu değişkenine göre karşılaştırılmasında ilişkisiz örneklem için T-Testi kullanılmıştır.

Tablo 9. Algılanan Sosyal, Kültürel, Ekonomik, Bireysel, Turizme Yararlarına ve Algılanan Festival Değerine Ait Puanların Daha Önceden Herhangi Bir Festivale Katılım Durumu Değişkenine Göre Karşılaştırılması.

T Testi	Grup	N	Ortalama	sd	t	p
Sosyal Yararlar	Evet	235	3,3609	,95354	,357	0,72
	Hayır	186	3,3280	,91980		
Kültürel Yararlar	Evet	235	3,7796	1,02578	,690	0,49
	Hayır	186	3,7108	1,00506		
Ekonomik Yararlar	Evet	235	3,5106	1,07188	,890	0,37
	Hayır	186	3,4207	,97299		
Bireysel Yararlar	Evet	235	3,6732	,99404	1,844	0,06
	Hayır	186	3,4946	,97785		
Turizme Yararları	Evet	235	3,4277	,98660	1,981	0,04
	Hayır	186	3,2392	,94613		
Algılanan Festival Değeri	Evet	235	3,3465	,87294	3,159	0,00
	Hayır	186	3,0768	,86625		

Tablo 9'daki test sonuçları incelendiğinde; Korkut Lale Festivaline yönelik katılımcıların sosyal yararlarına ait algı puanları ($t_{IGYD}=.357$, $p_{IGYD}=0,72$; $p>0,05$) ile bireysel yararlarına ait algı puanlarının ($t_{IGYD}=1,844$, $p_{IGYD}=0,06$; $p>0,05$) katılım durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

Katılımcıların kültürel yararlarına ait algı puanları ($t_{IGYD}=.690$, $p_{IGYD}=0,04$; $p<0,05$), ekonomik yararlarına ait algı puanları ($t_{IGYD}=.890$, $p_{IGYD}=0,03$; $p<0,05$), turizme yararlarına ait algı puanları ($t_{IGYD}=1,981$, $p_{IGYD}=0,04$; $p<0,05$) ve algılanan festival değerine ait algı puanlarının ($t_{IGYD}=3,159$, $p_{IGYD}=0,00$; $p<0,05$) katılım durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

4.4.6. Meslek Değişkenine Göre Elde Edilen Bulgular

Meslek değişkenine göre yapılan analizlerde; sosyal, bireysel, turizm yararlarına ve algılanan festival değerine yönelik puanlara ait ortalamaların birbirine yakın olduğu görülmektedir. Basıklık ve çarpıklık değerlerini göz önüne aldığımızda sosyal, kültürel, ekonomik, bireysel, turizm yararlarına ve algılanan festival değerine ilişkin algı puanlarına ait basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1 ile +1

arasında olduğundan dolayı sosyal, bireysel, turizm yararlarına ve algılanan festival değerine yönelik puanlara ait dağılımların normal oluşunu söylenebilir. Bu nedenle sosyal, bireysel, turizm yararlarına ve festival değerine ait puanların gelir değişkenine göre karşılaştırılmasında Anova Testi kullanılmıştır. Diğer taraftan kültürel ve ekonomik yararlar için basıklık ve çarpıklık değerleri -1 ile +1 arasında olmadığından, kültürel ve ekonomik yararlar için puanların gelir değişkenine göre karşılaştırılmasında Kruskal-Wallis Testi kullanılmıştır.

Tablo 10. Algılanan Sosyal, Bireysel, Turizme Yararlarına ve Algılanan Festival Değerine Ait Puanların Meslek Değişkenine Göre Karşılaştırılması.

Anova	Varyans Kaynağı	Kareler Top.	Kareler Ort.	df	F	p
Sosyal Yararlar	Gruplar arası	6,265	1,566	4	1,794	,129
	Gruplar içi	363,122	,873	416		
	Toplam	369,387		420		
Bireysel Yararlar	Gruplar arası	1,002	251	4	,263	,902
	Gruplar içi	396,057	,952	416		
	Toplam	397,059		420		
Turizm Yararları	Gruplar arası	5,254	1,313	4	1,711	,147
	Gruplar içi	319,435	,768	416		
	Toplam	324,688		420		
Algılanan Festival Değeri	Gruplar arası	4,677	1,169	4	1,196	,312
	Gruplar içi	406,749	,978	416		
	Toplam	411,426		420		

Tablo 10'da Anova Testi sonuçları incelendiğinde; katılımcıların sosyal yararlarına ait puanlarının ($F_{IGYD}=1,794$, $p_{IGYD}=0,12$; $p>0,05$), bireysel yararlarına ait puanlarının ($F_{IGYD}=,263$, $p_{IGYD}=0,90$; $p>0,05$), turizm yararlarına ait puanlarının ($F_{IGYD}=1,711$, $p_{IGYD}=0,14$; $p>0,05$) ve algılanan festival değerine ait puanlarının ($F_{IGYD}=1,196$, $p_{IGYD}=0,31$; $p>0,05$) meslek durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

Kültürel ve ekonomik yararlar için basıklık ve çarpıklık değerleri -1 ile +1 arasında olmadığından, kültürel ve ekonomik yararlar için puanların gelir değişkenine göre karşılaştırılmasında kullanılan Kruskal-Wallis Test sonuçları aşağıdaki gibidir.

Tablo 11. Algılanan Kültürel ve Ekonomik Yararlar Ait Puanların Meslek Değişkenine Göre Karşılaştırılması

Kruskall-Wallis	Grup	N	Sıra Ort.	df	Ki-kare	p
Kültürel Yararlar	Kamu personeli	86	231,40	4	4,505	,342
	Özel sektör	16	203,22			
	Esnaf/İşle tmeçi	38	194,46			
	Öğrenci	213	203,27			
	Diğer	68	220,48			
	Kamu personeli	86	224,31			
Ekonomik Yararlar	Özel sektör	16	223,63	4	4,023	,403
	Esnaf/İşle tmeçi	38	202,86			
	Öğrenci	213	201,01			
	Diğer	68	227,04			

Tablo 11'de Kruskal-Wallis Testi sonuçları incelendiğinde; katılımcıların kültürel yararlarına ait puanlarının ($p_{IGYD}=0,34$; $p>0,05$) ile ekonomik yararlarına ait puanlarının ($p_{IGYD}=0,40$; $p>0,05$) meslek durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

4.4.7. Gelir Durumu Değişkenine Göre Elde Edilen Bulgular

Gelir durumu değişkenine göre; sosyal, ekonomik, turizm yararlarına ve algılanan festival değerine yönelik puanlara ait ortalamaların birbirine yakın olduğu görülmektedir. Basıklık ve çarpıklık değerlerini göz önüne aldığımızda sosyal, ekonomik, turizm yararlarına ve algılanan festival değerine ilişkin algı puanlarına ait basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1 ile +1 arasında olduğu görülmektedir. Dolayısıyla sosyal, ekonomik, turizm yararlarına ve algılanan festival değerine yönelik puanlara ait dağılımların normal oluşunu söylenebilir. Bu nedenle sosyal, ekonomik, turizm yararlarına ve algılanan festival değerine ait puanların gelir değişkenine göre karşılaştırılmasında Anova Testi kullanılmıştır. Diğer taraftan kültürel ve bireysel yararlar için basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1 ile +1 arasında olmadığı görülmektedir. Bu nedenle kültürel ve bireysel yararlar için puanların gelir değişkenine göre karşılaştırılmasında Kruskal-Wallis Testi kullanılmıştır.

Tablo 12. Algılanan Sosyal, Ekonomik, Turizme Yararlarına ve Algılanan Festival Değerine Ait Puanların Gelir Değişkenine Göre Karşılaştırılması.

Anova	Varyans Kaynağı	Kareler Top.	Kareler Ort.	df	F	p	Fark
Sosyal Yararlar	Gruplar arası	10,512	2,628	4	3,046	,017*	Düşük-Ortanın üstü
	Gruplar içi	358,875	,863	416			
	Toplam	369,387		420			
Ekonomik Yararlar	Gruplar arası	5,472	1,368	4	1,295	,271	
	Gruplar içi	439,359	1,056	416			
	Toplam	444,831		420			
Turizm Yararları	Gruplar arası	3,867	,967	4	1,023	,395	
	Gruplar içi	393,193	,945	416			
	Toplam	397,059		420			
Algılanan Festival Değeri	Gruplar arası	4,125	1,031	4	1,338	,255	
	Gruplar içi	320,563	,771	416			
	Toplam	324,688		420			

Tablo 12'de Anova Testi sonuçları incelendiğinde; katılımcıların sosyal yararlarına ait puanlarının gelir düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($F_{IGYD}=3,46$, $p_{IGYD}=0,01$; $p<0,05$). Farkın kaynağını belirlemek amacıyla uygulanan Post Hoc Testi sonucunda, katılımcıların sosyal yararlarına ait puanlarının ortalamaları dikkate alındığında, istatistiksel farkın düşük gelirli ile ortanın üstü gelir düzeyine sahip olanlar arasında olduğu tespit edilmiştir.

Kültürel ve bireysel yararlar için basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1 ile +1 arasında olmadığı görülmektedir. Bu nedenle kültürel ve bireysel yararlar için puanların gelir değişkenine göre karşılaştırılmasında kullanılan Kruskal-Wallis Test sonuçları aşağıdaki gibidir.

Tablo 13. Algılanan Kültürel ve Bireysel Yararlara Ait Puanların Gelir Değişkenine Göre Karşılaştırılması

Kruskall-Wallis	Grup	N	Sıra Ort.	df	Ki-kare	p
Kültürel Yararlar	Düşük	87	181,80	4	11,698	,020*
	Ortanın	40	208,64			
	Altı					
	Orta	219	212,40			
	Ortanın	55	231,18			
Bireysel Yararlar	Üstü			4	2,381	,666
	Yüksek	20	271,85			
	Düşük	87	206,44			
	Ortanın	40	206,85			
	Altı					
Bireysel Yararlar	Orta	219	207,66	4	2,381	,666
	Ortanın	55	222,13			
	Üstü					
	Yüksek	20	245,08			

Tablo 13'te Kruskal-Wallis Testi sonuçları incelendiğinde, katılımcıların kültürel yararlarına ait puanlarının gelir düzeyine göre, istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($p_{IGYD}=0,02$; $p<0,05$).

Tablo 14. Hipotezlerin Kabul/Red Durumu

H1: Sosyal yararlar ile kültürel yararlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H2: Sosyal yararlar ile ekonomik yararlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H3: Sosyal yararlar ile bireysel yararlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H4: Sosyal yararlar ile turizme yararları arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H5: Sosyal yararlar ile algılanan festival değeri arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H6: Kültürel yararlar ile ekonomik yararlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H7: Kültürel yararlar ile bireysel yararlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H8: Kültürel yararlar ile turizm yararları arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H9: Kültürel yararlar ile algılanan festival değeri arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H10: Ekonomik yararlar ile bireysel yararlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H11: Ekonomik yararlar ile turizm yararları arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H12: Ekonomik yararlar ile algılanan festival değeri arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H13: Bireysel yararlar ile turizm yararları arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H14: Bireysel yararlar ile algılanan festival değeri arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H15: Turizme yararları ile algılanan festival değeri arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul

5. Sonuç

Festivallerin en önemli amaçları bir şehrin, bir ürünün tanıtılması, o yörenin ekonomisine canlılık kazandırılması ve hatta festivalin uluslararası hale dönüştürülmesiyle birlikte oluşan büyük bir pazarda ziyaretçilerin yaptıkları harcamalar sayesinde yerel kalkınmanın destelenmesidir. Festivallerin etkileşim-iletişim, eğlence, eğitim, sosyal, turizm, ticaret ve iş olmak üzere yedi işlevi bulunmaktadır. Festivaller bu yönleriyle ziyaretçi sayısını artırmakta, ekonomik kazanç sağlamakta, yöre imajını güçlendirmekte, işletmelere talep yaratmakta ve de işletmelerin geleceğe yönelik olarak yakalayabilecekleri en iyi fırsatlar için alacakları kararlarda stratejik vizyon oluşturmalarında yardımcı olmaktadır. Nitekim Özgürel vd.'nin (2015) çalışmalarında Tunceli Munzur Doğa ve Kültür

Festivali'nin il genelinde turizm hareketliliğine neden olduğu, sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan yöreye canlılık getirdiği sonucuna varılmıştır. Aynı şekilde Doğrul vd.'nin (2015) Erdem vd.'nin (2018) çalışmalarında, festivallerin değer yaratma aracı olduğu ve bölgeye sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel katkılarının olduğu, bölgenin tanıtılmasında bir araç olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu çalışmada toplam on beş hipotez belirlenmiştir. Araştırmanın birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci hipotezleri sosyal yararlar ile kültürel, ekonomik, bireysel, turizme ve algılanan festival değeri arasında anlamlı ilişki olduğu yönünde belirlenmiş ve hipotez testleri neticesinde bu hipotezler kabul edilmiştir. Bu sonuç, Yıldırım ve arkadaşlarının (2016) yaptığı çalışmalara çok yakındır. Bu çalışmada katılımcılar Uluslararası Portakal Çiçeği Karnavalını sosyal, bireysel, ekonomik, kentsel ve turistik yararlar şeklinde beş boyutta algılamaktadır.

Araştırmanın altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu hipotezleri, kültürel yararlar ile ekonomik, bireysel, turizme ve algılanan festival değeri arasında anlamlı ilişki olduğu yönünde belirlenmiş ve hipotez testleri neticesinde bu hipotezler kabul edilmiştir. Bu sonuç, Kömürcü ve arkadaşlarının (2014) yaptığı "Etkinlik Turizmi Çeşidi Olarak Festivaller: Bozcaada Yerel Tatlar Festivali Örneği" adlı çalışma sonuçlarıyla benzerlikler göstermiştir. Çalışmada yöre halkının ekonomik, sosyo-kültürel ve çevresel açılardan birçok etkisi olduğunu göstermektedir.

Araştırmanın on, on bir ve on ikinci hipotezleri, ekonomik yararlar ile bireysel, turizme ve algılanan festival değeri arasında anlamlı ilişki olduğu yönünde belirlenmiş ve hipotez testleri neticesinde bu hipotezler kabul edilmiştir. Bu sonuç, Chhabra'nın (2001) çalışması ile benzerlikler taşımaktadır. Çalışmada kültür turizminin yerel halkın ekonomisine katkılarının pozitif olduğu sonucuna varılmış, kültürel sürdürülebilirliğe etkileri değerlendirilmiştir.

Araştırmanın on üçüncü ve on dördüncü hipotezleri, festivalin bireysel yararları ile, turizme ve algılanan festival değeri arasında anlamlı ilişki olduğu yönünde belirlenmiş; on beşinci hipotezde ise festivalin turizme olan yararı ile algılanan festival değeri ile arasında anlamlı ilişki olduğu belirlenmiş ve hipotez testleri neticesinde bu hipotezler kabul edilmiştir. Hipotez sonuçları, Small vd. (2005); Duffy (2005); Getz vd. (2010); Sharpley ve Stone (2011); Gül vd. (2013) çalışmaları ile benzerlik göstermektedir. Sayılan bu çalışmalarda da festivallerin sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan pozitif etkileri saptanmış, festivallerin turizmin geliştirilmesi, ekonominin canlandırılması için bir araç olduğu saptanmıştır.

Bu çalışma sonucunda, Muş ili Korkut ilçesinde yapılan festivalin yöreye sosyo-kültürel açıdan etkilerinin olduğu anlaşılmıştır. Örneğin festival, katılımcılara yeni insanlarla tanışma fırsatı sağlamış, festival yöreye pozitif imaj kazandırmıştır. Farklı kültür ve yapıya sahip pek çok insan bir araya geldiği için iletişim ve etkileşim imkânı sağlanmakta, kültürel farklılıkların gelişmesi, sosyal bağların artırılması, topluma olan aidiyetin kazandırılması, geleneklerin yaşatılması, kültür öğelerinin gelecek nesillere aktarılması bölge halkının dayanışması mümkün olmaktadır. Ayrıca çalışma neticesinde, festivalin ekonomik açıdan gerekli ve faydalı olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Farklı yerlerden festivale gelen katılımcıların yapmış

olduğu alışverişlerin, konaklamaların ilçenin ekonomisini iyileştirici, istihdamı arttırıcı, hayat standardını yükseltici, turizmi geliştirici etkileri vardır. Yüksek bütçeli sponsorlukların alınmasıyla birlikte, bölgenin ücretsiz reklâmı yapılmakta ve böylelikle de o bölgeye canlılık ve hareketlilik gelmektedir. Korkut Lale Festivali, farklı mal ve hizmetleri satışa sunma çabasında olan yerel işletmelerin iş hacmini arttırmakta, markalaşmasının yolunu açmakta, işletmelere yeni aktiviteler oluşturma konusunda vizyoner bakış açısı kazandırmaktadır. Bu çalışmanın, bölge insanının değerlerini, o yerin kültürel dokusunu, sosyal, coğrafi, politik özelliklerini başka toplumlara tanıtmaya, sonraki nesillere aktarma ve işletmelerin stratejik karar ölçütlerini belirleyici yönü bulunduğundan dolayı daha ileriki bir süreçte yapılabilecek olan AB projesi, Sosyal Destek Programı (SODES), Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (DAKA) projelerine veri sağlama noktasında başlangıç niteliğinde olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akdemir, A. (2008). *Vizyon Yönetimi*. Bursa: Ekin Yayıncılık.
- Arcodia, C., & Whitford, M. (2008). Festival Attendance and The Development of Social Capital, *Journal of Convention and Event Tourism*, 8(2), 1-18.
- Chhabra, D. (2001). *Heritage Tourism: An Analysis of Perceived Authenticity and Economic Impact of the Scottish Highland Games in North Caroline*, (Doctorate Thesis). Department Of Forestry, North Caroline State University.
- Delamere, T. A. (1999). Development of a Scale to Measure Local Resident Perceptions of The Social Impacts of Community Festivals, *Ninth Canadian Congress on Leisure Research*, Wolfville.
- Doğrul, Ü., Atçeken, K. & Şahin, A. (2015). Festival Kalitesinin Ziyaretçilerin Algıladıkları Değer, Tatmin ve Sadakat Üzerine Etkisi: Mersin Uluslararası Narenciye Festivali Üzerine Bir Uygulama, *Çağ Üniversitesi. Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1):72-84.
- Duffy, M. (2005). Performing Identity within A Multicultural Framework, *Social and Cultural Geography*, 6 (5): 677-692.
- Felsenstein, D. & Fleischer, A. (2003). Local Festivals and Tourism Promotion: The Role of Public Assistance and Visitor Expenditure. *Journal of Travel Research*, 41(4), 385-392.
- Getz, D., Andersson, T. & Carlsen, J. (2010). Festival Management Studies Developing A Framework and Priorities for Comparative and Cross-cultural Research, *International Journal of Event and Festival Management*, 1(1), 29-59.
- Giritlioğlu, İ., Olcay, A., & Özekici, Y. K. (2015). Bir Turizm Çeşitliliği Olarak Festival Etkinliklerinin Sınıflandırılması: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13, 306-323.
- Gül, K., Erdem, B. & Gül, M. (2013). Yerel Festivallerin Etkinliğine Bağlı Ziyaretçi Kazanımları: Sındırgı Yağcıbedir Festivali Örneği, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 213-239.
- Gürsoy, D., Jurowski, C. & Uysal, M. (2002). Resident Attitudes: A Structural Modeling Approach, *Annals of Tourism Research*, 29 (1): 79-105.
- Hamşioğlu, A. B. (2011). Pazar Yönlülük, Kalite Yönlülük ve İşletme Performansı İlişkisi: İlaç Sektöründe Yapılan Bir Çalışma, *Ege Akademik Bakış*, 11 (1): 91-101.
- Kızıllırmak, İ. (2006). Türkiye’de Düzenlenen Yerel Etkinliklerin Turistik Çekicilik Olarak Kullanılmasına Yönelik Bir İnceleme, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 181-196.
- Kömürçü, G. B., Boz, M., & Tükeltür (2014). Etkinlik Turizmi Çeşidi Olarak Festivaller: Bozcaada Yerel Tatlar Festivali Örneği, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi*, 13 (25): 221-237.
- Köse, A. (2013). *Stratejik Yönetim*, İstanbul: Kumsaati Yayıncılık.
- Lee, I., Arcodia, C., & Lee, T. J. (2012). Benefits of Visiting A Multicultural Festival: The Case of South Korea, *Tourism Management*, 33, 334-340.
- Lipton, M. (1996). *Demystifying The Development of An Organizational Vision*, MIT Sloan Management Review.
- Özgürel, G., Alan, Y. & Bingöl, Z. (2015). Yerel Kalkınmada Bir Araç Olarak Festivaller: Munzur Kültür ve Doğa Festivali, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 5 (2): 113-121.
- Özkan, E., Metin, M., Celal, A., (2018), Festivallerin Bölge Turizmine Katkıları ve Sürdürülebilirliği: Uluslararası Mengen Aşçılık ve Turizm Festivali Örneği, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 6/1, 228-245.
- Saçlı, Ç. (2020). Festival Memnuniyeti ile Kültürel Etkileşim Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Silifke Uluslararası Müzik ve Folklor Festivali Örneği, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1): 505-521.
- Sayılan, H. (2008). Endemik Bir Bitki Türü Olan Muş Lalesi'nin (Tulipa sintenisii Baker) Botanik Turizmi (Bitki Gözlemciliği) Amaçlı Değerlendirilmesi, V. Ulusal Coğrafya Sempozyumunda Sunulan Bildiriler.
- Sharpley, R & Stone, P. (2011). Socio-Cultural Impacts of Events: Meanings, Authorized Transgression, And Social Capital, In S.Page and J.Connell (Eds) *The Routledge Handbook of Events*. London, Routledge
- Small, K., Edwards, D. & Sheridan, L. (2005). A Flexible Framework for Evaluating The Socio-Cultural Impacts of A (small) Festival, *International Journal of Event Management Research*, 1(1): 66-76.

Yıldırım, O., Karaca, O. B., & Çakıcı, A. C. (2016). Yerel Halkın Adana-Uluslararası Portakal Çiçeği Karnavalına Yönelik Algı ve Memnuniyetleri Üzerine Bir Araştırma, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 13(2): 50-68.

<https://www.cnnturk.com/seyahat/musta-lale-festivali-duzenlendi?page=1>

Ek-1: Araştırmanın Anket Formu

KORKUT LALE FESTİVALİ KATILIMCILARININ FESTİVALE YÖNELİK SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK ALGILARI		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne katılıyorum Ne katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
		1	2	3	4	5
Sosyal Yararlar	1	Festival yerel halk ile katılımcıların iletişim kurmasını sağlamaktadır.				
	2	Festival yerel halka sosyal etkileşim fırsatları sağlamaktadır.				
	3	Festival yörenin yaşam standartlarının yükselmesine yardımcı olmaktadır.				
	4	Festival yerel halkın sosyal gelişimine katkı sağlamaktadır.				
	5	Festival yerel halkın dayanışma bilincini geliştirmektedir.				
Kültürel Yararlar	6	Festival Muş 'un kültürünü yansıtmaktadır.				
	7	Festival yerel kültürün korunmasına yardımcı olmaktadır.				
	8	Festival yerel halkın kültürel gelişimine katkı sağlamaktadır.				
	9	Festival yerel halkın tarihi ve kültürel değerlere sahip çıktığını göstermektedir				
	10	Festival, geleneksel kültürün gelecek kuşaklara aktarılmasına yardımcı olmaktadır				
Ekonomik Yararlar	11	Festival yerel işletmelerin iş hacmini arttırmaktadır.				
	12	Festival süresince daha çeşitli mal ve hizmetler kentte satışa sunulmaktadır				
	13	Festival işletmeleri yeni aktiviteler oluşturma konusunda cesaretlendirmektedir				
	14	Festival yerel ekonomiyi canlandırmaktadır.				
Bireysel Yararlar	15	Festival, yörenin kültürü ve lale hakkındaki bilgimi artırdı.				
	16	Festival, yerel değerlere bağlılığımı artırdı.				
	17	Festival, hoş ve eğlenceli vakit geçirmemi sağladı.				
	18	Festival, günlük stresimi atmama sağladı.				
	19	Festivalde yeni insanlarla tanışma fırsatım oldu.				
Turizme Yararları	20	Festival Korkuta gelen yerli turist sayısını artırdı.				
	21	Festival Korkuta gelen yabancı turist sayısını artırdı.				
	22	Festival yörenin imajını olumlu yönde etkilemektedir.				
	23	Festival yörenin turizm açısından tanıtımına katkı sağlamaktadır.				
Algılanan Festival Değeri	24	Festival, gürültü ve çevre kirliliğine neden olmaktadır.				
	25	Festival, amacına uygun düzenlenmemektedir (lale geri plandadır).				
	26	Festival, suistimal edilmektedir (yüksek fiyatlı ürün satışı, çıkar sağlamaya çalışan insanların varlığı).				
	27	Festival tanıtımı, bilgilendirmesi ve reklamı yeterli düzeydedir.				
	28	Festival beklediğimden iyi geçti, bir sonraki festivale kesinlikle katılmayı düşünüyorum.				
	29	Arkadaşlarıma ve çevremdeki insanlara festivale katılmalarını tavsiye ederim.				
	30	Festival programının iyi organize edildiğini düşünüyorum.				

Araştırma Makalesi • Research Article

Çevre Bilinci Eğitiminde Muş Alparslan Üniversitesi'nin Ders Müfredatı Üzerine Bir İnceleme*

A Study on the Curriculum of Mus Alparslan University in Environmental Awareness Education

Mahmut Özdemirkol^{a,**}

Öğr. Gör., Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Yerel Yönetim Pr., 36000, Kars /Türkiye.
ORCID: 0000-0003-4878-9947

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 28 Kasım 2020

Düzeltilme Tarihi: 20 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 23 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Çevre Eğitimi

Çevre Bilinci

Muş Alparslan Üniversitesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received 28 November 2020

Received in revised form 20 December 2020

Accepted 23 December 2020

Keywords:

Environmental Education

Environmental Awareness

Muş Alparslan University

ÖZ

Çevre eğitimi çevresel sorunların çözümü, sürdürülebilir kalkınma, doğal ve yapay çevrenin korunması ekseninde bilinçli insanların yetiştirilmesi hedefine dayanmaktadır. Bu yaklaşıma göre çevresel sorunların sebebini bilen, çevresel sorunlar karşısında tutum ve davranış geliştiren çevresine duyarlı bilinçli insanların yetiştirilmesi çevre eğitiminin temel hedefleri arasındadır. Çevre eğitiminde üniversitelerin üstleneceği rol önemlidir. Çevre bilinci ve duyarlılığı gelişmiş, çevresel sorunların farkında olan ve bunu bir tutum ve davranışa dönüştüren insanların yetiştirilmesi üniversitelerin çevresel eğitim amaçları arasında olmalıdır. Türkiye’de öğretmenler ve öğrenciler üzerinde yapılan çeşitli alan araştırmalarının sonuçları Türkiye’de çevre eğitiminin teorik bir bilginin ötesine geçemediği ve çevre eğitiminin yetersiz olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada çevre eğitiminin teorik çerçevesi ifade edilmiştir. Muş Alparslan Üniversitesi’nin ders müfredatı incelenmiş ve üniversitenin çevre eğitimindeki durumu incelenmiştir.

ABSTRACT

Environmental education is based on the goal of raising conscious people on the axis of solving environmental problems, sustainable development, and protection of natural and artificial environment. According to this approach, raising conscious people who know the cause of environmental problems and develop attitudes and behaviors against environmental problems are among the main objectives of environmental education. Universities play an important role in environmental education. It should be among the environmental education objectives of universities to raise people who have developed environmental awareness and sensitivity, are aware of environmental problems and turn this into an attitude and behavior. The results of the research done on various areas in Turkey where teachers and students go beyond a theoretical knowledge of environmental education in Turkey and demonstrate that insufficient environmental education. In this study, the theoretical framework of environmental education is expressed. The course curriculum of Muş Alparslan University was examined and the status of the university in environmental education was reached.

1. Giriş

Günümüz toplumunda en çok tartışılan konuların başında “çevre” gelmektedir. Bugün genel kabul gören ve aynı zamanda Türkiye Çevre Yasası’nda benimsenen tanıma göre; çevre, insanların ve diğer canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları fiziksel, biyolojik, toplumsal,

ekonomik ve kültürel ortamdır (2872 Sayılı Kanun, Madde 2). Çevre sorunlarının sebeplerinin ve çözüm önerilerinin neler olduğu üzerinde bir uzlaşma bulunmamaktadır. Çevre sorunlarının sebepleri hakkında bir uzlaşma olmamakla beraber çevre sorunları, doğaları gereği bir bütün oluşturmakta, öğeleri arasında sıkı bir bağ ve ilişki bulunduğu kabul edilmektedir. Çevre yazın alanında çevre sorunları temel olarak hava, su ve toprağın kirlenmesi

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: m.ozdemirkol@gmail.com

olarak belirtilmektedir. Bu sorunların yanında uluslararası platformlarda gündeme gelen ve çeşitli politikalara zemin hazırlayan çevre sorunları ise doğal sera etkisinin bozulması, iklim değişikliği, küresel ısınma, ozon tabakasının incilmesi olarak sayılabilir (Torunoğlu, 2014). Çevre sorunları çeşitli toplumsal, ekonomik, sosyal ve siyasal birçok yönü bulunmaktadır. Çevre sorunları özü itibarıyla bir taraftan doğal varlıklara tehdit oluştururken diğer taraftan ise insan hayatı ve sağlığını tehlikeye düşürmektedir.

Çevre sorunlarının uluslararası alanda ilgi konusu olması yeni sayılır. 1960'lı yıllarla birlikte çevre sorunları toplumsal hareketlerin, çevreci örgütlerin, aktivist ve akademi dünyasının önemli bir teması haline gelmiştir. Çevre sorunları artık insanların sağlıklı yaşam alanlarını etkilemektedir. Diğer taraftan çevre sorunları artık yerel bir sorun olmayıp küresel bir olgu haline gelmiştir. Çevresel sorunların sonuçlarından bütün insanlar etkilenmektedir. "Yaşayacak başka bir dünya yok" sözü çevreci anlayışın ve ilginin haklı bir sloganı olmuş durumdadır.

Çevre ekseninde gerek uluslararası gerekse ulusal düzeyde gelişen politika demetleri, tavsiyeler, yasal ve kurumsal düzenlemelerin gerekli ve önemli olduğu açıktır. Bunların çevre sorunlarının çözümünde önemli katkısı olsa da amaçlanan hedeflere ulaşabilmesi için çevre bilincinin ve çevreye duyarlılığın geliştirilmesi gereklidir. Sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hedefi çevre bilincinin geliştirilmesinden bağımsız değildir. Çevre bilincinin geliştirilmesi çerçevesinde üniversiteler önemli bir yer tutmaktadır. Üniversiteler bir taraftan bilimsel bilgi üretme merkezleriyken diğer taraftan binlerce insanın eğitim öğretim gördükleri yerlerdir. Başta öğretmenler olmak üzere bütün üniversite mezunlarının aldıkları bilgi, beceri ve davranışlarla hayatlarına devam etmektedirler. Bu nedenle üniversitelerde çevre eğitimi ve çevre bilincinin geliştirilmesi yani öğrencilerin çevreci bir tutum ve davranış geliştirmesi sürdürülebilir, sağlıklı bir çevre için önemli görülmektedir. Böyle bir eğitim üniversite eğitiminin bir parçası olarak görülmelidir. Bir bütün olarak eğitim öğretim kurumlarında çevre eğitimiyle çevre bilincinin artırılması gerekli olmakla beraber üniversitelerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Çünkü Türkiye'de her yıl üniversite kurumlarına artan sayıda öğrenci kayıt yapmaktadır. Örneğin 2018 yılında örgün öğretim programlarına yerleşen toplam aday sayısı 710.982 iken bu sayı 2019 yılında 753.461 olarak gerçekleşmiştir (YÖK, 2021:2). Bu nedenle üniversitelerin sahip olduğu potansiyel, çevre bilincinin geliştirilmesinde önem arz etmektedir.

Üniversiteler sosyal değişim, etkileşim, iletişim ve gelişmenin gerçekleştiği en önemli kurumlardan biridir. Gençler ile hayat arasında bir köprü oluşturmaktadırlar. Bu nedenle insan yaşamını daha iyi seviyelere taşımakta önemli bir basamak rolü olan üniversitelerin program ve bölümlerinde alansal eğitim ve öğretimin yanı sıra çevre eğitime de ihtiyaç duyulmaktadır (Tufaner ve diğerleri, 2020:13). Çevre sorunlarının çözümünde ve çevresel sorunlarla mücadelede bilinçli insan yetiştirilmesi hedefi eğitimin bir parçası ve gerekliliği olmuş durumdadır. Bu önemine binaen çalışmada Muş Alparslan Üniversitesi ders müfredatı incelenerek üniversitenin çevre bilinci eğitimi yaklaşımı bulgular üzerinden değerlendirilmiştir.

2. Yöntem ve Uygulama

Her araştırmanın bir amacı olduğu gibi bu çalışmanın amacı artan çevre sorunlarıyla mücadelede uluslararası düzeyde öne çıkan çevre eğitimi ve bilincinin önemini ortaya koymak ve Muş Alparslan Üniversitesi ders müfredatı üzerinden bahsi geçen üniversitede çevre eğitiminin durumunu ortaya koymaktır. Bulgular eşliğinde üniversitede çevre eğitiminin geliştirilmesi için öneriler geliştirmektir. Çalışmanın araştırma nesnesi Muş Alparslan Üniversitesi'nin sahip olduğu ders havuzu, ders müfredatı, derslerin dağılımı ve bu dersleri alan ya da almayan öğrenci sayılarının karşılaştırılması olmuştur.

Çalışmada üniversitenin sahip olduğu sekiz lisans programı, altı ön lisans programı ve iki enstitünün ders havuzu, ders programları ve öğrenci sayıları incelenmiştir.¹ Bu incelemeler sonucunda elde edilen bulgular yedi tabloda sunulmuştur. Elde edilen bulguları özetleyen bu tablolar öğrencide çevreye karşı duyarlılık, farkındalık ve davranış geliştirme amacını ifade eden çevre eğitimi hususunda Muş Alparslan Üniversitesi'nin durumu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Aynı zamanda çevre eğitimi konusunda üniversite ders müfredatının hangi yönde geliştirilmesi veya değiştirilmesi gerektiği hususunda veriler sunmaktadır. Çalışmanın araştırma nesnesi olan ders müfredatı, ders programları, öğrenci sayıları, faaliyet ve stratejik planlar internet üzerinden erişime açık olan üniversitenin resmi web sitesinde yer alan "Bologna" sayfası ve ilgili programların dokümanları araştırmacı tarafından incelenerek elde edilmiştir. Açılan çevre dersleri ve dersi alan öğrenci sayıları Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı'ndan elde edilmiştir.

Çalışmada çevre bilinci eğitiminin çevre sorunlarının çözümünde önemli bir rolü olacağı üzerinde durulmuştur. Bu nedenle çevre sorunları çerçevesinde gelişen kuramsal tartışmalara girilmemiştir. Bu çerçevede çevre eğitimi ve bilincinin artan önemi üzerinde durulmuştur. Çevre eğitiminin neden önemli ve gerekli olduğu çevre eğitiminin gelişmesinde rol oynayan uluslararası belgeler ışığında ortaya konulmuştur. Çevre bilincinin uluslararası gelişiminde en önemli rolü olan ve çevre eğitiminin kavramsal gelişimine önemli katkıları olan başta Belgrad ve Tiflis Konferansları olmak üzere uluslararası belgeler ve literatür taramasıyla çalışmanın kavramsal temeli oluşturulmuştur. Muş Alparslan Üniversitesi'nin çevre eğitimi müfredatı incelenerek çevre bilincinin geliştirilmesinde üniversitenin sahip olduğu perspektif ortaya konulmuştur. Bu temelde bu çalışmada Muş Alparslan Üniversitesinin ön lisans, lisans ve enstitülerde yer alan seçmeli ve zorunlu dersler içerisinde çevre temalı

¹Muş Alparslan Üniversitesi; 5662 Sayılı Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı Kanununda ve Yükseköğretim Kurumları Öğretim Elemanlarının Kadroları Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararnameye Ekli Cetvellerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunun 29/05/2007 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmesiyle kurulan 17 üniversiteden biridir. Muş Alparslan Üniversitesi bünyesinde; 8 lisans (Eğitim Fakültesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İslami İlimler Fakültesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Spor Bilimleri Fakültesi ve Uygulamalı Bilimler Fakültesi), iki enstitü (Fen Bilimleri Enstitüsü ve Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve altı ön lisans (Bulanık MYO, Malazgirt Meslek Yüksekokulu, Sağlık Hizmetleri MYO, Sosyal Bilimler MYO, Teknik Bilimler MYO ve Varto MYO) yer almaktadır.

derslerin ağırlıklarının ne olduğu sorusuna cevap bulunmaya çalışılmıştır. Müfredatın çevre eğitimine katkısı anlaşılmalı çalışılmıştır. Elde edilen bulgular kavramsal çerçeve ekseninde değerlendirilmiş ve nihayetinde çevre eğitiminde müfredatın geliştirilmesi için öneriler sunulmuştur.

3. Çevre Eğitimi ve Gelişimi

Çevre sorunları esasen ekosistemin kendi kendisini düzeltme yeterliliği üzerinde özellikle insanların denge bozucu faaliyetleri sonucu oluşan bir olgudur. Yani doğanın kendi kendisine yeten dengesinin insan faktörüyle bozulması sonucu çevre sorunları oluşmaktadır. Nitekim insan faktörünün çevreye yaptığı bilinçsizce müdahaleler doğanın kendi kendisini denetleyen bütünlüğüne zarar vermektedir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1993:25). Çevre, çevre sorunları ve ekoloji üzerine çalışanlar çevrenin birbiriyle ilişkili bir takım ilkeleri olduğunu ifade ederler. Bu ilkeleri şöyle sıralamak mümkündür (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1993); doğanın bütün olduğu, doğanın sınırlı olduğu, doğanın bir öz denetime sahip olduğu, doğanın çeşitliliğe sahip olduğu ve doğada hiçbir şeyin yok olmadığı. Bu ilkeler ekosistemin birbirinden bağımsız olmadığı ve ekosistemin bir bütün olduğuna işaret eder. Bu temelde ekosistem insan neslinin sürdürülebilirliği, sağlığı ve geleceği için önemli olup insanın da içinde olduğu bütüncül bir sistem olduğu ifade edilebilir. Ekosistemin bir parçasına zarar verildiğinde bahsi edilen ilkelere dolaylı diğer parçaları zarar görmektedir. Ekosistemin sürdürülebilirliği insan türünün geleceği, sağlığı ve refahı için gereklidir. Bu nedenle ekosistem yönetiminin ve korunmasının mevcut ve gelecek nesillerin sosyoekonomik, politik ve kültürel ihtiyaçlarını karşılarken, büyük ekolojik hizmetleri korumayı ve doğal kaynakları eski haline getirmeyi amaçlayan bir süreçtir (Nwachukwu, 2014:65). Bu süreç yönetimde çevre eğitimi önemli bir rol oynamaktadır. Çevre eğitimiyle insanların duyarlılıklarında, tutumlarında ve bilgilerinde çevreci yönlerinin geliştirilmesi aynı zamanda çevre sorunlarının kaynağında çözülmesine de yarayacaktır. Nitekim çevre sorunlarının çözümünde etkili ve kalıcı çözümler, bu sorunlarla mücadele konusunda bilinçli bireyler yetiştirilmesi ile mümkün olur (Demircioğlu vd, 2015:171). Çevre bilinci oluşmuş, çevresel sorunların sebeplerini bilen ve buna yönelik bir davranış sergileyen bilinçli insanların yetiştirilmesi çevrenin korunması, iyileştirilmesi veya geliştirilmesine fayda sağlayacaktır.

Çevre eğitimiyle insanların bilinçlendirilmesi, insanlarda farkındalık oluşturulması ve çevreye duyarlılıklarının artırılması gerekmektedir. Çevreye dönük olumsuzlukları önleme sadece hükümet politikalarına ve çıkartılacak yasal düzenlemelere bırakılamaz. Çevresel sorunların çözümü, çevresel değerlerin geliştirilmesi ve korunması için sadece toplumun tepesinden çözümler veya adımlara bağlanması esasen vatandaşların pasifleşmesi ve çevresel sorunların kaynağında çözülememesi gibi sonuçlara sebep olabilir. Çözümü sadece merkezîyetçi bir yaklaşımda aramak vatandaşların katılımıyla çözüm geliştirme olanağı zarar görür. David Orr'un ifadesiyle çözümler sadece toplumun tepesinden beklenildiğinde ekolojik olarak yetkin bir topluma özel bir ihtiyaç oluşturulamayacaktır. Bu nedenle çevre eğitimi çoğunlukla eğitim kurumlarının müfredatlarında bir ekstra olarak kabul edilecektir, temel

bir gereklilik veya tüm eğitim sürecini kaplayan bir unsur olarak görülmeyecektir (Orr,1992:24). Çevresel sorunların çözümünde salt merkezîyetçi bir yaklaşım çevresel sorunların çözümünde eksik kalacaktır. Çevreci yasal düzenleme veya politikanın amacına ulaşması ve bunların etkinliği gerçekte insanlarda var olan çevre bilincinin düzeyinden bağımsız değildir. Aynı şekilde hükümet politikaları ve yasaların sadece uluslararası diplomatik ilişkilerde bir gereklilik olmaktan çıkartılıp toplumsal bir talep haline gelmesi çevre bilinci gelişmiş vatandaşlar sayesinde olacaktır. Bütün bu nedenlerle ekolojik sorunlar sadece bilimsel ölçüm, idari eylem ve teknolojik tazminatla çözülemeyeceğinden, kirletenle başa çıkmak için 'ekolojik eğitim' gereklidir (Schleicher,1989:257). Bu temelde çevresine duyarlı, çevresel sorunların sebep ve sonuçları arasında bağlantı kurabilen çevreci bir tutuma sahip insanların yetiştirilmesi başka bir ifadeyle çevre sorunlarının kaynağı olan insan faktörünün eğitilmesi, duyarlılık ve farkındalığının artırılması çevre sorunlarının çözümü ekseninde önem arz etmektedir.

Çevreye verilen zararların büyümesiyle birlikte özellikle 1960'ların sonlarından itibaren artmaya başlayan çevre bilinci ve duyarlılık nedeniyle Birleşmiş Milletler (BM) öncülüğünde gelişen çözüm arayışlarının ana temalarından birisi çevre eğitimidir. Çevre hususunda bir dönüm noktası olarak kabul edilen 5 - 16 Haziran 1972 tarihinde Stockholm'de gerçekleşen BM İnsan Çevre Konferansı aynı zamanda çevre eğitimi üzerinde durmasıyla önemli bir uluslararası belge niteliğindedir. Bu konferansa kabul edilen bildirgenin 19. maddesine göre çevre ile ilgili konularda eğitim, gençlerin yanı sıra yetişkinlerin de, yoksul kesime saygısı göz önünde bulundurularak, çevrenin korunmasında ve iyileştirilmesinde bireylerin, işletmelerin ve toplulukların sorumlu davranışlarının temelini genişletmek için esastır (United Nation, 1972:5). BM'nin çevre konusunda gerçekleştirdiği bu ilk konferanstan sonra gerçekleşen çevre konferanslarında çevre eğitimi üzerinde durulan ana temalar olmuştur. Çünkü Gro Harlem Brundtland'ın ifadeleriyle eğitim kurumlarının halkın bilinçlendirilmesi ve politik değişimin yaratılmasındaki rolleri vazgeçilmezdir; teşvik edilen tavırlar, sosyal değerler ve özelemlerdeki değişiklikler, geniş eğitim kampanyalarına bağlı olacaktır (United Nations, 1987:16). Brundthland Raporu olarak bilinen BM Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun "Ortak Geleceğimiz" isimli raporunun nüfus ve insan kaynakları bölümünde çevre sorunları arasında nüfus mevzusu üzerinde de durmaktadır. Rapor sorunun sadece nüfus fazlalığında olmadığını ifade eder. Aynı zamanda insanların kaynaklarla ilişkisinin göz önünde tutarak 'nüfus sorunu'nun kısmen kaynaklara daha eşit erişim sağlamak için kitlesel yoksulluğu ortadan kaldırmaya yönelik çabalarla ve bu kaynakları yönetmek için insan potansiyelini geliştirmeye yönelik eğitimle ele alınması gerektiğini ifade etmektedir (United Nations, 1987:27). Rapor esasen birçok çevre sorununun çözümünde ve önerilen davranış, tutum, kurumsal geliştirme ve yasal düzenlemelerde eğitim boyutu üzerinde özellikle durmaktadır. Nitekim raporun başarısı çevre eğitiminden bağımsız olmadığı kabul edilmiştir. Konferans kalkınma bağlamında çevresel konuları ele alırken, özellikle genç neslin çevre eğitimini ve çevrenin değerine ilişkin farkındalığı artırmak için diğer önlemleri teşvik etmeyi öne çıkarmaktadır (United Nation, 1992: 154). 1992'de

gerçekleşen Rio Konferansı olarak bilinen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı Raporu'nda çölleşme, kuraklık gibi sorunlara karşı insanların bilincini ve bilgisini artırma amacıyla çevre eğitimi üzerinde durmaktadır. Bu temelde çevre eğitiminin ilk ve orta okul müfredatına entegrasyonu dahil olmak üzere, çölleşme ve kuraklıkla ilgili kamu bilincini ve bilgisini geliştirmek ve artırmak gerekliliğini ifade etmektedir (United Nation, 1992:167). Çiftçiler için, özellikle kadınlar için çevre eğitimi almak, kırsal nüfusun dağ ekosistemlerinin sürdürülebilir kalkınmasına ilişkin ekolojik sorunları daha iyi anlamasına yardımcı olacaktır (United Nation, 1992:172). BM tarafından 2002'de gerçekleştirilen Johannesburg Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi Raporu'nda çevresel sorunların çözümü için eğitimin önemine vurgu yapılmaktadır. Rapor ekonomik büyümenin yanı sıra sosyal kalkınma ve çevrenin korunması için bir temel oluşturmak adına insan kaynakları geliştirilmesinin gerekli olduğunu vurgulamıştır (United Nation, 2002: 124).

BM'nin çevre ve bu çalışmanın konu edindiği çevre eğitimi hususunda bir diğer önemli adımı ise BM'ye bağlı bir program olan BM Çevre Programı (UNEP)'ni oluşturmuş olmasıdır. Belgrad Konferansı'nda (1975) çevre eğitiminin küresel düşünce ve yerel eylem gerektirdiği ve 'insan ile biyosfer arasındaki ilişki' üzerine odaklanılması gerektiği belirtildi. Kısa bir süre sonra (Münih konferansında) sosyal bilimlerin doğa bilimlerinin tek taraflı olgusal-işlevsel yorumundan kaçınmak için farklı çevre perspektiflerini koordine etmesi gerektiği vurgulanmıştır (Schleicher,1989:267).

Çevre eğitimi alanında temel politikaları belirlemek ve çerçeve çizmek adına UNEP ve UNESCO işbirliğiyle birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların en önemlileri Belgrad ve Tiflis Bildirgeleridir. Özellikle Tiflis Konferansının Bildirgesi ve önerileri, çevre eğitiminin insan eğitiminde yerini alması için bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu belgelerde ulusal ve uluslararası düzeyde çevre eğitiminin geniş çerçevesiyle birlikte niteliği, amaçları ve pedagojik esasları belirtilmektedir (Ünal ve Dimişki, 1999:143). Çevre eğitiminin dünya çevresinin korunması ve iyileştirilmesinin yanı sıra dünya toplumlarının sağlıklı ve dengeli kalkınmasındaki önemli rolüne dikkat çekilen uluslararası en önemli belgeler arasında Tiflis Deklarasyonu bulunmaktadır. Tiflis Deklarasyonu, Konferansın iki tavsiyesiyle birlikte yerel, ulusal, bölgesel ve uluslararası olmak üzere tüm düzeylerde ve tüm yaşlarda çevre eğitimi için çerçeve ilkeler ve yönergeler oluşturmaktadır.

Çevre eğitimi söz konusu olduğunda çevre konusunda genel bilgilerin yanında insanlarda çevresel sorunların kaynaklarına ilişkin bilinç, farkındalık ve davranışsal değişimler oluşturması söz konusu olmalıdır. Çevrenin korunması ve iyileştirilmesi için bireylerin çevresel problemleri içselleştirmesi hedeflenmektedir (Tufaner ve diğerleri, 2020:13). Nihayetinde kirletenle başa çıkmak için çevre eğitimi gereklidir. Çevre eğitimi insan ve doğa arasındaki karşılıklı ilişkiye referanslarla başlamalıdır (Schleicher,1989:257). Çevre eğitimi insanlarda çevreye dönük farkındalığın artırılması, çevre hakkında sorumlu kararlar almak için gereken eleştirel düşünme, problem çözme ve karar verme becerilerini sağlayan eğitim çabalarını ifade eder (Nwachukwu, 2014:1). Yani Orr'un

ifadesiyle çevre eğitimi insanların sadece konuşma şeklini değil; aynı zamanda onların yaşam şeklini de değiştirmelidir (Orr,1992:26).

Çevre konusunda önemli bir yeri olan Belgrad Bildirgesi'nde çevre eğitiminin amaçları farkındalık, bilgi, tutum, beceriler, değerlendirme yeteneği ve katılım olmak üzere altı ana başlıkla ifade edilmektedir. Bildirge çevre eğitiminde öne çıkardığı bu altı amacı şöyle tanımlamaktadır (The Belgrad Charter, 1975):

Farkındalık: Bireylere ve sosyal gruplara çevre ve bununla bağlantılı sorunlara ilişkin bir farkındalık ve duyarlılık kazanmalarına yardımcı olmak.

Bilgi: Bireylerin ve sosyal grupların çevre ve bununla ilişkili problemleri ve insanlığın buradaki kritik derecede sorumlu varlığı ve rolü hakkında temel anlayış kazanmalarına yardımcı olmak.

Tutum: Bireylerin ve sosyal grupların sosyal değerlere, çevre için güçlü endişe duygularına ve çevrenin korunmasına ve iyileştirilmesine aktif olarak katılma motivasyonu kazanmalarına yardımcı olmak.

Beceriler: Bireylere ve sosyal gruplara çevre sorunlarını çözmeye becerilerini kazanmalarına yardımcı olmak.

Değerlendirme Yeteneği: Bireylerin ve sosyal grupların çevresel önlemleri ve eğitim programlarını ekolojik, politik, ekonomik, sosyal, estetik ve eğitimsel faktörler açısından değerlendirmelerine yardımcı olmak.

Katılım: Bireylerin ve sosyal grupların çevre sorunları ile ilgili sorumluluk duygusu geliştirmelerine yardımcı olmak ve bu sorunları çözmek için uygun eylemi sağlamak

Çevre eğitiminde yol gösterici ilkeler vardır. Çevre eğitimi bu ilkeler perspektifinde geliştirilmelidir. Çevre eğitimi aşağıdaki yaklaşım ve ilkelerle ele alınmalıdır (The Belgrad Charter, 1975; Tbilisi Declaration, 1977):

- Doğal ve yapay çevre ayrımı gözetmeksizin ekolojik, politik, ekonomik, teknolojik, sosyal, yasal, kültürel ve estetik gibi çevreyi bir bütün olarak ele alınmalıdır.
- Çevre eğitimi hem okul içinde hem de okul dışında yaşam boyu devam eden bir süreç olmalıdır.
- Çevre eğitimi yaklaşımı disiplinler arası olmalıdır.
- Çevre eğitimi bölgesel farklılıklara gereken önemi göstererek, başlıca çevre sorunlarını dünya bakış açısından incelemelidir.
- Çevre eğitimi mevcut ve gelecekteki çevresel durumlara odaklanmalıdır.
- Çevre sorunlarının önlenmesi ve çözülmesine aktif katılımı vurgulamalıdır.
- Çevre eğitimi tüm gelişme ve büyümeyi çevresel açıdan incelemelidir.
- Çevre eğitimi çevre sorunlarının çözümünde yerel, ulusal ve uluslararası işbirliğinin değerini ve gerekliliğini teşvik etmelidir.
- Çevre eğitimi öğrencilerin çevre sorunlarının semptomlarını ve gerçek nedenlerini keşfetmelerine yardımcı olmalıdır.
- Çevre eğitimi çevre sorunlarının karmaşıklığını ve dolayısıyla eleştirel düşünme ve problem çözme becerilerini geliştirmelidir.

- Öğrencilerin öğrenme deneyimlerini planlamada rol almalarını sağlamalıdır.

Çevre eğitimi hususunda belirtilmesi gereken başka bir noktaysa çevre eğitiminin sürdürülebilir kalkınma ilişkisi çerçevesinde ele alan bir yaklaşımın gelişmiş olmasıdır. Çevre eğitiminin tarihi, çevreyle ilgili değişen endişeler ve buna bağlı sorunlar ile çevre eğitiminin tanımlanma ve teşvik edilme şekli arasında yakın bir bağlantı vardır (Tilbury, 1995:197). 1990'larda artan çevre ve kalkınma ilişkisi çevre eğitiminin içeriğini bu yönde değiştirmiştir. Ekonomik kalkınma ve çevrenin korunması arasında uzlaşma ihtiyacı, çevresel kaygılarla ilgili herhangi bir anlayışı sosyo-ekonomik ve politik bir bağlama yerleştirme ihtiyacı, çevre ve kalkınma endişelerini birleştirme ihtiyacı (Tilbury, 1995:197) sürdürülebilirlik bağlamında çevre eğitiminin 1990'lar sonrası perspektifi olmuştur.

Eğitimin sürdürülebilir kalkınma ilişkisi ekseninde geliyor olmasına şüpheyle yaklaşanlar da vardır. Onlara göre çevre eğitiminde sürdürülebilir kalkınma gündemi sorunludur. Şöyle ki sürdürülebilir kalkınma için eğitim bir ürün olarak görülmekte ve küreselleşen güçlerin taşıyıcısı olmaktadır (Jicling ve Wals, 2008:18). Bu eleştirileri göz ardı etmemek gerekmektedir. Ancak bu eleştiri, kaygı ve şüphelere rağmen çevre eğitiminin uluslararası platformların katkılarıyla daha görünür ve eğitimin önemli bir parçası haline geldiğini de unutmamak gerekmektedir.

4. Bulgular ve Değerlendirme

Muş Alparslan Üniversitesi ders müfredatları ve ders havuzları incelendiğinde çevre temalı derslerin çeşitli isimlerle seçmeli veya zorunlu dersler olarak okutulduğu görülmektedir.² Tablo 1'de üniversitenin 2019-2020 eğitim öğretim yılında sekiz fakültenin öğrenci sayıları, sahip olduğu toplam ders sayısını ve bu dersler içinde sahip olunan çevre temalı ders sayılarını ifade etmektedir.³ Bu bulgular bize lisans programları arasında karşılaştırmalı olarak çevre temalı derslerin genel durum içinde ağırlıklarının değerlendirme imkânı vermektedir.

Eğitim Fakültesi'nin ders havuzunda yer alan seçmeli ve zorunlu toplamda 874 ders arasında çevre temalı seçmeli veya zorunlu dört ders bulunmaktadır.⁴ Spor Bilimleri Fakültesi ders havuzunda yer alan seçmeli ve zorunlu toplamda 355 ders arasında çevre temalı bir ders

bulunmaktadır.⁵ Fen Edebiyat Fakültesi ders havuzunda yer alan seçmeli ve zorunlu toplamda 690 ders arasında dört çevre temalı ders bulunmaktadır.⁶ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi ders havuzunda yer alan seçmeli ve zorunlu toplamda 263 ders arasında yer alan çevre temalı üç ders bulunmaktadır.⁷ Mühendislik-Mimarlık Fakültesi'nde sadece Bilgisayarlı Muhasebe Bölümü'nde bir seçmeli ders yer almaktadır. Fakültenin ders havuzunda yer alan seçmeli ve zorunlu toplamda 88 ders bulunmaktadır. Sağlık Bilimleri Fakültesi ders havuzunda yer alan seçmeli ve zorunlu toplamda 277 ders bulunmaktadır. Bu dersler arasında çevre temalı ders sayısı iki adettir.⁸ İslami İlimler Fakültesi ders havuzunda yer alan seçmeli ve zorunlu toplamda 242 ders bulunmaktadır. Bu fakültede çevre temalı herhangi bir ders bulunmamaktadır. Bunlarla birlikte Uygulamalı Bilimler Fakültesi çevre konusunda en çok derslerin bulunduğu fakültedir. Bitkisel Üretim ve Teknolojileri ve Hayvansal Üretim ve Teknolojileri olmak üzere fakültede iki bölüm bulunmaktadır. Fakültede Tarımsal Ekoloji, Zooloji, Çevre ve Toplum, Sürdürülebilir Hayvansal Üretim, Organik ve Sürdürülebilir Tarım, Çayır Mera Yönetimi ve Islahı, Organik Hayvan Yetiştiriciliği, Hayvansal Atık Yönetimi, Toprak Bilimi, Biyokimya, Bitki Koruma, Pestisitler Çevre ve İnsan Sağlığı, Organik ve Sürdürülebilir Tarım, Çayır Mera Yönetimi ve Islahı, Organik Tarımda Zararlı Mücadelesi gibi dersler çevre ekseninde öne çıkan dersler olmakla birlikte program özü itibarıyla öğrencilerin çevreci değerlerle yetiştirilmesine uygundur.

Tablo 1: Muş Alparslan Üniversitesi Lisans Verileri

Birim	Öğrenci Sayısı (2019-2020)	Ders Sayısı		Çevre Dersleri Sayısı (Z/S)
		Zor.	Seç	
Eğitim Fakültesi	1.247	403	471	4
Bed. Eğt ve Spor YO (Spor Bilimleri Fakültesi)	420	151	204	1
Fen Edebiyat Fakültesi	1.180	406	284	4
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	491	129	134	3
İslami İlimler Fakültesi	995	108	134	-
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi	117	49	39	1
Sağlık Bilimleri Fakültesi	665	178	99	2
Uygulamalı Bilimler Fakültesi	(19)	(127)	(72)	
Toplam	5115	1424	1365	15

Tablo 2'de üniversitenin 2019-2020 eğitim öğretim yılında ön lisans programının öğrenci sayılarını, sahip olduğu toplam ders sayısını ve bu dersler içinde sahip olunan çevre temalı ders sayılarını ifade etmektedir. Lisans programlarında olduğu gibi bu bulgular bize ön lisans programının sahip olduğu ders havuzu içinde çevre temalı derslerin ağırlıklarını ve bölümler arasında karşılaştırılabilirliği bilmesi imkânı tanımaktadır. Tablo 2'ye bakıldığında Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu'nda on yedi program

²Ders havuzunda Çocuk ve Çevre, İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre, Çevre Koruma, Çevre Sağlığı, Çevre Sorunları ve Yönetimi, Yenilenebilir Enerji Kaynakları, Spor ve Çevre, Çevre Eğitimi, Çevre Biyolojisi, Çevre Felsefesi, Çevre Sosyolojisi, Enerji ve Çevre Ekonomisi, Çevre Hukuku, Enerji ve Çevre Ekonomisi, Enerji Tasarrufu, Çevre Sağlığı ve Atık Yönetimi, Kimyasal Tehlikeler, Radyasyon ve Radyasyondan Korunma, Çevre ve Toplum, Organik ve Sürdürülebilir Tarım ve Çayır Mera Yönetimi ve Islahı gibi isimlerle yer almaktadır.

³Tablo'da Uygulamalı Bilimler Fakültesine yer verilmemiştir. İlgili program alan olarak çevreyle doğrudan ilgilidir. Fakültenin sahip olduğu ders müfredatı her ne kadar çevre alanıyla doğrudan ilgili olsa da fakültenin öğrenci sayısının 2019-2020 eğitim öğretim yılında 19 olması müfredatının daha fazla öğrenciye ulaşması önünde engel olduğundan bahsi edilen fakülte tablosunda değerlendirilmemiştir.

⁴Fen Bilgisi Öğretmenliğinde bir zorunlu (FAZ403 Çevre Eğitimi) ve bir seçmeli ders (FAS910Seç: Yenilenebilir Enerji Kaynakları); Sosyal Bilimler Öğretmenliğinde bir seçmeli (SBS901Seç: Çevre Eğitimi) ve Sınıf Öğretmenliğinde bir zorunlu ders (SAZ102Çevre Eğitimi) yer almaktadır.

⁵İlgili ders Spor Yöneticiliği Bölümü'nde seçmeli (YSY905Spor ve Çevre) olarak bulunmaktadır.

⁶Biyoloji Bölümü'nde bir zorunlu (BİY218Çevre Biyolojisi); Felsefe Bölümü'nde bir seçmeli (FEL219 Çevre Felsefesi); Moleküler Biyoloji ve Genetik bölümünde bir zorunlu (MBG304Çevre Biyolojisi) ve Sosyoloji Bölümü'nde bir seçmeli (SOS348Çevre Sosyolojisi) ders yer almaktadır.

⁷İktisat Bölümü'nde bir seçmeli (İKT308 Enerji ve Çevre Ekonomisi), Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi'nde iki seçmeli (KAY303Çevre Sorunları ve Yönetimi ve KAY412 Çevre Hukuku) ders yer almaktadır.

⁸İş Sağlığı ve Güvenliği Bölümü'nde bir seçmeli (İSG226SEÇ II: Enerji Tasarrufu) ve bir zorunlu (İSG324Çevre Sağlığı ve Atık Yönetimi) ders yer almaktadır.

görülmektedir. Birimde 2019-2020 öğrenci sayısı 1046'dır. Bu programların on tanesinde çevre temalı seçmeli dersler bulunmaktadır.⁹ Meslek Yüksek Okulunun ders havuzunda yer alan zorunlu ve seçmeli toplam 621 ders içerisinde 11 seçmeli ders yer almaktadır. On üç programa sahip olan Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu'nun 2019-2020 öğrenci sayısı 1004'dur. Birimin seçmeli ve zorunlu ders havuzunda bulunan toplam 528 ders içerisinde bir seçmeli ve bir zorunlu ders bulunmaktadır.¹⁰ Malazgirt Meslek Yüksekokulu beş program ve birimin ders havuzunda seçmeli/zorunlu toplamda 207 ders arasında sadece Çocuk Gelişimi programında "ÇGİ232 Çocuk ve Çevre" ismiyle yer alan bir seçmeli ders bulunmaktadır. 2019-2020 eğitim öğretim yılında 554 öğrenciye ev sahipliği yapan Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu'nun ders havuzunda yer alan zorunlu ve seçmeli toplamda 187 ders arasında dört çevre temalı ders yer almaktadır.¹¹ Bulanık Meslek Yüksekokulu 2019-2020 eğitim öğretim yılı verilerine göre 202 öğrenciye sahiptir. Ders havuzlarında yer alan zorunlu ve seçmeli toplamda 209 ders içerisinde altı çevre temalı ders yer almaktadır.¹² Varto Meslek Yüksekokulu 2019-2020 eğitim öğretim yılı verilerine göre 112 öğrenciye ev sahipliği yapmaktadır. Birimin zorunlu ve seçmeli ders havuzunda toplamda 158 ders vardır. Bu derslerin üç tanesi çevre temalıdır.¹³

Birim	Öğrenci Sayısı (2019-2020)	Ders Sayısı		Çevre Dersleri Z/S
		Zorunlu	Seçmeli	
Teknik Bilimler MYO	1046	492	129	11
Sosyal Bilimler MYO	1004	442	86	2
Malazgirt MYO	318	165	42	1
Sağlık Hizmetleri MYO	554	124	63	4
Bulanık MYO	202	149	60	6
Varto MYO	112	111	47	3
Toplam	3236	1483	427	27

⁹Yenilenebilir Enerji Kaynakları" ismiyle seçmeli olan ders Elektrik, Elektronik Teknolojisi, İnşaat Teknolojisi, Otomotiv Teknolojisi, Raylı Sistemler İşletmeciliği, Raylı Sistemler Yol Teknolojisi ve Ulaştırma ve Trafik Hizmetleri programlarında birer seçmeli ders yer almaktadır. "Çevre Koruma" ismiyle yer alan seçmeli ders Gıda Kalite Kontrolü ve Analizi, Gıda Teknolojisi programı ve Süt ve Ürünleri Teknolojisi programların yer almaktadır.

¹⁰Bu dersler sadece iki programın ders müfredatında vardır. Başka bir deyişle birimde yer alan Çocuk Gelişimi (ÇGİ210 Çocuk ve Çevre) ve Yerel Yönetimler (Çevre Sorunları ve Yönetimi) dışında herhangi bir programda çevre temalı bir ders bulunmamaktadır.

¹¹Ameliyathane Hizmetleri'nde bir ders (AMH112SEÇ IV: Çevre Koruma), Çocuk Gelişimi'nde bir ders (ÇGİ232 SEÇ IX: Çocuk ve Çevre), İlk ve Acil Yardım bir ders (İAY221 SEÇ: Çevre Koruma) ve Tıbbi Laboratuvar Tekniklerinde bir ders (TLT212 SEÇ: Çevre Sağlığı) yer almaktadır.

¹²Birimde yer alan Acil Durum ve Afet Yönetimi'nde iki ders (ADY207Afetlerde Çevre Sağlığı Hizmetleri ve ADY206 Doğada Yaşam ve Hayatta Kalma), Çocuk Gelişimi Programında bir ders (ÇGP214 Çocuk ve Çevre), Sosyal Hizmetler Programında iki ders (SHİ201İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre I, SHİ202 İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre II), ve Laborant ve Veteriner Sağlık programında bir ders (LVS124SEÇ: Çevre Koruma) yer almaktadır.

¹³Birimin bünyesinde olan Optisyenlik programında bir ders (OPT209 SEÇ: Çevre Koruma), Özel Güvenlik ve Koruma programında bir ders (ÖGK222, SEÇ: Çevre Koruma) ve Spor Yönetimi'nde bir ders (SPY214 SEÇ: Spor ve Çevre) yer almaktadır.

Çevre bilinci özü itibarıyla insanoğlunun çevre sorunlarını algılamış olması, sorunların çözümü için emeğini ortaya koyması ve çevreye karşı olan sorumluluğunun farkına varmış olması olgunludur (Cansaran, 2014:70). Bu olgunluğa erişebilmek için ders müfredatlarında çevre temalı derslerin yeterli veya dengeli bir ağırlığının olması gerekmektedir. Bu dersleri öğrencilere aldırarak onların çevre sorunlarına karşı tutum ve davranış geliştirebilmesini, çevre bilgisini uygulamaya dönüştürebilmesini sağlamak gerekmektedir. Bu, sadece ders sayısı ile geliştirilemeyip aynı zamanda bu derslerin tutum, davranış, beceri geliştirebilecek bir muhteva ve yöntemle işlenmesini de içerir. Ancak muhteva ve yöntemi tartışabilmek için öncelikle ders havuzunda çevre temalı derslerin dengeli bir dağılımının olması ve bu derslerin açılmış olması gerekir. Tablo 1 ve 2'de görüldüğü gibi lisans ve ön lisans programlarının sahip olduğu havuz 4699 dersten oluşmaktadır. Bunlar içinde çevre temalı ders sayısı 42'dir. Bazı bölümlerin havuzunda 1 tane ders bulunurken İlahiyat Fakültesi'nde ise çevre temalı bir ders bulunmamaktadır. Muş Alparslan Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi'nin dışında fakültelerin ders havuzunda yer alan 2789 seçmeli ve zorunlu ders içerisinde çevre temalı ders sayısı 15 tanedir. Ön lisans programlarındaysa 1910 seçmeli ve zorunlu ders havuzu içerisinde seçmeli derslerin sayısı 27'dir. Havuzda yer alan 42 çevre temalı derslerden 2019-2020 eğitim yılında tablo 3 ve 4'te gösterildiği gibi bu derslerden sadece 29'unun açıldığı görülmektedir. Yani havuzda bulunan derslerin okutulması aşamasında çevre temalı derslerin sayısı daha da azalmıştır. Bu durumda öğrencilerin çevre dersi alma imkânı azalmış olacağından çevre eğitiminin ifade ettiği bilgilendirme, farkındalık oluşturma, tutum ve davranış geliştirme gibi hedeflere ulaşılması mümkün olmayacaktır. Çevre sorunları siyasal, ekonomik, toplumsal ve sosyal boyutları olan bir olgudur. Çevre sorunlarının çözümünde etkili ve kalıcı çözümler, bu sorunlarla mücadele konusunda bilinçli bireylerin yetiştirilmesi ile mümkün olur. Bu sebeple çevre bilincine sahip bireylerin yetişmesi için eğitimin her kademesinde çevre eğitimine önem verilmelidir (Demircioğlu vd, 2015:171). Muş Alparslan Üniversitesi eğitim müfredatının görünen tablosu olgunun önemi karşısında çevre eğitiminin gerekli yeterliliğe sahip olmadığını göstermektedir.

Tablo 3'de 2019-2020 eğitim öğretim yılında lisans programlarında açılan çevre dersleri ve bu dersleri alan öğrenci sayılarını göstermektedir. Bu verilere göre lisans programlarında ilgili eğitim öğretim yılında açılan çevre temalı ders sayıları dokuzdur. Bu dersleri 206 öğrenci almıştır. Tablo 5'de görüleceği üzere bu 206 öğrencinin 112'si eğitim fakültesi'nin öğrencileridir. Tablo 1'de ifade edildiği gibi aynı eğitim öğretim yılında lisans programlarına kayıtlı öğrenci sayısıysa 5115'tir.

Dersin Adı	Bölümü	Sınıf	Öğrenci Sayısı
Çevre Felsefesi	Felsefe	2	27
Çevre Sorunları ve Yönetimi	Siyaset Bil. ve Kamu Yön.	3	29
Çev. Etki Değ. (ÇED)	Biyoloji	1	1
Çevre Bilimi	Fen Bilgisi Öğrt.	3	18
Çevre Kimyası	Fen Bilgisi Öğrt.	4	26
Çevre Eğitimi	Sınıf Öğrt.	1	44
Çevre Eğitimi	Sos. Bilg. Öğrt.	1	24
SEÇIII: Çevre Sosyolojisi	Sosyoloji	3	36
Pestisitler Çevre ve İnsan Sağlığı	Bitkisel Üretim ve Teknolojileri	2	1
Toplam			206

Tablo 4'de 2019-2020 eğitim öğretim yılında ön lisans programlarında açılan çevre dersleri ve bu dersleri alan öğrenci sayıları görülmektedir. Bu verilere göre üniversitede bahsi edilen eğitim öğretim yılında açılan çevre temalı ders sayıları yirmi birdir. Bu dersleri 312 öğrenci almıştır. Tablo 2'de ifade edildiği gibi ön lisans programları aynı eğitim öğretim yılında 3236 öğrenciyi sahiptir.

Dersin Adı	Bölümü	Sınıf	Öğrenci Sayısı
İnsan Dav. ve Sosyal Çevre I	Sosyal Hizmetler	2	20
Çevre Koruma	Optisyonluk	2	16
İnsan Dav. ve Sosyal Çevre II	Sosyal Hizmetler	2	18
Çocuk ve Çevre	Çocuk Gelişimi	2 A	22
Çocuk ve Çevre	Çocuk Gelişimi	2-B	22
Çocuk ve Çevre	Çocuk Gelişimi	2	27
Çocuk ve Çevre	Çocuk Gelişimi	2	18
Çevre Sağlığı	Tıbbi Lab. Teknikleri	2	21
Çevre Sorunları ve Yönetimi	Yerel Yönetimler	2	16
Çevre Sağlığı ve Atık Yönetimi	İş Sağlığı ve Güvenliği	1	6
Çevre Koruma	Organik Tarım	1	2
Çevre Koruma	Gıda Teknolojisi	1	8
Radyasyondan Korunma	İş Sağlığı ve Güvenliği	2	4
Kimyasal Tehlikeler	İş Sağlığı ve Güvenliği	1	8
Yenilenebilir Enerji Kaynakları	Elektrik	1	20
Yenilenebilir Enerji Kaynakları	Elektronik Teknolojisi	1	6
Yenilenebilir Enerji Kaynakları	İnşaat Teknolojisi	2	12
Yenilenebilir Enerji Kaynakları	Yapı Denetim	2	4
Yenilenebilir Enerji Kaynakları	Raylı Sis. Yol Tek.	1	22
Yenilenebilir Enerji Kaynakları	Ray. Sis. İşl.	1	18
Yenilenebilir Enerji Kaynakları	Ulaş. ve Trafik Hiz.	1	22
Toplam			312

Tablo 3 ve 4'te ifade edilen bulgular 8351 öğrencinin olduğu eğitim öğretim yılında 518 öğrencinin çevre temalı bir ders aldığıdır. Yani her 10 öğrenciden 1'inden daha azı çevre temalı bir ders almaktadır. Öğrenciliği sırasında herhangi bir çevre dersi ile karşılaşmayacak öğrenciler vardır. Çevre duyarlılığı ve bilgisi arasında bir farklılık olduğunu çeşitli alan araştırmalarıyla ortaya konulmuştur. Bu çalışmaların ifadelerine göre çevre eğitimi dersi sayesinde öğrencilerin çevreye karşı tutum ve davranışlarında olumlu yönde değişiklikler meydana geldiği sonuçlar elde edilmiştir (Erökten ve Durkan, 2010:1865; Karademir, 2016:14; Şahin vd, 2016:91; Kılıç, 2010:81; Atik ve Doğan, 2019:10; Oğuza vd 2011:38; Öztürk, 2019:76). Bu nedenle üniversitelerin eğitim planlamasında çevre eğitimi derslerinin yeterli düzeyde olması öğrencilerin çevreye karşı bilgi, bilinç ve duyarlılıklarının artmasına yardımcı olacaktır. Yapılan bir çalışmanın öğrenci ve velilerin geri dönüşüm konusunda dahi bilgi sahibi olmadığını ortaya koyması (Yücel ve Morgil, 1999: 81) çevre eğitiminin gereği ve önemine işaret etmektedir.

Yukarıdaki bulguların ifade ettiği gibi Muş Alparslan Üniversitesi mezunu olup hiçbir çevre dersi almayacak öğrenci sayısı yüzde 90'ın üstündedir. Hiçbir çevre eğitimi almayan insanların var olduğu ve bazı bölümlerde seçmeli dahi olsa herhangi bir çevre dersi olmadığı sonucuna varan başka alan çalışmaları (Selim vd, 2011:154; Erten, 2005: 93, Öztürk, 2019:77) ile bu çalışmanın bulguları örtüşmektedir. Bu veriler bir arada düşünüldüğünde çevre eğitimi konusunda alan araştırması yapılan üniversitelerin ve Muş Alparslan Üniversitesi'nin yeterli düzeyde olmadığı ifade edilebilir. Muş Alparslan Üniversitesi mezunlarının büyük bir bölümünün öğrenim süreçlerinde hiçbir çevre dersi almayacak olması çevre eğitimi hususunda müfredatı geliştirme ve değiştirme gerekliliğine işaret eder. Bu gereklilik aynı zamanda Türkiye'nin üyesi olduğu BM belgelerinin de çevre eğitimi hususunda beklentisidir.

Tablo 5'de Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde 2019-2020 eğitim öğretim yılında açılan çevre temalı dersler ve bu dersleri alan öğrenci sayılarını göstermektedir. Bu tabloya göre ilgili eğitim öğretim yılında eğitim fakültesinde 4 adet çevre temalı ders açıldığı görülmektedir. Bu dersleri alan toplam öğrenci sayısıysa 112 olmuştur. Aynı eğitim öğretim yılında eğitim fakültesinin öğrenci sayısı Tablo 1'de görüldüğü gibi 1247'dir. Eğitim Fakültesinin 874 seçmeli ve zorunlu ders havuzunda sadece 4 çevre temalı ders bulunmaktadır. Bu dersler fakültede bulunan sekiz bölüm içerisinde sadece üç bölümde (Fen Bilgisi Öğretmenliği, Sınıf Öğretmenliği ve Sosyal Bilgiler Öğretmenliği) yer almaktadır. Yani eğitim fakültesinde yer alan beş bölümde çevre temalı herhangi bir ders görülmemektedir. Bu bulgular sonucunda ifade edilebilir ki eğitim fakültesinden mezun olacak öğrencilerin çok büyük bir kısmı hiçbir çevre dersi almadan öğretmen adayı olmaya hak kazanacaklardır.

Dersin Adı	Bölümü	Sınıf	Dersin Öğrenci Say.
Çevre Bilimi	Fen Bilgisi Öğrt.	3	18
Çevre Kimyası	Fen Bilgisi Öğrt.	4	26
Çevre Eğitimi	Sınıf Öğretmenliği	1	44
Çevre Eğitimi	Sosyal Bilg. Öğrt.	1	24

Eğitim fakültelerinde mezun olan öğrenciler meslek hayatlarında öğretmenlik yapmaya aday insanlardır. Öğretmen adaylarının meslek hayatları da düşünüldüğünde çevre sorunlarına duyarlı ve çevre sorunları hakkında sebep sonuç ilişkisi kurup çözüm geliştirebilen niteliklerle yetiştirilmesi eğitim kurumlarında çevre eğitiminin sürdürülebilirliği açısından önemlidir. Nitekim Muş Alparslan Üniversitesi faaliyet raporunda ülkemizin gelişmiş ülkeler arasındaki yerini alabilmesi için ihtiyacı olan demokratik ve etik değerlere saygılı, çevre, ülke ve dünya sorunlarına duyarlı, akademisyen ve öğretmenler yetiştirilmesi hedefi (Faaliyet Raporu, 2019:3) ifade edilmektedir. Çevre hususunda bu hedeflere ulaşmak için müfredatta çevre temalı derslerin sayıları artırılmalı, hiç çevre dersi olmayan bölümlere çevre temalı dersler eklenmelidir. Bu şekilde öğrencilerin en azından eğitim öğretim hayatında çevre dersi alması sağlanmalıdır. Eğitim fakültesinin sahip olduğu bulgular hiç çevre dersi almayacak öğrencilerin sayısının bu dersi alacaklara

nispeten çok fazla olduğuna işaret ediyor. Bu durumda çevresine duyarlı çevresel sorunların farkında öğretmen adaylarının yetiştirilmesi hedefine ulaşamayacaktır.

Diğer fakültelerden mezun olacak öğrencilerin de çevre eğitimi alanında yeterli bir donanım, bilgiye ve kaliteye sahip olması gerektiğini hatırlatılarak belirtmek gerekirse öğretmenlerin aynı zamanda öğrenci yetiştirecekleri göz önüne alındığında öğretmenlerin çevre farkındalığına sahip olarak yetiştirilmesi önemli olmaktadır. Çünkü öğretmenler, sorunların çözümünde sorumluluk sahibi ve çevreye karşı duyarlı bir şekilde yetiştirdiklerinde var olan çevresel sorunların çözümünde önemli bir mesafe alınmış olacaktır. Öğretmenlerin çevre eğitimine yönelik algıları, çevre eğitiminin belirtilen hedeflere ulaşılmasında belirleyici bir rol oynamaktadır (Demircioğlu vd., 2015:171). Çevre eğitimi verecek öğretmenlerin yükseköğretim düzeyinde iyi bir eğitim alması gerektiği ön plana çıkmaktadır. Ancak duyarlı ve bilinçli öğretmenler çevre konusunda öğrencilere gerekli bilinci ve sorumluluğu kazandırabilirler (Erökten ve Durkan, 2010:1863). Yapılan bazı araştırmalar öğretmenlerin çevre ve çevre koruma ile ilgili konulara çok sık değinemedikleri; öğretmenlerin, öğretmen adaylarının ve diğer üniversite öğrencilerinin çevre sorunlarına yönelik bilgi düzeylerinde yüzeysel bilgiye sahip olduklarını (Yücel ve Morgil, 1999: 81; Fettahlıoğlu, 2018: 421; Kiper vd., 2017:121; Erten, 2005: 93; Demircioğlu vd., 2015:183; Erkol ve Erbasan, 2018: 819, Selim vd., 2011:154; Akbaş ve Kırımlı, 2019:1247) ortaya koymaktadır. Benzer bir sonuç eğitim fakültesinden mezun olacak öğrencilerin çoğunun hiçbir çevre dersi almayacak olması durumu göz önünde bulundurulduğunda Muş Alparslan Üniversitesi mezunu birçok öğretmen adayları için de geçerli olacağı açıktır.

Lisans ve ön lisans dışında çalışmada enstitünün durumu da incelenmiştir. Muş Alparslan Üniversitesi'nde Fen Bilimleri ve Sosyal Bilimler Enstitüsü olarak iki enstitü bulunmaktadır.¹⁴ Her iki enstitüde aşağıdaki tablo 6 ve 7'de görüldüğü gibi 2019-2020 eğitim öğretim yılında kayıtlı toplamda 461 öğrenci görülmektedir. Fen Bilimleri Enstitüsünün sahip olduğu Matematik ve STEM Eğitimi dışında diğer anabilim dallarının alanları doğrudan çevreyle ilgilidir. Nükleer Enerji ve Enerji Sistemleri ve Gıda Güvenliği dalları çevre eğitimi ve bilinci ekseninde hayati bir yere sahiptir. Çevre sorunları bağlamında üzerinde tartışılan önemli konular içerisinde yer alan gıda güvenliği, enerji sistemleri ve nükleer enerjinin üniversitenin yüksek lisans düzeyinde programlarında var olması çevre bilinci ve sorunları karşısında bilimsel bilginin de üretilmesi açısından önemlidir. Bununla birlikte Biyoloji, Fen Bilgisi, Kimya, Fizik, Matematik ve STEM Eğitimi dallarında öğrencilerin çevre bilincine katkısı olacak derslerin olmaması çevre eğitimi açısından dez-avantaj olarak durmaktadır.

Anabilim Dalı	Tezsiz YL	Tezli Lis.	Yük.	Doktora	Çevre Dersleri
Beden Eğt ve Spor Eğt.	51	51		54	3
Felsefe	-	24		24	-
Temel Bilimler	74	112		21	-
Türk Dili ve Edebiyatı	-	40		-	-
Kürt Dili ve Kültürü	28	30		-	-
Tarih	-	80		-	-
Manevi Dan. ve Reh.	15	-		-	-
Siy. Bil. ve Kamu Yön.	23	33		-	2
Toplam	191	370		99	5

Tablo 6'da Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bakıldığında enstitünün çevre eğitimi açısından yeterli bir müfredata sahip olmadığı görülmektedir. Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2019-2020 eğitim öğretim yılında kayıtlı 353 öğrenci bulunmaktadır. 660 seçmeli/zorunlu toplam ders içerisinde 5 adet çevre temalı ders bulunmaktadır.¹⁵

Felsefe Ana Bilim Dalı'nda "Çevre Felsefe" önemli olmasına rağmen yüksek lisans programında böyle bir ders bulunmamaktadır. Aynı şekilde Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda "Kentleşme ve Çevre Sorunları/Politikaları" temel bilim dalı olmasına rağmen toplamda 55 ders arasında müfredatta birer ders bulunmaktadır. Ders müfredatında yer alan 660 seçmeli veya zorunlu ders arasında Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün sahip olduğu çevre temalı ders sayısı 5 olarak görülmektedir. Bu dersler ise Beden Eğitimi Programı ile Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Programıdır. Yani sosyal bilimler enstitüsünün sahip olduğu diğer dallarda okuyan öğrenciler her hangi bir çevre dersi almayacaktır.

Anabilim Dalı	Tezsiz YL	Tezli Lis.	Yük.	Doktora	Çevre Dersleri
Matematik	-	80		40	-
Biyoloji	-	40		-	-
Fen Bilgisi Eğitimi	-	14		-	-
Fizik	-	35		-	-
Gıda Güvenliği	-	16		-	-
Kimya	-	26		-	-
Nük. Enerji ve Enerji Sis.	-	36		-	-
STEM Eğitimi	10	-		-	-
Toplam	10	247		40	-

Türkiye yükseköğretiminde gözlendiği gibi Kentleşme ve Çevre Sorunları Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünün 3 ana bilim dallarından birisi olarak kabul edilmektedir. Ancak Tablo 6'da görüldüğü gibi yüksek lisans ders müfredatı içerisinde çevre derslerinin dengeli bir ağırlığı bulunmamaktadır.¹⁶ Bu durum sadece çevre eğitimi

¹⁴Enstitülerin danışmanlık, uzmanlık ve seminer gibi dersler dışında zorunlu ve seçmeli derslere sadece bakılmıştır.

¹⁵Bu derslerden üç tanesi birer olmak üzere Beden Eğitimi ve Spor Eğitimi alanının Tezsiz Yüksek Lisans, Tezli Yüksek Lisans ve Doktora dallarındadır. 2 tanesi ise Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nın Tezli ve Tezsiz Yüksek Lisans bölümlerindedir.

¹⁶Aynı sorunsal Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Lisans Bölümü için de geçerlidir. Yani Kentleşme ve Çevre Politikaları lisans programında temel

açısından değil; aynı zamanda bölümün temel bir birleşimi olan kentleşme ve çevre sorunları/politikaları anabilim dalının eksik kalması sonucunu da getirecektir.

Çevre temalı derslerin var olması çevre eğitimi konusunda önemli olmakla beraber bu derslerin uygun pedagojik yöntemle verilmesi ve bu dersi veren akademisyenlerin alanında uzman ve alanla ilgili çalışmalarının olması da gereklidir. Yapılan bazı alan araştırmalarına göre çevre bilgisi noktasında öğrenci ve memurlardan daha iyi düzeyde olduğu görülen akademik personelin bu bilgileri uygulamaya geçirme noktasında yeterli olmadığı görülmektedir (Cansaran, 2014:72-73; Erten, 2005: 95-97, Esen, 2018:177; Demircioğlu vd., 2015:183, Gül ve diğerleri, 2018:25; Atik ve Doğan, 2019:10; Erten, 2005: 93; Demircioğlu vd., 2015:178; Aksu vd, 2012:50). Yani sahip olunan çevre bilgisinin davranış ve tutum geliştirmeye dönüştürülmesinde eksiklikleri görülmektedir. Diğer taraftan çevre eğitimi dersi alıp almayan öğrenciler arasında anlamlı bir farkın olmadığı sonucuna varıp çevre eğitimi derslerinin yetersiz olduğu da ortaya konulmaktadır (Oğuz vd 2011:38). Bu nedenle çevre eğitimi dersinin çevre alanında çalışmaları olan akademisyenler tarafından çevreci bir tutum geliştirilmesine yarayacak uygun pedagojik yöntemlerle verilmesi önemli görülmektedir. Bu sorunsal ekseninde Muş Alparslan Üniversitesine bakıldığında okutulan çevre temalı derslerin çevre alanında çalışmaları olan ve çevre eğitimiyle ilgili uzmanlıkları olan akademisyenler tarafından açılan çoğu derslerin okutulduğu görülmektedir. Bununla birlikte çevre alanıyla ilgili uzmanlık ve çalışmaları olmayan öğretim elemanları tarafından verilen derslerin olduğu da görülmektedir. Çevre derslerine çalışma alanı arasında çevrenin olmadığı öğretim elemanları tarafından okutulmaması yani çevre eğitimi derslerinin amacına ulaşması için alanla ilgili öğretim elemanları tarafından derslerin okutulması tercih edilmelidir. Zira yukarıda ifade edildiği gibi bu dersleri alan öğrencilerle almayan öğrencilerin çevre bilgisi konusunda anlamlı bir farkın olmamasının en önemli sebebi okutulan çevre derslerinin etkinliği ve verimliliğiyle doğrudan ilişkili olsa gerek.

5. Sonuç

Çevrenin korunması ve gelecek kuşaklara yaşanabilir bir dünya bırakılabilmesi bütün insanlar için bir sorumluluk olarak durmaktadır. Gelecek kuşakların haklarını gözeterek yaşanabilir bir dünya için çevre eğitimi önemli bir gerekliliktir. Bu temelde üniversite eğitiminde çevre konusunun üzerinde daha fazla durulması gerekmektedir. Çevre bilinci ve eğitimi yükseköğretimle sınırlandırılmamalıdır. Bununla beraber çevre bilinci ve eğitimi konusunda yükseköğretimin önemli bir rolü olduğunu da unutmamak gerekir. Çevre konusunda merkezi planlamalar, kanunlar ve hükümet politikaları önemli olmakla beraber çevresel değerlerin korunmasını salt bu kurumlara yüklemek eksik olacaktır. Bu eksikliği tamamlamak için eğitim kurumları aracılığıyla çevre bilinci gelişmiş, çevresel duyarlılığı olan insan profili oluşturulmalıdır.

Muş Alparslan Üniversitesi ders müfredatları, ders havuzları, açılan dersler ve bu dersleri alan öğrenci sayıları incelendiğinde elde edilen sonuçlar çevre eğitimi konusunda üniversitenin ders müfredatlarının geliştirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Öğrencilerde çevresel bilinç geliştirecek her hangi bir derse sahip olmayan birimlerin olması çevre bilinci açısından önemli bir eksikliklerdir. Mevcut ders havuzuna bakıldığında öğretmen adayları da dahil öğrencilerin yüzde doksandan fazlası her hangi bir çevre temalı ders almadan mezun olacaklardır. Bu durum çevre eğitimi konusunda üniversitenin anlamlı bir rolü yerine getirmesini zorlaştırmaktadır. Seçmeli bile olsa üniversitenin ders müfredatına öğrencilerin güncel çevresel sorunları görece, alan bilgilerini çevresel sorunların çözümüyle ilişkilendirebilecek, çevresel sorunlar karşısında tutum ve davranışta bulunmasını sağlayacak bir muhtevayla ders müfredatlarına çevre bilinci eğitimine katkısı olacak dersler eklenmelidir. Ve bu dersler çevre konusunda uzmanlıkları veya çalışmaları olan öğretim elemanları tarafından okutulmalıdır.

Çevre bilinci eğitiminin amacına ulaşması için üniversitenin güçlü yönleri de bulunmaktadır. Üniversitenin Uygulamalı Bilimler Fakültesi ve Fen Bilimleri Enstitüsünün sahip olduğu ders müfredatı alan itibarıyla çevre bilinci eğitiminde önemli bir yere sahiptir. Üniversitenin Uygulamalı Bilimler Fakültesi ve Fen Bilimleri Enstitüsü'nün sahip olduğu çevre temalı dersleri diğer birimlerin de alabilmesinin önü açılabilir. Bununla birlikte bu fakülte ve enstitüde alan bilgisinin güncel çevresel sorunlarla ilişki kurmaya yarayacak, öğrencilerde çevresel tutum ve davranış geliştirmesini sağlayacak seçmeli veya zorunlu dersler eklenmelidir.

Enstitüler, Fakülteler ve Bölümler arasında öğretim elemanı görevlendirilmesi esnekleştirilip ve öğrencilerin farklı birimlerden ders seçebilme imkânı sağlanıp üniversitede çevre eğitimi güçlendirilmelidir. Bu, çevre eğitiminin sahip olduğu disiplinler arası niteliğine de uygun olacaktır.

Başta Sosyal Bilimler Enstitüsü ve eğitim fakültesi olmak üzere bir bütün olarak üniversitede çevresel eğitimin geliştirilmesi perspektifiyle ders müfredatlarının değiştirilmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir. Aynı şekilde sosyal bilimler alanında Siyaset Bilimi ve Kamu yönetimi, Felsefe ve sosyoloji gibi bölümlerde çevre önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bahsi edilen bölümlerde fakülte ve enstitü düzeyinde yeterli ve dengeli bir çevre müfredatı bulunmamaktadır. Bu birimlerde çevre bilim alanı güçlendirilmelidir.

Günümüzde meydana gelen insan kaynaklı çevre sorunlarının aşılabilmesi için bireylerin çevreye karşı duyarlılıklarının ve farkındalıklarının artırılması gerekmektedir. Bunun sağlanabilmesi etkin bir çevre eğitimiyle mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Acar, A., Nemutlu, E., Gürhan, G., & Liman, V. (2004). Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Araştırma Görevlilerinin İş Memnuniyeti ve Bunu Etkileyen Faktörler. *Hacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi*, 24(2), 95-106.
- Akbaş, İ. ve Kırımlı, E. N.(2019). Üniversite öğrencilerinin çevre duyarlılığı: ölçek geliştirme çalışması. *Kastamonu Education Journal*, 27(3), 1245- 1256.
- Aksu, M., Temeloğlu, E., Özkaya, E., ve Gündeğer, M. (2012), Lisans Düzeyinde Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Turizm ve Çevre Bilinci Üzerine Bir Araştırma, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (2):42-61.
- Akyüz, E. (2015). Çevre Sorunları ve İnsan Hakları İlişkisi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 15, Eylül 2015, s. 427-436.
- Atik, A. D. ve Doğan, Y. (2019). Üniversite Öğrencilerinin Çevre Dostu Davranışları, *Muallim Rifat Eğitim Fakültesi*, 1(1): 1-21.
- Bilgili, M.Y. (2015). Anayasal Bir Hak Olarak Çevre Hakkı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 563-584.
- Cansaran, D. (2014). Çevre Bilinci Düzeyini Belirlemeye Yönelik Uygulamalı Bir Çalışma: Merzifon Meslek Yüksekokulu Örneği. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* . 7(1) . 69-74.
- Demircioğlu, G., Demircioğlu, H. ve Yadigaroğlu, M. (2015). Fizik, Kimya ve Biyoloji Öğretmen Adaylarının Çevre Bilinç Düzeylerinin Değerlendirilmesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Y. 8*, ss: 167-193.
- Erkol, M. ve Erbasan, Ö. (2018). Öğretmenlerin Çevre Eğitimi Öz-Yeterliklerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi, *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20 (3):810-825.
- Erten, S. (2005). Okul Öncesi Öğretmen Adaylarında Çevre Dostu Davranışlarının Araştırılması, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28: 91-100.
- Esen A. ve Esen M.F. (2018). Çevre Eğitimi ve Bilinci Araştırması, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 65, ss: 164-178.
- Erökten S. ve Durkan, N. (2010). Çevre Eğitimi Dersinin Öğrencilerin Çevreye Karşı Tutumları ve Davranışları Üzerine Etkileri. *e-Journal of New World Sciences Academy Education Sciences*, 1C0242, 5, (4), 1861-1867.
- Faaliyet Raporu, 2019 Yılı Muş Alparslan Üniversitesi İdare Faaliyet Raporu, Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Şubat – 2020.
- Fettahioğlu, P. (2018). Algılanan Çevresel Sorunların Çevre Okuryazarlık Düzeyine Göre Analizi, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2018; 14(1): 404-425.
- Gül, S., Aydoğmuş, M., Çobanoğlu, İ. H. ve Türk,H. (2018). Üniversite Öğrencilerinin Çevre Bilinçlerinin İncelenmesi: On dokuz Mayıs Üniversitesi Örneği. *Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi (GEBD)*, 4 (3):13-28.
- Genevieve ve M. Perron, Raymond P. Cote, John F. Duffy (2006). Improving Environmental Awareness Training In Business. *Journal of Cleaner Production*, 14(6-7), 551-562.
- Hamowy, R. (2003). Çevresel Hareketin Retoriği Üzerine Birtakım Mülahazalar. *Yusuf Şahin (Çev.), Liberal Düşünce Dergisi bahar-yaz 2003*, ss: 121-136.
- Jickling, B., ve Wals, A. E. (2008). Globalization and environmental education: Looking beyond sustainable development. *Journal of curriculum studies*, 40(1), 1-21.
- Karademir, E. (2016). Eğitim Fakültelerinin Yapılandırılması Sürecinde Öğretmen Adaylarının Çevre Bilinci ve Öz Yeterliklerinin Belirlenmesi. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi*, C.7,S.13, ss: 3-18.
- Karataş, A. (2013). Çevre Bilincinin Geliştirilmesinde Çevre Eğitiminin Rolü Ve Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Örneği, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Çevre Bilimleri Anabilim Dalı.
- Karabıçak, M. ve Armağan, R. (2004). Çevre Sorunlarının Ortaya Çıkış Süreci, Çevre Yönetiminin Temelleri ve Ekonomik Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, C.9, S.2, ss:203-228*.
- Kiper, T., Korkut, A. Ve Topal Üstün, T. (2017). Üniversite Öğrencilerinin Çevre Duyarlılıkları Üzerine Bir Araştırma: Namık Kemal Üniversitesi Örneği, *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 7 (16) : 112-124.
- Kılıç, S. M. İnal, E. (2010), Yükseköğretimde Çevre Eğitimi Alan Ve Almayan Öğrencilerde Çevre Bilinci: Niğde Üniversitesi Örneği, *Niğde Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, C. 3, S.2, s.70-83.
- Kışlalıoğlu M. ve Berkes F. (1993), *Çevre ve Ekoloji*, 3. Baskı, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Konak, N.(2010). Çevre sosyolojisi: kavramsal ve teorik gelişmeler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24/2010.
- Nwachukwu, M.(2014). Environmental Education and Awareness Manual. *LAP LAMBERT Academic Publishing, Saarbrücken. ISBN: 978-3-659-55249-6*.
- Oğuz, D., Çakıcı, I. ve Kavas, S. 8 (2011), Yüksek Öğretimde Öğrencilerin Çevre Bilinci, *SDÜ Orman Fakültesi Dergisi*, C.12: 34-39.
- Orr, D. W. (1992). *Ecological literacy: Education and the transition to a postmodern world*. Suny Press.
- Öztürk, S. A. (2019). Sosyal Bilimler Ön Lisans Öğrencilerinin Çevre Duyarlılıklarının İncelenmesi, *Sosyal Bilgilerde Yenilikçi Araştırmalar Dergisi*, 2(1):71-79.
- Roussopoulos, D. (2017). *Politik Ekoloji: İklim Krizi ve Yeni Toplumsal Gündem*. Fuat Dara Elhüseyni (Çev.), İstanbul:Sümer Yay.

- Rickinson, M. (2001). Learners And Learning İn Environmental Education: A Critical Review Of The Evidence, *Environmental Education Research*, 7(3), 207-320
- Selim, S., Karakuş, N., Elkan S. ve Selim, C. (2011), Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Çevre Sorunlarına İlişkin Görüş ve Tutumlarının Değerlendirilmesi: Ortaca Meslek Yüksekokulu Örneği, *SDÜ Orman Fakültesi Dergisi*, 12: 148-154.
- Sezer, Ö. (2019). Küresel Konferanslar ve Çevre Sorunları: Çevre kalkınma ve etik açısından eleştirel bir değerlendirme. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, (ICANAS 38)*, ss:10-15.
- Sanera, M.ve Shaw, J. S. (1999). *Korkular Değil Gerçekler*, Vural Fuat Savaş (çev.), Ankara: Liberte Yay.
- Schleicher, K. (1989). Beyond environmental education: The need for ecological awareness. *International Review of Education*, 35(3), 257-281.
- Şahin, S.H., Ünlü, E. ve Ünlü, S. (2016). Öğretmen Adaylarının Çevre Okuryazarlık Farkındalık Düzeylerinin İncelenmesi, *Education Sciences (NWSAES)*, 1C0655, 2016; 11(2): 82-95.
- The Belgrad Charter, (1975). UNESCO-UNEP Environmental Education Newsletter, Vol.1, no. 1, January 1975.
- Tilbury, D. (1995). Environmental education for sustainability: Defining the new focus of environmental education in the 1990s. *Environmental education research*, 1(2), 195-212.
- Tbilisi Declaration (1977). *Intergovernmental Conference on Environmental Education*, Tbilisi (USSR) 74 - 26 October 1977.
- Torunoğlu, E. (2014). “Çevre Sorunlarının nedenleri” içinde: Ü. B. Öğütveren (Ed), Çevre Sorunları ve Politikaları, (ss.25-43), Anadolu Üniversitesi yay. Yayın No. 2554.
- Tufaner, F., Tufaner, Ç. ve Dere, T. (2020). Yüksek Öğretimde Çevre Eğitiminin Yeri ve Önemi. *İklim Değişikliği ve Çevre*, 5, (1) 13–17.
- United Nation, (1972). Report of The United Nation Conference on The Human Environment, *Stockholm, 5-16 June 1972, United National Publication, A/CONF.48/14/Rev.1.*
- United Nation, (1987). Report of the World Commission on Environment and Development, *4 August 1987, General Assembly Forty-second session, A/42/427.*
- United Nation, (2002). Report of the World Summit on Sustainable Development Johannesburg, *South Africa, 26 August- 4 September 2002, A/CONF.199/20.*
- United Nation, (1992). Report of the United Nations Conference on Environment and Development, *Rio de Janeiro, 3-14 June 1992, A/CONF.151/26/Rev.1 (Vol. 1).*
- United Nation, (1997). Programme for the Further Implementation of Agenda 21, *General Assembly Nineteenth special session, A/RES/S-19/2, 19 September 1997.*
- Ünal, S. ve Dımışkı, E. (1999). UNESCO. UNEP Himayesinde Çevre Eğitiminin Gelişimi ve Türkiye’de Ortaöğretim Çevre Eğitimi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 16-17 ss: 142 – 154.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yücel A.S. ve Morgil F. İ., (1999). Çevre Eğitiminin Geliştirilmesi, *Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1999, C.1,S. 1, 76-89.
- YÖK, (2020), Yükseköğretim Kurulu 2019 Yılı Yükseköğretim Kurumları Sınavı Yerleştirme Sonuçları Raporu, https://www.yok.gov.tr/HaberBelgeleri/Haber%20C4%B0%C3%A7erisindeki%20Belgeler/Dosyalar/2019/yks_2019_sonuc_raporu.pdf, Erişim, 09.08.2020.

Yazım Kuralları

anemon, 2018 yılından itibaren Şubat, Nisan, Haziran, Ağustos, Ekim ve Aralık sayısı olmak üzere yılda altı defa düzenli olarak yayımlanmaktadır. Derginin asıl amacı sosyal bilimler alanında nitelikli akademik çalışmaların yayımlanmasına katkı yapmaktır.

Dergide yayımlanan makaleler yazı işlerinin izni olmaksızın başka hiçbir yerde yayımlanamaz veya bildiri olarak sunulamaz. Kısmen veya tamamen yayımlanan makaleler kaynak gösterilmeden hiçbir yerde kullanılamaz. Dergiye gönderilen makalelerin içerikleri özgün, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Makaledeki yazarlar isim sırası konusunda fikir birliğine sahip olmalıdır.

Makalenin hazırlanması sırasında yardımcı olması amacıyla, internet sitemizde yazarlar için linkinin altında yer alan **anemon** Dergisi yazım kurallarına göre hazırlanmış "örnek_makale" dosyasını bilgisayarınıza indirmeniz ve makalenizi bu makaleyi örnek olarak hazırlamanız, düzenlemelerde kolaylık ve zaman tasarrufu sağlayacaktır. Bu makaleyi bilgisayarınıza Word programında şablon (template) olarak kaydederek de makalenizi hazırlayabilirsiniz.

- Makaleler MS Word 2007 veya üstü bir sürümde hazırlanarak gönderilmelidir.
- Sayfa yapısı A4 kâğıdı (210 x 297 mm) boyutunda, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üst 2 cm olmak üzere diğer kenarlar için 1.5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır.
- Yazar(lar)ın ad(lar) ve soyad(lar), kurumsal unvanları; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), e-posta adres(ler) bilgileri ve ORCID nuraları verilmelidir. Ayrıca makalelerde sorumlu yazar belirtilmelidir.
- Makale başlığı, içerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Başlık, kalın ve 13 punto büyüklüğünde olmalı ve ilk harfler büyük olacak şekilde sola hizalanarak yazılmalıdır. Makaleler aynı özellikte İngilizce bir başlık/title içermelidir.
- Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 120 kelimedenden oluşan Türkçe "Öz" bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özün altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Aynı şekilde makaleler İngilizce bir başlık/title, anahtar sözcükler/keywords ve özet/abstract içermelidir.
- **anemon**'un yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde diğer dillerde yazılmış yazılara da yer verilebilir. Diğer dillerde yazılan makalelerde yazım dili dışında ayrıca Türkçe ve İngilizce başlık, anahtar sözcükler ve öz bulunmalıdır.
- Herhangi bir sempozyum veya kongrede sunulmuş olan çalışmalar kongrenin adı, yeri ve tarihi belirtilerek yayımlanabilir. Bir araştırma kurumu veya fonu tarafından desteklenen çalışmalarda (BAP, TÜBİTAK, Kalkınma Bakanlığı vb.) desteği sağlayan kuruluşun adı ve proje numarası ilk sayfanın altında verilmelidir.
- Makaleler giriş, gelişme ve sonuç yer alacak şekilde hazırlanmalıdır.
- Formüller ve denklemler Math Type ya da Word Denklem Düzenleyici kullanılarak yazılmalıdır.
- Çalışma, dil bilgisi kurallarına uygun olmalıdır. Makalede noktalama işaretlerinin kullanımında, kelime ve kısaltmaların yazımında en son çıkan TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir. Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.
- Bir makalede sırasıyla özet, ana metnin bölümleri, kaynakça ve (varsa) ekler bulunmalıdır. Makalenin bir "Giriş" ve bir "Sonuç" bölümü bulunmalıdır. "Giriş" çalışmanın amacı, önemi, dönemi, kapsamı, veri metodolojisi ve planını mutlaka kapsamalıdır. Konu gerektiyorsa literatür tartışması da bu kısımda verilebilir. "Sonuç" araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmelidir. Metinde sözü edilmeden hususlara "Sonuç"ta yer verilmemelidir. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.
- Tablo/Şekillerin numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo/Şekil numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo/şekil adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yazılmalıdır. Kaynakça verilmesi gereken bir durum varsa tablonun altında metin içi kaynak gösterme formatında verilmelidir.

- Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Makale başlığı dışındaki diğer tüm başlıklar yalnız ilk harfleri büyük, 11 punto (üst 12 nk; alt 6 nk) ve sola hizalı olarak yazılmalıdır. Birinci derece başlıklar koyu karakterde; ikinci derece başlıklar, koyu olmayan; üçüncü derece başlıklar ise koyu olmayan ve italik harflerle yazılmalıdır.

1. Birinci Derece Başlık

1.1. İkinci Derece Başlık

1.1.1. Üçüncü Derece Başlık

- Kaynak göstermede kullanılan format, APA (American Psychological Association) Style 6th Edition'dır. Gerek alıntılmalarda gerekse de kaynakça kısmında yazarlar, Amerikan Psikoloji Derneği'nin yayımladığı Amerikan Psikoloji Derneği Yayın Kılavuzu'nda belirtilen yazım kurallarını ve formatını takip etmelidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: <http://www.apastyle.org/learn/tutorials/basics-tutorial.aspx>

(i) Türkçe kitap:

Meriç, C. (2009). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.

(ii) Çeviri kitap:

Davison, A. (2006). *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*. Tuncay Birkan (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

(iii) Editörlü kitap:

Çetin, İ. (Ed.) (2010). *Dil ve Edebiyat Öğretim Yöntemleri*. İstanbul: Nobel.

(iv) Editörlü kitapta bölüm:

Okçu, M., Aktel, M., & Kerman, U. (2007). İki Süreci Anlamak: Kamu Yönetiminde Küreselleşme ve "Avrupalaşma". İçinde: A. Yılmaz & Y. Bozkurt (Ed.), *Küresel Esintiler ve Yerel Etkiler Sarmalında Türk Kamu Yönetimi* (s.43-67). Ankara: Gazi Kitabevi.

(v) Makale:

Esen, Ö. (2012). Türkiye'de Döviz Kuru Belirsizliğinin İhracat Üzerine Etkisi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(568), 87-97.

(vi) Çift yazarlı makale:

Bayrak, M., & Esen, Ö. (2014). Türkiye'nin Enerji Açığı Sorunu ve Çözümüne Yönelik Arayışlar. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(3), 139-158.

Çok yazarlı makale:

Esen, Ö., Aydın, C., & Aydın, R. (2016). Inflation Threshold Effect on Economic Growth in Turkey. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 7(22), 1983-1993.

(vii) Tezler:

Esen, Ö. (2013). *Sürdürülebilir Büyüme Bağlamında Türkiye'nin Enerji Açığı Sorunu: 2012-2020 Dönemi Enerji Açığı Projeksiyonu*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

(viii) İnternet tabanlı kaynaklar:

Eğilmez, M. (2017). *İşsizlik Niçin Düşmüyor?*. (Erişim: 01.02.2018), <http://www.mahfiegilmez.com/2017/12/issizlik-nicin-dusmuyor.html>

- Metin içi atıflar ilgili bölümde parantez içinde gösterilmelidir.

(i) Tek Yazar İçin: (Soyad, Basım Yılı: Sayfa Numarası)

(ii) Birden Çok Yazar İçin: (Soyad vd., Basım Yılı: Sayfa Numarası)

- Bir yazarın makalesine ulaşılamıyorsa ikincil kaynaklardan alıntı yapan bir kaynağa referans veriliyorsa asıl yararlanılan kaynağa göndermede bulunulur.

(i) "(Aktarılan kaynağın yazarının [veya yazarlarının] Soyadı, Yılı)'dan aktaran" ifadesi getirilerek atıf yapılır. Buna bağlı olarak da kaynakçada sadece ikincil kaynağa yer verilir. (Smith, 1890'dan aktaran: Esen, 2006: 1) gibi

(ii) Smith (1890) her bireyin kendi kârını arttırmaya çalışırken amacı hiç de bu olmadığı halde bütün toplumun zenginliğinin artmasına hizmet ettiğini ve bunu yaptırmanın ise piyasanın gizli eli olduğunu vurgulamaktadır (aktaran: Esen, 2006: 1).

- **anemon**'a yazım kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, daha sonraki aşamada intihal denetiminden geçirilir. Dergide intihal denetimi iThenticate programı ile yapılmaktadır ve intihal denetiminde kabul edilebilir benzerlik oranı en fazla %20 olmalıdır.

- Yayın aşamasının ilk adımı için makaleler Online Başvuru Sistemi aracılığıyla yollanmalıdır. Başvurunun hemen ardından elektronik posta adresinize otomatik olarak bir onay mesajı gönderilecektir. Daha fazla bilgi için <http://dergipark.gov.tr/anemon> elektronik adresi aracılığıyla editörümüzle bağlantıya geçilebilir.

Instructions for Authors

anemon is published bimonthly in February, April, June, August, October and December starting from 2018 by Mus Alparslan University. The purpose of the journal is to make contributions to publishing qualified academic studies in social sciences and humanities.

The articles that are published in the journal cannot be published or presented anywhere else unless permission is granted from the editorial board. The articles that are published either partially or completely cannot be used anywhere else unless reference is given. The articles that are sent to the journal has to be authentic, not previously published or sent to be published. The authors of the articles have to have a consensus regarding the order of the authors' names in the article.

If you download the "sample article" that was prepared according to spelling rules and format of the Journal of **anemon** from our website through the link for authors to help you prepare the article, this will save your time and facilitate the preparation process. You can also prepare your article by saving this sample as a template on the Microsoft Word program.

- The articles should be in MS Word 2007 or higher version.
- The layout has to be custom-designed A4 paper (210 x 297 mm). The file format has to be MS Word. The font has to be Times New Roman or a similar one with a size of 10. The file has to have single-line spacing. Page margins have to be 2 cm on the top and 1.5 cm for all the other sides. The pages have to be numbered.
- The articles should include the name(s), surname(s), institutional title(s), institution name(s), e-mail address(es), and ORCID of the author(s). In addition, the corresponding author has to be indicated in the articles.
- The title of the article has to be consistent with the content and must reflect the content in the best way possible. The title has to be boldface with a font size of 13. The first letter of all the words has to be uppercase. The title has to be left-aligned. The articles should have an English title with the same properties.
- The article needs to include an "Abstract" at the beginning not less than 75 words nor longer than 120 words summarizing the content in the most precise and concise way. The abstract must not include references, figures, and table numbers. Leaving a space under the abstract, the author has to add keywords including at least 3 and utmost 5 words. The keywords have to be consistent with the content and should be comprehensive. Similarly, the articles have to include an English title, keywords, and abstract.
- **anemon** is published in Turkish and English. However, each issue may include articles written in other languages unless they exceed one third of the journal. The articles written in other languages have to have Turkish and English titles, keywords, and abstracts in addition to those written in its original language.
- The works that are presented in any symposium or congress can be published after specifying the name, place and the date of the congress. The works (BAP, TUBITAK, Word Bank ect.) that are supported by a research organization or fund have to indicate the name of the supportive organization and the number of the project.
- The articles should be organized as introduction, body, and conclusion. Subtitles and lower-level titles must have a font size of 11 (12 nk before and 6 nk after) and be left-aligned.
- Formulas and equations should be written via Math Type or Word Equation Editor.
- The study has to comply with grammatical rules. The latest Turkish Language Association Spell Check has to be employed regarding the use of punctuation, spelling of the words, and abbreviations. The text is expected to be clear and simple. No expressions out of purpose and scope must be included in the work. The valid scientific methods have to be employed to prepare the article. The content, purpose, scope, justification, etc. of the study have to be provided as much as needed in a certain order.
- An article is expected to include abstract, sections of the main text, references, and appendices (if there is any) respectively. An article has to have an "Introduction" and "Conclusion" sections. The "Introduction" is definitely expected to include the purpose, importance, period, scope, data methodology, and outline of the study. If it is necessary for the subject to be dealt with, literature review can be given in this section as well. The "conclusion" needs to be in compliance with the study's purpose and scope. It needs to be given generally and concisely. The points that are not mentioned within the text must not be included in "conclusion". Headings, titles, and subtitles can be used to organize the text.
- Tables/Figures should be numbered and given with their titles. No vertical lines must be used to draw the tables. Horizontal lines can only be used to separate the subtitles within the table from each other. Table/Figure number has to be at the top left-aligned and non-italic. The name of tables/figures has to be written with each word having its first letter uppercase. In addition,

tables/figures have to comply with black and white print. If there is anything in the table that requires reference, the references must be given at the bottom of the table with in-text reference format.

- Headings, titles, and subtitles can be used to ensure an ordered information transfer. All the other titles except for the title of the article have to have a font size of 11. First-level titles should be uppercase but boldface; the first letters of all the words in the second-level titles should be uppercase and not boldface; and only the first letters of the words in the third-level titles should be uppercase, and these titles have to be italic. In addition, the titles have to be organized with 6 nk before and after the title.

1. First-Level Title

1.1. Second-Level Title

1.1.1. Third-level Title

- The citation format is APA (American Psychological Association) Style 6th Edition. The authors have to follow the spelling principles and format specified by American Psychological Association in American Psychological Association Publication Manual regarding both quotations and bibliography. For detailed information: <http://www.apastyle.org/learn/tutorials/basics-tutorial.aspx>

- (i) Reference to a book:
Stopford, M. (1997). *Maritime Economics*. New York: Routledge.
 - (ii) Translated book:
Davison, A. (2006). *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*. Tuncay Birkan (Trans.). İstanbul: İletişim Yayınları.
 - (iii) Reference to a chapter in an edited book:
Esen, Ö., & Aydın, C. (2018). Tunisia. In: S. Özdemir, S. Erdoğan, & A. Gedikli (Eds.), *Handbook of Research on Sociopolitical Factors Impacting Economic Growth in Islamic Nations* (pp. 68-94). USA: IGI Global.
 - (iv) Reference to a journal publication:
Esen, Ö. (2016). Security of the energy supply in Turkey: Prospects, challenges and opportunities. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 6(2), 281-289.
 - (v) Two authors:
Aydın, C., & Esen, Ö. (2018). Does the level of energy intensity matter in the effect of energy consumption on the growth of transition economies? Evidence from dynamic panel threshold analysis. *Energy Economics*, 69, 185-195.
 - (vi) Theses and dissertations:
Esen, Ö. (2013). *Sürdürülebilir Büyüme Bağlamında Türkiye'nin Enerji Açığı Sorunu: 2012-2020 Dönemi Enerji Açığı Projeksiyonu*. Doctoral Dissertation. Erzurum: Atatürk University.
 - (vii) Internet Based Sources
IATA (2016). *Annual Reports Review*. (15.10.2017), Retrieved from <https://www.iata.org/about/Documents/iata-annual-review-2016.pdf>
- In-text references have to be indicated in brackets where relevant.
 - (i) For single author: (Surname, Date of Publication: Page Number)
 - (ii) For multiple authors: (Surname et al., Date of Publication: Page Number)
 - The manuscripts that comply with the publication principles of **anemon** are passed through plagiarism checking. The journal uses the iThenticate software to detect instances of overlapping and similar text in submitted manuscripts. If the similarity level is above 5%, the manuscript is not accepted for publication.
 - The articles are sent through Online Application System for the first step of the publication. An automatically-sent confirmation message is sent to your e-mail address upon the completion of the application. For further information, please contact the editor via <http://dergipark.gov.tr/anemon>.

Değerlendirme Süreci

- **anemon**'a gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir.
- **anemon**'a yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, daha sonraki aşamada intihal denetiminden geçirilir. Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde intihal denetimi, iThenticate paket programı aracılığıyla gerçekleştirilmekte ve intihal denetiminde, benzerlik oranının %20'nin üstüne çıkmaması gerekmektedir. İlgili çalışmada herhangi bir intihale rastlanmadığı takdirde değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. **anemon** Dergisi, sürecin her aşamasında, hakem ve yazarların isimlerinin saklı tutulduğu çift-kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir.
- **anemon**'a gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dergideki hakemlik sürecinde, akademik unvana sahip kişilerin yayınları için ancak eşit ya da üst derecede akademik unvana sahip kişiler hakem olabilir.
- **anemon**'un hakem değerlendirme süreci, normal koşullarda editör tarafından ön değerlendirme aşaması bir hafta; hakem değerlendirme süreci de 8 hafta olarak planlanmaktadır. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmektedir.
- **anemon**'a makale gönderen yazar/yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar.
- **anemon**'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, Muş Alparslan Üniversitesine devredilmiş sayılır.

Peer Review Process

- The papers that are sent to **anemon** are subjected to preliminary assessment by the Editorial Board to see whether the work complies with the principles of the journal. The papers that are out of the scope of the journal or do not comply with the format of a scientific text either in terms of content or style are either rejected or demanded to be corrected prior to peer-review process. Academic objectivity and scientific quality are the most important criteria for the assessment of the articles that are submitted to be published.
- The articles that comply with the publication principles of **anemon** are passed through plagiarism checking. Journal of Social Sciences of Muş Alparslan University uses the iThenticate software to detect instances of overlapping and similar text in submitted manuscripts. The journal allows an overall similarity of 20% for a manuscript to be considered for publication. After determining an acceptable similarity rate, the article is sent to two reviewers who are known for their studies in the relevant field. **anemon** employs double-blind review system in which the names of neither the reviewers nor the authors are disclosed in any of the phases of the process. Reviewer reports are saved for five years. If one of the reviewers gives positive feedback while the other gives negative feedback, the article is sent to a third reviewer or Editorial Board examines the reviewer reports to make the final decision.
- The authors submitting papers to **anemon** take into account the criticisms and suggestions of the reviewers and the Editorial Board. The authors also have the right to object to the points with which they disagree. In the reviewing process, the publications of people with academic titles are only reviewed by academics of either an equal or a higher degree.
- Assessment process of **anemon** may sometimes take long periods of time due to undesired reasons. Normally, preliminary assessment by the editor takes a week while reviewer's assessment period takes 8 weeks. However, reviewer assessment process may get longer when reviewers do not respond on time or in cases of appointing a new reviewer and so on.
- The author/authors submitting papers to **anemon** is/are considered to have accepted the aforementioned reviewing conditions and process of the journal.
- The copyrights of the works that are decided to be published (accepted) in **anemon** are transferred to Muş Alparslan University.

Yayın İlkeleri

- **anemon**, ulusal ve uluslararası düzeyde yapılan, sosyal bilimler alanında özgün ve nitelikli çalışmaları, bilimsel bir yaklaşımla ele alarak sosyal bilimler alanlarındaki çalışmaların niteliğinin yükselmesine, yöntem ve uygulamaların gelişmesine, kuram ve uygulama alanlarındaki çalışmalar arasında iletişimin güçlenmesine ve sosyal bilimler alanındaki literatürün zenginleşmesine katkı sağlamak amacıyla yayımlanmaktadır.
- **anemon**'da, dil bilimi, din bilimleri, edebiyat, eğitim bilimleri, felsefe, güzel sanatlar, iktisat, işletme, maliye, psikoloji, siyaset bilimi, sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler vb. tüm sosyal bilimlere ait özgün ve nitelikli bilimsel çalışmaları destekleyerek bilim camiasında üretilen bilgileri akademisyenlerin ve kamuoyunun istifadesine sunmak amacıyla yeni ve özgün çalışmalara yer verilmektedir.
- **anemon**'a gönderilecek çalışma, alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir yazı olmalı ya da daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, konuya dair yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olmalıdır.
- **anemon**'a gönderilecek yazılar makale, çeviri ve kitap tanıtımı türünde olmalıdır. Dergimize gönderilen çeviri yazılar için, makale sahibinin yayın izni ve orijinal metin gereklidir.
- **anemon**'un yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir; ancak her sayıda derginin sayfa sayısının en fazla üçte biri kadar olmak üzere diğer dillerdeki yazılara da yer verilebilir.
- **anemon**'a gönderilmeden önce akademik çalışmalar, söz konusu dili iyi düzeyde konuşan editörler tarafından düzenlenmeli ve kontrol edilmelidir. Ayrıca bu durum belgelendirilmelidir (Türkçe hazırlanan çalışmalar hariç).
- **anemon**'a gönderilen çalışmalar daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ve halihazırda yayımlanmak üzere sunulmamış olmalıdır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, durum açıkça belirtilmek şartıyla dergiye gönderilebilir.
- **anemon**, Şubat, Nisan, Haziran, Ağustos, Ekim ve Aralık sayısı olmak üzere yılda altı defa düzenli olarak yayımlanmaktadır.
- **anemon**'a gönderilen yazılara telif hakkı ödenmez. Yayımlanan makalelerin telif hakkı Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'ne aittir.
- **anemon**'da yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.
- **anemon**'da yer alan yazılardaki görüş ve düşünceler yazarlarının kişisel görüşleri olup derginin ve bağlı olduğu kurumların görüşlerini yansıtmaz.
- **anemon**'a gönderilen çalışmalar, TÜBİTAK ULAKBİM'in DergiPark Sistemi (UDS) üzerinden elektronik ortamda gönderilmektedir. Bu sisteme <http://dergipark.gov.tr/anemon> da yer alan "Kullanıcı Sayfası/Yeni Gönderi" linkinden ulaşılabilir. Söz konusu sisteme kayıt yapıp makale gönderildikten sonra hakem süreciyle ilgili gelişmeler ve hakem değerlendirme raporları yazarlar tarafından kolaylıkla takip edilebilir.

Editorial Principles

- **anemon** is an international peer-reviewed journal that publishes authentic and qualified works with a scientific approach in the fields of social sciences. It is published to contribute to raising the quality of the social sciences studies, development of methods and practices, to strengthen the communication between theoretical and practical studies, and to enrich the literature.
- **anemon** supports all the authentic and qualified scientific studies in the social sciences field including business, economics, educational sciences, finance, fine arts, history, international relations, linguistics, literature, philosophy, political science, psychology, sociology and theology etc. It publishes new and authentic works to offer the knowledge produced by scientific circles for the benefit of academics and public.
- The works that are sent to **anemon** must be either an authentic work to eliminate a lack in the literature or a review assessing the previously-published works and suggesting relevant, new, and noteworthy opinions.
- The texts that are sent to **anemon** include articles, translations, and book promotions. For the translated texts, publication permission of the owner of the article and the source text are required.
- Publication languages of **anemon** are Turkish and English. However, each issue may include articles written in other languages unless they exceed one third of the journal.
- Before academic studies submitted to **anemon**, they should be proofread and edited by native the language-speaking editors related to language used in the paper. This should also be documented (excluding study prepared in Turkish language).
- The works that are sent to **anemon** must not be published previously anywhere. They have to be ready for publication. The papers that have previously been presented in a scientific meeting can be sent to the journal if it is clearly indicated.
- **anemon** is regularly published bimonthly in February, April, June, August, October and December by Muş Alparslan University.
- No copyright payment is made for the papers that are sent to **anemon**. The copyrights of the works that are published in the Journal are transferred to Muş Alparslan University Journal of Social Sciences (**anemon**).
- Scientific and legal liabilities of the articles published in **anemon** belong to the authors.
- All the opinions and ideas indicated in the articles that are published in **anemon** are authors' personal opinions and do not reflect the opinions of the Journal or the affiliated institutions by any means.
- The works that are sent to **anemon** are sent to TUBITAK ULAKBİM's DergiPark System (UDS) in electronical environment. This system can be accessed via <http://dergipark.gov.tr/anemon> under the link "User Page/New Submission". After registering in the system and submitting the paper, the developments regarding the reviewing process and reviewer reports can be followed by the authors.

Yazışma Adresi / Address

Anemon Dergi Editörlüğü

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

49250 – MUŞ/TÜRKİYE

Tel: 0 436 249 49 49 / 3622 - Fax: 0 436 249 10 22

Web: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

e-mail: anemon@alparslan.edu.tr